Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 88

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 88. Martinus Nijhoff, Den Haag 1973

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005197301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

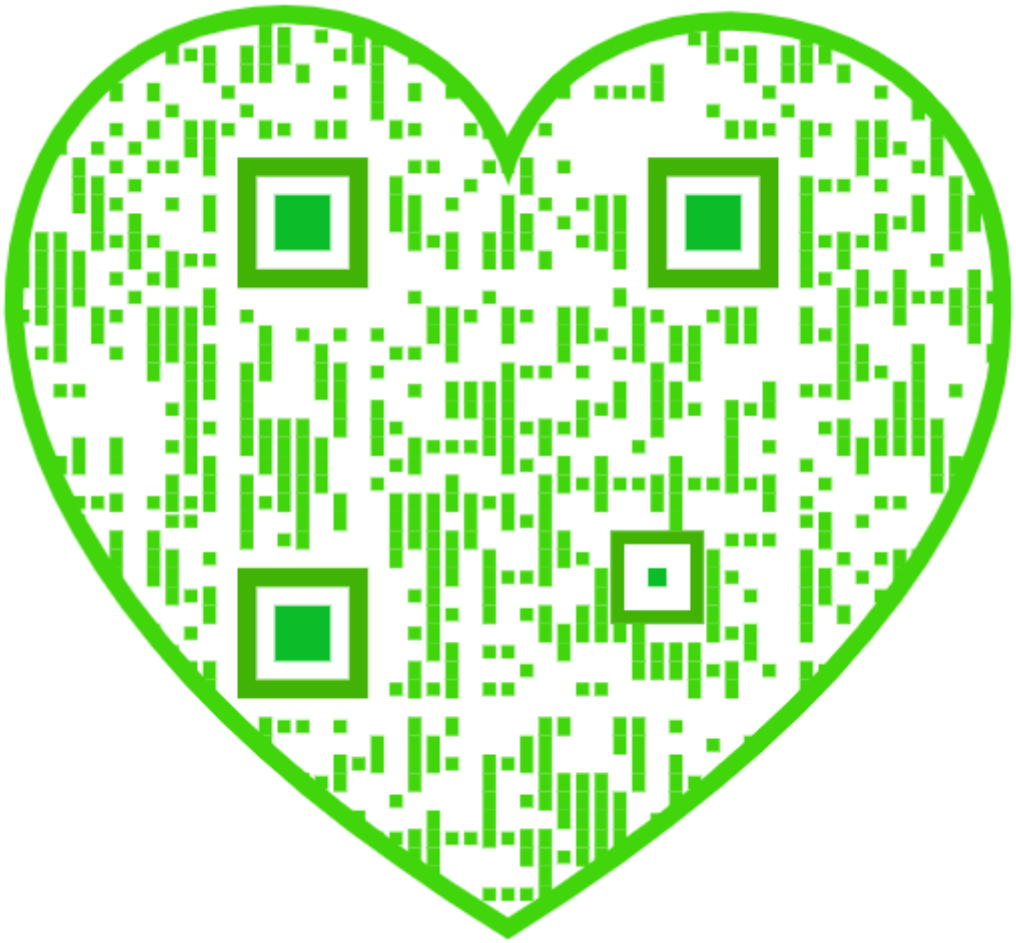

De Zuidelijke Nederlanden en de oprichting van de Oost- en Westindische Compagnieën

E. Stols*

De Oost- en Westindische Compagnieën gelden als belangrijke mijlpalen in de geschiedenis van de handelsorganisatie en van de koloniale expansie. Zij zijn de eerste duidelijke verschijning van de grote compagnie en zij luiden het verval van de Portugees-Spaanse koloniale macht en de opkomst van de Hollandse in. Als dusdanig wordt hun recht gedaan in alle handboeken en schetsen over economische geschiedenis en zijn zij het voorwerp geworden van grondig wetenschappelijk onderzoek. De bibliografie daarover zal wel de duizend titels overschrijden, en zou het laatste woord daarover gezegd zijn, dan zou men zeker nog een curieuze historiografie ervan kunnen schrijven.

Opvallend is zeker de internationale samenstelling van de historici die zich met het probleem bezig gehouden hebben. Weinig andere onderwerpen uit de geschiedenis der Lage Landen hebben zoveel fascinatie uitgeoefend op buitenlandse historici, van Britten tot Venezolanen, van Brazilianen tot Duitsers[1]. Ongetwijfeld is die belangstelling niet vrij van bijbedoelingen. De Brazilianen bijvoorbeeld leggen bijzondere nadruk op de aanwezigheid en de werking van de Westindische Compagnie in het noordoosten van hun land als een welkom alternatief voor de te exclusieve aanspraken van de Portugese geschiedschrijving op de beschaving en economische ontwikkeling van Brazilië ofwel om het slechte beheer der Spanjaarden tijdens de periode van de koningen Filips II, III en IV te brandmerken. Tegelijkertijd eisen zij de verdrijving van deze moderne Hollandse macht op als een succes voor een nog vroegtijdig nationaal gevoelen[2]. Wanneer de Venezolaan

* Dit artikel is de bewerking van een lezing gehouden voor het eenentwintigste Nederlands-Belgisch Historisch Congres te Rotterdam op 21 mei 1971.

1. H. Waetjen, *Das holländische Kolonialreich in Brasilien. Ein Kapitel aus der Kolonialgeschichte des 17. Jahrhunderts* ('s-Gravenhage-Gotha, 1921); J.A. Gonsalves de Mello Neto, *Tempo dos Flamengos* (Rio de Janeiro, 1947); J.H. Rodrigues, *Historiografia e bibliografia do dominio holandês no Brasil* (Rio de Janeiro, 1949); C.R. Boxer, *The Dutch in Brazil*, *1624-1654* (Londen, 1957); K. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, *1620-1740* (Kopenhagen, 1958); E. Cordova-Bello, *Compañias Holandesas de Navegación. Agentes de la Colonización Neerlandesa* (Sevilla, 1964); M. Neme, 'A Holanda e a Companhia das Indias Ocidentais no tempo do dominio Holandês no Brasil', *Anais do Museu Paulista*, XXII (São Paulo, 1968) 9-214; idem, *Formulas Politicas no Brasil Holandês* (São Paulo, 1971).
2. Op een meer polemisch niveau wordt dat zelfs een voorbeeld voor de behandeling van de huidige buitenlandse imperialistische aanwezigheid. Zie ook de polemiek tussen Netscher en de Braziliaan F.A. Varnhagen, *História das lutas com os Holandezes no Brazil desde 1624 a 1654* (Lissabon, 1872).

E. Cordova-Bello de economische verdraagzaamheid en de volkse deelname in de Compagnieën ophemelt, dan wil hij in contrast daarmee het gehate Spaanse monopolie treffen[3]. Onbetwistbaar vindt men hier een nationalistische ondertoon. Het zou interessant zijn op dit stuk de recente Indonesische geschiedschrijving en -voorstelling te onderzoeken.

Al ging zij niet zo ver, toch bestond er merkwaardigerwijs een al even nationalistisch gemotiveerde visie op de Hollandse Compagnieën bij de Belgische historici uit de negentiende eeuw en van vóór de 'Algemene Geschiedenis der Nederlanden'. Op de achtergrond schuilt de hang naar koloniën in sommige Belgische milieus uit die tijd, die zich de medewerking van Clio's dienaars verzekerden. Behept met de sluiting van de Schelde, de opheffing van de Oostendse Compagnie en het recenter verlies van de Indonesische handel na 1830, zagen deze in de Compagnieën het symbool van alle gemiste kansen en koloniale frustraties en zochten zij deze bedekte naijver te boven te komen door het Zuidnederlandse element erin sterk te benadrukken[4]. Zelfs H. Pirenne schreef het onverbloemd: 'Het economisch verval van België sedert het einde van de zestiende eeuw is aan het land door de Verenigde Provinciën opgedrongen'[5]. Samen met de voor economische problemen onverschillige Spaanse meesters heetten deze de schuld te dragen voor het uitblijven van een koloniale handel in de zeventiende eeuw. Dit oordeel werd nog onderschreven door R. van Roosbroeck en H. van Werveke in de 'Geschiedenis van Vlaanderen', weliswaar op een reeds meer genuanceerde manier[6].

De Nederlandse historici zijn allerminst de dupe geworden van die nationalistische aanpak. Voorzeker was er enig verzet tegen de te grote accentuering van het Zuidnederlandse aandeel in de stichting der Compagnieën; terecht werd gewezen op de bloei van de Hollandse en vooral van de Amsterdamse handel van vóór de stichting en werd ook de 'pesée globale' van de Compagniehandel binnen het geheel van de economische groei in de Verenigde Provincies tot reëlere proporties teruggebracht[7].

Het is niet de bedoeling hier deze problemen opnieuw te behandelen, maar wel om de oprichting van de Compagnieën preciezer af te wegen tegenover de crisis van

3. Cordova-Bello, *Compañias Holandesas*, 5, 24-26.
4. A. Levae, *Recherches historiques sur le commerce des Belges aux Indes pendant le XVIIe siècle* (Brussel, 1842) 78-80; A. de Hauleville, *Les aptitudes colonisatrices des Belges et la question coloniale en Belgique* (Brussel, 1898) 28-29; J. Denucé, *Afrika in de XVIe eeuw en de handel van Antwerpen* (Antwerpen, 1937) 83.
5. H. Pirenne, *Histoire de Belgique* (Brussel, 1927) IV, 417.
6. R. van Roosbroeck, ed., *Geschiedenis van Vlaanderen* (Brussel, 1940) V, 249-256.
7. J. van Dillen, *Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie* ('s-Gravenhage, 1958); I.J. Brugmans, 'De Oost-Indische Compagnie en de welvaart in de republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXI (1948) 230.

de Zuidnederlandse economie en te situeren binnen de verhoudingen tussen Noord en Zuid, kortom binnen de Tachtigjarige Oorlog en zijn economische implicaties.

De Belgische historici hebben zich weinig of niet ingelaten met de koloniale handel der Zuidelijke Nederlanden vóór de oprichting der Compagnieën. Wel werd de verhandeling van koloniale waren te Antwerpen als een der determinerende factoren in de bloei van de stad voldoende onderstreept, ja zelfs overschat[8]. De eigenlijke handel, die vanuit de Nederlanden tot in de koloniën zelf reikte, werd als onbelangrijk of als onmogelijk omwille van het Spaanse monopolie van de hand geschoven[9].

Dit lijkt ons een vergissing. Deze koloniale handel verdient al evenzeer als de zestiende-eeuwse Amsterdamse handel in rekening gebracht te worden als background voor de Compagnieën. De omvang van de Zuidnederlandse handel op de koloniën in de eerste helft van de zeventiende eeuw hebben wij elders bepaald[10]. Welnu, die handel was toen minder een alternatief of een compensatie vanwege de Spaanse heersers voor de Compagniehandel dan wel de voortzetting en uitbloei van een reeds traditionele handel, die tot ver in de zestiende eeuw teruggaat. In welke mate deze koloniale handel der Nederlanders tot in de eerste helft der zestiende eeuw en zelfs voordien terug te vinden is, laten wij hier buiten bestek[11]. Feit is echter dat vooraleer de Opstand op het economische plan en meer bijzonderlijk in de koloniale handel begon door te werken er reeds een duidelijke deelname was der Nederlanders, uit zowat alle provincies, in zowel de Spaanse als de Portugese koloniale handel, die veel opener was dan tot nu toe algemeen aangenomen wordt[12]. Circa 1560 was Sevilla een der drukste handelscentra voor kooplieden uit Antwerpen, Brugge, Middelburg, Haarlem. Vanuit die stad werd door tientallen Nederlanders dank zij het Spaanse vlotensysteem druk handel gedreven met Nieuw-Spanje en het Zuidamerikaanse vasteland. Zij deden dat onder een schuilnaam, via Spaanse tussenpersonen of met de formule 'a pagar en las Indias', dwz.: betaling in Amerika door de *perulero* of facteur voor koopwaren die hij te Sevilla toevertrouwd kreeg door Nederlanders die daardoor dus in de gelegenheid waren

8. W. Brulez, 'Der Kolonialhandel und die Handelsblüte der Niederlande in der Mitte des 16. Jahrhunderts', *Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, III (Keulen, 1969).
9. H. van der Wee situeert deze frustraties in zake de verhandel reeds in de zestiger jaren van de zestiende eeuw. H. van der Wee, 'De economie als factor bij het begin van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXIII (1969) 24.
10. E. Stols, *De Spaanse Brabanders of de handelsbetrekkingen der Zuidelijke Nederlanden met de Iberische Wereld*, *1598-1648*, (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie, Klasse der Letteren, jaargang XXXIII, no. 70: 2 dln; Brussel, 1971) I, 94-142.
11. J.A. van Houtte en E. Stols, 'Les Pays-Bas et la "Méditerranée atlantique" au seizième siècle', *Mélanges F. Braudel* (2 dln; Toulouse, 1972) I. Wij willen elders terugkomen op deze handel op basis van documenten uit het Archivo de Indias te Sevilla.
12. A. Dominguez Ortiz, *The Golden Age of Spain* (Londen, 1971) 298-299; C.R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire*, *1415-1825* (Londen, 1969) 61-62.

daar goederen of zilver te laten aankopen. Meerderen zijn er zelf heen getrokken of hebben er zich zelfs voor langere duur gevestigd. Dit gebeurde stiekem ofwel dankzij een door de koning verleende naturalisatie of licentie of nog door middel van een met de plaatselijke gouverneur gesloten *composición* of overeenkomst. Op een soortgelijke manier bestond er ook een drukke handel met Lissabon en van daaruit met de Portugese koloniën in Azië en Brazilië. Bedrijfeconomisch gezien was deze koloniale handel zeker mee met zijn tijd[13].

Nu was deze koloniale handel onder het schut van het Spaans-Portugese koloniale systeem weer geen exclusiviteit voor de Nederlandse onderdanen van de Spaanse koning. Men treft er naast Hamburgers en *cristãos novos* ook kooplieden uit Rouen of Londen aan. Het was een internationale handel in de volle betekenis van het woord, waarin ten slotte de staatsonderdanigheid nog weinig of niet telde. Ook de religieuze verscheidenheid speelde daarbij geen grote rol. De Spaanse en Portugese Inquisities hadden weliswaar in dat heterodoxe koopliedenmilieu toegeslagen, maar dat gebeurde vooral in de vijftiger jaren. Nadien werden de processen veel zeldzamer, voornamelijk omdat de kooplieden op hun hoede geraakten en zich op het Iberisch schiereiland en in de koloniën als katholieken voordeden ofwel daar katholieke factors in hun plaats aanstelden. Nederlanders, of ze nu Rooms gebleven waren of aan de zijde van de Hervorming stonden, of zij nu met de Opstand naar het Noorden getrokken of in het Zuiden gebleven waren, dreven zonder schroom handel onder elkaar en betrokken daarin Engelsen, Hanzeaten en Portugezen. Tevergeefs zal men een strakke groepsvorming onder die kooplieden zoeken op basis van nationaliteit of van politieke en religieuze overtuigingen.

Het heet dat de maatregelen van Filips II tegen de Hollandse schepen in de Spaanse en Portugese havens, de bekende *embargos*, deze handel sterk gehinderd en onderbroken hebben en daardoor de Nederlandse kooplieden tot de directe koloniale handel en de stichting der Compagnieën hebben gedwongen. Dit is althans de klassieke verklaring voor de oprichting der Compagnieën. Zij werd door P. Blok geformuleerd - in antwoord op de opvatting van Preuss die hen eerder als product van de expansieve en krijgszuchtige geest der Verenigde Provinicën beschouwde - en sedertdien als het meest plausibel aanvaard[14].

Er valt daarop aan te merken dat die *embargos* in feite niet zo uitzonderlijk in het tijdskader waren en zeker niet voor lange duur het handelsverkeer tussen het

13. E. Otte, 'Träger und Formen der wirtschaftlichen Erschliessung Lateinamerikas im 16. Jahrhundert', *Jahrbuch für Geschichte von Staat und Wirtschaft Lateinamerikas*, IV (1967) 226-266.
14. P. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (Leiden, s.a.) II, 308, 309; G. Preuss, *Philips II, die Niederländer und ihre erste Indiënfahrt* (Breslau, 1911); W.J. van Hoboken, 'The Dutch West India Company: The Political Background of its Rise and Decline', in J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands* (Londen, 1960) I, 44-45; P. Chaunu, *Conquête et exploitation des nouveaux mondes*, Nouvelle Clio, XXVI bis (Parijs, 1969) 359-360; Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, 108-109.

Noorden en het Iberisch schiereiland onderbroken hebben. Zij werden ongetwijfeld als politieke propaganda opgeschroefd en maken deel uit van de *leyenda negra*. Ook de uitwijzingsbevelen tegen vreemdelingen in de koloniën, die men voor die periode regelmatig terugvindt in de *leyes de Indias*, werden in feite niet stipt nageleefd[15]. De Portugezen zullen later trouwens Filips II die mildheid verwijten: 'deixou respirar os Holandezes que pudera sogeitar a menos custa'[16]. Integendeel konden in die troebele tijd verscheidene Nederlanders, als de bekende Van Linschoten of de gebroeders De Coutre, naar Oost-Indië vanuit Lissabon vertrekken, terwijl te Sevilla anderen genaturaliseerd werden of zich naar Indias konden inschepen[17]. Nederlandse schippers bleven haast ongestoord naar Santo Domingo, Rio de Janeiro of Angola varen en legden onderweg rustig aan in de monding van de Taag of op de Canarische eilanden[18]. Nederlanders en Noorderlingen werden toen allerminst terzijde geschoven als in naam van de koning contracten voor koloniale waren gesloten moesten worden: de pepercontracten met Conrado Rott, met de Paris en met de Antwerpenaar Giovanni Baptista Rovelasca, het contract over brazielhout met de groep kooplieden rond João du Bois, Julien del Court en Hendrik Barendsz, het contract voor de Westafrikaanse handel met Jacome Fixer[19]. Bovendien duurde het eigenlijk wel heel lang, niet minder dan tien jaar, vooraleer als reactie de eerste Compagnieën op den Oost tot stand kwamen en nog langer vooraleer de Oostindische Compagnie definitief van wal stak en zelfs nog tot 1621 vooraleer ook de handel met Amerika in compagnievorm georganiseerd werd. Er moet derhalve naar een meer genuanceerde en meer complexe verklaring voor de oprichting der Compagnieën gezocht worden.

Er werd ons inziens geen voldoende rekening gehouden met de innerlijke zwakheden van het Spaans-Portugese monopolie. Vooral het Portugese koloniale monopolie vertoonde reeds lang voor de opkomst van de Hollandse macht in Oost-Indië diepe scheuren. V. Magalhães Godinho gewaagt van een grondige crisis, een

15. M.E. Rodriguez Vicente, 'Los extranjeros en el reino del Peru a fines del siglo XVI', *Homenaje a Jaime Vicens Vives* (Barcelona, 1967) II, 534-536.
16. M.T. Trigo Neto e Cova, 'O pensamento político de Duarte Ribeiro de Macedo', *Do tempo e da história*, III (1970) 152.
17. Vida de Jacques de Coutre. - Biblioteca Nacional, Madrid, manuscritos, 2780.
18. F.C. Wieder, *Nederlandsche historisch-geografische documenten in Spanje* (Leiden, 1915) 213-214; J.W. IJzerman, 'Amsterdamsche bevrachtingscontracten, 1591-1602, I, De vaart op Spanje en Portugal', *Economisch-Historisch Jaarboek*, XVII (1931) 185-187, 205, 210, 216, 226; E. Sluiter, 'Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594-1608', *Hispanic American Historical Review*, XXVIII (1948) 165-196.
19. H. Kellenbenz, 'Autour de 1600: Le commerce du poivre des Fugger et le marché international du poivre', *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, XI (1956) 1-28; Stols, *De Spaanse Brabanders*, I, 107-108; H. Kellenbenz, 'Jacome Fixer', *Portugiesische Forschungen der Görresgesellschaft*, VIII (1968) 251-274.

wending die zich reeds circa 1550 voordeed[20]. De heropleving van de Venetiaanse specerijenhandel via de Ormuz-Aleppo-route in de tweede helft van de zestiende eeuw, het verlies op zee van de te grote kraken, het gebrek aan een degelijke bemanning en de stijgende moeilijkheden in Azië zelf waren er de symptomen van. De kooplieden die zich aan de pepercontracten waagden, hebben er meestal geen goede zaken mee gedaan. Ook het Sevillaanse monopolie voor de Amerikahandel beleefde reeds moeilijke dagen, zij het in mindere mate: gebrek aan scheepstonnage en -uitrusting, zware tarieven en toenemende bureaucratie, smokkel zowel te Cádiz en te Sanlúcar als in de Caribische Zee, groeiend aantal zeelieden en soldaten, die met hun kleine handel de markt bedierven[21]. Als bureaucratische instelling bleef dit monopolie overeind, maar daaraan beantwoordde minder en minder een echt commercieel monopolie in de verdeling en de prijsbepaling der koloniale waren en der goederen bestemd voor de koloniale afzetmarkt. De kooplieden die zich met hun firmaorganisatie op een degelijk monopolie ingericht hadden, moesten meer en meer ervaren dat kladders de prijzen bedierven en zowat overal koloniale waren op de markt wierpen. Zij werden geconfronteerd met het fenomeen van de afnemende rentabiliteit.

Erger nog kreeg deze gevestigde handel het te verduren van het toenemend aantal zeerovers, eerst de Engelse *privateers*, vooral sedert 1585, en mettertijd ook kapers uit Vlissingen, La Rochelle e.a. Het *conquista*-geweld, dat zo karakteristiek heet te zijn voor het begin van de Spaanse en de Portugese kolonisatie, luidde op een vergelijkbare manier ook de opkomst van de Engelse en Hollandse koloniale macht in. Op drie jaar tijd, van 1589 tot 1591, werden door de Engelsen 236 schepen opgebracht, waarvan de meeste met koloniale waren geladen[22]. De slachtoffers daarbij waren niet alleen de Spaans-Portugese koninklijke schatkist, die zich van een bron van douane-inkomsten beroofd zag, maar ook zeer vele koopliedenbeurzen zowel te Lissabon, te Sevilla als te Amsterdam, Hamburg, Antwerpen en te Londen zelf. Onder de verliezers bij het uit Oost-Indië terugkerende Portugese schip, São Felipe, dat in 1587 door Engelsen genomen werd, bevonden zich de gebroeders Rodrigues d'Evora, een typisch internationale firma, die zowel te Antwerpen en te Lissabon als te Keulen en te Amsterdam gevestigd was[23]. Hetzelfde gold voor het verlies van de kraak Madre de Deus. Een veelzeggend geval is dat van de Fortuna, in maart 1595 bij Santo Domingo door de Engelse Rose Lion genomen en te

20. V. Magalhães-Godinho, *L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles* (Parijs, 1969).
21. H. en P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, *1504-1650* (8 dln; Parijs, 1955-1959).
22. K.R. Andrews, *Elizabethan Privateering. English Privateering during the Spanish War*, *1585-1603* (Cambridge, 1964) 32, 243-273.
23. H. Kellenbenz, 'Die Rodrigues d'Evora in Köln', *Portugiesische Forschungen der Görresgesellschaft*, VI (1966) 281-282.

Plymouth opgebracht[24]. Haar lading suiker en gember werd weldra bij de admiraliteit opgeëist door een groep kooplieden uit Amsterdam, Keulen en Hamburg, waaronder verscheidene Antwerpenaars, die beweerden dat zij het schip uit Arnenemuiden op Sanlúcar bevracht hadden en dat het van daaruit door John Aurikes, alias Juan Enríquez, en Egbert Vandermaten, beiden te Sevilla gevestigde Nederlanders, met een gedeeltelijk Nederlandse bemanning naar Santo Domingo gezonden werd. De kapers antwoordden daarop dat Enríquez de Spaanse naturalisatie bekomen had en de feitelijke eigenaar van de lading was, zodat de prooi hun toegewezen werd. De meest voorkomende prijs was de Brazilië-vaarder, die uit Bahia of Pernambuco met suiker en brazielhout naar Lissabon of Porto terugkeerde of rechtaan naar het Noorden liep. Tijdens de jaren 1589-1591 werden er negenenzestig de Engelse havens binnengebracht, zodat de suiker te Londen merkelijk goedkoper werd dan te Lissabon of te Bahia zelf[25].

De kooplieden keken uit naar tussenkomst en bescherming van hogerhand. Filips II liet in 1594 toe dat de Hollandse hulken, met bestemming Brazilië, jaarlijks in twee vloten van twintig schepen samen zouden varen om zich beter te beschermen[26]. De Duinkerkers konden ook als compensatie Engelse schepen opbrengen. Meer kon de Spaanse koning niet doen, gezien het gebrek aan schepen en de oorlogstoestand met Engeland en de opstandige Provincieën. De Hanzesteden wezen de Merchant Adventurers uit Duitsland als represaille voor het nemen van hun schepen uit de Braziliëvaart[27].

Ook de Staten-Generaal ontvingen voortdurend verzoekschriften om tussenkomst bij Elizabeth voor de restitutie van die goederen. Onder de supplianten treft men kooplieden van de meest diverse pluimage aan: Reynier Pauw, Hans de Schot, Louis de le Becque en Gaspar Quinget uit Amsterdam, João du Bois en Jeronimo de Vadder uit Lissabon, Johan van der Veken uit Rotterdam, de Portugese Ximenes, de Vlaams-Hanzeatische Hulschers, Rocha's en Anselmo's en de Hellemans, zowel uit Zuid-Europa als uit het Noorden afkomstig[28]. Natuurlijk

24. K.R. Andrews, ed., *English Privateering Voyages to the West Indies*, *1588-1595*, Hakluyt Society, Second Series, CXI (Londen, 1959) 338-365.
25. Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, 105.
26. S. Buarque de Holanda, ed., *História Geral da Civilização Brasileira* (São Paulo, 1963) I, 166.
27. Andrews, *Elizabethan Privateering*, 233; H. Kellenbenz, 'Der Brasilienhandel der Hamburger "Portugiesen" zu Ende des 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts', *Portugiesische Forschungen der Görresgesellschaft*, I (1960) 316-334.
28. N. Japikse, ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, X, *1598-1599*, RGP, Grote Serie, LXXI ('s-Gravenhage, 1930) 799, 808, 809; *ibidem*, XI, *1600-1601*, RGP, Grote Serie, LXXXV ('s-Gravenhage, 1941) 113, 186, 326, 329, 339, 344, 345, 694; H.H.P. Rijperman, ed., *ibidem*, XII, *1602-1603*, RGP, Grote Serie, XCII ('s-Gravenhage, 1950) 108, 288, 303, 603; *ibidem*, XIII, *1604-1606*, RGP, Grote Serie, CI ('s-Gravenhage, 1957) 225-226, 502, 811; H. Ottsen, *Journael van de reis naar Zuid-Amerika* (*1598-1601*), J.W. IJzerman, ed. in Werken Linschoten-Vereniging, XVI ('s-Gravenhage, 1918) xxiv-xxvii; W. Brulez, *Marchands flamands à Venise*, I, *1568-1605* (Brussel-Rome, 1965) 303, 304.

werden deze kooplieden niet door één religieuze of politieke gerichtheid gebonden: wat hen samenhield was een internationale solidariteit op basis van familieverwantschap en wederzijdse belangen, van participatie- en correspondentie-ethiek[29]. Neteliger werd de bemiddeling voor de Staten-Generaal wanneer Hollandse en Zeeuwse kapers, zoals Paulus van Caerden en Broer Janszoon, in Brazilië suiker en zilverrealen in beslag namen uit Hollandse schepen, die tot deze internationale groep van kooplieden behoorden[30]. Hier was de situatie wezenlijk verschillend met de Engelse, want daar rechtvaardigden zich de *privateers* met het feit dat voor hen de gewone handel met Spanje en Portugal helemaal onderbroken was, terwijl dit voor de Nederlanders niet het geval was[31]. Voor wie moesten de Staten-Generaal hier partij kiezen?

De keuze was des te moeilijker omdat naast de regionale wedijver tussen Zeeland en Amsterdam, de religieuze tegenstellingen tussen Noord en Zuid en de oorlog met Spanje, ook zekere sociale conflicten van belang waren. Wat de Engelse zeerovers betreft stipt K.R. Andrews terecht aan: 'there was an element of democracy in privateering'[32]. Hetzelfde geldt zeker ook voor heel wat uitrustingen uit Zeeuwse en Hollandse havens, waarin zeelieden, herbergiers, kleinere kooplieden deel hadden. De prijzen die binnengebracht werden, gingen meestal tegen weinig geld van de hand en lagen binnen het bereik van kleine kapitaalbezitters. Naast de tabak zijn waarschijnlijk sommige koloniale waren pas toen werkelijk in het volksverbruik doorgedrongen. Ook aan de andere kant binnen het Spaans-Portugese systeem kan men gewagen van een zekere volkse reactie, in die zin dat de bemanning op die schepen, of ze nu Portugees of gedeeltelijk Nederlands was, weinig of geen weerstand bood aan de kapers en zich liet opleiden wellicht in de hoop een deel in de buit op te strijken. Filips II maakte zich ongerust over deze gemakkelijke overgaven[33]. Toen een Engelse *privateer* bij Tenerife een Portugees schip nam, was hij verwonderd dat er toch een schot viel, maar het kwam van een artillerist, 'beeing a drunken Fleming'[34]. De oorzaak van die lakse houding lag minder in sympathie voor de Opstand dan in de bijzonder lage lonen en onregelmatige uitbetalingen op de Portugese schepen. De consul van de Duitse en Nederlandse natie te Lissabon, Conrado Rott, zag er een der voornaamste oorzaken in van de Portugese ver-

29. Stols, *De Spaanse Brabanders*, I, 257-276.
30. Rijperman, ed., *Resolutiën Staten-Generaal*, XIII, 226, 498, 505, 716, 807; Ottsen, *Journael*, 175, 176, 202, 203, 206; A. Tenenti, *Naufrages*, *corsaires et assurances maritimes à Venise*, *1592-1609* (Parijs, 1959) 434.
31. Andrews, *Elizabethan Privateering*, 221.
32. *Ibidem*, 234.
33. *Ibidem*, 207.
34. W. Foster, ed., *The Voyages of Sir James Lancaster to Brazil and the East Indies*, *1591-1603*, Hakluyt Society, Second Series, LXXXV (Londen, 1940) 59, 144.

liezen[35]. Voor de zeeman of de artillerist uit de Nederlanden die jaren lang dienst gedaan had op de Portugese schepen naar de Oost of naar Brazilië, of voor de factor die er de grote kooplieden vertegenwoordigd had, leek het uur aangebroken om zelf meer profijt te halen uit zijn opgedane ervaring.

Nochtans mag men deze tegenstelling tussen de oude handelsaristocratie en die opkomende meer volkse koloniale handelaars niet te scherp zien. Onder eerstgenoemde waren er meerderen, die mettertijd ook onder de reders voor rooftochten gingen figureren. Dit was ook het geval in Engeland[36]. Anderzijds had het volk in de havens er misschien baat bij, maar de gewone man in de nijverheidscentra moest wel ondervinden dat via deze rooftochten niet meer en eerder minder Hollandse textiel in de kolonies afzet vond dan via het Spaans-Portugese monopolie. In feite ging die democratisering zich weldra kristalliseren rond een groep van nieuwe rijken en ontstonden er vlug al even grote zo niet grotere koloniale fortuinen.

Problematisch werd daardoor ook de distributie der koloniale waren. Amsterdamse handelaars, die de erfenis van Antwerpen wilden overnemen, moesten constateren dat zowat overal grote hoeveelheden koloniale waren op de markt geworpen werden, en tegen zeer onregelmatige prijzen. In 1593 was er zoveel suiker te Londen, dat de Hollanders zich daar moesten gaan bevoorraden in plaats van in Brazilië en in Portugal[37]. Daarentegen stegen de prijzen van de specerijen bij de aankoop in Azië, omdat de nieuwgekomenen er zich te talrijk en te begerig als kopers aanboden. Enige controle op de prijzenbeweging moest dringend hersteld worden ten voordele van de koopliedengemeenschap.

Het was deze verwarde en conflictenrijke situatie die men door de oprichting van de Verenigde Oostindische Compagnie wilde verbeteren. Het octrooi voor een soortgelijke compagnie voor de handel met Amerika bleef nog jaren in de lucht hangen. De tegenstand van Oldenbarnevelt en zijn partijgangers daartegen is welbekend. Nog andere factoren bepaalden dit uitstel. Door de vrede tussen Spanje en Engeland, gesloten in 1604, verminderde de druk van de Engelse *privateers* op het Spaans-Portugese schepenverkeer met de Amerikaanse kolonies. Dit werd verder opnieuw begunstigd door de vredesonderhandelingen en tenslotte door het Bestand zelf. De vaart op Brazilië op Portugees-Nederlandse schepen in samenwerking met Portugese, Hamburgse en Zuidnederlandse kooplieden fleurde weer op. In Holland zelf gingen stemmen op om deze handel via Portugal, in het bijzonder dan over Viana en Porto, te verkiezen boven de vrijbuiterij en de con-

35. H. Kellenbenz, 'Le front hispano-portugais contre l'Inde et le rôle d'une agence de renseignements au service de marchands allemands et flamands', *Studia*, XI (1963) 283; Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, 214.
36. Andrews, *Elizabethan Privateering*, 100.
37. *Ibidem*, 208.

fiscaties[38]. Die vreedzame handel via Portugal was lonender omdat de handelsbalans in de uitwisseling van Braziliaanse suiker en brazielhout tegen Hollandse textiel en kramerijen in het nadeel van de Nederlanden uitviel en men dus beter dit deficit aanvulde door op de heenreis wijnen, olie en andere landbouwproducten op het Iberisch Schiereiland voor Brazilië te gaan laden. Niettemin werden er toch reeds onder het Bestand enkele krijgshaftige expedities, bijvoorbeeld die van Van Spilbergen en Le Maire, naar Amerika gestuurd en tenslotte liep ook de Westindische Compagnie van stapel.

De oprichting van deze Compagnieën heeft daarom minder de betekenis van een vernieuwing, bedrijfeconomisch gezien, of van het startsein voor de Hollandse koloniale handel dan wel vooral van de staatstussenkomst in de handel en in het economisch leven. Met de Compagnieën werd een belangrijke stap gezet naar regeling van het handelsleven en politiek gebruik van de economie[39]. Men zou hier als 't ware van een nationalisatie 'avant la lettre' kunnen gewagen. Een zeer internationaal gekleurde koloniale handel werd onder een nationale vlag en in een nieuw monopolie gedwongen. Een kosmopolitische koopliedengemeenschap, die te gemakkelijk verhuisde, kreeg een nieuwe nationaliteit. Het zeevarend volk dat toch heel weinig bindingen kende, werd gemobiliseerd voor de natie. Men ging zelfs heel wat ervaren stuurlieden en piloten op de vijand terugwinnen, hetzij door hen uit te wisselen tegen Spaanse en Portugese gevangenen, hetzij door hen te 'bevrijden' op vijandelijk terrein. Het werd een echte scheiding der wateren. Andere specifiek politieke doeleinden waren het vermijden van verdere conflicten met neutralen als de Hanzesteden en de Venetiaanse republiek en ook het herstel binnen de Republiek van een rechtsleven, een rechtsstaat inzake maritieme aangelegenheden. Ondanks de ogenschijnlijke democratisering die de gehele natie bij de koloniale handel moest betrekken, hebben de Compagnieën door hun politieke macht, door het herstel van een monopolie en door de revalorisatie der prijzen in feite de koopliedenstand gerustgesteld en voor zich gewonnen. Dit gebeurde echter niet zonder moeilijkheden noch tegenstand, want sommige kooplieden zochten zich eraan te onttrekken of gingen elders hun compagnieën oprichten.

Onverholen was ook de bedoeling om de Spaanse vijand te treffen in zijn koloniën en op diens geldmiddelen, het Amerikaanse zilver, beslag te leggen ten bate van de eigen krijgsverrichtingen en de eigen handel met Azië. Deze nationalisatie bedoelde echter niet alleen Spanje maar evenzeer de Spaanse partij in het Zuiden, de Spaanse

38. Ottsen, ed., 'Deductie vervaetende den oorspronck ende progres van de vaert ende handel op Brasil', *Journael*, 98-106.
39. Zie ook J.C. Riemersma, 'Government Influence on Company Organization in Holland and England (1550-1650)', *The Journal of Economic History*, Supplemental Issue, X (1950) 31-39; L. Dermigny, 'L'organisation et le rôle des compagnies', in M. Mollat, ed., *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien*, Actes du 8ième colloque international d'histoire maritime (Parijs, 1970) 443-451.

Nederlanden, van hun koloniale handel en economische kracht te beroven. Voor die kooplieden die nog via Lissabon en Sevilla verkozen te handelen, moest het duidelijk worden dat de koloniale handel nog alleen binnen de onafhankelijke Nederlanden mogelijk zou zijn en dat zij hun kapitalen beter daar konden plaatsen. Hier ziet men reeds de politiek die later, met de Vrede van Munster leidde tot de definitieve sluiting van de Schelde en de handhaving van de koloniale status quo en die zich ook daarna tegen elke koloniale onderneming van het Zuiden verzette, zoals duidelijk bleek uit de episode van de Oostendse Compagnie.

Deze bedoeling was in den beginne misschien niet zo expliciet aanwezig. Toch wijzen heel wat feiten in die richting. Jacques de Coutre uit Brugge was via Portugal in de Aziatische handel terechtgekomen. Juist zoals Van Linschoten, maar hij was er gebleven. Toen hij te Pattani een jonk op Malacca geladen had, zag hij dat zijn schip moedwillig tot zinken gebracht werd door de vloot van Jacques van Heemskercken, nadat deze tevergeefs geprobeerd had hem voor de Hollandse scheepvaart aan te werven[40]. De mannen van Joris van Spilbergen, die te São Vicente in Brazilië aan land kwamen, staken er het suikerhuis en de bezittingen der aan de Spaanse koning trouw gebleven Schetz in brand[41]. Zij wisten nochtans dat het ‘ghebouwt was van een seecker geslacht van Antwerpen ghenaemt de Schotsen’. In een soortgelijk incident had ook de *engenho* van Duarte Hulscher op het eiland Itaparica in de baai van Salvador de Todos os Santos het voordien moeten ontgelden van een Hollandse vloot. Nog te Bahia, bij de aanslag van Piet Heyn in 1627 op een aantal Hamburgse schepen, verloren meerdere te Lissabon gevestigde Vlamingen veel goederen[42]. Na de verovering van Pernambuco werd de *engenho* São Marcos te Marapatagiba die aan de loyaal gebleven Antwerpenaar Gaspar de Mere toebehoorde, geconfisqueerd.

Ook indirect hadden de Hollandse ondernemingen een negatieve weerslag op de koloniale handel der Zuidnederlanders. Sedert het voorbeeld van Van Linschoten en Houtman golden zij in de ogen van de Spaanse administratie als een gevaarlijke vijfde colonne die uit de koloniën verwijderd moest worden, wilde men de Hollandse penetratie stopzetten. Een Brugs jezuïet schreef het kernachtig vanuit Mexico in 1617: ‘Difficilis imposterum Flandris aditus in Indiam videtur futurus, et hoc traditoribus Hollandis’[43].

Wat reeds door de missionarissen gevreesd werd gold des te meer voor de kooplieden. Zoals gezegd had Filips II ondanks zijn herhaaldelijk uitgedrukte ongerustheid geen radikale maatregelen werkelijk laten uitvoeren. Opnieuw werd er onder

40. Vida de Jacques de Coutre. - Biblioteca Nacional, Madrid, manuscritos, 2780, f. 64 vo-72.
41. J. Warnsinck, ed., *De reis om de wereld van Joris van Spilbergen*, *1614-1617*, Werken Linschoten-Vereniging, XLVII ('s-Gravenhage, 1943) I, 15-16.
42. Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, 40.
43. J. Andriessen, *De Jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden*, *1585-1648* (Antwerpen, 1957) 46.

Filips III begonnen met een systematische navraag bij de gouverneurs naar Vlamingen die de Hollanders zouden kunnen behulpzaam zijn. Ditmaal werd het menens en dit zeker niet zonder verband met de Hollandse veroveringen. Enkelen werden toen inderdaad uit Brazilië gewezen of mochten er uit Lissabon niet meer terugkeren. Een Manuel van Dale of een Gaspar de Mere slaagden er nochtans in zich opnieuw naar Brazilië in te schepen, terwijl anderen er rustig gebleven waren uit hoofde van hun lang verblijf, huwelijk met een Portugese, en bezittingen[44]. Dergelijke uitwijzingsbevelen werden ook reeds in de eerste regeringsjaren van Filips III naar Goa gestuurd. Het duurde echter tot 1616 vooraleer de Bruggelingen Joseph en Jacques de Coutre werkelijk last kregen omwille van hun vermeende correspondentie met de Hollanders[45]. Zij beweerden nochtans dat zij de koning altijd over het doen en laten der Hollanders ingelicht hadden. Slechts enkele dagen zaten zij er gevangen; zij konden hun handel voortzetten. De Duitser Fernando Cron, die er correspondeerde voor Zuidnederlandse kooplieden uit Lissabon en Venetië, kende dezelfde moeilijkheden[46]. Omdat hij de koning geld voorgeschoten had voor de verdediging tegen de Hollanders, kwam ook hij weer vrij. Uiteindelijk werden zowel Cron als de De Coutre's in 1623 op de kraken naar Portugal gezet en werd aldus een einde gemaakt aan de Zuidnederlandse kolonie te Goa. Eenmaal terug op het Iberisch Schiereiland verwierven zij er opnieuw de koninklijke gunst en Jacques de Coutre gaf zelfs in verscheidene memorialen adviezen over de beste wijze waarop de Hollanders bestreden konden worden.

In Spaans-Amerika waren het hoofdzakelijk Hollandse zeelieden, doorgedrongen via Buenos Aires of aan wal gezet op de Westkust, die gevat werden en naar Sevilla overgebracht. Het net van Vlaamse kooplieden dat zich van Sevilla tot Mexico en Lima uitstrekte, bleef nagenoeg onaangeroerd. Alleen circa 1605 waren er moeilijkheden in de Andalusische havens, toen gedreigd werd de Hollanders en de Vlamingen die in het Noorden verwanten hadden, landinwaarts te deporteren. Met het Bestand werden deze incidenten gauw vergeten en van toen af nam het aantal naturalisaties en licenties om met Indias te handelen sterk toe.

In de Zuidelijke Nederlanden zelf werd in de winter van 1600-1601 te Antwerpen een onderzoek ingesteld naar de kooplieden die in de Hollandse ondernemingen geïnvesteerd hadden. Er werd een gezamenlijke boete van 600.000 dukaten opgelegd. De verleiding bleef echter groot om in te schrijven op de registers van de OIC en later van de WIC en verscheidene kooplieden zullen dit via hun Hollandse correspondenten ook gedaan hebben. Een zondebok werd gevonden in de persoon van

44. Stols, *De Spaanse Brabanders*, I, 94-142.
45. H. Fitzler, 'Der Anteil der Deutschen an der Kolonialpolitik Philipps II. von Spanien in Asien', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXVIII (1935) 278-279; H. Kellenbenz, 'Le front hispano-portugais', 277; British Museum, Egertoniana, 1131, f. 45, 47-50.
46. Vida de Jacques de Coutre. - Biblioteca Nacional, Madrid, manuscritos, 2780.

Hendrik Hoens, een der rijkste Antwerpse zakenlieden, die gevangen gezet en zwaar beboet werd en wiens zaak tot in de Madrileense raden besproken werd. Nog in 1645 meende de Antwerpse koopman Crisostomo van Immerseel dat er verschillende stadgenoten betrokken waren in de Hollandse verliezen in Brazilië.

Deze Zuidnederlandse medewerking met de Hollandse Compagnieën beperkte zich echter niet tot het verstrekken van informatie en tot intekeningen op de registers. Zuidnederlandse kooplieden bemiddelden vooral in de levering van zilverrealen, die zo broodnodig waren in de Aziatische handel. Zij werden ook aansprakelijk gesteld voor het binnenbrengen van peper in Spanje en Portugal, die via Amsterdam uit Oost-Indië kwam en de Portugese peper in eigen huis gevaarlijke concurrentie aandeed. Tenslotte was het mogelijk dat er Zuidnederlandse produkten, textiel, metaalwaren en kunstvoorwerpen, op de Compagniesschepen naar de koloniën geladen werden.

Nochtans werd deze medewerking met de Hollandse Compagnieën in de Zuidelijke Nederlanden niet onverdeeld gunstig beoordeeld. Integendeel, er kwam van verschillende zijden een scherpe reactie. Het was via de Zuidelijke Nederlanden en via Vlamingen en Hanzeaten op het Iberisch Schiereiland dat de Madrileense bestuurskringen het regelmatigst en uitvoerigst op de hoogte gebracht werden van de vorderingen in de Compagnie-organisatie en van de verschillende expedities. Een bonte groep van ambitieuze edellieden zoals Gabriel de Roye, van beroepsspionnen als de Antwerpse Portugees Manuel Soeiro, van intrigante geestelijken als Fray Martin de San Espiritu of de jezuïet Antonio Colazo, sloeg daar munt uit om de koning van hun ijver, bekwaamheid en trouw te overtuigen en een of andere beloning in de wacht te slepen[47]. Verrassender was de aanwezigheid van schippers en kapiteins onder die aanbrengers: Cornielis Guillermo, schipper op de Santiago uit Amsterdam, die te Sevilla in 1605 zijn verzoeningsbrief, afgeleverd vanwege Aartshertog Albrecht, kracht bijzette door copieuze inlichtingen te leveren over de afvaart van Hollandse schepen naar Oost-Indië[48]; of Melchior vande Kerckhove, geboren te Palma op de Canarische Eilanden, die tevoren verschillende schepen uit Middelburg naar Amerika gebracht had en die in 1616 voorstellen deed om de Hollandse koloniale handel te ruïneren[49]. Blijkbaar vertegenwoordigden zij die schippers, die liever individueel voor eigen rekening dan in compagniesverband uitvoeren en de vaart op Spanje en de eilanden voordeliger achtten dan de vaart op den verre.

47. M. van Durme, *Les Archives générales de Simancas et l'histoire de la Belgique (XIe-XIXe siècles)*, Commission Royale d'Histoire (3 dln; Brussel, 1964-1968) I, 553, 585, II, 583-585, 589, 595-596, 600, III, 541, 599.
48. J. Gentil da Silva, *Alguns elementos para a historia do comercio da India de Portugal existentes na Biblioteca Nacional de Madrid* (Lissabon, 1950) 62-64.
49. Van Durme, *Archives*, I, 596; Wieder, *Nederlandsche documenten*, 213-214.

Er waren echter ook kooplieden die tegen de Compagnie partij durfden kiezen of althans zich aldus voordeden: de voorgenoemde Fernando Cron en de De Coutre's; een Andres van Gessel ook, een aanzienlijk Antwerps koopman, die voordien te Sevilla geresideerd had[50]. Het is begrijpelijk dat een Baltasar Schauvlieger, leverancier van scheepsmateriaal voor de Portugese vloten te Lissabon, de Hollandse Compagnie liever zag verdwijnen[51]. Hendrik Snel die te Porto in de suikerhandel stond, briefde de rol van sommige *cristãos novos* in de aanval van de Westindische Compagnie op Brazilië over[52].

Deze berichtgevers en memorialisten onderstreepten meestal de door de Hollanders geleden verliezen, het gebrek aan geld en de ontevredenheid bij het volk[53]. Zij waren dan ook overtuigd van de kwetsbaarheid van de Hollandse Compagniehandel en verzonnen verschillende taktieken om hem te kelderen ten voordele van de Zuidelijke Nederlanden. Sommigen dachten aan economische en financiële maatregelen waardoor de Spaanse kroon de Hollandse ondernemingen te gronde kon richten. Conrado Rott stelde een tegenoffensief voor door de reorganisatie van de Portugese vaart op Oost-Indië: betere salarissen voor het scheepsvolk, stipte uitbetalingen door de kroon voor de levering van scheepsmateriaal, financiering der vloten en kapitaalwerving door middel van hoge rentevoeten, controle te Lissabon door vertegenwoordigers der Italiaanse en der Duits-Vlaamse naties, die daarom nog niet zelf tot de koloniën moesten toegelaten worden[54]. Zonder het nadrukkelijk zo te formuleren beoogde hij aldus te Lissabon een compagnie naar Hollands model op te richten. Rott's opvolger als consul, de Hanzeaat Johann Kampferbeck, wilde het succes van de Hollandse peperhandel breken door de Portugese peperverdeling toe te vertrouwen aan de Hanzesteden, die in ruil zouden instaan voor de uitrusting der schepen te Lissabon[55]. Dit betekende de heroprichting van de vroegere Portugese *feitoria*, nu niet meer te Antwerpen maar te Hamburg. Spitsvondiger maar haast niet te realiseren waren de voorstellen van een niet te identificeren memorialist die de hele situatie weer ten voordele van de Spaanse koning wilde omkeren door de Hollanders het zilver voor hun Aziatische handel te ontnemen. Dit kon volgens hem gebeuren door de waarde van het zilver in de Zuidelijke Nederlanden met 50% te vermeerderen, wat een ongunstig effect op de Amsterdamse peperprijs zou hebben, en anderzijds de prijs van de Portugese

50. Van Durme, *Archives*, II, 601.
51. *Ibidem*, III, 541.
52. British Museum, Egertoniana, 1131, f. 275.
53. Scribani bijvoorbeeld raamde de verliezen in de West-Indiëvaart op 10 miljoen gulden. L. Brouwers, *Carolus Scribani S.J., 1561-1629. Een groot man van de contra-reformatie in de Nederlanden* (Antwerpen, 1961) 486. Zie daarover ook Manuel Soeiro bij Van Durme, *Archives*, II, 615, 621-622; en Manuel Lopes Pereira in Archivo General de Simancas, estado, 2847.
54. Kellenbenz, 'Le front hispano-portugais', 263-264, 281-284.
55. *Idem*, 'Autour de 1600', 24-26.

peper met 20% te verlagen, waardoor het goedkoper zou uitvallen in het Zuiden peper te kopen[56].

Een andere methode was de Hollandse Compagnieën te infiltreren en eventueel naar het Zuiden over te brengen. Zowel scheepskapiteins als kooplieden werd gevraagd naar het Zuiden over te lopen. Men probeerde het bij Joris van Spilbergen, bij Jacques le Maire en bij verschillende piloten die een nieuwe weg via de Stille Oceaan zouden gevonden hebben[57]. Zonder succes echter. Hollandse kooplieden werden benaderd door Fray Martin de San Espiritu die bij hen de opheffing van de Compagnie bepleitte[58]. In dezelfde zin onderhandelde circa 1611 Jan Snel, een te Lissabon gevestigde Vlaming, met Hollandse kooplieden op de Antwerpse beurs[59]. Slechts één naam van dezen is ons bekend: het ging om Cornelis Matelief die voorheen een expeditie naar de Oost geleid had.

Gevaarlijker werden de infiltraties in de Westindische Compagnie. De spil daarvan lag te Viana en Porto bij kooplieden, hoofdzakelijk *cristãos novos* en Vlamingen, die met spijt constateerden dat hun rol van middenman in de suikerhandel met Holland sedert de inname van Pernambuco overbodig was geworden. Bovendien hadden zij blijkbaar verliezen geleden bij de vernieling of confiscatie van *engenhos* of bij het stilleggen der produktie[60]. Het komplot lekte uit en een zekere Leendert van Lom werd aangehouden, onthoofd en gevierendeeld[61]. Welnu, deze Van Lom vinden we omstreeks 1624 terug te Viana en blijkbaar was hij ook verwant met Jacques en Mathias van Lom die te Porto handel dreven. Onder zijn medeplichtigen werden Gaspar Domingo Rego en Roque de Barros vermeld, bekende suikerexporteurs uit Viana. Kort tevoren stond ook een Adriaan Verdonck onder verdenking van verraad en werd hij tijdelijk gevangen gehouden[62]. Ook hij was geen onbekende in het milieu van Vlaamse kooplieden die uit Lissabon op Brazilië handel dreven. Tijdens het Bestand was hij te Lissabon en zijn reizen naar Pernambuco stelden hem in staat de Hollanders een goed rapport over die streken in handen te spelen. Argwaan verwekte ook de brief van de Antwerpenaar Gaspar de Mere, die door de Westindische Compagnie onderschept werd. Duister is het geval van Adriaan van der Dussen, die in 1623 als 'Hollands vluchteling' inlichtingen verstrekte aan de Spaanse autoriteiten maar niettemin een rol speelde in de

56. Gentil da Silva, *Alguns elementos*, 66-67.
57. Van Durme, *Archives*, II, 19, 591, 593, 594, 596, 599.
58. *Ibidem*, 238, 573.
59. Wieder, *Nederlandsche documenten*, 213, 214.
60. M. Buescu, 'Invasão holandesa: perdas da economia açucareira', *Verbum*, XXV (1968) 397-408.
61. J. de Laet, *Iaerlijck Verhael van de verrichtinghen der Geoctroyeerde West-indische Compagnie*-S.P.L. Honoré Naber, ed., Werken Linschoten-Vereniging, XXXIV ('s-Gravenhage, 1931, 1937) III, 104, 107, 132; Stols, *De Spaanse Brabanders*, 139.
62. *Ibidem*, II, 151.

Westindische Compagnie[63]. Een dubbel agent of iemand die op twee paarden wedde?

Tenslotte was er de groep die de Hollandse Compagniehandel zocht concurrentie aan te doen en te vernietigen door in de Zuidelijke Nederlanden zelf dergelijke koloniale compagnieën op te richten. Het eerst bekende voorstel dateerde van voor het Bestand en kwam van een advokaat, Thomas van Meerbeek, en van een gewezen stuurman op Hollandse schepen, Adriaan Adriaensen Brauwer. Zij wilden een Westindische Compagnie oprichten in het bijzonder voor de tabakhandel[64]. Enkele schepen zouden uit Duinkerke naar Trinidad, Cuba, Santo Domingo en Cumana afvaren en er Nederlandse produkten inruilen tegen huiden, verfstoffen en tabak. Zilver, goud en parels zouden aan de Spanjaarden voorbehouden blijven. Zij verwachtten alleen van de tabakhandel reeds een jaarlijkse opbrengst van een miljoen gulden. Daarmee meenden zij de Hollanders te vervangen, die sedert 1606 door de Spanjaarden uit de smokkelcentra van de Venezolaanse kust geweerd werden. Een dergelijk voorstel druiste natuurlijk in tegen het artikel van de Akte van Afstand van Filips II aan de Aartshertogen, waarbij hun onderdanen zich van de rechtstreekse handel met de Spaans-Portugese koloniën moesten onthouden.

Toch stelde de Aartshertog zich in 1613 achter een gewijzigd voorstel dat hij door de graaf van Solre te Madrid liet bepleiten[65]. Men zou zich nu beperken tot de vaart op de minder door de Spanjaarden bediende noordoostelijke kust van het Zuidamerikaanse vasteland, het huidige Venezuela en de eilanden Trinidad en Tobago. De Spaanse Consejo de Indias adviseerde negatief daarover wegens de gevaren voor de geloofszuiverheid in Amerika en een mogelijke heropleving van smokkelcentra. Wel werd de koning bereid gevonden Albrecht voor de duur van drie jaren drie schepen te laten zenden. Zij moesten zich op de heenreis ongeladen te Sevilla melden voor het register en op de terugreis opnieuw voor het betalen der rechten. Albrecht mocht er zijn persoonlijke factor aanstellen. Men kan alleen betreuren dat daar van Zuidnederlandse zijde niet op ingegaan werd want er stond een poort op een kiertje open voor eventuele verdere toegevingen.

In de jaren 1623-1624 kwamen dergelijke voorstellen opnieuw op tafel. Een plan om Spaans-Vlaamse handelscompagnieën op te richten stamde van Augustinus Bredimus, zoon van een Triers senator, die de functie van tolk bij de Duits-Vlaamse natie te Lissabon beoogde[66]. Meer aandacht besteedden de koninklijke raadgevers aan de memorialen van Francisco de Retama, burger van Jérez de la Frontera en economist in de dop, die zelf blijkbaar het Noorden bezocht had, en van Manuel

63. Van Durme, *Archives*, II, 31.
64. Stols, *De Spaanse Brabanders*, 111-113.
65. Van Durme, *Archives*, II, 583-584.
66. Ook hij is een goed voorbeeld van die al te ingenieuze memorialisten. Hij dacht er zelfs aan zo maar de Rijn af te leiden om de Hollandse handel te ruïneren. *Ibidem*, II, 29, III, 459.

Lopes Pereira. Beiden wilden in de Zuidelijke Nederlanden compagnieën laten oprichten voor de handel met Oost-Indië[67]. Retama zag het als de enige oplossing om te concurreren met de Hollandse peperprijzen. Het kapitaal zou bijeengebracht worden door de kooplieden van het Zuiden die volgens hem tot dan toe bij gebrek aan andere handel wel verplicht geweest waren in het Noorden te investeren, maar ook door katholieke kooplieden in het Noorden die uit trouw aan de koning nog niet hadden willen deelnemen in de Hollandse Compagnieën. Pereira van zijn kant wilde de Zuid-Nederlanders vrij spel doen geven alleen op Ceylon en in de Indonesische Archipel met uitsluiting van de havens op het Indische vasteland, die aan de Portugezen voorbehouden bleven. Het octrooi zou voorlopig voor tien jaar lopen, met eventuele verlenging ofwel desnoods afschaffing indien de Portugezen ondertussen weer hun vroegere macht hadden kunnen herstellen. Het nodige zilver zouden de Zuid-Nederlanders op de heenreis te Lissabon innemen en in ruil daarvoor de asientos te Antwerpen uitbetalen. De *junta del comercio* antwoordde op 13 maart 1624 dat de koloniale handel om strategische redenen moest verboden blijven voor de Hollanders en men niet kon toelaten dat hun kapitalen in Zuidnederlandse compagnieën een toevlucht zouden vinden. Wel mochten de Vlamingen te Lissabon zelf een compagnie oprichten. Pas in 1640 gaf Filips IV de handel op Oost-Indië voor zijn Zuidnederlandse onderdanen vrij, maar weinige maanden later verloor deze beslissing door het herstel van een onafhankelijk Portugal haar betekenis.

Wat Amerika betrof kwam een dergelijke toelating er nooit. Nochtans moet hier gewezen worden op de oprichting van het Almirantazgo in 1624, die ten dele wel op de Hollandse Compagnieën geïnspireerd was[68]. Het Almirantazgo moest op geprivilegieerde wijze de handel regelen tussen Sevilla en de Andalusische havens enerzijds en de Zuidelijke Nederlanden en de Hanzesteden anderzijds. Deze compagnie had dus *in se* geen bevoegdheid voor de handel met de koloniën, maar aan verschillende stichters en kapitaalinbrengers werden naturalisaties en licenties verleend om vanuit Sevilla met Indias te handelen. Dit hield dus toch een belangrijke inbreuk op het Spaanse monopolie in, die tot verdere toegevingen kon geleid hebben. Het Almirantazgo ging echter de weg op van de kaperij die meer onmiddellijke resultaten opleverde.

Nog herhaaldelijk zocht men in de Zuidelijke Nederlanden het Hollandse voorbeeld na te volgen. In 1632 drongen de Staten er bij Filips IV op aan te Oostende een compagnie op te richten[69]. Er was ook in de vijftiger jaren sprake van een Vlaamse kolonisatie op Santo Domingo. In 1661-1662 kwamen er opnieuw voor-

67. Archivo General de Simancas, estado, 2847; Van Durme, *Archives*, II, 597, 614, III, 525.
68. Stols, *De Spaanse Brabanders*, 14-24.
69. M. Gachard, ed., *Actes des Etats généraux de 1632* (2 dln; Brussel, 1853) II, 214, 230, 235, 239, 240, 247, 446.

stellen, ditmaal van Brugse kooplieden, om schepen naar Amerika te sturen[70]. De pogingen onder Maximiliaan Emanuel zijn bekend[71]. Pas na de opheffing van de Spaanse heerschappij werd echter een ernstig begin gemaakt met de Compagniehandel vanuit Oostende naar Oost-Indië, maar waarbij ook de Braziliaanse kust niet uit het oog verloren werd[72].

Het uitblijven van deze Compagniehandel in de Zuidelijke Nederlanden zal men natuurlijk aan de onwillige houding van het Spaanse bestuur toeschrijven. Men moet echter rekening houden met de voorgestelde toegevingen en met het Almirantazgo, als een soort verlengstuk van het Sevillaanse monopolie in de richting van Noord-Europa. Het was ook normaal dat Spanje, toen reeds in het defensief, zich meer inspande om zijn gevestigde handelsinstellingen te verdedigen en te ontwikkelen dan om nieuwe wegen in te slaan.

Ook de houding van de Zuidnederlandse kooplieden moet in de beschouwing betrokken worden. Een goed deel van deze mensen die behoorden tot wat als het type van een gekoloniseerde burgerij mag gelden, wilde in het buitenland investeren. Zij keken daarbij echter niet alleen uit naar de Hollandse Compagnieën maar ook naar de Franse, Zweedse en Deense initiatieven. Anderzijds hadden zij ruimschoots genoeg aan de koloniale handel die vanuit Sevilla en Lissabon nog met grote faciliteiten en vooral met kleinere kosten kon gedreven worden. De grote afzetmarkten voor de Vlaamse textiel en kant, kunst- en boekenuitvoer bleven de gehele zeventiende eeuw door nog binnen het Sevillaanse en later Caditaanse monopolie. Daarbij vergeleken betekenden de mogelijkheden op de door Fransen en Engelsen bezette Caribische eilanden en in de Hollandse nederzettingen van Suriname heel weinig. Bovendien kon daar met profijt de handel in Andalusische landbouwprodukten aan gekoppeld worden en was het mogelijk daarin te investeren. Indien bepaalde handelstakken als gevolg van de Hollandse veroveringen uitvielen, dan was dit soms alleen maar tijdelijk, zoals voor de Braziliaanse suikerhandel, of er kon naar gedeeltelijke compensatie uitgezien worden, zoals de opkomende diamanthandel van Antwerpen voor de weggevallen peperhandel. Dat er in deze koloniale handel kleinere bedragen van doen waren met minder kosten had ook tot gevolg dat meer geld kon worden vrijgemaakt voor andere sectoren zoals de aankoop van landgoederen, terwijl ook kleinere kooplieden gemakkelijker toegang kregen tot de koloniale handel. Dit gaf ongetwijfeld een eigen karakter aan de sociale mobiliteit in de Zuidelijke Nederlanden, die blijkbaar niet onderdeed voor de democratisering die de Compagnieën in het Noorden met zich mee brachten. Wel is de gewone man daarbuiten gebleven en vinden wij, tegenover de Hollandse Jan Compagnie, alleen enkele soldaten en meiden, die voor hun dienst naar Spanje trokken.

70. Archivo General de Simancas, estado, 2272, 10 en 4010, 3; Van Durme, *Archives*, II, 535.
71. R. de Schryver, 'Uit de voorgeschiedenis van de Oostendse Kompagnie', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXXXVII (1966) 143-159.
72. E. Stols, 'A Companhia de Ostende e os portos brasileiros', *Estudos Históricos*, V (1966) 82-95.

Justus Lipsius' levenskeuze: het irenisme

J. Kluyskens

Justus Lipsius is steeds een omstreden figuur geweest: de veelzijdige activiteiten van de Zuidnederlandse humanist werden vaak uiteenlopend beoordeeld. In de achttiende eeuw zag P. Burman in hem niet minder dan een huichelaar, die met hart en ziel immer traditioneel rooms was gebleven, doch zich bij de lutheranen te Jena voor luthers, bij de calvinisten te Leiden voor calvinist liet doorgaan[1]. Een eeuw later beschouwde ook Ch. Nisard Lipsius als een onbetrouwbaar acteur die met geslepen behendigheid aan de buitenlandse universiteiten de schijn kon wekken de gangbare christelijke confessie te belijden, maar feitelijk steeds kortzichtig papist gebleven was[2]. Volgens G.H.M. Delprat veranderde Lipsius louter uit eerzucht van belijdenis en stapte hij, zijn universiteitsstad Leiden verlatend, naar de roomsen over in de overtuiging dat voor de voortzetting van zijn werk de kansen in het katholieke Zuiden beter waren[3]. H.T. Oberman meent dat Lipsius ongetwijfeld de Verenigde Provincies zekere diensten bewezen heeft, doch door zijn grenzeloze lafheid van karakter elke dankbaarheid onwaardig is[4]. Naar H. van Crombruggen oordeelde, verviel Lipsius van het ene uiterste in het andere: van uitwijkeling werd hij verdediger van de ultra-katholieken, die zijn ballingschap hadden veroorzaakt[5]. G. Oestreich is eveneens de mening toegedaan dat Lipsius een onstandvastige natuur was, die zijn onrust in zijn autobiografie heeft verbloemd. Hierin immers bracht hij een leven van een stille geleerde in beeld, die steeds de vurigste wens had gekoesterd naar zijn vaderland terug te keren[6].

In een boeiend referaat betoogde H.F. Bouchery echter, dat in zake geloofsleer

1. P. Burman, *Sylloge epistolarum a viris illustribus scriptarum* (Leiden, 1727) I, 66 noot 1.
2. Ch. Nisard, *Le triumvirat littéraire au XVIe siècle: Juste Lipse*, *Joseph Scaliger et Isaac Casaubon* (Parijs, 1852) 73-74.
3. G.H.M. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse concernant ses relations avec les hommes d'état des Provinces-Unies des Pays-Bas principalement pendant les anneés 1580-1597*. Publiées avec une introduction et des notes au nom de l'Académie royale des Sciences à Amsterdam (Amsterdam, 1858) 31.
4. H.T. Oberman, 'Van Leiden naar Leuven. De overgang van Justus Lipsius naar eene Roomsche Universiteit', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, N.S., V (1908) 295-304.
5. H. van Crombruggen, *Janus Lernutius (1545-1619). Een biografische studie*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, XXIII (1955) 63 noot 3.
6. G. Oestreich, 'Justus Lipsius in sua re', *Formen der Selbstdarstellung. Analekten zu einer Geschichte des literarischen Selbstportraits. Festgabe für Fritz Neubert* (Berlijn, 1956) 291-311.

er voor Lipsius maar één weg open lag: de vreedzame weg der rede. Volgens deze schrijver hechtte Lipsius alleen waarde aan wat de confessies verbond. Pas in Lipsius' laatste levensjaren deed zich een ware kentering voor: hij wendde zich tot een werkelijk dogmatisch en streng-kerks katholicisme[7]. M.A. Nauwelaerts tenslotte oordeelde dat Lipsius noch in de reformatorische noch in de contrareformatorische beweging paste; eerst aan het eind van zijn leven werd hij gebracht tot een positieve geloofsbelijdenis[8].

Nader onderzoek van Lipsius' gedachtenwereld leert dat hij inderdaad, zoals Bouchery en Nauwelaerts al suggereerden, in zijn bewogen leven steeds één lijn trok en ondanks de evolutie van zijn ideeën steeds aan één fundamenteel inzicht heeft vastgehouden. Lipsius immers wilde bijdragen tot de hereniging van de verscheurde christenheid, boodschapper zijn van de vrede en van de verzoening, de tegenstellingen tussen de confessionele partijen overbruggen. Zijn eerste opzet was: door de studie der 'bonae literae' al wie in deze strijd betrokken was, het besef van de echte menselijkheid bij te brengen. Verder stelde Lipsius zich tot doel de christelijke wijsbegeerte te doen aansluiten bij de filosofie van de Oudheid, meer bepaald bij de Stoïcijnse leer. Als zij eenmaal zouden hebben geconstateerd dat deze beide filosofische systemen op vele punten overeenkwamen, zouden de verschillende christelijke confessies tot het inzicht van hun dwalingen komen en beseffen dat zij moesten terugkeren naar de wijsheid van de kerk der vroegere tijden, die de filosofie van de Oudheid in zich had opgenomen. Na zijn terugkeer uit Leiden, na zich uit het calvinistische milieu te hebben losgemaakt om zich in dienst te stellen van de roomsen aan de universiteit te Leuven, is Lipsius zijn verzoeningsideaal gestand gebleven. Zijn irenisme heeft hij nooit prijsgegeven.

Lipsius' leven kan men gevoeglijk in drie perioden indelen. De eerste (1547-1578) omvat zijn vormingsjaren. In zijn kinderjaren verbleef hij in Brabant. Hij studeerde vervolgens als jongeling te Keulen, aan het jezuïetencollege, het Tricoronatum[9], en ondernam een studiereis van ongeveer twintig maanden naar Rome[10], waar hij in dienst trad van Granvelle[11]. Bijna twee jaar, van 1572 tot 1574, doceerde hij aan de lutherse universiteit te Jena[12]. Aan zijn omgeving gaf hij aldaar de indruk

7. H.F. Bouchery, 'Waarom Justus Lipsius gevierd?', *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen*, *Letteren en Schone Kunsten van België*, XI (1949) viii, 34-37.
8. M.A. Nauwelaerts, 'Humanisten rondom Plantin', *Noordgouw*, IV (1964) 21.
9. J. Kuckhoff, *Die Geschichte des Gymnasium Tricoronatum* (Keulen, 1931); J. Hansen, *Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuitenordens 1542-1582* (Bonn, 1896) 781.
10. J. Ruysschaert, 'Le séjour de Juste Lipse à Rome (1568-1570) d'après ses "Antiquae Lectiones" et sa correspondance', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XXXIV (1947-1948) 139-192.
11. P. Bergmans, 'L'autobiographie de Juste Lipse publiée avec une traduction française et des notes', *Messager des sciences historiques de Belgique*, LXIII (1889) 148.
12. S. Sué, 'Justus Lipsius' verblijf te Jena aan de hand van zijn briefwisseling en redevoeringen, 1572-1574', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXII (1968) 389-409.

oprecht luthers te denken[13]. In het najaar van 1575 vestigde hij zich te Leuven. Op 23 januari 1576 promoveerde hij aan de universiteit, onder grote publieke toeloop, tot licenciatus iuris utriusque[14]. Van student bracht hij het zeer vlug tot docent; van 1 juli 1576 immers tot begin maart 1578 gaf hij aan zijn Alma mater colleges over Livius en Romeinse instellingen[15]. De tijd van de volwassenheid was aangebroken.

In de nieuwe politieke koers zag Lipsius echter een bedreiging. Na de verplettering van het Staatse leger te Gembloers, op 31 januari 1578, kon men een hevige reactie van het Spaans-Roomse absolutisme verwachten. Zijn professoraat in het lutherse Jena kon het Spaanse bewind hem ten kwade duiden. Vervlogen waren de dagen van tolerantie, die de Staten-Generaal in hoge mate hadden gehuldigd. Uit vrees voor de reputatie van wreedheid die de muitende Spaanse soldeniers hadden, verliet Lipsius derhalve de universiteitsstad, die op 5 februari 1578 werd geplunderd[16]. Hij vluchtte naar Antwerpen, waarheen ook de prins van Oranje en de Staten-Generaal de wijk hadden genomen. Bij zijn vriend Christoffel Plantijn genoot hij gastvrijheid. Over Brugge vertrok hij naar de pas opgerichte calvinistische universiteit te Leiden. Bij haar stichting droeg deze overigens stellig geen strengcalvinistische signatuur[17]. De Leidse periode (1578-1591) was de schoonste en vruchtbaarste van Lipsius' leven. In de loop van zijn dertien jaar professoraat publiceerde hij zijn twee levenswerken, de *De Constantia libri duo*, *qui alloquium praecipue continent in publicis malis* (1584) en de *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, *qui ad principatum maxime spectant* (1589).

Vanaf het begin werd de universiteit gekenmerkt door haar kosmopolitisme[18]. De curatoren immers hadden een beroep gedaan op geleerden uit Frankrijk, Engeland en Zuid-Nederland, die al snel aan de jonge universiteit een grote vermaardheid verzekerden[19]. Vrij spoedig werd Lipsius betrokken bij de conflicten tussen de verschillende stromingen in het Leidse milieu. In de opkomende spanningen beriepen de curatoren zich herhaaldelijk op de bemiddeling van de toen reeds befaamde en gezaghebbende Zuidnederlandse humanist. ‘Ik sterf honderd maal’,

13. H.D.L. Vervliet, ‘Lipsius' jeugd 1547-1578. Analecta voor een kritische Biografie’, *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen*, *Letteren en Schone Kunsten van België*, *Klasse der Letteren*, XXXI (1969) vii, 35.
14. Bergmans, ‘Autobiographie de Juste Lipse’, 150; J. Lipsius, *De una Religione*, *Opera Omnia* (Antwerpen, 1637) IV, 161 b.
15. Bergmans, ‘Autobiographie de Juste Lipse’, 150; Burman, *Sylloge*, I, 588, nr. 564.
16. F. Strada, *De bello Belgico* (Antwerpen, 1640) I, 563-564.
17. J.J. Woltjer, *De Leidse universiteit in verleden en heden* (Leiden, 1965) 9.
18. De alom als zeer vijandig tegen de gereformeerden bekend staande Th. Zoezius, Leuvens rechtsgeleerde, werd in 1583 tot professor aangesteld, *NNBW*, I, kol. 1520.
19. Een der beroemdste vertegenwoordigers van de Franse rechtsschool, Hugo Doneau (1527-1591), doceerde acht jaren aan de Leidse universiteit, *ibidem*, kol. 729-733. De befaamde Lambert Daneau (ca. 1530-1595), Geneefs theoloog, gaf eveneens colleges te Leiden van 1581 tot 1583, *ibidem*, kol. 185-188.

schreef Lipsius aan Janus Dousa[20.] op 14 september 1585, ‘als bemiddelaar, verzoener, als afgezant naar beide partijen’[21.]. Hij had heimwee naar Brabant; ontroerd vervolgde hij zijn brief: ‘O, mijn klein landgoed! O, mijn velden! Nooit zal ik u terugzien, bevrijd van alle zorgen!’[22.]. Affectief bleef Lipsius zeer gebonden aan zijn geboortestreek; hij bleef uitkijken naar een kans om zijn arbeid in eigen land voort te zetten. Zijn verblijf te Leiden, even goed als zijn professoraat te Jena[23.] beschouwde hij als iets tijdelijks. Al was hij in 1580 voor de tweede maal tot rector aangesteld, toch verstoutte hij zich op 19 oktober aan zijn vriend Dousa te schrijven, dat hij eraan dacht te gaan vluchten, waar ter wereld ook[24.]. Later, in een brief van 2 juni 1591, zal hij aan zijn vriend toevertrouwen dat hij tegen zijn zin het professoraat had waargenomen[25.]. Volledig gelukkig heeft Lipsius zich te Leiden niet gevoeld. Zijn beslissing de universiteitsstad te verlaten, was dan ook de vrucht van een langdurig overleg[26.].

G. Oestreich houdt minder rekening met Lipsius' herhaaldelijk uitgesproken verlangen van een terugkeer naar zijn vaderland, wanneer hij schrijft dat diens autobiografie[27.] sterk apologetisch gekleurd is[28.]. Insgelijks heeft Fr. de Nave in haar voortreffelijke studie sterk het accent gelegd op Lipsius' laatste moeilijkheden te Leiden: zijn polemiek met Dirck Coornhert[29.]. In deze pijnlijke twist in zake de verhouding Kerk en Staat[30.], ziet zij niet de aanleiding, doch eerder de ware reden van Lipsius' vertrek[31.].

Daar Lipsius er sinds lang aan dacht het calvinistische Leiden te verlaten, hadden zijn vrienden in het Zuiden zijn terugkomst zorgvuldig voorbereid. Reeds in 1586

20. Jan van der Does (1545-1604), was de eerste curator van de universiteit. Hij bewerkte de komst van zijn vriend Lipsius naar Leiden, *ibidem*, VI, kol. 425-429; Burman, *Sylloge*, I, 217, nr. 215.
21. *Ibidem*, 218, nr. 216.
22. *Ibidem*, 219.
23. Brief van Justus Lipsius aan Joachim Cammermeister, 2 maart 1572, Annaberg, Kirchenbibliothek, ms. 88: ‘Equidem metuo ne nova exsilio nostro sedes quaerenda sit, etsi devinctos habeo et virorum bonorum animos et iuventutis’. Cammermeister (1500-1574) was een Duits filoloog.
24. J. Lipsius, *Epistolarum (quae in Centuriis non extant) decades XIIX* (Harderwijk, 1621) vi-vii.
25. *Ibidem*, xviii-xix.
26. *Ibidem*.
27. Zijn autobiografie schreef Lipsius te Leuven, in de vorm van een brief, gedateerd 1 oktober 1600 en gericht aan de Antwerpse humanist Joannes Woverius (1576-1635).
28. Oestreich, ‘Justus Lipsius’, 304.
29. Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590), Nederlands humanist. Hij stond afkerig van kerken-als-instituut. In zijn groot werk, *Zedekunst*, *dat is Wellevenskunst* (1586) geeft hij een uiteenzetting ter verwerving van de deugd, *NNBW*, X, kol. 207-215.
30. G. Güldner, *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden im Ausgang des 16. Jahrhunderts*, Historische Studien, IX (Lübeck-Hamburg, 1968) 101.
31. Fr. de Nave, ‘De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertsz. Coornhert (1590): Hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591)’. *De Gulden Passer*, XLVIII (1970) 1-36.

had Nicolaus Oudaert[32.] zich ingezet om Lipsius naar Leuven te ontbieden. Om hem moed en vertrouwen te geven, schreef hij hem op 12 oktober, dat Laevinus Torrentius[33.] voor een leerstoel zou instaan; op de bereidwilligheid van de bisschop mocht Lipsius stellig rekenen[34.]. In 1591 deed Lipsius de laatste stap: hij keerde naar de Zuidelijke Nederlanden terug. De laatste fase (1591-1606), die men de Leuvense periode kan noemen, was begonnen. Gehoor gevend aan zijn geestelijke raadsman, Martinus Antonius Delrio[35.], begaf hij zich niet onmiddellijk naar zijn geboortestreek. In Mainz verzoende[36.] hij zich door toedoen van de jezuïeten met de rooms-katholieke kerk[37.]. Hij hield zich verder schuil te Spa. 'Ik meen dat gij u moet schuilhouden', had Delrio hem immers op 24 mei 1591 geschreven, 'tot al uw zaken uit de schuilhoek van Amphitrite aan het licht kunnen komen'[38.]. Nog op 3 september schreef Lipsius aan Cornelius Aerssens[39.], dat hij de winter te Luik zou doorbrengen, alhoewel hij afwisselend uit Italië en uit Duitsland sollicitaties ontving; de groothertog van Toscane bleef aandringen, hem een honorarium van duizend gulden aanbiedend[40.]. Spijts alles bleef Lipsius op de uitkijk. Het afwijzen van elke gunstige aanbieding verraadt zijn voorkeur voor een benoeming aan de katholieke universiteit te Leuven.

Aan diverse vereisten diende echter te worden voldaan. Hoofdzaak was een ondubbelzinnige waarborg van zijn orthodoxie en van zijn wilsvolharding. Het was

32. Nicolaus Oudaert († 1608), Latijns dichter en humanist, doctor in de rechten, secretaris van de Mechelse aartsbisschop J. Hauchin, Zie *Biographie Nationale*, XVI, kol. 382-383.
33. Laevinus Torrentius (van der Beken) (1525-1595), studeerde letteren en rechtswetenschappen te Leuven en Bologna. In 1557 werd hij raadsman van Robert de Berghes. Gedurende eenendertig jaar verbleef hij in het prinsdom Luik. Op 29 juni 1576 was hij tot bisschop van Antwerpen benoemd. Wegens de politieke toestand en de financiële moeilijkheden kon hij pas in 1587 het bestuur van het hem toegewezen bisdom in handen nemen. M. Delcourt en J. Hoyoux, *Laevinus Torrentius. Correspondance* (3 dln; Parijs, 1950-1954).
34. Burman, *Sylloge*, I, 279, nr. 271.
35. Martinus Antonius Delrio (1551-1606), studeerde rechten te Parijs, Dowaai, Leuven en Salamanca, waar hij het doctoraat behaalde. Na vice-kanselier van de Raad van Brabant te zijn geweest, trad hij in 1580 te Valladolid in de jezuïetenorde. L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*: *Die Gesellschaft Jesu einst und jetzt* (Leuven-Heverlee, 1962) I, kol. 383-384.
36. Een verzoening impliceert derhalve geen bekentenis van een overgang naar een andere belijdenis. Van roomse zijde heeft men voorkeur getoond voor de veronderstelling van een bekering. Cf. *Afbeeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Iesu voor ooghen ghestelt door de Duyts-Nederlantsche Provincie der selver Societeyt* (Antwerpen, 1640) 684; L. Brouwers, *Carolus Scribani s.j. 1561-1629. Een groot man van de Contra-Reformatie in de Nederlanden* (Antwerpen, 1961) 16; J. Brodrick, *Robert Bellarmin. L'humaniste et le saint* (Brugge, 1963) 137-138.
37. A. Gerlo, H.D.L. Vervliet, I. Vertessen, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus. Introduction*, *Correspondance et Commentaire*, *Documents*, *Bibliographie* (Antwerpen, 1967) 26, nr. 19.
38. Burman, *Sylloge*, I, 503-504, nr. 477.
39. Cornelius Aerssens (Arssenius) (1545-1627), was raadpensionaris van Brussel vanaf 1582 Als medewerker van Willem van Oranje werd hij op 10 augustus 1584 benoemd tot griffier van de Staten-Generaal der Verenigde Provincies, *NNBW*, III, kol. 14.
40. Delprat, *Lettres inédites*, 67, nr. 40.

dan ook begrijpelijk, dat Lipsius steeds getuigde van zijn vaste voornemen ten dienste te staan van de roomse kerk, en dat hij zich herhaaldelijk verontschuldigde zich niet eerder bij de roomse rangen te hebben gevoegd[41]. Voor een benoeming aan de universiteit had hij steun, zoal niet dekking nodig. Delrio gaf hem de raad, bij Torrentius aan te dringen[42]. De correspondentie uit Lipsius' laatste verblijfsjaren te Leiden en uit het jaar van zijn overkomst laat er geen twijfel over, dat de invloedrijke bisschop de gewichtigste rol gespeeld heeft in Lipsius' benoeming aan de Leuvense universiteit. Getuige hiervan Torrentius' brief van 19 september 1592 aan Andreas Schottus[43], waarin hij hem toevertrouwde dat hij Lipsius had weten over te halen voor zijn verdere werkzaamheden de voorkeur aan Leuven te geven, en dat hij vervolgens Lipsius' kandidatuur voor een benoeming aan de Leuvense universiteit bij de Staten van Brabant met hart en ziel had gesteund[44].

Inmiddels had Lipsius het geraden gevonden zich te beveiligen door een officieel getuigschrift dat voor zijn orthodoxie borg stond. Uit een brief van 1 juni 1591 aan Delrio vernemen wij dat Lipsius van zins was aan de rector van het jezuïetencollege te Luik, Joannes a Campis[45], te vragen iets kort en eenvoudig neer te schrijven, niet overigens met apologetische bijbedoelingen, want hij verkoos bij de katholieken te getuigen door zijn levenswandel, en niet door bewijsstukken. In de gegeven omstandigheden nochtans voelde hij zich tot dat verzoek verplicht, omdat anderen het van hem verwachtten[46]. De rector van het Luikse college verstrekte hem derhalve een getuigschrift waarin zijn rechtgelovigheid alsmede zijn dienstwilligheid voor het ware geloof en voor de staat bevestigd werden[47]. In een brief van 16 juli 1592 aan Jacobus Sirmondus, secretaris van de generaal van de jezuïetenorde, Claudius Aquaviva[48], liet hij opnieuw duidelijk de gezindheid blijken die in zijn brief aan Delrio zo scherp was uitgekomen. Hij begaf zich naar Leuven, schreef hij, naar de burcht van de katholieken; daarmee wilde hij duidelijk stellen dat hij daadwerkelijk tot de ‘goeden’ was overgegaan. Meteen maakte hij een eind én aan de hoop én aan het gepraat der gereformeerden[49]. Dat hij op zijn vaste en

41. Cf. Burman, *Sylloge*, I, 504, nr. 478.
42. *Ibidem*, 513, nr. 488.
43. Andreas Schottus (1552-1629), humanist en intieme vriend van Lipsius. Hij doceerde Griekse literatuur te Toledo en Gandia. Cf. J. Fabri, ‘Un ami de Juste Lipse: l'humaniste André Schott’, *Les Etudes classiques*, XXI (1953) 188-208.
44. Delcourt en Hoyoux, *Torrentius*, III, 392-393, nr. 997.
45. Hij overleed te Doornik in 1611. Cf. A. Poncelet, *Nécrologe des Jésuites de la province Flandro-Belge* (Wetteren, 1931) 23.
46. Burman, *Sylloge*, I, 520 nr. 495.
47. Cf. Gerlo, e.a., *La correspondance de Juste Lipse*, 254-256, doc. 22.
48. Claudius Aquaviva (1543-1615), werd in 1581 aangesteld als vijfde generaal van de jezuïetenorde. Onder zijn impuls werd in de colleges de Ratio Studiorum ingevoerd, Koch, *Jesuiten-Lexikon*, I, kol. 81-83.
49. J. Lipsius, *Epistolarum selectarum centuria singularis ad Italos et Hispanos*, *quive in iis locis* (Antwerpen, 1613) 3, ep. 3.

voor hem heilzame beslissing nooit zou terugkomen, had hij reeds op 2 juni 1592 aan J. Dousa verzekerd[50].

Weloverwogen berekening en weloverdachte voorzichtigheid zetten derhalve Lipsius ertoe aan, de ongunstige indruk van het verleden bij de roomsen uit te wissen om zich in hun midden een onbesproken en veilige toekomst te verzekeren. Doch in geest en gemoed bleef hij vasthouden aan zijn vroeger ingenomen wens: in de verscheurde christenheid de verschillende partijen tot verzoening te brengen dank zij de terugkeer tot het geloof van de primitieve kerk. Lipsius zocht niet naar een nieuwe geloofsbeweging[51], maar naar een gezuiverd geloof, vrij van alle politieke bijbedoelingen[52]. Kort na zijn terugkeer uit Leiden schreef hij in een brief van 21 april 1591 aan Franciscus Bencio[53], waarin hij overduidelijk zijn geloofsvisie uitdrukte: waar is voor hem het geloof der primitieve kerk[54]. Zelden heeft Lipsius zijn gemoed zo spontaan uitgestort en zijn standpunt zo duidelijk verwoord als in zijn brief van 7 juli 1592 aan de Leuvense theoloog Embert Everaerts[55]. Zijn afwijking van de rechte weg in de algemene verwarring betreurde hij, maar met de daad zal hij in het vervolg duidelijk maken én zijn gehechtheid aan de eerste kerk én zijn voorliefde voor een geordende Staat en voor de wettige vorst[56]. Reeds tijdens zijn Leidse periode was Lipsius in de *Politica* tot de slotsom gekomen dat rust en orde in de Staat onontbeerlijk zijn voor de door alle confessies gewenste godsdienstvrede. De vrijheid van iedereen kan het best worden gewaarborgd door een ordelijk bestuur, dat tolerantie en strengheid harmonisch weet te verenigen[57]. Daarom mogen noch vorsten, noch individuen naar goeddunken hun religieuze overtuiging aan anderen opleggen[58]. Lipsius' ideaal is de verdraagzaamheid gebleven, doch

50. Lipsius, *Epistolarum decades XIIX*, xxxii-xxxiii.
51. H.A. Enno van Gelder, *The two Reformations in the 16th Century. A Study of the Religious Aspects and Consequences of Renaissance and Humanism* ('s-Gravenhage, 1961) 7.
52. J.L. Saunders, *Justus Lipsius. The Philosophy of Renaissance Stoicism* (New York, 1955) 36.
53. Franciscus Bencio (1542-1594), Italiaans humanist, vriend van M.A. Muret, Burman, *Sylloge*, I, 67.
54. J. Lipsius, Rome, Arch. Pont. Univ. Greg., ms. 532, f. 12: '... vere et coram Deo hoc testor, in sensu de Religione numquam steti apud pravos. Prisca religio semper mihi proba'. Bij dezelfde correspondent kwam hij, op 20 augustus 1593, voor dezelfde overtuiging uit: 'Prima et summa opinio est, nihil, hic sapere praeter id quod Ecclesia prisca, id est nostra', Lipsius, *Epistolarum ad Italos*, 10, ep. 11.
55. Embert Everaerts was tot professor in de theologie benoemd in 1577. Hij overleed te Leuven in 1604, H. de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense*, *1517-1550* (Leuven, 1954) III, 579 noot 1.
56. Burman, *Sylloge*, I, 613-614, nr. 588.
57. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, *Opera Omnia*, IV, 52b: 'Hoc ex ingenio hominum est: qui'nec totam servitutem pati possunt, nec totam libertatem: domiti ut pareant, non ut serviant', cf. C. Tacitus, *Historiae*, I, 16.
58. Lipsius, *De una Religione*, *Opera Omnia*, IV, 167b.

deze vrijheid diende beschermd. Wie dus de rechten van de vrijheid niet wil eren, moet op grond van deze vrijheid zelf uit de gemeenschap worden verbannen[59].

Zijn aanstelling aan de Leuvense universiteit in september 1592 heeft de befaamde Nederlandse humanist met geduld en toegevingen moeten afkopen. Zo schikte hij zich, naar wij uit Delrio's brief van 14 oktober 1592 vernemen, in de verplichting een belijdenis van orthodoxie af te leggen. Lipsius ging goedschiks mee, omdat hierdoor de brutale aanvallen van bepaalde tegenstanders enigszins werden afgeslagen[60].

Lipsius' uitgesproken voorkeur voor een benoeming aan de Leuvense universiteit kan, naar het ons voorkomt, op zeer verschillende manieren worden verklaard. Het is mogelijk dat de herinnering aan het milieu waar hij in zijn jeugdjaren een gewaardeerde opleiding had genoten, en waar hij reeds vroeger had gedoceerd, voor hem een emotionele binding vormde. Ook kan hij, gelet op de faam van de universiteit, hebben verlangd er een roemvolle opdracht te vervullen[61]. Men bedenke dat Lipsius voor roem en waardering nooit ongevoelig is geweest. Die snaar wist de invloedrijke Hendrik van Cuyck[62] trouwens te gelegener tijd aan te raken. Op 1 oktober 1591 schreef deze aan Lipsius:

> Wat nu verder uw terugkeer betreft, wees ervan overtuigd dat allen te Leuven ten zeerste wensen dat U deze universiteit, uw Alma mater, die wij vroeger bloeiend hebben gekend, waar U uw diploma ter bevestiging van uw geleerdheid hebt verkregen, waar U tevens de geschiedenis schitterend hebt gedoceerd, door de beroemdheid van uw naam, nu zij bijna zieltogend is, zoudt verlevendigen[63].

Naast al deze motieven bleef echter voor Lipsius hoofdzaak, zijn vurige wens het verzoeningswerk ten bate van eigen volk voort te zetten.

Uit zijn laatste levensjaren dateren twee belangrijke werken, *Manuductionis ad Stoicam philosophiam libri tres* en *Physiologiae Stoicorum libri tres*, beide in 1604 uitgegeven. In het eerste werk behandelt hij de geschiedenis van de Stoa en de stoïcijnse ethiek en geeft hij tot slot een diepzinnige omschrijving van het begrip ‘ware wijsheid’. In de *Physiologia* bestudeert hij de leer van de Stoa over de godheid, de wereld en de mens. In beide werken verdedigt hij de dringende noodzakelijkheid van een menswaardig begrip voor alle mensen, in het bijzonder voor hun

59. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, 107a: ‘Nec privatos focos, nec publicas leges, nec libertatis iura cara habere potest, quem discordiae, quem caedes civium, quem bellum civile delectat. Eumque ex numero hominum eiiciendum, ex finibus humanae naturae exterminandum puto’, cf. M.T. Cicero, In *M. Antonium Philippica tertiadecima*, I.
60. Burman, *Sylloge*, I, 533, nr. 510. Pius IV had trouwens de ‘Professio Fidei Tridentina’ aan de professoren opgelegd. Cf. *Dictionnaire de théologie catholique* (Parijs, 1935) XII, kol. 1640.
61. Burman, *Sylloge*, I, 168, nr. 146.
62. Hendrik van Cuyck (Cuyckius), professor in de theologie aan de Leuvense universiteit van 1546 tot 1596; bisschop van Roermond van 1596 tot 1609, cf. De Vocht, *Collegium Trilingue Lovaniense*, III, 491 noot 3.
63. Burman, *Sylloge*, I, 588, nr. 564.

persoonlijke geloofsovertuiging. Hij gaf dus veel meer dan een wetenschappelijke uiteenzetting van de stoïcijnse leer. In feite waren deze boeken over de Stoa voor hem in de eerste plaats een middel om zijn eigen ideeën over de universele harmonie te verbreiden[64]. Veel heeft Lipsius van Seneca overgenomen, maar slaafs navolgen werd het niet[65]. Wat Lipsius' belangstelling in de Stoa bijzonder gaande hield, was de grondslag van deze leer: haar streven naar verzoening[66].

Naast de filosofie hadden ook andere ontwerpen zijn volle aandacht. In 1605 kwam bij Jan Moretus te Antwerpen van de pers Lipsius' groot werk, *Monita et exempla politica. Libri duo*, *qui virtutes et vitia Principum spectant*. In zijn laatste werk over de staatkunde blijft hij zijn inzichten der vorige jaren trouw. Veel nadruk immers legt hij op de eigenschap waardoor een goede vorst bij uitstek gekenmerkt wordt: de zachtmoedigheid[67]. Niet alleen moet de vorst in de strafvordering zachtmoedig, hij moet immer vergevensgezind zijn[68]. In de *Monita* blijft Lipsius bij zijn vroeger ingenomen standpunt[69]. Al zijn de rechtvaardigheid en de zachtmoedigheid de meest onontbeerlijke eigenschappen voor een heerser, deze mag toch nooit uit het oog verliezen dat de godsdienstzin de stevige grondslag van de gemeenschap blijft[70]. Zijn werk droeg hij op aan aartshertog Albertus, met de duidelijke bedoeling het niet slechts luister te verzekeren, doch zich vooral onder diens hoge bescherming veilig te stellen[71], te meer daar hij in de *Monita* wenken gaf aan de gezagdragers in de Zuidelijke Nederlanden[72].

Weliswaar waren zulke raadgevingen reeds vaak neergelegd in soortgelijke vorstenspiegels uit de Renaissance, als in Erasmus' *Institutio principis christiani* (1516) en Juan de Mariana's[73] *De rege et regis institutione* (1599), Lipsius' verdienste reikt nochtans verder. In zijn twee grote werken over de Staatkunde wilde hij immers op wezenlijk dezelfde manier aangeven[74] hoe de verzoening in de verscheurde christenheid tot stand kon worden gebracht. Waar de burgers onderlinge verschillen hebben, had hij in zijn *Politica* geschreven, moet men niet streven naar een

64. Lipsius, *Manuductio*, *Opera Omnia*, IV, 424; idem, *Physiologia*, *ibidem*, 575b, 'Cicero de Stoicis: "At quanta conantur? Mundum hunc omnem opidum esse nostrum"', cf. M.T. Cicero, *De Finibus bonorum et malorum*, IV, 3.
65. Cf. T.M. van de Bilt, *Lipsius' De Constantia en Seneca* (Nijmegen, 1964) 90-95.
66. Bouchery, 'Justus Lipsius', 31.
67. Lipsius, *Monita et exempla politica*, *Opera Omnia*, IV, 245b.
68. *Ibidem*, cf. L.A. Seneca, *De Clementia*, II, 3.
69. Lipsius, *De una Religione*, 156b.
70. Lipsius, *Monita et exempla politica*, 251b, cf. Valerius Maximus, *Dictorum Factorumque memorabilium libri IX*, VI, 6.
71. Lipsius, *Monita et exempla politica*, 171.
72. *Ibidem*.
73. Juan de Mariana (1536-1623), lid van de jezuïetenorde, raadsheer der Inquisitie te Toledo. De moord op Hendrik IV door Ravaillac, werd door het Franse parlement toegeschreven aan het boek van Mariana, *Moderne encyclopedie der wereldliteratuur* (Gent, 1968) V, kol. 333b-334a.
74. Lipsius, *Monita et exempla politica*, 175a-175b.

overwinning van de ene partij op de andere maar liever een overeenkomst trachten te bereiken[75]. In deze woorden had Lipsius zijn hartewens en zijn levensdroom uitgedrukt. Voor hem was de godsdienstvorm derhalve bijzaak[76], de eenheid der christenen hoofdzaak[77].

Reeds in een brief van 2 januari 1585 gewaagt hij aan Torrentius van een boek, 'De recta institutione iuventutis', dat hij zich voorneemt te schrijven[78]. Maar dit werk, dat hem ongetwijfeld na aan het hart ging, zag nooit het licht. Wel is hij in zijn Leuvense tijd bezig met een groot opgezet plan, waarmee hij pedagogische doeleinden nastreefde: het uitgeven van een reeks cultuurhistorische handboeken onder de titel, 'Fax Historica'. Dit ambitieuze ontwerp, waarvan hij in een brief van 3 november 1592 aan N. Oudartus sprak[79], heeft hij echter niet kunnen verwezenlijken. Zijn werk ving hij aan met de uitgave van de *De militia romana libri V*, *commentarius ad Polybium* (1595). Andere publikaties zouden hierop volgen: *Admiranda sive de magnitudine romana libri IV* (1598), *De Vesta et Vestalibus syntagma* (1603). Deze werken zijn als het ware onderdelen van het grootse oeuvre over de instellingen én van de Romeinen én van de Grieken, de 'Fax Historica', waarvan hij droomde[80].

Merkwaardig uit de Leuvense periode zijn tevens Lipsius' Latijnse tekstuitgaven. Vermelden wij zijn *Dissertatiuncula apud Principes: item C. Plinii Panegyricus liber Traiano dictus* (1600), *L. Ann. Senecae philosophi opera quae exstant omnia* (1605). In het eerste werk wordt Trajanus gesteld als toonbeeld van gematigdheid, daar hij zich niet om de godsdienstvormen maar om het zedelijkheidsgevoel van het hem toevertrouwde volk bekommerde. Dezelfde gedachte[81], met dezelfde verwijzing naar Seneca, had Lipsius reeds in zijn *Politica* geuit[82]. Zijn laatste werk was een nieuwe bijdrage in zijn reeks studies over en pleidooien voor de stoïcijnse filosofie. Op de vraag of Lipsius Seneca's standpunten overnam kan men antwoorden met een verwijzing naar zijn uitbundige lof en uitzonderlijke waardering voor Seneca's oordeel. Niet slechts heeft hij de grootste bewondering voor de stoïcijnse wijsgeer, maar hij wil hem werkelijk als leermeester volgen. Nochtans is het niet

75. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, 115b: 'Finitur Civilis discordia dupliciter, Pactione aut Victoria. Illam eligo. Et omnino melius 'Sapientia id potius extingui, quam armis et ferro rem in discrimen adducere', cf. M.T. Cicero, *In M. Antonium Philippica quinta*, 14.
76. Oberman, 'Van Leiden naar Leuven', 299.
77. Bouchery, 'Justus Lipsius', 35-36.
78. Delcourt en Hoyoux, *Torrentius*, I, 182, nr. 88 bis.
79. Burman, *Sylloge*, I, 284, nr. 275.
80. Lipsius, *De militia romana libri V*, *Opera Omnia*, III, 9.
81. Lipsius, *Commentarius in C. Plinii Panegyricum*, *ibidem*, 303a.
82. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, 19a: 'Aurum tibi dictum imprimo: 'Optimus animus, pulcherrimus dei cultus est'. Een standpunt dat hij beklemtoonde met Lactantius' woord: 'In verbis aut quaestiunculis ne nimium mihi pruri. Ad facta abi: quia 'Christianorum omnis religio, sine scelere et sine macula vivere', cf. C.F. Lactantius, *Divinarum institutionum libri VII*, V, 9.

op de eerste plaats de mens die ten voorbeeld wordt gesteld, het gaat om diens geschriften en leer[83]. Twee aspecten van de stoïcijnse leer trokken Lipsius aan: haar ethiek die de poort opende voor een christelijke levensvisie, en haar staatkunde die de gezagdragers tot leidraad kon dienen[84]. Lipsius' cultuurhistorische en filologische werken vormden of de neerslag van zijn cursussen, óf dienden als materiaal voor zijn colleges in de Romeinse geschiedenis en instellingen en in de Latijnse taal- en letterkunde[85]. Ook zijn briefwisseling licht ons in over zijn professorale activiteit. Zijn colleges had hij te Leuven ingezet met een commentaar op Florus en op J. Caesar's *De bello civili*[86]. Twee jaar later gaf hij colleges over Seneca[87].

Zijn professoraat te Leuven was, naar L. Torrentius aan Dominicus Lampsonius[88] voorzegde, de laatste parel aan de kroon[89]. Openhartig mocht Lipsius in een brief van 9 maart 1595 aan Oudartus getuigen dat hij voor de vorming van de jeugd zijn krachten niet had gespaard[90]. Te Leuven heeft Lipsius zijn laatste levenskrachten ingezet voor de verwezenlijking van zijn ideaal. Zijn gevoel van verbondenheid met de stad en met zijn Alma mater zette hem, reeds door de ziekte gebroken, aan tot het schrijven van een geschiedenis der universiteitsstad[91]. Hij hield van Leuven, de geboortestad van zijn voorouders. Tevens was hij gehecht aan zijn geboorteplaats Overijse, niet ver van de moederstad gelegen[92]. Zijn genegenheid voor Leuven, schreef hij op 8 juli 1592 aan E. Everaerts, zal niemand hem ooit ontnemen[93].

Betekende voor Lipsius de terugkeer tot de roomsen het afleggen van zijn irenisme, het verloochenen of afzweren van een groots verleden, het definitief verzaken van zijn campagne tot verzoening van de confessionele strekkingen, kortom, hield

83. Lipsius, *Manuductio*, 454b-455a.
84. Cf. G. Oestreich, 'Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates', *Historische Zeitschrift*, CLXXXI (1956) 48.
85. Lipsius droeg de titel van professor in de Latijnse taal aan het Collegium Trilingue, maar in werkelijkheid doceerde hij daar niet. Hij werd echter wel voor deze benoeming bezoldigd, cf. Bouchery, 'Justus Lipsius', 54 noot 94b; F. Nève, *Mémoire historique et littéraire sur le Collège des Trois-Langues à l'université de Louvain*. Mémoires couronnés et mémoires de savants étrangers, publiés par l'Académie Royale d.Sc. d. Lett. et d. Beaux-Arts de Belgique, XXVIII (Brussel, 1856) 166.
86. Burman, *Sylloge*, I, 285, nr. 277 (brief van 4 december 1592 aan N. Oudaert).
87. *Ibidem*, 286, nr. 288.
88. Dominicus Lampsonius (1532-1599), Zuidnederlands humanist. Hij werd in 1558 secretaris van de Luikse prins-bisschop Robert de Berghes. Cf. Delcourt en Hoyoux, *Torrentius*, I, 64.
89. *Ibidem*, II, 346, nr. 502.
90. Burman, *Sylloge*, I, 288, nr. 280.
91. J. Lipsius, *Lovanium*, *sive opidi et academiae eius descriptio* (Antwerpen, 1605).
92. *Ibidem*, *Opera Omnia*, III, 755b.
93. Burman, *Sylloge*, I, 614, nr. 588.

zijn terugkeer tot het orthodoxe Leuven het herroepen van het verleden in? Zeker niet. Verschanst achter de veilige wallen van het orthodoxe geloof, was Lipsius voornemens te Leuven zijn levensdroom nieuwe gestalte te geven en te blijven ijveren voor een toenadering van de steeds meer uiteenlopende christelijke confessies. Middel daartoe: door de verspreiding van de 'bonae litterae' een gunstig klimaat scheppen voor een breed denkend humanisme. De klassieke Oudheid immers geeft de mens een nieuwe levenshouding; zij maakt hem eerst in de ware zin des woords tot volwaardig mens. De eruditie nu, die de Oudheid de mens verschaft, vormt de beste grondslag voor een fundamenteel, een evangelisch christendom. Erasmus had Lipsius de weg gewezen naar een humanisme dat én de 'bonae litterae' én de oude, voor beide partijen aanvaardbare theologie wilde doen herleven[94]. Het christendom moet immers, steeds naar Erasmus, zijn voedingsbodem vinden in de verworvenheid der klassieke Oudheid, die vervolgens door de kennis der Schrift moet worden aangevuld[95].

In het voetspoor van Erasmus, die in Seneca de secure verbindingsweg van de klassieke Oudheid naar het christelijk geloof gezien had[96], voelde Lipsius zich veilig. Geen wonder, dat hij Seneca noemt de grote onder de groten[97]. In de boodschap van de Stoa had Lipsius immers vérstrekkende horizonten ontdekt; te Leuven zou hij derhalve bij de stoïcijnse levensvisie immer meer aanleunen. In zijn *Manuductio* haalt hij een tekst aan uit Seneca's *De Clementia*, die voor zijn gedachtenwereld kenschetsend is.

> Ik weet dat de sekte der Stoïcijnen een slechte naam bij de onkundigen heeft, omdat zij te hardvochtig is en niet bij machte aan vorsten en koningen goede raad te geven. Maar feitelijk bestaat er geen sekte die meer op goedheid en zachtmoedigheid is gesteld; geen enkele heeft meer liefde voor de mensen en heeft meer aandacht voor het welzijn van de gemeenschap. Het ideaal dat zij voorhoudt, is er een van dienstvaardigheid en van dienstwilligheid. Zij vraagt ons niet alleen bekommerd te zijn om onszelf, maar voor allen en voor iedereen in het bijzonder[98].

Voor Lipsius culmineerde het stoïcijnse denken in de boodschap van een menslievend begrip voor de anderen en in een oproep tot universalisme. De Stoa was derhalve de voorbode van het irenisme. Aan de hand van deze filosofie bleef Lip-

94. P.S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* (Oxford, 1906-1958) IV, 602 (ep. 1242, r. 33-36).
95. Cf. M. Mann Phillips, *The Adages of Erasmus. A Study with Translations* (Cambridge, 1964) 85-86.
96. Cf. Allen, *Opus epistolarum*, VIII, 31 (ep. 2091, r. 219-237); P. Mesnard, *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle* (Parijs, 1952) 129.
97. Lipsius, *Manuductio*, 427a.
98. *Ibidem*, 451a: 'Scio male audire apud imperitos sectam Stoicorum, tamquam nimis duram, et minime Principibus Regibusque daturam bonum consilium. Sed nulla secta benignior leniorque est, nulla amantior hominum, et communibus bonis attentior: ut cui propositum sit, usui esse aut auxilio, nec sibi tantum, sed universis singulis consulere', cf. L.A. Seneca, *De Clementia*, II, 5.

sius zijn levensvisie, zijn hoop op een compromis en op een verzoening der partijen in de verscheurde christenheid uitdragen. Torrentius' raad indachtig, die hem bij het verschijnen van de *De Constantia*, in een brief van 5 april 1584, gewezen had op het gevaar van een te slaafse navolging der Stoïcijnen en van andere heidense filosofen[99.], noteerde Lipsius in zijn *Manuductio* dat, al stond de overeenkomst van de Stoa en het christendom op vele punten vast, men toch ook oog moest hebben voor de verschillen[100.]. Lipsius beoogde derhalve niet zozeer de overeenkomst tussen het stoïcisme en het christendom vast te stellen[101.], als wel duidelijk te maken dat de Stoa de propaedeuse van het christelijke denken vormde.

Begrip voor andermans standpunt bleef voor Lipsius de hoofdzaak, met als logisch gevolg voor de christenen: aanvaarding van de diversiteit der geloofsmodaliteiten. Toch was het van wezenlijk belang om het over enkele fundamentele geloofspunten eens te worden. Lipsius was dus voorstander van een uniformiteit die een diversiteit insloot. ‘Oorzaak van alle kwalen’, schreef hij in de *Manuductio*, ‘is het feit dat de stervelingen de algemene begrippen niet kunnen aanpassen aan de afzonderlijke situaties’[102.]. Het is belangrijk deze constantheid van Lipsius' gedachten vast te stellen. In zijn *Politica* van 1589, uit zijn Leidse tijd, kwam hij bij zijn behandeling van de godsdienstige vraagstukken tot dezelfde mening. Hij merkte op dat overhaast optreden tegen andermans afwijkende gezindheid doorgaans een grove vergissing is, daar het samenleven met de anderen soms wenselijker is dan ontijdig olie op het vuur te gieten[103.]. Geen veroordeling dus van de andersdenkenden, de ketters, op grond van hun afwijkende geloofsovertuiging. Lipsius schaarde zich derhalve bij de irenisten, die van oordeel waren dat andersdenkenden niet als hoogmoedigen, maar als dwalenden moesten worden behandeld[104.]. De eerlijkste houding van een vorst jegens hen was de barmhartigheid, had hij in zijn *Politica* geschreven[105.]. Dezelfde barmhartigheid blijft hij als christelijke deugd hooghouden in zijn *Manuductio*[106.].

Lipsius realiseerde zich hoe gewaagd zijn stelling was dat de verscheidenheid in de geloofsopvatting straffeloos aanvaard moest worden. Hij verantwoordde zijn houding door zich te verschuilen achter Seneca's gezag. ‘Ook Seneca heeft dit opgemerkt en onverschrokken uitgedrukt: “Niemand heeft God gekend. Velen be-

99. Delcourt en Hoyoux, *Torrentius*, I, 134-135, nr. 65.
100. Lipsius, *Manuductio*, 424
101. Güldner, *Toleranz-Problem*, 120.
102. Lipsius, *Manuductio*, 471b.
103. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, 47b: ‘Tu iterum iterumque vide, an non convivere interdum melius, quam “intempestivis remediis, delicta accendere”’, cf. C. Tacitus, *Annales*, XII, 54.
104. Cf. E. Hassinger, *Religiöse Toleranz im 16. Jahrhundert. Motive-Argumente-Formen der Verwirklichung* (Basel-Stuttgart, 1966) 7.
105. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, 32b.
106. Lipsius, *Manuductio*, 519a.

oordelen hem verkeerd, zonder een straf te verdienen"'[107]. Lipsius verstoutte zich verder aan een gewaagde parallel. Beter is het te zwijgen over Gods natuur, schreef hij, daar ook de christenen haar onvoldoende kennen, want de Schrift verschaft hun slechts een vluchtige kennisneming[108]. In de *Politica* had hij zich nog voorzichtiger en algemener over Gods natuur uitgesproken. Toch gaf hij in dat boek duidelijk aan dat verschillen in de Godsverering aanvaardbaar waren aangezien het, zo schreef hij, voor een mens voldoende was aan het bestaan van één God te geloven, de heerser over al het geschapene[109]. Zijn gedachte vatte hij samen in de stelling, dat het niet ongevaarlijk is over God meer te willen zeggen daar Hij beter gekend wordt, wanneer men Hem niet kent[110]. Met deze geruststellende visie wilde Lipsius derhalve de twist rond de modaliteiten van de Godsverering transcenderen, te meer daar hij verder de lezer van de *Politica* de raad gaf in de openbare Godsverering steeds de nadruk op het inwendige te leggen[111]. Kenschetsend is ook dat Lipsius, wanneer hij over zijn persoonlijk geloof spreekt, zich van zeer algemene formules bedient, en doorgaans wel zijn diepe vroomheid affirmeert maar alle vragen van dogmatische aard zorgvuldig buiten beschouwing laat[112]. 'Twee dingen zijn voor hem van fundamenteel belang', schreef Bouchery, 'geloof en "innerlijke" cultus, wat zoveel betekent als: leven volgens het geloof'[113].

Lipsius' streven te Leiden én te Leuven stond in één lijn: een onverdroten zoeken naar universeel begrip. Zich vooral tot de roomsen wendend, schreef hij in zijn *Physiologia*: 'Allen zijn wij medeburgers van dezelfde stad'[114]. Steeds verlangde hij naar eendracht in de verdeelde christelijke wereld. Hiervoor zocht hij steun bij de klassieke schrijvers, omdat hij de Oudheid beschouwde als de propaedeuse van een waarachtig christendom. Voor Lipsius moest het geloof dus een bindteken tussen de mensen en in het bijzonder tussen de christenen en geen haard van tweedracht zijn[115]. En het was Erasmus die hem hielp de weg te vinden naar de idealen van het vroege Christendom[116]. Lipsius' gedurfde stelling dat in de geloofsbelijdenis een zeker pluralisme geduld moest worden, een stelling waarvoor hij zich

107. Lipsius, *Physiologia*, 544b: 'Et hoc Seneca vidit, et fortiter extulit: "Nemo novit Deum. Multi de illo male existimant impune"', cf. L.A. Seneca, *Epistolae morales*, 31, 10.
108. *Ibidem*.
109. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, 17b.
110. *Ibidem*, 18a.
111. *Ibidem*, 19a.
112. Delcourt en Hoyoux, *Torrentius*, I, 138, 65bis; Lipsius, *De una Religione*, 160b: 'Nulla religio alia nisi unius Dei tenenda est. Quae haec est? Christiana. Unde petimus? E libris sacris: idque pro Ecclesiae Catholicae sensu. Nam hic est fons veritatis, ait Lactantius', cf. C.F. Lactantius, *Divinarum institutionum libri VII*, IV, 30, 11.
113. Bouchery, 'Justus Lipsius', 34.
114. Lipsius, *Physiologia*, 575b.
115. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, 19a.
116. Allen, *Opus epistolarum*, VII, 208 (ep. 1891, r. 189-190).

op het gezag van de klassieke schrijvers beriep[117.], was de censor Guilielmus Fabricius[118.] niet ontgaan. Uiterst voorzichtig immers had deze zijn goedkeuring van Lipsius' laatste filosofisch werk geformuleerd: 'Deze Physiologia, waarin vele beweringen niet van de auteur zijn, maar naar de zienswijze der Stoïcijnen worden voorgehouden, kan gedrukt worden, ter belichting van Seneca'[119.]. Seneca was ongetwijfeld voor Lipsius, bepaald in zijn Leuvense tijd, de beste schutsheer voor de verspreiding van zijn irenisme. Zo'n steun was verre van overbodig, want in deze jaren was de grens tussen het rooms-katholicisme en de Hervorming reeds duidelijk afgebakend. In toonaangevende kringen meende men tegen de ketters te moeten optreden, omdat dezen zich schuldig hadden gemaakt aan ontrouw aan hun belofte. In het concilie van Trente had de partij van de onverzoenlijken de overwinning behaald op enige concilievaders die een irenisch standpunt aanhingen[120.]. Aan de andere kant gingen ook de calvinisten te Genève er toe over ketterprocessen te voeren. Michaël Servet onderging de doodstraf op de brandstapel in 1553. Voor Calvijn wettigde de ontrouw aan een fundamenteel geloofsartikel het strengste optreden[121.]. Al klonken naar aanleiding van Servets terechtstelling afkeurende stemmen, zoals die van Sebastiaan Castellio[122.], toch deelde de invloedrijke Theodorus Beza[123.] Calvijns standpunt, dat halsstarrige ketters ter dood mochten worden veroordeeld[124.]. Calvijn en Beza verdedigden in hun geschriften het recht der burgerlijke overheid, ketters met de dood te straffen[125.].

117. Naast Seneca wordt onder meer Cicero vaak te hulp geroepen. Cf. Lipsius, *Physiologia*, 576a: 'Nihil enim omnium rerum' (ait Stoicissans Tullius) 'melius est Mundo, nihil praestabilius, nihil pulchrius: nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest'. Vide ipsum totum, vide magnas parvasque partes: omnia 'ita constituta sunt, ut neque ad usum meliora esse potuerint, neque ad speciem pulchriora', cf. M.T. Cicero, *De natura deorum*, II, 7. Hetzelfde universalisme treffen wij aan in Erasmus' brief van 1 februari 1523 aan Marcus Laurinus, deken van de St.-Donatiuskerk te Brugge: '... respondi me velle civem esse totius mundi, non unius oppidi', Allen, *Opus epistolarum*, V, 217 (ep. 1342, r. 539-540).
118. Guilielmus Fabricius (Willem Smits), deken van de Sint-Pieterskerk te Leuven, en 'Apostolicus et Archiducalis librorum Censor'. Hij overleed te Leuven in 1628, De Vocht, *Collegium Trilingue Lovaniense*, IV, 490.
119. Lipsius, *Physiologia*, 624.
120. Cf. W. Zandbelt, 'De theoretische positie van de Katholieke Kerk in de 16e eeuw t.a.v. de tolerantie', *Tolerantie in de 16e eeuw* (Den Haag, 1966) 29-32.
121. Cf. W. Nijenhuis, 'De tolerantiegedachte bij Calvijn', *ibidem*, 27.
122. Sebastiaan Castellio (1515-1563), voormalig leerling en collega van Calvijn. De terechtstelling van Servet bracht hem op het thema van verdraagzaamheid. In zijn geschriften zou hij zich laten kennen als een van de belangrijkste verdedigers van de religieuze vrijheid. Zie H. Kamen, *Groeiende verdraagzaamheid. Europa in de 16e en 17e eeuw* (Hilversum-Amsterdam, 1967) 77-81.
123. Theodorus Beza (1519-1605), opvolger van Calvijn in Genève. In 1554 publiceerde hij zijn *De haereticis a civili magistratu puniendis*, een systematische aanval op de leer van de verdraagzaamheid, *ibidem*, 80.
124. Mesnard, *Essor de la philosophie politique*, 314-315.
125. Cf. G. Schnürer, *De Katholieke Kerk en de beschaving tijdens de Barok* (Haarlem, 1951) 326.

Niemand derhalve, behalve de Erasmianen wilde destijds van verdraagzaamheid iets weten.

Met betrekking tot de brandende kwestie van de bestraffing der ketters nam Lipsius in zijn *Politica* op grond van het zelfverdedigingsrecht van de Staat een streng doch genuanceerd standpunt in[126]. Volgens hem werd de veiligheid van de Staat door onruststokers bedreigd waardoor juist de godsdienstvrijheid het grootste gevaar liep; deze ketters mochten derhalve worden gestraft[127]. Essentieel is dus het onderscheid dat Lipsius maakte tussen de ketters die de openbare rust verstoren en de gelovigen die er een andere overtuiging op nahouden. Een afwijkende geloofsbelijdenis was voor hem geen geldende reden tot vervolging. Uit het feit dat Lipsius eerst de staatsorde wilde verzekeren en daarna de godsdienstvrijheid, volgt natuurlijk niet dat hij deze vrijheid vreesde als een gevaar voor de religie[128]. Het ging er om dat de vorst zorgde voor een gunstig en rustig klimaat dat de ontplooiing van de godsdienst mogelijk maakte. Hem werd nochtans geen inmengingsrecht in de Kerk toegestaan[129]. Lipsius verlangde naar vrede als vrucht van de goede verstandhouding onder de verschillende confessies. Dat God de mensen heil brenge, geen rampen, dat Hij een eind make aan het geweld, had hij in een openhartig slotgebed van het vijfde boek van zijn *Politica* geschreven[130].

Te Leiden gaf Lipsius in zijn *De Constantia* de weg naar dit wederzijds begrip aan; daarom werd de vorst het gevoel voor maat aangeprezen[131]. In zijn denken valt deze constante bezorgdheid over de helse en bijna ongeneeslijke kwaal van de onverdraagzaamheid sterk op. Eerlijk en langs rationele wegen zocht hij naar een oplossing voor hét probleem van zijn tijd: de feitelijkheid van de intolerantie. ‘Ik heb naar troostmiddelen gezocht voor de kwalen van de gemeenschap’, schreef hij in zijn inleidend woord tot de lezer. Niet zonder een zekere zelfingenomenheid vervolgde hij: ‘Wie heeft het vóór mij gedaan?’[132]. In een tijd, rijk aan twisten, subtiliteiten en strijd, in een eeuw van onbegrip, heeft men niets meer bereikt dan met de Socrates van Aristophanes op de wolken te wandelen[133]. Temidden van

126. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, 47b: ‘Violatarum religionum aliubi atque aliubi diversa poena est, sed ubique aliqua. Clementiae non hic locus. ‘Ure, seca, ut membrorum potius aliquod, quam totum corpus intereat’, cf. L.A. Seneca, *De beneficiis*, 3, 6; M.T. Cicero, *In Antonium Philippica octava*, 15. In 1590, in zijn *De una Religione*, heeft Lipsius de vlijmende scherpte der uitdrukking betreurd: ‘O verba nata in turbas! periissent illa, et calamus, cum scripsi. Et tamen ratione si diiudicamus, quid peccant? A veteris medicinae ritu sumptus sermo, qui in ulcere aut vulnere secabant, et deinde sistendo sanguini urebant’; Lipsius, *De una Religione*, 164a.
127. *Ibidem*, 153b.
128. H. Bonger, *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volckertszoon Coornhert* (Arnhem, 1954) 27.
129. Lipsius, *De una Religione*, 155b.
130. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, 106b.
131. Lipsius, *De Constantia*, *Opera Omnia*, IV, 416a.
132. *Ibidem*, 371.
133. *Ibidem*, 368, cf. Aristophanes, *Nubes*, 225.

zoveel gewelddadigheid moet de mens naar nieuwe uitwegen zoeken. Twee mogelijkheden worden hem geboden: de stoïcijnse levenswijze of de levenswandel van de christenen, die steun zoeken in de openbaring. Beide houdingen zijn waardevol maar moeten volgens Lipsius worden gecombineerd: de heidense filosofie moet aan de geopenbaarde waarheid worden gekoppeld[134]. Hij zocht derhalve naar een ruime consensus die verzoening tussen de uiteenlopende confessionele meningen kon bevorderen. In de *Politica* en de *Ad libros politicorum breves notae* tekende zijn irenisme zich nog scherper af. De vorsten gaf hij de raad menslievendheid en toegevendheid te betrachten. In geen enkel geval mochten zij gehoor geven aan onruststokers die maar niet verzadigd raken van het bloedvergieten van onschuldige slachtoffers en de vorsten aansporen tot wreedaardige bestraffing en ongenadige oordeelvelling[135].

Ook in de latere jaren blijft het irenisme Lipsius' hartewens. In zijn laatste werk over de staatkunde, de *Monita et exempla politica*, vraagt hij met aandrang aan de vorst, zich aan de zachtmoedigheid te spiegelen en zodanig begrip voor zijn onderdanen op te brengen dat hij, waar nodig de wet met mildheid weet te interpreteren[136]. Zachtmoedigheid en vergevensgezindheid sieren de vader van de gemeenschap[137]. In Lipsius' laatste levensjaren valt een duidelijke ontwikkeling in zijn irenisme op: de noodzaak van toegevendheid en van begrip voor de andersgezinden evolueert merkbaar tot de ethische imperatief van de barmhartigheid[138]. Het irenisme dezer jaren is derhalve christelijker gekleurd. Al blijft hij nog immer steun bij de Stoïcijnen zoeken, hij leunt steeds meer bij de openbaring aan[139]. Ondanks deze onmiskenbare terugkeer tot het orthodoxe katholicisme[140], bleef

134. *Ibidem*.
135. J. Lipsius, *politicorum... libri VI*, 116a: ‘Sed ante omnia Clementiae vestigiis tu adhaere. Neque audies ‘importunissima genera hominum, qui tot miserorum civium sanguine satiari nequiverunt. Qui te ad crudeles poenas, aut acerba iudicia invocant’, cf. C. Sallustius, *Epistola Ia ad Caesarem*, 4; *Epistola IIa ad Caesarem*, 6.
136. Lipsius, *Monita et exempla politica*, 245b.
137. *Ibidem*.
138. Lipsius, *Manuductio*, 519a: ‘Augustinus': Misericordiam, Stoicorum est, solere culpare: sed longe melius et humanius, et piorum sensibus accomodatius Cicero, in Caesaris laude, locutus est, ubi ait: “Nulla de virtutibus tuis nec admirabilior, nec gratior misericordia est”’. Cf. A. Augustinus, *De civitate Dei*, IX, 5; M.T. Cicero, *Pro Marcello*, 4.
139. *Ibidem*, 453b.
140. In 1604 liet Lipsius de *Diva Virgo Hallensis* verschijnen en het jaar daarop de *Diva Sichemiensis sive Aspricollis*. ‘De gruwel van den Roomschen eerendienst in het oog der Protestanten, de mirakel-vereering, vond in Lipsius een devoot aanhanger’, in Oberman, ‘Van Leiden naar Leuven’, 288. Deze devotieboeken schreef hij op verzoek van de jezuïet Olivier Manare (ca. 1523-1614), raadsman van de Aartshertogen, cf. Burman, *Sylloge*, II, 160, nr. 833; *ibidem*, 162, nr. 834. Albertus en Isabella hadden immers een bijzondere verering voor de bedevaartplaatsen, Halle en Scherpenheuvel, cf. J. Lipsius, *Diva Virgo Hallensis*, *Opera Omnia*, III, 716b; *Diva Sichemiensis*, *ibidem*, 723.

Lipsius én in zijn werken over de staatkunde én in zijn filosofische boeken zijn irenistisch standpunt uitdragen en handhaafde hij zijn mening dat de 'bonae litterae' als middel tot verzoening fungeren konden. Steeds weer stelde hij dat deze alom de belangstelling deden herleven voor de klassieke schrijvers in het bijzonder voor de Stoïcijnen, die een redelijk humanisme verdedigden[141.] en derhalve eerbied voor de persoon. Dit teruggrijpen naar de litteraire nalatenschap der heidense schrijvers vergde echter allerminst het opgeven van de christelijke beginselen. Integendeel, het erfdeel van de Oudheid vormde voor Lipsius het uitgangspunt voor de ontwikkeling van een verruimd en vernieuwd christendom dat met een te strak dogmatisme wilde breken. De wijsheid der oude schrijvers moest leiden tot een verjongde levensbeschouwing die aanvaardbaar zou zijn voor de humanisten zowel in het kamp van de Reformatie als in dat van de Contrareformatie, omdat beiden besloten hadden af te zien van theologische twistvragen. Dat Lipsius met de publikatie van op het eerste gezicht louter cultuurhistorische werken tevens zijn irenische visie wilde verbreiden, blijkt duidelijk uit de opdracht[142.] van één zijner laatste werken, *De Vesta et Vestalibus syntagma*[143.].

Zijn terugkeer tot de roomsen impliceerde dus geen onvoorwaardelijke aanvaarding van de confessionele stellingen[144.]; hij betekende noch het afzweren van een groots verleden noch het verloochenen van zijn oude verlangen om partijen die zo sterk verschillende geloofsovertuigingen aanhingen, te leren elkaar beter te begrijpen en in eendracht samen te leven. Spijts de evolutie van zijn ideeënwereld, die hem duidelijk tot een roomse geloofsbelijdenis bracht, bleef Lipsius steeds aan zijn oorspronkelijke visie vasthouden. Steeds heeft hij, naar het voorbeeld van Erasmus, onverdroten en onverminderd willen bijdragen tot de hereniging van de tragisch verscheurde christenheid. Hij heeft de strijd ter verdediging van de intellectuele vrijheid gestreden tegen degenen die een vernieuwing van de geest door terugkeer tot de bronnen afkeurden, tegen hen die de gebondenheid verkozen boven de vrijheid des geestes, tegen degenen tenslotte die geweld en onbegrip stelden boven toegevendheid en begrip voor de andersgezinden. Te Leuven, waar hij zijn academische vorming had gekregen en zijn laatste levensjaren met liefde wijdde aan

141. M. van Straaten, *Kerngedachten van de Stoa* (Roermond, 1969) 15.
142. Hij droeg het werk op aan Mathias Hovius, aartsbisschop van Mechelen, met het kenschetsend slotgebed: 'Neque semper profecto hae procellae, et erit tempus, quo "redeat Concordia, Virtus, cumque Fide Pietas alta cervice vagetur". Deus cito donet...'; Lipsius, *De Vesta et Vestalibus syntagma*, *Opera Omnia*, III, 600, cf. C. Claudianus, *In Rufinum*, I, 53.
143. Lipsius, *De Vesta et Vestalibus syntagma*, 599-600: 'Non te movebit, quod multa, imo pleraque ista, priscae litteraturae sint: ne cense, optime Antistes, alienam a Christianis usibus: imo ornamentum, imo adiumentum haec talia germanae Pietatis. Vides Graecos Latinosque illos religionis nostrae Duces aut signiferos? Plerique omnes hac doctrina non insigniti tantum, sed insignes fuere'.
144. A. Räsz, *Die Convertiten seit der Reformation nach ihrem Leben und aus ihren Schriften dargestellt*, *von 1590-1601* (Freiburg im Breisgau, 1866) 162.

de opleiding van de hem toevertrouwde jeugd, bleef Lipsius zich inzetten voor een verruimd en vernieuwd christendom naar de maatstaf van de vroeg-christelijke gemeente. Onversaagd bleef hij zijn levensoptie gestand. Na zijn verblijf te Leiden was het vanuit Leuven dat hij de Nederlanden met een ontzaglijk cultuurpatrimonium heeft verrijkt en Europa heeft gewezen op de dringende noodzaak van religieuze en politieke verzoening.

De beste staat: een *quaestio politica* bij Huber en Spinoza*

T.J. Veen

I. Inleiding

In 1960 publiceerde E.H. Kossmann met zijn verhandeling *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*[1] een pioniersarbeid op een vrijwel onbekend terrein der Nederlandse wetenschapsgeschiedenis. Het belangrijkste doel dat de auteur zich in deze studie stelde, was na te gaan of en hoe de zeventiende-eeuwse denkers over de staat een theoretische verantwoording poogden te geven van de toestand die na de Verlatinghe binnen de Zeven Provinciën was ontstaan. Die situatie bood de nodige moeilijkheden. De Republiek was in het Europese statensysteem een anomalie. In de eerste helft van de zeventiende eeuw bleken de academische docenten in de politica en rechtsgeleerdheid op enkele uitzonderingen na dan ook zo traditioneel, dat zij over de specifiek Nederlandse situatie niets verstandigs wisten mee te delen. Hun theorieën konden in de bestaande toestand geen enkele betekenis hebben, hem niet verklaren, laat staan rationaliseren. Pas in het midden van de eeuw verschenen buiten het academische milieu theoretici, die een modernistische republikeinse theorie ontwikkelden. De belangrijkste onder hen is de eerste grote filosoof van wereldvermaardheid die in Nederland resideerde, Benedictus Spinoza (1632-1677). Zijn *Tractatus Theologico-Politicus* verscheen anoniem in 1670, de *Tractatus Politicus* werd onvoltooid opgenomen in *B.d.S. Opera Posthuma* (1677)[2]. Spinoza was sterk geïnspireerd door de realistische kijk op het politieke gebeuren die hij aantrof in de bij Machiavelli (1469-1527) aansluitende literatuur over de *raison d'état* en in de natuurrechtsleer van Hobbes (1588-1679). Hij had echter ook veel te danken aan het werk van de gebroeders Johan (1622-1660) en Pieter (1618-1685) de la Court. Aan hen ontleende hij niet alleen zijn kennis van het Nederlandse staatsbestel maar hij verwerkte hun inzichten ook tot

* Voordracht, gehouden op 6 april 1972, voor de historische sectie van het Nederlands Filologencongres; een resumé is opgenomen in de Handelingen van het congres. - Ik wil hier graag mijn dank betuigen aan de professoren dr. H.G. Hubbeling, mr. E.H. s'Jacob en dr. E.H. Kossmann, die mijn tekst hebben doorgelezen. Voor de feilen die er nog aan mochten kleven, is uiteraard alleen schrijver dezes verantwoordelijk.

1. E.H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam, 1960).
2. Ik verwijs naar A.G. Wernham's editie en vertaling van B. de Spinoza, *The Political Works. The Tractatus Theologico-Politicus in part and the Tractatus Politicus in full* (Oxford, 1958, 1965).

een sluitend systeem[3]. Een verantwoording van de politieke situatie in het Nederland van zijn tijd schreef hij echter niet. Pas Ulrik Huber (1636-1694), zo betoogde Kossmann, stelde een leer op, die de Nederlandse staat verklaarde, hem een plaats aanwees in een stelsel van algemeen staatsrecht en bovendien aangaf hoe hij zich in de toekomst zou moeten ontwikkelen[4]. Deze scheppende interpretatie der werkelijkheid was hem mogelijk doordat hij alle kaarten in handen had: hij verbond, meende Kossmann, Calvinistisch constitutionalisme met Spinozistisch absolutisme en legde aldus de basis voor een liberale staatsleer *avant la lettre*[5].

Het is de Spinozistische kant van deze stelling, waarover ik hier enkele opmerkingen zou willen maken, en wel naar aanleiding van het probleem van de beste staat. Ofschoon Huber en Spinoza dit vraagstuk op overeenkomstige wijze benaderden, nam het in hun theorieën een zeer verschillende plaats in. Kossmann heeft 'de pogingen van politieke theoretici als De Vries, Vander Muelen en Huber om een synthese te vinden van het Aristotelisme der humanisten en Calvinisten en het Hobbesianisme der Cartesianen' gequalificeerd als 'een vorm van de *philosophia novantiqua*'[6]. Met deze wat ruimere en vrijblijvender omschrijving lijkt mij Hubers positie beter geduid dan door zijn theorie in direct verband te brengen met die van Spinoza. Het is vrijwel uitgesloten, dat Spinoza en Huber elkaar op punten van enige betekenis hebben beïnvloed. De Hollandse filosoof en de Friese jurist hadden hun staatsleer beiden gebaseerd op een natuurrechtsleer, maar het natuurrecht van Spinoza verschilde zo fundamenteel van dat van Huber, dat elementen uit de ene leer in de andere niet wel bruikbaar zijn. Met de leer van Hobbes lag dat wat anders. Spinoza werkte haar uit in een consequent naturalistische richting door het natuurlijke recht van alle hartstochten te leren, terwijl Huber stelde, dat Hobbes' analyse van de natuurtoestand met de traditionele (Grotiaanse) natuurrechtsleer te combineren was en zijn theorie zo de angel uittrok[7].

II. Recht en utiliteit: algemeen staatsrecht en politica

De eerste versie van Hubers boek over het algemeen staatsrecht, *De jure civitatis libri tres*, is geschreven in het academisch jaar 1671-72[8]. Huber kon dus toen hij

3. Een recent overzicht van Spinoza's politieke theorie vindt men in: R.J. McShea, *The Political Philosophy of Spinoza* (New York-Londen, 1968). Vergelijk verder Kossmann, *Politieke theorie*, 36-58.
4. Kossmann, 7, 59, 60, 86, 102, 103.
5. *Ibidem*, 96, 102, 103.
6. *Ibidem*, 86.
7. U. Huber, *De jure civitatis* (3e dr.; Franeker, 1694) 10-11 (Lib. I, sectio i, cap. iii, no. 8 vlg.); vergelijk Kossmann, *Politieke theorie*, 88-90.
8. U. Huber, *De jure civitatis libri tres rudimentum juris publici universalis exhibentes. Accedit dissertatio de liberationibus quae per remissionem aut per praeteritionem fiunt* (Franeker: Johannes Wellens, 1673; formaat 14 × 8,5 cm, xi + 366 + 374 blz.). - Het enige mij bekende exemplaar hiervan berust in de Bibliothèque Nationale te Parijs (signatuur *E 1584), waar ik het, doordat het CNRS mij op voordracht van ZWO een beurs toekende, in maart 1971 heb kunnen bestuderen. Een met uitzondering van titelblad en dedicatio van hetzelfde zetsel getrokken editie verscheen in 1676 bij de Leidse uitgever Johannes à Gelder. Een exemplaar hiervan berust in de Sächsische Landesbibliothek te Dresden. Deze bibliotheek bezit, evenals de Universiteitsbibliotheek te Leipzig, ook een exemplaar van een in 1679 verschenen herdruk, doch hierin is de dedicatio weggelaten. Het boek telt in deze editie 428 bladzijden. J. ter

aan het boek werkte kennis genomen hebben van de *Tractatus Theologico-Politicus*, maar daarvan blijkt niets. Trouwens ook in de in 1684 verschenen tweede druk zweeg hij nog over Spinoza. Pas in de derde en definitieve editie van 1694 nam hij een hoofdstuk op, waarin de natuurrechtsleer van ‘ille maledictus’ radicaal werd verworpen[9]. Het fundament van Spinoza's politica, zei Huber, verschilt weinig van dat van Hobbes' leer[10] en deze ‘periculosae auctor philosophiae’[11] had hij vanaf de eerste druk met verve bestreden. De fout van beide filosofen was dat zij de utiliteit tot maatstaf van het recht maakten[12]. Aan de bestrijding van dergelijke theorieën had Grotius een groot deel van de prolegomena van *De jure belli ac pacis* (1625) gewijd en met hem was Huber van mening, dat er eeuwige, onveranderlijke en niet tot het utiliteitsprincipe herleidbare beginselen van goed en kwaad, recht en onrecht zijn. Men moet, zei Huber door De Groot geïnspireerd, bij de studie van de staat scherp onderscheiden tussen rechtsvragen en utiliteitsvragen, dat wil zeggen, tussen de juridische en de staatkundige benadering van de staat. Er bestaan meende hij, twee nauw verwante maar toch onderling ook weer zeer verschillende staatswetenschappen, het ius publicum universale en de politica. Van het algemeen staatsrecht - een niet positiefrechtelijk deel der rechtswetenschap, een soort juridische ‘basiswetenschap’ - meende Huber overigens in zekere zin zelf de grondlegger te zijn. Hij was zich er van bewust deze wetenschap niet *ex nihilo* te

Meulen en P.J.J. Diermanse, *Bibliographie des écrits sur Hugo Grotius imprimés au XVIIe siècle* ('s-Gravenhage, 1961) 51 (cf. 37, no. 84) veronderstellen dat deze editie bij Elzevier in Amsterdam verschenen is. De tweede, herziene en vermeerderde druk van *De jure civitatis* verscheen in 1684 te Franeker. Bij de praefatio herdrukte Huber de dedicatio van de eerste druk, gedateerd 7 juli 1672, bijna ongewijzigd. Bovendien nam hij hierin de in noot 13 te noemen oratie op. In de derde druk (Franeker, 1694) die opnieuw sterk was uitgebreid, verviel het oude voorwerk en werd een geheel nieuwe praefatio afgedrukt. In het vervolg verwijs ik, tenzij uitdrukkelijk anders aangegeven, naar deze editie, ook voor uitspraken die al in vroegere drukken stonden.

9. Voorzover ik zie wordt in de eerste noch in de tweede druk van *De jure civitatis* naar Spinoza verwezen. In de derde druk komt zijn naam, behalve in het aan zijn natuurrechtsleer gewijde hoofdstuk, *ibidem*, 18-20, nog slechts twee maal voor, nl. op p. 2 (no. 3) en op p. 173 (no. 3). De woordspeling op Spinoza's gelatiniseerde voornaam, *ibidem*, 19 (Lib. I, sectio i, cap. iv, no. 15).
10. *Ibidem*, 18 (Lib. I, sectio i, cap. iv, no. 1).
11. *Ibidem*, 12. Vergelijk U. Huber, *Institutiones historiae civilis* (2e dr.; Franeker, 1703) 2, kol. 2 (cap. i): ‘auctor pessimae doctrinae’.
12. In *De jure civitatis*, 12 (Lib. I, sectio i, cap. iii, no. 14) wees Huber op de onjuistheid van Hobbes' stelling ‘ut mensura juris sit utilitas & potentia’; op de volgende bladzijde verklaarde hij dat Hobbes in het ‘studium utilitatis honorisque prae aliis usurpandi’ een oorzaak van het ontstaan der staten zag. Ook de theorie van Spinoza was niet anders dan studium utilitatis. Spinoza, zei Huber, erkent helemaal geen natuurrecht, *ibidem*, 19 (Lib. I, sectio i, cap. iv, no. 10-11, 15).

hebben gecreëerd, maar dacht wel de eerste te zijn geweest die haar als zelfstandig vak, losgemaakt uit de politica, had behandeld[13]. Bij het schrijven van *De jure civitatis* hield Huber deze onderscheiding scherp in het oog, maar toen hij haar theoretisch trachtte te verantwoorden, kwam hij er toch niet helemaal uit. Zijn uitspraken lossen niet alle vragen op, die men wel beantwoord zou willen zien en zijn bovendien niet geheel vrij van tegenstrijdigheden. Die betreffen vooral de aard van de politica. Huber wist niet precies wat er van de politica overbleef als men er het algemeen staatsrecht uit los maakte.

Huber heeft met een onderbreking van drie jaar - hij was van 24 februari 1679 tot 24 februari 1682 raadsheer in het Hof van Friesland - van 1657 tot zijn dood in 1694 te Franeker gedoceerd, tot 1665 als professor eloquentiae, historiarum et politices en sedertdien als hoogleraar in en naast de juridische faculteit[14]. Toen de Leidse universiteit hem in 1670 op een professio iuris beriep, gaven Gedeputeerde Staten van Friesland hem, tegen een salarisverhoging van 400 gulden, een leeropdracht voor ius publicum en bleef hij te Franeker doceren. Nog geen twee jaar later was het uit de colleges over dit vak voortgekomen boek klaar. Toen hij zijn nieuwe taak aanvaardde moet Huber dus duidelijke voorstellingen hebben gehad over wat hij zou moeten onderwijzen en op welke wijze. Het is zelfs waarschijnlijk, dat hij die ideeën al verscheidene jaren had gekoesterd, toen hij in 1670 de kans greep iets nieuws te brengen. Huber had nl. als professor in de welsprekendheid en aanverwante disciplines ook colleges over politica gegeven. Blijkens een handschrift waarin vermoedelijk zijn eigen college-aantekeningen zijn gecopiëerd - het is getiteld 'Ulrici Huberi Dissertationes Politicae M.S.'; de inhoud dateert van omstreeks 1660[15] - hield hij zich ook toen al keurig aan de onderscheiding van politica en algemeen staatsrecht, die hij pas later in geschrifte propageerde.

13. De theoretische achtergronden van zijn systeem van algemeen staatsrecht heeft Huber alleen uiteengezet in zijn op 6 mei 1682 uitgesproken 'Oratio III', *Auspicia Domestica* (Franeker, 1682) 125-144, tevens opgenomen in 'Auspicia Domestica', *Opera minora et rariora*, A. Wieling, ed. (2 dln; Utrecht, 1746) I, 75-87, alsmede in de tweede druk van *De jure civitatis*. - Een nieuwe editie van deze oratie, voorzien van inleiding, vertaling en aantekeningen, zal binnen afzienbare tijd verschijnen als uitgave van de Fryske Akademy te Leeuwarden. Zie verder mijn artikel 'Naturrecht und praktische Philosophie', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVI (1973).
14. Voor biografische gegevens zie men voorlopig: W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Atheneum te Franeker* (2 dln; Leeuwarden, 1878-1888) II, 217-226. Huber had na 1682 een wat moeilijk te omschrijven positie, die dan ook gauw tot twisten leidde. Zonder de titel te voeren - die hij had afgewezen om niet met grootheden als Scaliger en Salmasius te worden vergeleken - was hij een soort professor honorarius. Hij had niet de verplichtingen maar wel de rechten van een lid van de academische senaat en voerde de titel out-raetsheer. Doordat hij de digniteit van een raadsheer behield was hij in de senaat de eerste in rang na de rector magnificus. Zie het begin van 'Oratio II', in Huber, 'Auspicia Domestica', *Opera minora et rariora*, 62-63.
15. Zie voor de *DP*: E.H. Kossmann, 'De Dissertationes Politicae van Ulric Huber', *European Context. Studies in the History and Literature of the Netherlands presented to Theodoor Weevers*. Publications of the Modern Humanities Research Association, IV (Cambridge, 1971) 164-177. Kossmann komt tot iets andere resultaten dan ik. Hij meent dat uit de *DP* de geest van de (aristotelicus) Lipsius spreekt; ik meen dat Huber, ondanks zijn sterke neiging tot het machiavellisme, niet goed wist of machiavellisme of aristotelisme de weg naar de ware politica wees.

De politica der ‘Dissertationes Politicae’ is Lipsianistisch van vorm. Evenals Justus Lipsius (1547-1606) had Huber zijn gedachten verpakt in de uitspraken van oude, vooral klassieke auteurs[16], en dan vooral weer van Tacitus. Meer dan 26% van het totaal aantal citaten en verwijzingen is ontleend aan de ‘doctor’, de ‘acer’ of ‘acerrimus scriptor’, zoals Huber hem noemde[17]. Maar terwijl Lipsius' politica materieel behoorde tot de aristotelische praktische filosofie, neigde Huber meer naar het machiavellisme. De ‘Dissertationes Politicae’ hebben wetenschappelijk niet veel om het lijf, maar een ‘rudimentair inzicht in bepaalde gemeenplaatsen van de moderne staatkunde met haar absolutistisch karakter en haar *raison d'Etat* verwierven de studenten er ongetwijfeld door’[18]. Huber leek een voorliefde te hebben voor het zuiver descriptieve. Met een vloed van historische voorbeelden wees hij de individuele mens hoe hij binnen het staatsbestel moest handelen om allerlei vooropgestelde doelen te verwezenlijken. Wel achtte hij niet elk doelmatig middel en niet elk politiek doel acceptabel, maar hij ontwikkelde geen theorie om uit te maken welke middelen en doelstellingen onfatsoenlijk waren. Alleen herinnerde hij er zo nu en dan aan, dat de vir bonus of de vir prudens zich behoorlijk gedraagt: deze past bijvoorbeeld geen duivelse listen toe, houdt zich aan de regels van vroomheid, rechtvaardigheid en waarheid en dient het algemeen belang. Daar deze en dergelijke opmerkingen geen organisch geheel met zijn politieke beschouwingen vormen en betrekkelijk incidenteel zijn, moet men mijns inziens aannemen, dat Huber het niet tot de taak van een professor in de politica rekende de mens tot fatsoenlijk gedrag op te voeden. Zo zou hij zich op het terrein van de ethiek begeven. Huber aarzelde kennelijk tussen een machiavellistische en een aristotelische benadering van de politiek.

Toen Huber in 1682 als ex-senator naar Franeker terugkeerde, hield hij een redevoering, waarin hij uiteenzette waarom politica en ius publicum zo nodig van elkaar losgemaakt moesten worden[19]. Hij prees toen de ‘zuiverheid’ van Lipsius' politica, kritiseerde het in andere aristotelische denkers als Bodin, Althusius, Besoldus, Arnisaeus, Perezius en een reeks niet met name genoemde auteurs, dat zij

16. Justus Lipsius, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, *Opera Omnia* (Antwerpen, 1623) VII, 9 (De consilio et forma nostri operis): ‘Nam inopinatum quoddam stili genus instituimus: in quo verè possim dicere, omnia nostra esse, & nihil. Cùm enim inventio tota & ordo à nobis sint, verba tamen & sententia variè conquisivimus à scriptoribus priscis. idque maximè Historicis: hoc est, ut ego censeo, 7`a fonte ipso Prudentia Civilis’. Zie over Lipsius vooral G. Oestreich, *Geist und Gestalt des Frühmodernen Staates* (Berlijn, 1969).
17. Huber duidt hem o.a. aan als doctor, DP, I, 1; II, 12; doctor noster, *ibidem*, II, 15; scriptor noster, *ibidem*, III, 15; IV, 6, 14, 24; author noster, *ibidem*, III, 3, 4; IV, 5; Cornelius noster, *ibidem*, III, 2; acer scriptor, *ibidem*, I, 1, 17; III, 6; acerrimus scriptor, *ibidem*, III, 15.
18. Kossmann, ‘Dissertationes Politicae’, 169.
19. Zie noot 13.

politica en rechtsgeleerdheid vermengd hadden[20.] en verweerde zich tegen de mogelijke tegenwerping, dat zijn opvattingen tot politiek machiavellisme zouden leiden. Dat hinderde niets, zei hij zo ongeveer, want in de praktijk van het leven moet men politica en ius publicum universale juist combineren. Een handeling moet niet of doelmatig of rechtvaardig zijn maar - zo mogelijk - allebei tegelijk[21.]. Het machiavellisme leek hem kennelijk de logische consequentie van de verwijdering van het algemeen staatsrecht uit de politica. Uit het feit, dat Huber toen hij zijn leer van het algemeen staatsrecht verantwoordde *in politicis* met dezelfde moeilijkheden zat als toen hij zo'n twintig jaar eerder de 'Dissertationes Politicae' samenstelde, meen ik te mogen afleiden, dat die moeilijkheden tot dezelfde oorzaak te herleiden zijn, met andere woorden, dat Huber ook toen hij politica doceerde zich er reeds van bewust was, dat hij problemen van algemeen staatsrecht buiten beschouwing moest laten.

Hubers onderscheiding van politica en algemeen staatsrecht vond weinig directe bestrijding[22.]. Zo deed de 'ars iuris publici universalis' haar intrede als academische wetenschap 'und es entstand eine Schule, die noch in voller Blüte stand, als die Naturrechtslehre, der sie ihre Entstehung verdankte, längst verfallen war', zoals Ernst Reibstein vaststelde[23.]. Hubers succes is mijns inziens vooral hieraan te danken, dat hij de uiterste consequenties trok uit bestaande tendenties. Hij vond zijn opvattingen zelf zo evident juist, dat hij er moeite mee had exact te zeggen, wat hij bedoelde. Hij beriep zich dan ook mede op het gezag van de grote Grotius, die hem in de prolegomena van *De jure belli ac pacis* de weg had gewezen, welke hij in *De jure civitatis* was gegaan[24.]. Maar Huber had ook van Hobbes wel het een en ander geleerd en terwijl hij diens utilistische natuurrecht - een leer die met de traditionele natuurrechtsfilosofie weinig meer dan de naam gemeen had - verwierp, probeerde hij de juiste inzichten van Hobbes met die van De Groot te combineren. Zo wilde hij traditie en nieuwlichterij in een nieuwe staatsleer verzoenen[25.].

20. Huber, 'Oratio III', *Auspicia Domestica*, 135-137 en in 'Auspicia Domestica', *Opera minora et rariora*, I, 81-83.
21. Huber, 'Oratio III', *Auspicia Domestica*, 142-143 en in 'Auspicia Domestica', *Opera minora et rariora*, I, 86.
22. Zonder diens naam te noemen kritiseert Gerard de Vries Huber in zijn 'Praefatio' bij een nieuwe uitgave van M.Z. Boxhorn, *Institutiones politicae cum commentariis ejusdem*, *et Georgii Hornii observationibus* (Utrecht, 1702). De Utrechtse professor spreekt de vrees uit dat zijn leer tot machiavellisme of Hobbesianisme in de politica zal leiden. Dat overigens een filosofische kwestie als deze na Huber niet zonder meer als 'beslist' kon gelden is begrijpelijk. Ik kan hier echter niet verder op afwijkende opvattingen ingaan.
23. E. Reibstein, 'Deutsche Grotius-Kommentatoren bis zu Christian Wolff', *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, XV (1953-1954) 76-102. Het citaat op p. 89.
24. Huber, 'Oratio III', *Auspicia Domestica*, 134-135 en in 'Auspicia Domestica', *Opera minora et rariora*, I, 81-82; Grotius, Prolegomena, *De jure belli ac pacis*, paragraaf 57.
25. Vergelijk Kossmann, *Politieke theorie*, 60-61.

Ongeveer te zelfder tijd werkte Spinoza de denkbeelden van de Engelse meester in een heel andere richting uit.

III. Hobbes en Spinoza

Er bestaan bij zeer veel overeenkomsten ook belangrijke verschillen tussen de staatsfilosofie van Hobbes en die van Spinoza[26]. In de natuurstaat, meende Hobbes, heeft iedereen binnen zekere beperkingen recht op alles. Het onvermijdelijke gevolg daarvan is de oorlog van allen tegen allen. Vrees voor de immer loerende dood brengt de mensen er toe een staat te stichten. Ter verzekering van vrede en veiligheid onderwerpen zij zich aan een gemeenschappelijk gezag, waaraan de individuele bevoegdheden worden overgedragen. Hobbes' leer loopt zo uit op de huldiging van de absolute monarchie als de beste staat: waar één man het algemeen belang behartigt, waar de souvereiniteit aan één individu opgedragen is, zijn de voorwaarden voor een ordelijke samenleving naar zijn oordeel optimaal. Hobbes' soeverein heeft nl. een absoluut recht op gehoorzaamheid van zijn onderdanen en daartegenover de plicht het algemeen belang te dienen. Hij zal die plicht niet verzaken, want dat is in strijd met zijn eigen belangen.

Spinoza meende daarentegen, dat de individuen ‘ex communi aliquo affectu’ een staatsverband aangaan. Hij wees er op, dat de mens zich niet zozeer door de rede als wel door zijn hartstochten laat leiden en zocht de oorzaak van de staat in ‘gemeenschappelijke hoop of vrees of het verlangen een gemeenschappelijk kwaad te wreken’[27]. Anders dan Hobbes nam hij aan, dat de menselijke passies ook binnen de staat onaangetast blijven: ook in de ‘status civilis’ kán de mens nu eenmaal niet anders dan toegeven aan zijn natuurlijke, instinctieve drang; ook dáár is hij van nature voorbestemd zijn eigen belang voorop te stellen. Spinoza ‘demolished the basic concepts of Hobbes's political theory’, zegt Wernham in de inleiding bij zijn editie van Spinoza's politieke geschriften[28]. Er is dan ook een groot verschil tussen de soeverein van Hobbes, die vaststelt wat recht is, en die van Spinoza, die de individuen moet leren inzien dat het in hun eigen belang is zich aan het gestelde recht te houden. De kans, dat zij dit zullen inzien, is het grootst in de democratie: dit is de beste staat[29].

26. Een heldere vergelijking van de theorieën van Hobbes en Spinoza vindt men in Wernham's inleiding bij zijn editie van Spinoza, *Political Works*.
27. ‘Tractatus Politicus’, VI, i, *ibidem*, 314.
28. *Ibidem*, 35.
29. *Ibidem*, 36.

IV. Het absolutisme van Huber, Hobbes en Spinoza

Evenals Hobbes en Spinoza meende Huber, dat de beste staat die was waarin de politieke stabiliteit van de rechtsgemeenschap het best gewaarborgd is, maar hij wees een nauwkeurig omschreven aristocratische staatsvorm - ik kom daar nog op terug - aan als het meest verkieslijk. Ik heb daarvoor een motivering, zei hij, die misschien wel nieuw is 'want een staat moet voor voortreffelijker gehouden worden naarmate het gezag absoluter wordt uitgeoefend met het geringste gevaar voor tyrannie en opstanden'. Het absoluut gezag, zei hij verder, dat van deze beide ongemakken bevrijd is, is het meest heilzaam voor de gemeenschap[30]. Huber gebruikt hier twee maal de term absoluut, de eerste maal in de betekenis die Spinoza er aan hechtte: feitelijk onafhankelijk(er)[31], de tweede maal in die van Hobbes: juridisch onbeperkt. Anders dan Spinoza was hij met Hobbes van mening, dat het juridisch gezag van iedere soeverein even onbeperkt is - de soevereiniteit van de Staten van Friesland is niet geringer dan die van de Franse koning[32] -, maar hij wist ook wel, dat niet iedere soeverein even veel feitelijke macht heeft. Spinoza's naturalistische visie op het natuurrecht maakte een dergelijke onderscheiding onmogelijk. In zijn theorie was de soevereiniteit absoluter, naarmate de soeverein meer feitelijke macht heeft en naarmate 'die Chance, für einen Befehl bestimmten Inhalts bei angebbaren Personen Gehorsam zu finden'[33] toeneemt. Ik citeerde hier Max Webers definitie van 'Herrschaft', omdat Huber en Spinoza beiden het probleem van de beste staat beschouwen als een vraagstuk van politica, een quaestio utilitatis, die men met een anachronisme als een probleem van 'Herrschaftssoziologie' zou kunnen beschouwen. Maar terwijl Spinoza het bezag binnen het kader van de natuurrechtelijke onvermijdelijkheid en er een duidelijk antwoord op had, meende Huber dat het juist buiten de sfeer van het natuurrecht lag en was zijn antwoord wel duidelijk naar minder pretentieus dan dat van de filosoof.

30. *De jure civitatis*, 199 (Lib. I, sectio vii, cap. i, no. 12-13): '*quanto quaeque civitas absolutius imperat*, *cum periculo quam minimo tyrannidis & seditionum*, *tanto Respublica praestantior habenda est*. Hoc autem nos de ejusmodi *Aristocratiâ*, quam modo descripsimus, adfirmandum putamus. Absolutam potestatem, duobus illis incommodis liberatam, Civitati salutarem esse, neminem recte aestimantem censeo negaturum'. (cursiveringen van Huber). Het gecursiveerde is moeilijk 'letterlijk' te vertalen, tenzij men aanneemt dat óf imperat hier staat voor *imperatur* óf *civitas* niet de betekenis 'staatsvolk' maar 'staatsgezag' heeft; de tekst (1e dr., 234; 2e dr., 224) is in alle drie drukken gelijk.
31. Dat is voor Spinoza ook politiek doeltreffender.
32. *De jure civitatis*, 233 (Lib. I, sectio viii, cap. ii, no. 4).
33. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (herdruk ed. 1922; Tübingen, 1972) 28.

V. Huber over de beste staat

Op de vraag naar de beste staat is volgens Huber een overal en altijd, universeel geldig antwoord onmogelijk 'omdat de staatsvorm, die voor het ene volk zeer heilzaam blijkt, voor een ander maar al te vaak gevaarlijk of lastig is'[34]. Daarom alleen al kon het algemeen staatsrecht, dat zich immers met 'zekere en bestaande zaken' inlaat[35], er geen oplossing voor geven. We hebben hier, zei Huber, met een quaestio politica te maken. Toch kon hij het niet laten haar te beantwoorden. Huber vond het vanzelfsprekend, dat de voortreffelijkheid van een staatsvorm enkel en alleen moet worden afgemeten naar de utilitas subjectorum, het nut, het voordeel dat de onderdanen er van hebben[36]. Bovendien moet men niet zoeken naar de volmaakte staat, maar naar die staatsvorm die aan de minste en de geringste feilen laboreert. In zeer vele gevallen, vooral in niet te grote rijken en dus ook in de Nederlandse provinciën[37], is dat, zegt Huber de 'summus theologus' Calvijn na, de aristocratie. Die aristocratie moet dan echter wel zo zijn ingericht, dat ieder lid van het volk wettelijk de mogelijkheid heeft in de klasse der regeerders te worden opgenomen: niemand behoort a priori voor eens en voor altijd uitgesloten te zijn[38]. Bovendien mag het aantal regeerders niet te gering zijn, al stelt Huber mijns inziens niet - zoals De La Court en Spinoza - dat er een vaste verhouding tussen het aantal regeerders en geregeerden moet bestaan[39].

Deze theorie, neergelegd en nader toegelicht in het zesentwintigste hoofdstuk van de eerste druk van *De jure civitatis*, handelend 'De variis Rebuspublicis'[40], onderging in de tweede druk geen wijzigingen meer. Wel werd de tekst een beetje uitgebreid en was hij in de derde druk nog wat uitvoeriger geworden, maar de strekking van het betoog bleef gelijk[41]. Dit hoofdstuk vormde de inleiding tot Hubers

34. *De jure civitatis*, 199 (Lib. I, sectio vii, cap. i, no. 6).
35. Huber, 'Oratio III', *Auspicia Domestica*, 137 en in 'Auspicia Domestica', *Opera minora et rariora*, I, 83, kol. 2.
36. *De jure civitatis*, 199 (Lib. I, sectio vii, cap. i, no. 7).
37. Huber zegt dit niet expressis verbis, maar het vloeit zonder meer voort uit zijn betoog.
38. *De jure civitatis*, 199 (Lib. I, sectio vii, cap. i, no. 10): 'Scil: non quamlibet, sed ita constitutam Aristocratiam eligeremus, in qua *nemo sit ex populo*, *qui non in tempore & in loco secundum ordinem Legis*, *Imperantium numero aggregari possit*' (cursivering van Huber).
39. *Ibidem*, no. 11: 'Insuper, ut *non nimis exiguus sit ille numerus*, sed pro magnitudine Civitatis amplior, quam restrictior' (cursivering van Huber). Vergelijk hierbij Kossmann, *Politieke theorie*, 102, 58 noot 1.
40. In de eerste druk van *DJC*, 232-238; in de tweede druk, 222-226 (Lib. I, cap. xxix) en in de derde druk, 198-200 (Lib. I, sectio vii, cap. i: 'De tribus Reipubl. formis').
41. De nummers 15 en 16 van de derde druk staan niet in de beide vorige drukken, terwijl de nummers 1 en 2 wat uitvoeriger zijn dan in de eerste en tweede druk. De woorden 'Videlicet' (9) tot 'Scil'. (10) zijn ingevoegd in de tweede druk. De woorden 'etiam hanc' tot 'Videamus' (29) zijn een stilistisch enigszins gewijzigde versie van woorden van gelijke strekking, ingevoegd in de tweede druk; 'singulas Species' (29) is ingevoegd in de derde druk. De overige wijzigingen lijken mij het noemen niet waard.

juridische analyse der verschillende staatsvormen en volgde op de behandeling van het staatsgezag in het algemeen[42]. In de tweede druk van zijn boek voegde Huber bovendien aan het eind van zijn beschouwingen over het ontstaan en de rechtsgrond van staat en soevereiniteit een nieuw caput toe, 'continens monita quaedam ad usum praecedentis disputationis'[43]. Wederom wijzend op het feit, dat hij zo nu en dan de grenzen van het algemeen staatsrecht zou overschrijden, maakte hij daarin enkele opmerkingen over de praktische (politieke) en juridische mogelijkheden om het absoluut gezag op de juiste wijze te doen uitoefenen. Dit is het hoofdstuk, waarin Huber volgens Kossmann 'zijn ideeën in zuiver Spinozistische zin uiteenzette'[44]. Toch bracht Huber hier niet veel nieuws. Het betoog van het hoofdstuk 'De variis Rebuspublicis' werd hier alleen aangevuld met de waarschuwing, dat deze eeuw naar despotie neigde, dat de vrijheid een groot goed was en dat die dan ook zorgvuldig bewaakt moest worden. Daarna werd herhaald, dat de beste voorwaarden daartoe aanwezig zijn in een wijde aristocratie, nu nog wat nader gepreciseerd als een aan de democratie naderende aristocratie. Wanneer het volk dan ook afstand doet van zijn vrijheidsrechten moet het er op letten, dat de te stichten aristocratie een open karakter krijgt en geen oligarchie wordt: daartoe moet een deugdelijke grondwet worden opgesteld. Dat deze absolute aristocratie beter te verdragen en minder gevaarlijk is dan de absolute monarchie, wisten Hubers lezers ook in 1673 al[45]. Het lijkt mij dan ook duidelijk dat Huber toen hij stelde dat men bij het stichten van een staat een middenweg moest gaan om zowel de willekeur van de aanzienlijken als de confusie van de massa te vermijden, geheel op eigen kracht tot deze conclusie kwam. Dat Spinoza, die in zijn *Tractatus Politicus* van 1677 meende dat de democratische staat absoluter is dan de aristocratische en deze weer absoluter dan de monarchie, zich door dat ene, zesentwintigste hoofdstukje van Hubers *De jure civitatis* (1673) geïnspireerd zou hebben geweten is overigens ook hoogst onwaarschijnlijk[46].

Huber en Spinoza benaderden het probleem van de beste staat niet gelijk maar

42. In de eerste en tweede druk volgt dit direct op de behandeling van soevereiniteit en soevereiniteitsrechten. In de derde druk heeft Huber hiervóór nog uitvoerige beschouwingen over kwesties van kerk en theologie ingevoegd. Vergelijk de 'Praefatio'.
43. Vergelijk de derde druk, 54-56 (Lib. I, sectio ii, cap. viii) met de tweede druk, 80-85 (Lib. I, cap. xiv). De nummers 3, 12-15 en 22 vanaf 'Quo sensu capiendum' van de derde druk staan niet in de tweede druk, terwijl de nummers 6 en 7 in de tweede druk één nummer vormen (5). Verder bevat dit hoofdstuk geen noemenswaardige afwijkingen van het overeenkomstige hoofdstuk in de tweede druk.
44. Kossmann, *Politieke theorie*, 101 noot 1.
45. Vergelijk de derde druk, 199 (Lib. I, sectio vii, cap. i, no. 18) met de eerste druk, 235. De nummers 12 en 13 van de derde druk, 55 (Lib. I, sectio ii, cap. viii) staan niet in het desbetreffende hoofdstuk van de tweede druk.
46. Hubers boek behoorde ook niet tot de bibliotheek die Spinoza bij zijn dood achterliet. Zie A.J. Servaas van Rooijen, *Inventaire des livres formant la bibliothèque de Bénédict Spinoza*, *publié d'après un document inédit* ('s-Gravenhage-Parijs, 1889).

wel op overeenkomstige wijze. Dat zij tot verschillende conclusies kwamen ligt praktisch gezien hieraan, dat Huber minder van de werkelijkheid abstraheerde: zijn aanpak was nuchterder. Maar ook wijsgerig waren er belangrijke verschillen. De natuurrechtelijke utiliteit van Spinoza[47.] is een andere dan die van Huber en het probleem van de beste staat is in zijn politica van centraal belang, terwijl Huber het in zijn systeem van algemeen staatsrecht niet kwijt kon en er in zijn politica eigenlijk ook geen raad mee wist. Voor Spinoza is de beste staat die waarin de menselijke vrijheid, het vermogen zijn affecten te beheersen, het grootst is. 'De politieke gemeenschap', zo formuleerde Kossmann het 'heeft een ethische zin, omdat zij de mens de mogelijkheid geeft zich door gehoorzaamheid aan haar wetten te bevrijden uit de heerschappij van de hartstochten'[48.]. Daar die hartstochten een onontkoombaar gegeven zijn, kan Spinoza de beste staatsvorm met volstrekte zekerheid aanwijzen. Hubers natuurrecht stoelde op een heel andere anthropologie dan dat van Spinoza en Hobbes. Zijns inziens was de mens van nature niet alleen uit op het behartigen van zijn eigen hoogst persoonlijke en subjectieve belangen maar ook 'ad justitiam natus'[49.]. De mens is geen egoïst, evenmin een altruïst, maar een mengsel van egoïstische en altruïstische neigingen[50.]. Evenals Spinoza's

47. Huber interpreteert, mijns inziens niet ten onrechte, Spinoza's leer als een theorie waarin recht, macht en nut in elkaar opgaan. Onder verwijzing naar zijn boek *Spinoza's Methodology* (Assen, 1964) wees prof. dr. H.G. Hubbeling mij er op dat Spinoza in de daar aangehaalde passage uit *Tractatus Theologico-Politicus*, XX onderscheid maakt tussen recht en nut. Spinoza spreekt hier over een geval, waarin de soeverein wel het recht heeft met harde hand te regeren maar er onverstandig aan zou doen het uit te oefenen, zodat hij dus eigenlijk ook het absolute recht mist om dat te doen. Daar hardhandig optreden een gevaar voor de staat zou vormen [is het staatsbelang er niet mee gediend, zou de soeverein ook zijn eigen belang schaden, en dus:] heeft de soeverein daartoe het recht niet: 'Verum quidem est, eas [sc. summas potestates] jure posse omnes qui cum iisdem in omnibus absolute non sentiunt pro hostibus habere; sed nos de ipsarum jure jam non disputamus, sed de eo, quod utile est. Concedo enim easdem jure posse violentissime regnare, et cives levissimis de causis ad necem ducere; at omnes negabunt, haec salvo sanae Rationis judicio fieri posse. Imo quia haec non sine magno totius imperii periculo facere queunt, negare etiam possumus, easdem absolutam potentiam ad haec et similia habere, et consequenter neque etiam absolutum jus; jus enim summarum potestatum ab earum potentia determinari ostendimus'. Geheel consequent is Spinoza hier misschien niet. Volgens Hubbeling *Spinoza's Methodology*, 120, hanteert hij hier naast het natuurrechtelijk machtsprincipe een daarvan verschillend rechtsbegrip: 'This quotation... shows how Spinoza fluctuates between two conceptions of right: right as power and right which is in accordance with reason... The conflict that might arise from this double conception is solved by the idea that reason dictates what is in the long run more useful and gives more might'. Ik heb het gevoel, dat Spinoza hier een voorlopige concessie doet aan mogelijke tegenstanders, om haar dan meteen terug te nemen en via een andere redenering tot praktisch hetzelfde resultaat te komen.
48. Kossmann, *Politieke theorie*, 57.
49. *De jure civitatis*, 11 (Lib. I, sectio i, cap. iii, no. 10).
50. Ook bij Spinoza is de mens een mengsel van egoïsme en altruïsme. In tegenstelling tot Huber tracht hij echter 's mensen altruïstische neigingen in eerste instantie tot zijn egoïsme te herleiden. Volgens Hubbeling, *Spinoza's Methodology*, 74 heeft Spinoza met het begrip similitudo echter ook een zelfstandig altruïstisch motief in zijn leer geïntroduceerd.

identificatie van ‘recht’ en ‘nut’ wees hij diens opvatting af, dat er in abstracto een ideale staatsvorm zou bestaan; hij kon niet verder komen dan een staatsvorm die relatief gezien het best voldeed: natuurwetenschappelijke zekerheid was op dit terrein wel uitgesloten.

Hubers conceptie van het karakter der politica als wetenschappelijke discipline is - we zagen het reeds - nooit geheel uitgekristalliseerd. Dat kwam ook tot uiting in de betekenis die hij aan het woord utilitas hechtte. Huber duidde daar, wanneer hij over politieke problemen sprak, nu eens het subjectief gevoelde individuele eigenbelang mee aan, dan weer het geobjectiveerde eigen of algemeen belang, de aristotelische eudaemonie. De utilitas subjectorum, die het criterium voor de beoordeling van de verdiensten van een bepaalde staatsvorm vormt, kan niet anders zijn dan het welbegrepen belang van elk der leden van de civitas; ze is met andere woorden de felicitas civilis, de eudaemonie, die het doel is van iedere staat[51].

Terwijl Spinoza's politica moest culmineren in het aanwijzen van de beste staat[52] is de beste staatsvorm in Hubers systeem interessant omdat hij er moeilijkheden mee had: het probleem lijkt in de individualistische staatsbeschouwing van de ‘Dissertationes Politicae’ niet te passen en werd daar ook inderdaad niet behandeld, terwijl Huber zelf erkende, dat het in *De jure civitatis* een ‘Fremdkörper’ is maar het kennelijk wel de moeite van het bespreken waard vond. Hoe moet men deze paradox nu verklaren? Men kan aannemen dat Huber, als hij zijn politica verder had uitgewerkt, wel degelijk een zinvol verband had kunnen scheppen om dit vraagstuk aan de orde te stellen. Dat betekent dan, ten eerste, dat hij zich tot een zuiverder aristotelisme had moeten bekeren; ten tweede, dat het feit dat hij het in *De jure civitatis* behandelde, te beschouwen is als een uiting van zijn onvermogen zijn mond te houden, toen hij dat naar zijn eigen program eigenlijk had moeten doen. Interessanter en aannemelijker lijkt mij de hypothese, dat Huber zich ook bij nader inzien in politicis te zeer aan de literatuur over de raison d'état zou hebben georiënteerd om er de beste staat in te kunnen aanwijzen en zijn betoog daarom als het ware heeft opgeborgen in *De jure civitatis*, waar het zinvolle verband wel voorhanden was maar de probleemstelling detoneerde. Zo stond Huber voor het dilemma, dat hij voor dit probleem wel een oplossing wist maar het in zijn theorieën geen plaats kon geven.

Huber meende, dat terwijl op vragen van algemeen staatsrecht in beginsel een algemeen geldig antwoord mogelijk is, de politica zich bezig houdt met wisselvalligheden, met de contingentie der dingen[53]. Hoeveel bezwaren hij ook had te-

51. *De jure civitatis*, 31 (Lib. I, sectio ii, cap. ii, no. 1, 6-9); vergelijk *ibidem*, 3 (Lib. I, sectio i, cap. i, no. 15).
52. Zie F. Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, W. Hofer, ed. (München, 1957) 262 en Kossmann, *Politieke theorie*, 55.
53. Huber, ‘Oratio III’, *Auspicia Domestica*, 137-138 en in ‘Auspicia Domestica’, *Opera minora et rariora*, I, 83, kol. 2.

gen de Engelse filosoof die zich er - zo merkte Huber schamper op - op beroemde, dat zijn theorie wiskundige zekerheden bood, dat Hobbes geen absoluut zeker antwoord wist op de vraag naar de beste staatsvorm, wilde hij hem wel vergeven. In politieke kwesties moet men zich immers vaak met waarschijnlijkheden tevreden stellen[54]. Hubers eigen keuze voor de open aristocratie was een keuze voor en een rationalisatie van het politiek bestel in zijn Friese vaderland, maar impliceerde geen blinde behoudzucht: terwijl de Friese aristocratie naar de oligarchie tendeerde was Hubers theorie ontegenzeggelijk een anticipatie op het liberalisme. Daarmee wil overigens niet gezegd zijn, dat hij revolutionaire neigingen had.

Dit laatste blijkt wel uit de *Spiegel van doleancie en reformatie. Na den tegenwoordigen toestant des Vaderlandts*, waarmee Huber zich twee à drie maanden na het voltooien van *De jure civitatis* in de praktische politiek wierp[55]. In dit pamflet, anoniem verschenen op een gefingeerde plaats, die veelzeggend *Vreedenburgh* genoemd was, keerde Huber zich tegen de '*oligarchique* konsten, die de gemeene Regeringe in handen ende lust van weinig brengen, als of het haar Vaderlyk erf en patrimonie was, die dan onvermydelyk trots, schraapig en ondraaglyk moeten worden'[56]. Anderzijds wekte hij zijn medeburgers in de moeilijke en verwarde situatie van het rampjaar op tot redelijkheid en waarschuwde hij ernstig tegen al te overhaaste veranderingen. Zijn geschrift was een oproep tot wat men heden ten dage, vooral in confessionele kring, 'bezinning' pleegt te noemen en kwam voort uit afkeer van revoluties. Zijn politieke positie gaf Huber duidelijk weer door als motto voor zijn *Spiegel* Spreuken 24, vers 21 & 22 te kiezen: 'Myn Zoone vreest den HEERE, ende den Koning, en vermengt u niet met hen die na verandering staan; want haar verderf zal haastelyk ontstaan, ende wie weet haarder beider ondergangh'[57].

54. De eerste druk van *De jure civitatis*, 224-225. Het hoofdstuk waarin dit staat (Lib. I, cap. xxv) komt in de volgende drukken niet meer voor. Dit betekent niet dat Huber de inhoud nu verwierp. Stukjes van de tekst zijn letterlijk overgegaan in zijn 'Oratio de Paedantismo' (1678), opgenomen in Huber, *Auspicia Domestica* (Franeker, 1682).
55. De 'Dedicatio' van de eerste druk van *De jure civitatis* is gedateerd 7 juli 1672. Het pamflet is in het rampjaar twee keer gedrukt, eerst in Gothische letters, later in Latijnse. Het is, voorzien van een korte inleiding, een paar aantekeningen en enig commentaar, met de paginering van de druk in Latijnse letters, herdrukt in J.J. Kalma en K. de Vries, ed., *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen* (Leeuwarden, 1972). De Vries heeft in zijn commentaar (139) weten aan te tonen dat Huber zijn pamflet tussen 22 september en 7 oktober 1672 heeft geschreven.
56. Huber, *Spiegel van Doleancie*, 17, vergelijk 11: 'De beste reformatie die in een Landt kan worden gepractiseert, is die, welke naast komt aan de eerste instellinge der Republiecque, zoo die van den beginne goed is geweest. 't Welk wy van d'onse ten tyde der eerste fundateurs alle bekennen. Zoo behoort een oprecht lief-hebber des Vaderlandts te wenschen ende daar na te trachten, dat de wesentlyke ende olde constitutie der Regeringe blyvende, de ingesloopene fauten ende gebreeken mochten werden gesuyvert en zoo weg genomen, daarmen reden mochte hebben te verhoopen, datse in een geruimen tyd niet zouden wederom komen inkruipen'.
57. Sprekend over Hubers *Spiegel van Doleancie*, 'één van de knapste pamfletten die uit de opschudding ergens geboren werden' heeft P. Geyl er in zijn opstel 'Democratische tendenties in 1672', *Pennestrijd over staat en historie* (Groningen, 1971) 72 op gewezen dat Huber een open oog had voor de corruptie van de oligarchie. 'Maar', zo voegde hij er aan toe, 'dat deed hem niet ontrouw worden aan zijn grondig conservatieve, op het stellig recht rustende beginselen' (106). Dat Hubers principes grondig conservatief waren lijkt mij wat te ver gaan. Wel vloeit uit zijn theorie van het algemeen staatsrecht voort dat alleen de zittende machthebbers (nl. de soeverein) de bevoegdheid hebben wijzigingen in het staatsbestel aan

Samenvattend kan men zeggen, dat Huber ten aanzien van de vraag wat relatief gezien de beste staat mocht heten, koos voor een staat waarin niet voor eens en voor altijd vast staat, wie heren en wie knechten zijn. Het onvermogen van zijn algemeen staatsrecht om absoluut de beste staat aan te wijzen is dan ook te interpreteren als een op realisme gebaseerde onwil van de auteur om één bepaalde situatie als normatief te aanvaarden. Verschilde hij daarin reeds van mening met Spinoza, hij had ook minder vertrouwen in de democratie als stabiliserende factor in het politiek bestel. Maar terwijl de democratische staatsvorm de natuurlijke consequentie van Spinoza's "machtssociologie" is, moest Huber zich in bochten wringen om de vraag naar de beste staat aan de orde te kunnen stellen. Volgens Spinoza werd het gedrag van de mens gedetermineerd door de hem ingeschapen drang zijn natuurlijke hartstochten te bevredigen: wat daartoe dient is doelmatig voor individu en gemeenschap. Hubers opvatting der doelmatigheid was minder eenduidig. Hij verstond daaronder de mogelijkheid van een individu om zijn doel te verwezenlijken en vroeg zich daarbij nauwelijks af of deze utiliteit wel te verenigen was met die andere utiliteit, de utilitas subjectorum, de eudaemonie. Alleen door niet helemaal consequent te zijn kon Huber het politiek bestel van zijn vaderland aanvaarden, kritiseren en de richting wijzen waarin het zich zou moeten ontwikkelen, zonder genoodzaakt te zijn het categorisch af te wijzen of als de hoogste politieke wijsheid te prijzen. Maar Spinoza stond daar helemaal buiten[58].

te brengen. Zij behoeven zich door particuliere personen niet de wet te laten voorschrijven, maar doen er vaak wel goed aan rekening te houden met de redelijke verlangens van petitionarissen. Zie het hoofdstuk 'De jure reformandi Civitatem &c', *De jure civitatis*, 598-603 (Lib. III, sectio iii, cap. iv); niet in de eerste en tweede druk.

58. Uiteraard kon binnen het bestek van dit essay de problematiek niet worden uitgeput. Men kan de theorieën van Huber en Spinoza ook benaderen vanuit de definities die beide auteurs geven van democratie en aristocratie. Wat bij Spinoza bijvoorbeeld democratie heet kan voor Huber een aristocratie zijn.

Het toneel onder Lodewijk Napoleon
L. Brummel

Het is in de geschiedenis van het Nederlands toneel een algemeen erkend feit, dat de grote tijd ervan ruim genomen ligt tussen de jaren 1780 en 1820. Misschien zou voor de grootste bloei het tijdperk nog kleiner genomen kunnen worden door het te begrenzen tussen de jaren 1790 en 1810. Het merkwaardige verschijnsel doet zich voor, dat juist in de tijd van onze diepste politieke vernedering en ernstigste economische ontreddering de toneelspeelkunst een hoogte bereikt als nooit te voren. Nimmer, ook daarna niet, heeft het toneel zich in zulk een populariteit mogen verheugen en heeft men de acteurs, wier namen nu nog een legendarische klank hebben, zó gevierd.

Dat dit zo kon zijn, is voor een belangrijk gedeelte uit de geschiedenis van het toneel in de achttiende eeuw te verklaren. De invloed van Corver is hierbij van onberekenbare waarde geweest. Daarnaast is het ongetwijfeld aan de eigenaardige atmosfeer, die onderdrukking en dictatuur met zich brachten, toe te schrijven, dat de heldenmoed en het patriotisme van de tragedie op het toneel zulk een weerklank vonden bij het publiek. Een factor, die men al te veel heeft voorbijgezien, is echter de steun, die het toneel van hogerhand heeft gehad. Koning Lodewijk had voor het toneel een warme belangstelling, was een getrouw theaterbezoeker, waarbij hij - ook al ging zijn voorkeur naar het Franse toneel uit - de Hollandse acteurs niet verwaarloosde en, wat vooral van belang was, hij besteedde grote sommen aan het theater, zij het helaas op niet al te verstandige wijze.

Zoals zo dikwijls zag ook hier de koning de zaken ruim en in een groot verband. Hij liet zich in rapporten voorlichten over de toestand van het toneel in ons land. Hij schiep instanties, die zich met de organisatie van en het toezicht op de koninklijke theaters, die ook aan hem hun ontstaan te danken hadden, moesten bezig houden. Hij besteedde aan de instandhouding van de troepen belangrijke bedragen, hetgeen stellig de voornaamste oorzaak was van de aanzienlijke verbetering, die de gages van de acteurs in deze tijd te zien geven. Maar de keerzijde van de medaille ontbrak ook hier niet. Het waren de gewone bezwaren, die het gehele regeringsbeleid van Lodewijk kenmerkten: een te royale opzet, die na enige tijd weer ongedaan moest worden gemaakt, de wisseling van residentie, die allerlei onvoorziene uitgaven met zich bracht, 's konings wispelturigheid, die goede en goedbedoelde maatregelen weer deed herroepen. Zo ontleent de geschiedenis van het toneel ge-

durende het kortstondige bestaan van het Koninkrijk Holland haar belang niet alleen aan zichzelf, maar ook aan de bijdrage, die zij geeft voor de karakteristiek van Lodewijk's regering in het algemeen.

Zoals de koning zich in het begin van zijn optreden over tal van onderdelen van het Nederlandse culturele en economische leven in rapporten liet voorlichten, zo had hij ook een rapport 'sur les théâtres de Hollande' gedateerd van 22 augustus 1806 ontvangen, dat vervaardigd was door de toneelschrijver Jean Baptiste Desprès, die in Lodewijk's gevolg de functie van 'secrétaire des commandements du roi' vervulde[1]. Desprès betoogt in dit stuk, dat het toneel voor de politicus van belang is, omdat hij daarmede leiding kan geven aan de openbare mening. Dit was in de Nederlanden, naar hem voorkwam, door de vroegere regeringen verzuimd en de ontspanning van het theaterbezoek was dan ook weinig populair, zelfs in de stad, die door het hof werd bewoond. Daaraan zou men echter wel iets kunnen doen

> soit en épurant le répertoire de tout ce qui peut blesser la décence, soit en introduisant un genre de spectacle ignoré, tel que des mélodrames composés avec intérêt; soit enfin en mettant sur la scène des traits nationaux, des sujets patriotiques, de grands personnages, choisis dans l'histoire de Hollande... Les théâtres de la Hollande doivent être sous la main du gouvernement. (zo oordeelt Desprès) Il convient que le théâtre de la Haye soit le théâtre de V.M.[2]

Volgens hem had het Franse theater in Den Haag tijdens zijn bestaan nooit een sluitende exploitatie kunnen bereiken. Steeds had de overheid moeten bijpassen, hetzij door het abonnement van de stadhouder van 10.000 gulden[3], hetzij na hem door de 18.000 gulden abonnementskosten van de regering, die bovendien een tekort nog bijpaste. Desprès eindigt zijn rapport met een schildering van de voordelen, die een officieel koninklijk theater zou kunnen bieden.

Wanneer men nu ziet, welke maatregelen in 1807 door de koning op theatergebied genomen werden, dan komt men onwillekeurig wel tot de conclusie, dat het rapport van Desprès daarop van invloed is geweest. Hierbij moet men rekening houden met het feit, dat het van den beginne af aan Lodewijk's bedoeling is geweest zijn residentie in Amsterdam te vestigen. Reeds in een brief van 25 juli 1806 van de intendant De Sénégra blijkt van 's konings paleisplannen te Amsterdam[4]. Ge-

1. H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, V ('s-Gravenhage, 1909) 233-234.
2. *Ibidem*. Hij noemt in dit verband 'Pierre le Grand au chantier de Saardam' een opera van Bouilly en 'Grotius au château de Louvestein', waarmee wel bedoeld is De Ferrière's (= Deferrière's?) melodrama 'Le fort de Loevestein ou l'évasion de Grotius', door M. Westerman vertaald.
3. Volgens J. Frans en, *Les comédiens français en Hollande au XVIIe et au XVIIIe siècles* (Parijs, 1925) 338 bedroeg tussen 1760-1770 het jaarlijkse subsidie *f* 6.000. - minimaal; in 1769 werd zelfs een subsidie van *f* 11.250. - beloofd.
4. M.D. Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als Koning van Holland', *Oudheidkundig Jaarboek*, XI (1942) 64.

heel in overeenstemming daarmede was het dus de Amsterdamse schouwburg die bij decreet van 6 januari 1807 de naam van Koninklijke Hollandsche Schouwburg ontving[5]. Bij datzelfde decreet werd de staatsraad Edouard Jacques de Lesné-Harel de Kessel met de directie van het Franse theater belast in zijn functie van 'commissaire général des théâtres'. Als zodanig was hij ook in Den Haag actief. Er is tenminste al een contract van hem met de garde-officieren te Den Haag, gedateerd 1 januari 1807, waarbij toegezegd wordt dat er wekelijks drie Franse en één Hollandse voorstelling zullen worden gegeven. In april sluit hij een overeenkomst met de commissarissen van de Haagse schouwburg, waarbij deze aan hem verhuurd wordt voor *f* 5.200. -, terwijl hij ook het lopende contract met de kastelein ad *f* 1.800. - overneemt[6]. Op 15 april 1807 werd Alexandre Deferrière door de koning benoemd tot 'inspecteur de son théâtre français'. Een decreet van de 28ste mei geeft daaraan een uitbreiding door te bepalen, dat 'le Sieur Alexandre Deferrière est nommé Inspecteur des théâtres du Royaume sous les ordres du Commissaire Général des théâtres'. Dit decreet was weer een uitvloeisel van een besluit van 19 mei waarvan artikel 1 luidde:

> Il y aura auprès du Commissaire général des théâtres un inspecteur des théâtres chargé d'arrêter le répertoire, de ne permettre d'y insérer que des pièces morales et d'empècher la représentation de celles dont l'application des principes pourrait être contraire aux bonnes moeurs, ou aux principes du Gouvernement du Royaume.

Deze inspecteur moest een geletterd man zijn, zou onder de bevelen van de commissaris-generaal staan en lid zijn 'du conseil d'administration lorsqu'il sera formé'[7].

De conseil d'administration, waarvan de Lesné-Harel ook lid was, werd ingesteld bij decreet van 2 oktober 1807[8]. Toen was het speelseizoen al sinds april aan de gang. Al dadelijk was toen bepaald, dat het geen 'artiste dramatique ou lyrique' meer toegestaan was op enig toneel in Nederland op te treden, zonder daartoe van regeringswege gemachtigd te zijn[9].

Uit de bepalingen van het decreet van 2 oktober blijkt wel, dat Lodewijk serieuze en groots opgezette plannen had met de organisatie van en het toezicht op het toneel. Voor dit laatste n.l. werden de commissaris-generaal en de inspecteur nog

5. J.A. Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg 1496-1772*. Uitgegeven met aanvulling tot 1872 door J.F.M. Sterck (Amsterdam, 1920) 228.
6. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Kroondomein, Portefeuille 34. Besluiten, rapporten en correspondentie betreffende de schouwburgen te 's-Gravenhage, Utrecht en Amsterdam, 1807-1810. In het vervolg geciteerd als Archief Kroondomein. Deze portefeuille is een ongeordende verzameling papieren, die niet nader kunnen worden aangeduid.
7. *Ibidem*.
8. *Ibidem*.
9. G.A. Evers, *Utrecht als Koninklijke residentie. Het verblijf van Lodewijk Napoleon te Utrecht 1807-1808* (Utrecht, 1941) 98.

niet voldoende geacht, aangezien artikel 1 bepaalde, dat ‘Le théâtre français établi dans notre résidence est sous l'inspection et la surveillance de notre grand maréchal du palais’. Het was dus blijkbaar de bedoeling het Franse theater in de residentie onder het directe toezicht van de koning te plaatsen en daarvoor een speciaal orgaan, de raad van administratie in het leven te roepen. Bij de verplaatsing van de residentie naar Amsterdam zou deze raad van administratie zich dan met het Franse theater moeten bemoeien. Misschien was de raad ook wel ingesteld vanwege de moeilijkheden, die er in de zomer van 1807 met het Franse theater aan de Erwtenmarkt (Binnen Amstel bij de Halvemaensteeg) zijn geweest, en die tot zijn sluiting op 15 juli hebben geleid. Deze raad bestond volgens het decreet uit drie leden en was belast met de gehele financiering van het theater, met de aanneming en afdanking van acteurs, met de keuze van de stukken en de vaststelling van het repertoire. Tot leden werden benoemd De Lesné-Harel, Alexandre Deferrière en 's konings secretaris De Mirbel. Er werd blijkbaar op gerekend, dat de vergaderingen van de raad gewoonlijk door de commissaris-generaal gepresideerd zouden worden, maar dat de grootmaarschalk De Broc zou voorzitten bij de controle van de rekeningen, die eens in de drie maanden plaats vinden moest. Ten aanzien van de financiën bepaalde artikel 9:

> Le subside de trois mille florins par mois sera continué à l'administration du théâtre. Son instruction principale consiste à faire que ses dépenses n'excèdent pas ses recettes et à s'y renfermer exactement. Elle ne doit se mêler en rien des autres théâtres de la Résidence ni des autres villes du Royaume[10].

Alvorens de - overigens zeer kortstondige - activiteit van de conseil d'administration du théâtre te bespreken, herinneren wij aan hetgeen zich kort voor Lodewijks komst in Den Haag had afgespeeld.

In 1802 werd op initiatief van het Staatsbewind of althans met zijn goedvinden door een aantal heren onder wie Sloet van Oldruitenborch en Mr. F. van der Goes een nieuwe Franse comedietroep samengesteld, die waarschijnlijk in 1803 met spelen begonnen is, aanvankelijk in de Casuariestraat. In hetzelfde jaar 1802 echter besloot het Staatsbewind op 26 maart het vroegere paleis van de vorst Van Nassau Weilburg, dat in 1799 voor het wel zeer kleine bedrag van *f* 27.000. - aan het staatsbestuur was verkocht voor 99 jaren te verhuren aan een commissie van aanzienlijke Hagenaars om het gedurende die tijd als schouwburg te gebruiken. Dat er verband tussen deze beide initiatieven was, is wel duidelijk, wanneer wij de namen van de Hagenaars zien n.l.P. van Herzeele, Fr. van der Goes, A. Sloet van Oldruitenburg, E.E. van Doeveren, C.A. Fannius Scholten en Otto van Bylandt. J.P. Meissner's request, die protesteerde op grond van zijn privilege om de Franse comedie in de Casuariestraat te mogen laten spelen werd afgewezen. De bovengenoemde heren

10. Decreet van 2 oktober 1807, Archief Kroondomein.

schreven een lening uit van *f* 100.000. - rentende 2½%, die in korte tijd voltekend was en men begon met spoed aan de inwendige verbouwing.

Op zaterdag 28 april 1804 gaf de Franse troep zijn laatste voorstelling in de Casuariestraat. Op maandag 30 april vond de feestelijke opening van het nieuwe theater plaats met een voorstelling, niet van de Fransen, maar van de 'Nederduitsche Tooneelisten' onder directie van Ward Bingley. Medewerking aan dit Rotterdamse gezelschap gaf de beroemde tragédienne mevrouw Johanna Cornelia Ziesenis-Wattier. Opgevoerd werd Voltaire's 'Semiramis' in de vertaling van P. Pijpers[11]. Uit deze openingsvoorstelling blijkt wel, dat het van den beginne af in de bedoeling gelegen heeft de schouwburg zowel door Franse als door Nederlandse toneelspelers te doen bespelen. De Franse troep speelde op dinsdag, donderdag en zaterdag, maar voor de Hollanders vlotte dat minder snel. Ward Bingley, die na zijn faillissement als directeur van een Rotterdams toneelgezelschap in 1784 zich aan het Amsterdamse toneel verbonden had, was in 1795 opnieuw naar Rotterdam gegaan ten gevolge van een conflict, toen de schouwburg aan de stad kwam. Hij formeerde toen een nieuw gezelschap, waarmede hij de schouwburgen van Rotterdam, Den Haag en Leiden bespeelde. Dit Zuid-Hollandse toneel heeft bijna een halve eeuw bestaan en zijn hoofdactiviteit ontplooide het in Den Haag, waar men speelde in Corver's schouwburg in de Assendelftstraat[12].

Aanvankelijk bleef Bingley in 1804 met de nieuwe schouwburg concurreren, blijkens een advertentie in de Haagsche Courant, waarin hij verklaart 'gesteund door het publiek' alle tegenwerking te zullen overwinnen. Maar op 21 november trad hij toch met zijn gezelschap in het nieuwe gebouw op met Kotzebue's 'De lasteraar' en sindsdien zou hij daar geregeld één avond per week spelen. In Rotterdam speelde hij drie avonden[13]. Ook in de Casuariestraat en de Assendelftstraat werd naast de voorstellingen in de nieuwe schouwburg nog door verschillende gezelschappen gespeeld.

Zo was de toestand in Den Haag toen in 1807 de conseil d'administration van Lodewijk haar werkzaamheid begon. Na het decreet van 2 oktober vond de eerste zitting onder het presidium van De Broc al op 7 oktober plaats. Men besloot de werkzaamheden onder de drie leden te verdelen, waarbij De Harel vooral de financiën, Deferrière het répertoire en de enscenering en De Mirbel de notulering en correspondentie voor zijn rekening nam. Men zou mededeling aan de artiesten doen, dat zij voorlopig gecontinueerd zouden worden in afwachting van een beslissing van de raad. In de vergadering van 13 oktober, waarin een secretaris, een

11. D.W.P. Keuskamp, 'Een en ander over den Haagschen Schouwburg en het "Théâtre Français" in de 19e eeuw', *Die Haghe* (1904) 382-386; H.E. van Gelder, 'Het Haagse toneelleven en de Koninklijke Schouwburg 1804-1954', *Maandblad* '*'s-Gravenhage*' (1954) ii, 47, 62.
12. Ben Albach, *Helden*, *draken en comedianten. Het Nederlandse toneelleven voor*, *in en na de Franse tijd* (Amsterdam, 1956) 93.
13. J.E. Banck, 'Het nationaal toneel in de Residentie 1804-1904', *Die Haghe* (1904) 361.

caissier en een regisseur werden aangesteld en de overige geëmployeerden in hun posten werden bevestigd, kwamen allerlei zaken ter sprake als de aankoop van een aantal rekwisieten door Deferrière en een reorganisatie van het orkest door een commissie van drie, waarvan Plantade, 'Directeur de la musique du Roi' deel uitmaakte. Verreweg het belangrijkste was echter artikel 1 van de besluiten

> qu'un membre du conseil sera chargé de se rendre à Utrecht pour s'assurer de l'état dans lequel se trouve la salle de spectacle et pour aviser aux moyens de disposer convenablement la loge du Roi; enfin pour prendre tous les renseignemens nécessaires sur cette partie du service de Sa Majesté. A cet égard le conseil a pensé devoir inviter Mr. Thibaut, controleur général des bâtiments du roi à l'aider de ses lumières dans une opération ou ses soins peuvent être d'une grande utilité. Le conseil a désigné Mr. Deferrière pour aller à Utrecht[14].

Hier zien wij reeds het begin van het drama, dat door Lodewijk's wispelturigheid zijn toneelpolitiek vormt en waarin Deferrière de tragische rol speelt. Tijdens het verblijf van de koning in de Pyreneeën, waarheen hij op 30 mei vertrokken was om op 20 september in Den Haag terug te keren, had hij al opdracht gegeven in alle geheim de nodige huizen in Utrecht aan te kopen voor de inrichting van een koninklijk paleis[15]. Hoewel Amsterdam uiteindelijk de residentie zou moeten worden, was met de verwezenlijking van het plan veel tijd gemoeid, zodat de koning met het oog op zijn gezondheid geen tweede winter in de nabijheid van de zee wilde doorbrengen en Utrecht als tussenstation verkoos. Dit laatste werd natuurlijk niet aan de Utrechtenaren gezegd, totdat op 7 augustus van Toulouse uit de minister van binnenlandse zaken gemachtigd werd de lopende geruchten te bevestigen en de teleurgestelde Hagenaars mede te delen, dat men op een schadeloosstelling vanwege het vertrek van het hof kon rekenen en dat Utrecht slechts een pied-à-terre zou zijn[16].

Het is duidelijk, dat dit alles voor de toneelorganisatie van Lodewijk alleen maar bedenkelijke gevolgen hebben kon. Met een half oog op de toestanden te Amsterdam roept men een raad van administratie in het leven, die voor het Franse theater in Den Haag zorgen moet, terwijl binnen enkele weken de residentie verlegd zal worden naar Utrecht. De raad en vooral de ongelukkige Deferrière kwamen daarbij voor een onmogelijke taak te staan en dat zou spoedig genoeg blijken.

In de zitting van 22 oktober werd nog besloten, dat 'Mr. Deferrière est chargé de traiter à Utrecht du prix de location de la salle de spectacle moyennant la somme de trois cent cinquante florins par mois'[17]. Het werd toen ook ten hoogste tijd. De koning had het geduld niet te wachten op het gereedkomen van zijn paleis en zond

14. Archief Kroondomein.
15. H.T. Colenbrander, *Schimmelpenninck en Koning Lodewijk* (Amsterdam, 1911) 149.
16. Colenbrander, *Gedenkstukken*, V, 307 vlg.
17. Archief Kroondomein. In het definitieve contract werd de huur bepaald op *f* 300. -.

half oktober twee hofdignitarissen naar Utrecht om een voorlopig verblijf voor hem te zoeken, dat hij binnen een week zou kunnen betrekken. Deze opdracht was natuurlijk niet gemakkelijk uit te voeren, maar de koning bracht ten slotte zelf de oplossing, door het hotel 'De Koningin van Holland', het vroegere hotel 'Groot-Paushuizen' met inventaris en al voor *f* 88.000. - aan te kopen[18]. Terwijl men nog bezig was alle door een storm op 23 oktober vernielde versieringen weer te herstellen, arriveerde op 28 oktober de koning in alle stilte. Voor de zoveelste maal kon men in Utrecht de versieringen voor een aangekondigd bezoek van de vorst weer opbergen. En er kon verwacht worden dat Lodewijk spoedig de schouwburg bezoeken zou.

Deze schouwburg was niet te vergelijken met de Haagse, al dateerde hij ook nog maar van 1796. Het was een visboer, Cornelis Koppedrajer, geweest die in dat jaar van de vroedschap toestemming gevraagd en verkregen had tot het bouwen van een 'royaale tent of gebouw op steenen fundeering' om daar 'comediën of spectakels' te vertonen. Hij had daarvoor de geldelijke steun gekregen van een Amsterdammer, Laurens Swart, en waarschijnlijk had ook zijn vrouw hem financieel geholpen. In november kon de schouwburg, die ongeveer op dezelfde plaats stond als de latere schouwburg aan het Vreeburg, geopend worden.

In zijn gedenkschriften over Lodewijk's hof in Holland heeft Garnier niet veel goede woorden voor deze schouwburg over, wanneer hij hem beschrijft als 'une salle en bois, qui ressemblait assez à ces grandes baraques construites à la hâte pour y montrer, pendant la foire, *les incomparables animaux vivans des pays étrangers*'[19]. En toch had men, waarschijnlijk onder leiding van de Amsterdamse architect J.D. Zocher Sr., die ook met de verbouwing van het paleis belast was, geen moeiten en kosten gespaard om de koning zo waardig mogelijk te ontvangen. Zo was het toneel vergroot, waren er twee nieuwe kleedkamers gemaakt, en had men twee loges getimmerd bij het toneel voor de Koning en voor de hofhouding. Aan de koningsloge was natuurlijk ook het nodige fluweel gespendeerd, terwijl er op het toneel nog een loge grillée was aangebracht, aangezien de koning deze bijna altijd gebruikte. De zaal en de decoratiën waren nieuw opgeschilderd en de orkestruimte vergroot.

> Wanneer de koning zig na de schouwburg begaf (zo tekent een tijdgenoot in zijn dagboek aan) was het altijd met twee koetsen, elk met 4 lantaarnen, en een escorte cavallery vooruit. Z.M. was niet binnengetreden, of de musicanten begonnen te speelen, het gordijn wierd geopent en de acteurs kwamen op het toneel. Gedurende het gansche verblijf van Z.M. in den schouwburg moesten de koetsen en ook het escorte de terugkomst van Z.M. aan den ingang afwachten[20].

18. Evers, *Utrecht als Koninklijke residentie*, 60.
19. [A. Garnier], *La cour de Hollande sous le règne de Louis Bonaparte par un auditeur* (Parijs, 1823) 87.
20. Handschrift van Hendrik Keetell, geciteerd bij Evers, *Utrecht als Koninklijke residentie*, 83.

Dit bezoek geschiedde het eerst op 7 november 1807, waarschijnlijk iets later dan de op toneel beluste vorst van plan was geweest. Vier dagen te voren had Deferrière nog aan De Broc geschreven:

> Quelque célérité q'on ait apporté dans les travaux relatifs au chauffage de la loge de Sa Majesté, il a été impossible de les terminer. Comme la salle est entièrement construite en bois il faut prendre une foule de précautions pour éviter des accidents que le trop peu d'attention pourrait occasionner. J'ai l'honneur d'en prévenir Votre Excellence dans le cas ou Sa Majesté se proposerait d'assister à la représentation d'aujourd'hui[21].

Hoe stond het inmiddels met de toneelspelers zelf? Er is een archiefstuk getiteld 'Propositions au conseil', waarop in een kolom met het hoofd 'Décisions' aangetekend is of een voorstel aangenomen, verworpen of uitgevoerd werd. Waarom het volgende voorstel doorgestreept is, valt moeilijk te zeggen, maar het is in zijn bewoordingen merkwaardig genoeg:

> Que Mr. Deferrière est spécialement chargé du soin d'organiser et d'établir le service provisoire du théâtre d'Utrecht et de le surveiller, jusqu'à ce que S.M. ait définitivement prononcé sur le sort du théâtre de La Haye[22].

Hieruit blijkt in ieder geval, dat men een tijd in twijfel heeft verkeerd, waarschijnlijk over de vraag of de acteurs in Den Haag of in Utrecht gehuisvest worden dan wel in twee groepen worden gesplitst. Er bestaan hierover verschillende lezingen, maar in waarheid is de situatie gecompliceerder geweest dan men het voorstelt. Inderdaad heeft men oorspronkelijk de troep, die in haar geheel, dus zowel in Utrecht als in Den Haag, de titel van 'Comédiens ordinaires du Roi' draagt, gescheiden. Dat is al dadelijk uit de advertenties in de Koninklijke Courant duidelijk, waaruit blijkt, dat dikwijls op dezelfde dag zowel in Den Haag als in Utrecht gespeeld werd. Er is een - helaas ongedateerde - brief van Deferrière aan De Broc, waarin hij verklaart:

> Je crois de mon devoir de vous soumettre quelques observations relatives à l'ordre que vous m'avez donné ce matin de laisser à La Haye la comédie de la troupe Royale, tandisque l'opéra viendrait ici.

Hij zet dan uiteen, dat men drie voorstellingen per week zal moeten geven, aangezien van de troep niet meer te eisen viel. De opera alleen zal in Utrecht gauw vervelen, zoals de comedie in Den Haag. Een scheiding is ook daarom moeilijk, omdat verschillende acteurs zowel in de opera als in de comedie spelen. De verplaatsing is natuurlijk kostbaar, maar de splitsing 'serait onéreuse au de là de toute expression et nous exposerait à voir manquer le service à la première indisposition d'acteur'.

21. Archief Kroondomein.
22. *Ibidem*.

Deferrière eindigt daarom met de vereniging van de gehele troep in Utrecht aan te bevelen[23].

23. *Ibidem*.

Hetgeen Deferrière hier zegt, wordt nog eens uitvoeriger betoogd in een rapport van 27 oktober 1807 door hem aan de conseil d'administration uitgebracht. Hij zet daarin uiteen, dat de raad er reeds in geslaagd was een verbetering van de inkomsten en een vermindering van de uitgaven tot stand te brengen, toen 's konings vertrek naar Utrecht alles op losse schroeven stelde. Naast de inrichtingskosten van het theater, had men nu door de scheiding van de troep extra reis- en verblijfkosten. Het voortdurend transporteren van de rekwisieten was ook bijzonder kostbaar. Hij vraagt dus aan de conseil de groot-maarschalk te verzoeken dit aan de koning duidelijk te maken, omdat er om delging van het deficit gevraagd zal moeten worden[24].

Dat deficit begon zich al te manifesteren, toen Deferrière in een brief van 13 november 1807 aan De Broc mededeelde aan het maandelijks subsidie van *f* 3.000. - niet genoeg te hebben, maar nog *f* 1.000. - te kort te komen. Zo snel mogelijk moet de gehele troep in Utrecht geconcentreerd worden, zo eindigt hij ook hier zijn klaagzang. Of de brief van De Broc van drie dagen later aan de conseil d'administration hiervan het onmiddellijke gevolg was, is natuurlijk de vraag, maar in ieder geval was de inhoud daarvan voor Deferrière hoopgevend.

> L'intention de Sa Majesté, Messieurs, (zo heet het) est que son théâtre soit entièrement transféré à Utrecht pour le premier décembre prochain. Cette ville sera désormais le principal domicile du théâtre de Sa Majesté. Vous voudrez bien en conséquence prendre toutes les mesures nécessaires pour exécuter les intentions du Roi[25].

Des te verwonderlijker is het De Broc in een van 24 december gedateerd schrijven, blijkbaar aan Deferrière gericht, weer een tegenorder te zien geven. Het schijnt dat Deferrière bezwaren had gemaakt, want het korte briefje luidt aldus: ‘D'après vos nouvelles observations, Monsieur, la comédie restera à La Haye jusqu'à nouvel ordre. Veuillez prendre à cet égard toutes les mesures convenables’[26].

Toen begonnen intussen de moeilijkheden eerst recht. Gelijk zo dikwijls had de koning wel allerlei kostbare maatregelen genomen, maar weigerde hij, wanneer hij zich voor de financiële consequenties geplaatst zag, te betalen. Een verzoek van De Broc om het jaarlijks subsidie te verhogen met een som, gelijk aan het salaris van Deferrière, - iets, wat oorspronkelijk beloofd zou zijn - ontlokte aan de koning de volgende reactie dd. Utrecht, 20 dec. 1807:

> Je le crois bien; cela n'est pas vrai. Les appointements de M. Deferrière doivent être au compte de l'administration. Dans aucun cas et jamais je n'augmenterai le subside, je trouve que le spectacle coûte trop cher[27].

24. *Ibidem*.
25. *Ibidem*. Dit wordt nog eens herhaald in een brief namens de groot-maarschalk van Le Vavasseur, waarschijnlijk aan Deferrière, *ibidem*.
26. *Ibidem*.
27. *Ibidem*.

Deze duidelijke uitspraak had het onmiddellijke gevolg, dat op 23 december Deferrière een ‘Rapport sur les recettes et les dépenses du Théâtre de Sa Majesté’ aan de groot-maarschalk aanbood. Het stuk geeft zeer veel inlichtingen over de situatie, zodat ik niet beter meen te kunnen doen, dan een gedeelte ervan hier in de oorspronkelijke tekst te laten volgen.

> La résolution prise par Sa Majesté de n'augmenter jamais et dans aucun cas les fonds qu'elle consacre à l'entretien de son théâtre, m'impose le devoir de vous présenter sans délai sur les recettes et les dépenses de cet établissement un rapport que je me proposais de vous faire au premier janvier prochain.
> Tant que le Roi a résidé à La Haye son théâtre a moins couté et a plus rapporté. Le séjour de Sa Majesté à Utrecht a doublé les dépenses matérielles et diminué de moitié les recettes de son théâtre.
> La Haye possède une salle très jolie, assez grande pour faire des recettes de 1.200 florins. Le théâtre est vaste et propre à tous les genres de représentations; les décorations nombreuses et belles; les costumes abondants; la bibliothèque considérable; et enfin les habitans plus riches, parlant en général la langue française, habitués à jouir d'un spectacle permanent, aimant et fréquentant le théâtre. La Haye fournissait pour 12 à 15 mille florins d'abonnement par an.
> Utrecht n'offre pour salle de spectacle qu'une baraque en bois aussi incommode que petite. Le maximum des recettes possibles est de 500 florins. Le théâtre étroit, bas, sans profondeur et sans facilités pour le service, ne permet de jouer qu'un certain nombre des pièces. Il place d'ailleurs l'acteur trop près du spectateur; il est par conséquent dépourvu de toute illusion, de tout charme théatral. Ses décorations sont mauvaises et se bornent à six ou sept; il n'a ni magasin de costumes ni bibliothèque et cependant son loyer est très cher. Enfin les habitans d'Utrecht pauvres et sans connaissance du français, sans goût pour le spectacle, laissent la salle déserte. Utrecht ne fournit pas dix abonnés; malgré la petitesse de la salle on n'a pas encore fait une recette complette, même les jours extra-ordinaires; et sans les Français qui tiennent à la cour la salle serait constamment vuide. Mais les Français, ainsi que les officiers de la garde roiale, ont ou leurs entrées gratuites ou la faveur de ne payer que la moitié du prix des places. Et la recette souffre.
> Il faut d'un autre côté sans cesse voitures d'Utrecht à La Haye et de La Haye à Utrecht, les décors, les costumes, les accessoires, la musique, et les dépenses augmentent. La Haye, dans la désolation, ne va plus au spectacle et les recettes diminuent, etc. etc.

Nooit, zo betoogt Deferrière verder, heeft een koninklijk theater zijn uitgaven door zijn inkomsten kunnen dekken, zelfs met een jaarlijks subsidie van *f* 36.000. -. Hij legt tabellen van inkomsten en uitgaven over waaruit blijkt, dat het maandelijks deficit ruim *f* 2.900. - bedraagt. Hij gelooft wel, dat wanneer de residentie naar Amsterdam verplaatst zal zijn, er een verbetering zal optreden, maar in de tussenperiode moet er wat gedaan worden, om de maandelijkse schulden tegen te

gaan. Er is dus geen andere mogelijkheid, dan dat de koning een extra subsidie geeft, gelijk aan het deficit; zo niet, dan is het beter te sluiten en hoe eerder hoe beter[28].

28. *Ibidem*.

Het is ongetwijfeld op grond van dit uitvoerige rapport dat De Broc zich tot de koning wendt met een ons zonder datum overgeleverd stuk, waarin hij betoogt, dat nu de koning te kennen gegeven heeft de uitgaven voor zijn theater niet te willen verhogen, het onmogelijk is dit op de brede basis, waarop het is opgezet, te handhaven. Hij legt een nauwkeurige staat over, die wel aantoont, dat het noodzakelijk is zo spoedig mogelijk een beslissing te nemen. Zo komt De Broc met het ingrijpende voorstel aan de koning 'd'arrêter que la troupe de ses comédiens ordinaires ne sera désormais composée que d'un Opéra complet, en état de jouer le grand opéra, l'opéra comique, le vaudeville et, par accessoire, quelques petites comédies'. Daardoor zou de koning voor zijn aldus aanzienlijk verminderde troep tot geen verhoging van het subsidie behoeven over te gaan. Het moment was bovendien gunstig voor een dergelijke maatregel, omdat men hoogstwaarschijnlijk wel een particuliere onderneming zou kunnen vinden, die zich met de exploitatie van de in Den Haag achtergebleven comedie zou willen belasten[29].

Het valt niet te ontkennen, dat dit in de gegeven omstandigheden een redelijk voorstel was, dat stellig ook wel kans op slagen bood. Het moet dan ook voor De Broc wel een grote teleurstelling geweest zijn van Lodewijk een botte weigering, die bovendien nog in bijzonder onheuse termen gekleed was, te moeten ontvangen.

> Relativement à vos observations sur le théâtre, (zo luidt de aantekening van de koning op het stuk) il ne fallait pas vous charger de ce travail puisqu'il ne pouvait réussir et laisser M. Harel en place. J'ai accordé les frais de déplacement, j'ai augmenté le subside mensuel, je me contente de voir jouer des figurans, mais je ne veux ni augmenter le subside, ni que le théâtre soit divisé. Je veux avoir la troupe, telle que M. Harel l'avait établie, comédie et opéra et mon intention n'est pas d'en avoir deux. Ceux qui voudraient en conserver une à La Haye, voudraient aussi m'y voir retourner. Je désire que vous m'informiez qui est ce qui est à la tête de ce projet. Il est inutile de m'envoyer des dépêches sur le théâtre, je n'ai pas le tems de m'occuper de ces babioles. Même pour votre service de Grand Maréchal du Palais il me suffit que vous preniez mes ordres verbalement et que vous vous y conformiez. Le reste vous regarde. Louis[30].

De Broc verkeerde in de onaangename positie, dat hij de tussenpersoon was tussen de steeds maar weer geld vragende theaterwereld en de koning, die, voortdurend meer geprikkeld, halsstarrig de betaling van de gevraagde bedragen weigerde. Was het nog maar bij de Utrechtse moeilijkheden gebleven. Enige maanden geleden waren er echter in Den Haag ook nog zaken aan het licht gekomen, die zeker niet geschikt waren geweest de koning welwillend te stemmen. In een stuk van 29 oktober 1807 aan de conseil d'administration had De Lesné-Harel rapport uitgebracht over de schuld van het Haagse theater op 1 oktober, de datum, dat het door de conseil d'administration overgenomen werd. Op 1 december 1806 - aldus het rapport - had de koning hem belast met de zaken van zijn Théâtre

29. *Ibidem*.
30. *Ibidem*.

français in Den Haag en hij - Harel - had toen heel goed geweten, welke moeilijkheden hem hierbij te wachten stonden. In het theaterseizoen 1805-1806 was het ondanks het feit, dat de regering een subsidie van 42.000 gulden had verleend niet mogelijk geweest alle achterstallige schulden te delgen. De zeven eerste maanden van het nieuwe seizoen in 1806 (dat waren dus de maanden mei tot en met november) betekenden nog een verergering. Op 1 december was aan subsidie *f* 15.000. - ontvangen, waarvan *f* 4.000. - tot juni nog van de regering en *f* 11.000. - van de koning tot en met oktober. Dit was dus veel minder dan men gewend was, zodat er op 1 december een schuld was van *f* 21.819-19-9. Het jaar 1807 bood betere perspectieven, maar deze werden weer veel somberder door het vertrek van de koning. Zo was, ondanks het feit, dat Harel op de oude schuld een vermindering van ruim *f* 10.000 tot stand had kunnen brengen, de schuld op 1 oktober 1807 toch nog ruim *f* 21.500. -. Vandaar dat Harel voorstelde aan de koning te vragen

> d'accorder outre le trente six mille florins fixés pour les dépenses ordinaires un subside annuel de fl. 7168 pendant trois ans faisant la somme de fl. 21504 lequel subside ne pourra être employé qu'à solver la dette ci-dessus mentionnée[31].

Twee weken later diende De Lesné-Harel zijn ontslag in als lid van de conseil d'administration, omdat hij de hem opgelegde taak had volbracht. En zo rapporteert op 16 november 1807 De Broc aan de koning, waarbij hij het voorstel van het extra-subsidie van *f* 7.168. - overneemt, in overweging geeft het ontslag te aanvaarden en een nieuw lid van de conseil te benoemen. De aantekening van de koning op dit stuk, gedateerd 18 november 1807 luidt aldus: ‘J'approuve les deux propositions du maréchal Debroc à l'exception de celle pour l'argent que je refuse’[32].

Het is duidelijk, dat de halsstarrige weigering van de koning, om de treurige financiële situatie, die dan nog het gevolg was van zijn eigen wispelturigheid, onder ogen te zien, alleen maar nieuwe moeilijkheden na zich slepen kon. Want met incidentele maatregelen, die de koning wel eens nam, kwam men ook niet veel verder. Zo werd er in het eind van december door 15 toneelspelers een request aan de koning gericht om 1600 à 1800 gulden aan de opera te geven, daar zij hun huishuur in Den Haag niet konden betalen. Lodewijk stelde toen op 23 december *f* 2.000. - ter beschikking, die door De Broc zo verdeeld moesten worden ‘que les personnes qui ont le plus de famille et plus de besoin soyent dédommagées en proportion’[33].

Onder deze omstandigheden was het wel een bijzonder grote ramp, dat in de nacht van 27 op 28 januari 1808 de schouwburg te Utrecht volkomen afbrandde.

31. *Ibidem*.
32. *Ibidem*.
33. *Ibidem*.

In zijn herinneringen aan de tijd van Lodewijk's regering schrijft Garnier uitvoerig over de oorzaak van deze brand, die na een normale voorstelling in de avond van 27 januari des nachts was uitgebroken. De twee levenslustige dochters van Koppedrajer zouden beiden een tête-à-tête met hun minnaars hebben gehad, waarvan de een niemand minder dan de opperstalmeester De Caulincourt en de ander een lakei van Lodewijk geweest zou zijn. Deze lakei, een Hollander, had als zodanig natuurlijk gerookt en op deze wijze de ramp veroorzaakt. Garnier heeft ongetwijfeld een voorliefde voor de chronique scandaleuse, maar is anderzijds toch wel goed ingelicht[34]. Bovendien komt in het Domeinarchief een anoniem stuk voor, waarin de onbekende aanbrenger ook uitweidt over 'l'orgie dans la salle du spectacle la nuit de l'incendie'[35]. Hoe het ook zij, het gehele theater met rekwisieten, costuums en zelfs muziekinstrumenten van orkestleden werd een prooi der vlammen[36].

Koppedrajer probeerde nog wel het nodige kapitaal voor een herbouw bijeen te krijgen, maar dat mislukte en de koning was natuurlijk ook niet erg toeschietelijk. Wel kende hij bij besluit van 9 maart 1808 de man een jaarlijks pensioen toe van *f* 300. - 'en indemnité des pertes qu'il a éprouvées, par l'incendie de la Salle du Spectacle, dont il était propriétaire[37]. Een van de redenen, waarom de koning voor een wederopbouw van het theater weinig voelde, zal ongetwijfeld naast de kosten ook de lange tijd, die daarmede gemoeid zou zijn, geweest zijn. De koning wilde zo spoedig mogelijk zijn theaterbezoek weer kunnen opvatten en hij wenste derhalve de stadsconcertzaal tot schouwburgzaal vertimmerd te zien. Als stadsconcertzaal diende sedert 1766 het koor der St. Mariakerk, dat in dat jaar door het kapittel van St. Marie aan de stad was geschonken. Wat er nu geschieden moest had De Broc in enkele korte instructies aan de stadskameraar O.W.Ph. Falck geschreven op 2 februari, dus vijf dagen na de brand:

> Faire un théâtre en amphithéâtre. Des décorations avec des planches et du papier collé. Une loge pour Sa Majesté, avec une entrée particulière, propre à contenir six personnes. L'échauffer sans danger. Une entrée pour le public sur le côté opposé à la loge du roi. Le tout prêt pour lundi.

Dit laatste betekende dus, dat men een week de tijd had. Zulks was nu eenmaal het tempo, waarin dergelijke verbouwingen en inrichtingen voor Zijne Majesteit plachten te geschieden[38]. Het is dan ook geen wonder, dat wij in allerlei rekenin-

34. [Garnier], *La cour de Hollande*, 99 vlg.
35. Archief Kroondomein.
36. Hieronder bevonden zich ook eigendommen van de Haagse schouwburg, die deze ten gebruike had afgestaan. Zie blz. 72.
37. Archief Kroondomein.
38. Zie hiervoor en voor het volgende Evers, *Utrecht als Koninklijke residentie*, 86 vlg. Een minuut van dit briefje in enigszins andere woorden in Archief Kroondomein.

gen, die Falck indiende, ook de aantekening vinden ‘heeft de Maginist (sic!) J.H. Breckenheimer tot het maken der nieuwe Schouburg doorgebragt 15 dagen (waaronder tot dagen gerekent zijn die nagten, gedurende welke hij insgelijks werkzaam geweest)[39].

Het stadsbestuur had in dit alles heel weinig te zeggen. De koning had al op eigen gezag een begin gemaakt met de werkzaamheden en de verbouwing geschiedde onder leiding van J.D. Zocher Sr. ‘met dien verstande nochtans dat den heer kameraar met stads fabriek het oppertoezicht over het geheele nieuwe werk zal houden, op dat stads eygendom in dezen zoo veel mogelijk wordt bewaard’[40]. Zo meenden het de stedelijke autoriteiten, maar hetgeen Falck in een brief van 30 augustus 1808 schrijft, zal wel dichter bij de waarheid liggen. Hij verklaart hierin, dat de inrichting van de zaal geheel overgelaten was aan Deferrière, Zocher en Thibault, die ‘wegens Zijne Majesteit de Koning als architecten tot de vertimmering van Hoogstdeszelfs Paleis wierden geemploieerd’. Hij zelf had alleen nu en dan ‘geadsisteerd’.[41]

Een van de belangrijkste zaken bij de inrichting van de verschillende theaters onder Lodewijk Napoleon is altijd weer de koninklijke loge. Ook nu was dit weer een imponerend geval met een troonhemel van rode stof en veel gouden franje, gemeubeld met fauteuils en stoelen met rood trijp bekleed.

> Was hoog bezoek aangekondigd, dan werd de loge door een gloeiende vuurpot verwarmd, die kort vóór de komst van den Koning moest worden verwijderd, waarna reukpoeder werd gebrand en het geheele vertrek met essence de mille fleurs besprenkeld[42].

Aangezien de decoraties van het toneel natuurlijk ook alle waren verbrand moesten er in allerijl nieuwe worden gemaakt. Daartoe sloot De Broc op 17 februari een overeenkomst met de schilders J.H. Breckenheimer te 's-Gravenhage en N. Osti te Utrecht, ‘pour faire six décorations dans la comédie, consistant en un palais, un bois, une prison, une rue, une chambre moderne et une de paysan’. De kosten van materiaal en arbeidsloon zouden niet meer dan *f* 3.350. - mogen bedragen[43].

Op 13 februari vond de opening van de nieuwe schouwburg plaats met een opvoering van ‘La Mélomanie, opéra en une acte[44], musique de Champein; suivi Des Prétendus, grand opéra en deux, poème de Forgeot, musique de Le Moine’. Deferrière, die voor alles had moeten zorgen, zat nu echter met de financiële misère, die hiervan natuurlijk het gevolg moest zijn. Gezien de houding van de koning is het niet te verwonderen, dat er nu geen andere uitweg was dan het sluiten van een

39. *Ibidem*. De betiteling van Breckenheimer is behalve door de schrijfwijze ook anderszins zonderling, aangezien hij decoraties schilderde.
40. Evers, *Utrecht als Koninklijke residentie*, 87.
41. Brief aan J.P. van Wickevoort Crommelin, staatsraad en kanselier van Lodewijk, Archief Kroondomein.
42. Evers, *Utrecht als Koninklijke residentie*, 88.
43. *Ibidem*, 89.
44. Van Grenier. *Ibidem*, 90.

lening. Deferrière rekent aan De Broc voor, dat hij *f* 4.000. - nodig heeft voor de allernoodzakelijkste behoeften van de administratie en *f* 6.000. - voor voorschotten op hun gages aan de artisten. En op 28 februari geeft De Broc hem autorisatie *f* 10.000. - te lenen[45].

Het dwaze bij dit alles is, dat terwijl de financiële situatie zo slecht was en de dagen van Utrecht als koninklijke residentie geteld waren, toch de schijn opgehouden werd alsof alles nog pour le mieux dans le meilleur des mondes was. De conseil d'administration bestond in feite niet meer: Harel had in november 1807 zijn ontslag gevraagd en gekregen, De Mirbel was bij decreet van 20 februari 1808 benoemd tot 'Directeur des élèves pensionnaires à Paris et à Rome'. Het is te begrijpen, dat Deferrière als enig overgebleven lid aan Lodewijk verzoekt van de administratie ontheven te worden en alleen maar inspecteur des théâtres te zijn. Hij wil daartoe gaarne van de vier maanden, dat hij alleen het beheer heeft gehad verantwoording afleggen. Hij berekent, dat de uitgaven ruim *f* 100.000. - per jaar bedragen. In de vier maanden november 1807 tot en met februari 1808 waren deze uitgaven dus *f* 33.600. -, waartegenover de ontvangsten in Utrecht *f* 8.742. - en in Den Haag *f* 11.402. - waren geweest. Het deficit was dus over die periode *f* 13.456. -. De koning echter wenst, wel verre van de raad op te heffen, de vacatures nog met twee Utrechtenaars vervuld te zien, waarvoor De Broc op 29 februari een voordracht indient. Op 18 maart schrijft de wethouder A.J.W. van Dielen, die niet op de voordracht stond, aan De Broc, dat hij zijn best zal doen nu Zijne Majesteit hem op één van de twee plaatsen voor de administratie van het theater had benoemd[46].

Enige weken later was het theater in Den Haag wel definitief geliquideerd. De staat van inkomsten van de Haagse troep loopt van oktober 1807 tot begin maart 1808 en op 14 maart wordt een overeenkomst gesloten tussen de administratie van het 'Spectacle Royal à La Haye' en Ward Bingley 'Directeur du Théâtre Hollandois à Rotterdam', waarbij aan de laatste de schouwburgzaal in Den Haag verhuurd wordt voor *f* 5.200. -. De administratie bedingt daarbij 5% van de recettes voor zich en behoudt zich het recht voor haar troep in de schouwburg te doen spelen, wanneer de omstandigheden het noodzakelijk maken voor de dienst des konings. In dit geval zou Bingley een schadevergoeding ontvangen.

Enkele weken na Den Haag volgde Utrecht. Op 7 april werd de laatste voorstelling gehouden in de schouwburg, die nog geen twee maanden als zodanig dienst had gedaan. Alle decoraties moesten zo snel mogelijk naar Amsterdam gebracht worden, waarheen de koning op 20 april zou vertrekken.

> Vous pouvez regarder, mon cher mr. Deferrière, (aldus De Broc in een briefje van 7 april) la cloture du spectacle comme faite de ce soir; j'ai eu l'honneur d'en entretenir

45. Archief Kroondomein.
46. *Ibidem*.

> S.M. le soir; les artistes qui doivent retourner en France peuvent partir quand bon leur semblera. Je vous souhaite le bon soir et un bon voyage.

Het betrof hier tien artisten, waarvoor bij decreet van 10 april *f* 1.316. - beschikbaar werd gesteld als voorschot op het maandelijks subsidie[47]. Zo werden dus door Lodewijk maatregelen tot inkrimping genomen, die destijds op veel aannemelijker wijze door De Broc waren voorgesteld, maar toen door de koning verworpen.

Was het vertrek van Lodewijk voor de burgerij van Utrecht een teleurstellende gebeurtenis, voor de municipaliteit had het schouwburgdrama nog een alleronaangenaamst naspel. De koning had steeds het beheer van de schouwburg als een particuliere zaak beschouwd en Falck, de stadsarchitect, had de rekeningen voor de inrichting en verbouwing persoonlijk in Amsterdam aan de groot-maarschalk ter hand gesteld. Maar bij een briefje van 18 juni 1808 schrijft De Broc aan de burgemeester van Utrecht, dat alle kosten van inrichting ten laste van de stad kwamen 'qui pour se couvrir de ses frais pourra louer aux troupes qui se présenteront et à la troupe royale préférablement lorsque S.M. ordonnera d'y jouer'[48]. Dat betekende voor de stad een schadepost van ruim *f* 25.000. - en ondanks de krachtige protesten bleek het niet mogelijk de koning tot andere gedachten te brengen. Ten slotte betaalde Lodewijk nog wel *f* 5.000. - voor het in orde maken van zijn loge, maar voor de resterende *f* 20.000. - moest de stad een lening sluiten[49].

Nog éénmaal zou in de schouwburg voor een wat langere tijd door de toneelspelers van de koning voor hem gespeeld worden, toen in september 1808 Lodewijk zich voor een aantal weken in Utrecht ophield, om geen getuige te zijn van de door hem bij decreet van 6 februari 1808 bevolen afbraak van het Waaggebouw op de Dam.

Amsterdam was in vergelijking met Utrecht wel een zeer grote vooruitgang op theatergebied. Er heerste juist in de tijd van Lodewijk Napoleon in de hoofdstad een bloeiend toneelleven. In de schouwburg op het Leidseplein speelde de troep van Andries Snoek, die met figuren als Majofsky, mevrouw Ziesenis, en ook Bingley in gastrollen, triomfen vierde. Sinds 1788 had het Franse toneel, het z.g. 'Collège Dramatique et Lyrique' een eigen, besloten theater op de Erwtenmarkt (d.i. de Binnen-Amstel bij de Halvemaensbrug) onder directie van Asschenbergh. Hoewel de tijdsgebeurtenissen natuurlijk aan de troepen, die hier speelden niet ongemerkt waren voorbijgegaan - wij zagen reeds dat er in 1807 een periode van sluiting is geweest - werd het theater tot 1810 geregeld door een Franse troep be-

47. *Ibidem*.
48. *Ibidem*.
49. Het bedrag was nauwkeurig *f* 25.387.9.12. Men zie over de gehele geschiedenis Evers, *Utrecht als Koninklijke residentie*, 91 vlg.

speeld. Verder was er in 1791 voor een gezelschap aanzienlijke Amsterdammers ‘de Hoogduitsche Tooneel sociëteit’ door de stadsarchitect Van der Hart een sierlijk schouwburgje voor 519 toeschouwers in de Amstelstraat gebouwd. Er werden Duitse toneelspelen en opera's opgevoerd, maar er was veel wisseling in de directies. Enige malen per week speelde daar ook het Joodsch Hoogduitsche Toneelgezelschap, dat door J.H. Dessauer opgericht was in 1784, waarvan de leden voor eigen genoegen als zangers en zangeressen in opera's optraden en zich dikwijls in dienst van de liefdadigheid stelden. Met de komst van Lodewijk begon voor dit gezelschap echter een moeilijke tijd, omdat het in 1808 door een Italiaanse troep uit de Amstelstraat verdreven werd[50].

Op 20 april - de dag, dat te Parijs zijn zoon geboren werd - deed Lodewijk zijn intocht in Amsterdam. Op 21 april sloot Deferrière met Nic. Warin Antonisz., George Sawyer en Frederik Lodewijk Braunsberg, die handelden zowel voor zichzelf als in naam van Sebastiaan van Nooten Jansz., administrateur van het gebouw in de Amstelstraat een overeenkomst, waarbij te beginnen met 1 mei de zaak met decoratiën, kleedkamers, magazijn, enz. voor één jaar verhuurd werd voor voorstellingen op maandag, woensdag en zaterdag. De huurprijs bedroeg 5.600 gulden[51].

Deze huur betekende niet dat de koning uitsluitend het theater in de Amstelstraat bezoeken zou. Hij kreeg op 29 april in de Koninklijke Schouwburg een allegorische ‘Hulde’, geschreven door Barbaz, waarvoor de toneelschilder Pfeiffer geheel nieuwe decors had gemaakt met het IJ en Amsterdam op de achtergrond. Het door Bilderdijk in recordtijd geschreven treurspel ‘Floris’, waarin door Floris de regering van Lodewijk werd aangekondigd, werd tegen de aanvankelijke bedoeling niet opgevoerd. De koning kreeg in de plaats daarvan Snoek en Wattier en het echtpaar Kamphuizen te zien in ‘De beproeving of de jonge echtgenoten’. Op 16 mei woonde Lodewijk een deel van J.N. Bouilly's ‘L'abbé de l'Epée’ in de vertaling van Wiselius bij, waarin de titelrol door Majofsky gespeeld werd[52].

Van diezelfde datum dateert een besluit van de koning over de benamingen van de Amsterdamse schouwburgen, waaruit ook duidelijk blijkt, dat hij zijn belangstelling niet bij het Franse theater wenste te bepalen, iets, wat hij trouwens in Utrecht ook niet gedaan had. Volgens de op 27 mei gedateerde gedrukte tekst, zoals deze door de landdrost van het departement Amstelland werd verspreid luidt het decreet aldus:

> 1° Dat de groote Schouwburg te Amsterdam, voortaan alleen den naam zal voeren van Koninklijke Schouwburg en de toneellisten bij dezelve, den Titul van gewone Toneellisten des Konings

50. Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg*, 251 vlg.; Fransen, *Les comédiens français*, 373 vlg.
51. Archief Kroondomein.
52. Worp, 230, 250.

> 2° Dat de Fransche Toneellisten den Titul zullen voeren van Comédiens Français du Roi en hun Schouwburg dien van Théâtre Français
> 3° Dat het Italiaansch Theater den Titul zal voeren van Théâtre Italien en deszelfs Toneellisten dien van Comédiens du Théâtre Italien[53].

Weinig zou men, wanneer men deze beschikking leest vermoeden, dat er toen al gedurende de gehele meimaand een concurrentiestrijd ontbrand was tussen het Franse theater van de koning in de Amstelstraat en het bestaande Franse theater op de Erwtenmarkt. De arme Deferrière was de wanhoop nabij, nu bij de toch al hopeloze financiële situatie zijn troep in Amsterdam inplaats van soulaas te vinden te kampen kreeg met een felle concurrentie op eigen terrein. De enige uitweg scheen wel een vereniging van de twee troepen en inderdaad heeft Lodewijk aan Deferrière opdracht gegeven de mogelijkheden in dit opzicht te sonderen. Op 27 mei doet Deferrière zijn voorstel. Het komt neer op een vereniging van de twee groepen op 1 juni, een bespelen van de nieuwe troep van het theater aan de Erwtenmarkt en een schadevergoeding aan de toneelspelers, die niet overgenomen zouden worden. De uitgaven werden op *f* 115.000. -, de ontvangsten op *f* 75.000. - geraamd, zodat het subsidie van de koning, dat inmiddels blijkbaar *f* 39.600. - bedroeg het verschil juist zou dekken[54].

Op de datum van dit stuk was Lodewijk al niet eens meer te Amsterdam, daar hij zich bijna onafgebroken van de 23e mei tot de 10e augustus op Het Loo terugtrok. Het zal na al het voorgaande weinig verwondering wekken, dat ook daar ogenblikkelijk tot de inrichting van een theaterzaal werd overgegaan. Het was weliswaar een zeer primitieve zaal, waartoe de zogenaamde oranjerie werd verbouwd, daar eerst in de winter van 1808 een ingrijpende verbouwing onder Thibault, Johan Philip Posth en de kunstschilder Giuliano Landy plaats vond. De koning liet voor de voorstellingen op het Loo een aantal van zijn toneelspelers uit Amsterdam overkomen, wat altijd een kostbare geschiedenis was, aangezien daarmee al gauw een 700 à 800 gulden ongerekend de salarissen gemoeid was. Dat de comedianten van 's koning's Franse comedie de concurrentiestrijd moeilijk konden volhouden, zal mede wel veroorzaakt zijn geweest door de afwezigheid van een aantal acteurs in Amsterdam, waardoor het aantal en de kwaliteit der voorstellingen te lijden hadden[55]. In het eind van juni werd het theater gesloten: een aantal acteurs vonden een onderkomen op de Erwtenmarkt, een aantal schaarde zich onder de hoede van onze vriend Johan Philip Meissner, die in de Casuariestraat op 3 november 1808 het Spectacle Français de La Haye met een vaudeville en de opera ‘Paul et Virginie’ opende.

53. Archief Kroondomein.
54. *Ibidem*.
55. G.A. Evers, ‘Koning Lodewijk's toneelrichting op Het Loo’, *Het Huis oud en nieuw*, XIV (1916) 78-89.

Voor Deferrière was de afwezigheid van de koning bijzonder onaangenaam, omdat hij voor alle moeilijkheden alleen stond en steeds meer in het onzekere was over Lodewijk's intenties en over zijn eigen lot. De artisten, die hun gages niet meer betaald kregen begonnen begrijpelijkerwijze te murmureren en schreven op 14 juni een brief aan Deferrière, waarin zij verklaarden als Franse acteurs niet in een vreemd land te kunnen spelen zonder beloond te worden. Zij dreigden daarom op 20 juni hun arbeid te zullen staken als zij geen zekerheid kregen omtrent de bedoeling van de regering en hun achterstallige gage uitbetaald werd. Zij verklaarden zich ook met de heer Asschenbergh in verbinding te hebben gesteld, om in het uiterste geval door hem te worden geëngageerd. Met overlegging van dit schrijven zond Deferrière nog eens een brief aan de koning, waaraan ik het volgende ontleen:

> Sire, les artistes français étrangers et par conséquence sans crédit dans cette ville ne possédant d'autres moyens de vivre que le salaire de leurs talens, se trouvent réduits à la plus affreuse misère, dès que le payement de leurs appointemens souffre le plus léger retard. Ceux, dont il s'agit ici tiendront à la résolution qu'ils ont prise, parce que d'une part leur position est déplorable et que de l'autre ils ont à choisir parmi plusieurs engagemens qu'on leur propose; le Prince de Ponte Corvo les appelle à Hambourg; le Directeur du théâtre de Gand les invite à retourner dans cette ville et le sieur Meisner les sollicite en faveur de La Haye. Votre Majesté ne permettra pas que son théâtre français ferme honteusement faute de payement et l'empêchera la dispersion d'une troupe excellente dont la perte ne pourrait être réparée de longtems. (En hij eindigde zijn schrijven met het volgende dringende beroep op de Koning:) En daignant commander la libération complette de son théâtre français, la réunion prompte des deux troupes d'Amsterdam, la composition d'une nouvelle troupe choisie dans les deux autres; le renvoi des artistes non choisis avec une légitime indemnité et enfin l'organisation légale de son théâtre français Votre Majesté peut s'assurer pour une longue suite d'années une excellente troupe dans les deux genres. Mais cette occasion perdue sera difficile à retrouver[56].

Ook De Broc doet, althans volgens de ongedateerde minuut van een brief, die wel in deze tijd valt, zijn best om Deferrière bij de koning te steunen. Deze is, zo verklaart hij, nu wel overtuigd van de treurige toestand van zijn theater en heeft kort geleden orders gegeven aan de minister van Binnenlandse Zaken om rapport uit te brengen over de weg om tot een vereniging van de twee troepen te komen en de fondsen, die daarvoor nodig zijn. De Broc verklaart alles te zullen doen om Deferrière uit zijn moeilijkheden te helpen. ‘Adieu, Monsieur Deferrière, persévérance et résignation’[57].

Wèl had de arme Deferrière deze eigenschappen nodig. Op zijn brief aan Lodewijk kreeg hij een van 22 juni gedateerd antwoord van L. Cuviller Fleury, conseiller du Cabinet du Roi, dat hij zich met deze zaken niet tot de koning te wenden had,

56. Ongedateerde minuut, Archief Kroondomein.
57. *Ibidem*.

maar tot de administratie van het theater en tot de minister van Binnenlandse Zaken, die op de hoogte was van 's konings wensen omtrent een reorganisatie van zijn theater en die opdracht had dienovereenkomstig te handelen. Maar Van Leyden van Westbarendrecht, de minister van Binnenlandse Zaken, schrijft drie dagen later aan Deferrière ‘dat alles wat het theater onder zijn administratie aangaat, volkomen vreemd is aan zijn ministerie. Geen wonder, dat onze man in een brief aan de eerste kamerheer van de koning schrijft gehoord te hebben, dat deze met de theaterdirectie is belast, maar volkomen van alles onkundig te zijn en niet meer te weten, waaraan zich te moeten houden[58].

Twee dingen moeten in die weken Deferrière echter wel duidelijk geworden zijn n.l. dat de koning genoeg had van zijn eigen theaterorganisatie en dat in verband daarmede hij - Deferrière - niet meer in de gratie stond. Helaas is het briefje van De Broc aan Le Vavasseur, waarin hij hem verzoekt aan Deferrière namens de koning mede te delen, dat het theater ogenblikkelijk of binnen twee à drie dagen gesloten moet worden, ongedateerd. Het is echter wel zeker, dat deze sluiting begin juli moet hebben plaats gehad[59]. In een brief van 6 juli aan de koning vraagt Deferrière aan wie hij rekening en verantwoording afleggen kan, ‘afin qu'après m'être justifié des calomnies dont on m'a noirci aux yeux de Votre Majesté, je puis encore me flatter de conserver au moins son estime’[60].

Het kon in deze tijd ook niet meer aan Deferrière verborgen blijven, dat er een commissie van onderzoek en reorganisatie benoemd was bestaande uit J.P. van Wickevoort Crommelin, staatsraad en kanselier van 's-konings huis, P.C. Labouchère en Asschenbergh. Deze commissie had een allesbehalve gemakkelijke taak. Van Leyden schrijft in een aan Van Wickevoort Crommelin gericht amicebriefje van 8 juli: ‘Ik heb zo veel vervelende uuren aan het werk der Spectacles moeten besteden, dat ik alle beklaag, die er mede te doen hebben’. En Crommelin zelf getuigt in een schrijven van 26 augustus aan C.E. van Doeveren, commissaris van de Haagsche Schouwburg:

> In het generaal behoef ik UWEG, niet te zeggen, dat ik zeer blijde zal zijn, wanneer deeze geheele zaak zal afgeloopen zijn, daar UWEG bij ondervinding weeten zult, hoe lastig eene Comedie administratie is, laat staan dan eene liquidatie van een verwarde inboedel[61].

58. Minuutbrief van 6 juli 1808, Archief Kroondomein.
59. Evers noemt in zijn reeds eerder genoemd artikel, ‘Koning Lodewijk's toneelinrichting’, 82, de datum van 2 juli 1808. Maar Deferrière schrijft in een brief van 26 juli (wel te lezen als juni) 1808 aan De Broc dat hem door Labouchère en Asschenbergh gevraagd was ‘au nom du Ministre de l'Intérieur, un travail qui annonce, que le théâtre du Roi sera fermé le ler juillet prochain et la troupe licenciée à cette époque’, Archief Kroondomein. Volgens de rekening van ontvangsten en uitgaven ingediend door de commissie van onderzoek was echter de datum van definitieve sluiting 5 juli.
60. Archief Kroondomein.
61. *Ibidem*.

Het is niet nodig, de werkzaamheden van de commissie op de voet te volgen. Een niet onbelangrijk deel daarvan was de regeling van de Haagse kwesties. Hier had immers Deferrière de zaal weer aan Bingley verhuurd, die ook in de Amstelstraat een contract had. De commissarissen van de Haagse Schouwburg verklaarden na enig onderhandelen af te zien van het huurcontract dat van 1 mei 1807 tot 1 mei 1810 liep en sloten in augustus een dergelijk contract met Bingley. De overeenkomst, die de laatste kort geleden met Meissner had gesloten bleef van kracht. Voorwaarde voor dit alles was geweest, dat ook de Amsterdamse contracten van Deferrière zouden worden geannulleerd. Op 22 juli 1808 diende de Commissie haar rapport in. Zij kwam daarin tot de conclusie, dat er nog *f* 36037.1.4. te betalen viel, zonder mede te rekenen het bedrag, dat Harel in zijn rapport over de voorgaande periode had genoemd. Ook de gelden nodig voor de inrichting van de nieuwe schouwburgzaal te Utrecht waren niet inbegrepen. Aangezien er ook nog inkomsten waren, bedroeg het reële deficit *f* 26951.4.2.

> Nous n'avons pas dissimulé à Mr. Deferrière notre surprise du prix extraor dinaire auquel sont portés nombre d'objets et de l'accumulation de frais qu'ont entra îné les changemens de résidence et le déplacement des acteurs. Nous lui devons tout efois la justice d'ajouter que nous attribuons en grande partie cette dépense aux incon véniens inséparables d'une nouvelle organisation, circonstance qui s'est renouvelée tr ois fois dans un court espace de temps et qui dans son principe entraine toujours des besoins extra-ordinaires et la nécessité de se soumettre à des conditions onéreuses.

Dit toch wel gunstige oordeel wordt nog bevestigd door de uitspraak: ‘Dans tous les engagemens avec les acteurs nous n'avons rien apperçu qui ne fut régulier’[62].

Deferrière kon hiermede tevreden zijn. Het is geen wonder, dat de man, die enige dagen na dit rapport aan De Broc schreef: ‘J'ai fait tous les métiers, jusqu'à ceux de charpentier, de maçon, de machiniste et de garçon de théâtre. J'ai éprouvé une violente maladie, fruit de tant de soins’[63] - dat deze man op 11 augustus zich beroepende op het oordeel van de commissie, aan de Koning verzocht om uitbetaling van zijn achterstallige salaris. Hij moest dit verzoek in september nog eens herhalen met de vraag om een ‘attestation honorable de probité’ in verband met zijn voorgenomen vertrek naar Frankrijk. Hem werd op advies van de commissie *f* 1.400. - uitbetaald, zijnde een half jaar salaris. En dat was dan het einde van de Hollandse loopbaan van Alexandre Deferrière.

Nog éénmaal moest de commissie op 5 april 1809 een aanvullend rapport indienen, waarbij nog om *f* 8067.15.14 werd gevraagd, o.a. voor de schadeloosstelling van de Haagse schouwburg voor de verbrande goederen. En de commissie beëindigt als met het ‘Feliciter’ van de middeleeuwse kloosterling haar rapport aldus:

62. *Ibidem*.
63. *Ibidem*.

> Nous nous félicitons, Sire, d'avoir terminé à la fin un travail qui nous a causé beaucoup de tribulations et de peines, mais nous ne déplorons pas moins les sommes considérables et les désagrémens que cette forme d'administration a causé à Votre Majesté[64].

De koning heeft dit blijkbaar ook wel begrepen. Voortaan zal hij zich beperken tot de betaling van een jaarlijkse som van *f* 18.000. - aan het Théâtre Français aan de Erwtenmarkt als huur voor de koninklijke loge. Hoewel in het voorgaande bij herhaling sprake is geweest van Nederlandse toneelspelers en troepen, gelijk ook wel van opvoeringen in het Nederlands, valt het toch niet te ontkennen, dat het in hoofdzaak de Franse toneelspelers waren, die hier voor het voetlicht gekomen zijn. Op zichzelf beschouwd is dit bij een Frans sprekend vorst en hof niet anders te verwachten. Bovendien mogen wij wel bedenken, dat het stadhouderlijke hof, al had men dan ook een jaarabonnement op een aantal plaatsen in Corver's schouwburg, bijna nooit de Nederlandse opvoeringen bijwoonde[65]. Tot ver in de negentiende eeuw is het Franse toneel, met name in Den Haag, bij de hogere standen veel meer dan het vaderlandse in trek geweest. Deze voorkeur is overigens lang niet uitsluitend toe te schrijven aan Franse beschaving of snobisme, maar ook aan het zeer reële feit, dat de verplaatsing van de lagere rangen naar de galerijen de bak aan allerlei ongerechtigheden, die het schellinkje naar beneden wierp, blootstelde. In een rapport van 23 november 1809 aan de koning wijst de minister van Binnenlandse Zaken op

> ene bijzonderheid, die wel alleen den Koninklijken Schouwburg betreft, doch naar mijn inzien niet weinig toebrengt om meer en meer de hoogere standen van den smaak voor het hollandsch tooneel te ontwennen. Ik bedoel die ongeregelde luidruchtigheid, welke zich het gemeenst gedeelte der toeschouwers aldaar sedert jaren heeft veroorloofd en aangematigd; waardoor vrouwen van de beschaafde klassen slechts zelden verkiezen dit tooneel te bezoeken en aldus een groot gedeelte der betere aanschouweren van daar weggelokt wordt[66].

Zouden wij dus er Lodewijk al heel weinig een verwijt van kunnen maken, dat hij aan Franse stukken en spelers de voorkeur gaf, wij dienen niet te vergeten, dat buiten de hiervoor beschreven en zo jammerlijk mislukte organisatie om, de koning herhaaldelijk en blijvend van een belangstelling voor het Nederlandse toneelleven heeft getuigd als men ten onzent van de overheid nog niet gewend was geweest. Wij lezen daaromtrent bij Garnier, wiens mededelingen doorgaans wonderwel door de stukken bevestigd worden, een merkwaardige passage.

> Les comédiens (zo heet het bij hem) par l'entremise du chambellan de service, soum ettaient leur répertoire à S.M., qui désignait, dans la haute

64. *Ibidem*.
65. Albach, *Helden*, *draken en comedianten*, 38.
66. ARA, Archief Binnenlandse Zaken voor 1813, Portefeuille 679. Vergelijk ook Albach, *Helden*, *draken en comedianten*, 141 vlg.

comédie, les ouvrages dont elle voulait avoir la représentation. Le roi venait exactement au spectacle; c'était un des

> délassemens, auxquels il semblait attacher le plus de prix, et pourtant jamais dans sa capitale il ne daigna se montrer au spectacle français, quoiqu'il eût permis que ce théâtre prit ce titre de théâtre royal, et où d'ailleurs il avait une loge fort bien décorée. Louis craignait-il donc tant de se trouver dans un lieu où il supposait qu'il y avait beaucoup de Français? Ce n'était pas qu'il redoutât les nombreuses assemblées, car on le vit plusieurs fois assister au spectacle hollandais, où les réunions étaient bien plus considérables qu'au théâtre français. On se voit donc obligé de remarquer que le roi, dans tout et partout, semblait affecter d'oublier qu'il était Français[67].

Een niet onaardige bevestiging van de hierboven geschetste gang van zaken met de kamerheer van dienst en tevens van de koninklijke belangstelling voor Nederlandse stukken, leveren ons twee kleine briefjes. Eén daarvan is een ongetekend en ongedateerd briefje aan De Broc van de volgende inhoud:

> Le chambellan de service a l'honneur de prévenir S.E. le grand Maréchal que S.M. ira au spectacle et désire que toutes les indécences qui ont lieu quelquefois dans la représentation du Malade imaginaire soyent supprimées. Elle veut bien permettre qu'on donne la cérémonie usitée, mais non pas qu'il y ait des seringues[68].

Het tweede briefje is een boodschap van 13 november 1807 aan Deferrière, waarin de kamerheer hem verwittigt, dat 'Sa Majesté désire avoir au plutôt la pièce d'Epicharis et de Néron en hollandais, qu'on jouera jeudi prochain'[69]. Het betrof hier de voorstelling op 19 november van Bingley's gezelschap, waarbij deze zelf de rol van Nero en mevr. Ziesenis die van Epicharis vervulde. Helaas moest Deferrière op 18 november aan De Broc mededelen, dat de eerste poging met mevr. Ziesenis mislukte, aangezien zij ernstig ziek was[70].

Er zijn nog wel andere aanwijzingen, dat Lodewijk's belangstelling in het geheel niet tot het Franse toneel bepaald bleef. In de tijd van 13 februari tot 7 april 1808 traden in Utrecht voor de koning de comédiens ordinaires 22 maal op, de Nederduitsche tooneelisten onder Bingley driemaal, de comédiens italiens uit Amsterdam éénmaal. Dat de Italianen zich in 's konings gunst mochten verheugen, is ons al bekend uit het decreet over de benamingen van de Amsterdamse troepen. De directeur van deze troep J. Ambrogio was al in 1807 benaderd over het geven van voorstellingen en verstrekte in een brief van 23 november 1807 waarschijnlijk aan Harel de nodige inlichtingen. Hij deelt daarin mede, dat 'la Société de l'Opéra Italien n'est qu'un établissement de simple agrément et de récréation pour les amateurs de la bonne musique italienne et nullement une entreprise pour en tirer le moindre profit'. Hij geeft een overzicht van de financiën, waaruit blijkt, dat het beginkapitaal bestond uit *f* 10.000. - door 20 personen bijeengebracht, dat de

67. [Garnier], *La cour de Hollande*, 188-189.
68. Archief Kroondomein. Volgens de Koninklijke Courant van 28 maart 1808 werd op die datum in het Théâtre Royal de 'Malade imaginaire' opgevoerd.
69. *Ibidem*. Het stuk is van G.M.B.J. Legouvé, de vertaling van P.J. Uylenbroek.
70. *Ibidem*.

jaarlijkse kosten *f* 40 à *f* 42.000. - bedroegen, dat veertig gewone voorstellingen *f* 26 à *f* 30.000. - opbrachten en de rest moest worden opgebracht door concerten van Felix Meritis en buitengewone voorstellingen.

> Messieurs Plantade et Ferrière (zo verklaart hij) m'ont dernièrement fait comprendre aussi, qu'il pouvoit bien être agréable à Sa Majesté, s'ils pouvoient disposer des artistes de l'Opéra Italien deux fois par mois, pour les faire jouer des pièces par devant Sa haute Personne et sa Cour. Ils ont désiré de savoir la somme, qu'il falloit par chaque représentation pour dédommager la société. Je leur ai fait observer que chaque représentation rapportait ici à peu près *f* 700 à *f* 800, mais que lorsqu'il s'agit de procurer un agrément à la cour de Sa Majesté, il n'y a point de sacrifices que la société ne feroit avec transport[71].

De Hollanders hadden evenmin - dat blijkt zeer duidelijk uit de feiten - over Lodewijk te klagen gehad. In Utrecht waren de grote Nederlandse toneelspelers graag geziene gasten. Bingley speelde daar vrij geregeld met zijn troep. Op 6 april 1808, dus vlak voor de laatste voorstelling in Utrecht, geeft Lodewijk opdracht *f* 1200 ter beschikking van De Broc te stellen, voor mevr. Ziesenis en Snoek ‘pour la représentation de Mérope, qui a eu lieu le 31 mars 1808’[72]. En in Amsterdam is het niet anders. Naast het getuigenis van Garnier hebben wij dat van de documenten. Lodewijk betaalt niet alleen *f* 18.000 voor zijn loge aan het Franse theater aan de Erwtenmarkt[73], maar de bespelers van de Koninklijke Schouwburg ontvangen ook een subsidie van *f* 30.000 's jaars[74].

Het allerbelangrijkste is in dit verband echter de nimmer aflatende ijver, waarmede de koning voortdurend en tot in de laatste dagen van zijn regering toe, allerlei instanties aan het werk zet om hem te raden bij zijn plannen tot verheffing van het Nederlandse toneel. Het is een merkwaardig schouwspel te zien, dat terwijl de toneelspelkunst een ongeëvenaarde bloei beleefde, men in de officiële kringen allerwegen klaagt over de kwaliteit van het spel, maar vooral over de waardeloosheid van de opgevoerde stukken. Vooral in 1808 is de organisatie van het toneel bij de ambtelijke wereld à l'ordre du jour. Desprès moet uit Parijs de minister van Binnenlandse Zaken van gegevens voorzien omtrent de organisatie en wettelijke regeling in Frankrijk. Op de 6e juli doet de minister een voordracht ‘tot inrichting van het toezicht over het tooneelwezen binnen dit Koningrijk en de vereeniging van dat werk met dat over de organisatie der schouwburgen’, nadat minister van Justitie en Politie en eerste sectie van de Staatsraad hun licht al over deze kwestie hebben doen

71. *Ibidem*.
72. *Ibidem*.
73. *Ibidem*.
74. Ik ontleen dit aan een brief van de kamerheer H.M. Mollerus aan de koning van 18 oktober 1809, ARA, Archief Binnenlandse Zaken voor 1813, Portefeuille 679. Evers, *Utrecht als Koninklijke residentie*, 99 zegt, dat Ward Bingley, die in de Amstelstraat speelde, dit bedrag ontving. Waarschijnlijk berust dit dus op een vergissing.

schijnen. Nadat in october de schouwburgen, in het bijzonder ten aanzien van de administratie en het répertoire onder het toezicht van de minister van Binnenlandse Zaken waren gesteld, werd op 10 november zijn gevoelen door de koning gevraagd over de middelen om het toneel van slechte treurspelen te zuiveren en de nationale smaak te verbeteren. Ten einde daarover van advies te kunnen dienen, kreeg de minister nog allerlei bescheiden toegezonden, waaronder een stuk, dat zeker meer in het bijzonder onze aandacht verdient. Het is een brief met memorie van Bilderdijk, gedateerd 16 november 1808, die hij op verzoek van de koning had samengesteld[75].

Bilderdijk beschrijft in dit stuk de invloed van de Franse tragedie op het Nederlandse toneel. Door de brand van de schouwburg was het echter met de grote traditie gedaan. De toneelspelers, zich bewust van hun onvermogen, wendden zich van treurspel tot drama, terwijl anderzijds

> le défaut de tout théâtre public nous attira dans ces mêmes momens une troupe de comédiens allemands, lesquels répandant chez nous et la dramaturgie et le faux goût allemand, et n'étant balancés par aucun spectacle meilleur ou qui les égalât, ont jetté les premiers germes de cette corruption, qui s'est augmentée et accrue avec une rapidité qui tient du prodige, et qui va au point d'abîmer notre langue avec tout ce qui nous reste encore de bon sens national à moins qu'on n'y porte remède.

Er waren twee oorzaken, die de populariteit van de Duitse stukken bevorderd hebben. In de eerste plaats waren daar zij, die naar de scholen der Philanthropijnen gezonden waren en dus vol vooroordelen in ons land terug kwamen. De tweede oorzaak is, dat het Duitse toneel Jacobijns was, hetgeen het volk en de zogenaamde philosophen wel beviel. ‘Et c'est principalement à cela qu'on doit cette propagation soudaine de la littérature d'une nation, qui ne faisant que sortir de sa barbarie, en porte encore les empreintes dans toutes ses productions’.

Toen hij uit zijn ballingschap terugkwam, had hij zich met al zijn kracht tegen deze stortvloed verzet, maar hij kon het alleen niet af en daarom was de hulp van de koning zo belangrijk. Hij gaat daarna de toestanden bij de Koninklijke Schouwburg na, die volgens hem ook een grote achteruitgang vertonen, aangezien de directie elke deskundigheid mist en zelfs zich niet ontziet de tekst van de stukken te veranderen.

Ten slotte geeft Bilderdijk dan aan welke middelen tot genezing van de door hem opgesomde kwalen er zouden zijn. Hij noemt daarbij onder andere het zenden van enige acteurs naar Parijs om daar het métier weer te leren, het instellen van een prijs die door de tweede klasse van het Instituut zou kunnen worden uitgeloofd. En als slot veroorlooft onze man zich de vraag

> si dans l'état actuel de notre literature il ne serait pas utile de créer une chaire de Professeur des Belles Lettres, qui pourrait être attachée ou à la seconde classe de l'Institut

75. ARA, Archief Binnenlandse Zaken voor 1813, Portefeuille 627.

> ou bien à l'Athenée de la ville d'Amsterdam; mais lequel Professeur serait obligé de donner un certain nombre de leçons vraiment publiques; ce qui pourrait bien donner l'un des moyens les plus efficaces pour remédier aux maux littéraires, dont nous avons à nous plaindre, pourvu toutefois qu'il y eut l'apparence de faire remplir cette profession par quelqu'un qui ne fut pas infatué lui-même du faux gout et des faux principes d'aujourd'hui.

Het is niet twijfelachtig, welke figuur Bilderdijk hierbij voor de geest zweefde.

Voor het uitbrengen van het gevraagde advies aan de koning vroeg de minister ook nog het gevoelen van de tweede klasse van het Koninklijk Instituut, die hem op 6 april 1809 een uitvoerig rapport toezond van een daartoe ingestelde commissie. Dit rapport herinnert sterk aan de brief van Bilderdijk, wat niet zo verwonderlijk is, wanneer men ziet, dat de commissie bestond uit W. Bilderdijk, Corn^{s} Loots en Jeronimo de Vries. De positieve voorstellen van de commissie zijn vooral om bij de Koninklijke Schouwburg een kunstdirectie en een financiële en administratieve directie in te stellen. De eerste zou dan in twee commissies n.l. van de toneelstukken en van de uitvoering uiteenvallen. En verder werd de instelling van de leerstoel ook aanbevolen!

Op 28 april dient de commissie een tweede rapport in, waarbij vooral gelet is op de wens

> op den Koninklijken Schouwburg geene andere stukken te doen vertoonen, dan die niet alleen niets behelzen, hetwelk de goede zeden en de publieke orde zoude kwetsen, maar ook geschikt zijn om den nationalen smaak te verbeteren.

Daarop heeft de commissie een allermerkwaardigst antwoord n.l. het opstellen van een lijst van toegelaten stukken. Deze lijst was voor het treurspel ingedeeld in 4 groepen n.l. 1° De koryfeën van het Franse toneel: Corneille, Racine, Voltaire, 2° Nederlandse oorspronkelijke toneelspelen in de Franse smaak, 3° Vertalingen uit het Frans, 4° Onregelmatige stukken. Duidelijk geeft de commissie te kennen, dat dit laatste noodgedwongen was.

> En na deze stukken (zo heet het) vinden wij (niet uit verkiezing, maar uit innig besef van noodzakelijkheid) ons tot den voorslag gedrongen om nog eene vierde klasse toe te laten om weinige (edoch zeer weinige) onregelmatige stukken in op te nemen, welke in hare soorten of verdiensten hebben of aan welke ons algemeen op eene bijzondere wijze gehecht is, en door welke geheel te verwerpen of uit te sluiten, wellicht bij zeer velen een gantsche verwijdering van het tooneel zou kunnen ontstaan, die de bevordering en verspreiding van den goeden smaak zelven op veelerlij wijzen nadeelig kon zijn[76].

76. *Ibidem*.

Op deze lijst komen stukken voor als Addison's Cato, Lessing's Emilia Galotti, de Macbeth van Ducis, de Koning Lear van mevrouw Cambon en Berouw van Kotzebue (‘met eenige verandering’).

In zijn concept-voordracht met een concept decreet en concept verordening voor de Koninklijke Schouwburg, gedateerd 23 november 1809 neemt de minister van Binnenlandse Zaken de uiteenzetting van de tweede klasse van het Koninklijk Instituut grotendeels over, al onthoudt hij zich van een advies ten opzichte van de leerstoel. Hij zond echter de stukken nog weer eens voor advies naar Johan Meerman, de directeur-generaal van Kunsten en Wetenschappen, die met zijn antwoord wachtte in verband met de afwezigheid van Lodewijk. Toen deze echter na zijn terugkeer de zaak wilde afwerken, stuurde Meerman op 3 mei 1810 zijn beschouwingen over de ontwerpen in. Het merkwaardigste daarvan is wel Meerman's protest tegen de al te felle toon tegen Duitsland. Hij kan de bezwaren wel delen,

> maar (zo zegt hij) dat is nog geen reden om alles wat de voortreffelijke auteurs in dat Rijk met zooveel succes verwerkt hebben met een enkele uitspraak te veroordelen. Dat zij bij het voorstellen van scènes uit het burgerlijk leven somtijds het treurige of het aandoenlijke met het vroolijke gemengd hebben, is op zichzelven nog geen berisping van hunnen smaak. In het gewoone leven heeft dit dagelijks plaats.

Met een humor, die wij maar heel zelden bij hem beluisteren, geeft Meerman ook zijn mening over de plaats van het ballet, dat toen zo uitermate populair was.

> Ten opzichte der Balletten, deze hoofdbron van uitgaven en ontvang in den Amsterdamschen Schouwburg en zo het bijna schijnt, het middel door hetwelk zich dezelve staande houdt, heb ik niets te remarqueeren, dan dat de Kunstdirectie op dezelve vooral een wakend oog zal moeten houden, ten einde en zoo ten opzichte van kleeding, wijze van dansen, pantomime, etc. niets de zeden en kwetse en dat er met eene welsprekendheid die slechts tot het oog gericht is, al de groote sentimenten niet met kracht ontworteld worden, die even te voren in een verheven Treurspel voor het oor gedebiteerd waren[77].

Dit schreef Meerman op 3 Mei. Op 7 Juni 1809 zal hij nog adviseren over een kwestie, die al sinds het midden van 1808 aan de orde was n.l. het plan voor een Koninklijk Instituut van tooneelkweekelingen dat door Andries Snoek en mevrouw Ziesenis-Wattier was ingediend. De minister had hiertegen aanvankelijk bezwaren gemaakt met het oog op de kosten en de koning wilde daarna meer bepaaldelijk weten, of het wenselijk zou zijn zich tot maatregelen in bepaalde gevallen te beperken. Meerman was, daarover geraadpleegd, nu zeer positief in zijn oordeel n.l. dat de kosten een overwegend bezwaar waren en dat men hoogstens in een bepaald geval iemand een stage zou kunnen laten lopen aan een buitenlands theater[78]. Dit was wel het laatste, dat er op theatergebied behandeld werd. Drie weken later zou Lodewijk afstand doen van zijn kroon.

Wanneer wij, aan het eind van onze beschouwingen gekomen, nog even de blik

77. *Ibidem*, Portefeuille 719.
78. *Ibidem*.

laten gaan over alles, wat zich onmiddellijk onder het oog des konings op theatergebied heeft afgespeeld, dan moet men, dunkt mij, wel erkennen, dat deze gebeurtenissen, hoewel zeker niet van een bijzonder formaat, toch in haar onderling verband een merkwaardige kijk geven op het toneelleven in die tijd en 's konings bemoeienis daarmede. Maar ook in ander opzicht zijn deze gebeurtenissen van belang, omdat in deze mikrokosmos nog weer eens zo duidelijk de figuur van Lodewijk in al zijn kracht en zwakheid in het licht treedt. Wel nooit zal het volk, dat hem de bijnaam van ‘de goede’ en ‘de lamme’ toekende, vermoed hebben hoezeer het daarmede de signatuur gaf aan het leven en streven van deze ongelukkige vorst.

Historisch? Twee opstellen over de aard van de geschiedkennis F.R. Ankersmit

E.E.G. Vermeulen, *Historisch? Twee opstellen over de aard van de geschiedkennis* (Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1972, 189 blz.).

Het is verheugend, dat opnieuw een Nederlands boek over theoretische geschiedenis verschenen is. Ondanks de goede bedoelingen van Romein, en enkele uitzonderingen daargelaten, zoals de voortreffelijke, zowel in gedegenheid als in eruditie uitmuntende studies van R.F. Beerling, heeft dit genre het in Nederland nooit erg goed gedaan. En wat er op dit terrein verscheen droeg doorgaans die verzameling kenmerken van naïveteit en huiselijkheid, die Janssen Perio eens niet onaardig met de term 'methodologische klompendans' aanduidde. Des te meer reden, zou ik zeggen, om ruime aandacht te besteden aan het boek van Vermeulen; maar, en dat is de keerzijde van de medaille, des te spijtiger is het ook, na lezing van het boek te moeten constateren, dat men helaas nog geen al te hoge verwachtingen koesteren mag ten aanzien van een 'Nederlandse geschiedfilosofie'.

Ik heb drie bedenkingen tegen het boek. In de eerste plaats is daar Vermeulens hoogst grillige en onberekenbare betoogtrant. Discussiepunten komen plotseling uit de lucht vallen, om weinig later op even mysterieuze wijze weer te verdwijnen. Daarbij wordt de lezer dikwijls gehinderd door de hebbelijkheid van de auteur om in een bepaald stadium van zijn betoog onverwachts allerlei eerder ingenomen standpunten in twijfel te trekken, terwijl de lezer het gevoel heeft, dat het hier toch om wezenlijke elementen van dat betoog gaat (bijvoorbeeld ten aanzien van de 'vrije creatieve transcendentie'). Een tweede bezwaar heb ik tegen het niveau, waarop de auteur de materie behandelt. In een inleidend boek over theoretische geschiedenis kan men natuurlijk technische details terzijde laten; uiteraard hoeft men dan niet op bestaande discussies in te gaan. Maar wanneer men, zoals Vermeulen, niet aarzelt om een eigen standpunt te verdedigen, dan kan men niet ongestraft aan die bestaande discussies voorbijgaan; namen als Dray, Danto, Gadamer of Habermas zullen dan genoemd moeten worden. Mijn derde bedenking sluit bij de vorige aan; de uitwerking daarvan zal de rest van deze recensie vormen. Het betreft hier een aantal vaak voor de hand liggende tegenwerpingen, die tegen Vermeulens standpunten en argumentaties in te brengen zijn. Gezien het feit, dat tegen een goed deel van alle essentiële stappen in Vermeulens betoog kritiek te formuleren valt, is het mogelijk om de weergave van de inhoud van het boek te combineren met de kritische aantekeningen, die bij de verschillende fases van het betoog te plaatsen zijn.

In het eerste opstel, getiteld 'historisme, behaviorisme en theorie' tracht de auteur het woord 'historie' te karakteriseren aan de hand van het gebruik van die term door verschillende historici en filosofen (Harmsen, Kuypers, Elders e.a.). De auteur stelt dan tegenover elkaar 'historie als concrete context van feitelijke genese', en 'historie als vrije creatieve transcendentie'. Als voorbeeld van de eerste interpretatie noemt Vermeulen de contextuele gebondenheid van Marx' geestelijke ontwikkeling. De tweede interpretatie blijkt te doelen op de creatieve ontworsteling van de mens aan wat Marx de 'Naturschranke' noemde (p. 18). Als interpretaties van het woord

‘historie’ worden hier dus tegenover elkaar gesteld (a) een uitspraak over de tijdsgebondenheid van de historische persoon-

lijkheid, (b) een karakteristiek van het historisch proces in zijn geheel. In de eerste plaats vind ik deze tegenstelling weinig zinvol, omdat beide interpretaties nauwelijks een gemeenschappelijk raakvlak hebben; bovendien wordt de feitelijke gang van de geschiedenis, waar historici altijd over pretenderen te spreken, hier in zijn eigen recht in het geheel niet aan de orde gesteld. Vervolgens vind ik het eerste voorbeeld daarom zo ongelukkig, omdat men steeds een onderscheid moet maken tussen die feitelijke gang van de geschiedenis en de reflectie daarop in de geest van de historische persoonlijkheid (hier: Marx); immers achteraf ontdekt de historicus in het historisch proces vaak een mechanisme, waarvan de mens die in die tijd zelf leefde, zich in het geheel niet bewust was (hier ligt ook het onderscheid tussen de taak van de historicus en de taak van de schrijver van historische romans)[1]. Tegen de tweede interpretatie kan men alweer inbrengen, dat historici zich slechts zelden bezighouden met dat 'zurückweichen der Naturschranke'.

Vervolgens (p. 21) schrijft de auteur:

> het verlangen van historici naar de volle rijkdom van het concrete leidde tot een zekere relativering van vrijheid, creativiteit of transcendentie door betrekkingen te leggen met de concrete historische situatie.

Dit relativeren van de vrijheid schuift Vermeulen dan 'sans sourciller' het historisme in de schoenen. En hij concludeert 'dat blijkens het voorafgaande zowel de relativering naar de concrete historische situatie historisch genoemd wordt' (i.e. het standpunt van het historisme) 'als het poneren van de menselijke vrijheid, creativiteit of transcendentie' (tweede interpretatie van 'historie') (p. 21). De auteur spreekt in dit verband van een 'tegenstrijdigheid' en van 'tegengestelde betekenissen'; merkwaardig is daarbij, dat de auteur bij zijn 'verwerping' van de metafysica plotseling een juist heel innige band ziet tussen 'concrete historische situatie' en 'menselijke vrijheid', namelijk: 'er kan slechts sprake zijn van een vrijheid vanuit determinatie, niet van een vrijheid, die op geen enkele wijze met determinatie te maken zou hebben' (p. 45).

Die afwijzing van een metafysica van de vrijheid is trouwens een van de meest opmerkelijke zaken uit het hele boek. Aanvankelijk is de lezer nogal verbaasd te constateren, hoe een auteur, die veel en met graagte spreekt over het wezen van het historisch proces en van het wezen van de mens (en dan nog wel gekarakteriseerd als 'vrije creatieve transcendentie'), toch zo een ingekankerde haat tegen de metafysica koesteren kan. Maar Vermeulens verwerping van een metafysisch begrepen vrijheid wordt wel bijzonder twijfelachtig, wanneer men bemerkt, dat zijn standpunt in dezen overeenkomt met dat van een aantal existentie-filosofen, die zich op goede gronden wel degelijk tot de metafysica bekennen[2]. Daarbij lijkt mij Vermeulens uitspraak,

1. H.G. Gadamer, *Wahrheit und Methode* (Tübingen, 1965) 172, 200.
2. Vermeulens 'vrijheid vanuit determinatie' komt overeen met Merleau-Ponty's 'gesitueerde vrijheid', zie R. Bakker, *Kerngedachten van Merleau-Ponty* (Roermond, 1969) 150. Zie ook A. de Waelhens, *Une philosophie de l'ambiguïté. L'existentialisme de Maurice Merleau-Ponty* (Leuven, 1967) 327: 'nous sommes libres, mais jamais à aucun moment cette liberté n'est 'sans étais dans l'être'. Ook kan gedacht worden aan Jaspers en Lévinas. - Vrijheid en determinatie zijn nog op een andere wijze met elkaar te verzoenen, namelijk door hun oppositie als een schijnprobleem te karakteriseren. Dit is de bekende 'Hume-Mill lijn', ook door Schlick

als zou de vrijheid eerst ‘als feit ervaren’ moeten worden, voordat we ons kunnen afvragen, of zij in de metafysica gefun-

verdedigd. Zie hiervoor de bundel van P. Edwards & A. Pap, *A modern Introduction to Philosophy* (New York, 1965) daaruit sectie I: ‘Determinism, Freedom and Moral Responsibility’ (p. 2-110).

deerd kan worden nogal een filosofische ketterij, zeker zolang een nadere toelichting over de verhouding vrijheid-wetenschap achterwege blijft. Ik poneer daarom, dat Vermeulen wel degelijk een metafysicus is, en wel een van de Platonische variëteit (zie hiervoor opstel 2; daar spreekt de auteur over de invariante kern van termen als 'kapitalisme' en 'revolutie' - het procédé hier toegepast doet het meest nog denken aan een ontologisering van Webers 'Idealtypen').

In het laatste deel van het eerste opstel gaat de auteur het historisme verder te lijf. Hij noemt de bekende passage uit Droysens *Historik*, waar deze het menselijk doen en laten ziet onder het aspect (a) van de uitwendige determinatie, (b) van de vrije wil van het individu. Vermeulen noemt Droysens positie 'weinig overtuigend' (p. 35), overigens zonder opgaaf van redenen, wat vooral daarom zo spijtig is, omdat het verschil met zijn eigen standpunt de lezer niet direct duidelijk is. Vervolgens spitst Vermeulen zijn kritiek van het historisme toe op de persoon van Meinecke. Hij verwijt Meinecke en het historisme, door 'bestudering van relativerende concrete context' de vrije creatieve transcendentie ondermijnd te hebben, omdat de historisten deze laatste steeds zochten te herleiden 'tot in de concrete historische situatie werkende factoren en determinanten' (p. 36). Dit is een weinig gebruikelijk verwijt aan het adres van de historisten en ik zou hier voorlopig ook wel een vraagteken bij willen plaatsen. Denken we aan mensen als Meinecke en Troeltsch, die beiden zèlf 'de krisis van het historisme' zo diep doorleefd hebben, dan was hun probleem niet zozeer een relativeren van de vrijheid, alswel een waardenrelativisme. Wat de historisten zo vreesden was in de eerste plaats een Nietzscheaans 'nichts ist wahr, alles ist erlaubt'. En zouden we dit, met het pistool op de borst, in termen van vrijheid moeten vertalen, dan is het probleem er eerder één van een teveel, dan van een tekort aan vrijheid[3].

De verklaring, die Vermeulen zèlf geeft van het door hem gesignaleerde échec van het historisme is de volgende:

> de gevoelsmatige overtuiging van de mens als schepper van het historisch proces bleek niet opgewassen tegen de methodisch vakwetenschappelijke benadering, die hem als het product van het historisch proces zag (p. 36).

Gesteld al, dat dit waar zou zijn, dan vraagt men zich verbaasd af, waarom Vermeulen de oorzaak van alle narigheid niet zoekt bij die 'methodisch vakwetenschappelijke benadering' in plaats van bij Meinecke's historisme. Inderdaad krijgt men de indruk, dat heel Vermeulens polemiek met het historisme eigenlijk veel meer zin zou hebben als een kritiek op de positivistische geschiedbeoefening. Maar wat wil Vermeulen nu toch eigenlijk? Als hij op één en dezelfde bladzijde (p. 37) beweert, dat hij in Meinecke's vrije creatieve transcendentie 'een grondcategorie van de geschiedenis'

3. J. Klapwijk, *Tussen historisme en relativisme* (Assen, 1970) 411. Klapwijk noemt als 'hart van de historistische krisis' de vraag, 'of het aangetoonde deficiet van de ken-theorie niet leiden zal tot het bankroet van de ethiek'. Zelf kenschetst Troeltsch die krisis van het historisme als 'den Zusammenstoss des historischen Denkens und der normativen Festsetzung von Wahrheiten und Werten', zie R. Wittram, *Das Interesse an der Geschichte* (Göttingen, 1968) 59. Meinecke schreef, dat het historisch relativisme geleid had 'zum Inferno der Wertanarchie', *ibidem*, 61.

ziet en ook het hele verdere boek erg veel over die vrije transcendentie blijft schrijven, terwijl hij anderzijds die creatieve transcendentie niet voor een 'objectieve karakterisering van de in het historisch proces handelende mens' houdt, is dan Vermeulens standpunt niet evenzeer subjectief, 'gevoelsmatig', ja zelfs inconsequent? En als Meinecke al 'gevoelsmatig' te werk gegaan is, waar-

om wordt dan aan de Marxistische vrijheidsopvatting niet ook ‘gevoelsmatigheid’ verweten? Omdat daar sprake is van ‘geïncarneerde vrijheid’ (p. 45) en niet van een metafysische vrijheid? Maar naar het verschil daartussen blijft het raden.

Ik geloof, dat de auteur het allemaal nodeloos ingewikkeld gemaakt heeft. Letten we op de plaats van het historisme in de geschiedfilosofische discussies, dan zien we, dat het historisme enerzijds polemiseerde met het Hegelianisme en diens ‘Nachwuchs’, die een ‘Vernunft in der Geschichte’ werkzaam zagen; het historisme stelde daar de contingentie van het feitelijk gebeuren tegenover. Anderzijds werd het historisme bekritiseerd door het pseudopositivisme à la Lamprecht. Toen verdedigde het historisme zich door, om met Vermeulen te spreken (p. 32), het begrip ‘concreet’ te verbinden met creatieve transcendentie. Maar gesteld nu, dat drie personen a, b en c alle drie onderling van mening verschillen, dan zal a uiteraard tegen b en c verschillende dingen zeggen. Echter, alleen daaruit te concluderen, zoals Vermeulen doet, dat a in zijn discussie met c zijn oorspronkelijke standpunt (of dat wat hij tegenover b verdedigde) verlaten zou hebben, is begrijpelijkerwijs onjuist. Ik geloof daarom, dat Vermeulens these pas geloofwaardig zijn zou, wanneer hij allereerst aan de hand van een grondige, met voorbeelden geïllustreerde, analyse van Meinecke's werk had laten zien, hoe Meinecke de vrijheid relativeerde; en wanneer hij in de tweede plaats had aangetoond, dat dit binnen het geheel van de historistische geschiedbeschouwing een vrijwel onvermijdelijke ontwikkeling was. Gesteld, dat Meinecke de vrijheid al relativeerde, dan zal waarschijnlijk blijken, dat het vooral Meinecke's onbewust nog vrij sterke Hegelianisme, zijn ‘Schicksal’-denken, geweest is, dat hem met de vrijheid in conflict deed komen[4].

Tenslotte vind ik het jammer, dat Vermeulen met geen woord rept van de hermeneutiek; dat is toch de huidige vorm, waarin het historisme zich manifesteert[5].

In het tweede opstel ‘geschiedenis als kennis van het concrete’ kiest Vermeulen zijn uitgangspunt in de wat bedaagde discussie rond de verhouding van het singuliere en het algemene met alle bekende daarbij behorende parafernalia. Hij verzet zich in dit verband tegen een ‘vernatuurwetenschappelijking van het algemene’, zoals bijvoorbeeld Meinecke en Huizinga dat deden; evenmin wil hij een ‘vermetafysering’ van dat algemene. Afgezien van de beweringen van de auteur, dat het concrete en het algemene niet los van elkaar gezien mogen worden, is mij echter niet recht duidelijk geworden, hoe het dan wel moet (p. 108). De verhouding singulier-universeel wordt nu door Vermeulen omgezet in de verhouding concreet-abstract. De schrijver verbindt concreet en abstract als volgt:

> ‘x is een paard’ (p. 77)

4. Indien Meinecke zich schuldig gemaakt heeft aan een relativeren van de vrijheid, zal het eerder in deze richting gezocht moeten worden. Zie: G.G. Iggers, *The German Conception of History* (Middletown, 1968). Ten aanzien van Meinecke spreekt Iggers van ‘a strong dose of Hegelian dialectics into a Rankean conception of individuality’ (p. 202). Ook Brands herkent het Hegeliaans aspect in Meinecke's werk: M.C. Brands, *Historisme als ideologie* (Assen, 1965) 169.
5. Het ‘opus famosum’ van de nieuwere hermeneutiek is het in noot 1 reeds vermelde werk van Gadamer. K.G. Faber, *Theorie der Geschichtswissenschaft* (München, 1970) geeft een overzicht van de discussies, die naar aanleiding van Gadamer's boek gevoerd zijn (p. 109-147). Opmerkelijk is de Neo-Marxistische belangstelling voor de hermeneutiek (Habermas).

dit in concreto met de
vinger aan te wijzen voorwerp

Naar Vermeulens idee is hier sprake van een oordeel in subject-predicaat-vorm. Dit is een zeer merkwaardige opvatting. Nu zijn de problemen, die hiermee aangeroerd worden en

die vooral de relatie taal-werkelijkheid betreffen buitengewoon lastig en gecompliceerd; ik zal mij daarom tot de hoofdzaak beperken. Welnu, mijn voornaamste bedenking tegen Vermeulens opvatting is dan, dat hij blijkbaar de eenvoudige waarheid over het hoofd heeft gezien, dat een dergelijke, zogenaamde ostensieve definitie geen eigenschappen prediceert aan een bepaald subject, maar louter en alleen over de betekenis van een woord beslist. Vermeulens 'oordeel' is geen uitspraak over een ding uit de werkelijkheid, maar registreert slechts een stand van zaken binnen de wijze, waarop de twintigste-eeuwse Nederlander zijn taal hanteert (met eigennamen ligt de zaak wat anders[6]). Om het nu wat preciezer te zeggen, Vermeulens 'oordeel' leidt binnen de ruimte van een uitspraak tot een soort kortsluiting tussen de werkelijkheid (het rijk van Vermeulens subjecten) en de beschrijvingen van die werkelijkheid (het rijk van Vermeulens predicatieve bepalingen). Men hoeft uiteraard nog niet eens de Carnap van de 'Logische Aufbau der Welt' te zijn, om het gevaar van een dergelijke verwarring in te zien.

Dat Vermeulen werkelijk gelooft, wat hij zegt, blijkt wel uit de rest van zijn boek, waar de consequenties van deze vreemde opvatting zich geregeld laten herkennen. Zo vindt de auteur het 'raadselachtig', dat historici vaak met een veel groter gemak spreken over de betekenis van een term als 'historisme', dan over die van termen als 'kapitalisme' of 'uitbuiting'. In feite is dat niet zo vreemd: in tegenstelling tot de term 'kapitalisme' verwijst de term 'historisme' niet naar de werkelijkheid, maar duidt slechts een bepaalde methode van verwijzen naar de werkelijkheid aan. En daar kan in taal alles over gezegd worden.

Het voorbeeld van het 'paard', waar hij nogal veel werk van maakt, is voor Vermeulen het 'huis- tuin- en keuken' analogon van historische termen als 'revolutie' of 'kapitalisme'. Ook daar maak ik ernstig bezwaar tegen. Wittgenstein zegt 'what is or is not a cow is for the public to decide'[7], en inderdaad, wanneer ik een koe of een paard een ezel noem, dan mag het publiek terecht menen, dat ik er zèlf één ben. Maar heel anders ligt de zaak bij een term als 'kapitalisme'. Zonder door zijn vakgenoten uitgelachen te worden kan een bepaald historicus geredelijk beweren met zijn vakgenoten van mening te verschillen over de vraag of een willekeurig economisch stelsel uit het verleden kapitalistisch is of niet. De crux ligt daarin, dat termen van de laatste categorie (kapitalisme) in tegenstelling tot de eerstgenoemde (paard) geen subjecten van attributen zijn, maar, zoals men dat noemt, 'predicatieve uitdrukkingen' (i.e. een conglomeraat van eigenschappen van iets, dat in de term zèlf niet genoemd wordt). We kunnen nieuwe eigenschappen van koeien of paarden ontdekken, zonder dat we, als gevolg daarvan, met het woord koe of paard iets anders gaan bedoelen; maar wanneer we (als resultaat van historisch onderzoek) besluiten aan het begrip 'kapitalisme' een andere inhoud toe te kennen, dan verandert de bedoeling van zo'n concept wel degelijk, omdat we in dat geval aan louter een opsomming van eigenschappen (en een concept als 'kapitalisme' is niets meer dan dat) nieuwe eigenschappen toevoegen, dan wel oude er uit weg laten vallen. Het is daarom ook zinloos, om, zoals Vermeulen dat wil, te zoeken naar de 'ware' of 'wezenlijke' inhoud van concepten als 'kapitalisme' of 'barok': met een dergelijk concept wordt bedoeld, wat ermee bedoeld wordt, het enige wat historici met zulke termen trachten te bereiken is een zoveel mogelijk intersubjectieve en overzichtelijke

6. Nog steeds is gezaghebbend: B. Russell, 'On denoting', *Mind* (1905).
7. S. Toulmin, *The Philosophy of Science* (London, 1969) 46.

structurering van het totaal van het historisch proces. Bovendien, zou zo'n ‘ware’ of ‘wezenlijke’ inhoud in concepten als ‘kapitalisme’ verscholen liggen, en zou deze ‘ware’ inhoud daar in de toekomst uit losgemaakt moeten worden

(wat Vermeulen als de taak van de historicus ziet), dan zou dat impliceren, dat historici tenminste nog op dit moment termen gebruiken, waarvan ze de ware betekenis niet begrijpen, dat wil zeggen dat zij dus onzin uitslaan. Zo somber beoordeel ik de situatie toch nog niet.

Maar laten we tot Vermeulens paarden terugkeren. Hij vraagt zich af, of generalisering van de afzonderlijke waarnemingen, dat alle bekende paarden steeds voedsel blijken te behoeven tot het zogenaamd 'essentiëel noodzakelijkheidsoordeel': 'het paard behoeft voedsel' gerechtvaardigd is. Met andere woorden zou het tot het 'wezen' van 'het paard', of, zoals Vermeulen zegt, tot de 'paardheid' behoren, voedsel te behoeven? Daartoe wil de auteur eerst termen als 'paardheid' gelegitimeerd zien. Na het antwoord op die vraag een paar maal uitgesteld te hebben, ziet hij de rechtvaardiging van dit soort termen in het gewone taalgebruik, dat immers ook termen als 'ziekte' en 'goedheid' tolereert. Helaas is ook dit weinig overtuigend: het is bekend, dat er soms een aanmerkelijk verschil bestaat tussen de grammaticaal correcte en de logisch correcte vorm van eenzelfde uitspraak[8].

Analoog met het begrip 'paardheid' vraagt de auteur zich nu af, hoe men komen kan tot 'essentiële noodzakelijkheidsoordelen' met betrekking tot specifiek historische termen, zoals 'revolutie' of 'kapitalisme'. Het instrument daartoe ziet Vermeulen in wat hij noemt de 'dubbel-formele abstractie'; men zou dat het best kunnen omschrijven als een soort inductieve zuivering van de concepten. De ware aard van 'de' revolutie wordt losgemaakt uit de afzonderlijke revoluties; men denke weer aan Webers 'Idealtypen' (p. 94). Ook Vermeulen werkt nogal met de term 'inductie': hij probeert deze zelfs uit op Meinecke. Wel vindt hij, dat met de term inductie voorzichtigheid geboden is, want zou men zich bijvoorbeeld afvragen, of revoluties altijd gepaard gaan met een streven naar territoriale expansie, dan blijkt dat inderdaad vaak het geval te zijn, (Frankrijk, Rusland, China, Indonesië etc.), maar zo zegt Vermeulen en dat brengt hem aan het twijfelen, ook Lodewijk XIV, toch zeker geen revolutionair, streefde naar gebiedsuitbreiding. Alweer neen. Wanneer mijn hond zonder zijn dagelijkse maaltijd niet leven kan, is dat nog geen reden om te twijfelen aan de algemene regel, dat paarden voedsel behoeven.

Een ernstiger bezwaar tegen de door Vermeulen voorgestane inductie (dubbel-formele abstractie) lijkt mij de volgende overweging. Inderdaad kan men door een steeds toenemend aantal paarden te onderzoeken, aan het predicaat 'paardachtig' steeds nieuwe eigenschappen toevoegen; het blijkt echter, dat concepten als 'revolutie' juist aan inhoud verliezen, wanneer ze verwijzen mogen naar een toenemend aantal historische fenomenen (Franse, Russische, of zelfs Industriële Revolutie).

De vraag naar de mogelijkheid van de 'essentiële noodzakelijkheidsoordelen' wordt nu op een tamelijk onverwachte wijze opgelost. Aangezien Vermeulen graag over het 'wezen' van historische termen spreekt, heeft men al wel een zeker vermoeden, dat hij deze oordelen voor mogelijk houdt. Inderdaad concludeert de auteur op grond van een tamelijk toevallige uitlating van L. de Jong, in de inleiding van diens bekende werk, dat de historicus wel degelijk essentiële

8. M. Weitz, ed., *20th Century Philosophy*: *the analytic Tradition* (New York, 1966). Daaruit: G. Ryle, 'Systematically misleading expressions': 'for as the way in which a fact *ought* to be recorded in expressions *would* be a clue to the form of that fact, we jump to the assumption that the way in which a fact *is* recorded *is* such a clue' (p. 188-9).

noodzakelijkheidsoordelen velt. De door Vermeulen bedoelde uitspraak van De Jong luidt: ‘de mens is essentiëel beperkt’, dat wil zeggen, de historicus is gebonden aan de grenzen gesteld door tijd en plaats (een ken-theoretisch oordeel dus). Herinnert men zich, wat Vermeulen onder zo'n noodzakelijkheidsoordeel verstond, dan wordt duidelijk, dat de auteur hier het kennis-theoretische met het ‘ware

zijn' van de werkelijkheid op één niveau heeft samengeklapt. We herkennen hier weer diezelfde verwarring van werkelijkheid met beschrijving van die werkelijkheid, die aan het begin van de bespreking van het tweede opstel reeds gesignaleerd werd. Wat daarom nu al te verwachten is, volgt dan ook prompt, wanneer de auteur zijn gedachtengang hierover verder uitbouwt: de zinvolheid van het onderscheid tussen het historisch proces zelf en de vormen van het verwijzen daarnaar wordt betwijfeld. De auteur spreekt namelijk over de mogelijkheid van een 'identiteit tussen subjectieve geschiedkennis en objectief historisch proces' (p. 103). Weliswaar beweert hij zich niet definitief uit te willen spreken ('in dit artikel is daarvoor geen plaats' (*ibidem*)), maar vlak daarboven liet hij de ontkenning of erkenning van het bestaan van die identiteit afhangen van de volgende vraag:

> mag men de onvermijdelijke temporele subjectiviteit van geschiedkennis niet zien als gevolg van verankering van geschiedkennis in een bepaalde tijdsfase van het historisch proces, waarvan ze de invloed ondergaat? Indien deze vraag bevestigend beantwoord moet worden, indien er enige identiteit is tussen geschiedkennis en historisch proces, is de historicus ook in staat tot het geven van essentiële noodzakelijkheidsoordelen over iets in het historisch proces (*ibidem*).

Nu moet ik zeggen, dat ik, dit lezend, Vermeulens aarzeling wat hypocriet vind. Ik zou tenminste niet weten, hoe die 'temporele subjectiviteit' anders te verantwoorden dan als een gevolg van 'verankering van geschiedkennis' in het 'historisch proces'[9]. Ergo, volgens Vermeulens logica moet die identiteit er zijn, en ook essentiële noodzakelijkheidsoordelen zijn in zijn opvatting dus beslist mogelijk. De auteur suggereert dat zelf ook wel blijkens deze meest merkwaardige zin uit het hele boek: 'een oordeel over de onvermijdelijke subjectiviteit van Thucydides lijkt een oordeel betreffende het historisch proces' (*ibidem*). Lange tijd heb ik gepoogd mij bij deze uitspraak wat voor te stellen, maar dat heeft me niet mogen lukken. Ik kan er daarom ook niets anders in zien, dan een werkelijk paradigmatische verwarring van zijns- en kenorde (wat de auteur op p. 45 de metafysici verwijt)[10].

Uitgaande van genoemde identiteit bekritiseert Vermeulen die historici, die enerzijds niet aarzelen van vooruitgang in de geschiedwetenschap te spreken, maar anderzijds bij hun beschrijving van het historisch proces geen normen menen te mogen hanteren van vooruitgang, goed en kwaad. Want 'als er over de zin van het historisch proces werkelijk geen zinnig woord te zeggen is, zou dat toch ook met de geschiedwetenschap, die een onderdeel daarvan is het geval moeten zijn' (p. 104).

9. Vanuit de analytische positie wordt soms betwijfeld of er reden is om een onderscheid te maken tussen geschied- en natuurwetenschappen louter op grond van het zogenaamd relativistisch karakter van historische kennis. Zie: A.C. Danto, *Analytical Philosophy of History* (Cambridge, 1965) 97, 107-110.
10. Een uitspraak, die aan Vermeulens standpunt herinnert is aan te treffen in B.P. Riesterer, *Karl Löwiths View of History* (Den Haag, 1969). Op p. 80 zegt Riesterer: 'in fact he [Löwith] goes so far as to argue that this innate subjectivity of our historical judgments and interpretations does not merely extend to an objective realm of "neutral" events, but actually plays a crucial role in the very existence and genesis of events themselves'. Het blijkt hier echter niet om een ken-theoretische maar om een causale relatie te gaan tussen geschiedkundig oordeel en historisch proces.

Afgezien van dat probleem van de identiteit vind ik dit een wat buitenwereldse redenatie. Vermeulen volgend zou een ieder, die nog in het ongewisse is over de zin van de geschiedenis en het leven ook maar zijn avondmaaltijd moeten laten staan, want wat heeft zo'n avondmaaltijd ‘sub specie aeternitatis’ voor zin? Ligt het echter niet meer voor de hand, dat de zin van het handelen in het

handelen zèlf ligt, dat is te zeggen, niet preëxistent aan het handelen is? Of de geschiedwetenschap zin heeft, staat of valt met de wijze, waarop ze beoefend wordt.

De auteur sluit zijn boek af met enige overpeinzingen over de betrekkelijkheid van de tegenstelling concreet-abstract. De bedoeling is daarbij naar alle waarschijnlijkheid, de noodzaak van het geschiedfilosofisch perspectief voor de vakwetenschapsman te onderstrepen. Opmerkelijk is trouwens, dat hier onverwachts werkelijkheid en beschrijving daarvan wèl onderscheiden worden: de auteur realiseert zich, dat deze 'in concreto aan te wijzen persoon' de ene keer met het woordje 'ik' en de andere keer met het woordje 'jij' wordt aangeduid. Dat had hem aan het denken moeten zetten.

Wanneer het Vermeulens bedoeling geweest is een lans te breken voor een meer geschiedfilosofische benadering van de vakwetenschappelijke praxis, dan is zijn opzet mij zeer sympathiek; desondanks valt het mij toch moeilijk een positief oordeel over dit werk te vellen. Er is natuurlijk niets tegen om een afwijkend standpunt in te nemen, dat is zelfs het zout in de filosofische pap, maar dan is men daarbij wel een zeker minimum van verantwoording verschuldigd aan de lezer. Juist in dit opzicht schiet de auteur naar mijn idee wel eens ernstig tekort. Ik ben daarom bang, dat zowel de leek als de deskundige op het gebied van de geschiedenis of de filosofie van de geschiedenis, na lezing van het boek het gevoel zal hebben, dat nog vele problemen onbeantwoord zijn gebleven. Maar misschien is dat de diepere zin van het vraagteken achter *Historisch*? en van de vragende blik, waarmee de auteur vanaf de achterflap de lezer aanziet.

[Necrologieën]

In memoriam Prof. Dr. J. Dhondt 1915-1972

Het overlijden van Jan Dhondt op 20 augustus 1972 werd bij het bekendmaken in ruime kring ook buiten de Gentse universiteit en de wereld der historici als een schok ervaren. Alhoewel zijn vrienden zich reeds enkele jaren meer dan hijzelf bezorgd maakten over zijn gezondheid, was het hun moeilijk te aanvaarden dat de dynamische kracht die van zijn overrompelende persoonlijkheid uitging zo abrupt werd afgebroken.

Jan Dhondt werd op 22 januari 1915 te Gentbrugge geboren. Zijn carrière was in elk opzicht deze van de klassieke hoogleraar in de geschiedenis in België. Hij promoveerde in 1938 aan de Rijksuniversiteit te Gent als doctor in de Letteren en de Wijsbegeerte (Geschiedenis), genoot van mandaten van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (1939-1942) en trad in dienst bij het Algemeen Rijksarchief te Brussel (1942-1944). In 1944 werd hij tot docent benoemd aan de universiteit te Gent en in 1948 tot gewoon hoogleraar. Ondertussen was hij zich, naast zijn oorspronkelijk studieterrein, de middeleeuwen, ook gaan toeleggen op de hedendaagse geschiedenis. In tegenstelling met de meeste zijner confraters was dit niet uitsluitend gebeurd omwille van zijn leeropdracht, maar voor een goed deel ook wegens zijn betrokkenheid bij de geschiedenis van de arbeidensbeweging en van het socialisme.

Dhondt was inderdaad anders dan de typische hoogleraar in de geschiedenis. Daarvoor was hij te veel man van de actie en organisator. Hij bekleedde zelfs het ambt van rector van de universiteit te Lubumbashi (Zaïre) van 1964 tot 1966. Op ‘zijn vijfde verdieping’ op de Blandijnberg te Gent fungeerde hij echter ook als ‘le grand patron’, die naast zijn leerstoel voor nieuwste geschiedenis en talrijke colleges daarbuiten, ook aan andere faculteiten, optrad als Directeur-diensthoofd van de Seminaries voor Hedendaagse en Oost-Europese geschiedenis, leiding gevend aan talrijke medewerkers en een groeiend aantal studenten en doctorandi, onverdroten nieuwe initiatieven nemend en wetenschappelijke ondernemingen opzettend. Waar hij de tijd, de energie en... de fondsen vond om dit vol te houden was telkens weer een raadsel.

Onder zijn leiding verscheen sinds 1953 in de *Revue du Nord* een ‘Bulletin critique d'histoire de Belgique’, dat vanaf 1967 volledig op eigen kracht verscheen. De onbevangenheid van oordeel voor alle publicaties, van welke school of uit welke hoek zij ook kwamen, zal nog zelden bij analoge ondernemingen geëvenaard worden. Zonder zijn talrijke medewerkers onrecht te doen, mag gesteld worden dat deze kritische literatuuroverzichten terecht in de wandeling als de kroniek van Dhondt werden aangeduid. Het was een publiek geheim dat hij daarbij niet schroomde de ingeleverde notities in laatste instantie zijn persoonlijke stempel te geven. De laatste vrucht van zijn ‘managing’ op historisch gebied was het door hem opgerichte en uitgegeven *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* (I, 1969-).

Bewust cultiveerde Dhondt een imago van buitenbeentje en stoute jongen en de consternatie die de tegenstrijdigheden in zijn gedragingen en in zijn uitspraken verwekten vervulden hem met nauwelijks verholen pret.

Dhondt spotte vaak met wetenschappelijke roem en academische wierook, maar was bijzonder gelukkig met de Prix Gobert die de Académie des Inscriptions et Belles Lettres (Parijs) hem in 1948 en in 1949 toekende en met zijn Prijs van de Kring der Alumni in 1948.

Dhondt kloeg er over dat doceren een vervelende bezigheid was, maar boeide telkens diep zijn gehoor met een soort intellectuele show, die hij als spontaan wilde laten doorgaan, maar die in feite tot in de details was voorbereid en doordacht. Dhondt wierp graag stenen in de historische kikkerpoel en de verwekte opschudding amuseerde hem bovenmate. Men late zich echter niet misleiden door die ondeugende toon. In feite verborg zich hierachter schroomvallig een heilige ernst en een verontwaardiging over toestanden op maatschappelijk, universitair of wetenschappelijk vlak die Dhondt of verkeerd of bekrompen of onefficiënt leken. De eerbiedwaardige Koninklijke Commissie voor Geschiedenis moest het zo menigmaal ontgelden. Ook de vader der Belgische historici altegader, H. Pirenne, was hem niet heilig ('H. Pirenne, historien des institutions urbaines', *Annali della Fondazione italiana per la storia amministrativa*, III, 1966).

Uit zijn omvangrijk oeuvre kunnen hier slechts de meest verdienstelijke bijdragen worden vermeld. Aanvankelijk ging zijn aandacht naar het ontstaan der vorstendommen bij de ontbinding van het Karolingische rijk. Dit vond zijn meest volmaakte neerslag in zijn *Etudes sur la naissance des principautés territoriales en France*, *IXe-Xe siècles* (Brugge, 1948) en de *Korte geschiedenis van het ontstaan van het graafschap Vlaanderen* (Brussel, 1942 en 1943[2]), maar ook Brabant en Henegouwen kregen hun deel.

Door de uitgave in opdracht van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis van de *Tafels van de Resolutieboeken der Staten van Vlaanderen 1631-1656* (Brussel, 1941) en daarbij aansluitende publicaties was echter zijn belangstelling gewekt voor de inwendige machtsverhoudingen en de sociale struktuur in het middeleeuwse Vlaanderen. In dit licht dienen zijn 'De crisis van het grafelijk gezag in Vlaanderen na de dood van Arnulf I', in *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Oudheidkunde* (1943), de twee hoofdstukken over de oudste geschiedenis van Vlaanderen in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II (1950), en vooral de bijdragen over de geschiedenis der Staten van Vlaanderen gezien. Onder deze laatste zijn 'Ordres et Puissances. L'exemple des Etats de Flandre' in *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, V (1950) en 'Les Origines des Etats de Flandre' in *Standen en Landen* I (1950) richtinggevend geweest daar zij vooral de sociale achtergronden van de standenbeweging hebben belicht. Meteen was ook de opkomst der Vlaamse steden object voor Dhondt's onderzoek geworden: 'Développement urbain et initiative comtale en Flandre au XIe siècle', in *Revue du Nord*, XXX (1948). Nog verstrekkender en ruimer van zicht was de visie van de Westeuropese stadsgeschiedenis die hij naar aanleiding van 'Les problèmes de Quentovic' in *Studi in onore di A. Fanfani* (Milaan, 1962) ontvouwde. Ook zijn ingrijpen in het debat over het ontstaan van de taalgrens, 'Essai sur l'origine de la frontière linguistique', in *L'Antiquité classique*, XVI (1947) en XXI (1952) mag hier niet onvermeld blijven, omdat Dhondt's stelling door de latere onderzoekingen schijnt te worden bevestigd.

Op het gebied van de hedendaagse geschiedenis werd hij vooral aangetrokken door de sociale geschiedenis en door de industriële revolutie. De behandeling van

‘De sociale kwestie in België’, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X (1955) verwekte opschudding omdat hij er in feite slechts oog had voor de opkomst van het socialisme. Dhondt was ook de leider van en een der voornaamste auteurs van de *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België* (Antwerpen, 1969). De groei van de Gentse nieuwe industrie was ondermeer het voorwerp van ‘L'industrie cotonnière gantoise à l'époque française’, in *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (1955). In *The Fontana*

Economic History of Europe, IV (1970) schetste hij, met M. Bruwier, 'The Industrial Revolution in Belgium and Holland 1700-1914', in haar geheel.

Dhondt had als historicus enorme kwaliteiten. Zijn belezenheid op de meest verscheidene terreinen en zijn indrukwekkend geheugen lieten hem toe enorme massa's feitenmateriaal op te slaan, maar het was vooral zijn vermogen de krachtlijnen uit die feiten naar voren te brengen en in het particuliere het essentiële en het algemene te ontdekken dat zijn slottoespraken op congressen en zijn publicaties hun diepste en blijvende waarde gaf.

Als schrijver van syntheses was Dhondt dan ook zeer gezocht (onder meer *Histoire de la Belgique*, Que sais-je?, Parijs, 1963; *Das frühe Mittelalter*, Fischer Weltgeschichte, X, 1968). Ondanks een groeiende bekommernis om in het verleden wetmatigheden te ontdekken, - 'L'histoire récurrente', in *Diogène*, LXXV (1971)- en zijn aandacht voor het algemeen-menselijke en voor de sociaal-economische structuren waarbinnen de historische gebeurtenissen zich voltrokken, bleef hij wars van de miskenning van het individu in de geschiedenis. Dit vindt men in al zijn werken terug, maar het was wel bijzonder uitgesproken in de biografische bijdragen over enkele socialistische basismilitanten, die in hun opvattingen niet zelden ver afstonden van de officiële doctrines en zo van onderuit de beweging soms een andere wending gaven. De warme belangstelling voor en dit meevoelen met uiteenlopende historische persoonlijkheden is misschien het meest genuanceerd verwoord in dat enig mooie 'Sept femmes et un trio de rois' in *Contributions à l'histoire économique et sociale*, III (1964-1965). De echte Dhondt kan men misschien in deze bijdrage op zijn best leren kennen. Laat ons toe hem nog even zelf aan het woord te laten:

> L'histoire sociale étudie le comportement de grands ensembles humaines... Tout être humain relevant d'un groupe particulier doit, à moins d'être un monstre (c'est-à-dire un être différencié profondément de son propre groupe), participer aux caractères essentiels de ce groupe. C'est pour ces raisons que nous avons cru possible d'appréhender au moins une partie du comportement de ce groupe immense et si négligé par l'histoire sociale: la femme du haut moyen âge... Quand un médiéviste, dans ses textes, rencontre une femme, il en fait une institution. C'est ce qui explique pourquoi le moyen âge est peuplé de tant d'exsangues féminités...

Dhondt beschrijft ons dan aan de hand van een minutieus bronnenonderzoek de zeven koninginnen die Frankrijk tussen 990 en 1092 heeft gekend. Hij besluit:

> Certaines ne nous apparaissent que commes des ombres; mais de la plupart, l'image peut être tracée. Image étonnante souvent, mais qui n'est sans doute étonnante que parce que nous faisons de la femme du onzième siècle - et de la femme tout court - une idée tout à fait théorique... Mais les types de femmes rencontrés sont-ils vraiment hors ligne? L'implacable et amère Constance, l'insinuante Bertrade, Berthe de Blois la Chasseresse de maris, la lourde et passive Berthe de Hollande, Anne, cette eau tranquille et profonde... Il n'est que de regarder les autres siècles, il n'est que de regarder

autour de soi pour s'assurer de ce que les reines du onzième siècle incarnent, avec beaucoup de relief, des types de femmes qui sont éternels.

Deze stem zwijgt nu. Het was de stem van een groot historicus en van een boeiende persoonlijkheid, die vast geloofde in zijn vak, dat hij tegen het onbegrip en de miskenning

die het in de laatste jaren ook vanwege de officiële instanties moest ondervinden, met zijn gewone geestdrift en onstuimigheid en met al zijn geestesgaven verdedigde en nieuwe luister wilde bijzetten.

R. van Uytven

In memoriam Prof. Dr. Louis Jadin 1903-1972

Op 30 maart 1972 overleed in een ziekenhuis te Herent Kanunnik Louis Jadin. Hij was geboren te Namen op 11 januari 1903, en begon zich vanaf 1920 voor te bereiden op het priesterschap, maar studeerde te Leuven tegelijkertijd geschiedenis. Hij promoveerde daarin met een proefschrift over de stichting van het bisdom Namen, dat nooit het licht zag. Inderdaad is het werk van de synthese voor zijn onrustig temperament pijnlijk geweest, en heeft hij zijn beste krachten besteed aan het opzoeken van nieuwe bronnen.

Priester gewijd in 1928, werd hij twee jaar later verbonden aan de redactie van het *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, waarvan de Leuvense universiteit kort tevoren de uitgave had overgenomen. Hij heeft er honderden trefwoorden voor geleverd, die het hele domein van de kerkgeschiedenis bestrijken. Maar zijn verblijf te Rome, waar hij zijn theologische opleiding had gekregen, had hem de bekoringen van het archiefwerk en van het zoeken naar onbekende documenten doen kennen, en op dat gebied heeft hij de geleerde wereld laten profiteren, voornamelijk op twee domeinen: de geschiedenis van de Kerk in België gedurende de Nieuwe Tijd enerzijds, en die van Centraal-Afrika, speciaal die van de missie aldaar, anderzijds. Over beide heeft hij duizenden bladzijden bronnen uitgegeven. Wat het eerste van die onderwerpen betreft herinneren wij aan zijn publikatie van de Informatieprocessen voor de benoeming van bisschoppen in de Nederlanden, van de briefwisseling van kardinaal D'Alsace, van de *Lettere di Vescovi* en van de *Lettere di Particolari* betreffende de Nederlanden, van de briefwisseling van Baron Karg von Bebenburg, kanselier van Jozef-Clemens van Beieren, alle getrokken uit het Vaticaans Archief en verschenen hetzij in de *Bibliothèque*, hetzij in het *Bulletin* van het Belgisch Historisch Instituut te Rome.

Voor zijn onderzoek over Centraal-Afrika heeft hij, behalve het Vaticaans archief, talrijke andere depots onderzocht. Jarenlang placht hij er voor maanden op uit te trekken en onderzocht hij allerlei fondsen: die van kloosterorden te Rome, de Archives Nationales en die van ministeries te Parijs, die van Den Haag, van Lissabon en tot zelfs die van S. Paulo de Loanda in Angola. Telkens keerde hij met een rijke oogst terug, die hij dan annoteerde en uitgaf, grotendeels weer in de reeksen van het Belgisch Historisch Instituut, voor een ander deel in die van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, waarvan hij lid was geworden. Nog een paar boekdelen over de geschiedenis van de oude Kongo lagen bij zijn overlijden vrijwel klaar, en zullen door genoemde instellingen worden in het licht gegeven.

De geschiedenis van de Kerk in België en die van de oude Kongo zijn ook de twee gebieden waarop hij zichzelf dwong in enige, overigens heel degelijke bijdragen, over de door hem verzamelde documenten meer dan een inleiding te schrijven maar er een ver-

halend overzicht uit te destilleren. Zij bewezen dat zijn gebrek aan synthese niet aan onvermogen was te wijten.

Zijn manier van werken was voor een invloedrijk ouder hoogleraar een reden om zich met succes te verzetten tegen een geregelde academische loopbaan van Jadin. Eerst in 1961 kreeg hij te Leuven een historische leeropdracht, vrije colleges over geschiedenis van de missie; tegelijkertijd werd hem een deel van het historische onderwijs aan de in 1954 gestichte universiteit Lovanium te Kinsjasa toevertrouwd, waar hij verschillende jaren een paar maanden ging doceren. In 1965 werd hij te Leuven tot geassocieerd hoogleraar benoemd. Hetzelfde jaar openbaarde zich een oogkwaal die hem op korte tijd vrijwel geheel van zijn gezichtsvermogen beroofde. Met een bewonderenswaardige levensmoed zette hij zijn werk onvermoeibaar met de hulp van een toegewijde medewerker tot een paar maanden voor zijn heengaan verder.

Het beeld dat wij van Jadin schetsen zou onvolledig zijn indien wij ook niet even een meer persoonlijke kant van zijn leven belichtten. Sedert de dertiger jaren hield hij zich ook met het maatschappelijk studentenwerk, speciaal ten behoeve van buitenlandse studenten, bezig. Vooral na de Tweede Wereldoorlog, toen zijn universiteit talrijke vluchtelingen en *displaced persons* opnam, of na de Hongaarse opstand van 1956, heeft hij zich zonder voorbehoud ingezet, steeds bereid om ook met eigen middelen hulp te bieden. Hij leeft in de herinnering van velen voort, niet alleen om zijn verdiensten als historicus, maar ook als een man van uitzonderlijke edelmoedigheid.

J.A. van Houtte

In memoriam Prof. Dr. Raymond de Roover 1904-1972

Op 14 maart 1972 is Prof. dr. Raymond de Roover vrijwel plots te New-York overleden. De Roover was op 28 augustus 1904 te Antwerpen geboren. Zijn vader was een zakenman, en aanvankelijk bereidde ook hij zich op een loopbaan in het bedrijfsleven voor door twee jaar handel te studeren, waarna hij als boekhouder in dienst trad, eerst bij een bank, en daarna bij een scheepvaartonderneming. Daar openbaarde zich voor het eerst zijn liefhebberij voor het verleden. Als vrijetijdsbesteding ging hij belang stellen in de geschiedenis van de boekhouding, en als eerste vrucht daarvan verscheen in brochurevorm, op eigen kosten gedrukt, een korte studie over *Jan Ympyn* (1928), de Antwerpse schoolmeester die in de zestiende eeuw het oudst bekende handboekje over het dubbel boekhouden had geschreven. Van dit werkje zocht hij zijn weg naar de middeleeuwse boekhouding. Het toeval heeft in het Stadsarchief te Brugge die van twee wisselaars bewaard, die waarschijnlijk in 1369 failliet gingen. Zij is de oudst bekende in de Nederlanden. Vanaf 1930 wijdde hij er verschillende studies aan: ‘Quelques considérations sur les livres de comptes de Collard de Marke, 1366-1369’, *Bulletin d'études et d'informations de l'Institut Supérieur de Commerce Saint-Ignace* (1930); ‘Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle, changeur à Bruges, 1369’, *Handelingen Soc. Emulation Brugge* (1934). Maar ook de latere geschiedenis van de boekhouding bleef zijn aandacht gaande maken, getuige een nieuwe bijdrage over Ympyn, ‘Een en ander over Jan Ympyn Christoffels’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1937), en studiën over de boekhouding, te Antwerpen bewaard, van de

Oostendse Compagnie: ‘L'organisation administrative et commerciale de la Compagnie d'Ostende’, *Bulletin... Saint-Ignace* (1934); ‘The Journal and Ledger of the Frigate Marquis de Prié, 1725-1726’, *The Institute of Book-keepers' Journal* (1936). Een ‘Coup d'oeil sur l'histoire des comptes en Belgique depuis le moyen âge jusqu'à la Révolution brabançonne’, *Revue belge des sciences commerce* (1932), was als een aanloop tot het algemeen overzicht over de geschiedenis van de boekhouding, in 1937 in Marc Bloch's en Lucien Febvre's *Annales* verschenen, dat een grondige kennis van het onderwerp, ook buiten het Nederlandse kader, bewees.

De Roover was daarmee de erkende specialist geworden van de geschiedenis van de boekhouding. Al heeft hij daar later bij gelegenheid nog bijdragen toe geleverd, bijvoorbeeld ‘Les comptes communaux et la comptabilité communale à Bruges au XIVe siècle’, *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle* (1964), intussen was er in zijn levensloop een beslissende wending, en in zijn werk een aanzienlijke verruiming opgetreden. In 1936 was hij gehuwd met de Amerikaanse geschiedkundige Florence Edler, die hij naar aanleiding van haar opzoekingen in Belgische archieven had leren kennen, en vertrok hij met haar naar de Verenigde Staten. Waar zijn vroegere studiën hem in zijn vaderland geen vooruitzicht boden op een voortzetting en bekroning met een volwaardige academische titel, die hem de toegang tot een academische loopbaan kon openen, was dat in Amerika wel het geval. Hij liet zich achtereenvolgens inschrijven aan de Harvard Business School en aan de universiteit te Chicago, en promoveerde aan de laatste in 1934 tot Ph.D. in de Economie met een proefschrift over *Money*, *Banking and Credit in Medieval Bruges*, waarvan de publikatie in 1948 een volledig nieuw licht op de financiële geschiedenis van de grote Vlaamse handelsstad wierp en voorgoed de faam van De Roover als historicus vestigde.

Tijdens zijn studie te Boston had Prof. Gras De Roover gewonnen voor de bedrijfsgeschiedenis. Met het oog op de middeleeuwse fase daarvan heeft De Roover verschillende studiereizen naar Italië gemaakt, en heeft hij er jaren verbleven. Daaruit groeiden een aantal nieuwe studiën die meestendeels buiten het kader van dit tijdschrift liggen, maar waarvan andere toch weer voor de geschiedenis van de Nederlanden kostbare aanwinsten betekenden. Zijn langdurig onderzoek van het economisch archief van de Medici te Florence leidde niet alleen tot een opmerkelijke geschiedenis van hun bank (1948), die uitgebreid en herwerkt verschillende herdrukken kende, maar ook tot een belangrijke bijdrage over haar werking te Brugge, ‘Oprichting en liquidatie van het Brugse filiaal van het bankiershuis der Medici’, *Mededelingen Kon. Vl. Acad. Wet.*, *Klasse Letteren* (1953). Eveneens tot de bedrijfsgeschiedenis ressorteert zijn artikel over ‘The Business Organisation of the Plantin Press in the Setting of Sixteenth Century Antwerp’, *Gulden Passer* (1956).

Na zijn onderzoek over de Brugse markt brachten zijn verblijven in Italië, speciaal de rijkdom van het archief Dabini te Prato, hem op de weg van de geschiedenis van het geld en van de financiële technieken. Zijn *Evolution de la lettre de change* (1953) blijft in dezen het fundamentele werk. Maar ook hier betroffen verschillende van zijn studiën in het bijzonder de Nederlanden, zowel Brugge (*The Bruges Money Market around 1400*, Verhandel. Kon. Vl. Acad. Wet., 1968) als Antwerpen (‘Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 1954) of het vraagstuk van de Nederlandse handelsbalans in de Middeleeuwen (‘La balance commerciale des Pays-Bas au quinzième siècle’, *ibidem*

1959). Die Italiaanse achtergronden hebben ook zijn belangstelling gewekt voor het milieu van de Italiaanse koopliedenkolonies te Brugge en hun organisatie: ‘La communauté des marchands lucquois à Bruges de 1377 à 1404’, *Handelingen Soc. Emulation Brugge* (1949).

Daar de geldleners in de Middeleeuwen te rekenen hadden met het kerkelijke verbod op de woeker, en ook het wisselverkeer dikwijls als façade werd gebruikt voor verrichtingen die interest opbrachten, ging De Roover zich hoe langer hoe meer verdiepen in de geschiedenis van de kanonieke leer over de rente en van de economische doctrines van de Scholastiek in het algemeen. In het raam van die belangstelling heeft hij ook eens een figuur uit onze gewesten besproken, 'Leonardus Lessius als economist. De economische leerstellingen van de latere Scholastiek in de Zuidelijke Nederlanden', *Mededelingen Kon. Vl. Academie*, *Klasse Letteren* (1969).

De Roover die in 1940 de Amerikaanse naturalisatie had verkregen, doceerde sedert 1939 economie, een korte tijd ook de praktijk van het boekhouden, successievelijk aan verschillende Colleges in de V.S. Die leeropdrachten, hoe nauwgezet en bekwaam ook hij ze vervulde, lagen te ver van zijn persoonlijk werkgebied af om hem volledig te bevredigen. Het was daarom een grote voldoening dat hij in 1961 werd benoemd tot hoogleraar in de Geschiedenis aan het Brooklyn College van de City University of New York. Hij vestigde zich in de wereldstad, waar zijn huis in Brooklyn royale gastvrijheid heeft geboden aan talrijke vakgenoten op bezoek in de V.S. Hij heeft zich nooit laten amerikaniseren, en maakte zich tegenover zijn bezoekers en tijdens zijn reizen in Europa vaak met luidruchtige jovialiteit lustig over bepaalde aspecten van de samenleving van zijn nieuwe vaderland. Maar ook onder een ander oogpunt bleef hij een man van de 'Oude Wereld': hij had geen begrip voor sommige nieuwe oriënteringen in de academische wereld. Een verhitte discussie op een vergadering van zijn faculteit bezorgde hem een zware hartaanval waar hij 's anderendaags aan bezweek. Zijn weduwe heeft zijn asse overgebracht naar Europa, waar hij de eeuwige rust geniet in het familiegraf in de Antwerpse grond waar hij steeds diep aan is blijven hechten.

J.A. van Houtte

In memoriam Prof. Em. Mr. Dr. Charles Terlinden 1878-1972

Op 25 januari 1972 overleed te Brussel, waar hij op 6 juli 1878 was geboren, de nestor van de Belgische historici, Prof. em. mr. dr. Charles burggraaf Terlinden. Van vaderszijde uit een familie van juristen stammend - zijn vader werd procureur-generaal bij het Hof van Cassatie - studeerde Terlinden aanvankelijk rechten, maar tevens uit belangstelling geschiedenis bij de kerkhistoricus Alfred Cauchie. Op diens aandringen vertrok hij in 1900 naar Rome, waar hij, dank zij zijn afkomst, een aanstelling kreeg als kamerheer *di cappa e spada* van paus Leo XIII. Hij vertelde later gaarne herinneringen uit die jaren, toen hij in de morgenuren de dienst waarnam in de pauselijke appartementen - hij was onder meer getuige van een staatsbezoek van Wilhelm II aan de oude paus - en de rest van de dag besteedde aan opzoekingen in het Vaticaans archief. Op grond van dit onderzoek promoveerde hij in 1904 ook in de geschiedenis met een proefschrift over *Le pape Clément IX et la guerre de Candie* (*1667-1669*), *d'après les archives du Saint-Siège* (1904), die van een voorliefde getuigde voor de diplomatieke geschiedenis, die hij tot het laatst zou bewaren. Drie jaar later werd hij nog doctor in de politieke en sociale wetenschappen.

Ditmaal handelde zijn proefschrift, ook over een historisch onderwerp en niet minder dan het vorige op een toen nog vrijwel onbewerkte bronnendocumentatie berustend, over een belangrijk onderwerp uit de geschiedenis der Nederlanden, *Guillaume Ier*, *roi des Pays-Bas*, *et l'Eglise catholique en Belgique*, *1814-1830*. Dadelijk daarop begon zijn academische loopbaan te Leuven, die zou voortduren tot zijn emeritaat in 1950. Hij zou er voor de Franstalige studenten een uitgebreide leeropdracht vervullen: eerstejaarscolleges over de nieuwe en nieuwste geschiedenis, verder parlementaire geschiedenis van België, diplomatieke en koloniale geschiedenis e.a.m. Hij was een aangenaam lesgever, die vertelde eerder dan doceerde, en een talrijk gehoor wist te boeien. Zelf vond hij in zijn docententaak grote voldoening, en zelfs wist hij de saaie examenkarwei, die ermee gepaard ging, op te fleuren door een in kringen van ingewijde vertrouwden terecht beroemde verzameling aan te leggen van onbewuste *bons-mots*, bijeengegaard uit de antwoorden van minder snuggere recipiendi... Een ogenblik bestond de bedoeling dat hij bepaalde colleges ook in het Nederlands zou doceren, en met het oog daarop zette hij zich aan grondiger studie van onze taal. Maar de academische overheid wijzigde haar plannen, en Terlinden, die zich wel niet ten volle bewust was dat zijn Frans accent door Vlaamse toehoorders niet zou geaccepteerd zijn geworden, heeft dit betreurd. Niet minder speet het hem dat de colleges over Nieuwe Geschiedenis voor kandidaten, toen zij aan het einde van de Eerste Wereldoorlog door de dood van Victor Brants vrijkwamen, niet aan hem werden toebedeeld. Daardoor misten de studenten historici, die voor de keuze van een scriptie of proefschrift stonden, het contact met hem, en heeft hij slechts weinigen daarbij geleid.

Diezelfde omstandigheid droeg waarschijnlijk grotendeels bij tot een heroriëntering van zijn eigen werk. Zijn eerste stappen op het domein van de geschiedenis leken het debuut van een geleerde die in de galerij van de Belgische eruditie een voorname plaats zou blijven innemen, en wat hij verder presteerde vóór 1914 scheen dit te bevestigen. Zijn *Liste chronologique provisoire des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Philippe II* uit 1912 is nog steeds een onmisbaar werkinstrument. Aan dit vroege werk had hij zijn latere benoemingen te danken in de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, waarvan hij voorzitter zou worden, en in die voor de Uitgave van de Oude Wetten en Ordonnantiën. Na de gedwongen onderbreking van het wetenschappelijk leven onder Wereldoorlog I is hij niet wezenlijk in die richting doorgegaan. Zelfs voor de uitgave van het eerste deel van de *Ordonnances de Philippe II* (1957), die hem was opgedragen, deed hij een beroep op de medewerking van Jacques Bolsée. Hij scheen voortaan eerder behagen te scheppen in een lichtere dienst aan Kleio. Wij bedoelen hiermee niet dat hij voortaan minder schreef. Integendeel: zijn bibliografie groeide aan tot ruim 800 geschriften. Maar hij schreef voortaan vrijwel steeds voor de geïnteresseerde leek, het meest bijdragen in algemene tijdschriften en artikels in kranten. En zelfs wat hij nog in gespecialiseerde publikaties uitgaf behoorde eerder tot het lichtere historische genre, verschillende journalen van reizen in Italië b.v., die verschenen bij het Belgisch Historisch Instituut te Rome, waarvan hij eveneens het voorzitterschap bekleedde, of bij de Commissie voor Geschiedenis. Het was alsof hij nu onze wetenschap beoefende, in zijn stemmige werkkamer van het statige Brusselse herenhuis dat hij tot een tiental jaren vóór zijn dood bewoonde, of op zijn kasteel te Elewijt, weleer Rubens' buitenverblijf, op de manier van een verlicht amateur zoals vroegere eeuwen er vele hebben voortgebracht,

die zijn dagen vulde met lectuur en studie, in eerste instantie voor eigen genoegen, maar ook gaarne iets van de ongelooflijke schat van kennis, die hij zo had verzameld, aan een ruim publiek meedeelde, waarvoor hij een graag gelezen en gezagvol auteur was.

Voor dat publiek heeft hij, tot op hoge leeftijd, ook een paar grotere werken geschreven,

aldus zijn bijdrage in de populaire *Histoire de la Belgique contemporaine*, *1830-1914*, II (1929) 5-239, over de 'Histoire politique interne. Formation et évolution des partis', die jarenlang ook voor de beoefenaars van de geleerde geschiedenis een veilige gids is gebleven. Zijn kennis van het diplomatieke gebeuren had hem in 1919 doen opnemen in de Belgische delegatie op de Vredesconferentie van Versailles: ook aan die episode van zijn leven deelde hij gaarne sappige herinneringen mee. Zijn oude belangstelling voor dit aspect van de geschiedenis leverde hem het onderwerp voor zijn *Impérialisme et équilibre*. *La politique internationale depuis la Renaissance jusqu'à la fin de la Seconde Guerre Mondiale* (1952). Een andere vrucht van zijn oude dag was zijn *Charles-Quint* (1966). Van moederskant was hij een kleinzoon van generaal Eenens, en dankte aan die verwantschap van jongs af aan een grote belangstelling voor het militaire, die haar bekroning vond in zijn *Histoire militaire des Belges* (1966-68, 2 dln). Beide laatste boeken getuigden tevens door hun prachtige illustratie van zijn diepe kennis van de kunstgeschiedenis en de ikonografie. Het laatste deel van de *Histoire militaire des Belges* verscheen toen Terlinden op zijn negentigste was! Kort tevoren was hij nog naar de Verenigde Staten gereisd, waar een zuster van hem woonde, en kwam terug met een lading nieuwe originele indrukken. Nog een paar maanden voor zijn heengaan presideerde hij in zijn Brusselse flat, met de uitdrukking van zijn leedwezen dat hij niet langer kon uitgaan, een vergadering van de Raad van het Belgisch Historisch Instituut te Rome.

Wie Terlinden heeft gekend en benaderd, draagt van hem de herinnering mee van een *grand-seigneur*. Daartoe droegen ook zijn titels en onderscheidingen bij, waarvan wij slechts die vermelden, waar hij het meest trots op was. Indertijd was aartshertog Otto van Habsburg, de Oostenrijks-Hongaarse pretendent, onder zijn leiding te Leuven in de politieke wetenschap gepromoveerd, en naderhand had hij Terlinden in de Orde van het Gulden Vlies opgenomen. Hij heeft ook de geschiedenis als *grand-seigneur* beoefend. Met hem gaat niet alleen een achtenswaardig geleerde heen, maar wordt ook een tijdvak afgesloten, waaraan hij de gedachtenis hoog hield en bekoorlijk wist te maken.

J.A. van Houtte

Recensies

A. de Vos, *Geschiedenis van Ertvelde* (Gemeentebestuur Ertvelde, 1971, liv + 1083 blz.).

De publikatie van deze monumentale dorpsmonografie is van meer dan louter lokaal belang. Behalve de *Geschiedenis van Lede* van J. de Brouwer (die trouwens voor deze studie onder meer dan één opzicht heeft model gestaan) kennen wij geen ander voorbeeld van dergelijke veelzijdige en grondige studie over een Vlaamse gemeente. Sinds 1965 zijn de vroegere gemeenten Ertvelde en Kluizen gefusioneerd tot de nieuwe gemeente Ertvelde. Reeds voordien hadden zij heel wat van hun geschiedenis gemeen: beide behoorden tot één van de Vier Ambachten, nl. Assenede, en meteen, vóór 1559, tot het oude bisdom Utrecht; de heerlijkheid van de Averij werd middendoor gesneden door de parochiegrens tussen Ertvelde en Kluizen, die naderhand gemeentegrens werd. Het leek dus verantwoord beide dorpsgeschiedenissen in één monografie te behandelen, wat bovendien meermaals interessante vergelijkingen toeliet.

Het werk bestaat uit twee delen, vóór en na 1795, die een ongeveer gelijk aantal pagina's toebedeeld krijgen. Ertvelde ontstond ten laatste in het midden van de twaalfde eeuw op het kruispunt van de oude heerbanen Brugge-Antwerpen en Gent-Biervliet; Kluizen werd in 1115-1119 gesticht door de graaf van Vlaanderen toen deze die uithoek van zijn domein schonk aan de abdij van Ename, die prompt de ontginning aanvatte. De vrij gecompliceerde feodale structuur van beide dorpen wordt klaar uiteengezet, samen met de werking van de lokale instellingen. Een uitvoerig hoofdstuk wordt gewijd aan de parochiale geschiedenis met alles wat daarbij hoort: tienden, beneficies, collatierechten, pastorele en kerkelijke goederen, armendis, kerkgebouw, godsdienstig leven en moraliteit, onderwijs en ontspanningsleven. Er wordt ruim aandacht besteed aan de bedevaartplaats Stoepe, sinds de vijftiende eeuw een belangrijk centrum van Mariadevotie. De sociaal-economische structuur krijgt een voorbeeldig hoofdstuk toebedeeld. Een kort hoofdstuk over de politiek-militaire gebeurtenissen en hun weerslag op het dorpsleven besluit het eerste deel.

Het tweede deel is op gelijkwaardige manier ingedeeld in een politiek-administratieve geschiedenis, een hoofdstuk demografie, sociaal-economische evolutie, parochiegeschiedenis, onderwijs, volksgezondheid met armen- en ziekenzorg, sociale verenigingen en jeugdbewegingen, ontspannings- en cultureel leven. De zeer korte laatste drie hoofdstukken over beroemde Ertveldenaren, de wateringen en het nieuwe spaarbekken te Kluizen waren ons inziens beter in vorige hoofdstukken verwerkt geworden. Kaarten, grafieken, een honderdtal tabellen en vierhonderd illustraties vervolledigen het totaalbeeld op suggestieve wijze.

De enorme hoeveelheid bronnenmateriaal van zeer disparate herkomst dat hier verwerkt werd en de veelzijdigheid van het onderzoek, kunnen niet anders dan bewondering afdwingen. De auteur is er bovendien werkelijk in geslaagd de geschiedenis te schrijven van

de gewone man en zijn leefwereld, wat zijn eerste bedoeling was en zijn studie tot een model van plattelandsgeschiedenis maakt. Sommige hoofdstukken of paragrafen zijn monografieën op zichzelf die voor specialisten in de middeleeuwse of nieuwe geschiedenis uiterst interessante cijfergegevens, bronnen- en illustratiemateriaal kunnen leveren. We denken hier bijvoorbeeld aan de bladzijden gewijd aan de historische geografie en de ontginningsgeschiedenis, eigendomsverhoudingen, landbouwgeschiedenis en de beroepsstructuur, levensstandaard en materiële volkscultuur, demografie, evolutie en weerslag van de industrialisatie, parochiegeschiedenis... De weerslag van de Tachtigjarige Oorlog, die van 1585 tot ca. 1610 de streek herschiep tot een woestenij waar enkel nog wolven en baanstropers huisden, wordt pakkend beschreven, onder andere met cijfers over de wolvenvangst!

Vele onderdelen kunnen methodologisch model staan: citeren we bijvoorbeeld enkel de manier waarop de gegevens uit de staten van goed verwerkt werden. Dat de auteur er bovendien in geslaagd is de verstaanbaarheid en genietbaarheid voor een ruimer publiek te combineren met wetenschappelijke acribie, is zeker niet de geringste van zijn verdiensten. Zich tegenover een werk van dergelijke omvang opstellen met detailkritiek heeft weinig zin; dat op een dikke duizend bladzijden ook drukfouten, enkele vergissingen en misverstanden, foutieve vertalingen of imprecisies voorkomen, kan niemand verwonderen. We willen hier wel graag enkele meer algemene opmerkingen maken.

Het voornaamste probleem bij dergelijke werken blijkt te zijn, een evenwicht te vinden tussen het aanbieden van gegevens enerzijds en van een synthese anderzijds. Zoals vaak gebeurt, verdrijft ook hier de overvloed van het geboden materiaal herhaaldelijk het zicht op het geheel. Het integraal opnemen of permanent citerend verwerken van bronnen in de tekst zelf, van opsommingen en eindeloze naamlijsten, werkt ons inziens zeer storend. Het overhevelen van een deel van dit materiaal naar de voetnoten, die nu enkel gebruikt worden voor verwijzingen, en naar bijlagen, die nu ontbreken, zou het geheel een flink stuk beter leesbaar gemaakt hebben. Een wat uitvoeriger synthese aan het einde van het werk, of misschien na elk deel (er zijn wel samenvattende besluiten na elke paragraaf en elk hoofdstuk), waarin de resultaten van de verschillende deelonderzoeken met elkaar gekonfronteerd worden, zou een duidelijker totaalbeeld geboden hebben. Het opsplitsen in zuiver thematische hoofdstukken tast soms de zin voor chronologie aan en laat niet steeds vermoeden welke de interactie van de verschillende factoren geweest is. Anderzijds ontkomen wij niet aan de indruk dat sommige nevenproblemen te uitvoerig behandeld werden. We denken bijvoorbeeld aan de biografieën van de feodale heren die nooit te Ertvelde zelf resideerden.

Als geheel vinden wij vooral het tweede deel, de nieuwste geschiedenis, heel wat minder leesbaar en geslaagd. De overvloed aan materiaal heeft de auteur vaak ertoe verleid zich te beperken tot het opsommen van gegevens in een niet altijd evidente volgorde en zonder veel zin voor kritiek en samenhang. Het is mogelijk dat latere historici zullen gediend zijn met de voltallige bestuurs- of zelfs ledenlijsten van alle denkbare verenigingen uit onze eeuw en het is begrijpelijk dat de levenden zich graag op die manier vereeuwigd zien; we denken echter niet dat één lezer buiten Ertvelde hierdoor geboeid wordt en in de tekst werkt het bepaald storend. Daarnaast is het begrijpelijk, maar toch te betreuren dat bijvoorbeeld niets gezegd wordt over de houding van de bevolking tijdens de beide wereldoorlogen. Dat het gemeentebestuur

van Ertvelde opdracht gaf tot het schrijven van dit werk is in alle geval een zeer loffelijk en navolgenswaardig initiatief; het heeft echter de auteur niet steeds kunnen weerhouden van panegyriek.

Nog een kleine opmerking: meer gegevens over de preciese herkomst van sommige

illustraties en over de datering van wat erop te zien valt zou welkom zijn.

Met deze kritiek willen we niets afdoen van wat we hoger gezegd hebben. A. de Vos (als historicus autodidact!) heeft ons een monumentaal en uiterst nuttig werk geschonken. Dat het vijfde en zesde hoofdstuk van het eerste deel, over de parochiale geschiedenis en over de sociaaleconomische structuur, reeds vóór de uitgave bekroond werden met de prijs 'Pro Civitate' 1969, respectievelijk de prijs 'Heemkundige Monografie Provincie Oost-Vlaanderen' 1969, bewijst met welk degelijk en betrouwbaar werk wij hier te doen hebben. En we zien met spanning uit naar de *Geschiedenis van Evergem* die A. de Vos op het getouw heeft.

J. Roegiers

Aloïs Gerlo en Hendrik D.L. Vervliet, ed., *Bibliographie de l'Humanisme des Anciens Pays-Bas, avec un répertoire bibliographique des humanistes et poètes néo-latins* (Brussel: Universitaire pers, 1972, 546 blz.).

Een critiek schrijven over een bibliografie is een vrij ondankbare taak. Iedereen die zelf geprobeerd heeft zulk een werk te maken weet hoe moeilijk het is de gewenste volledigheid te bereiken, zelfs waar het gaat om belangrijke bijdragen op het gebied van de eigen specialiteit. Krijgt men het bibliografisch werk van anderen onder ogen, dan vindt men in de eigen steekkaartenverzameling weer zonder veel moeite titels, die men ook had kunnen of moeten opnemen.

Het omvangrijke volume van Gerlo en Vervliet zal ongetwijfeld grote diensten bewijzen aan wie op het terrein van het humanisme in de Nederlanden werkt: een lijst van ruim 5700 titels is beslist een behoorlijke documentatie. Brengen we dus vooreerst hulde aan de werkkracht en het doorzettingsvermogen van de samenstellers. De dankbaarheid voor wat ze aanbieden mag de criticus nochtans niet afhouden van het formuleren van wat hij de tekorten van deze prestatie vindt. Nogmaals, critiek is steeds gemakkelijker dan het werk zelf en daarom wensen we vooraf te onderstrepen dat de nu volgende opmerkingen bedoeld zijn om de bruikbaarheid van deze bibliografie te verhogen.

Een gebruik van enkele maanden van deze bibliographie liet ons de indruk dat het werk niet helemaal 'gerijpt' is. Dit blijkt onder meer uit het feit dat met de critieken op de bibliografie van 1965 onvoldoende rekening werd gehouden (aanvullingen bij de lijst der humanisten werden bijvoorbeeld niet opgenomen), dat niet-belgische of niet-nederlandse repertoria onvoldoende werden geëxploiteerd (over Chimarrhaeus P., nr. 3414, vindt men een belangrijk artikel in het *Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae* van J. Hejnic en J. Martinek), dat de wel aangeboorde bronnen niet in de lijst der humanisten werden verwerkt (nr. 1519, F. Lecouvet, *Les petits poètes latins du Hainaut*, wordt aangehaald met een lijst van twintig auteurs, die niet in de alfabetische lijst der 'poètes latins' terug te vinden zijn), en tenslotte dat de alfabetische lijst der humanisten aanleiding kan bieden tot heel wat aanmerkingen: een auteur als Bartholomaeus van Keulen is tweemaal, met verschillende bibliografie en zonder verwijzing, geregistreerd onder Bartholomaeus en onder Coloniensis: zelfs wordt een verschillende plaats en datum van overlijden gegeven. Vele namen ontbreken, onder meer de meeste praehumanisten uit de

vijftiende eeuw zoals Antonius Haneron, Judocus Beisselius, Adam Jordaens, Kempo Thessaliensis, Antonius Liber enz. Het criterium ‘humanist’, dat gehanteerd werd bij de selectie, schijnt zeer vaag te zijn: een middeleeuwse chroniekschrijver als Willem van Berchem blijkt er onder te vallen. Waarom dan ook niet diens tijdgenoten Bartholomaeus

van Tongeren en Simon Mulart opgenomen? Tenslotte moeten we erop wijzen dat de bibliografie bij de wel opgenomen namen soms min of meer onvolledig is: bij een naam als die van de historicus Henricus Aquilius b.v. ontbreekt de recente studie van B. de Graaf, 'A Guelders Chronicler of the 16th Century, H.A. Arnhemensis', *Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey* (Amsterdam, 1967) 144-154 enz. Liever dan hier een lange lijst van aanvullingen af te drukken verwijzen we de geïnteresseerde gebruiker van deze bibliografie naar de steekkaartenverzamelingen van onder meer het instituut voor neofilologie en neolatijn van de Universiteit van Amsterdam (Keizersgracht 416) en van het Seminarium Philologiae Humanisticae van de Leuvense universiteit (Leopoldstraat 22). Het is bijzonder te betreuren dat de daar beschikbare gegevens, die vrij kunnen geraadpleegd worden, door de samenstellers van de bibliografie niet werden benut.

Ook bij het eerste gedeelte van de bibliografie, die algemene studies, reeksen en dergelijke bevat, zouden opmerkingen kunnen geformuleerd worden. Zo ontbreken de toch wel belangrijke verzamelingen van opschriften, die voor ettelijke provincies en steden van de Nederlanden werden gepubliceerd. De *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* worden niet vermeld onder de tijdschriften, wel echter de twee periodieken waaruit ze in 1969 door fusie ontstaan zijn. Evenmin vindt men er *Humanistica Lovaniensia. Journal of neo-Latin Studies*, al wordt onder de rubriek 'Séries' deze titel wel aangehaald en wordt daar gezegd dat vanaf 1968 deze reeks een tijdschrift is geworden.

Conclusie: er steekt in deze nieuwe uitgave van de bibliografie van het humanisme in de Nederlanden enorm veel materiaal, maar het is onvoldoende verwerkt en er ontbreekt de 'finishing touch' aan. Voorzichtigheid is geboden bij het gebruik!

J. IJsewijn

John Landwehr, *Splendid Ceremonies: State Entries and Royal Funerals in the Low Countries*, *1515-1791. A Bibliography* (Nieuwkoop: B. de Graaf / Leiden: A.W. Sijthoff, 1971, 350 blz., 20 portr. en 69 platen, geb. f 135. -).

Naarmate zelfs Prinsjesdag of Koninginnedag steeds minder aan 'splendid ceremonies' doen denken, groeit de historische belangstelling voor wat eens 'Blijde Inkomst' heette. Wel is *Splendid Ceremonies* opgedragen aan onze Kroonprinses; maar alleen haar verre voorouders zijn er in aan te treffen. Landwehr, bekend als auteur van een drietal bibliografiën over de Nederlandse en Duitse emblemata, laat zijn nieuwste werk eindigen met 'Het Verlost Nederland' van 1791. De voorafgaande 287 nummers van zijn repertorium weerspiegelen de vele politieke en staatsrechtelijke wisselvalligheden die de Lange Landen hebben doorgemaakt vanaf de regering van Karel V tot aan het einde van de Republiek der Nederlanden. Van ieder gedrukt relaas van een vorstelijke Blijde Inkomst of Lijk-Statie vinden wij, chronologisch gerangschikt, de beknopte bibliografische beschrijving. Hier gaan enkele pagina's aan vooraf met biografische notities over een dertigtal vorstelijke personen, gevolgd door een wat eigenaardige serie vorsten-portretten van onduidelijke herkomst. De tekst bevat verder overzichtstabellen van ontvangende steden, van de uitgevers,

drukkers en boekhandelaren op wier naam de drukken staan, een alfabetische lijst van kunstenaars, en een bladzijde ‘books consulted’. Het luxueus opgezette boek wordt besloten met een groot aantal illustraties.

Het is een monumentaal naslagwerk. Toch stellen de uitgevers de welwillendheid van

de gebruiker wel erg op de proef. Men kan het tekstgedeelte hanteren zoals de titelpagina het aanduidt: 'A Bibliography'. Dan zal men minder vallen over, bijvoorbeeld, de kwaliteit van het Engels, maar wel hoge eisen stellen aan de zakelijke inhoud van de bibliografie. Een aantal steekproeven vielen slecht uit. Om er twee te noemen: van no. 48 is de transcriptie van de titel niet exact, de historische informatie gedeeltelijk onjuist, terwijl niet typisch-bibliografische eigenaardigheden, zoals de onregelmatige nummering der platen en de grillige belettering, die er onder meer op wijzen dat althans één etsplaat uit de serie werd weggelaten, niet zijn vermeld; op het volgende catalogus-nummer, 49, valt onder andere aan te merken, dat de opdracht niet 4 maart is gedateerd maar 'quarto idibus Martijs'. En zo is er wel meer.

Ook als men van het boekwerk wat minder hoge wetenschappelijke verwachtingen zou hebben en, afgaande op de decoratieve illustraties en royale lay-out, meer iets van een plaatjes-kijkboek denkt aan te treffen, blijft deceptie niet uit. De platen zijn groezelig en vaak onnodig verkleind, waardoor iedere nuance en detaillering vervaagt. Op dit punt was de vrij eenvoudige tentoonstellingscatalogus van *Vorstelijke feesten* (Meermanno-Westreenianum, 1966) heel wat ooglijker én instructiever.

Het thema van dit boek en de nuttige basisgegevens die de auteur heeft verzameld hadden iets heel anders kunnen opleveren; maar de omslag-tekst verraadt al de beperkingen die de opzet hebben bepaald. 'Splendid Ceremonies', zo staat er, zijn 'a subject of interest to students of local- and art-history, topography and costumes'. Zonder dezen tekort te willen doen, zou hier nog wel iets aan toegevoegd kunnen worden. Vooral in Engeland en de Verenigde Staten is, juist de laatste tijd (door Sydney Anglo, David Bergeron en vele anderen), bijzonder veel aandacht besteed aan de grote betekenis die deze spektakels blijken te hebben voor de politieke en culturele geschiedenis in de ruimste zin. Steeds meer historici en litteratoren interesseren zich voor deze vormen van staatspropaganda, hoe zij door opdrachtgevers en uitvoerders werd bedreven, welke ideeën er aan ten grondslag lagen, en hoe de ene ceremonie met de andere in verband staat. *Splendid Ceremonies* houdt zich hier niet mee bezig, zoals het lijstje van 'books consulted', of het ontbreken van een inleiding, duidelijk demonstreert. Men mag het de auteur misschien niet te zeer verwijten, al moet men de gemiste kans betreuren. Zelfs summiere verwijzingen hadden het boek een andere dimensie kunnen geven. Eén enkel voorbeeld. Over nos. 34-35, 38-41, en 44-46 heeft Francis Yates een opmerkelijke verhandeling geschreven in haar, met prachtige platen geïllustreerde *The Valois Tapestries* (Studies of the Warburg Institute, vol. XXIII; Londen, 1959). Landwehr noemt het niet, noch ook het verluchte (Berlijnse) handschrift van no. 44, dat Lucas de Heere aan Anjou aanbood. Zo blijft de boeiende samenhang tussen deze nummers onderling en tussen deze serie zestiende-eeuwse intochten en andere, buitenlandse politieke vertoningen voor de gebruiker van zijn boek verborgen. In feite blijkt *Splendid Ceremonies* zich te beperken tot het afdrukken van enkele honderden fiches. Misschien was het zinvoller geweest het uiterlijk (en dus ook de prijs) hierbij aan te passen.

J.A. van Dorsten

J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1970, xi + 698 blz.).

Met de publikatie van Van Dillens boek is de driedelige Sociaal-Economische Geschiedenis van Nederland afgesloten, waartoe tevoren Brugmans resp. Alberts en Jansen hun

bijdragen over de negentiende en twintigste eeuw en over de Middeleeuwen hadden geleverd. Het is veruit het dikste van de reeks geworden, zoals te verwachten was, gezien de glorietijd van de Nederlandse economie erin ter sprake kwam. Niemand had een betere en grondiger kennis van dat tijdvak opgedaan dan Van Dillen, tijdens de ruim zestig jaar van zijn loopbaan als historicus, waaronder hij een verrassend nieuw licht op zovele aspecten van die geschiedenis had kunnen werpen. De bibliografie, die de bundel herdrukken *Mensen en Achtergronden* (1964) besloot, ter gelegenheid van zijn tachtig jaar uitgegeven, getuigt ervan dat, vanaf zijn dissertatie uit 1914 over een onderwerp uit de sociaal-economische geschiedenis van de Middeleeuwen tot 1962 vrijwel geen jaar verstreek, op die van de Tweede Wereldoorlog na, zonder dat een belangrijk artikel of een niet minder belangrijke bronnenpublikatie van zijn hand over de in het hier besproken boek behandelde materie van de pers kwam. Teveel oorspronkelijk onderzoek viel in zijn ogen nog te doen vóór hij zich aan brede synthesen kon zetten. Wij herinneren ons hoeveel moeite en overredingskracht het ons kostte om hem te bewegen een hoofdstuk voor de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* te schrijven. Wat hij daar toen deed, heeft hij, uitgebreid in de tijd en ook in aanzienlijk breder verband, in zijn levensavond in het voorliggende boek herhaald. Hij heeft er het verschijnen van niet mogen beleven, en het zelfs niet helemaal kunnen afwerken. Tweeënhalf jaar vóór zijn heengaan, zesentachtig jaar oud, op Tweede Kerstdag 1969, droeg hij het manuscript over aan Dr. W.M. Zappey. Wij mogen deze, zoals Van Dillen zelf, dankbaar zijn voor het prachtige overzicht waarmee zij de Nederlandse geschiedschrijving hebben verrijkt.

Het boek telt drie hoofddelen: de jaren van groei (1580-1650), die van consolidatie en teruggang (1650-1740), en die van de contractie (1740-1795). Men zal er zich niet over verwonderen dat het eerste nagenoeg de helft van het boek beslaat. Voor elk ervan komen de verschillende aspecten van economie en maatschappelijk leven aan de orde: landbouw, visserij, nijverheid, handel, scheepvaart, munt- en bankwezen, fiscaliteit, economische politiek, sociale bewegingen en toestanden. Ruim twintig dicht gedrukte bladzijden opgave van bronnen en literatuur, alfabetisch geordend, maken de lezer die op bepaalde kwesties dieper wenst in te gaan wegwijs. Met een uitgebreid register van namen en zaken wordt het boek besloten. Bij het lezen ervan ontdoet men zich nooit van een gevoel van grote bewondering voor de diepe kennis die hier, in een prettig leesbare samenvatting, wordt geboden. Het zal voor geruime tijd de inleiding blijven tot verder onderzoek van de sociaal-economische geschiedenis van de Republiek, welk bijzonder punt daarvan dan ook wordt behandeld, een van de klassieken van onze wetenschap.

Het valt de recensent van een werk van die kwaliteit daarom niet gemakkelijk om ook de kritische geluiden te laten klinken, die velen van hem verwachten. Hij schroomt voor de verdenking van betweterij of muggenzifterij. Wat hier verder volgt moge niets afdoen aan de waardering die wij hebben uitgesproken, maar wordt alleen tot uiting gebracht met het oog op de mogelijkheid van herdrukken van dit *magnum opus*, waarbij een paar onvolmaaktheden, zoals er in ieder mensenwerk voorkomen en in dit boek, gezien de manier waarop het zijn uiteindelijke vorm kreeg, nog onvermijdelijker waren, zouden kunnen verbeterd worden.

Vooreerst voldoet het plan van het werk ons niet ten volle. Wij komen dadelijk terug op het verschil van mening tussen Van Dillen en andere geleerden over begin

en omvang van de economische achteruitgang na de Gouden Eeuw. Blijkens de titel van deel II neemt ook Van Dillen echter een zekere teruggang aan vanaf de achttiende eeuw. Dit gesteld zijnde, zien wij niet in welk wezenlijk verschil er kan worden gemaakt tussen die ‘teruggang’ en de ‘contractie’ die, in het betoog ingeleid door de bespreking van de Propositie

van 1751, de tweede helft van die eeuw tot een eigen tijdvak zou bestempelen. Zoveel te meer dat dit derde deel eigenlijk op zijn beurt wordt opgesplitst, want de volgende hoofdstukken eindigen over het geheel met de Engelse Oorlog, en de tien jaar die daarna overblijven zijn het voorwerp van een eigen kapittel, over 'de laatste jaren der Republiek', jaren van enige heropleving, voorzeker, maar die waren er ook vroeger geweest na elke crisis. Was het dan wel nodig ze van de rest te isoleren? Wij zinspeelden daareven op de omstandigheden waarin het boek ter perse ging. Wij vermoeden dat het manuscript, dat Dr. Zappey van Van Dillen ontving, voor die laatste periode, waar Van Dillen overigens niet zo persoonlijk mee vertrouwd was als met de Gouden Eeuw en haar directe naklank, minder persklaar was dan voor de vorige delen, en wij vragen ons af of de bewerker daarbij geen overdreven respect voor de tekst, zoals hij die aankreeg, heeft aan de dag gelegd. Een grondiger herwerking ervan zou het boek een homogener karakter hebben verzekerd; nu krijgt men, te scherp gesteld allicht, een beetje de indruk van een aanhangsel, met nog een aanhangsel daarop.

Daarbij komt dat het boek van Van Dillen niet goed aansluit op dit van Alberts en Jansen, dat slechts sporadisch de zestiende eeuw mee behandelt, zodat in het geheel van 'Nijhoffs' Handboek de waarachtig, speciaal onder oogpunt van handel en verkeer, toch niet onbelangrijke aanloop tot de grote opgang van na 1580 vrijwel volledig onbesproken blijft. Een betere regie van de driedelige opzet vanwege de uitgever zou dit voorkomen hebben. Dat de verschillende daarin betrokken auteurs de accenten ieder naar eigen aard en wijze verschillend hebben gelegd, was wel niet te vermijden.

Doch keren wij terug tot Van Dillens boek op zichzelf. Wij vermeldden zopas dat, naar Van Dillens inzicht, zoals dit ook nog in een slothoofdstuk: 'Een terugblik' wordt samengevat, de omkeer in de eeuwbeweging eerst van het begin van de achttiende eeuw dagtekent (p. 651). Dit klopt echter bezwaarlijk met zijn eigen mededelingen over de algemene prijsdaling vanaf 1660 (p. 650). Dat de prijzen, speciaal de graanprijzen, sindsdien tijdelijk konden herstellen, bijvoorbeeld tussen 1685 en 1720, bewijst niets tegen de stelling die hij afwijst. Is het verschil hem niet ontgaan tussen seculaire trend en kortere golven? Waarbij men zich nog kan afvragen of juist de hoge graanprijzen, - dikwijls volgend uit misoogsten, verstoorde aanvoer en dergelijke - in een samenleving met betrekkelijk laag levenspeil zoals die van weleer in haar grote meerderheid niet eerder crisisverwekkend waren dan dat zij als een teken van herstel zouden gelden. Overigens releveert Van Dillen zelf tijdens de crisistijd, zoals hij die ziet, ogenblikken van beterschap. Een conjunctuurcurve verloopt nu eenmaal niet rechtlijnig, maar wordt door haar grondtendens bepaald.

Een enkele keer blijven vragen die de lezer zich stelt onbeantwoord. Bij de bespreking van de handelsrichtingen tijdens de Gouden Eeuw wordt terecht nogal aandacht besteed aan de betalingsbalans van de Republiek, maar juist waar het over het onder dat oogpunt kapitale verkeer met Iberia gaat (p. 103-107) blijft een mededeling dienaangaande achterwege. Een paar onjuistheden hebben betrekking op het algemeen-historisch kader. Met de 'Schmalkaldische' oorlog van 1611-13 (p. 47) wordt feitelijk die van Kalmar bedoeld, en die van 1615, niet van 1616, werd door Turkije gevoerd niet tegen zijn eigen Egyptische bezitting, maar tegen Perzië, na een vredesperiode die ver van 'langdurig' was (p. 134), daar zij pas in 1612 was ingegaan. In tegenstelling met wat de tekst schijnt te zeggen, begon de goudwinning

in Minas Gerais niet ca. 1670 (p. 353) maar eerst na 1694. De geografie van België komt nogal bekaaid uit de voorstelling van de zogenaamde Vlaamse Vaart (p. 522). De nieuwe Zuidnederlandse waterweg gaf niet te Mechelen maar te Leuven aansluiting op de landroute naar Duitsland waartoe vanaf 1749 de vaart tussen Leuven

en Mechelen werd gegraven; de verbinding tussen de Gentse Schelde en Brugge, en tussen Brugge en Oostende, bestond sedert het begin van de zeventiende eeuw maar werd inderdaad in het midden van de achttiende verbeterd. En werden de Surinaamse plantageleningen van W.G. Deutz vanaf 1751 (p. 587) of 1752 (p. 667) uitgegeven?

Tenslotte nog een woord over het register. Geografische namen blijken daarin met enige willekeur te zijn opgenomen. Terwijl bv. Oostenrijk, Italië en Turkije geregistreerd werden, zijn Engeland, Frankrijk, Spanje, Portugal, Zuidelijke Nederlanden (of België) en Duitsland het niet. Wat dit laatste land betreft figureren naast een aantal stadsnamen ook een paar gewesten in de lijst, bv. Rijnland en Saksen, maar andere dan weer niet, zoals Zuid-Duitsland, al wordt dit enige malen in zijn geheel als een economisch landschap in de tekst vermeld. En het trefwoord Brabant dekt twee verschillende begrippen, zowel het Generaliteitsland als het Zuidnederlandse gewest.

Uiteraard richt zich die laatste kritiek niet tot Van Dillen, die aan het samenstellen van het nawerk geen deel kan hebben gehad. Wij durven trouwens ook herhalen dat de kritische bemerkingen die voorafgaan de lezer niet de indruk dienen gegeven te hebben dat wij iets zouden afdoen aan de grote waardering die wij hebben voor het wetenschappelijke testament van de eminente geleerde die Van Dillen was. Zijn boek blijft een waardige bekroning van een rijk levenswerk. Het moge nog in lengte van dagen een veilige gids blijven voor vele beoefenaars van onze wetenschap.

J.A. van Houtte

Lotte Hellinga-Querido, *De Koningsbijbel van de Prins in de Stadsbibliotheek te Haarlem. Verslag van een onderzoek* (Stadsbibliotheek Haarlem en Instituut voor Neofilologie en voor Neolatijn van de Universiteit van Amsterdam, 1971, iii + 63 blz., 5 illustraties).

In de Haarlemse Stadsbibliotheek (opgericht 1596) hebben van 1962 tot 1969 kandidaten in de Nederlandse taal- en letterkunde, onder leiding van de afdeling filologie van het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam, onderzoek verricht naar het oudste bezit van de bibliotheek. Dit werk wordt sedert 1969 voortgezet door en onder leiding van het Instituut voor Neofilologie en voor Neolatijn van dezelfde Universiteit. Laatstgenoemd Instituut werd in 1969 door de Faculteit der Letteren opgericht. Het is de eerste en tot dusver enige Nederlandse instelling voor elk van beide aspecten van het vakgebied dat het bestrijkt, te weten: de Neofilologische kritiek en hermeneutiek in verband met de toegepaste hulpwetenschappen, en de Neolatijnse letteren in de ruimste zin. - Drs. Lotte Hellinga-Querido is als wetenschappelijk hoofdmedewerker aan dit Instituut verbonden.

Zoals in de ondertitel nader omschreven biedt haar publikatie het verslag van een onderzoek. Waarbij onmiddellijk worde opgemerkt, dat aan dit verslag hoge lof dient te worden toegekend. Voornamelijk vanwege de verstrekte voorlichting: het stelselmatig binnenvoeren in een veld van onderzoek zonder dat de lezer ook maar één ogenblik de draad van de uiteenzetting kwijt raakt. Èn uit methodologisch èn uit didactisch oogpunt acht de beoordelaar dit een prachtige prestatie. Hij heeft de door

schrijfster uiteengezette beginselen gevolgd; en ook daarin bewondert hij de wijze van bewijsvoering en ontwikkeling: constructief, helder, methodisch en principieel.

Uiteraard heeft bij het onderzoek het accent op de bibliotheekgeschiedenis gelegen. Aanvankelijk bepaaldelijk gericht op de vraag hoé de Haarlemse verzameling tot stand is gekomen; later uitlopend in de complementaire, tweeledige vraag: welke boeken aan-

wezig waren in 1672 (verschijningsjaar van de eerste gedrukte catalogus), en wat er bij de tegenwoordige stand van de (bepaaldelijk) descriptieve bibliografie, van de boekgeschiedenis en van de wetenschapsgeschiedenis over deze edities en teksten bekend is.

De verhandeling dient als toonbeeld dezer werkzaamheid. Zij heeft betrekking op de Polyglotte Bijbel-uitgave van Plantijn, die om twee redenen als voorbeeld gekozen werd: enerzijds omdat de herkomst van het exemplaar voor Haarlem verrassend was; anderzijds omdat in dit geval het literatuuronderzoek duidelijk deed uitkomen, welke specifieke gegevens in bijzondere gevallen van een beschrijving geëist kunnen worden. Het ligt daarbij voor de hand, dat men gedurende de voortgang van het literatuuronderzoek tot herziening van standpunten gekomen is. Ook daaromtrent wordt mededeling gedaan met als gelukkig gevolg, dat de lezer over de schouders van de onderzoekers heen kijkt. Daarvoor past dankbaarheid, zoals men er ook alleen maar erkentelijk voor zijn kan, dat de directeur-bibliothecaris van de Stadsbibliotheek te Haarlem (de Heer C. van Dijk) het initiatief tot deze uitgave genomen heeft. Het stemt tot voldoening dat de gekozen publikatievorm een duidelijk beeld geeft van werk dat in zijn bibliotheek wordt verricht.

Het met uiterste nauwkeurigheid en kennelijk enthousiasme ondernomen onderzoek opent met de bibliografische benadering, om van daaruit te komen tot de drukgeschiedenis en de problemen die deze stelt. Dan volgt een noodzakelijke uitweiding over de banden van Plantijn, welke - ten slotte - naar het belangrijkste en omvangrijkste onderdeel voert: de geschiedenis van het Haarlemse exemplaar. Naar vanzelf spreekt kan hier niet weergegeven worden hoe haarfijn op alles is ingegaan. Maar wel moge uit volgende regels blijken van hoe beslissende betekenis een dergelijk onderzoek zijn kan voor de oplossing van vele raadselen waarvoor oude boeken ons stellen. Het komt te zelden voor dat de resultaten van zulke navorsingen in afzonderlijk uitgegeven verhandelingen aan de wetenschappelijke wereld aangeboden worden, dan dat men zich in casu daarover niet dubbel zou verheugen.

Om met een opmerkelijke vaststelling te beginnen: er bleken niet heel veel beschrijvingen van de Biblia Regia te bestaan; een werk toch - terecht - beschouwd als één van de beroemdste monumenten van wetenschap en dichtkunst uit de zestiende eeuw. Daar kwam bij dat geen van de beschrijvingen rechtstreeks leidde naar drukgeschiedenis en ontstaansgeschiedenis van de Biblia Regia, terwijl toch, vanzelfsprekend, de verklaring van de verschillen tussen de exemplaren in de drukgeschiedenis gezocht moet worden. Binnen de descriptieve doelstelling bleek het nu noodzakelijk, aan te geven waaruit het Haarlemse exemplaar materieel en inhoudelijk bestaat. En voorts, binnen de boekgeschiedenis en gericht op de geschiedenis van dit ene exemplaar, zich af te vragen of de eerste koper ervan bekend is; of Plantijn het binden van dit exemplaar verzorgd heeft; en hoe het in de Haarlemse Stadsbibliotheek kwam. Het onderzoek leidde tot een rechtstreeks antwoord op de eerste en tweede vraag: eerste koper (of bezitter) is Prins Willem van Oranje geweest; voorts is het Haarlemse exemplaar in opdracht van Plantijn voor de Prins gebonden. - Veel moeilijker bleek de beantwoording van de derde en laatste vraag. Uitgaand van het vaststaand feit, dat vóór 1579 de Prins rechtstreeks met de Biblia Regia te maken heeft gehad, voerde het onderzoek tot de volgende conclusie: het Haarlemse exemplaar is nièt een exemplaar dat de Prins verwierf om het aan Haarlem te schenken, maar een exemplaar dat bestemd was voor zijn eigen bibliotheek, en dat

pas later, hoe dan ook, in de Haarlemse Stadsbibliotheek terechtgekomen is. Aldus geformuleerd lijkt de vaststelling eenvoudiger dan haar ontwikkelingsgang is, want het onderzoek toont duidelijk hoe moeizaam de weg daartoe geweest is, dit temeer omdat de Haarlemse boekerij haar bestaan in zekere zin mede aan de Prins van Oranje dankt. Om hier verder door te dringen

moet men vertrouwd zijn met de lotgevallen van de Oranje-Nassau bibliotheek en 's Prinsen boekenbezit nà 1567; twee zaken die in onderhavige monografie op enkele uiterst belangrijke bladzijden omstandig uit de doeken gedaan worden. Daarbij blijkt dat Prins Willem I in het bezit is geweest van een boekerij uit het oude Oranje-Nassau eigendom, waarvan het boekenbezit van Philips van Kleef een belangrijk deel vormde. Voorts zijn er boeken in het bezit van Prins Willem van Oranje geweest, die nièt het lot hebben gedeeld van de latere stadhouderlijke verzameling. De herkomst van de nu bekende exemplaren is dus ongelijk. Nu is na 's Prinsen dood in het daarop volgend jaar (1585) tot verkoop van zijn roerend goed te Delft besloten; het Haarlemse exemplaar van de Biblia Regia zal daar en toen door een onbekende koper gekocht zijn. Het valt niet uit te maken wannéér de Biblia Regia in de Haarlemse Stadsbibliotheek gekomen is. Met zekerheid weten wij alleen, dat het werk tussen de datum van de oprichting der bibliotheek (1596) en de datum van het verschijnen van de gedrukte catalogus (1672) verworven is.

Uit het voorafgaande kan worden afgeleid, hoe bijzonder wel het de auteur gelukt is de bronnen te laten spreken, zodat er overeenstemming bereikt is tussen bronnenbeschrijving en hun bewerking. De monografie plaatst - ook daardoor - bibliotheekgeschiedenis èn drukgeschiedenis in hun cultuurhistorisch verband, en zal menigeen - ook onder hen die vertrouwd zijn met de behandelde materie - voor verrassingen stellen.

P.J.H. Vermeeren

J.Z. Kannegieter, *Geschiedenis van de vroegere Quakergemeenschap te Amsterdam*: *1656 tot begin negentiende eeuw* (Publikaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam, uitgegeven door de stichting genaamd 'Stichting H.J. Duyvisfonds', IX; Amsterdam-Haarlem: Scheltema & Holkema NV, 1971, viii + 352 blz., f 40. -).

Deze studie is een belangrijke aanvulling op een deel van het levenswerk van Dr. William Isaac Hull, de Amerikaanse geschiedschrijver van het Quakerisme in Nederland. Na ruim vijfentwintig jaar bronnenonderzoek in de Verenigde Staten, Engeland en West-Europa publiceerde Hull in 1933 de eerste van zijn Swarthmore College Monographs on Quaker History, *Willem Sewel of Amsterdam*, *1653-1750*: *The First Quaker Historian of Quakerism*. Daarna verschenen achtereenvolgens *William Penn and the Dutch Quaker Migration to Pennsylvania* (1935), *The Rise of Quakerism in Amsterdam*, *1655-1665* (1938), en (postuum) *Benjamin Furly and Quakerism in Rotterdam* (1941). Hull's nagelaten aantekeningen voor de zes andere geprojekteerde delen - onder andere 'Dutch Quaker Leaders, 1668-1800' - bevinden zich in de Friends Historical Library van Swarthmore College, Swarthmore, Pennsylvania.

Ondanks Hulls verklaring in de voorrede tot zijn eerste boek dat hij het handschriftmateriaal voor zijn monografieën had aangetroffen onder andere 'in the rich and wellhoused archives of the various cities and towns in the Netherlands', blijkt uit zijn bronvermeldingen dat hij de hier te lande aanwezige archivalia

nauwelijks geraadpleegd heeft. Kannegieter stelde zich daarom tot taak het werk van Hull af te ronden door een breed opgezet onderzoek in het archief van de gemeente Amsterdam, aangevuld met gegevens uit enkele andere gemeente-archieven. Zoals te verwachten was leverden de doop-, trouw-, en begrafenisregisters, de protokollen van het notariële archief, en de rechterlijke archieven in het Gemeente-archief van Amsterdam hem hierbij het rijkste materiaal. Bovendien had schr. de beschikking over doorslagen van de door Hull nagelaten aan-

tekeningen. Ook voor de handschriften in de centrale Quakerarchieven in Londen - de Library of the Society of Friends in Friends House - en voor de Stephen Crisp Collection of Quaker Letters and Papers, die bij de Colchester Monthly Meeting in Engeland berust, heeft de auteur zich verlaten op de daaruit door Hull gemaakte aantekeningen. In dit verband zij opgemerkt dat het ongetwijfeld de moeite waard geweest zou zijn de desbetreffende archivalia ter plaatse zelf te depouilleren. Bij de opheffing van de oude Amsterdamse Quakergemeente in 1824 bleken de archieven, met uitzondering van twee notulenboeken van de Friese Maandvergadering, te zijn verdwenen. Deze laatste bevinden zich thans in Friends House, ook overigens een onschatbare Fundgrube voor de onderzoeker van de geschiedenis van het Quakerisme in Nederland. Dat Kannegieter er, ondanks de handicap van het ontbreken van de welhaast indispensabele Amsterdamse archiefstukken, in geslaagd is ruim anderhalve eeuw hoofdstedelijk Quakerleven tot in de fijnste historische, sociaal-ekonomische en vooral ook persoonlijke details te rekonstrueren, is te danken aan zijn met zelden falende akribie doorgezette speurwerk.

Na een inleiding over het Quakerisme in het algemeen volgen twee hoofdstukken over de Quakerprediking en de Quakers in Amsterdam in de jaren 1655-1666 en over de aktiviteiten van de Vrienden in Amsterdam en elders in de laatste jaren der zeventiende eeuw. Hoofdstuk III handelt over Pieter Hendricksz. Deen († 1704), die door schr. gekarakterizeerd wordt als een van de boeiendste figuren van de Amsterdamse Quakergemeenschap in haar bloeitijd. Hoofdstuk IV is gewijd aan Willem Sewel, vertaler, geschiedschrijver, lexikograaf, en auteur van *Histori Van de... Quakers* (1717). Dit hoofdstuk vormt een opportune aanvulling op de reeds geciteerde monografie van Dr. Hull, niet het minst vanwege de verhelderende samenvatting en kritische evaluatie van de uiteenzettingen in Sewels welhaast onverteerbare foliant. De ‘onbetwiste leider’ van de Quakerbeweging op het vasteland van Europa in deze periode was Jan Claus (1641-1729), geboren in Straatsburg, maar vanaf zijn vijfentwintigste jaar inwoner van Amsterdam. Hoofdstuk V geeft niet alleen een gedetailleerd beeld van zijn werkzaamheden in dienst van de Vriendengemeenschap, maar schildert hem tevens als ‘echtgenoot en vader, als fabrikant en koopman, zelfs als een op het dwaalspoor geraakte fantast en speculant’. Dit hoofdstuk bevat ook een aantal interessante biezonderheden over de afstammelingen van de Rotterdamse Quaker koopman Archibald Hope, de grondleggers van het bankiershuis Hope & Co. Hoofdstuk VI, door schr. zelf getypeerd als ‘een rapsodie van Quakernamen’, bevat de *fata* van diverse Quakers en Quakerfamilies in Amsterdam, Harlingen, en Haarlem van c. 1675 tot c. 1800. In de paragraaf over de familie Van der Werff slaagt schr. er in het voorbijgaan in de historiciteit aan te tonen van de door Wolff en Deken literair vereeuwigde predikster Catharina Timmerman. Drie korte slothoofdstukken behandelen achtereenvolgens de nalatenschap van de Rotterdamse Quakeres Marytge Weyts, overleden in 1700 of 1701, het Amsterdamse Vergaderhuis en de eindfaze van zijn geschiedenis, en de lotgevallen van de bewaarschool ‘Amsterdams Welvaren’. Stamtafels van een aantal belangrijke Quakerfamilies maken het boek ook voor genealogen van belang. Een in verre van vlekkeloos Engels gesteld resumé, enkele addenda, een bibliografie, en een personenregister besluiten het boek. Een lijstje van de zeer fraaie, zeldzame illustraties zou het naslaan vergemakkelijkt hebben.

Ten bewijze van de grote belangstelling waarmee ik Kannegieters studie gelezen heb volgen hier nog enkele kritische kanttekeningen. In de eerste plaats is het vreemd dat in een studie over de oude Amsterdamse Quakers met geen woord gerept wordt over hun ongemakkelijke relatie tot de Vlaamse quiëtiste Antoinette Bourignon, cf. mijn *Reynier Jansen of Philadelphia*, *Early American Printer*: *A Chapter in Seventeenth-Century Non-*

conformity, Groningen Studies in English, XI (Groningen, 1970). De uitleg van de bij de Vrienden gebruikelijke numerieke aanduiding van de namen der dagen en maanden (p. 5) is onvolledig; ongetwijfeld speelde hun afkeer van de gangbare 'heidense' namen, en ook de bijbelse traditie, hierbij een rol. De geboorteplaats van de Engelse Quakerleider William Ames wordt in een Nederlands dokument als 'Weynkaen' gegeven (p. 15). Deze volgens schr. niet te identificeren plaatsnaam is echter zeer waarschijnlijk Wincanton in Somerset. De twee op p. 38 geciteerde pamfletten van Stephen Crisp in de Bibliotheek der Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam zijn geen unica, zoals schr. vermoedt; zowel het British Museum als Friends House bezitten een exemplaar van deze uitgaven. Dat Jan Jansen Reyers, de penningmeester van de Friese Maandvergadering, in 1706 nog in leven was blijkt duidelijk uit de door schr. zelf geciteerde brief van de Amsterdamse Driemaandelijkse Vergadering aan de London Yearly Meeting (p. 79). Evenmin volgt uit deze brief dat Reyers in 1707 zou zijn overleden. Kannegieters citaat komt uit de nagelaten aantekeningen van Hull, die verzuimde de datum van het stuk te geven. De in Friends House bewaarde brief is echter gedateerd 20 mei 1707, waaruit volgt dat Reyers toen nog in leven was; zijn sterfdatum is mij niet bekend. Op p. 98 suggereert schr. dat de in 1684 naar Pennsylvania geëmigreerde Alkmaarse Quaker Jan Willemsz. Boekenoogen zich met twee van zijn kinderen blijvend in Germantown bij Philadelphia vestigde. Uit een stuk in het Notarieel Archief van de Gemeente Alkmaar (No. 392), gedateerd 11 januari 1701, blijkt echter dat zoon Stephanus op dat tijdstip in New York woonde. In de tekst van de brief van Sewel aan William Penn, welke schr. op p. 103-4 uit Hulls *Willem Sewel* aanhaalt, zijn niet alleen een aantal onnauwkeurigheden geslopen, maar ook bijna vier regels zonder waarschuwing weggelaten. Het is niet duidelijk waarom schr. de Duitse vertaling van Robert Barclays *Catechism and Confession of Faith* van 1679 in plaats van de oorspronkelijke Engelse uitgave van 1673 geraadpleegd heeft (p. 125).

Maar deze onbeduidende tekortkomingen vallen in het niet vergeleken bij de uiterst soliede prestatie die hier geleverd is. De geschiedenis van de oude Amsterdamse Quakergemeenschap is thans definitief geschreven. Kannegieter heeft met zijn weldoortimmerde studie historici van verscheiden pluimage aan zich verplicht.

J.G. Riewald

R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, III, *De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw*: *nabloei en inzinking* (Baarn: Ten Have, 1971, 384 blz., f 32,50).

De delen die in 1965 en 1967 verschenen, behandelden de periode tussen 1578 en 1650 en hadden als ondertitel *De kerk der hervorming in de gouden eeuw*. Het onderwerp van dit derde deel kon ook nog tot die eeuw worden gerekend, maar de schrijver vindt de aanduiding 'gouden' kerkhistorisch na 1650 niet meer juist. De overheid luistert dan immers zelden meer naar het getuigenis van 'de kerk der hervorming' en die kerk loopt, als 'publiek erkende', geheel aan de leiband van deze overheid. Bovendien ziet hij allerlei nieuwe denkbeelden opkomen, die de oorspronkelijke bezieling doen tanen.

Evenals de voorafgaande delen geeft ook dit nieuwe boek veel meer dan de titel belooft. De schrijver beperkt zich niet tot de kerk ‘der hervorming’, maar gaat ook in op de ontwikkelingen binnen ‘de gedulde kerken’ en op de denkbeelden van allerlei ‘reformateurs’. Daardoor wordt zijn werk soms bijna een volledige stadsgeschiedenis. Maar hij beperkt zich zelfs niet tot Amsterdam. Hij volgt het spoor van ieder die ook maar in de verste verte iets met de stad te maken heeft gehad in kerkelijk opzicht. Daardoor wordt

zijn werk hier en daar tot een uitvoerige ‘vaderlandse kerkgeschiedenis’. Toch bedelft hij de lezer niet onder het materiaal. Hij bouwt zijn betoog op uit gegevens die hij ontleent aan de kerkeraadsprotocollen en aan de acta van diakonie of classis, gecombineerd met wat de literatuur hem bood. Dat kerkeraadsarchief leverde hem uiteraard het meeste op voor de hoofdstukken over ‘de publiek erkende kerk’ en over de conflicten tussen ‘staat en kerk’. Veel theologische stof zet hij helder uiteen in een beschrijving van ‘een tachtigjarige oorlog’ tussen voetianen en coccejanen, ook van ‘de nadere reformatie’ met De Labadie als hoofdpersoon, en van de al genoemde ‘reformateurs’. Het grote hoofdstuk dat hij aan Balthasar Bekker wijdt, heeft het karakter van een eerherstel.

De brede weergave maakt dat de auteur op minder vertrouwde gebieden soms een steekje laat vallen. Bij de beschrijving van het ontstaan van de oud-bisschoppelijke cleresie van Utrecht (blz. 103) wekt de zin ‘De bisschopszetel werd verplaatst naar Utrecht’ de indruk, dat de Franse missiebisschop Varlet, die omstreeks 1724 te Amsterdam vertoefde, ooit bisschop van Amsterdam zou zijn geweest; de aartsbisschop van deze cleresie, Barchman Wuytiers, heet om onverklaarbare redenen ‘een Amsterdammer’, hoewel hij te Utrecht is geboren. Hier en daar kon de bronvermelding uitvoeriger zijn: waar kunnen we meer te weten komen over de lutherse predikant Visscher, die nog eerder dan Bekker het bijgeloof bestreed (blz. 114)? ‘Sittert in Gulik’ (blz. 131) is het huidige Sittard in Nederlands Limburg. Boerhaave publiceerde Swammerdams handschriften een eeuw na diens geboorte en niet een eeuw na diens dood (blz. 250). De bronvermeldingen geven niet elke auteur de naam waarop hij recht heeft (A.C.J. de Vrankrijker, K.O. Meinsma, M.D. Ozinga). De mooi afgedrukte illustraties zijn meestal uit de tijd zelf, maar de prent met de schuilkerken (tegenover blz. 177) geeft een toestand van na 1800 weer, dat had erbij moeten worden vermeld. En nu we toch om meer vragen: hoe groot waren de groepjes, die de ‘reformateurs’ om zich heen wisten te krijgen? Valt er iets te zeggen over de groei of achteruitgang van ‘de kerk der hervorming’ aan de hand van cijfers aangaande doop, belijdenis en huwelijk?

De charme van het boek ligt in de goede keuze uit het ongedrukte materiaal, de bevattelijke weergave van theologische problemen, de eerlijkheid waarmee de schrijver telkens voor zijn overtuiging uitkomt en de onmiskenbare liefde voor stad en kerk. Het woord vooraf laat zien dat de auteur nog vol plannen is. Hem zij toegewenst dat hij de publicatie zal kunnen voortzetten. Bij een volgend deel moet de uitgever er op letten om de plaats van uitgave niet enkel op het omslag te zetten zoals nu gebeurde, maar ook op het titelblad, waar zij ditmaal ontbreekt.

O.J. de Jong

R. Fruin, *De oorlog van 1672* (Groningen: Wolters Noordhoff, 1972, 302 blz., f 22,50).

Der Holländische Krieg der Jahre 1672-1678 zählt zu den großen, bewegenden Ereignissen geschichtlichen Lebens, welchen bleibende Bedeutung insonderheit im Bewußtsein des niederländischen Volkes zukommt. Wie der Achtzigjährige Krieg (1568-1648), so war auch der Holländische ein Existenzkampf; galt in dem

Zeitabschnitt zwischen 1568 und 1648 Spanien als der Hauptfeind, so trat jetzt Frankreich an seine Stelle, in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts der mächtigste Staat Westeuropas. Wie einst die spanische Weltmacht, so mußte freilich auch das nach europäischer Hegemonie strebende Frankreich Ludwigs XIV. erfahren, daß die niederländische Republik auf die Dauer nicht niederzuwerfen war. Scheiterte die spanische Macht letzthin im Achtzigjährigen Kriege

an dem ebenso effektiven wie fortgesetzten Widerstand des niederländischen Volkes, so erlebte Frankreich mutatis mutandis das gleiche Schicksal. In beiden Fällen vermochten die Niederlande am Ende zu triumphieren; sie konnten sich erfolgreich behaupten, weil ihre Freiheit und eigenständige Existenz zugleich den Interessen allgemein der Freiheit in Europa entsprach.

Der Holländische Krieg in seiner Gesamtheit und Komplexität hat bisher keine seiner wahren Bedeutung entsprechende, umfassende wissenschaftliche Darstellung gefunden; zumindest liegen nur ältere gründliche Arbeiten wie die von W.J. Knoop (*Krijgs- en Geschiedkundige Beschouwingen over Willem den Derde*, I, II, 1895) vor. Das in 20 Hauptabschnitte gegliederte Werk Fruins schließt hier eine Lücke; jedenfalls entwirft der Verf. auf Grund der bisher vorliegenden Fachliteratur und der einschlägigen, bereits gedruckten Quellen ein anschauliches Bild der Entwicklung in Ursache und Wirkung. Das Buch unterstreicht zu seinem Teil nicht nur die Leistungen und den erfolgreichen Selbstbehauptungswillen des niederländischen Volkes in jenem Zeitabschnitt, es macht auch überzeugend die größeren europäischen Zusammenhänge in den Wechselbeziehungen der damaligen Großmächte und ihrer führenden Persönlichkeiten sichtbar.

Das Werk F's. bringt zwar keine neuen Forschungsergebnisse im einzelnen; wohl aber sind die wesentliche Literatur und die wichtigsten Quellen aufgearbeitet, neu interpretiert und insgesamt der Stellenwert des Holländischen Krieges in der niederländischen wie in der europäischen Geschichte in seiner wahren Bedeutung umrissen. Das Buch informiert den Leser verläßlich und realistisch über den Hergang der Ereignisse im einzelnen wie über die größeren Zusammenhänge; es ist geeignet, der heutigen Generation das damalige Geschehen in seiner grundsätzlichen Bedeutung lebendig vor Augen zu führen. Aus der Darstellung geht namentlich die große Wandlung im Verlauf des Holländischen Krieges hervor: aus dem ursprünglichen französischen Angriff auf die Niederlande entwickelt sich schließlich ein europäischer Koalitionskrieg gegen Frankreich; der Holländische Krieg wird zum Ausgangspunkt eines am Ende erfolgreichen Ringens einer europäischen Staatengemeinschaft gegen die französische Hegemonie, wobei die niederländische Republik den entscheidenden Mittelpunkt darstellt. Treffend betont der Verf. in der Schlußbetrachtung, die niederländische Republik sei zum Schrittmacher eines kollektiven Sicherheitssystems gegen die französische Übermacht geworden, die niederländische Nation habe dank dem politischen Willen und der Durchsetzungskraft ihrer Führung, dazu dank ihrer ökonomischen Macht die schwerste Prüfung seit dem Unabhängigkeitskampf durch eigene Kraft durchgestanden.

Ein weiterführendes Quellen- und Literaturverzeichnis (in welchem vielleicht auch das bereits genannte belangreiche Werk von W.J. Knoop hätte aufgeführt werden sollen) beschließt den Band. Es bietet dem Leser die Möglichkeit, sich vertiefend mit den vielgestaltigen Problemen des Buches zu beschäftigen.

Werner Hahlweg

Ph. Moureaux, *Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas autrichiens* (Université Libre de Bruxelles, Faculté de Philosophie

et Lettres, XLVIII; Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 1971, 535 blz., 1 kaart, 775 BF).

Onderhavige studie is bedoeld als een kritische inleiding op de publicatie van het door de centrale regering der Oostenrijkse Nederlanden in 1764 gerealiseerde industrieel recensement, de zogenaamde ‘Relevé général des manufactures, fabriques et productions des

Pays-Bas autrichiens'. Van deze voor de economische geschiedenis der Zuidelijke Nederlanden uiterst belangrijke bron werd door de Belgische historici reeds meermaals gebruik gemaakt; tot nu toe had echter niemand zich dieper gebogen over het administratieve nevenkarakter ervan, over de omstandigheden van haar opstelling en over het probleem van haar plaats in het geheel van de Oostenrijkse regeringspolitiek tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw. Philippe Moureaux heeft op een briljante wijze deze lacune bijgewerkt. Hij heeft zelfs zó diep gegraven dat hij een resultaat bekomen heeft dat beslist ongewoon mag genoemd worden: bij het doornemen van de inhoudstafel valt dadelijk op hoeveel op het eerste gezicht van elkaar losstaande elementen hij tot een vrij samenhangend geheel heeft weten te verwerken. Naar ons gevoel past de titel echter niet bij de lading. Enerzijds omdat zeker geen overzicht geboden wordt van de statistische realisaties van het centraal gouvernement der Oostenrijkse Nederlanden; men zal bijvoorbeeld vruchteloos zoeken naar de vermelding van de enquete van 1771 betreffende de groothandel in de Oostenrijkse Nederlanden. Anderszijds bevat het boek een massa inlichtingen over de instellingen en de regeringspolitieke toestanden hier te lande, gegevens die men normaliter niet onder de genoemde titel zou gaan vermoeden; Ph. Moureaux' studie is vooral een zéér belangrijke bijdrage tot de kennis van het achttiende-eeuwse regeringspolitieke klimaat en van de motorische elementen van het administratief-institutionele netwerk der Zuidnederlandse gewesten. Een inhoudsopgave zal dit duidelijk maken.

In een inleiding bespreekt de auteur de verre voorlopers van de industriële enquete van 1764 - de beperkte industriële statistieken van 1697 en van 1738 - en hangt hij een beeld op van de institutionele en politieke situatie in de Zuidelijke Nederlanden in 1749. Het eerste deel van het boek is een geschiedenis van de centrale financiële en economische bestuursinstellingen der Belgische gewesten, gedrapeerd rond een biografische schets van de fransman Benoît - Marie Dupuy (1713-na 1765). Deze laatste was tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog één der topfiguren van het financiële beheersysteem in de door de Fransen bezette Zuidelijke Nederlanden. Als specialist van het financiewezen van onze gewesten na de vrede van Aken in dienst getreden van de centrale regering te Brussel, werd hij hier de promotor van moderne en centraliserend-gerichte administratietechnieken, die reeds vroeger in Frankrijk toegepast werden. Dupuy was als het ware een buitengewoon agent, nauw verbonden aan de persoon van de gouverneur-generaal en van de gevolmachtigd-ministers Botta-Adorno en Cobenzl, maar bleef in feite een ondergeschikt ambtenaar. Hij introduceerde in de Brusselse ministeries de franse geest van administratieve orde en de zin voor een degelijke documentatie. Met een moeilijk karakter als het zijne moest deze niets ontziende en fanatiek-hervormingsgezinde administrator noodzakelijkerwijze in conflict komen met de traditionele - door zijn toedoen eigenlijk openlijk van onmacht beschuldigde - regeringsinstellingen. Nadat hij in 1749-1752 het centrale boekhoudkundig systeem had laten hervormen, werd hij trouwens door het hogere ambtenarenkorps hier te lande als een gevaarlijk tegenstander behandeld. In 1751 kreeg hij de opdracht zich met de douaneorganisatie bezig te houden; het volgende jaar zou hij het Regiebureau van douane hervormen. Hij bleef actief op het gebied der staatsfinanciën. Op algemeen politiek vlak zou de benoeming van Patrice de Neny tot tresorier-generaal van financiën in 1753 het begin betekenen van de afname van Dupuy's invloed en dit door een heropstanding van de traditionele

regeringsinstellingen, wier leiders in 1757 hun actie met zijn verwijdering uit de Nederlanden zouden bekronen. Op zuiver economischstatistisch terrein anderszijds heeft Dupuy beslist baanbrekend werk verricht voor de latere ‘grote’ industriële recensementen, o.a. door zijn economische rapporten betreffende de Belgische douanedepartementen (1751) en provinciën (1753) en door zijn pogingen tot

het organiseren van een industrieel recensement, uit te voeren door de douaneorganisatie (1755). Het zijn natuurlijk deze activiteiten die het bindmiddel leveren tussen de 'Dupuybiografie' en de studie van het recensement van 1764. Aan dit laatste is het tweede deel van onderhavige studie gewijd. Ook hier heeft Ph. Moureaux het verloop van de politieke gebeurtenissen in de Brusselse regeringsmilieus als ruggegraat voor zijn betoog gebruikt. In het verhaal van de evolutie der machtsverhoudingen tijdens de periode 1757-1764 zit de schets van het eigenlijke groeiproces van de statistische 'pogingen' verweven: de douanestatistiek van Baudier (sedert 1759), de 'Mémoires destinés à l'instruction de l'Archiduc' (begonnen in 1758), de mislukte industrietelling van 1762 en tenslotte het fameuze, op het aandringen van kanselier Kaunitz door de douanediensten gerealiseerde recensement van 1764. De drie laatste hoofdstukken van deel II behandelen respektievelijk de recensementen van na 1764, de documentaire waarde van de telling van 1764 en het gebruik dat de historici van deze bron gemaakt hebben.

Uit dit overzicht moge blijken dat Schr. een erg gevarieerde stof per se tot een eenheid heeft willen verwerken. Dat dit niet altijd zonder enige krampachtigheid is kunnen gebeuren, valt licht te begrijpen. Het feit dat tegen de 'centrale lijn' van het boek wel wat te zeggen valt, doet nochtans geen afbreuk aan de enorme verdiensten ervan. Voor ons is het één der basisstudies voor de periode. Wij herhalen het: Ph. Moureaux' studie is een mijn van gegevens voor de geschiedenis van het regeringspolitieke en economische klimaat in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de tweede helft der achttiende eeuw. De lezer zal er echter wel goed aan doen niet uit het oog te verliezen dat ook nog andere gebeurtenissen dan deze hier beschreven dit klimaat gevormd hebben. Nu wordt met spanning gewacht op de publicatie van de nijverheidsenquete van 1764 in de reeks van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis.

L. van Buyten

Leonard Plemp van Duiveland, *Schimmelpenninck 1761-1825*, *levensverhaal en tijdsbeeld* (Rotterdam: Ad. Donker, 1971, 224 blz., f 19,50).

Is het in het algemeen gesproken redelijk niet-professionele historici met enige toegeeflijkheid te beoordelen, in dit geval mag, dunkt me, wel een strengere maatstaf worden aangelegd. Er bestond immers al een modern boek over Schimmelpenninck, ook van een amateur, maar van een, die, hoe men ook principieel over zijn visie wil denken, toch zeker heeft doen blijken, dat hij zich grondig en consciëntieus in zijn materie heeft verdiept. Komt dus nu iemand met een nieuwe publicatie hierover dan ligt het voor de hand zijn werk te vergelijken met dat van Theun de Vries. Het spijt me te moeten zeggen, dat voor mij die vergelijking in het nadeel van de heer Plemp van Duiveland is uitgevallen.

Aan de feiten die De Vries meedeelt heeft hij namelijk niets van werkelijk belang toegevoegd. Eigenlijk wordt hetzelfde verhaal nog eens gedaan, met andere accenten weliswaar, maar zonder dat er echt interessante aanvullingen worden gegeven. Dat Schimmelpennincks eigen archief inderdaad lacuneus is lijkt mij geen afdoende excuus. Nasporingen in de gemeentearchieven van Deventer en Amsterdam, in het

algemeen rijksarchief, in de Grote Club te Amsterdam (archief Doctrina) en in de universiteitsbibliotheek te Leiden (collectie Valckenaer) zouden allicht nog wel een en ander tevoorschijn hebben gebracht. Ook schijnen de studies van Van Winter over de financiële relaties tussen Amsterdam en de Verenigde Staten en de dissertatie van Zappey over Goldberg deze auteur niet bekend te zijn.

Trouwens, ook van de bronnen, die wèl op zijn literatuurlijst voorkomen, heeft hij niet steeds het gebruik gemaakt, dat men had mogen verwachten. Over het geschil van Amsterdam met Provisionele Representanten van Holland over de eed, de radikale bewegingen in 1795 binnen de stad, het kanonniersoproer, en het verkiezingsreglement voor de stad, alles zaken, waarbij Schimmelpenninck als lid van de municipaliteit van Amsterdam ten nauwste betrokken was, had niet gezwegen mogen worden. Al te summier is naar mijn smaak ook Schimmelpennincks aandeel in de beraadslagingen voor de eerste Nationale Vergadering weergegeven. Veertig bladzijden voor de tijd vóór Schimmelpennincks optreden als gezant bij de Eerste Consul is wel wat al te mager in verhouding tot het geheel; daarvan was beslist meer te maken geweest.

Verder vielen me enige onjuistheden op. Dat de autodidact Gogel de meesterstitel wordt toebedeeld en het ambt van raadpensionaris onder de oude Republiek wordt voorgesteld als ontstaan uit dat van griffier is tot daaraan toe, maar ronduit bedenkelijk is de eveneens foutieve bewering, dat Schimmelpenninck deel zou hebben uitgemaakt van de Commissie voor de constitutie in 1796-97. En nog bedenkelijker, dat de gang van zaken en de omstandigheden tijdens de tweede Nationale Vergadering en onmiddellijk daarna zo oppervlakkig worden behandeld, dat niet beter wetende lezers wel een volstrekt verkeerde indruk moeten krijgen van de factoren, die leidden tot de staatsgrepen van 22 januari en 12 juni 1798. Schimmelpenninck was wel geen lid van die vergadering geweest, maar hij nam op zich de actie van Gogel c.s. in Parijs te verdedigen en de auteur had dus op dit punt veel uitvoeriger en vooral nauwkeuriger moeten zijn in zijn uiteenzettingen. Een onvolledig en daardoor misleidend beeld geeft hij ook van Schimmelpennincks contact met Gogel in 1805. Dat de onderhandelingen over het te volgen financiële beleid moeizaam verliepen en Schimmelpenninck belangrijke concessies moest doen wordt, mijns inziens zeer ten onrechte, helemaal niet vermeld.

Maar wat mij het meest heeft teleurgesteld is, dat de heer Plemp van Duiveland in zijn literatuurlijst wel de dissertatie van C.H.E. de Wit noemt maar nergens expliciet op de daarin vervatte uitdaging, juist ten aanzien van Schimmelpenninck ingaat. Er zijn door het gehele boek heen genoeg indicaties om aan te nemen, dat hij het met De Wits provocerende thesen niet eens is. Schimmelpenninck was een controversiële figuur toen Thorbecke zijn reeks van pertinente vragen op de zoon en op M.C. van Hall afvuurde, en hij is het, blijkens het grote verschil in appreciatie bij Geyl en De Wit, vandaag de dag nog. Plemp van Duiveland staat niet onkritisch tegenover het karakter en het gedrag van zijn hoofdpersoon, maar de discussie over de rol die Schimmelpenninck in de binnenlandse partijstrijd speelde, heeft hij ontweken, wat men van Theun de Vries niet kan zeggen. Het ging in de Bataafs-Franse tijd niet om rechten voor de ‘vierde stand’; daaraan dachten ook ‘linkser’ mensen dan Schimmelpenninck toen niet; maar om een controverse binnen de ‘derde stand’, die nog onvoldoende is geanalyseerd. Identificeerde de haute finance zich met wat De Wit de ‘aristocraten’ noemt of had ze een eigen gezicht; dat is het probleem, dat door De Wit op een nogal toegespitste manier aan de orde is gesteld. Het is heel jammer, dat Plemp van Duiveland de gelegenheid heeft voorbij laten gaan om een bijdrage tot een genuanceerder beschouwing daarvan te geven.

Het boek is over het geheel in een niet onplezierige stijl geschreven, al doet het gebruik van ‘dezelve’ komiek-ouderwets aan.

G.J.W. de Jongh

C. Smit, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland. Derde periode 1899-1919*, VII, *1914-1917* (RGP Grote Serie 137; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1971, 589 blz.).

Als aanvulling op zijn documentenuitgave over Nederlands buitenlands beleid heeft C. Smit een tweede deel met bronnen van buitenlandse herkomst gepubliceerd. Vierhonderdtweeëntwintig stukken over Nederland; Duitse, Britse, Amerikaanse en Belgische, afkomstig uit de archieven van het Auswärtige Amt te Bonn, het Foreign Office te Londen, de National Archives in Washington en het ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel. De uitgever is in zijn inleiding wat zwijgzaam met betrekking tot zijn selectiekriteria en geheel duidelijk worden die uit zichzelf niet. Men moet daarvoor al naar de vorige delen grijpen. In wezen bestrijken de stukken de beide oorlogsjaren 1915 en 1916, maar waar de Duitse correspondentie eind december 1914 start, vinden we Engelse memoranda sedert augustus, Amerikaanse vanaf oktober, terwijl er Belgische brieven al van juli van datzelfde eerste oorlogsjaar in zijn opgenomen. Ook de eindstreep, die hier werd getrokken - januari 1917 - wordt niet toegelicht en kon niet zonder meer uit zichzelf evident worden genoemd. Smit heeft kennelijk de chronologische indeling van deel IV willen aanhouden, waar deze band het supplement bij is, maar geheel bevredigend is dat niet.

Voorts vraagt men zich af waarom er geen Franse stukken zijn opgenomen. Aangezien de kritiek op de Nederlandse onzijdigheid in deze papieren nogal eens om de hoek komt kijken en de Fransen in dit opzicht het minst tolerant waren, kan men van die zijde leuke gegevens verwachten. Zowel de chronologische als de thematische afbakening blijven dus onduidelijk, al weet ik natuurlijk dat een ideaal hier onbereikbaar is. Hetzelfde geldt een enkele keer ook voor de gepubliceerde documenten als zodanig. Bijlagen zijn soms wel, soms niet opgenomen en ondanks alle vertrouwen in de ervaring en de kundige hand van de uitgever had de gebruiker van dit deel toch wat meer deelgenoot van diens overwegingen gemaakt mogen worden. De annotaties zijn wat krap gehouden, hoe bruikbaar overigens ook. Maar niet iedereen staat - om een voorbeeld te noemen - herkomst en strekking van een brochure als ‘J'accuse’, waar op pagina 24 naar verwezen wordt, helder voor de geest. En van wie zijn bijvoorbeeld de marginalia op de Duitse stukken? Heeft Wilhelm II zich zoals in vroegere jaren hier nog ‘Höchstdieselbst’ uitgeleefd? Dit alles doet overigens niets af aan het feit, dat Smit opnieuw een waardevolle, soms zelfs boeiende bronnenpublicatie aan zijn serie heeft toegevoegd.

Centraal in deze berichten staat natuurlijk het vraagstuk van de Nederlandse neutraliteit. Juist uit deze nieuwe uitgave wordt duidelijk hoe lastig de positie van den Haag herhaaldelijk werd en dat er navigatiekunde bij kwam kijken om noch in de Duitse scylla noch in de Brits-Franse charybdis te worden meegezogen. Beide kampen kregen soms het gevoel, dat den Haag met zijn neutraliteit de tegenstander in de kaart speelde. Onvrijwillig, want zowel de Duitse als de Engelse stukken tonen aan, dat de beide gezanten althans, en zij niet alleen, volledig waren doordrongen van de goede trouw van het kabinet Cort van der Linden en van de vaste wil van de hele natie, bij de koningin te beginnen, om de neutraliteit te handhaven. Even overtuigd was men ook in beide kampen (nogmaals, wat Frankrijk aangaat moet het nog blijken), dat Nederland zich tegen elke aanvaller te weer zou stellen, al varieerde het oordeel over de kwaliteit van dat verweer wel eens. Men zag ook, van Duitse als

van Engelse zijde, dat die neutraliteit geheel in het Nederlandse staatsbelang lag. Vraagtekens werden daarentegen herhaaldelijk geplaatst achter de mogelijkheid om die neutraliteit door te voeren.

Ik sprak van een lastige positie. Uiteraard, want zowel geografisch als economisch lag

Nederland veel meer in het hart van de strijd dan de andere neutrale kleintjes, zoals Denemarken, dat de Engelsen wel eens als lichtend voorbeeld aanhalen. De strategische betekenis van de Scheldemond en van Zeeland, evenals van Limburg als operatiebasis bracht met zich mee, dat beide partijen er niet gerust op waren of hier niet verwikkelingen konden dreigen, als de vijand in het nauw kwam te zitten. Toch moet niet uit het oog verloren worden, dat handhaving van de Nederlandse neutraliteit eveneens in het belang van Duitsland, in iets mindere mate ook van Engeland was. Hier bestond in beginsel geen controverse tussen den Haag, Berlijn en Londen. Zonder te kort te doen aan het beleid van het kabinet Cort van der Linden en van Loudon (minister van buitenlandse zaken, die hier als een vriendelijke, eerlijke maar wat zachte heer verschijnt), dat volledig in overeenstemming was met het staatsbelang en gedragen werd door de algemene opinie, moet daar stellig de hoofdreden worden gezocht dat de neutraliteit tot het einde toe gehandhaafd kon worden. Niet het correcte gedrag van den Haag, maar het objectieve staatsbelang van de grote buren gaf de doorslag. Maar nogmaals: de ontwikkelingen konden uit de hand lopen. Directe korte-afstandsbelangen van militaire of economische aard konden in botsing komen met die fundamentele belangen. Deze eventualiteit zorgde voor de grotere en kleinere spanningen.

Voor de Duitsers was de neutraliteit zonder meer een plus-punt; in deze jaren zagen zij dit steeds duidelijker, met het oog op de stevige omknelling van de Engelse blokkade. In gezant Von Kühlmann had Berlijn een van zijn intelligentste diplomaten naar den Haag gedirigeerd. Kühlmann toont zich, zoals Smit terecht opmerkt, een man met veel begrip voor de Nederlandse situatie, die op subtiele wijze de Hollandse gevoelens tégen Engeland en vóór het keizerrijk tracht te beïnvloeden. Ook niet zonder succes. De nogal anti-Duitse stemming uit de eerste oorlogsmaanden - de aanval op België en de eerste verhalen van vluchtelingen over het Duitse optreden hadden de kalme negentiende-eeuwsingedommelde gemoederen hier wel even geshokkeerd - begon in 1915 en 1916 wat terug te lopen. De dikwijls vrij onaangename Britse maatregelen tegen de Nederlandse handel boden een welkom middel om in allerlei kringen anti-Engelse sentimenten te stimuleren. In 1916 werden Kühlmanns pogingen in die richting dan weliswaar weer doorkruist door de Duitse U-boot aanvallen op Nederlandse schepen, zoals de ‘Tubantia’, de ‘Artemis’, de ‘Berkelstroom’, die veel kwaad bloed zetten. Het recept van de gezant luidde: zomin mogelijk provocerende dingen doen om de ‘natuurlijke’ genegenheid van het Nederlandse volk voor Duitsland niet opnieuw af te stoten; Nederland is echter benauwd voor de Duitse omhelzing, is bang zijn zelfstandigheid te verliezen. Vandaar de grote ongerustheid over de Duitse annexatieplannen ten aanzien van België; de toekomst van België acht Kühlmann een kardinaal punt voor de Duits-Nederlandse relaties. Zoals bekend zouden de Duitse annexatieplannen, waar Berlijn zich, speculerend op een gunstige militaire ontwikkeling, nooit duidelijk over uitsprak, de grootste sta-in-de-weg vormen voor een compromis-vrede in een later stadium. Het is treffend hier te lezen, hoe zwaar dit vraagstuk ook op de Duits-Nederlandse verhouding drukte. België zou als een vloek op Duitsland blijven liggen tot de definitieve nederlaag. Kühlmann meent, dat men zich in Nederland wel met een Duitse Maasgrens kon verenigen, hetgeen hij zelfs voordelig acht voor Nederland. Ondraaglijk echter zou een blijvende verwerving van Antwerpen en de Scheldemond zijn. Terwijl de gezant deze kwestie in de doofpot wil stoppen in het belang van een

goede verhouding, is hij geen voorstander van een geruststellende definitieve verklaring. Hij wil de zaak openhouden om later pressie op den Haag te kunnen uitoefenen en andere concessies, bijvoorbeeld aan de Eemsmonding, los te krijgen. Opmerkelijk is, dat de geleidelijke aanleuning van Nederland tegen het Rijk in een verdere toekomst ook

voor Kühlmann de natuurlijke ontwikkeling blijft. In dit verband is ook een memorandum van een zekere dr. Wichert, hoofd van een soort propaganda-afdeling, de moeite waard, waar over de Nederlandse aard en traditie wordt gesproken en over de mogelijkheden tot beïnvloeding van de publieke opinie in pro-Duitse zin. Globaal constateert Kühlmann, dat de 'rechtse' en behoudende kringen, de protestantse partijen, de katholieken en verder de middenstand Duitse sympatieën heeft, terwijl ook in de sectoren van kunst en wetenschap veel Duitse invloed bestaat. Het proletariaat, de 'linkse partijen' en de grote zakenlui in Amsterdam vooral vormen de anti-Duitse elementen. Maar bij de SDAP lagen de kaarten genuanceerder. Troelstra is in Kühlmanns ogen stellig niet anti-Duits en de oude nauwe relaties met de Duitse socialisten boden pikante perspectieven. Ondanks alle begrip en realisme blijkt toch ook voor Kühlmann de gedachte, dat Nederland een geheel zelfstandige staat en natie zal blijven moeilijk te bevatten. Overigens was zijn begrip en tact juist een gevolg van zijn realisme. De Engelsen zaten duidelijk 'am längeren Hebelarm', zoals hij het stelt, omdat zij de Nederlanders in economicis het mes op de keel konden zetten en omdat daar Indië was, dat elk conflict met Britannië voor den Haag uitsloot. Dat Kühlmann indirect de vader van de geruchtmakende alerte van 31 maart 1916 zou zijn - het bericht uit Berlijn, dat de Engelsen van plan waren in Zeeland te landen - zoals Smit stelt (p. xix), gaat mij echter te ver.

Voor Engeland was de voornaamste zorg om het lek in de blokkadering, dat Nederland heette, zo veel mogelijk te stoppen. In de Britse stukken vormt de contrôle op de Nederlandse in- en uitvoer het veruit belangrijkste vraagstuk. Naast de gezant Johnstone was het vooral de handelsattaché Sir Francis Oppenheimer, van huis uit een Duitser uit Frankfurt, die hier een belangrijke rol ging spelen. Omdat den Haag niet de Britse wensen kon vervullen zonder de Duitsers te provoceren, fungeerde een in november 1914 opgerichte Nederlandse Overzee Trustmaatschappij (de NOT) - een particuliere maatschappij, die de hele koloniale in- en uitvoer zo veel mogelijk onder haar hoede nam - als instrument om de invoer van contrabande naar Duitsland te controleren en te verhinderen. Een lichaam, dat de steun kreeg van de regering, zonder dat deze daarbij door Duitsland direct aansprakelijk kon worden gesteld. In hoeverre de NOT voldeed is echter een open vraag. Van Britse zijde kwamen in elk geval klachten, dat nog altijd veel te veel goederen via Nederland naar Duitsland doorsijpelden. Gezant Johnstone werd door Grey zelfs op de vingers getikt, dat hij al te veel begrip voor de Nederlanders opbrengt. Over en weer zijn er voorts de verwijten over Nederlandse kranten, die in dienst van de ander zouden staan. Bij de fel anti-Duitse Telegraaf kwam het tot een proces tegen hoofdredacteur Schröder, die van spionage werd beschuldigd. Maar ook de Duitsers werkten grof met geld om bepaalde krachten naar hun hand te zetten; een thema voor nader onderzoek.

In de Belgische stukken komen bovenal de annexionistische plannen van Belgische zijde met betrekking tot Zeeuws-Vlaanderen en de Scheldemond ter sprake. Gezant Fallon en minister Beyens moesten weinig hebben van de annexionistische stroming en de vraag, hoe de eventuele schadelijke uitwerking van deze ideeën te neutraliseren speelt een grote rol. Een hechte verstandhouding met de noorderbuur diende volgens beiden de hoeksteen te vormen van de toekomstige Belgische politiek. Omgekeerd hadden de Belgen grieven over Nederlandse sympathieën met het flamingantisme.

Tot zover kort enkele van de belangrijkste kwesties, die een indruk kunnen geven van de talrijke dwarskijkjes, die deze bronnenpublicatie biedt. Ook over het klimaat

in Nederland, over het volkskarakter vinden we hier memorabele uitlatingen. ‘Langzaam, sloom, angstig’ maar ook ‘koppig’ zijn herhaaldelijk terugkerende epitheta. Kuyper noemde de Hollander in een gesprek met de Duitse zaakgelastigde Von Schmidthals, in wezen een

boer: ‘ein schwerfälliger und dickblütiger Mann’ voegt deze er aan toe, ‘Zäh hängt er am althergebrachten, misstrauisch und ablehnend steht er allem neuen und fremden gegenüber...’ enzovoorts. Een karakteristiek, die aantoont dat de geschiedenis en de omstandigheden minstens evenzeer datgene maken, wat men een collectieve psyche zou kunnen noemen als omgekeerd. Want de Tweede Wereldoorlog en alles wat volgde hebben van deze boers-conservatieve inslag weinig overgelaten. Een samenvattende karakteristiek van de Nederlandse mentaliteit in onze dagen zou er althans zeer anders uitzien. Waarmee alle theorieën over een aangeboren ‘volksaard’ opnieuw gereduceerd worden tot één gram waarheid en negenennegentig gram nonsens.

H.W. von der Dunk

Kroniek

Algemeen

Niet alle archivarissen zijn erg tevreden, te oordelen naar een wat emotioneel artikel van W.A. Fasel, 'De organisatie van het Nederlandse Archiefwezen', *Nederlands Archievenblad*, LXXVI (1972) 30-41. De schrijver heeft grote bezwaren tegen de archiefwetten van 1918 en van 1962, omdat ze een halfslachtige situatie hebben laten bestaan. Het Rijk handhaafde daarbij zijn eigendomsrecht op archieven, die eigenlijk bij gemeenten of lagere overheidsorganen behoorden; maar vooral in 1918 trok het zich te weinig aan van de archieven van kleinere gemeenten, waterschappen en dergelijke, die gevaar voor vernietiging liepen, met andere woorden de wet weigerde te kiezen voor centralisatie of decentralisatie. Langzamerhand zijn nu deze laatste archieven beter georganiseerd, maar het Rijk handhaaft nog steeds zijn eigendomsrechten. De schrijver pleit nu voor volledige decentralisatie, wat opheffing van de provinciale rijksarchieven met zich mee zou brengen.
Streekarchiefbewaarplaatsen zouden de oplossing moeten bieden. Mogelijk dat daardoor het plaatselijk onderzoek zou worden gestimuleerd, maar ik vraag me af of deze regeling voor beroepshistorici wenselijk is.
H.P.H.J.

De computer is in opmars en ook het archiefwezen moet daarmee rekening houden. Nu hoe langer hoe meer overheidsorganen tot automatische informatieverwerking overgaan, komt allereerst de vraag naar voren in hoeverre ook ponskaarten en dergelijke tot de archiefbescheiden die bewaard moeten blijven, behoren en ten tweede of de computer kan bijdragen de toegankelijkheid van de gegevens uit de archieven te vergroten. In september 1971 is te Bad Godesberg de Table Ronde des Archives aan beide kwesties gewijd; in november 1971 is te Rotterdam daarover een bijeenkomst gehouden waarvan een verslag staat onder de titel 'Archief en computer' in, *Nederlands Archievenblad*, LXXVI (1972) 21-29. Daaruit blijkt dat in vergelijking met het buitenland, Nederland nog niet ver is met de toepassing van de computer bij het archievenonderzoek. Maar bij de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam is men sinds enige tijd bezig met een onderzoek over de sociale en demografische ontwikkeling van deze stad in de negentiende eeuw. H. van Dijk, de leider van dit project, doet daarvan in het onderhavige artikel verslag. Daaruit blijkt, dat vooral demografisch onderzoek met behulp van de computer kan worden verricht, maar ook onderzoek naar de sociale structuren, stem- en kiezersgedrag e.d., mits men maar over voldoende gegevens beschikt.
H.P.H.J.

D. de Stobbeleir en E. Persoons, *Gids van het archiefwezen in België* (Brussel: Vereniging van archivarissen en bibliothecarissen van België, 1972, vi en 117 blz., offset) zal enorme diensten bewijzen. Zij hernemen de beschrijving van alle archiefbewaarplaatsen van België

volgens het plan dat R.H. Bautier in 1955 aanwendde voor zijn internationale gids. Aan de hand van een rondgestuurde vragenlijst werden volgende gegevens verzameld: het adres en telefoonnummer van het depot, de openingsuren, de raadplegingsmogelijkheden, het bestaan van reproductiemogelijkheden (xerox, microfilm, etc.), inlichtingsdienst, uitleendienst, namen van de wetenschappelijke medewerkers, omvang en ouderdom der fondsen.

R.V.U.

Het *Jaarverslag van de Rijksarchiefdienst over 1970* ('s-Gravenhage, 1972) bevat de gebruikelijke staten van aanwinst en overdrachten, lijsten van voltooide inventarissen en staten van personeelsmutaties. Dr. J. Heringa volgde Drs. E.J. Werkman op als rijksarchivaris in Drenthe. 1970 was ook het jaar waarin het grote advies nr. 15 van de Archiefraad over de problemen van de Rijksarchiefdienst werd aangeboden (*BMGN*, LXXXVI (1971) 239); het is verheugend dat in dit jaar een uitbreiding van de personeelsformatie met twintig man werd toegestaan. Of daarmee alle moeilijkheden voorbij zijn, staat uiteraard nog te bezien.

H.P.H.J.

De *Jaarverslagen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap*, CXI-CXIII (over 1968-1971; Amsterdam, 1972, 94 blz.) bevatten van C.V.G. Quarles van Ufford een catalogus van overwegend Amsterdamse architectuur- en decoratie-ontwerpen uit de achttiende eeuw, aanwezig in de verzamelingen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam en het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht. Ook voor niet-kunsthistorici kunnen deze verzamelingen van belang zijn.

H.P.H.J.

Het *Jaarverslag 1971 van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Amsterdam: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1972, 47 blz.) bevat de gebruikelijke overzichten van personeel tot dienstbetoon. Vermelding verdient dat de Indische Afdeling naar een afzonderlijk pand is verplaatst (Prins Hendriklaan 28) zodat er in het hoofdgebouw met name voor de bibliotheek meer ruimte is gekomen.

H.P.H.J.

Ph. Muret, ‘Aperçu sur les archives de la littérature et de l'art en Belgique’, *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 27-46 is een nuttig overzicht voor België van de vindplaatsen in de rijksarchieven en andere bewaarplaatsen van fondsen die voor de geschiedenis van kunst en literatuur van belang zijn. Er zijn daarbij slechts enkele gespecialiseerde depots te vernoemen: een gespecialiseerde afdeling voor Franse literatuur in de Albertina, de archiefbewaarplaats van de Kon. Musea voor Schone Kunsten te Brussel en het Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven te Antwerpen.

R.V.U.

Langs hoeveel verschillende wegen familie-archieven terecht kunnen komen bij de Rijksarchiefbewaarplaatsen, blijkt wel uit A. Pathuis, *Inventaris van archieven van leden der geslachten de Marees van Swinderen en van Swinderen* (Groningen, 1972, 306 blz. gestencild). De familie van Swinderen blijkt vermaagschapt te zijn aan

verschillende Groningse families, op die manier zijn leden daarvan in het bezit gekomen van de huizen Allersma te Ezinge en Rensuma te Uithuizermeden. Het familiearchief van 783 nummers in de in-

ventaris bevat de gebruikelijke hoeveelheid huwelijkscontracten e.d., maar de gebruikers zullen de bijgevoegde zes genealogische tabellen wel heel hard nodig hebben.

H.P.H.J.

J. Martens en A. Zoete, *Regestenlijst der oorkonden van de Benediktinessenabdij te Nonnemielen-bij-Sint-Truiden* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1971, vii en 253 blz., offset) bevat de beschrijving van dit archief (bewaard op het Rijksarchief te Hasselt) van 1217 tot 1669. Het merendeel der bewaarde akten heeft betrekking op het economisch leven van het klooster.

R.V.U.

Bij Vaassen ten noorden van Apeldoorn ligt het zestiende-eeuwse kasteel de Cannenburg, dat nog gebouwd is onder Maarten van Rossum, de bekende lergeraanvoerder van hertog Karel van Gelre. Zoals men weet was Van Rossum ongehuwd. Na zijn dood kwam de Cannenburg in het bezit van de familie van Isendoorn à Blois, die systematisch haar grondbezit in Vaassen en Epe uitbreidde en daar in de achttiende eeuw een aantal papiermolens exploiteerde. Zo zou hier een zeer interessant archief van een Gelders edelman bewaard kunnen zijn, ware het niet dat in de negentiende eeuw de papieren verstrooid zijn geraakt en eerst geleidelijk en gedeeltelijk naar het Rijksarchief in Gelderland zijn gekomen. Nog in 1913 heeft een papierfabriek in Breda delen van het archief vernietigd. Wat nog over is - en de hoeveelheid blijkt erg mee te vallen - is nu geïnventariseerd door R. Wiarda, *Het Archief van de Cannenburg. Rijksarchief in Gelderland* (Arnhem, 1969 (verschenen 1972) 324 blz. gestencild). De inventaris bevat de bij familiearchieven gebruikelijke indeling. Twee regestenlijsten van 160 akten (1272-1555) en 30 brieven (1523-1554) zijn tevens opgenomen.

H.P.H.J.

A. Vanrie, *Chancellerie de Marie de Hongrie. Inventaire analytique* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1972, iv en 41 blz., offset) is de regestenlijst van een honderdtal documenten op perkament uit de jaren 1518-1556, die vrij willekeurig tot een fonds zijn samengevoegd. Het betreft hoofdzakelijk brieven van Maria van Hongarije over financiële en juridische aangelegenheden. Men vindt er echter interessante details nopens de kunstenaars aan haar hof en de Antwerpse en vreemde kooplui die haar geld voorschoten.

R.V.U.

Wie Jansenius zegt, denkt L. Ceyssens. Deze onvermoeide speurder heeft puttend uit zijn rijke ervaring een soort gids en wegwijzer geleverd voor allen die zich willen begeven aan ‘Recherches sur le Jansénisme dans les archives et bibliothèques de l'Europe’, *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 217-235. Hij overschouwt in chronologische volgorde de geschiedenis van Jansenius en zijn leer en de problemen die daarbij worden gesteld en geeft dan telkens de archieffondsen en zelfs de belangrijkste bibliografie aan die daarbij dienen geraadpleegd te worden.

R.V.U.

Ten westen van de stad Delft lag vóór 1795 oudtijds het ambacht ‘Hof van Delft’, dat de herinnering bewaarde aan de grafelijke vroonhoeve, die hier in de twaalfde eeuw georganiseerd was. In de Franse tijd opgeheven, is het ambacht in 1817 als zelfstandige gemeente herleefd tot deze in 1920 definitief bij Delft werd ingelijfd. Het archief over deze jaren is

nu geïnventariseerd. A. de Vries, *Inventaris van het Nieuw Archief van de voormalige gemeente Hof van Delft 1817-1920* (Delft: Gemeente-Archief, 1972).

H.P.H.J.

J. Gilissen publiceert in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XL (1972) in aansluiting op een 'In memoriam Egied I. Strubbe' (*ibidem*, 1-22) een geselecteerde lijst van Strubbe's publicaties op het gebied van de rechtsgeschiedenis (22-41), in afwachting van de complete bibliografie welke te zijner tijd zal worden opgenomen in de uitgave van Strubbes *Verzamelde Rechtshistorische geschriften* door de Gentse Faculteit der rechtsgeleerdheid.

J.K.

B. Wander, *Bibliografie historisch boerderij-onderzoek* (Arnhem: Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, 1971, iv + 76 blz., f 7.50). De bouwkundige aspecten van de vele boerderijtypen die ons land rijk is, trokken reeds in de achttiende en negentiende eeuw de aandacht van verschillende onderzoekers. Met de verschijning van het bekende, maar inmiddels geheel verouderde werk van J.H. Gallée, *Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners* (1907-08), kwam het boerenhuisonderzoek echter eerst goed op gang. Sindsdien hebben vele onderzoekers, vooral bouwkundigen en volkskundigen, zich op de bestudering van de Nederlandse boerderijbouw toegelegd. Talloze publikaties, van zeer wisselend gehalte, getuigen van hun activiteit.

Van enige samenwerking tussen de verschillende onderzoekers was gedurende vele jaren geen sprake. Ieder maakte opmetingen en beschrijvingen van boerderijen naar eigen inzicht en belangstelling. Zelfs werden verschillende boerderijen meer dan eens door verschillende onderzoekers opgemeten, omdat men van elkaars werk geen weet had. In 1960 werd daarom een coördinerend orgaan, de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, opgericht. Op basis van vrijwilligheid werken hierin thans alle onderzoekers op dit gebied samen. Alle bestaande opmetingen, beschrijvingen en foto's van boerderijen werden inmiddels geïnventariseerd en konden voor het archief van de Stichting worden verworven (ca. 1300 opmetingen en 36.300 foto's). Vrijwel alle opmetingen worden thans uitgevoerd volgens richtlijnen, die door de Stichting zijn ontworpen om meer uniformiteit bij het opmetingswerk te verkrijgen. De meeste opmetingen van boerderijen (en nederzettingen) die thans plaats vinden, worden in opdracht van de Stichting uitgevoerd en door haar gefinancierd.

Aan de grote behoefte aan een bibliografie van het historisch boerderij-onderzoek, die ook buiten de kring van medewerkers van SHBO werd gevoeld, wordt tegemoetgekomen door de hierboven genoemde publikatie (ruim 700 titels). Deze bibliografie bestaat uit een 'Algemeen' gedeelte en een deel 'De Nederlanden', waarin ook Belgische publikaties zijn opgenomen.

In het algemeen gedeelte vindt men ook een aantal buitenlandse publikaties, die voor de methodiek van het onderzoek en qua inhoud voor de Nederlandse onderzoekers van belang zijn. Studies onder meer over restauratie, ornamentiek, modernisering en verbouwing zijn in dit deel ondergebracht, alsmede publikaties op het gebied van de archeologie en nederzettingsgeschiedenis en een overzicht van buitenlandse bibliografieën.

Het tweede deel is volgens provincie ingedeeld. Een lijst van aangehaalde tijdschriften, een persoonsregister en een register naar onderwerp completeren het

geheel. De samenstelling van deze bibliografie werd op voorbeeldige wijze verzorgd door de bibliothecaris van het Nederlands Openlucht Museum, de heer B. Wander.

J.M.G.V.D.P.

Met belangstelling zal men kennis nemen, nu het *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* die lijst niet meer brengt, van de opgave en korte inhoud van de dertig licentieverhandelingen over middeleeuwse geschiedenis, voorgebracht aan de Université Libre de Bruxelles van 1966 tot 1970, *Contributions à l'histoire économique et sociale*, VI (1970-71) 157-236, medegedeeld door Georges Despy. In tegenstelling tot wat de naam van die publikatie doet verwachten, handelen slechts een paar over sociaal-economische onderwerpen, tenzij men daar elke stadsgeschiedenis bij rekent; ook de geschiedenis van kerkelijke instellingen is goed vertegenwoordigd.

J.A.V.H.

Het werk van Ger Harmsen, *Idee en beweging. Bekommentarieerde bibliografie van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Sunschrift, 57; Nijmegen: SUN, 1972, 101 blz., f 5. -) is zonder twijfel nuttig op zichzelf al is het in zekere zin slechts een brokstuk uit de volledige bibliografie die de auteur in 1973 hoopt te laten verschijnen. Het hier aangekondigde boek bevat ruim 600 titels; de toekomstige bibliografie zal er enkele duizenden tellen. Harmsen geeft in *Idee en beweging* een van levendig commentaar voorzien overzicht van de belangrijkste literatuur. Hij vermeldt bovendien nog al eens recensies of commentaren op recente werken. Al noemt hij die uitsluitend als zij in de linkse pers verschenen zijn, toch is dit bepaald een dienst aan de lezer. Enigszins vermakelijk is het overigens wel dat mede dank zij deze maatregel de auteur van dit boek zelf in de bibliografie het grootste aantal nummers haalt. Dat zal ieder die van zijn werk profiteert, hem overigens graag vergeven.

E.H.K.

Voor het bijhouden van de literatuur worden de Belgische historici door periodieke overzichten wel bijzonder verwend. Of het onze daartoe bijdraagt mogen zij zelf beoordelen, maar als gewoonlijk kunnen wij weerom verwijzen naar de jaarlijkse ‘Bibliografie van de geschiedenis van België, 1970’, door wijlen J. Dhondt en zijn medewerkers, in *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XLIX (1971) 1192-1301, waar een lijst van 1685 titels van boeken en bijdragen wordt geboden. Een team onder diens leiding verzorgde verder een nieuw *Bulletin critique d'histoire de Belgique*, *1969-1971* (Studia Historica Gandensia, CLXI; Gent: Universiteit, 1971, vi-398 blz., 250 Bfrs), waar een selectie van 568 titels kort wordt besproken. Hetzelfde karakter heeft het ‘Bulletin d'histoire de Belgique, 1969-1970’ onder leiding van J. Bartier, *Revue du Nord*, LIII (1971) 329-368, dat zich beperkt tot 191 notities.

J.A.V.H.

Het tijdschrift *Wavriensia*, XX (1971) 168-179, biedt een ‘Table analytique’ op zijn delen XVI tot XX (1967-1971).

L.V.B.

Onder de titel *Historische aspecten van de economische groei* (Mens en Welvaart; Antwerpen-Utrecht, 1972, 245 blz.) bundelde H. van der Wee, luidens de ondertitel, ‘Tien studies over de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlanden in het bijzonder (12e-19e eeuw)’. Vier bijdragen daarin betreffen

rechtstreeks de Nederlanden. ‘Crisistypologie en structuurwijziging in de Nederlanden (15e-16e eeuw)’ verscheen oorspronkelijk in het Frans in: *Annales. Economies Sociétés Civilisations*, XVIII (1963). ‘De economie als factor bij het begin van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden’

is overgenomen uit *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXIII (1969). 'Antwerpen's bijdrage tot de ontwikkeling van de moderne banktechniek' is de vertaling van een stuk uit *Annales. Economies Sociétés Civilisations*, XXII (1967). 'De Belgische Industriële Revolutie' ten slotte zal in het Engels verschijnen. De economische ontwikkeling van België in deze eeuwen valt uiteen in drie fasen. In de periode voor 1798 blijken de gunstige factoren niet bij machte de traditionele strukturen te doorbreken. De jaren 1798-1839 worden gekenmerkt door eerder kwalitatieve dan kwantitatieve wijzigingen. Verviers-Luik, Mons-Charleroi en Gent fungeren daarbij als groeipolen. Na 1839 zet een kwantitatieve groei door, speciaal in Wallonië.

R.V.U.

Het was de bedoeling van familieleden en vrienden van ere-Algemeen Rijksarchivaris van België, C. Tihon, hem een bundel van zijn belangrijkste wetenschappelijke tijdschriftartikelen aan te bieden. C. Tihon, *Recueil d'articles. Histoire* (Brussel, 1972, x + 277 blz.) moest helaas posthuum verschijnen. Elf bijdragen, verschenen tussen 1925 en 1961, werden opgenomen. De eerste twee beschrijven de vorm en de inhoud van de pauselijke brieven tot verlening van beneficia in *forma pauperum*, speciaal in de veertiende eeuw en het begin der vijftiende eeuw. Twee andere betreffen de rol van de Italiaanse bankiers in de Nederlanden in de late middeleeuwen. Een ander publiceert het testament van Margriet de Cortil, begijn te Oignies, in 1275 en een ander evoceert het bestaan van een 'Belgisch' consulaat te Palermo in het begin der zeventiende eeuw. Twee bijdragen behandelen de zending van de kardinaal-legaat Carlo Carafa naar Brussel in 1557-1558. Ook de uitgave van twee onbekende brieven van Andreas Vesalius, lijfarts van Karel V, in 1551 en van een uitdagingsbrief en het antwoord hierop, uitgewisseld tussen drie Henegouwse en drie Brabantse ridders in 1400, werden opgenomen. De studie die Tihon wijdde aan de Romeinse processtukken over het grensgeschil dat in de veertiende eeuw tussen Luik en Namen bestond nopens de zogenaamde Zeventien Steden werd eveneens heruitgegeven.

R.V.U.

Het was een bijzonder goed initiatief van de redactie der Historische Studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht om enkele beroemde maar verspreide studies van P. Geyl bijeen te brengen als deel XXVII van haar reeks onder de titel *Pennestrijd over Staat en Historie. Opstellen over de Vaderlandse Geschiedenis aangevuld met Geyl's Levensverhaal* (*tot 1945*) met een woord vooraf van Dr. J.C. Boogman (Groningen: Wolters-Noordhoff N.V., 1971, 386 blz., f 39,50). Men vindt hier de volgende stukken herdrukt: 'Het stadhouderschap in de partijliteratuur onder De Witt'; 'Democratische tendenties in 1672'; 'De Witten-oorlog, een pennestrijd in 1757'; '1813 herdacht in 1863'. En tenslotte is er het curieuze door Geyl in 1964 vertelde levensverhaal dat op de band is opgenomen en nu voor het eerst wordt uitgegeven. Het is een verslag van zijn activiteit en zijn werk, openhartig in sommige opzichten maar toch eigenlijk uitermate zwijgzaam over alles wat zijn persoonlijke leven betrof. Wie Geyl nooit zelf dit soort verhalen heeft horen vertellen, zal dit stuk, vrees ik, aanvoelen als een wel zeer triomfantelijke vorm van autobiografie. Toch is het dat niet. Zijn verteltoon en de

uitdrukking van zijn gezicht ontwapenden zijn toehoorder en de ernst van zijn ijdelheid was in het gesprek minder zwaar dan hij hier lijkt.

E.H.K.

Een tweede druk, bijgewerkt en in keurig modern pak gestoken, van Mejuffrouw Gerda H. Kurtz' *Haarlemse Hofjes* verscheen in 1972 bij Schuyt & Co., Haarlem (168 blz., f 22,50). Het bevat de geschiedenis van alle hofjes, die in Haarlem in stand gebleven zijn en in een inleiding een korte vermelding van de fundaties die verdwenen zijn. De schrijfster geeft van elk hofje bijzonderheden over stichting en stichters (het oudste dateert uit 1395), stichtingsvoorwaarden, bestuur, aantal bewoners en voornaamste lotgevallen.
J.K.

Dr. C.N. Fehrmann, een kenner van de geschiedenis van Kampen, heeft die geschiedenis met vlotte pen beschreven in *Kampen*, *vroeger en nu* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1972, 143 blz., f 8,90), een deeltje van de Fibula-Heemschutreeks. Het is 'histoire événementielle' met veel détails en veel anecdotes. Te veel, misschien, om een groot publiek tot het einde toe te boeien.
J.K.

Sittard, *historie en gestalte* (Sittard: Alberts' Drukkerijen, 1971, 586 blz.), samengesteld door J.L. Offermans, W.H. Paquay, W. Sangers, A.H. Simonis en J.J.M. Timmers, biedt geen nieuwe gezichtspunten, maar blijkt vooral een samenvatting van de tot dusverre verschenen literatuur.
C.J.A.G.

Middeleeuwen

In *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, LXXXVI (1971) 7-20 zet J.G. Smit zijn in 1968 begonnen reeks 'Aantekeningen over het grondbezit in Zuid-Twente gedurende de middeleeuwen' voort met een onderzoekje naar de bezitsverhoudingen in Haaksbergen, dat het belang van de heren van Ahaus en Diepenheim in het kerspel onderstreept.
J.K.

J.T. Bremer, 'Het estuarium van Egmond: een invalspoort voor de Vikingen?', *Alkmaars Jaarboekje* (1971) 40-51, oppert de mogelijkheid dat het geulensysteem tussen Egmond en Bergen tot in de tiende eeuw vanuit zee per schip bereikbaar was en dat op die manier ook Vikingen in de Westfriese gebieden zijn doorgedrongen. De schrijver kent het terrein goed, maar maakt gebruik van zo late overleveringen dat we het vraagteken uit de titel voorshands stevig zullen moeten handhaven.
H.P.H.J.

'De Meier van Zwevezele in de "Miracula S. Winnoci"', *Handelingen Société Emulation Brugge*, CVIII (1971) 213-229, die in dit verhaal met een wonder wordt begunstigd, is voor N.N. Huyghebaert het vertrekpunt van een scherpzinnige kritische studie, waarvan de betekenis het plaatselijke kader overschrijdt. Het feit dat de patroonheilige van de kerk van Zwevezele (W. Vla., arr. Tielt) Ste. Aldegondis was, een geestelijke dochter van St. Amandus, doet hem besluiten dat die landerijen

oorspronkelijk toebehoorden aan de in de streek rijke begoede abdij van St. Amands-aan-de-Schelde. Zij zouden in de tiende eeuw door de graaf geüsurpeerd zijn om er het kapittel van St.-Winnoksbergen mee te begiftigen. Toen ca. 1022 het kapittel werd omgezet in een Benedictijner abdij zou de hof van Zwevezele in het bezit zijn gebleven van geseculariseerde kanunniken, en later op hun

familie overgegaan zijn. De auteur trekt ook de aandacht op de gegevens uit die tekst van ca. 1050 over oudere gebeurtenissen, nopens de toestand op het Vlaamse platteland en op de slavenhandel van Engelse kooplieden op het vasteland.
J.A.V.H.

In augustus 1970 werd te Gistel een internationaal colloquium gehouden naar aanleiding van het negende eeuwfeest van de dood van St.-Godelieve, de plaatselijke patrones. De te dier gelegenheid voorgebrachte mededelingen werden samen met enkele andere bijdragen uitgegeven door *Sacris Erudiri*, XX (1971). Zij behandelen niet slechts de heilige zelf en haar biografen maar ook haar historisch milieu.
R.V.U.

Destijds verdedigde L. Verriest met klem de stelling dat de vrijheidskeuren van de twaalfde en dertiende eeuw niet op de Henegouwse lijfeigenen van toepassing waren. Jacques Nazet, die het bronnenmateriaal kritisch bekeken heeft, komt tot een aanzienlijk genuanceerder besluit. Slechts in twee gevallen worden alle lijfeigenen formeel van de vergunning van vrijheden uitgesloten; de meeste handvesten laten hen daar echter wèl, hetzij volledig hetzij gedeeltelijk, hetzij allen hetzij bepaalde groepen, van genieten. Verschillende zijn overigens niet duidelijk in hun bepalingen 'La condition des serfs dans les chartes-lois du comté de Hainaut, XIIe-XIVe siècle', *Contributions à l'histoire économique et sociale*, VI (1970-71) 83-103.
J.A.V.H.

W. Steurs, 'Franchises ou villes neuves? L'exemple de Frasnes et de Baisy. Témoignages sur l'expansion agraire dans le Brabant méridional 1150-1250', *Contributions à l'histoire économique et sociale*, VI (1970-71) 25-81 (met fotografische reproduktie van de twee vrijheidskeuren) situeert zich weliswaar in de reeks onderzoekingen gewijd aan de juiste inhoud van het *jus lovaniense*, dat in de twaalfde en dertiende eeuw talrijke Brabantse plaatsen werd verleend, maar stijgt door zijn rijke inhoud boven dit kader uit zoals reeds uit de ondertitel mag blijken. Terecht houdt de auteur een pleidooi voor een meer nauwkeurige terminologie, die onderscheid zou moeten maken tussen steden, geprivilegieerde dorpen, nieuw gestichte agglomeraties, enz. In de taal van de bronnen en van de historici worden zij al te vaak dooreen gehaald. Frasnes en Baisy, twee dorpen uit de omgeving van Nijvel, ontvingen in 1160 van Godfried III van Brabant en abt Godschalk van Affligem een keure waarin inderdaad werd bepaald dat zij in de toekomst zullen regeerd worden door het Leuvense recht. Beide cyrografen kunnen echter niets meer leren over de inhoud van dit recht; zij zijn in de eerste plaats bedoeld als een overeenkomst tussen beide gezagsdragers om hun respectievelijke rechten en inkomsten aldaar te omschrijven, waarbij zij hoopten profijt te halen uit de agrarische expansie die de streek doormaakte.
R.V.U.

Floris V heeft verschillende burchten gebouwd om het pas-veroverde West-Friesland in bedwang te houden. Van Medemblik staat nog een heel stuk overeind, de funderingen van de Nuwendoorn en van de Middelburg onder Oudorp zijn in het recente verleden door archeologen blootgelegd. J.G.N. Renaud, 'De Nieuwburg bij

Oudorp, opgraving en historische achtergronden', *Alkmaars Jaarboekje* (1971) 51-66 deelt het een en ander

mee over nog één vergelijkbaar kasteel. Melis Stoke heeft er nog al wat gegevens over en deze zijn grotendeels bevestigd door een korte opgravingscampagne in 1971.
H.P.H.J.

De algemene wanorde in het Westeuropese muntwezen had ook in de Nederlandse vorstendommen hun weerslag. Hij werd laatstelijk door H. Laurent en door H. van Werveke besproken. Beide geleerden meenden in de muntpolitiek van Filips de Stoute een bewuste poging te zien om Brabant in de economische invloedsfeer van Vlaanderen te brengen. Pierre Cockshaw, 'A propos de la circulation monétaire entre la Flandre et le Brabant de 1384 à 1390', *Contributions à l'histoire économique et sociale*, VI (1970-71) 105-141 ziet de zaak anders. De devaluaties in Vlaanderen waren niet bedoeld om het naburige hertogdom in verlegenheid te brengen, maar werden, erg tegen de zin van de overheid, aan het graafschap opgelegd door de waardevermindering van de Franse speciën. In Brabant hadden de bewindslieden niet zo'n duidelijk begrip van de monetaire verschijnselen, en namen zij te laat, en soms verkeerde maatregelen, waardoor de Wet van Gresham haar volle uitwerking kreeg. Een viertal documenten worden in bijlage afgedrukt.
J.A.V.H.

Bijzonder belangwekkend zijn de 'Quelques documents inédits concernant l'accession de la Maison de Bourgogne au duché de Brabant (1395-1404)' in *Handelingen van de Kon. Commissie voor Geschiedenis*, CXXXVII (1971) 57-137 uitgegeven door A. Graffart en A. Uyttebrouck. Het betreft een reeks documenten uit het nalatenschap van de Bourgondische secretaris, Thierry Gherbode, die werden bewaard tussen de Charters van Vlaanderen op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Deze elf teksten tonen duidelijk aan dat Filips de Stoute persoonlijk niet de bedoeling had in Brabant te regeren vóór het overlijden van hertogin Johanna, maar dat de Bourgondische partij in het hertogdom, gezien de aldaar heersende anarchie, hierop aandrong. Het is ook duidelijk dat de Brabanders geen eigenlijke voorkeur hadden voor de persoon van Anton als ruwaard, maar slechts wilden verhinderen dat het hertogdom in handen zou komen van Jan zonder Vrees, daar deze als oudste zoon de vermoedelijke toekomstige hertog van het verre Bourgondië zou worden.
R.V.U.

In het tijdschrift *Artes Textiles*, VII (1971) 5-22 wijdde J. Duverger een notitie aan 'Gielis van de Putte, tapijtwever en tapijthandelaar te Brussel (ca. 1420-na 1503)'. Deze man speelde een niet onbelangrijke rol in het politieke leven der Brusselse ambachten. Hij was bovendien een der belangrijkste tapijtproducenten uit de vijftiende eeuw, die langs Antwerpen en Bergen-op-Zoom zijn waren exporteerde onder meer naar Engeland. Verschillende van zijn tapijten zijn nog bewaard. In bijlage werden een aantal documenten uitgegeven. De andere bijdragen in deze aflevering, van de hand van J. Duverger en J. Versyp, ofschoon eerder van kunsthistorische aard, zijn niettemin verhelderend voor de commerciële uitstraling van de Brusselse tapijtweverij in de late zestiende en in de zeventiende eeuw.
R.V.U.

C. Billen, ‘Sigillographie et histoire sociale. L'emploi du sceau dans une communauté rurale du Tournaisis (XVe siècle)’, *Contributions à l'histoire économique et sociale*, VI

(1970-71) 143-156, met fotografische reproductie van vijfentwintig zegels, kon voor haar doel gebruik maken van het relatief rijke bronnenmateriaal voor het dorp Warcoing. De sigillografische gewoonten van de dorpelingen blijken er, zij het met een gevoelige chronologische achterstand, grotendeels in de lijn te liggen van deze der stedelingen. Als weerspiegeling van de sociale structuur van het dorp kan dit sigillografische onderzoek echter niet helemaal bevredigen. De idee is echter daarom nog niet te verwerpen.

R.V.U.

Volgens L.J.M. Delaissé, de grote kenner van de vijftiende-eeuwse manuscripten en miniaturen, kan 'geen enkele school de vergelijking met de Hollandse miniaturen der vijftiende eeuw doorstaan'. In de herfst van 1971 werd in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel een tentoonstelling aan deze kunstvorm gewijd in het kader van Europalia 71 en van de viering van het 25-jarig bestaan van het Belgisch-Nederlands cultureel akkoord. De catalogus daarvan samengesteld door A. Brounts onder de titel *Noordnederlandse miniaturen. De gouden eeuw der boekverluchting in de Noordelijke Nederlanden* (Brussel: (Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1971, 97 blz., 32 platen) beschrijft de 79 getijdenboeken en andere manuscripten, die in Brussel te zien waren. Dit is ongeveer éénderde van het totale aantal bewaardgebleven exemplaren. Indertijd meenden Bijvanck en Hoogewerff de verschillende miniaturen nog aan bepaalde individuele meesters te kunnen toeschrijven, de heer Brounts spreekt alleen nog van ateliers, waarbij die van Utrecht verreweg het belangrijkst waren.

H.P.H.J.

'Enkele bepalingen omtrent bezaaiing, beplanting en behuizing in laatmiddeleeuwse pachtcontracten voor het Brugse Vrije (XVe eeuw)' werden door J. Mertens ontleed, *Handelingen Société Emulation Brugge*, CVIII (1971) 245-260. Zij hebben betrekking op vrij grote landbouwbedrijven. Het gebruik van de grond staat de pachter volkomen vrij, maar bij het verstrijken van de negenjarige overeenkomst dient hij zijn land, geheel of ten dele, in een vooraf bepaalde toestand achter te laten, met een opgelegde verhouding gras, winter- en zomerstoppel. Van braak is er geen sprake. Opmerkelijk is het gebrek aan overeenkomst met de in de zestiende eeuw opgetekende Costuimen. Veel belang wordt gehecht aan fruit- en andere bomen, en aan het onderhoud van de gebouwen.

J.A.V.H.

Een posthuum artikel van de in 1945 overleden Groningse rechtshistoricus J.H. van Meurs over 'De rangorde van de erfgenamen bij versterf in het oude Drentse recht tot het landrecht van 1614', waaruit een sterke continuïteit in de gevolgde rechtsregels blijkt, is verschenen in het *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XL (1972) 119-81.

J.K.

Nieuwe geschiedenis

Op 6 januari 1517 verkreeg Erasmus van Karel V een prebende aan het O.L. Vrouwkapittel te Kortrijk. Hij wist deze om te zetten in een pensioen en verscheen nooit te Kortrijk. Deze pensioenregeling is echter een erg ingewikkelde zaak geworden; zij werd thans door Prof. P. Gorissen tot in de kleinste details en van alle standpunten uit bestudeerd en in het Westvlaamse tijdschrift *De Leiegouw*, XIII (1971) 107-152 gepubliceerd onder de titel 'Het Kortrijkse pensioen van Erasmus'. Uit dit diepteonderzoek blijkt

onder meer dat Erasmus opvallend grote aandacht schonk aan zijn financiële zaken, dat hij in deze zelfs zijn beste vrienden wantrouwde en persoonlijk ook de kleinste verrichtingen nakeek, dat hij op ieder ogenblik de juiste toestand en de hele omvang van zijn fortuin wilde kennen, en verder nog dat het in die tijd ontzettend moeilijk kon zijn om een som geld bij de rechthebbende te doen toekomen. Voorwaar een detailstudie die een hele wereld openmaakt.

M.C.

In Henry J. Cohn, ed., *Government in Reformation Europe 1520-1560* (Londen: Macmillan, 1971, 320 blz., £ 5.00) komen de bestuursproblemen die ook in de Nederlanden nijpend waren, uitvoerig ter sprake. De uitgever wijdt er in zijn inleiding de nodige aandacht aan en van de twaalf studies die hij herdrukt - studies uit de laatste tijd uit Amerika, Spanje, Engeland, Duitsland, Frankrijk en België - hebben er twee op de Nederlanden betrekking, nl.: Michel Baelde, 'Financial Policy and the Evolution of the Demesne in the Netherlands under Charles V and Philip II (1530-60)' (Uit *TvG*, LXXVI, 1963) en Paul Rosenfeld, 'The Provincial Governors of the Netherlands from the Minority of Charles V to the Revolt' (Uit *Anciens Pays et Assemblées d'Etat*, XVII, 1959).

E.H.K.

J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters 1529-1545* (Assen: Van Gorcum, 1972, xiv + 214 blz., ing. f 25. -, geb. f 30. -). Dit dagboek is bijgehouden door de kapelaan van Kuringen (bij Hasselt) Christiaan Munters gedurende een vrij roerige periode van de zestiende eeuw. Van de gebeurtenissen van deze tijd vinden we hier de onmiddellijke neerslag, in het bijzonder van het optreden van ketters in het gebied (wederdopers werden in het Luikse nogal talrijk aangetroffen en berecht) en van de oorlogen tussen de keizer en zijn tegenstanders (Fransen en Geldersen). Het dagboek, waarvan het handschrift in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel berust, heeft vroeger al de aandacht genoten van geschiedschrijvers als L.E. Halkin voor diens studiën over de Luikse vorst-bisschoppen. Het is nuttig dat de volledige tekst nu door de Stichting Maaslandse Monografieën is uitgegeven. Tot dusver waren slechts uittreksels gepubliceerd door archivaris J. Lyna. Dr. Grauwels heeft verklarende aantekeningen toegevoegd en de editie bovendien voorzien van een glossarium en registers. Van de middelnederlandse woorden die in het glossarium zijn opgenomen, wordt niet altijd de juiste uitleg gegeven. *Hels gaen* is geen uitdrukking (hels = hals), *ontsachten* komt van ontzeggen (= dreigend aanzeggen) en betekent niet: vrezen, bezorgd zijn, *opperhoeys* is opperhof of -huis (niet opperhoofd), *pluys* is mijns inziens niet kleinigheid, maar vlok (van graan).

A.F.M.

In *The Port and Trade of Early Elizabethan London. Documents* (London Record Society, VIII; London, 1972, xxiii + 195 blz.) gaf Brian Dietz het Londense havenboek van 30 september 1567 tot 24 september 1568 in verkorte vorm en modern Engels weer. 830 schepen staan te boek, met opgave, inzover mogelijk, van naam, domicilie, tonnage, schipper en c.q. diens woonplaats indien verschillend van het scheepsdomicilie, haven van vertrek, naam van de koopman (of -lieden), natuur en

omvang van de lading, datum van inklaring. Uitvoerige indices laten de gebruiker uit de Nederlanden dadelijk vaststellen hoe groot het aandeel is van dit gebied, zijn markten en zijn produkten, zelfs ook zijn schippers, in het verkeer van de Londense haven: een aardige aanvulling op de bronnenuitgave van Smit. Het aandeel van de Nederlandse handelaars komt daarentegen eerder

bescheiden voor. Een Inleiding geeft de nodige informatie over de inrichting van haven en tol, en over het tijdsbeeld van de handel: de grote boom die volgde op het embargo van 1563-64 op de handel met de Nederlanden was voorbij, en pas eind 1568 zou een nieuw embargo worden afgekondigd.

J.A.V.H.

Aflevering 4 van *Holland*, IV (1972) is geheel gewijd aan de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog, geïnspireerd door de herdenking van de eerste vrije statenvergadering te Dordrecht. J.J. Woltjer, 'Het beeld vergruisd?', 131-142 stelt door zijn titel de inaugurale rede van Romein uit 1939 ter discussie. Volgens Woltjer blijft het beeld duidelijk, als men maar begrip heeft voor de moeilijke positie der midden-groepen tussen de beide uitersten: de contra-reformatoren en de calvinisten. Deze beide laatsten hebben in de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw een vrij vaste koers gevaren, maar de middengroepen, de neutralisten, hebben gestreefd naar verzoening en als dit niet lukte, zich bij de ene of andere partij aangesloten. Eén van de hoofdthema's van de jaren 1565-1580 is volgens de schrijver de geleidelijke uitschakeling van deze middengroepen. Deze visie van één der beste kenners van onze zestiende eeuw, die overigens niet geheel nieuw is, verdient zeer de aandacht, vooral ook omdat zo de Nederlandse opstand beter aansluit bij het algemeen Europese kader van die tijd.

O.J. de Jong, 'Wat kwam van religie-vrijheid terecht', 152-169, behandelt de jaren 1572-1576. Hij poogt te verklaren waarom van het plan voor godsdienstvrijheid, dat Marnix namens Oranje aan de eerste vrije statenvergadering te Dordrecht voorlegde, althans in Holland en Zeeland zo weinig terecht is gekomen. Het plan op zich was zeker origineel voor die tijd, het stemde in het geheel niet overeen met de godsdienstvrede van Augsburg, maar had enige verwantschap met de regelingen die bij diverse Franse vredes, met name die van St. Germain in 1570, getroffen waren. De praktische moeilijkheden van het naast elkaar bestaan van twee religies, bijvoorbeeld als een calvinist begraven moest worden in een gebouw waar de katholieken hun diensten hielden, het optreden van de Watergeuzen en het permanente gevaar van de Spaanse troepen in deze jaren, hebben Oranje's plan voor godsdienstvrijheid al spoedig doen mislukken. Veel nieuws brengt de schrijver niet, lijkt me, maar het is verhelderend deze zaken nog eens in hun onderling verband bij elkaar te zien.

H.P.H.J.

In *Opstand en onafhankelijkheid. Eerste Vrije Statenvergadering Dordrecht 1572* vindt men naast de beschrijving van de op de gelijknamige tentoonstelling van zomer 1972 te Dordrecht getoonde voorwerpen een uitvoerig opstel van J.J. Woltjer waarin hij de geschiedenis van de Opstand voortreffelijk en voorzichtig samenvat. Een vijftigtal zeer mooie reproducties verhogen de betekenis van deze catalogus en houden de herinnering aan de tentoonstelling levend.

E.H.K.

L. van Heijningen publiceerde een boekje over *De Nederlanden in het jaar 1572. Het schrik'lijk pleit* (Goes: Oosterbaan en Lecointre, 1972). Dit goed verzorgde en

ruim geillustreerde werkje, dat een overzicht geeft van de gebeurtenissen in 1572, heeft geen wetenschappelijke pretentie en biedt dan ook geen nieuwe gezichtspunten.

J.J.W.

In *Studia Rosenthaliana*, IV (1970) 25-42 geeft Mej. E.M. Koen in haar artikel 'The earliest Sources relating to the Portuguese Jews in the Municipal Archives of Amsterdam up to 1620' een systematisch overzicht van de gegevens, die het onderzoek in de notariele archieven van het Gemeente Archief te Amsterdam hebben opgeleverd. De resultaten van dit onderzoek worden in de vorm van regesten (Notarial Records relating to the Portuguese Jews in Amsterdam up to 1639) regelmatig in dit tijdschrift gepubliceerd en overzichtelijk samengevat. - Tussen 1595, de datum wanneer in de archieven voor het eerst melding gemaakt wordt van een Portugese Jood in Amsterdam en 1620 zijn 470 namen van Portugese Joden gevonden. In de archieven van de Amsterdamse Wisselbank, die in 1609 werd opgericht, loopt het aantal rekeninghouders op van 21 in 1609 tot 114 in 1620. Uit andere bronnen, zoals Pui- en Confessieboeken komt de schrijfster tot een totaal cijfer van 593 geregistreerde personen in 1620, die in verschillende takken van handel en nijverheid doende zijn, die buiten de gilden vallen. Sinds 1595 konden Portugese Joden het burgerschap van de stad Amsterdam kopen, mits zij daaraan geen verdere rechten verbonden. Toch waren de vrijheid van godsdienst en de economische bloei van Amsterdam zo'n trekpleister, dat in genoemde periode de Portugees-Joodse gemeenschap zich kon constitueren in drie gemeenten met ieder een synagoge en met sinds 1614 een gemeenschappelijke begraafplaats in Ouderkerk.

R.G.F.M.

Een zeventiende-eeuws model van een driemastharingbuis, opgesteld in de Grote Kerk te Maassluis, is voor J. Ploeg aanleiding geweest een grondig onderzoek in te stellen naar gegevens betreffende dit zoveel gebruikte scheepstype. In 'Speurtocht naar haringbuizen', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis*, XXV (1972) 25-31 brengt hij verslag uit.

J.R.B.

'De doorvaart voor de binnenscheepvaart te Brugge in de XVIIe eeuw' was een voorwerp van bestendig gekrakeel tussen die stad en Oostende, tot in 1763 de privileges van lastbreken van de schippersgilden van beide steden en van Gent werden opgeheven. De wisselvalligheden van die strijd worden ons door J. de Smet verhaald, *Handelingen Société Emulation Brugge*, CVIII (1971) 192-208; overigens is zijn bijdrage niet beperkt tot de zeventiende eeuw, maar behandelt hij de kwestie tot aan haar oplossing.

J.A.V.H.

De titel van het artikel 'Geographic Notes on the First Two Centuries of Djakarta' in *Journal of the Malaysian Branch. Royal Asiatic Society*, XLIV (1971) 108-150, is niet juist, de auteur, James L. Cobban, behandelt de groei van Batavia onder de VOC. Archiefonderzoek verrichtte hij niet, zodat geen nieuwe gegevens zijn gebruikt. Verschillende belangrijke bronnenpublicaties ontgingen hem en bij de gebruikte literatuur werd tussen nog bruikbaar en verouderd en tussen rijp en groen onvoldoende onderscheiden; bovendien komen nogal wat vergissingen voor, die vermoedelijk aan onvoldoende kennis van onze taal moeten worden geweten. Men zij dus zeer voorzichtig bij de lezing van dit artikel, dat overigens een wel interessante uiteenzetting geeft van de groei van Batavia en het open leggen van de omgeving.

W.Ph.C.

A. Viaene, ‘De historiograaf Jean Baptist Gramaye. Zijn rondreis in West-Vlaanderen,

1608-1612', *Handelingen Société Emulation Brugge*, CVIII (1971) 319-330 stelt de werkwijze in het licht van die geleerde, die voor het opstel van zijn 'Antiquitates Flandriae' geen moeite spaarde om archieven en plaatselijke tradities te raadplegen.
J.A.V.H.

Nog steeds komt er nieuw materiaal te voorschijn aangaande de Engelse puritein Amesius, die al in 1894 een biograaf kreeg in de roemruchte Hugo Visscher. C. van der Woude schreef over 'Amesius' afscheid van Franeker' in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LII (1972) 165-177. Amesius week in 1610 uit naar Holland, werd garnizoenspredikant in Den Haag ondanks verzet van Jacobus I en van de aartsbisschop van Canterbury, en was tijdens de synode van Dordrecht secretaris van praeses Bogerman. Engelse tegenkanting verhinderde een hoogleraarsbenoeming te Leiden, maar Franeker durfde het wel met hem aan (1622). Zijn nadruk op een ingetogen leven en zijn pogingen om de wijsbegeerte terug te dringen uit de theologie, brachten hem in conflict met de zeer studentikoos levende filosoof-theoloog Maccovius. Dit vergalde zijn leven zozeer dat hij in 1628 overwoog om te emigreren naar Virginia, in 1630 naar Massachusetts, maar pas in augustus 1633 vertrok hij werkelijk uit Franeker, en wel naar Rotterdam, waar de Engelse gemeente hem als tweede predikant had beroepen en de stedelijke overheid een docerende taak voor hem had gecreëerd. Maar in oktober vatte hij daar kou bij een overstroming en op 1 november 1633 stierf hij. Van der Woude vond in de codex-Saeckma te Leeuwarden een zestal brieven betreffende zijn vertrek. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat de curatoren van Franeker Amesius terug hadden kunnen winnen, als hij meer tijd van leven had gekregen. Zijn weduwe vertrok in 1637 met zijn mooie bibliotheek naar Salem (Mass.).
O.J.D.J.

Uit de jongste aflevering van het *Archiv für deutsche Postgeschichte* (1972) i verdient te worden gesignaleerd een waarlijk 'grundlegend', met ruim tweehonderd, voor het merendeel naar allerlei archieven verwijzende noten geadstrueerd artikel van de hand van Wilhelm Fleitmann over de 'Postverbindungen für den Westfälischen Friedenskongress, 1643 bis 1648'. Evenals aan de verbindingslijnen binnen het Rijk wordt zowel aan die tussen Munster en Brussel (knooppunt voor de verdergeleiding niet slechts naar Madrid, maar ook naar Parijs) als ook aan de 'Holländische Kurierpost Den Haag-Münster' afzonderlijk een hoofdstuk gewijd, waarin veel wetenswaardigs is vervat.
J.J.P.

J. Haas, 'Uit de voorgeschiedenis van het Partagetractaat, 1648-1661', is de tekst van een lezing, opgenomen in *De Maasgouw*, XC (1971) 111-122. Behandeld worden de geschillen welke na de vrede van Munster tussen Spanje en de Republiek bleven bestaan over de souvereiniteit in de drie landen van Overmaas, Dalhem, Valkenburg en 's-Hertogenrade. De controverse was bij de vrede verwezen naar een bilateraal gerechtshof, dat echter niet tot een spoedige uitspraak kwam. Daarop trachtte de Republiek de kwestie via rechtstreekse onderhandelingen te regelen. Het compromis, dat in 1661 tot stand kwam, betekende een deling van de omstreden gebieden en een versterking van het grillige politieke beeld ter plaatse.

C.J.A.G.

‘Scheepswinsten tijdens de negenjarige oorlog (1689-1697)’ waren uitzonderlijk hoog, indien het toegelaten is het geval van de Nieuwpoortenaar C. de Vleeschouwer c.s. te ver-

algemenen, dat door O. Mus uit de doeken wordt gedaan aan de hand van een uitgebreide briefwisseling en boekhouding, *Handelingen Société Emulation Brugge*, CVIII (1971) 261-299. Met een door de Zeeuwen opgebrachte hoeker, die Vleeschouwer in 1695 kocht, werden in 1695 uit Zierikzee gezouten vis en Engelse kolen naar Duinkerke gebracht, waarna vóór de Vrede van Rijswijk tweemaal met de nodige paspoorten naar Bordeaux werd gevaren om wijn en brandewijn voor verkoop in Vlaanderen. Een derde reis daarheen eindigde in 1698 met de verkoop van vracht en schip te Rotterdam. De totale winst wordt op 28% per jaar berekend, maar dit was alleen maar mogelijk wegens de oorlogstoestand. Schr. suggereert dat de verminderde winsten daarna bijdragen tot de verklaring van de oprichting van koloniale handelsondernemingen in de Zuidelijke Nederlanden sedert 1698.
J.A.V.H.

In zijn geestige en erudiete oratie, *Geschiedenis en Toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten van de achttiende eeuw* (Kampen: J.H. Kok N.V., 1971, 32 blz.) snijdt de historicus A.Th. van Deursen (V.U., Amsterdam) een onderwerp aan dat hij, naar wij hopen, ook in de toekomst nog bewerken zal. Zijn beschouwingen over de verhouding van de geschiedschrijving en wat men in de achttiende eeuw de statistica noemde en over de plaats die deze statistica kreeg juist bij de conservatief denkende geleerden, in Nederland dus bij de Orangisten, zijn hoogst belangwekkend.
E.H.K.

De Gentse burgerij, niet de magistraat als zo vaak elders, heeft door de bouw van statige herenhuizen de stad in de achttiende eeuw verfraaid. Tot dit besluit komt het overzicht van Jean-Jacques Duthoy, ‘Le XVIIIe siècle, âge d'or de l'architecture civile à Gand’, *Revue du Nord*, LIII (1971) 681-689.
J.A.V.H.

L.A.H. Peters belicht in zijn artikel ‘Pruisisch Gelder in de achttiende eeuw, enige aspecten van bestuur en volkshuishouding’, in *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, CV-CVI (1969-1970) 125-204, een vrij onbekende periode in de geschiedenis van het gedeelte van Noord-Limburg, dat behoord heeft tot het Pruisisch aandeel in het Overkwartier van Gelder.
C.J.A.G.

In zijn inaugurale rede, *Ambtelijk onbegrip. Kanttekeningen bij de breuk Utrecht-Rome* (Nijmegen: Dekker & van de Vegt, 1972, 35 blz.), heeft Dr. M.G. Spiertz een boeiend aspect van zijn leeropdracht, de geschiedenis van het Nederlands Katholicisme (inzonderheid van de hervorming tot het herstel van de hiërarchie) belicht: de verhouding van de locale kerk tot het centrale gezag te Rome. Dit aan de hand van de ontwikkelingen die hebben geleid tot de ontheffing van Petrus Codde uit het ambt van apostolisch vicaris op 6 mei 1702 en tot de oprichting van het kerkgenootschap van de Oud-Bischoppelijke Cleresie. Daarbij wordt zorgvuldig ingegaan op de omstreden kwestie van de bestuursmacht van de toenmalige apostolische vicarissen, de hoogste gezagsdragers in de *Missio Hollandica*. Een illustratief voorbeeld van de autodefensieve centralisatiepolitiek van paus en curie (gestimuleerd door de afname

van het mediterrane prestige sinds de reformatie) ten nadele van het adaptatieproces van de plaatselijke kerken en met veronachtzaming van hun reële inbreng. Rond 1650 was de Statenbond der Zeven Verenigde Provinciën nog

voor 40 a 50% katholiek, maar desalniettemin voor Romeinse begrippen teruggebracht tot missiegebied.

E.V.K.

De 'Vier reeksen onuitgegeven brieven van Thomas-Philippus d'Alsace, aartsbisschop van Mechelen', die door C. de Clercq, met telkens een uitvoerige inleiding, worden uitgegeven, *Handel. Kon. Kring Oudheidk.*, *Lett. en Kunst Mechelen*, LXXV (1971) zijn resp. gericht tot de Leuvense hoogleraar in de theologie A. Parmentier, de markies van Rialp, minister van keizer Karel VI, de bisschop van Laon E.J. de la Fare, en aan de Benedictijner kardinaal A.M. Querini, bisschop van Brescia. Zij dateren van 1714-55 en hebben voor het merendeel betrekking op kerkelijke vraagstukken, speciaal op de bestrijding van het jansenisme waarvan D'Alsace een hardnekkig tegenstander was. De brieven aan Rialp werpen ook licht op de politieke situatie in de Oostenrijkse Nederlanden in de jaren 1718-32, die aan Querini op het geleerde leven tussen 1742 en 1755.

J.A.V.H.

Aan de hand van de gegevens uit het aartsbisschoppelijk archief te Mechelen hangt C. van de Wiel een beeld op van 'De begijnhoven en de vrouwelijke kloostergemeenschappen in het aartsbisdom Mechelen (1716-1801)', *Ons Geestelijk Erf*, XLIV (1970) 142-212, 241-327, XLV (1971) 179-214 en XLVI (1972) 278-344. Door de aard van de bronnen, in hoofdzaak verslagen van bisschoppelijke visitaties en onderzoeken, komen vooral de negatieve kanten van het kloosterleven naar voor. Deze uitvoerige studie is ook bijzonder nuttig om de talrijke en soms kleine vrouwelijke kloosters en hun bewoonsters te identificeren.

R.V.U.

E. Hélin brengt in 'Une approche de la pauvreté: qui recevait les aumônes distribuées par les curés liégeois?', *Leodium*, LVIII (1971) 64-83 een bijzonder interessante inleiding tot de studie van de sociale groep der armen tijdens het oude regiem. Hij doet dit aan de hand van een armenlijst van de Luikse St.-Maartensparochie, gedateerd 9 juni 1726. Voor volgende aspekten van de armensituatie konden resultaten geboekt worden: 'burgerlijke stand', woonplaats, beroep, ontvangen steun en redenen van steunverlening of - weigering. Schr. wijst op mogelijke methoden om de lacunes in de informatie weg te werken en suggereert programmapunten om het probleem op een breder vlak aan te vatten.

L.V.B.

In een bijdrage 'Zur Geschichte des Aachener Friedens, 1748' in *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, LXXXI (1971) 5-142, onderzoekt B. Poll de correspondentie van de Oostenrijkse gezant graaf Kaunitz. Vooral diens vergeefse pogingen om een verzoening tot stand te brengen tussen Maria Theresia en het hof van Versailles staan in de berichtgeving centraal.

C.J.A.G.

In 'Een Overijsselse patriot', *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, LXXXVI (1971) 35-72 brengt

A.N. de Vos van Steenwijk gegevens bijeen omtrent de politieke rol van zijn voorvader Jan Arent de Vos (1746-1813) tijdens de patriottentijd, de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland.

Het ontbreken van annotatie is een hinderlijk tekort van het heldere verslag over de carrière van een patriotse edelman in de revolutietijd.

J.K.

P. Crowhurst wijdt in 'Marine insurance and the trade of Rotterdam, 1755-63', *Maritime History*, II (1972) 140-150 aandacht aan de tijdens de Zevenjarige Oorlog sterk opgeleefde scheepvaart vanuit Rotterdam voornamelijk op Frankrijk. Het duurde wel enige tijd eer duidelijk was, welke houding Engeland tegenover deze neutrale vaart aannam. Voor de Maatschappij van Assurantie, Discontering en Beleening der stad Rotterdam, door twee Engelsen in 1720 opgericht, betekende deze verhoogde scheepvaartactiviteit het afsluiten van een groter aantal verzekeringen van scheepsladingen, waardoor zij financiële moeilijkheden uit voorgaande jaren te boven kon komen. De geschiedenis van de Maatschappij van Assurantie is onlangs door C.H. Slechte in het *Rotterdams Jaarboekje* van 1970 beschreven.

J.R.B.

In *Journal of the Malaysian Branch. Royal Asiatic Society*, XLIII (1970) 114-130 (verschenen in 1972) vindt men een bijdrage van Dianne Lewis, getiteld 'The Growth of the Country Trade to the Straits of Malacca, 1760-1777', die geheel berust op Nederlandse koloniale archiefbronnen. De VOC trachtte de monopoliepositie van haar stad Malakka, reeds in de Portugese tijd, dus voor 1641 ontstaan, te handhaven door verdragen met verscheidene inheemse vorsten in de buurt, die haar toezegden hun havens voor vreemde schepen gesloten te houden. Zij hielden zich daar evenwel niet aan en de VOC was niet bij machte hen daartoe te dwingen, zodat Riouw, Kedah, Selangor en aan de oostkust van Malaya Trengganu als concurrerende havens gingen optreden. Dat Malakka toch belangrijk bleef, was te danken aan de toename van het verkeer door de straat, o.a. van Engelsen naar en van China, door de nog vrij sterke positie van de Compagnie en door de onderlinge strijd tussen de talrijke vorsten en tussen de Maleise en Boeginese volksgroepen, die allen behoefte hadden aan steun van de Nederlanders. Waarom de auteur juist de periode 1760 tot 1777 heeft uitgekozen, maakt zij niet duidelijk.

W.Ph.C.

In *Studia Rosenthaliana*, V (1971) 23-70 vertelt Elisabeth de Jong-Keesing in haar artikel 'Abraham Gabriels, burger van Harderwijk en zijn in het Nederlands geschreven brieven', hoe de Amsterdamse Jood Abraham Gabriels in 1764 in Harderwijk een valse munterij ontdekt, die de muntmeester van Gelderland, Carel Christiaan Novisadi op touw gezet had. Gabriels geeft dit aan bij Marcellus Emants, essayeur-generaal van de Munten der Republiek, die hem de toekomende beloning belooft. De plaatselijke autoriteiten houden echter de muntmeester de hand boven het hoofd en Gabriels komt als dank voor zijn goede diensten zelfs in de gevangenis in Elburg terecht. Het recht zegeviert tenslotte gedeeltelijk. Een boeiende 'petite histoire' met als bijlagen de volledige correspondentie van Gabriels, die ook een belangrijke bron voor dialectologen is.

R.G.F.M.

De stranding van een retourschip van de VOC in 1767 op de kust tussen Petten en Callantsoog is aanleiding geworden voor een herziening van het plakkaat van 1739 betreffende de strandvonderij. Een nieuw werd in 1769 uitgevaardigd en sindsdien werd het gebruikelijke roven en plunderen van aangespoelde goederen en lijken uitdrukkelijker

dan voorheen bestreden. De plaatselijke autoriteiten en zelfs de kamer Amsterdam van de VOC bleken in 1767 allesbehalve de bepalingen van 1739 in acht genomen te hebben. Een 27-tal inwoners uit de kustdorpen echter, die zich metterdaad aan de peper, balken e.d. vergrepen hadden, waren degenen die door toedoen van de procureur-generaal van het Hof van Holland streng gestraft werden. P. Dekker beschrijft deze kwestie in 'De ramp met de Oostindiëvaarder Vrouwe Elisabeth Dorothea te St. Maartenszee', *West-Frieslands Oud en Nieuw*, XXXIX (1972) 37-68.
J.R.B.

E. Pelinck, 'Een karakterschets van prins Willem V door hem zelf gecorrigeerd', *Jaarverslag 1970 en 1971 van de vereniging* '*Oranje Nassau Museum*', 32-37, vestigt de aandacht op een merkwaardig document humain over onze laatste stadhouder. In 1788 kreeg Willem V namelijk een karakterschets in handen, opgesteld door de Pruisische gezant. Hij schreef deze gedeeltelijk over, maar verzachtte hier en daar iets of liet wat weg. Hieruit blijkt dat hij ook zelf een verantwoord inzicht had in zijn eigen tekortkomingen.
H.P.H.J.

Nieuwste geschiedenis

In *Studia Rosenthaliana*, IV (1970) geeft Th. Stevens een overzicht van 'De familie Kann en haar financiële activiteiten gedurende vier eeuwen'. Op grond van het complete familie-archief, dat de schrijver tot zijn beschikking had, kon de economische geschiedenis en achtergrond van een bankiersfamilie goed over komen. Na een aanlooptijd in Duitsland begon de invloed van de familie Kann in de Nederlanden in de achttiende eeuw. In 1806 werd in Den Haag het bankiershuis Lissa & Kann opgericht, dat tot de Duitse bezetting van Nederland in 1940 bleef bestaan. Vooral voor de negentiende eeuw worden in het artikel belangrijke gegevens verwerkt over omvang en verloop van de zaken in de Nederlandse bankwereld.
R.G.F.M.

Het Jaarboek van het Heemkundig Genootschap van het Meetjesland heeft bij grote uitzondering een tekstuitgave opgenomen. De 'Handboeken van de familie de Neve te Zomergem' werden terecht belangrijk genoeg geacht om ze in extenso weer te geven, *Appeltjes van het Meetjesland*, XXI (1970) 5-177. De aantekeningen uit de drie notitieboeken van de familie De Neve bestrijken de periode 1783-1865. Het gaat hier om indrukken van de gewone volksmens over de grote gebeurtenissen van die jaren. A. Ryserhove schreef het passend commentaar bij deze vrij unieke documenten, die aan een particulier toebehoren en tot op heden onbekend gebleven waren.
M.C.

In het *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, XXXII (1969) i (ten rechte 1971) geeft Ch.J. de Villiers in een uitvoerige verhandeling 'Die Britse Vloot aan die Kaap 1795-1806', 1-146 uit het Kaapse archief geputte aanvullingen op het ons bekende omtrent de overgave van de Kaap in 1795 en vooral omtrent die van het

door wijlen T.H. Milo in zijn proefschrift behandelde eskader van schout-bij-nacht Lucas in 1796.

W.Ph.C.

In *Journal of the Malaysian Branch. Royal Asiatic Society*, XLIV (1971) 151-198 vindt

men van de hand van R.D. Hill onder de titel ‘Materials for Historical Geography and Economic History of South East Asia in Nineteenth Century Malayan Newspapers’ een lijst van de voornaamste artikelen op deze terreinen uit dagbladen in wat later Malaya zou worden genoemd. P. 181-189 hebben betrekking op Nederlands-Indië. Hoewel vele der daar opgesomde artikelen uit publicaties in onze taal zijn vertaald en dus beter in de oorspronkelijke uitgave kunnen worden geraadpleegd, kan de lijst ook voor de Nederlandse historicus van nut zijn.

W.Ph.C.

P.J. Verdam heeft in de Archives Nationales te Parijs een onderzoek ingesteld naar de Nederlandse civiele rechtszaken die in de jaren 1810-13 voor de Cour de Cassation dienden, ‘Franse civiele cassatie in Noord-Nederlandse zaken (1810-1815)’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXXIX (1971) 553-74. Zijn oogst is schraal; slechts eenmaal wees het Parijse Hof een eindarrest, in januari 1814, te laat om in Nederland nog rechtsgeldig te zijn. S. Faber verrichtte, bij ontstentenis van Frans archiefmateriaal, op basis van gedrukte jurisprudentie en de archieven van het Keizerlijk Gerechtshof en het Hof van Assisen in Den Haag een soortgelijke studie van de ‘Rechtspraak van het Hof van Cassatie te Parijs in Noord-Nederlandse strafzaken (1811-1813)’, *Ibidem*, 575-600. Hij analyseert ruim dertig gevallen, die inzicht geven in de toepassing van het napoleontische recht in ons land.

J.K.

In een fraai boek bestudeert W.F. Lichtenauer *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur* (Rotterdam-'s-Gravenhage: Nijgh en van Ditmar, 1971, 338 blz.). Het ging in Nederland om ruim 500 jongelieden uit de betere standen die zich volgens besluit van april 1813 moesten melden voor de keizerlijke cavallerie. Met onuitputtelijke volharding heeft de auteur de details van recrutering, uitmonstering, persoonlijke omstandigheden en levensloop, van de mars naar de garnizoenssteden in Frankrijk, van het leven daar, van de belevenissen in de slag bij Leipzig en de ellendige terugtocht en van nog veel meer bijeengezocht. Hij plaatst dit alles duidelijk in het verband van de Europese geschiedenis en overschat het belang van zijn onderwerp geen ogenblik. Dank zij zijn heldere schrijftrant en de vele citaten uit de brieven en andere schrifturen van de jonge erewachten is hij er in geslaagd een zeer levendig en boeiend verslag te geven van dit hele geval. In zekere zin is dit alles natuurlijk ‘petite histoire’. Indien men deze misschien vaak te snel in negatieve zin geïnterpreteerde term wil gebruiken, dan past het er bij te zeggen dat hier niet alleen veel gegevens over personen en families te vinden zijn die in de Nederlandse geschiedenis een rol van betekenis hebben gespeeld, maar ook dat wij dank zij Dr. Lichtenauer's speurzin in direct contact komen met omstandigheden en situaties die behoren tot de structuur van de geschiedenis van die tijd. Tenslotte dient nog vermeld dat de auteur, met zijn onverstoorbare zin voor relativiteit, van allerlei opgewonden patriottische verhalen die in onze geschiedschrijving de ronde doen, de ongegrondheid aantoont.

E.H.K.

Het Heemkundig Genootschap van het Meetjesland werd in november 1946 gesticht te Zomergem. Naar aanleiding van het zilveren jubileum verscheen een Eeklonummer

in het tijdschrift van het Genootschap: *Appeltjes van het Meetjesland*, XXII (1971) 429 blz. Dr. P. Rogghé handelt in dit nummer over ‘Een eeuw Eeklo (1830-1930). Proeve van sociaal-economische geschiedenis’, 157-249. In dit artikel heeft hij meteen de opkomst

van het socialisme te Eeklo uitvoerig toegelicht. Alle andere bijdragen betreffen eveneens de geschiedenis van Eeklo.

M.C.

In zijn veel te korte inleiding tot het boek van Leonard de Vries en Ilonka van Amstel, ed., *Advertentien 1830-1930* (Wageningen: L.J. Veen's Uitgeversmij N.V., 1971, 144 blz.) schrijft W. Altink dat de uitgevers zich hebben bezig gehouden met een stuk 'geschiedschrijving' over de beginfase van de ontwikkeling tot de moderne reclametechnieken na ongeveer 1930. Jammer genoeg bevat dit boek echter geen geschiedschrijving maar slechts illustratie: bijna duizend reproducties van advertenties uit die eeuw, overigens zonder bronopgave. Ik ben bang dat het effect van een werk als dit juist door het ontbreken van enige commentaar niet veel anders zal zijn dan een glimlach. Met meewarigheid en misschien spot zal degene die in dit boek bladert, kijken naar wat hij als de kinderlijkheid van het voorgeslacht beschouwen zal. Dit is een reactie die een historicus vreest en daarom ben ik geneigd de uitgave van dit soort werken te betreuren al ziet het boek er overigens mooi uit en al is het op zichzelf aardig genoeg.

E.H.K.

H.D. Grobben geeft onder de titel 'Sociale conflicten en sociale organisatie in de Twentse textielindustrie (1860-1912)' in *Textielhistorische Bijdragen*, XII (1971) 36-78; XII (1972) 38-75 een analyse van het ontstaan van sociale organisaties in Twente. Schr. laat zien hoe de sociale conflicten in het Twentse industriegebied, gebaseerd als ze waren op de sociale tegenstelling tussen fabrikanten en proletariërs, ertoe hebben bijgedragen, dat sociale organisaties tot ontwikkeling zijn gekomen, hoewel ze voor deze ontwikkeling geen volledige verklaring bieden kunnen. Buiten-Twentse en niet-sociale factoren hebben in dit proces eveneens een rol gespeeld. Door de indrukwekkende hoeveelheid feitenmateriaal kan men het ontstaan en de vroegste ontwikkelingsgeschiedenis van de sociale organisaties in de Twentse textielindustrie op de voet volgen. Soms is de studie echter overladen met details, zodat de lezer het gevoel krijgt van de bomen het bos niet meer te zien. In de titel van het eerste deel wordt het jaar 1800 als begin van de behandelde periode vermeld, terwijl blijkens de tekst het jaar 1860 bedoeld wordt.

E.R.

Bij gelegenheid van haar honderdjarig bestaan, liet de Bank van Brussel, n.v., door Etienne de la Vallée Poussin een gedenkboekje samenstellen, *Bilan et perspectives 1871-1971. La Banque de Bruxelles a 100 ans* (S.l., s.d. 95-xiv blz.) De tekst is heel summier gehouden, en brengt weinig nieuws, maar is voorzien van een rijke en goed uitgevoerde illustratie.

J.A.V.H.

Gerard Visser, 'Dr. Jan van den Brink, socialist in priestertoog', *Jaarboek van de Geschieden Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda* '*De Oranjeboom*', XXIV (1971) 67-95 vestigt de aandacht op een schilderachtige figuur uit het ontwakend socialisme in Noord-Brabant kort na 1900. In 1893, drie jaar na zijn priesterwijding, promoveerde deze Bredase kapelaan te Rome op een Thomistisch

onderwerp. Maar terug in het vaderland, kreeg hij van zijn bisschop slechts onbelangrijke kapelaansplaatsen. Het kan zijn dat rancune over deze miskenning hem van de kerkelijke overheid vervreemd heeft, maar zeker dreef hem ook oprechte geestdrift voor het socialisme, waartoe de encykliek ‘Re-

rum Novarum' waarschijnlijk de stoot had gegeven. Nadat hij al jaren lid van de SDAP was, was zijn bewondering voor paus Leo XIII nog mateloos. Van den Brinks grote tijd viel in de jaren 1904-1908. Overal in het land hield hij propagandalezingen voor de SDAP, gekleed in priestertoog, soms wel met een rode zakdoek om de hals geknoopt. Eindelijk slaagde hij er in gemeenteraadslid van Breda te worden, maar zijn optreden daar was geen groot succes. Later dreef hij weer weg van het socialisme en kwam tenslotte terecht in anti-papistische vrijzinnig-protestantse kringen. In dit goed geschreven artikel is de heer Visser er uitmuntend in geslaagd de felheid en de kleurigheid van dit vroege socialisme te doen herleven.

H.P.H.J.

De Frans-Vlaming Emile Coornaert, 'Flamand et français dans l'enseignement en Flandre française des annexions au XXe siècle', *Revue du Nord*, LIII (1971) 217-221, geeft een bondig overzicht van de lotgevallen van het Vlaams in Noord-Frankrijk, voor een deel aan de hand van persoonlijke jeugdherinneringen. Kort na de inlijving bij Frankrijk daagden de eerste Franse scholen op, maar bewuste onderdrukking van het Vlaams in de scholen dateerde pas van de wet van 1833, die elke gemeente verplichtte een school te onderhouden, en er alleen Frans onderwijs in te richten.

J.A.V.H.

Jean Vanwelkenhuyzen, 'Les contacts militaires franco-belges pendant la "drôle de guerre"', *Revue du Nord*, LIII (1971) 247-251, stelt in het licht hoe teleurstellend het sporadisch overleg tussen de Belgische en de Franse legeroverheden tijdens de Schemeroorlog uitviel. Oorspronkelijk hielden de Belgen zich aan de vroegere afspraak front te maken op het Albertkanaal, en realiseerden zich niet dat de Fransen haar als voorbijgestreefd beschouwden sedert de politiek van neutraliteit van België hun preventieve opmars in dit land uitsloot. Toen bleek dat de Frans-Engelse hulptroepen in geen geval verder konden worden ingezet dan tot de lijn Antwerpen-Namen, besloten de Belgen van lieverlede een hoofdverdediging op die lijn te overwegen. Tot vastere nieuwe afspraken raakte men niet.

J.A.V.H.

In *Studia Rosenthaliana*, V (1971) 71-102 behandelt Mej. L. Giebels, 'De Nederlandse consulaire vertegenwoording in Palestina van 1918-1940'. Sedert 1918 moest het Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat in Jeruzalem een Nederlandse vertegenwoordiging onderhield, rekening gaan houden met het Zionisme als nieuwe politieke factor in het Nabije Oosten. Het Ministerie stond zeer gereserveerd hier tegenover, ook al vanwege haar betrekkingen met de Islam, godsdienst van het merendeel der inwoners van Nederlands-Indië. Toen in 1918 de Nederlandse vertegenwoordiger in Jeruzalem wegens ziekte ontslag had gevraagd, duurde het tot 1923, totdat Buitenlandse Zaken een nieuwe keuze had kunnen maken. Het werden tenslotte toch Zionisten: Jacobus Kann, de bekende Haagse bankier, honorair-consul in Jeruzalem en Sigfried Hoofiën consul in Jaffa. Maar beiden hebben Nederland zo onpartijdig mogelijk vertegenwoordigd, en de Nederlandse belangen in de Moslim-wereld zijn door hen geenszins geschaad. De bijgevoegde correspondentie

geeft een interessant inzicht in de diplomatieke ‘keuken van Nederland tussen beide wereldoorlogen’.

R.G.F.M.

Twee ego-documenten, uit en vlak na de tweede wereldoorlog vindt men in *Studia Rosenthaliana*, IV (1970). Het eerste 'Vlucht 96-114', is het relaas van Alice Wolff-Gerzon over haar vlucht uit bezet Nederland in 1942 naar Zwitserland. In 'Fragmenten uit het dagboek van Sam Goudsmit 6 april 1945 tot 13 februari 1946', 232-242 geeft de bekende Nederlands-Joodse schrijver de beklemmende sfeer weer van Amsterdam vlak vóór en na de bevrijding. De verlorenheid van de Jood, die 'opgedoken' zich maar moeilijk aan de andere omstandigheden kan aanpassen, en die steeds weer opnieuw verpletterd wordt door de berichten van niet-teruggekeerden, komt uit deze fragmenten sober maar aangrijpend naar voren.
R.G.F.M.

De studie van J.F. Verbruggen over 'Le Grand Quartier Général belge et la bataille de la Lys, 15-28 mai 1940', *Revue du Nord*, LIII (1971) 239-245, rekent op strategische gronden af met de officiële Belgische versie, dat de slag aan de Leie voor het verdere verloop van Wereldoorlog II een positief resultaat had, daar zij de Britse aftocht naar Duinkerken mogelijk maakte. Naar zijn mening zou de beslissing op de Leie stand te houden juist het Britse leger in groot gevaar hebben gebracht. Zij schijnt te wijten aan Leopold III persoonlijk, zonder overleg met zijn legerstaf.
J.A.V.H.

Bij het Spectrum N.V. te Utrecht-Antwerpen verscheen in 1969 M. Zwiers' Nederlandse vertaling van *The Battle of the Bulge* door Robert E. Merriam, uitgegeven in 1947 door de Ballantine Books, Inc., New York: *Het Ardennenoffensief* (Prisma 1373, 221 blz., 8 kaarten). De auteur maakte tijdens de behandelde periode dec. 1944-jan. 1945 deel uit van de sectie geschiedschrijving bij het ministerie van oorlog der USA en was als dusdanig gedelegeerd bij het 9e leger (gen. Simpson); later kreeg hij de leiding van de afdeling Ardennen van de 'Historical Division' die de geschiedenis van deze grote slag beschreef. Onderhavig boek biedt zowel een interpretatie en een serie nabeschouwingen van de feiten, als een chronologisch relaas der gebeurtenissen. Uit de aard der zaak hebben wij hier te doen met een reeds oudere en vrij officiële historische versie.
L.V.B.

De gemeente Rotterdam houdt ervan den volke kond te doen hoe de vele grootse zaken in deze wereldhavenstad tot stand zijn gekomen. Dit uit zich in een prijzenswaardige ijver voor het Gemeente-archief, die uit zich ook in een reeks, die diverse raadsverslagen en andere gemeentelijke stukken excerpeert op hun relevantie voor een bepaald onderwerp. Alle delen daarvan worden samengesteld door de heer P. Lucas, conservator bij de gemeentelijke archiefdienst. In *BMGN*, LXXXV (1970) 396 werd een deel betreffende *De Doelen* besproken, thans is verschenen een *Overzicht van de bemoeiingen van het gemeentebestuur van Rotterdam met de totstandkoming van het Openbaar Lichaam Rijnmond 1955 tot medio 1970* (Rotterdam, 1971). In zijn tengeleide toont de gemeentearchivaris R.A.D. Renting zelf een zekere scepsis over het nut van een dergelijke publicatie, toch is het wel verhelderend om te zien hoe het gemeentebestuur gaandeweg wat beducht is geworden voor het lichaam, dat het aanvankelijk enthousiast hielp verwezenlijken. Maar het

is wel een taaie materie. Iets meer bewerking en schifting door de samensteller ware erg wenselijk geweest.

H.P.H.J.

Mededeling

Van zondag 19 augustus tot en met vrijdag 24 augustus 1973 zal in Amsterdam het Tweede Internationale Congres voor Neolatijnse Studiën worden gehouden, waarvan de organisatie berust bij het Instituut voor Neofilologie en voor Neolatijn van de Universiteit van Amsterdam.

Het inschrijfgeld voor het Congres bedraagt Fl. 60,-. Voor begeleidende personen is dat Fl. 25,- en voor studenten Fl. 30,-. Voor hotelaccomadatie kan worden gezorgd, mits men zich tijdig daarvoor opgeeft. Voorlopig programma, folder met inlichtingen, inschrijfformulier en hotelreserveringsformulier kunnen worden aangevraagd bij het Instituut voor Neofilologie en voor Neolatijn, Keizersgracht 416, Amsterdam.

Naamlijst van medewerkers/sters

F.R. Ankersmit, Lopende Diep 16a, Groningen
L. Brummel, Van Zuylen van Nyeveltstraat 313, flat 309, Wassenaar
J.R. Bruijn, Prinses Irenelaan 54, Oegstgeest
L. van Buyten, p.a. Leopoldstraat 22, 3000 Leuven
M. Cloet, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
J.A. van Dorsten, Van Deldensweg 4, Hattem
H.W. von der Dunk, Nicolailaan 20, Bilthoven
R.G. Fuks-Mansfeld, Marsstraat 3, Wilp (GLD)
C.J.A. Genders, Pastoor Schelstraetelaan 19, Nijmegen
W. Hahlweg, 44 Münster (Westf.), Domplatz 20-22
J.A. van Houtte, p.a. Leopoldstraat 22, 3000 Leuven
H.P.H. Jansen, Groenendaal 45, Groningen
O.J. de Jong, Buziaustraat 24, Amsterdam
G.J.W. de Jongh, Park Leeuwensteyn 73, Voorburg
E. van Kessel, p.a. Ned. Hist. Instituut, Via Omero 10-12, Roma
J. Kluyskens, Collegelaan 36, 2200 Borgerhout
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
J.A. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
A.F. Mellink, Abr. Kuyperlaan 98, Groningen
J.M.G. van der Poel, Gen. Foulkesweg 90, Wageningen
J.J. Poelhekke, Steenstraat 22, Nijmegen
J.G. Riewald, Westerse Drift 35, Haren (GR)
E. Roebroeck, Noorderstraat 1, Utrecht
J. Roegiers, Jan Stasstraat 2b, 3000 Leuven
E. Stols, L. Mettewielaan 75 M 23, 1080 Brussel

R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee
T.J. Veen, Noordkade 23, Drachten
P.J.H. Vermeeren, 5 Köln 41, Lindenthalgürtel 15a
J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, Oegstgeest
J. IJsewijn, Petrusberg 11, 3044 Haasrode

De auteurs

F.R. Ankersmit (1945) studeert geschiedenis en filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

L. Brummel (1897) was buitengewoon hoogleraar bibliotheekwetenschap aan de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam.

J. Kluyskens (1919) is leraar klassieke talen.

E. Stols (1938) is lector aan de Katholieke Universiteit Leuven en doceert beschavingsgeschiedenis van de Romaanse landen en geschiedenis van de kolonisatie en de dekolonisatie.

T.J. Veen (1943) studeerde rechten in Groningen en werkt thans in dienst van ZWO aan een proefschrift over enkele aspecten van de staatsleer van Ulrik Huber.

Mededeling

Het Nederlands Historisch Genootschap houdt op vrijdag 19 oktober 1973 een algemene ledenvergadering en daarbij aansluitend een congres op vrijdagavond en zaterdag. Prof. dr. H. Lademacher spreekt 's morgens over *De Belgische neutraliteit in de Eerste Wereldoorlog*. De middagvoordracht van prof. dr. C. van de Kieft over *De feodale maatschappij der Middeleeuwen* is tevens de inleiding op het congres dat als thema heeft: *Feodaliteit in de volle Middeleeuwen: staat, maatschappij, cultuur*. Sprekers zijn (in deze volgorde): prof. dr. R.C. van Caenegem, *De feodaliteit in Engeland*; prof. dr. C. van de Kieft, *De feodaliteit in Frankrijk*: prof. dr. B.H. Slicher van Bath, *Feodo-vasallitische verhoudingen en agrarische maatschappijstructuur*; prof. dr. W.P. Gerritsen, *Feodaliteit en ridderschap weerspiegeld in de middeleeuwse letterkunde*; prof. dr. C.W. Mönnich, *De feodaliteit in het religieuze denken*.

De algemene ledenvergadering wordt gehouden in Esplanade, Lucas Bolwerk, Utrecht. Het congres, dat wordt voorgezeten door prof. dr. F.W.N. Hugenholtz, begint na afloop van de huishoudelijke vergadering in het gebouw De Horst op het terrein van Kerk en Wereld te Driebergen. De congreskosten bedragen f 45,- logies en maaltijden inbegrepen. De leden van het Nederlands Historisch Genootschap zullen nader bericht ontvangen. Andere belangstellenden kunnen zich voorlopig aanmelden bij het secretariaat van het Nederlands Historisch Genootschap, Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 714135.

I

Johan Huizinga
1872-1972

Redactionele mededeling

Van 11 tot 15 december 1972 werd te Groningen het feit herdacht dat Johan Huizinga op 7 december 1872 in die stad geboren werd. Deze aflevering bevat de lezingen die bij deze gelegenheid werden gehouden. Bovendien stond Dr. F. Jansonius ons zijn studie over Huizinga's literaire stijl af.

De Huizinga-Herdenking werd financieel en moreel gesteund door de Stichting oud-studentenfonds van 1906 te Groningen, het Groninger Universiteitsfonds en het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Wij zijn de uitgever van ons tijdschrift dank verschuldigd voor de extra-plaatsruimte die hij ons ter beschikking stelde.

De redactie stelt het op prijs dat haar oud-lid Mr. W.R.H. Koops haar bij de voorbereiding van deze aflevering zijn steun gegeven heeft.

Verwijzingen naar Huizinga's *Verzamelde Werken* (9 dln, Haarlem, 1948-53) staan tussen haakjes achter de geciteerde tekst.

1. Huizinga, Lamprecht und die Deutsche Geschichtsphilosophie: Huizingas Groninger Antrittsvorlesung von 1905

Gerhard Oestreich

Als ich den heutigen Vortrag zu präparieren begann, hatte ich gerade die Begutachtung zweier Staatsexamensarbeiten hinter mich gebracht. Die eine suchte die sozialen Verhältnisse eines deutschen Kleinfürstentums im 19. Jahrhundert zu erfassen, indem sie in minutiöser Weise die berufsständische Gliederung, die Lage der Wanderarbeiter, die gesellschaftlichen Zusammenschlüsse in den zahllosen Vereinen der Gruppen und Klassen sowie die Strukturen von Landwirtschaft, Handel, Gewerbe und Industrie analysierte, um hierauf eine Untersuchung des Wählerverhaltens und der politischen Willensbildung an der Basis aufzubauen. Die andere 'entlarvte' mit marxistischen Kategorien 'die bürgerlichen Menschen- und Grundrechte in der Mitte des 19. Jahrhunderts im Kampf des Proletariats gegen die Ausbeutung der kapitalistischen Unternehmer als Verschleierung der wahren Herrschaftsverhältnisse'. Da machte ich mich erschöpft an die nächste Aufgabe und griff zu einem Band von Huizinga.

Welch andere Welt! Ich meine nicht den natürlichen Niveauunterschied zwischen einem Klassiker der Geschichtsschreibung und Anfängerarbeiten, die für sich auch gar nicht schlecht waren, sondern: welch ein anderes Wollen lebt hier in Huizingas Kulturgeschichte! Sie gibt anschauliche Bilder der Vergangenheit in fesselnder Erzählung, die uns nicht nur belehrt, sondern auch aus den Niederungen des Alltags emporhebt. Geschichte war ihm eine Form der Wahrheit über die Welt,[1.] ein Sich-Rechenschaft-Geben,[2.] um durch die Bejahung des Vergangenen den eigenen Standort zu bestimmen und das Lebensverständnis zu erweitern und zu vertiefen. Welch andere Welt gegenüber der negativen historischen Weltsicht und den verneinend-kritischen Analysen unserer Tage! Ich bin Ihnen dankbar, daß Sie mich

1. 'De geschiedenis is voor ons, evengoed als de philosophie en de natuurwetenschap, een vorm van de waarheid aangaande de wereld. Haar te beoefenen is een wijze van te zoeken naar den zin van dit ons bestaan. Wij wenden ons tot het verleden uit een waarheidsaspiratie en uit een levensbehoefte'. (VII, 162) Dt. Übers. J. Huizinga, *Geschichte und Kultur*. Ges. Aufsätze. Hg. u. eingeleitet von K. Köster (Stuttgart, 1954) 103.
2. 'Geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden'. (Geschichte ist die geistige Form, in der sich eine Kultur über ihre Vergangenheit Rechenschaft gibt), 'Über eine Definition des Begriffs Geschichte', in: Huizinga, *Geschichte und Kultur*, 13. (VII, 102)

zur Wiederbegegnung mit einem großen Mann und seinem großen Werk veranlaßt haben.

Auf den ersten Blick erscheint uns eine Beschäftigung mit Huizinga, dem noch viele von uns persönlich begegnet sind, mehr als eine Feierstunde des Vergangenen denn als Wegweisung für die Zukunft. Ich entsinne mich eines Vortrages in einem Hörsaal der Berliner Universität am 29. Januar 1933, am Vorabend jenes 30. Januar 1933, den wir Deutschen niemals wieder ungeschehen machen können. Der weltberühmte Gast aus den Niederlanden sprach über 'Burgund. Eine Krise des romanisch-germanischen Verhältnisses'[3.] und versetzte uns ganz in seine Forschungswelt, in eines der geistigen Zentren seines eigenen wissenschaftlichen Lebens. Huizinga konnte begeistern, weil ihm Geschichte selbst Freude machte. Er bekannte sich nicht zum zergliedernden, geradezu auflösenden Moment der Untersuchungen, die nach sozialen Ursachen und politischen Folgen, nach den die Gegenwart formenden Zuständen Ausschau halten, sondern hielt fest an der durch den Geist einer Persönlichkeit gehenden und die Gegenwart wie die Zukunft mitempfindenden und mitgestaltenden Lebenseinheit. Der mitreißende Vortrag machte den eigenen Entschluß, Geschichte als Studienfach gewählt zu haben, zu einer freudeverheißenden Entscheidung.

Seitdem hat sich die Welt verändert. Die intellektuelle Jugend hinterfragt und zerfragt das Werk nach seinen Bestandteilen für eine mögliche Veränderung der Gesellschaft und für die Gestaltung der Zukunft. Vom ästhetischen Genuß einer geschichtlichen Betrachtung ist wohl kaum etwas geblieben. Die sozialökonomische Begründung triumphiert. Die Deutung der kulturell-geistigen Vergangenheit wird als Verschleierung der wahren, völlig negativ gesehenen Verhältnisse angeprangert. So ist uns Huizinga ferngerückt, weil er e i n e n Teil des Lebens sah und gestaltete, die gegenwärtig herrschende Geschichtsschreibung aber einen anderen Teil sieht und in den Mittelpunkt rückt.

Aber Huizinga ist gleichwohl nicht mit geschlossenen Augen an dieser seine Zeit bereits mehrfach berührenden Erscheinung der über Gegenwart und Zukunft reflektierenden, nach Gesetzen suchenden und Utopien verwirklichen wollenden Geschichtstendenz vorübergegangen.[4.] Das lehrt schon seine öffentliche Vorle-

3. *Historische Zeitschrift*, CXLVIII (1933) 1-28. (II, 238-265)
4. Zur Literatur und zum Thema sei auf E.E.G. Vermeulen, *Huizinga over de wetenschap der geschiedenis* (Arnhem, 1956) verwiesen (mit einschlägiger älterer Bibliographie). V. untersucht das geschichtstheoretische Werk H.s kritisch im Hinblick auf eine Phänomenologie des historischen Interesses bei den niederländischen Historikern. Er faßt die gedanklich verschiedenen und zeitlich zu unterscheidenden Aussagen Huizingas systematisch zu überzeitlichen Erkenntnissen zusammen. Dagegen hege ich Bedenken. Ich verfahre eher chronologisch-entwicklungsgeschichtlich, wie es sich ganz natürlich anbietet. Meine Zielsetzung ist auch einfach vom Thema her viel bescheidener als die Aufgabe Vermeulens. Zuletzt R.L. Colie, 'Johan Huizinga and the Task of Cultural History', *American Historical Review*, LXIX (1963-1964) 607-630 (mit neuerer Bibliographie) und H.R. Guggisberg, 'Drei niederländische Geschichtsschreiber des 20. Jahrhunderts. Ideen und Wirkungen', *Nachbarn*, XV (Bonn, 1972). Auch Katalog: Y. Botke und W.R.H. Koops, *Johan Huizinga 1872-1945. Tentoonstelling ter gelegenheid van de Johan Huizinga-Herdenking 1872-1972* (Groningen, [1972]) 41-42; E.E.G. Vermeulen, 'Johan Huizinga', *Spiegel Historiael*, VII (1972) 692-699, bes. 695 f. Huizinga als theoreticus van de geschiedkunde. - Noch immer von Bedeutung ist Biographie und Bibliographie von K. Köster, *Johan Huizinga 1872-1945* (Oberursel, 1947). Die Bibliographie bringt alle Schriften über Huizinga bis 1947, die bei Vermeulen nicht enthalten sind.

sung, die er bei der Übernahme des Lehrstuhls für Geschichte in Groningen am 4. November 1905 hielt. (VII, 3-28) Sie steht im Mittelpunkt meines Vortrages, der im ersten Teil den Inhalt dieser Vorlesung umreißen wird, sodann in einem zweiten Teil die damalige geschichtstheoretische Situation in deutscher Sicht berührt, in einem dritten Abschnitt die Weiterbeschäftigung Huizingas mit dem Themenkreis mehr andeutet als ausführt und eine kurze Behandlung der weiteren Entwicklung dieser Fragen bis zur Gegenwartsproblematik anschließt.

Huizinga war nach eigener Erzählung 'durch einen wahren Salto mortale auf ein Universitätskatheder geführt' worden.[5.] Als er 'plötzlich vor der Aufgabe stand, eine akademische Antrittsrede zu verfassen', kam er auf einen Gedanken zurück, der ihn seit verschiedenen Jahren beschäftigte, 'daß die Wahrnehmung des Historikers sich am besten umschreiben lasse als eine Sicht, besser vielleicht als eine Evokation von Bildern, wobei zunächst völlig offen bleiben kann, was dabei unter "Bildern" zu verstehen sei'. So war das Thema gegeben, das er 1942 in seinen Erinnerungen schlicht 'Geschichte als Bilder' nennt. Ohne bisherige Beschäftigung mit den Fragen der Geschichtstheorie, 'mit Ratschlägen und Hinweisen Heymans',[6.] seines künftigen Kollegen für Philosophie, wirklich aufs beste ausgestattet, war Huizinga 'bald mitten im Stoff drin, völlig gefesselt von Einsichten, die mir ganz neu waren und mir jetzt zugänglich wurden'.[7.]

5. Dt. Übers.: *Mein Weg zur Geschichte* (Basel, 1947) 48. (I, 34)
6. Gerardus Heymans (1857-1930), Prof. f. Philosophie und Psychologie in Groningen seit 1890.
7. Ich bringe das aufschlußreiche Zitat im Zusammenhang: 'Mijn geheugen zegt mij niet meer, wanneer zich bij mij de gedachte gevestigd heeft, dat de waarneming van het historische zich het best laat uitdrukken als een gezicht op, beter wellicht nog een evocatie van beelden, geheel in het midden gelaten voorloopig, wat in dezen onder beeld valt te verstaan. Wel weet ik, dat ik zulk een opvatting verscheidene jaren bij mij heb gedragen zonder eenige bedoeling, haar in geschrifte neer te leggen of uit te werken. Mijn geest neigde in het algemeen niet tot problemen van theoretischen aard. De directe aanraking met de bloeiende bonte bijzonderheden van het verleden was, hoe dan ook verworven, mij genoeg. Eerst toen ik nu opeens voor de taak stond, een academische inaugureele oratie samen te stellen, kwam ik terug op dat thema geschiedkennis als beelden. De Nederlandsche geschiedbeoefening had zich tot dusverre met theoretische en methodologische vragen weinig bezig gehouden. De langdurige pennestrijd, waarin het holle schematisme en de broze constructies van Karl Lamprecht van de hand waren gewezen door Windelband, Rickert, Simmel, Eduard Meyer en anderen, was hier te lande zoo goed als onopgemerkt gebleven. Toch had die strijd niet minder beteekend dan een onweerlegbare vindicatie der geestes- of cultuurwetenschappen uit den ban van een zelfverzekerd natuurwetenschappelijk evolutionisme, een herstel van de humaniora in de hun toekomende zelfstandigheid en gelijkwaardigheid, en tevens een afdoende afwijzing van het naïeve historische realisme. Met raad en voorlichting van Heymans zat ik spoedig midden in die stof, hevig geboeid door de mij geheel nieuwe inzichten, die hier voor mij toegankelijk werden. De rede waarmee ik op 4 November 1905 mijn ambt te Groningen aanvaardde was rijkelijk lang en zwaar uitgevallen, en verveelde de meesten van mijn hoorders geducht'. (I, 35 f.) Huizinga hat an anderer Stelle in *Mein Weg zur Geschichte* berichtet, daß in seinem Studium nicht nur das erkenntnistheoretische und philosophische Interesse, sondern auch der Sinn für die Naturwissenschaften 'beinah völlig' fehlten. (I, 17) Wenn er dann fortfährt, daß er diese Mängel niemals ausgeglichen habe, so stimmt das sicherlich im Sinne systematischer Studien. Aber die Literatur über die Grundlegung der historischen Arbeit hat er sich 1905 nicht nur aus einer Art Zufallszwang ganz angeeignet, sondern auch weiterhin verfolgt. Insofern sollte man sich auf diesem Gebiet weniger dem Rückblick des alten Huizinga anvertrauen als den entsprechenden Zeugnissen der jeweiligen Lebensperiode.

Auf diesem Hintergrund ist seine Bemerkung am Beginn der Vorlesung zu sehen, daß eine geschichtstheoretische Betrachtung nicht an den Anfang einer akademischen Laufbahn gehöre, sondern an ihr Ende. Aber Huizinga fühlt sich doch gedrängt, den Weg aufzuzeigen, den er in Zukunft beschreiten will, und letztlich ein Bekenntnis abzulegen, indem er gerade 'Über den ästhetischen Bestandteil historischer Vorstellungen' spricht. Zudem sei der Streit der Meinungen über die Theorie der historischen Wissenschaft gegenwärtig in vollem Gange, ein Streit, der seine Ursache in dem erstaunlichen Aufstieg der Naturwissenschaften im XIX. Jahrhundert habe, in dem dadurch entstandenen Wissenschaftsverständnis, das auch die Historie zu beherrschen versucht. Wenn man die naturwissenschaftliche Methode als die allein wissenschaftliche ansprechen will, muß man auch die Geschichtswissenschaft zur exakten Wissenschaft machen. Das haben, so meint Huizinga, die Gesellschaftswissenschaftler schon seit Comte und Spencer unternommen. Die Soziologen sind energisch dabei, das ganze historische Feld für sich in Beschlag zu nehmen und nach ihren Methoden und Fragestellungen zu bearbeiten. Also nicht nur die Auseinandersetzung mit der Naturwissenschaft, sondern auch die mit der Soziologie stellt eine Aufgabe dar, die der Zeitgeist diktiert. Der Einfluß der Soziologie zeige sich in dreifacher Richtung. Sie stellt allgemeine Kategorien auf, um die gesellschaftlichen Ereignisse oder Zustände zu gruppieren; sie stellt für den Geschichtsforscher die Alternative nach dem Interesse für Person oder Masse, und schließlich zwingt sie zur Auseinandersetzung mit dem mächtigen Problem, ob das historische Geschehen durch die Handlungen der Persönlichkeiten oder ob die Persönlichkeit durch die Umgebung und die Zeitumstände bestimmt wird. Dahinter steht letztlich die Aufstellung von historischen Gesetzen, stehen auch die Kulturstufen und Entwicklungsreihen, wie sie Karl Lamprechts vielbändige Deutsche Geschichte zeigt, die seit 1891 erschien.[8.]

8. Zum Kampf gegen Lamprechts Deutsche Geschichte überhaupt vgl. etwa F. Seifert, *Der Streit um Karl Lamprechts Geschichtsphilosophie* (Augsburg, 1925) 9-53. Seifert behandelt nur die Zeit bis 1899. Über Lamprecht allgemein E. Engelberg, 'Zum Methodenstreit um Karl Lamprecht', in: J. Streisand, *Die bürgerliche deutsche Geschichtsschreibung von der Reichseinigung von oben bis zur Befreiung Deutschlands vom Faschismus* (Ost-Berlin, 1965) 136-152. Die Auseinandersetzung zwischen der staatlich-politischen und der Kultur- und Sozialgeschichtsschreibung als zeitgenössischem Hintergrund behandelt G. Oestreich, 'Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland', *Historische Zeitschrift*, CCVIII (1969) 320-363. Dort die weitere einschlägige Literatur. Eine gute Bibliographie zur deutschen Geschichtstheorie jener Zeit findet sich bei H. Rickert, 'Geschichtsphilosophie', in: *Die Philosophie im Beginn des 20. Jahrhunderts. Festschrift Kuno Fischer* (2. Aufl.; 1907) 420-422.

Huizinga will Lamprechts Wollen nicht generell und im voraus nur auf Grund seiner Deutschen Geschichte verurteilen. Doch im wesentlichen ist für ihn die von jenem angeführte neue Richtung bereits durch die geisteswissenschaftlichen Theorien der unmittelbar aktuellen Philosophie der Deutschen Dilthey,[9.] Simmel,[10.] Windelband,[11.] Rickert[12.] und Spranger[13.] besiegt. Zwei Überzeugungen gehen aus dieser Diskussion hervor. Erstens kann das historische Leben niemals in der Form von allgemeinen Begriffen erkannt werden, die Individualisierung muß die Hauptarbeit der Geschichtsforschung auch auf dem Wege zur Erkenntnis des Allgemeingültigen bleiben. Und zweitens schadet jede Anwendung einer systematischen

9. Wilhelm Dilthey (1833-1911), Geisteshistoriker und Philosoph, kam von der Geschichte (Ranke), verteidigte die Eigenständigkeit der Geisteswissenschaften gegenüber den Naturwissenschaften erkenntnistheoretisch und methodisch in seiner *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, I, (1883) und begründete sie in weiteren Arbeiten. Er baute in seiner Theorie des Verstehens die besondere, auf Intuition und Nacherleben beruhende Erkenntnisweise der Geisteswissenschaften gegenüber dem kausalen Erklären der Naturwissenschaften aus und sah seine Lebensaufgabe in einer 'Kritik der historischen Vernunft'. Durch die Gesamtausgabe mit Einbeziehung des Nachlasses wurde sein Werk erneut aktuell: *Gesammelte Schriften* in 16 Bänden seit 1913. Huizinga zitiert nur die 1905 soeben erschienene erste der 'Studien zur Grundlegung der Geisteswissenschaften' über den psychischen Strukturzusammenhang; in ihr finden sich übrigens kaum Aussagen Diltheys zur Geschichte. Wiederabdruck Dilthey, *Ges. Schriften*, VII (Stuttgart, 1958) 3-23. Bei Eduard Spranger sowie den später von H. mehrmals genannten Theodor Litt, Hans Freyer und Erich Rothacker ist Diltheys Einfluß deutlich wirksam. Letzte Darstellung G. Schmidt, 'Wilhelm Dilthey', in: *Deutsche Historiker*, V, H.U. Wehler, ed. (Göttingen, 1972) 54-72 (Lit.).
10. Georg Simmel (1858-1918), Philosoph und Soziologe, verband in seinem Buch *Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Eine erkenntnistheoretische Studie* (2., völlig veränderte Aufl.; Leipzig, 1905) Diltheys Theorie des Verstehens mit der Fragestellung des Neukantianismus: 'Wie ist Geschichte möglich?'. Wendet sich gegen historische Gesetze.
11. Wilhelm Windelband (1848-1915), Philosoph, mit Rickert Begründer der südwestdeutschen Schule des Neukantianismus. Machte in seiner Universitätsrede *Geschichte und Naturwissenschaft* (Straßburg, 1894) die folgenreiche Unterscheidung von Natur- und Geisteswissenschaften als 'nomothetische' (gesetzgebende) und 'idiographische' (individualisierend-beschreibende) Wissenschaften.
12. Heinrich Rickert (1863-1936), Philosoph, siehe Windelband, trennte *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft* (1899) nach ihrer generalisierenden und individualisierenden Methode, bestimmte *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften* (Tübingen, 1896-1902), sah als Aufgabe des Historikers das Umbilden, das Vereinfachen, nicht das Abbilden. Voraussetzung ist die Unterscheidung zwischen Wesentlichem und Unwesentlichem.
13. Eduard Spranger (1882-1963), Kulturphilosoph, Schüler Diltheys, hier zitiert *Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. Eine erkenntnistheoretisch-psychologische Untersuchung* (Berlin, 1905). Alle genannten Schriften von Simmel bis Spranger sind von Huizinga im Text und in den Anmerkungen mit den jeweiligen Seitenangaben zitiert: Windelband fünfmal, Simmel sechsmal, Spranger achtmal, Rickert siebzehnmal. Außer auf eine umfangreiche deutsche Literatur wird nur einmal auf Michelet als Historiker und einmal auf die *English Historical Review* verwiesen.

Richtschnur dem universalen Charakter der historischen Wissenschaft. Die Ansprüche der Ökonomie, der Soziologie und der Anthropologie, in ihren historischen Untersuchungen mit der Methode einer isolierenden Abstraktion an die Stelle der Geschichte zu treten, werden von Huizinga kurz abgewehrt. Er erkennt zwar das ökonomische Warum als selbstverständliche erste Frage an, meint aber dennoch, daß die reine historische Auffassung davon unabhängig bleibe. Er bestreitet auch keineswegs den Wert von Regeln, Typen und Kategorien der mehr systematisch arbeitenden Geisteswissenschaften und wendet sich daher gegen Belows Ansicht, wonach es Aufgabe des Historikers sei, allen Konstruktionen der Systematiker zu widersprechen.[14.] Huizinga will Konstruktionen gebrauchen, sofern sie sich als Leitfaden zur Gruppierung von Fakten und Zusammenhängen nützlich erweisen wie beispielsweise Büchers Wirtschaftsstufen.[15.] Lamprechts berühmte Abfolge der Kulturzeitalter lehnt er vornehmlich deswegen ab, weil Lamprecht sie zum Dogma der Geschichtsschreibung erhoben hat. Dennoch habe er auch von ihnen im einzelnen gelernt.

Huizinga aber will bei vollkommener Anerkennung des Wertes der systematisch ausgerichteten Prinzipien der Geschichtsforschung an erster Stelle die einzelnen Ereignisse untersuchen. Er vertritt gegenüber dem Gattungsprinzip das Individualitätsprinzip. Und er erörtert nun in Anknüpfung an Lamprecht das Verhältnis und die Beziehungen von Wissenschaft und Kunst, wobei er sich mit den Ansichten des damals führenden deutschen Geschichtsmethodologen Bernheim[16.] beschäftigt. Huizinga stimmt mit ihm darin überein, daß in der Geschichtswissenschaft und in der Kunst die Phantasie ein unentbehrlicher Faktor ist. Aber die Verwandtschaft zwischen Historie und Kunst liege tiefer, die Rolle der Phantasie sei bedeutsamer als Bernheim meint. Sie trete nicht erst beim Geschichtsschreiber auf, wenn er ‘zijn pen in den inktpot doopt’, sondern längst schon beim Geschichtsforscher. Sie formt das erste historische Bild.

An dieser Stelle werden längere Sätze von Eduard Meyer, dem Berliner Althistoriker, und Spranger zitiert. Dazu bemerkt Huizinga ausdrücklich:

> Het zal niet de laatste maal zijn, dat ik hier de Duitsche geschiedenis-philosophen citeer, want het is mij er om te doen, de overeenstemming te doen opmerken van het

14. G. von Below, *Historische Zeitschrift*, LXXXI (1898) 243.
15. Karl Bücher (1847-1930), Vertreter der Historischen Schule der deutschen Nationalökonomie, entwickelte die Theorie der drei Wirtschaftsstufen: Hauswirtschaft, Stadtwirtschaft, Volkswirtschaft in *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (Tübingen, 1893). H. zitiert hier zustimmend interessanterweise Sprangers Satz: ‘Wenn Burckhardts Entdeckung des Individuums so sehr Epoche machte, so beweist dies, daß das Bedürfnis nach einer Vermehrung der wissenschaftlichen Hilfsmittel, besonders der psychologischen, nunmehr als ein dringendes Bedürfnis für den Fortschritt der Geschichtsschreibung empfunden wird’, *Grundlagen*, 95.
16. Ernst Bernheim (1850-1942), Historiker, *Lehrbuch der historischen Methode* (3. Aufl.; Leipzig, 1903) 126-138, 571-589.

> inzicht, dat ik van een aesthetisch gezichtspunt meende te benaderen met de uitkomsten der kennistheorie.[17.]

Die Phantasie öffne zwar die Geschichte dem Dilettantismus, wenn sie nicht aus der vollen Tiefe des Geistes, sondern aus Mangel an Untersuchung und Kritik erwächst. Sie unterliege jedoch stets der Forderung nach strikter Wahrheit. Richtiger und tiefer werde daher in der deutschen Geschichtstheorie das ganze Problem unter dem Begriff 'Darstellung' erfaßt. Diese bedeutet bei Heinrich Rickert mehr als beschreibende Darlegung, nämlich den Anfang der historischen Geistestätigkeit und umschließt auch das Begreifen der Bedeutung und des Zusammenhanges der Fakten. Man kann dieser Tätigkeit des Geschichtsforschers nicht den wissenschaftlichen Charakter nehmen und sie zur Kunst stempeln.

Jedes Erkennen der Wirklichkeit ist 'nicht Abbilden sondern Umbilden, und zwar immer Vereinfachen', wird Rickert auf Deutsch zitiert.[18.] Daher hat Georg Simmel in seinen *Problemen der Geschichtsphilosophie* (S.v) die Umbildung als die Aufgabe des Historikers dargestellt. Es handelt sich niemals um ein Fotografieren, sondern jederzeit um ein Ver-Bilden. Dieses Um- oder Verbilden sollte mit Hilfe logisch beschriebener Begriffe geschehen. Bestehen nun solche in logischem Sinne allgemeine, durch Abstraktion gewonnene Begriffe in der Historie? Nein. Man kann sie nur durch Analyse und Vergleich gewinnen. Für Huizinga legt aber der unauflösbare komplexe Zusammenhang des Ganzen hierzu unüberwindliche Schwierigkeiten in den Weg. Daher spricht er von historischen Begriffen nur im Sinne von Denkbildern, die dasjenige zusammenfassen, was von einer Wirklichkeit als wesentlicher Bestandteil erkennbar ist, um es anschaulich zu machen.

Huizinga schließt sich dabei wiederum Rickert an, der an die Stelle der strengen Definitionen der Naturwissenschaft 'die Ausgestaltung möglichst bestimmter individueller Anschauungen'[19.] in der Historie setzt. Die historische Begriffsbildung durch Ver-Bilden zeigt also ein sehr subjektives Moment. Naturwissenschaftliches kausales Erklären und historische Interpretation liegen auf verschiedenen Feldern. Und Huizinga beruft sich auf Spranger, für den 'die Antizipation, die Verknüp-

17. (VII, 11) In einem unveröffentlichten Brief Eduard Meyers an Lamprecht 1897 heißt es: 'Da die wissenschaftliche Periodisierung der Geschichte durchaus in den großen tief einschneidenden politischen Ereignissen liegt, muß eine Theorie, welche die Thatsache leugnet, notwendig falsch sein. Ich bin auch für die Gegenwart und Zukunft der Meinung, daß die großen politischen Fragen, welche Europa gestellt sind,... weit maßgebender sind als die wichtigsten und am lebhaftesten discutierten socialen Probleme.' Meyer an Lamprecht 7.1.1897. Universitätsbibliothek Bonn. Nachlaß Lamprecht Korr. 37. - Eduard Meyers kleine Schrift *Theorie und Methodik der Geschichte* (1902) ragt schon darum aus der zitierten Literatur Huizingas heraus, weil sie neben Lamprechts theoretischen Schriften die einzige theoretische Äußerung eines Fachhistorikers war.
18. Rickert, *Kulturwissenschaft*, 30.
19. Rickert, *Grenzen*, 328, 284; *idem*, *Kulturwissenschaft*, 44, 47.

fungsgabe und das Ahnungsvermögen des Historikers'[20] in einer Reihe mit den rätselhaftesten künstlerischen Intuitionen stehen.

Nun wehrt sich Huizinga aber gerade dagegen, die Geschichte unter den Begriff 'Kunst' zu bringen und ihr damit die Wissenschaftlichkeit abzusprechen. Er wünschte sich ein anderes Wort für Kunst, zu allererst für das viel mißbrauchte 'künstlerisch'. Um die ihm vorschwebende Form der Verwandtschaft von Geschichte und Kunst ganz deutlich zu machen, spricht er über den geistigen Schaffensprozeß:

> Lange bevor der Geschichtsschreiber ans Schreiben geht, lange bevor der Dichter seinen Geist in Maß und Reim spannt, arbeitet die innere Anlage, die sie verbindet. Es liegt nicht an der Form der Hervorbringung, sondern an der Art der Konzeption und an der Ergriffenheit.

Hierfür findet Huizinga in der deutschen Geschichtstheorie in Wilhelm Windelband[21] einen Kronzeugen, der von dem Neubeleben des Gebildes der Vergangenheit in seiner ganzen individuellen Ausprägung zu ideeller Gegenwärtigkeit spricht und darin die Wurzel der Verwandtschaft des geschichtswissenschaftlichen Schaffens mit dem Ästhetischen sieht.

Der Charakter einer historischen Begriffsbildung steht für Huizinga nicht nur im Gegensatz zur naturwissenschaftlichen, sondern auch zur soziologischen Begriffsbildung. Geschichtliches 'Verstehen' und 'Begreifen' heißt mit Windelband und Rickert 'Nachbilden' und 'Nachempfinden'. Die Frage: 'Was kann man aber nacherleben und nachempfinden?' beantwortet Huizinga selbst: 'Nur das Leben von individuellen Menschen und nicht von Gruppen oder Klassen'.

So schließt sich der Ring für den jungen Historiker. Die Bedeutung des Individuums wird durch dieses Verfahren der Begriffsbildung gestützt. Auch derjenige, der der historischen Persönlichkeit die freie Tat abspreche, müsse die methodischen Forderungen der Begriffsbildung anerkennen. Schließlich habe man Personen nötig, um Gruppenverschiedenheiten begreiflich zu machen. Und hier bekennt sich Huizinga ganz zu sich selbst: 'Wat voor een voorstelling heb ik van een tijd, als ik daarin geen menschen zie bewegen! Welk een dorre geschiedenis, als ik enkel groepverschijnselen als belangrijk wil erkennen', (VII, 15) wendet er sich gegen die Soziologie. In der einseitigen und kurzsichtigen Generalisierung des naturwissenschaftlichen Prinzips, einzelne Personen und Ereignisse lediglich als Nummern einer Materialsammlung zu betrachten, wird gleichsam die Datenbank des historischen Computers vorausgesehen, eine entsetzliche Vision für einen Huizinga! Nicht um Prozesse gehe es, sondern um den Inhalt menschlichen Handelns, das allein Interesse wecke. Huizinga kann sich beispielsweise eine Geschichte des Mönchswesens,

20. Spranger, *Grundlagen*, 80-89, ferner 19, 82, 125. Vgl. Simmel, *Probleme*, 21, 38; Eduard Meyer, *Theorie*, 2.
21. Windelband, *Geschichte*, 30.

der Benediktiner, der Minoriten nur vorstellen, wenn man die Geschichte des Franziskus selbst in den Mittelpunkt rückt und ihn als Menschen betrachtet, nicht nur als Vertreter seiner Gattung, Unterabteilung Klosterorden. Er weiß, daß unser historisches Wissen in stärkerem Maße als früher auf das Erkennen von Strömungen, Bewegungen und Entwicklungen aus ist, daß der Zeitgeist fordert, alle Spezialkenntnisse in einer Synthese zu vereinigen. Aber wenn wir in den Personen zugleich den Typ, die Geistesrichtung, die Zeit sehen, so heißt das doch nicht, daß uns die Person nur als Typus interessiert.

In einem längeren Abschnitt beschäftigt sich Huizinga auch mit dem Nutzen der experimentellen Psychologie für die Geschichte und den Ansichten der Philosophen dazu. Er steht der neuen Wissenschaft im gegenwärtigen Gewande skeptisch gegenüber, worin er sich mit Rickert, Windelband, Dilthey, Simmel, aber auch Spranger einig weiß. Sprangers Glaube jedoch an die Möglichkeit, durch psychologische Typen der historischen Psychologie eines Tages einen systematischen Halt zu geben, ist für Huizinga eine Frage sehr ferner Zukunft. - Und doch hat Huizinga ein Menschenalter weiter neben den Sprangerschen Typus des homo oeconomicus den homo ludens gestellt. - Im Moment interessiert ihn in dieser Diskussion allein die Erkenntnis, daß der Geschichtsforscher in jedem Stadium seiner Geistestätigkeit, bei der Formung seiner Begriffe, bei der Interpretation der Quellen fortdauernd auf psychische Funktionen angewiesen ist, die viel weiter reichen und viel unbegreiflicher sind als reine logische Gedankenverbindungen.

So kehrt Huizinga zu einer Revision des Terminus Kunst zurück. Unter ihr faßt er die nichtrationalen Elemente des historischen Erkennens. Eine Verwechslung der Begriffe ‘ästhetisch’ und ‘künstlerisch’ will er ausschließen. Die historische Wissenschaft umfasse die Phantasie und das Ergriffensein durch die Schönheit; daher rühren die großen Variationen in der Beschreibung ein und derselben Sache bei verschiedenen Menschen, auf die der Psychologe Wundt hingewiesen hat. Der irrationale Faktor nun sei in der ästhetischen Anlage begründet. Diese (seine) Anlage sieht Huizinga geradezu als Eigenschaft seiner gegenwärtigen Kultur, ‘die men wel het historisme noemt’. In der Verbindung der höchsterreichbaren Objektivität mit einem starken subjektiven Fühlen liege der letzte Beweis: so wird das gleichzeitige Begreifen verschiedener Zeiten, verschiedener Empfindungen und entsprechenden Denkens, das gleichzeitige Genießen eines van Eyck und eines Rembrandt oder das gleichzeitige Verstehen des Rationalismus und des Calvinismus ermöglicht.

Der letzte Teil der Rede nun präzisiert explizit die Huizinga ureigene, ihn das ganze Leben beschäftigende Frage: Wie kann das ästhetische Moment durch die Steigerung der Anschaulichkeit zum besseren Verstehen und Begreifen historischer Zusammenhänge führen?[22] Die Anschaulichkeit ist mit Windelband eine Hauptbe-

22. ‘In hoeverre kan het aesthetische gezichtspunt door het verhoogen der aanschouwelijkheid tot beter begrijpen van historische samenhangen leiden?’ (VII, 21)

dingung historischer Begriffsbildung gegenüber der Neigung des naturwissenschaftlichen Denkens zur Abstraktion. Ihr Ergebnis ist ein anschaulicher Vorstellungskomplex, mit anderen Worten ein Bild. Das gilt sowohl für Persönlichkeiten wie für Gruppenerscheinungen und allgemeine Zusammenhänge. Ein historisches Bild wählt aus der Vielfalt des Gegebenen dasjenige aus, was für das Ganze wesentlich ist. Bei der Schilderung eines menschlichen Charakters ist psychologische Einsicht und psychologische Phantasie vonnöten, aber auch die Formung einer allgemeinen Erscheinung verlangt ästhetische Anschaulichkeit. Wer einmal die Mosaiken zu Ravenna gesehen hat, wird den Untergang der antiken Welt weit besser begreifen. Und nun folgt ein Glaubensbekenntnis: Das Wissen entsteht doch niemals durch verstandesmäßig aneinandergereihte, sorgfältig abstrahierte Begriffe, sondern allzeit durch mehr oder weniger willkürliche Assoziation von Denkbildern. Die Gefahr des Hineindichtens von unwahren Bildern ist nicht größer als die Gefahr, die die unmißverständlich logisch konstruierte historische Reihe von Hypothesen heraufbeschwört, sobald nämlich eine falsche Hypothese als historische Wahrheit angenommen ist (was notwendig immer wieder geschehen muß). Im Gegenteil, die ästhetische Betrachtung schafft zwar subjektiv stark variierende Bilder, doch dessen bleiben wir uns stets bewußt.

So weit die geschichtstheoretische Ouvertüre Huizingas, sein logisch-erkenntnistheoretisches, sein methodologisches und sein ästhetisches Bekenntnis zur ‘Geschichte als Bilder’. Wie war nun die allgemeine historiographische Situation besonders in dem von Huizinga beobachteten Deutschland, die deutlich im Hintergrund, ja im Vordergrund seines Denkens stand, unmittelbar ablesbar an der benutzten und sorgfältig zitierten deutschen Literatur? Angesichts der Entwicklung des 19. Jahrhunderts, des Aufschwunges von Wirtschaft und Technik, von Industrie und Verkehr, von Naturwissenschaft und Medizin, angesichts der neuen Industriegesellschaft des ausgebildeten Kapitalismus und der alle Probleme überschattenden und wiederum in sich einschließenden sozialen Frage traten neben den bisherigen Aufgaben der politischen Geschichte die umfassenderen Interessen am menschlichen Zusammenleben hervor. Die Kulturgeschichte als Vorläufer einer Sozialgeschichte trat mit dem Dilthey-Schüler Eberhard Gothein stärker in Erscheinung. Sie war im Zusammenhang mit den sozialen Fragen bereits seit Beginn der 80er Jahre in Deutschland zu einem selbständigen, sehr umstrittenen Arbeitsgebiet der Universitätswissenschaft geworden.[23.] Karl Lamprecht wurde einer der großen me-

23. Für die Einzelentwicklung vgl. meinen Aufsatz (oben Anm. 8) ‘Die Fachhistorie’, bes. 326 ff. (Gothein) und 332 ff. (Universitätswissenschaft). Es scheint mir bezeichnend, daß die Diskussion um die neuen Fragestellungen im Lande des klassischen Historismus am stärksten aufbrach, aber dann auf territorialgeschichtliche Ebene abgedrängt wurde. Allerdings ist in der deutschen Territorialgeschichte die sozialgeschichtliche Forschung nicht nur intensiviert, sondern auch sehr wesentlich vertieft worden, was im Ausland meist übersehen wird. Auch für die deutsche Historiographie gilt es, nicht allein die politische Geschichtsschreibung zu betrachten, sondern den Blick nach unten zu richten, auf die landesgeschichtliche Forschungsebene. Darin versagen alle modernen Darstellungen, ob von deutscher Seite oder von ausländischer, ob es sich um Streisands Mitarbeiter oder um Iggers handelt. Der Horizont des letzteren über die Leistung der deutschen Wirtschafts- und Sozialhistoriker ist zudem besonders eng; Schmoller und seine Schüler erhalten nicht den ihnen zukommenden Platz.

thodologischen Vorkämpfer der Kulturgeschichtsschreibung. Er setzte die sozialpsychologische Methode an die Stelle der individualpsychologischen der Persönlichkeitsgeschichte und verstieg sich dabei zu dem Satz: Geschichte ist an sich nichts als angewandte Psychologie.[24.]

1900 war seine Abhandlung *Die kulturhistorische Methode* erschienen. Darin bejahte Lamprecht Niebuhrs Methode der historischen Kritik, aber sie war für ihn nur eine unterbauende und vorbereitende Methode. Der Historiker will höhere Kategorien des Denkens finden, um die isolierten historischen Tatsachen, die einfachen historischen Tatsachenreihen in einen höheren Zusammenhang stellen zu können. Der Historiker zerlegte dafür bisher einerseits den Verlauf der Weltgeschichte in Zeitalter und vereinigte andererseits die Tatsachenreihen unter einer Idee zu einem Ganzen. Das erste Verfahren fällt aber nach Lamprecht in sich zusammen. Durch die bisherige Periodisierung kann das Ganze des geschichtlichen Verlaufs nicht erfaßt werden, da die Geschicke der Menschheit nicht überall zu gleicher Zeit unter gleich überwiegend einheitlichen Einflüssen gestanden haben. Auch das zweite, das Rankesche Verfahren der Ideenlehre, für die erstmalige Scheidung der Stoffmassen wertvoll, führt nicht zu einer wissenschaftlichen Durchdringung des historischen Stoffes. Ihre Fehler liegen darin, daß sie die Annahme einer ausnahmslos wirkenden geschichtlichen Kausalität ausschließt, daß sie nur zu Anschauungen, nicht zu Begriffen führt. Das Singuläre ist so nicht ableitbar.

Dagegen stellt Lamprecht seine Auffassung von Begriffen als einen ‘Niederschlag von Urteilen, die durch Vergleichung gewonnen’[25.] wurden. Für ihn ist Wissenschaft niemals ein Gebäude von Anschauungen, sondern immer nur von Begriffen. Die Anschauung wird vielmehr in das Gebiet der Kunst verlegt. Der Begriff aber wird durch die Feststellung des Gemeinsamen, des Typischen der Kulturzustände gewonnen. So wird das Problem der Findung von historischen Begriffen und der historischen Begriffsbildung in den Vordergrund gerückt, ein Problem, das in der Tat die Arbeit der Zeitgenossen um 1900 beherrschte.[26.]

So weit so gut. Nur will Lamprecht ‘zu einem Begriff der Kultur im Sinne des jeweils eine Zeit beherrschenden seelischen Gesamtzustandes, eines Diapasons’, kommen, ‘denn alles geschichtliche Geschehen ist seelischen Charakters’.[27.] Und so hat

24. K. Lamprecht, *Moderne Geschichtswissenschaft* (Freiburg, 1905) 16.
25. K. Lamprecht, *Die kulturhistorische Methode* (1900) 24.
26. Vgl. hierzu die Arbeit meines Schülers B. vom Brocke, *Kurt Breysig. Geschichtswissenschaft zwischen Historismus und Soziologie* (Lübeck-Hamburg, 1971) 210 ff., die gleichzeitig Probleme der Begriffsbildung bei K. Breysig, M. Weber und O. Hintze behandelt.
27. Lamprecht, *Kulturhistorische Methode*, 26.

er auch die Begriffe seiner berühmten Kulturzeitalter gefunden - wir würden besser sagen, abstrahiert: die symbolistische, die typistische, die konventionalistische, die individualistische, die subjektivistische und die impressionistische Seelenhaltung. Diese kulturhistorische Methode bezeichnet Lamprecht als die erste wirklich wissenschaftliche Methode der Historie, denn der Ablauf der Kulturzeitalter entspreche der wissenschaftlichen Forderung kausalen Denkens. Die Einführung der kulturhistorischen Methode sei eine Revolution für die Geschichtswissenschaft und die Geisteswissenschaften überhaupt. Eine eigene wissenschaftlich-historische Disziplin wird begründet werden müssen, eine Lehre von den Kulturzeitaltern, um die Begriffe nebst dem ganzen Heer der sich ihnen anschließenden und aus ihnen zu entwickelnden Unterbegriffe durchzubilden mit dem Ziel, innerhalb des durch Vergleich gewonnenen Typus jedem Volk seinen individuellen Anteil am weltgeschichtlichen Geschehen anzuweisen. Als Vorläufer für sein Gedankengebäude beruft sich Lamprecht auf die Theorie der Wirtschaftsstufen und auf Jakob Burckhardt, dessen individualistisches Zeitalter der Renaissance keine Idee sei, sondern ein Begriff. Aber die Wurzeln würden noch viel weiter zurückreichen.

Als die ersten schweren Angriffe gegen Lamprechts praktische Kulturgeschichtsschreibung erfolgten, der die 1900 entwickelten Theorien bereits mehr oder weniger deutlich zugrunde lagen, und sich schließlich die Mehrzahl seiner akademischen Kollegen gegen ihn ausgesprochen hatte, lag in Wilhelm Diltheys philosophischen Werken eine Begründung des selbständigen Charakters der Geisteswissenschaften vor. Von Dilthey ausgehend, hatte Windelband 1894 in seiner Rektoratsrede *Geschichte und Naturwissenschaft* das ganze Problem beleuchtet. Ihm war Rickert gefolgt, der seine Studien unter dem bezeichnenden Titel *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* 1896-1902 vorgelegt hatte. Alle drei traten direkt oder indirekt gegen Lamprecht an und verfochten die Eigenständigkeit der Geschichte und ihrer Methoden. Sie unterstützten gewollt oder ungewollt die konservativen Ansichten eines Großteils der deutschen Fachhistoriker gegenüber dem neue Wege suchenden Lamprecht. Unter ihnen engagierte sich Georg von Below[28.] am stärksten. Und sie überzeugten, wie wir sahen, auch den werdenden Kulturhistoriker Huizinga mehr als die gegenteiligen Ansichten Lamprechts.

Doch damit war Lamprecht für Huizinga nicht abgetan. Sein Name begegnet in Huizingas Werk immer wieder und fordert dazu heraus, dem Verhältnis beider nachzuspüren.[29.] 1905 in seiner Antrittsvorlesung hat Huizinga eine gewisse Dop-

28. Seine vernichtende Abrechnung mit Lamprecht, 'Die neue historische Methode', *Historische Zeitschrift*, LXXXI (1898) 193-273, wird von Huizinga erwähnt. Er wendet sich aber gegen die zu starre Haltung Belows hinsichtlich der Konstruktionen der Systematiker. (I, 7)
29. Karl Joachim Weintraub spricht in seinem Artikel über Lamprecht in: *Visions of Culture. Voltaire*, *Guizot*, *Burckhardt*, *Lamprecht*, *Huizinga*, *Ortega y Gasset* (Chicago, 1966) 206, mit Recht von der 'yes... but' attitude Huizingas gegenüber Lamprecht. Ob man aber dieses 'yes... but' als ganz allgemeine Grundhaltung Huizingas feststellen darf, wie es Weintraub in seinem Huizinga-Essay (*Ibidem*, 208-246, bes. 209 f.) tut, möchte ich bezweifeln.

pelstellung bezogen. Er lehnte einerseits klar und prinzipiell Lamprechts Forderungen nach einem naturwissenschaftlichen Verfahren in der Geschichte ab und bekämpfte die Unterwerfung unter das Begriffssystem der Kulturzeitalter - eine Haltung, die Huizinga sein Leben lang beibehielt und verschärfte. Andererseits bekannte er - angesichts der eindeutigen Verurteilung des Geschichtsschreibers Lamprecht durch die verheerende Detailkritik mutig und erstaunlich -, daß sowohl das Aufstellen einer Abfolge von Kulturzeitaltern als auch ihre Begriffsbezeichnung von Nutzen sein könne, daß er für die Erkenntnis des germanischen Mittelalters in der Charakterisierung durch Typismus und Konventionalismus 'nicht ohne Belehrung' geblieben sei und daß es sehr unbillig wäre, schon jetzt die Forderung zu stellen, daß die Resultate Lamprechts der erprobten historischen Methode standhalten müssen, ja, daß es ein Unrecht sein würde, Lamprechts Richtung auf Grund der abfälligen Kritik über seine Deutsche Geschichte überstürzt zu verurteilen. Etwas anderes sei es, wenn sich die Logik der Grundprinzipien als unhaltbar erweise. In diesem Sinne aber sei der 'neuen Richtung' in den letzten Jahren durch die deutsche Geschichtsphilosophie 'Schlag auf Schlag' beigebracht worden.

Huizingas Äußerungen über Lamprecht haben von Anfang an etwas auffällig Engagiertes an sich. Er fühlt sich ganz offensichtlich gereizt und herausgefordert und reagiert mit Temperament. Eine seiner ersten ausführlichen Rezensionen als Groninger Professor galt der Darstellung der Niederlande im 17. Jahrhundert im 6. Band von Lamprechts *Deutscher Geschichte* von 1904. (II, 404-411) Sein Urteil: sehr schlecht unterrichtet, unsolide und unredlich. Er weist dem älteren Leipziger Kollegen nicht nur zahlreiche objektive Fehler nach, sondern auch gerade für die sozialpsychischen Mitteilungen Zitate aus dem Werk eines deutschen Forschers, dessen Namen Lamprecht nicht nur hier, sondern sogar in einem Aufsatz in einer wissenschaftlichen Zeitschrift beharrlich verschwiegen hat. Insgesamt könne man das Unternehmen als Vortrag eines hinterpommerschen Gymnasiallehrers vor dem örtlichen Geschichtsverein löblich nennen, aber dieser 'Blick in die Werkstatt der so streng wissenschaftlichen neuen historischen Methode, für die Lamprecht in seinen Broschüren die Trompete bläst', diese Einsicht in das Zusammenstoppeln bereitet jedem Kummer, der einmal viel für die Erweiterung seines historischen Horizontes von Lamprecht gelernt habe. Huizingas Enttäuschung ist groß über das Werk angesichts des 'Schatzes von frischen und forschen Gedanken'. Und so schließt er mit dem spöttischen Bild von Lamprechts Aussichtsturm, an dem er mit Pappe und Kleister arbeitet, statt Bauholz zu nehmen und Nägel mit Köpfen. Deshalb scheuen viele ein solches Gebäude und bleiben lieber unten.

Doch Huizinga spricht auch von der Bezauberung und Verführung (bekoring), die Lamprechts Konstruktionen bei der ersten Begegnung ausstrahlen -, so in der

Rezension von Lamprechts *Einführung in das historische Denken* (1912). Diese Schrift wird letztlich als Verteidigung der spezifischen Lehre der Kulturzeitalter begriffen und völlig abgelehnt. (VII, 233 f.) Und er spricht von der prickelnden Wirkung, 'solange man sich Lamprecht gläubig ergibt'. Sollte Huizinga nicht als Student in Leipzig im Wintersemester 1895-96 Lamprecht gehört haben, der als gewaltiger Redner, umstritten und umkämpft auf der Höhe seiner Wirksamkeit, auf dem dortigen Universitätskatheder stand und eine Vielzahl von Hörern auch aus anderen Fächern anzog und begeisterte? Huizingas eigener Lehrer P.J. Blok hatte gerade im Jahr zuvor bei seiner Antrittsvorlesung in Leiden ein klares und tiefes Bekenntnis zu Lamprechts Richtung abgegeben. Und Huizinga sollte Lamprecht versäumt haben?[30.] Doch darüber schweigen unsere Quellen, soweit ich sehe.

Blok hatte für seine Antrittsvorlesung das hochaktuelle Thema 'Geschichte als soziale Wissenschaft'[31.] gewählt. Die damals seit einem Jahrzehnt umstrittene Hauptfrage war die nach dem 'eigentlichen Arbeitsgebiet der Geschichte',[32.] noch nicht die Frage nach der Methode und der Theorie, die sich Huizinga bot. Blok sprach über die Wirtschaftsgeschichte, über ihre Bahnbrecher von Inama-Sternegg und den 'talentvollen Lamprecht', die 'in jedem Fall fruchtbarsten Repräsentanten dieser wichtigen Aufgabe der historischen Wissenschaft'. Als seine eigene Aufgabe und die seiner Lehrkanzel bezeichnete er die Sozialgeschichte des niederländischen Volkes - er hatte sie vor zwei Jahren zu publizieren begonnen. Die Sozialgeschichte bedürfe aber, wie die Deutsche Geschichte Lamprechts zeige, noch weiterer Studien.[33.]

30. Im Wintersemester 1895-96 bot Lamprecht folgende Lehrveranstaltungen laut Vorlesungsverzeichnis der Universität Leipzig: Vorlesung 'Deutsche und europäische Geschichte im 19. Jahrhundert', vierstündig; Übung 'Germania des Tacitus', zweistündig; im Historischen Seminar 'Übungen zur deutschen Geschichte des Mittelalters', zweistündig.
31. P.J. Blok, *De Geschiedenis als Sociale Wetenschap. Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de geschiedenis des vaderlands te Leiden gehouden den 6 october 1894* (Groningen, 1894). Diese hier nicht im Gesamtinhalt zu würdigende Rede gehört zu den interessanten Antrittsvorlesungen niederländischer Historiker über Fragen der Prinzipien der Geschichtswissenschaft zwischen 1885 und 1915.
32. Darüber Blok in seiner Groninger Antrittsvorlesung von 1884. Vgl. zur Kontroverse Schäfer - Gothein: Oestreich, 'Die Fachhistorie', 326-332.
33. Blok, *Geschiedenis als Sociale Wetenschap*, 23. Wir können hier Bloks Verhältnis zu Lamprecht und Bloks bereits in seiner Groninger Antrittsrede von 1884 entwickeltes und dann erweitertes Programm einer Gesellschafts- oder Sozialgeschichte, das seiner seit 1892 erscheinenden Geschichte des niederländischen Volkes zugrunde liegt, nicht näher verfolgen. In einem Brief vom 29. Juni 1887 an Lamprecht in Bonn spricht Blok den Autor des *Deutschen Wirtschaftslebens im Mittelalter* und der *Skizzen zur Rheinischen Geschichte* an, 'dem ich so viel verdanke, daß ich seine persönliche Bekanntschaft sehr gern machen würde'. Nachlaß Lamprecht, Korr. 12, Universitätsbibliothek Bonn. Dazu dürfte es gekommen sein. Auffallend ist die Gleichzeitigkeit von Lamprechts Geschichte des deutschen Volkes (seit 1891) und Bloks Geschichte des niederländischen Volkes (seit 1892). Als dritte Darstellung ist die auf Anregung Lamprechts zurückgehende Geschichte Belgiens von Pirenne in diesem Zusammenhang zu nennen, die beiden anderen weit überragend.

In einer Besprechung neuer Bände der *Deutschen Geschichte* erhob Blok (1896) bei aller erklärten 'großen Sympathie für die Auffassung von Lamprecht' seine Bedenken gegen die Art und Weise der Durchführung.[34.] Etwa sechs Jahre später sprach er von den 'ursprünglich großen Sympathien'. Er stimme mit dem 'hochbegabten schlagfertigen Professor' darin überein, daß die Geschichtswissenschaft untersuchen müsse, wie es recht eigentlich geworden sei an Stelle des Rankeschen 'Wie es eigentlich gewesen ist'. Aber er stimme nicht überein mit Lamprechts Verständnis der menschlichen Gesellschaft. Sein letzter Band behandle die Gegenwart in zu hohen musischen und intellektuellen Sphären. 'Das Volk denkt und fühlt ganz was anderes'.[35.] Auch Huizinga entfernte sich immer mehr von Lamprecht. Seine letzte Äußerung bringt das eindeutige Wort 'vom hohlen Schematismus und den brüchigen Konstruktionen Karl Lamprechts'.[36.] Das Auseinanderklaffen der von Lamprecht hochtrabend vorgebrachten Ansprüche auf alleinige Wissenschaftlichkeit und der immer wieder angreifbaren Praxis seiner Geschichtsschreibung schadete ihm auch in Holland.

Hatte Blok das nüchterne Gespür dafür, daß eine neue Zeit auch einen neuen Wissenschaftsbegriff oder vielmehr -inhalt fordert, so wandte sich Huizinga aus einer geradezu schicksalhaften Position dagegen. Er war sich seiner Gaben und bestimmt auch seiner Grenzen bewußt, das heißt er fühlte, daß er so und nicht anders arbeiten und schreiben mußte, um das Beste in sich zur Wirkung zu bringen. Daß seine Auffassung von Geschichte als nicht den Bedürfnissen der Zeit gerecht werdend verurteilt wurde, wird ihn sein Leben lang beschäftigt haben. Aber auch methodisch stand der Historiker von Anfang an unter einer gewissen Bedrohung der eigenen Existenz. Huizinga war Künstler und Geisteswissenschaftler in einem, er sah, dachte und schrieb in Bildern. Das war nicht mit der naturwissenschaftlichen Methode in Einklang zu bringen, vielmehr schien er sich durch die geringste Annäherung gefährdet zu fühlen.

An dieser Stelle zeigt sich eine gewisse Verwandtschaft mit Lamprecht, dessen ebenfalls überdurchschnittliche, auch künstlerische Begabung in einer ganz anderen Weise zu wirken sich berufen fühlte. Lamprechts ganz persönliche Arbeit an der Wandlung der Historie in eine moderne Wissenschaft war ebenfalls nicht mit einer strengen naturwissenschaftlichen Methode zur Deckung zu bringen, wenn er auch noch so sehr das Gegenteil behauptete. Huizinga bescheinigte Lamprecht in seiner

34. Bloks Besprechung von K. Lamprecht, *Deutsche Geschichte*, IV, V, i und ii, in: *Museum* (1896) iv, Sp. 194-198. Sp. 196 die näher begründete Feststellung, die Gewährsmänner Wenzelburger und Busken Huet 'hebben Lamprecht tot de zonderlingste beweringen en gevolgtrekkingen verleid'. Blok begreift nun, warum die deutschen Rezensenten ernsthaft die Gefahr sehen, daß bei derartiger Arbeitsweise 'der Sinn für Sorgfalt, Ordnung und Klarheit bei der historischen Forschung' verloren geht.
35. P.J. Blok, 'Geschiedenis', in: *Verspreide studien op het gebied der geschiedenis* (Groningen, 1903) 6, 19.
36. Der Gesamttext oben Anm. 7. (I, 35)

Antrittsvorlesung Phantasie als seine kostbarste Gabe. (VII, 23) Der Angriff von zwei Seiten auf seine von der Natur verliehenen Fähigkeiten erklärt Huizingas Hinwendung zur deutschen Geschichtstheorie, denn hier fand er einen sicheren wissenschaftlichen Halt für das, was er fühlte, was ihm aber theoretisch auszudrücken nicht in gleichem Maße gegeben war. Auch diese Schwäche teilte er mit Karl Lamprecht.

Die intensive und ihn fesselnde Beschäftigung mit den geschichtsphilosophischen Fragen der Antrittsvorlesung hatte Huizingas Bewußtsein für seine eigene geistige Existenz geschärft. Sein Nachdenken über die Theorie seiner Wissenschaft war angeregt und begleitete von nun an - sicher mehr unbewußt als bewußt - die eigene Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung, die er stets als Einheit sah. Mag er auch nach eigenen Worten 'im allgemeinen nicht zu Problemen theoretischer Art' geneigt und auch seinen Schülern davon abgeraten haben, so hat er diese Fragen doch noch mehrfach im Laufe seines Lebens diskutiert, besonders die der Bildung historischer Begriffe und der historischen Methode. In den 'Aufgaben der Kulturgeschichte' von 1929[37.], in der Santander-Vorlesung von 1934,[38.] in der Abhandlung 'Über eine Formverwandlung der Geschichte' von 1941[39.] kommt der nun in der ganzen Welt berühmte Kulturhistoriker erneut auf die Probleme von 1905 zu sprechen.

1929 rühmt er an der Historie, daß sie sich instinktiv den Forderungen der exakten naturwissenschaftlichen Methode widersetzt habe, die durch Lamprecht an sie herangetragen wurden. Seit die Philosophen Windelband, Rickert, Simmel und nicht zuletzt Dilthey den Streit ausgefochten haben, ist die Historie unbeirrt ihren Weg weitergegangen. (VII, 47) In dieser Stetigkeit liegt für Huizinga ein starker Beweis für die Notwendigkeit ihres selbständigen Bestehens als Geisteswissenschaft. Und er rühmt die neue deutsche Wissenschaftstheorie von Rothacker bis zu Theodor Litt und Hans Freyer,[40.] die die naturwissenschaftliche Begriffsbildung

37. 'De taak der cultuurgeschiedenis', VII, 35-94. Dt. Übers. in: J. Huizinga, *Wege der Kulturgeschichte*, (München, 1930) 7-77.
38. 'De wetenschap der geschiedenis', VII, 104-164, 173-191. Dt. Übers. in: J. Huizinga, *Geschichte und Kultur*, (1954) 17-118.
39. 'Over vormverandering der geschiedenis', VII, 192-206. Dt. Übers. 'Über eine Formverwandlung der Geschichte seit der Mitte des XIX. Jahrhunderts' in: J. Huizinga, *Im Bann der Geschichte* (1942) 107-128.
40. Er zitiert S. 48, 49, 55, 58, 67, 77 von Rothacker, *Logik und Systematik der Geisteswissenschaften* (1927) von Litt *Wissenschaft*, *Bildung*, *Weltanschauung* (1928) und von Freyer, *Theorie des objektiven Geistes* (2. Aufl.; 1928). Alle drei gehören in die Dilthey-Renaissance der 20er Jahre ebenso wie Spranger, *Die Kulturzyklentheorie und das Problem des Kulturverfalls* (1926). Auf Litt und Spranger stützt sich Huizinga auch in seinem Aufsatz 'Über eine Definition des Begriffs Geschichte' (1929-1935), der von Bernheim und Bauer ausgeht, nur einen hierfür nicht relevanten Engländer und keinen Franzosen zitiert. (VII, 95-103) Daß Huizingas Beziehungen zu westeuropäischen und anderen Historikern bedeutsam waren, soll durch meine durch das Thema bedingte Aufzählung nicht bestritten oder auch nur angezweifelt werden. Im Register finden wir alle ihre Namen. Es ist ein interessantes Thema für sich.

mit noch beträchtlich stärkerer Überzeugung bekämpfe als einst Rickert.

Nachdem Huizinga 1905 die Frage der Entwicklung nur gestreift hatte, (VII, 9 f.) setzt er sich in der Betrachtung von 1929 ausführlich mit diesem Begriff auseinander, wie er sich durch Bernheims *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie* durchgesetzt habe. Auch hier beherrscht ihn die Furcht vor dem naturwissenschaftlichen Denken in der Geschichte. Er kritisiert jedoch auch seinen eigenen, aus der deutschen Geschichtstheorie übernommenen Begriff des 'Nacherlebens' als wesentliches Element des historischen Verstehens, weil er einen viel zu bestimmten psychologischen Prozeß andeute. Es handle sich vielmehr um ein Begreifen, um eine Erkenntnisweise, die 'eine mehr oder weniger stetige, fortwährend die Arbeit des Lesens oder Denkens begleitende Empfindung' voraussetzt. Das Nacherleben ist nur ein Teil des historischen Verstehens, die Hauptaufgabe hingegen das Erstehenlassen von Zusammenhängen, wofür sich Huizinga auf die Darstellungen von Pirenne, Meinecke, Trevelyan beruft. Noch wirke aber auch hier die Autorität Lamprechts nach, die als eigentliche Aufgabe der Geschichte die sozialpsychologische Darstellung der Massenseele fordert. Huizinga stellt dagegen die Aufgabe einer historischen Morphologie, ein Begreifen dessen, was die Menschen untereinander verbindet, wofür er den amerikanischen Begriff des behaviour mit seiner starken soziologischen Bedeutung für nützlich hält.

Als die Internationale Sommeruniversität in Santander 1934 Huizinga aufforderte, über die Entwicklung der Geschichte zur modernen Wissenschaft zu sprechen, fühlte er sich wiederum aufgerufen, zur Geschichtstheorie Stellung zu nehmen. Die Feststellung, daß die Geschichte die unselbständigste aller Wissenschaften sei und der Hilfe und Unterstützung der anderen Wissenschaften von der Theologie bis zur Nationalökonomie und Soziologie bedürfe, zeigt eine Weiterentwicklung seines Denkens. Nach einer Hommage an Deutschlands Historiker, an ihre Begründung der kritischen Methode und ihre Formulierung der historischen Fragen, sieht Huizinga aber auch Gefahren einer solchen Entwicklung. Sie alle haben zu viel Wert auf eine detaillierte Geschichts*forschung* und die analytische Monographie gelegt, wobei die Geschichts*schreibung* und die Synthese vernachlässigt wurden. Es ist das Verdienst der Soziologie, die Historiker an ihre Aufgabe gemahnt zu haben, das Verständnis der großen Zusammenhänge zu fördern.

Hier 1934 folgt nachträglich die Einsicht Huizingas in den Gesamtbezug der historiographischen Kämpfe um 1900. Jetzt, 30 Jahre später, heißt es: 'Das Jahrhundert der Maschinenindustrie, des technisch immer vollkommener werdenden Verkehrs, des wachsenden Kapitalismus und des stets dringlicher werdenden sozialen Problems stellte der Geschichte' neue Fragen.[41.] Forderte nicht eine wirtschaftliche

41. Im ersten Kapitel der Santander-Vorlesung. (VII, 113) Dt. Übers. in: J. Huizinga, *Geschichte und Kultur*, 32. Die Santander-Vorlesung verdiente eine selbständige Untersuchung im Rahmen der Entwicklung Huizingas und seines Selbstverständnisses. Die Wichtigkeit der Grundlegung von 1905, eine gewisse Festschreibung der 'politischen' Ausgangsposition im Sinne Romeins (J. Romein, 'Huizinga als historicus', *Tussen Vrees en Vrijheid*, Amsterdam, 1950, 228) wird bestätigt, zugleich wird aber auch eine deutliche Verschiebung der Akzente und eine Rezeption neuer Blickfelder deutlich.

und soziale Geschichte die Entthronung der sehr selbstsicheren politischen Geschichte? Karl Marx wollte mit dem neuen Schlüssel des Denkens in Klassenkämpfen die Geschichte in ihrer Totalität verständlich machen, aber die historische Arbeit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts wurde vom Gedanken des Klassenkampfes nicht sichtbar geprägt. Größere Folgen hatte der Siegeszug des naturwissenschaftlichen Denkens. Die soziale Frage und der demokratische Instinkt trafen sich mit den der Naturwissenschaft entnommenen Forderungen an die Geschichte: Behandlung der Massen, der Gemeinschaft, der Arbeit und des Volkslebens. Karl Lamprecht unternahm zum erstenmal den Versuch, thematisch und methodisch diesen Forderungen gerecht zu werden. Es habe sich gezeigt, daß ihm die historische Wissenschaft nicht folgte, wobei diesem Urteil Huizingas wohl vornehmlich die deutsche Geschichtswissenschaft zugrunde lag, der neue starke sozialgeschichtliche Ansatz in den anderen Ländern und damit die zukünftige Entwicklung völlig übersehen wurde. Der Blick blieb in der Vergangenheit haften. Die Lösung der Geistes- oder Kulturwissenschaften vom Einfluß des naturwissenschaftlichen Denkens durch die tatkräftige Unterstützung der (deutschen) Philosophie wird von Huizinga wiederum als eine der bedeutendsten Errungenschaften des Geisteslebens um 1900 bewertet.[42.]

Doch jetzt werden auch weitere Probleme der damaligen Diskussion aufgegriffen. ‘Wir müssen abstrahieren’, sagt Huizinga, ‘und aus dem Wust des Wahrnehmbaren gewisse komplexe Einheiten absondern, denen wir Namen geben und Gestalt zuerkennen’. Weiter unten heißt es: ‘Die Gruppe, die Institution und der Staat leben ihr historisches Leben als Einheiten in ihrer Gesamtheit und sind als solche von der Geschichtswissenschaft zu betrachten und zu analysieren’. (VII, 135) Und indem Huizinga auf die Reihe der Gegensätze zurückblickt, zwischen denen sich das historische Denken bewegt, sieht er eine Lösung in der Bejahung der Polarität des historischen Erkennens: im Besonderen und Allgemeinen, im Konkreten und Abstrakten, in Analyse und Synthese, in Persönlichkeit und Masse, in anschaulicher Vorstellung und Begriff. Jetzt lautet die Antwort auf alle diese Fragen: ‘Beides steht immer in Frage, das eine *in* dem anderen... Das Konkrete wird nur mit den Mitteln der Abstraktion erfaßt. Die Vorstellung und der Begriff sind keine vollkommenen Gegensätze’.[43.] Wir können hier nicht die losen theoretischen Betrachtungen - um mehr handelt es sich jedenfalls nicht - des zweiundsechzigjährigen

42. Unter Nennung von Windelband und Rickert. (VII, 118)
43. (VII, 143 f.) Vermeulen (s.o. Anm. 4) hat das Problem des polaren Denkens im System Huizingas (wenn man überhaupt von einem solchen sprechen darf) zum Mittelpunkt seiner Untersuchung gemacht und ‘das unintegrierte Nebeneinander’ weiterer Bereiche behandelt.

Huizinga ausbreiten. Der Wandel gegenüber den Auffassungen des Zweiunddreißigjährigen ist deutlich. Das polare Denken beherrscht jetzt die theoretische Szene gegenüber der Antrittsvorlesung mit ihrem sehr subjektiven Bekenntnis zu Anschauung und Bildern, das die Grundlage seiner gesamten Geschichtsschreibung war und blieb.

Und noch kurz der dritte und letzte intensive Rückgriff von 1941 auf die geschichtsphilosophischen Probleme in Huizingas Gelehrtenleben. Die Abhandlung 'Über eine Formverwandlung der Geschichte' spricht von dem Zusammenhang von historischem Bild und Ästhetik. 'Mit diesen beiden Wörtern "Figuren oder Bilder" haben wir freilich, bevor es uns bewußt wurde, in unser logisches Denken schon das ästhetische Pferd von Troja hineingebracht und werden es nicht wieder los'. Und nun bezieht sich Huizinga direkt auf seine 'Antrittsrede an der Universität Groningen im Jahre 1905' und bringt die Seitenangaben des öfter verwendeten Wortes 'Bild'. (VII, 193 f.) Es war 'in der methodologischen Literatur kaum gebräuchlich', fügt Huizinga hinzu. Aber seitdem sei es in vielen Verbindungen wie Weltbild, Naturbild, Geschichtsbild in der Wissenschaft allgemein verbreitet.

Huizinga fragt jedoch, wie es mit der Wirklichkeit der Geschichte stehe. Hat sich nicht eine Formverwandlung des historischen Geschehens, eine Veränderung des tatsächlichen Ablaufs seit ungefähr 100 Jahren vollzogen? Ist nicht seit langem ein Verlust der Bildhaftigkeit eingetreten? Und hier erläutert der nun achtundsechzigjährige Huizinga an der Geschichte Amerikas seine Beobachtungen und neuen Einsichten. Das Beispiel Amerika war für ihn ja bereits seit 1918 eine unendlich wichtige Quelle der Erweiterung seines Denkens.[44.] Die Problemkreise von *Mensch und Masse* und der Vorherrschaft wirtschaftlich pragmatischer Existenz hatten ihm gegenüber seinem Standpunkt von 1905 neue Erkenntnisse vermittelt. Er sieht nun den wirtschaftlichen Prozeß als eine Reihe kollektiver Ereignisse und damit als Gegensatz zur Politik, bei deren Wendungen jedesmal der ganze Mensch in den Brennpunkt der Geschichte rücke. Beim 'ständigen Vordringen der wirtschaftlichen Momente' aber tritt 'das persönliche Element der Geschichte zugunsten des kollektiven' zurück. Der Wandel des Gegenstandes der Geschichte wandelt die Form der wissenschaftlichen Untersuchung, Zahlen und Statistiken gewinnen steigende Bedeutung. Aus der Geschichtserzählung wird allmählich eine analytische Untersuchung, aus der relatio eine disquisitio. Die Historie kann sich dieser Verschiebung

44. Am Ende des Ersten Weltkrieges las Huizinga an der Universität Leiden über amerikanische Geschichte. Veröffentlicht unter dem bezeichnenden Titel einer leisen Berührung mit Lamprechts Wollen: *Mensch en Menigte in Amerika*. (V, 249-417) Das zweite Amerika-Buch, *Amerika levend en denkend* (1926). (V, 418-489) H. übernahm 1918 die in Amerika umstrittenen sozioökonomischen Grundlegungen von Charles Beard und der New History. Die neue Gesamtansicht führte zur 'Formveränderung der Geschichte'. - Eine vollständige Englische Überzetzung der beiden Bücher erschien 1972: *America. A Dutch Historian's Vision*, *from Afar and Near*, Transl. by H.H. Rowen (Harper Torch Books, New York, 1972).

nicht entziehen. In der Quantifizierung geht die Erzählung unter, kann kein Bild entstehen. (VII, 204-206)

Kehren wir noch einmal zur Situation des jungen Huizinga beim Antritt des Lehramtes in Groningen zurück. Damals beschäftigten ihn allein die methodologischen Fragen: Wie kann ich Geschichte forschend bewältigen, wie kann ich sie verstehend darstellen, wie sie nacherlebend zum Bild gestalten? Die Frontstellung Windelbands, Geschichte existiere nur als idiographische, das heißt als eine das Besondere beschreibende Wissenschaft, gegenüber einer nomothetisch verfahrenden, das heißt Gesetze aufstellenden Naturwissenschaft, bot die Grundlage von Huizingas Antwort und erwies sich als Richtschnur für sein künftiges Denken. In der Sprache Rickerts: die individualisierende Methode wurde gegenüber der generalisierenden akzeptiert. Die im Hintergrund des Lamprecht-Streits stehenden politischen, sozialen und wirtschaftlichen Veränderungen der Industriegesellschaft und die durch sie bewirkten Fragen nach dem eigentlichen Gegenstand der Geschichte hat Huizinga erst sehr viel später aufgegriffen. Ihn beschäftigte damals die mit den Naturwissenschaften aufgekommene Infragestellung der Geschichte als Wissenschaft so stark, daß die weitergehenden Probleme der Zeit völlig in den Hintergrund traten, zumal sie in Lamprecht einen so unzulänglichen Vertreter hatten. Darum blieben ihm wie den meisten seiner Zeitgenossen die Anregungen verborgen, die Lamprecht und seine Mitstreiter - oftmals selbst unbewußt - für eine praktische sozialgeschichtliche Forschung gaben und unter dem Namen der Kulturgeschichte mit dem Anspruch universalgeschichtlicher Forschung vertraten.

Lamprecht forderte eine Darstellung von Zuständen gegenüber der bisherigen Personen- oder Ereignisgeschichte. Nicht der Staat dürfe im Mittelpunkt des universalhistorischen Interesses stehen und mit ihm die Leistung genialer Persönlichkeiten, sondern die materiellen, organisatorischen und intellektuellen Zustände müßten als Ursachen aller geschichtlichen Bewegungen erkannt und untersucht werden. Voraussetzung für eine solche neue Einsicht sei die gleichzeitige Kenntnis mehrerer Zeitalter. Erst dadurch könne die Auffassung überwunden werden, daß Zustände nur einfache Bedingungen des historischen Lebens seien und nicht auch produktive Elemente der geschichtlichen Entwicklung. Für Lamprecht ergaben sich die Zustände aus der Summe des früher Gewordenen, das in ihnen fortlebt, und der Summe des täglich Werdenden, das der Gesamtwille, der Gesamtintellekt und die Gesamtempfindung der Nationen ihnen hinzubringe. So griff er weit über die bisherige Staats- und Individualgeschichte hinaus und fragte grundsätzlich nach der Stellung sowohl der individualistischen als auch der kollektivistischen Willensäußerungen im Geschichtsverlauf. ‘Welche von beiden sind beständiger und wichtiger’? Und er antwortete scharf: die kollektivistischen sind die stärkeren.

Damit war alle bisherige *politische* Geschichtsbetrachtung umgestülpt. Lamprecht

hat in immer wiederholten Anstrengungen - gewiß mit völlig unzureichenden praktischen Arbeiten und leicht widerlegbaren theoretischen Aussagen, mit Überschätzung der eigenen Erkenntnis und des eigenen Verdienstes - das Neue als Umbruch dargestellt. Eine Geschichte der Zustände nur als Illustration, gleichsam als Beiwerk der eigentlichen, der politischen Geschichte, lehnte er ab. Wenn Lamprecht von der materiellen Kultur sprach, so verstand er darunter, und das hat er oft genug betont, die Wirtschaft und das Recht, die Verfassung und die Verwaltung als die wesentlichen Kräfte der historischen Entwicklung, die gegenüber den Wirkungen der Persönlichkeiten unterschätzt würden. Das wird heute oft übersehen, gerade auch von seinen einseitigen Lobrednern.

Der hart auf hart behauptete Alleinvertretungsanspruch der etablierten deutschen Historie hatte den Kampf gegen den Zunftgenossen Lamprecht unerhört scharf werden lassen. Lamprecht wurde des Materialismus und der damals als gefährlich angesehenen Hinwendung zu Marx beschuldigt. Als Huizinga seine Antrittsvorlesung hielt, war das Ansehen Lamprechts - nicht ohne eigenes Zutun - in Deutschland bereits weitgehend zerstört. Seine späteren theoretischen Schriften nach 1899, die Huizinga zugrunde legte, sind von der Kritik der 'offiziellen' Historie gar nicht mehr zur Kenntnis genommen worden. Was wir erst jetzt ganz sehen, ist die Tatsache, daß Lamprecht mit seinem Anliegen keineswegs allein dastand, sondern in einen größeren Entwicklungszusammenhang gehört und sich auch nicht isoliert fühlte.[45.] Seinem Mitkämpfer, dem Berliner Historiker Kurt Breysig, wie ihm selbst und anderen standen im Kampf der 'neuen Richtung' der Geschichte die Spalten der führenden deutschen politischen und kulturellen Zeitschrift *Die Zukunft* von Maximilian Harden offen.[46.] Das Echo in der Öffentlichkeit war günstig. Überhaupt verlangte das historisch interessierte Publikum, wie Huizinga es später schilderte, 'neben Büchern über politische Geschichte auch solche über wirtschaftliche und soziale Fragen, über Verfassungs- und Kulturgeschichte'.[47.] Otto Hintze, wie Breysig ein Schüler des ersten deutschen Sozialhistorikers Gustav Schmoller, wies in der *Historischen Zeitschrift* 1897 auf das an sich richtige Prinzip Lamprechts bei Verurteilung seiner Einseitigkeiten hin und bezeichnete die sozialpsychologische Betrachtungsweise als 'vielleicht die bedeutendste Errungenschaft auf dem Gebiet der Geisteswissenschaften' im letzten Jahrhundert. Schon Hegel und Jacob Grimm

45. Für die Aufhellung des breiten Hintergrundes sozialwissenschaftlicher Interessen an den deutschen Universitäten vgl. den Nachweis in meinem oben Anm. 8 genannten Aufsatz, bes. S. 332-341.
46. Dazu B.v. Brocke, *Kurt Breysig*. Die Stellen im Register S. 347 unter Harden bzw. S. 348 unter Lamprecht.
47. (VII, 121) Der 32 jährige Werner Sombart hatte 10 Jahre vor Huizingas Antrittsvorlesung festgestellt: 'Schon heute vollzieht sich, zum großen Teil unbewußt, die ernste historische und soziale Forschung immer mehr in den Gedankenkreisen des Marxismus'. *Die Zukunft*, XIII (1895) 39. Sicherlich eine sehr übertriebene, aber doch bezeichnende Aussage. Die Stelle zitiert bei B.v. Brocke, 'Werner Sombart', in: H.U. Wehler, *Deutsche Historiker*, V (Göttingen, 1972) 133.

meinten mit dem objektiven Geist und der Volksseele ‘geistige Kollektivkräfte, die ein Produkt massenpsychologischer Vorgänge sind’. So konstatierte Hintze in der verstärkten Aufnahme der sozialpsychischen Fragen durch Lamprecht einen Fortschritt gegenüber Ranke, eine Ergänzung der bisherigen wissenschaftlichen Bestrebungen, aber nicht eine Umwälzung.[48.]

In jenem Sinne ist ein nicht unwesentlicher Teil auch der nichtmarxistischen Geschichtswissenschaft in der Welt seit 1900 im Gegensatz zu Huizingas Ansicht[49.] fortgeschritten. Sie hat die Gruppenerscheinungen und Massenbewegungen, überhaupt die gesellschaftlichen, die kollektiven Vorgänge zum Stoff einer Sozialgeschichte gemacht, die seitdem fast alle historischen Disziplinen anregend und erkenntniserweiternd durchdringt. Sie hat auch die methodologische Frage der Begriffsbildung aufgegriffen. Doch gerade bei den Begriffen melden sich Zweifel an, ob dieser Weg in die Moderne wirklich der richtige Weg gewesen ist. Er geht zunächst über Max Webers soziologischen, rational-abstrakt konstruierten Idealtypus zu Otto Hintze, der den historischen Idealtypus als ‘anschauliche Abstraktion’ in die Forschung und Geschichtsschreibung eingebracht hat. Handelte es sich aber um 1900 noch um die Aufgabe der Begriffsbildung, um kurze und eindeutige Bezeichnungen für neue oder neu gesehene Phänomene, um Abstraktionen, die der Verständigung erst aufsteigender Wissenschaftszweige dienen sollten, so stehen wir heute vor einer Begriffsverwirrung, vor der uns auch eine intensive Begriffsforschung nicht bewahren konnte.

Begriffsgeschichtliche Klärung ist schon seit langem ein besonderes Anliegen der

48. O. Hintze, ‘Über individualistische und kollektivistische Geschichtsauffassung’, *Gesammelte Abhandlungen*, II, *Soziologie und Geschichte* (2. Aufl.; Göttingen, 1964) 315-322. Dazu G. Oestreich, ‘Otto Hintzes Stellung zur Politikwissenschaft und Soziologie’, *ibidem*, 38* f., 48* und 57*.

49. (VII, 120) Letzte dt. Übers. in: J. Huizinga, *Geschichte und Kultur* (1954) 42. Huizinga meinte 1934-1937, daß ‘der bei weitem größte Teil’ der Historiker von jenem Streit über Prinzipien und Theorien kaum Kenntnis genommen hat. ‘Der intensive Betrieb der Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung war in allen Ländern ruhig weitergegangen... Man kann nicht sagen, daß das Jahr 1900 für die historische Wissenschaft den Abschluß oder Beginn einer Epoche bedeutet... Die allmähliche Gestaltveränderung der historischen Produktion vollzieht sich in einer Zeitspanne, die vom letzten Viertel des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart reicht’. Die ganze Stelle richtet sich anscheinend gegen Romeins Auffassung von der Bedeutung Lamprechts und eines seit 1900 erfolgenden Umschlages. Romein hat später in seinem zu wenig beachteten Werk *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Leiden-Amsterdam, 1957) II, 154-170 unter der von Lamprechts System übernommenen Überschrift ‘Zeitalter der Reizsamkeit’ noch schärfer Lamprecht als ‘Symbol der Krisis und der Veränderung der Geschichtswissenschaft’ ausführlich gewürdigt und beschrieben. Die glänzende Schilderung der Bedeutung der allgemeinen Vorgänge zwischen 1890 und 1910 deckt sich im ganzen mit meiner Auffassung, wenn ich auch Lamprechts Auftreten nicht so günstig und als nicht so entscheidend bewerten möchte. Gleichwohl sollte Romeins Darstellung in keinem Auswahl-Band moderner Historiographie fehlen. Recht hat sicher Huizinga mit seiner Vorstellung einer *allmählichen* Gestaltveränderung der historischen Produktion über den ganzen Zeitraum. Seine Kulturkritik von 1935 scheint mir von der im ersten Weltkrieg beginnenden Einsicht in den Problemkreis ‘Formverwandlung der Geschichte’ (Mensch, Masse, Wirtschaft) aufs tiefste bestimmt.

historischen Wissenschaft. Die historische Sektion des 'Centre international de synthèse' in Paris zum Beispiel, der Huizinga angehörte, veranstaltete Ende der zwanziger Jahre Sitzungen bekannter Gelehrter, um ein 'Vocabulaire historique' zur Definition historischer Fundamentalbegriffe herzustellen.[50.] Ende vorigen Jahres erschien der erste Band eines mehrteiligen historischen Lexikons zur politischsozialen Sprache in Deutschland, das den Umbruch der Begriffswelt zwischen 1750 und 1850 an 120 geschichtlichen Grundbegriffen festhält und bis in die Gegenwart führt.[51.] Noch deutlicher zeigt sich die Problematik in der sechsbändigen, über 7.000 Seiten umfassenden Enzyklopädie *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*, die die doppelte Bedeutung desselben Terminus im Sprachgebrauch der östlichen und westlichen Welt analysiert.[52.]

Es ist nicht nur ein wissenschaftliches, es ist auch ein politisches Problem. Auf der einen Seite wird die Geschichtswissenschaft, die sich nun durch ihre sozialgeschichtliche Basis den Sozialwissenschaften und ihren Methoden geöffnet hat, von den täglichen Neuschöpfungen dieser jungen Wissenschaften, von ihrem modischen Jargon überschüttet und damit in der Klarheit ihrer eigenen Begriffe bedroht. Auf der anderen Seite werden politisch-soziale Begriffe, die in der Wissenschaft bisher einen festen Platz zu haben schienen, umgedeutet und in den politischen Kampf geworfen. Eine bewußte Täuschung und Verunsicherung ist das Ziel. Die Politisierung und Polarisierung des Lebens, die tiefe Durchdringung aller wissenschaftlichen Arbeit mit Politik hat die Situation im Bereich der Grundlegung wissenschaftlicher Begriffe grundsätzlich verändert. Wie will beispielsweise ein Zeitgeschichtler sein Objekt überhaupt nur verständlich machen, wenn seine Begriffe nicht eindeutig sind? An einen Vergleich ist schon gar nicht zu denken. Was ist demokratisch, was ist rechtsstaatlich, was ist Frieden? Der Begriff des Friedens geht heute so weit, daß er die Anwendung von Gewalt mitbeinhaltet, um notfalls mit Gewalt gewaltfreie Friedensstrukturen zu schaffen.[53.] Aber auch unabhängig von diesen politisch-aktuellen Fragen hat die Hinwendung der Historie zu den kollektiven Vorgängen neue Probleme heraufgeführt. Ein Begriff zum Beispiel wie Absolutismus für ein ganzes Zeitalter wird immer fragwürdiger, je mehr Einzelheiten die Forschung über die Wirksamkeit der Herrschafts- und Sozialstände oder der Korporationen zu Tage fördert. Er erweist sich als fest gebunden an die Sicht von oben, vom Herrscher aus,

50. Hinweis von Huizinga (VII, 89 f.) auf die Arbeit dieser Kommission und die Berichte über ihre Zusammenkünfte und Ergebnisse in der *Revue de Synthèse Historique*.
51. O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, I (Stuttgart, 1972).
52. *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie*, C.D. Kernig, ed. (Freiburg-Basel-Wien, 1966-1972). Englische Übersetzung erscheint in New York.
53. Zum kontroversen Friedensbegriff vgl. W. Link, 'Zur gegenwärtigen Friedensforschung', in: U. Albrecht et al., *Der geplante Frieden. Zehn Perspektiven* (1972) 10 ff.; bzw. C.D. Kernig, 'Frieden', *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*, II (1968) Sp. 712-740.

und suggeriert eine falsche Vorstellung, das farblose 'Bild' nämlich des Totalitarismus.[54.]

Wäre es nicht doch richtiger, mit Huizinga subjektive Geschichtsbilder zu schaffen, die Dinge also so zu beschreiben, wie der einzelne Forscher sie sieht? Diese individuellen, stark variierenden Bilder pflanzen sich nach Huizingas Ansicht verhältnismäßig wenig in der Form eines bestimmt ausgesprochenen Urteils fort, das seinerseits andere beeinflußt. Das historische Bild also scheint nicht so bestimmend und auch nicht so leicht manipulierbar zu sein wie der historisch-politische Begriff, der zu einer geistigen Macht werden kann, die uns beherrscht.[55.]

Doch es gibt keinen Weg zurück. Auf allgemeine Begriffe können wir in der historischen Wissenschaft so wenig wie in allen Geistes- oder Kulturwissenschaften verzichten, und auch Huizinga ist ohne sie nicht ausgekommen und hat sich schließlich zur Polarität von Anschauung und Begriff bekannt. Er hat drei Gefahren dieser Entwicklung gesehen und beschrieben (VII, 138 ff): Erstens den Anthropomorphismus der Begriffe, der diesen Abstraktionen Handlungen und Verhaltensweisen zuspricht. Zweitens die Inflation der Terminologie, die sich in der Erweiterung des räumlichen und zeitlichen Anwendungsbereiches zeigt. Ein Musterbeispiel war für ihn das Wort Renaissance.[56.] Und die dritte Gefahr sah Huizinga in der schablonenhaften Anwendung von allgemeinen Ausdrücken wie Feudalismus, Kapitalismus, Reaktion, Bourgeoisie, Demokratie und sehr vielen anderen.[57.] Ein Ausweg aus dem Dilemma ist nicht in Sicht. Ein exakter Begriffsapparat jedenfalls scheint uns heute die wichtigste Voraussetzung zu sein, unseren weiter gesteckten Zielen näherzukommen.

War Huizingas Antrittsvorlesung eigentlich politisch oder unpolitisch? Eine Frage, die seine akademischen Schüler später stellten und die auch die heutige Generation noch stellt. Sagt die Wahl des Themas und erst recht die Durchführung etwas aus über seine politischen Ansichten, über seine politische Haltung? Ja und nein. Huizinga tritt uns in erster Linie als Wissenschaftler in persönlicher Betroffenheit und Sorge um die zukünftige Entwicklung seiner nunmehr zu vertretenden Diszi-

54. G. Oestreich, 'Strukturprobleme des europäischen Absolutismus', *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze* (Berlin, 1969) 179-197.
55. So Huizinga über den kulturhistorischen Begriff. (VII, 81)
56. Einige, aber nicht alle Beispiele über Renaissance im Register. (IX, 186)
57. (VII, 142) Huizinga hat sich in fast allen seinen Werken gemäß der Anregung von 1905 mit den Begriffen für Zeitalter, Kulturformen usw. auseinandergesetzt, teilweise, wie über die Renaissance, gesonderte Aufsätze geschrieben. Selbst in der *Holländischen Kultur im 17. Jahrhundert* beschäftigt er sich lange mit dem Begriff 'Barock' (auch mit Gotik und Romantik). Er lehnt sie als 'billige Kunstmittel' ab. (II, 415 f.) Seine Einstellung als Niederländer zu diesen Fragen ist charakteristisch formuliert (II, 325): 'De Hollandsche geest is en blijft meer beschouwelijk dan philosophisch. Onze behoefte aan scherpe begripsbepalingen is gering. Het besef, dat ons de nieuwere kennistheorie der geesteswetenschappen gebracht heeft, dat ook in de wetenschap inzichten ("Anschauungen") evengoed waarde hebben als begrippen, sluit voortreffelijk aan bij de structuur en den habitus van het Nederlandsche denken'.

plin entgegen. Er war, sozial gesehen, Angehöriger des gehobenen, wohlhabenden Bürgertums, im engeren Sinne des im Lande führenden, angesehenen akademischen Berufsstandes der Hochschullehrer, dem schon sein Vater als Mediziner zugehörte. Huizinga traf in seiner Rede eine grundsätzliche, man könnte sagen wissenschaftspolitische Entscheidung durch eine eindeutige, offene und kraftvolle Stellungnahme, die - vielleicht eher unbewußt als bewußt - mit den herkömmlichen Ansichten seiner humanistisch gebildeten, idealistisch im weitesten Wortsinn erzogenen und denkenden Sozialschicht, konkret der Geisteswissenschaftler, übereinstimmte.

Werfen wir einen Blick auf die sozialen Voraussetzungen der Historiker-Kollegen in Deutschland. Hier stehen sich nun innerhalb einer Berufsschicht zwei Parteien in mehr oder weniger ausgeprägter Form gegenüber. Ich habe vom sozialwissenschaftlichen Flügel in der deutschen Geschichtswissenschaft gesprochen[58.], zu dem ich die in sich sehr verschiedenen Geister wie den Pastorensohn Lamprecht, den Oberlehrersohn Breysig, den Kreissekretärssohn Hintze mit ihren dii minores rechne. Die große Gruppe der anderen Historiker wurde angeführt von dem Postmeisterssohn Meinecke, dem Sohn einer altadligen Offiziers- und Beamtenfamilie Below und dem Oberlehrersohn Eduard Meyer und wies noch manchen nicht unbedeutsamen Namen auf. Diese hatten sich mehr oder weniger auf die Seite der Philosophen Dilthey, Windelband und Rickert geschlagen. Die 'Fronten' waren auch in sich keineswegs immer ganz scharf getrennt und schon gar nicht sozial zu differenzieren.

Daß die wissenschaftlichen Differenzen mit politischen Anliegen vermischt waren, ist uns heute offenbar, aber die Entscheidungen sind keineswegs eindeutig mit konservativ-reaktionärer bzw. fortschrittlich-demokratischer Politik zu identifizieren, denn Lamprecht war damals strenger Nationalist und bereits seit den späten 90er Jahren Imperialist und später im Fahrwasser der Alldeutschen. Auch Breysig und Hintze waren keine 'Linken'. So geht selbst durch die Personen der Zwiespalt der Zeit, und wir enden wieder bei der Notwendigkeit des individuellen Rückgriffs.

Huizingas Antrittsvorlesung zeigt ein sehr persönlich-subjektives, ja ein ästhetisches Interesse am geistig-kulturellen Leben der Vergangenheit, zeigt auch Verständnis für neue Wege in der Aufarbeitung und Vermittlung der riesigen Stoffmassen, aber er läßt eine Standortbestimmung seines Faches inmitten der neuen industriellen Gesellschaft vermissen.[59.] Mit der langsamen Aufnahme der sozialen und technischen Zeitproblematik, die er am Ende seines Lebens als 'Formver-

58. G. Oestreich, 'Die Fachhistorie', 344.
59. Ich stimme der Auffassung von der letztlich unpolitischen Haltung Huizingas zu, wie sie Rosalie L. Colie und ihre niederländischen Gewährsmänner vertreten, obwohl ich ihren vorgebrachten menschlichen Urteilen und ihrer Begründung widersprechen muß. R.L. Colie, 'Johan Huizinga and the Task of Cultural History', 614 f.

wandlung' des historischen Prozesses begriff und als Strukturwandel beschrieb, wuchs die kulturkritisch-pessimistische Stimmung. Die resignative Einsicht in den mit jeder Strukturveränderung notwendig verbundenen Untergang von Werten hat bei Huizinga zu einem vollen Kulturpessimismus geführt. Er konnte nicht daran glauben, daß immer wieder neue Werte an die Stelle vergangener treten, sondern hielt das Untergegangene für unersetzlich. Nichts zeigt so deutlich die große Diskrepanz zwischen seiner subjektiven Empfindung und der Wirklichkeit seiner Zeit wie das von Huizinga in der Antrittsrede wiedergegebene Zitat aus Herodot und seine Auslegung:

> Und als er den ganzen Hellespont hinter den Schiffen verborgen sah, und all die Küsten und die Ebenen von Abydus voll von Menschen, da pries Xerxes sich glücklich, doch dann weinte er.

Huizinga sagt dazu im Stil des 'moonlight of memory':

> Wir sehen es unmittelbar: die Sonne auf den weißen Segeln, das Gewimmel der Menschenscharen, das Blinken ihrer Rüstungen und die roten Tupfen ihrer Kleidung. Wir hören auch den Klang ihrer Stimmen und das Anschlagen der Wellen, wir kosten den salzigen Wind. Und wir sehen das alles durch die Augen des Königs und fühlen auch seinen Hochmut und seine Niedergeschlagenheit. (VII, 25)

Dieses historische Weltbild war schon damals im Fallen und ist für uns endgültig gestürzt. Es widerspricht mit der ästhetischen Ergriffenheit in der Tat völlig dem Wollen Lamprechts, der über den König hinaus nach den Menschenscharen am Ufer fragt, nach der Vereinigung von Individuen, von denen auch er gewiß weiß, daß sie in sich ungeheuer differenziert sind.

Und es ist so gekommen, wie Lamprecht es 1904 in St. Louis gesagt hat:

> Eines aber zeigen meine Betrachtungen bestimmt: daß sich der modernen Geschichtswissenschaft ein unendlich weiter Arbeits- und Kampfplatz eröffnet und daß es tausender von fleißigen Arbeitern und schöpferischen Pfadfindern bedürfen wird, um ihre reichen, vielfach noch unbekannten Gebiete zu erschließen und erfolgreich zu bebauen.[60.]

Wie Jan Romein es ausdrückte, ist Lamprecht Symbol der Krisis und der Veränderung der Geschichtswissenschaft, Ausdruck einer Zeitströmung, die sich um 1900 noch nicht durchgesetzt hat.[61.] Zur gleichen Zeit hat in Frankreich Henri Berr die Zeitschrift *Revue de Synthèse Historique* (1900) begründet und in ihr ein neues Wollen der Zusammenarbeit von Philosophie, Soziologie und Geschichte und neue Wege der historischen Methode verkündet, um die Spezialisierung aller Wissenschaften im

60. Lamprecht, *Moderne Geschichtswissenschaft*, 21.
61. Romein, *Op het breukvlak*, 157.

Zeichen der Geschichte zu überwinden. In dieser Zeitschrift ist Lamprecht schon im ersten Jahr zu Worte gekommen. Aber die Mehrzahl der Historiker

stand auch hier der Theorie Berrs über die wissenschaftliche Geschichtssynthese kritisch oder ablehnend gegenüber. Gleichwohl hat Huizinga neben Marc Bloch, Pierre Renouvin, Henri Pirenne, George Macaulay Trevelyan dem Conseil d'Administration des 'Centre International de Synthèse' angehört, ohne sich mit ihm zu identifizieren. Die Bedeutung der *Revue de Synthèse Historique* für die Schule der *Annales*[62] und die jüngere sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Forschung in Frankreich ist bekannt, ebenso wie die Rückwirkung der *Annales* auf Deutschland.

Eine Zeitlang schien das Gesetz der Naturwissenschaften im 20. Jahrhundert erneut den ganzen geistigen Bereich beherrschen zu sollen. Die technische Entwicklung, die Raumfahrt, der Computer und die Datenbank haben die Führung übernommen und die Probleme der im 19. Jahrhundert dominierenden sozialen Frage zurückgedrängt. Aber ohne eine geistige Bewältigung der gesamtkulturellen Situation, zu der auch die Technik gehört, geht es nicht. Im Rahmen dieser Bemühungen stehen gegenwärtig die systematischen Sozialwissenschaften, die Soziologie und die Politologie, im Vordergrund des Interesses. Aber ihre Begriffe sind noch leichter manipulierbar als die der Geschichte, sind vom Tagesgeschehen abhängiger und im Zukunftswollen sensitiver als die der historischen Wissenschaft, die um Herkunft und Entwicklung der Probleme weiß.

Ich sprach im Anfang meines Vortrages von diesen Kärrnerarbeiten, von denen ich mich losgelöst fühlte, als ich Huizinga las. Ich begreife die Faszination, die vom *Herbst des Mittelalters* oder der *Holländischen Kultur im siebzehnten Jahrhundert* ausgeht und in so vielen Lesern in allen Ländern das Interesse für Geschichte geweckt hat. Gegenwärtig hat gewiß die Richtung von Lamprecht gesiegt, und sein Anliegen zu loben - ob man seine Schriften wirklich gelesen hat oder nicht -, ist geradezu ein Erfordernis der geschichtstheoretischen Bekenntnisse des Tages. Die Berufung auf Lamprecht ist Mode; seine Fehler: Selbstüberschätzung, Unsolidität und Dogmatismus, wiegen nicht mehr schwer, und es übersieht sich leicht, daß Lamprechts sozialpsychische Methode gar nicht zukunftweisend gewesen ist. Aber mit all dem ist nichts über die Zukunft der Geschichtsschreibung ausgesagt. Sie kann nicht nur von Zustands- und Strukturanalysen, von Typen, Begriffen und Abstraktionen leben, sie muß auch das Bedürfnis des Lesers nach Anschauung und Erzählung erfüllen, wenn sie eine öffentliche Aufgabe in der Gesellschaft anerkennt. Unter diesem Aspekt aber ist die Entscheidung Huizingas von 1905, das Versprechen einer bildhaften Geschichtsschreibung gegen die Welt der abstrakten Begriffe, das er dann durch die Analyse des psychischen und intellektuellen Bewußtseins eines Zeitalters in besonderer Weise eingelöst hat, ein Wert, den wir nicht untergehen lassen dürfen.

Huizinga spricht in seiner Rede vom Moonlight of Memory, das das Vergangene

62. Vgl. zuletzt M. Siegel, 'Henry Berr's Revue de Synthèse Historique', *History and Theory*, IX (1970) 322-334.

allzeit überstrahlt.[63.] Seine Ästhetik der Bilder hat wohl etwas von diesem Schein, wenn auch die Schärfe der Sonne die Realität der historischen Vorgänge durchdringt. Aber sahen nicht auch Marx und Engels in Bildern? Im Manifest der Kommunistischen Partei von 1848 heißt es an entscheidender Stelle:

> Die Geschichte aller bisherigen Gesellschaft ist die Geschichte von Klassenkämpfen. Freier und Sklave, Patrizier und Plebejer, Baron und Leibeigener, Zunftbürger und Gesell, kurz, Unterdrücker und Unterdrückte standen in stetem Gegensatz zueinander, führten einen ununterbrochenen, bald versteckten, bald offenen Kampf, einen Kampf, der jedesmal mit einer revolutionären Umgestaltung der ganzen Gesellschaft endete oder mit dem gemeinsamen Untergang der kämpfenden Klassen.[64.]

So stehen sich ein verfeinertes und ein vergröbertes Geschichtsbild konträr gegenüber. Weder das eine will noch das andere kann uns befriedigen.

Der Sozial- und Kulturhistoriker Lamprecht im Angriff wie der Geistes- und Kulturhistoriker Huizinga in der Verteidigung fühlten sich in einer tiefen Krise der Geschichtswissenschaft, beide aber waren überzeugt, ihre Seite hätte bereits gesiegt - Lamprecht im Glauben an die Kraft seiner sozialpsychologischen Methode, Huizinga gestützt auf die logischen Untersuchungen der deutschen Geschichtstheorie. Wir wissen heute, daß die Krise noch immer nicht überwunden ist, sondern neue Krisen nach sich zog. Wir glauben nicht mehr an den Sieg irgendeiner Richtung, fürchten vielmehr um die nackte Existenz. Die einzige Hoffnung ist, daß die Historie durch den ständigen Zwang zur tieferen Reflexion über sich selbst schließlich neue Impulse freisetzt und einen neuen Standort finden wird.

63. Huizinga hat die Figur des Mondes als zentrale Figur im Denken der Romantik mehrmals angesprochen. In IV, 381-391 spricht er vom ‘Traumland des romantischen Mondscheins’ und stellt fest, daß der Mond erst im 18. Jahrhundert ‘aufgegangen’ sei.
64. K. Marx, F. Engels, *Werke*, IV, 462.

2. Huizinga en de beweging van negentig
Walter Thys

Aan de nagedachtenis van Klaas Heeroma

Het is over 'Huizinga en de beweging van negentig', dat ik hier spreken wil. Bij de door mij gekozen formulering wordt er dus van uitgegaan dat er werkelijk een beweging of zo men wil een generatie van negentig heeft bestaan en dat Huizinga daartoe behoorde of althans daarmee nauwe kontakten heeft gehad. De eerste te stellen vraag is dan ook: zo deze beweging van negentig inderdaad heeft bestaan, wat was zij dan, wat vertegenwoordigde zij, wie behoorden ertoe?

Als men de Nederlandse literatuurgeschiedenissen erop naslaat of werken over Nederlandse kunst- en cultuurgeschiedenis, dan komt men tot de bevinding dat het begrip 'negentig' pas vrij laat als zodanig wordt erkend. In de jaren dertig en zelfs veertig van deze eeuw zat men in Nederland nog volop in de exploratie van de 'beweging van tachtig'. Een synthese als in Stuivelings proefschrift *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt* is pas in 1935 verschenen, te midden van een groot aantal analytische studies. Het is eigenlijk eerst in de na-oorlogse periode, dus met een recul van ongeveer een halve eeuw, dat het onderzoek zich over de jaren negentig is gaan uitstrekken en het is eerst dan dat men tussen het analytisch werk, de bouwstoffen en de bijdragen, pogingen tot synthese van kunst en cultuur in de laatste tien jaren van de XIXde eeuw ziet ondernemen. Het feit is belangrijk en ik stel voor dat we het even onthouden tot Huizinga zelf ten tonele verschijnt. Ofschoon lang nog niet alles uit die periode van de Nederlandse cultuur is geordend en te boek gesteld, kan men zich toch al wagen aan het trekken van enkele lijnen waaruit het beeld van die tijd, zij het dan nog schetsmatig, te voorschijn komt.

Terwijl het tijdschrift *De Nieuwe Gids* omstreeks 1892 is vastgelopen in het hyperindividualisme van Kloos en de zijnen, in de verbijzondering van het woord, in de *culte du moi* en de schoonheidsdrift, breken een aantal stromingen, sommige daarvan al ondergronds werkzaam in de jaren tachtig, definitief naar de oppervlakte door en gaan het culturele en ook het maatschappelijke klimaat van de jaren negentig bepalen. De impact van een figuur als Wagner op het Nederlandse geestesleven van de negentiende eeuw, hoe sterk de reactie tegen hem nadien ook was, is nog nooit helemaal onderzocht maar het staat vast dat die heel belangrijk is geweest, al duurt het wel enkele jaren voor Wagners visie van het 'Gesamtkunstwerk' zich via allerlei wegen, niet het minst langs Parijs en de *Revue Wagnérienne* om, onder di-

verse vormen in Nederland doet gelden: zowel het grafische werk van Der Kinderen getuigt daarvan als de opstellen van Diepenbrock en het nieuwe beursgebouw in Amsterdam waar architectuur, sculptuur, decoratie en zelfs poëzie dienend zullen 'samengaan', zoals men dat graag noemde. Viollet-le-Duc - Huizinga kreeg hem als prijsboek[1.] - doet zich via vader Alberdingk Thijm en P.J.H. Cuypers gelden en de 'Gothic revival' heeft niet alleen de architectuur en de decoratieve kunsten beïnvloed maar ook de literatuur. Van Moerkerken, Van Oordt, Van Schendel zijn er voorbeelden van. Jan Kalf vangt deze invloeden corrigerend op en zij monden bij hem uit in het belangrijke restauratiewerk dat hij in en voor de Nederlandse Monumentenzorg heeft verricht. In de filosofie richten de mystisch-religieuze bespiegelingen van J.D. Bierens de Haan zich op Ernest Hello, Maeterlinck, Spinoza en Plato, en zijn in harmonie met de idealistische tendens van de tijd, de aandacht wordt geconcentreerd op bespiegelend proza en er ontwikkelt zich 'een zekere mode-stijl en mode-woordkeuze, die nu niet meer te genieten is', zo zal P.H. van Moerkerken een halve eeuw later getuigen[2.] en inderdaad, we treffen in de opstellen van de musicus Diepenbrock, van de architect Berlage, van de kunsthistoricus Jan Kalf, om er enkelen te noemen, veelvuldig de woorden 'Synthese, Leven, Idee, Gemeenschap, Samenleving' aan en een zin van Jan Kalf als:

> Ons voegt te wachten. Wij kunnen deze ijle tijden voor onszelf vermooien met verlustiging in het verledene en hopende droomingen van een gelukkiger dageraad, - de schemeringen der toekomst vermogen wij niet lichter te maken door de schijnsels van onzen wil.[3.]

zulk een zin geeft in de taal ongeveer hetzelfde weer wat Toorop, Der Kinderen, Roland Holst en later Van Konijnenburg grafisch proberen uit te drukken.

De verwachting van een synthese der kunsten in de komende eeuw - dromen die uiteindelijk op de eerste augustus 1914 zijn stukgeslagen - strekt zich ook uit tot het theater: de jaren negentig hebben eerlijke pogingen te zien gegeven om te komen tot een nieuwe theaterkunst. Ook hier werkt Wagner door al zijn het dan de namen van Max Reinhardt en Edward Gordon Craig die het vaakst worden genoemd. Dit naieve geloof in een betere toekomst, enerzijds beleden door de zg. aestheet-aristocraten, anderzijds door de aestheet-socialisten, vindt zijn weg naar een publiek, voornamelijk een elite-publiek, via de tijdschriften en weekbladen waarvan, na de débâcle van *De Nieuwe Gids*, *De Amsterdammer* van De Koo, het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* van Verwey en Van Deyssel, *De Kroniek* van Tak, *De Nieuwe Tijd* e.a. de voornaamste zijn, met nadruk op *De Kroniek* omdat dit het best de bonte fin-de-siècle sfeer heeft weergegeven.

1. C.T. van Valkenburg, *J. Huizinga*, *zijn leven en zijn persoonlijkheid* (Amsterdam-Antwerpen, 1946) 9.
2. In een brief van 22 april 1948 aan mij.
3. 'Tooneel en Gemeenschap', in *De Kroniek* van 21 juli 1895.

Huizinga, tussen de achttien en achtentwintig toen deze stemmingen en overtuigingen zich het hevigst deden gelden en er dus zeer vatbaar voor, is een van de eersten geweest die deze tijd synthetisch heeft benaderd en in de best denkbare formulering de dynamiek ervan heeft weergegeven. Inderdaad, in hetzelfde jaar 1927 waarin Dr. G. Kalff jr. die toch beter had moeten weten, André Jolles nog een 'Tachtiger-epigoon' noemt,[4] schrijft Huizinga in *Leven en werk van Jan Veth*, (VI, 372-373) de eerste en nog altijd de beste synthetiserende definitie van de generatie van negentig:

> De wending der geesten, die zich omstreeks 1890 in het kunst- en letterkundig leven van Nederland begon te doen gevoelen, berustte voor een deel op een reactie tegen het overmatig individualisme en impressionisme der eerste Tachtigers, en sproot voort uit een behoefte aan meer stijl en stelligheid, meer vaste richting en geloof. Het was geen toeval, dat in de beweging van dit decennium, tegenover het overwegend dichterlijk-belletristisch karakter der eerste periode, de beeldende kunstenaars, de bouwers, de musici, de sociale en historische denkers meer op den voorgrond traden. Het woord was aan de constructieve geesten. Doch het streven, dat zoo ongelijksoortige figuren als Diepenbrock, Der Kinderen, P.L. Tak, Roland Holst, en de jong opkomende talenten van André Jolles en Jan Kalf in een zekere eenheid van aspiratie verbond, was verre van enkelvoudig of op één punt gericht. Het ging uit naar twee polen, die van het socialisme en van de mystiek. Maar voor het een als voor het ander was de leus: kunst en samenleving, monumentale kunst.

Men zal aanvoeren dat in hetzelfde jaar 1927 toch ook Gerard Brom blijk gaf van een helder inzicht in het wezen der jaren negentig toen hij in *Hollandse schilders en schrijvers in de vorige eeuw*[5] met betrekking tot tachtig en het geslacht dat op tachtig volgde, respectievelijk de termen 'dionysisch' en 'apollinisch' gebruikte. Dat is juist, maar ook dan blijft Huizinga toch nog een volle lengte vóór op Brom omdat hij, Huizinga, midden in de beweging, in 1898, vijfentwintig jaar oud, reeds in staat bleek een samenvattend beeld te geven van de generatie waartoe hij zelf behoorde: dat gebeurde in een bijdrage aan *De Kroniek* van 4 december 1898 onder de titel 'Iets over de waardeering der Indische letterkunde'. (I, 144) 'Het schijnt wel', zegt de jonge Huizinga daarin,

> dat de waardeering der Indische litteratuur bij het ernstig naar kunst hakend publiek zich geheel gaat voegen in het verloop van de letterkundige beweging na '80, waarin 'het Indische' reeds kort na den beginne een heel bescheiden deel had. Maar in dat deel als in de beweging in 't algemeen: na de periode der willers die der werkers; de onstuimige lyrici, die het landschap ontdekten maar den weg niet wisten, laten zich thans volgzaam leiden door de rustige wetenschappelijken, die den toestand maar half vertrouwen, nu die bende, die de kunst de wereld intrapte als een football tegen hun maag, per slot van rekening van hèn nog wel iets leeren wil.

4. In *Frederik van Eeden. Psychologie van den tachtiger* (Groningen-Den Haag, 1927) 145.
5. (Rotterdam, 1927) 170.

Dat Huizinga de situatie nog niet dermate overziet dat hij al zou kunnen spreken van een ‘beweging van negentig’ moet niet verbazen, vooral als men weet hoe hij als jong student in 1891, achttien à negentien jaar oud, tot Van Deyssel, Kloos, Gorter, enz. als halfgoden opzag. Maar op dezelfde bladzijde in zijn herinneringen (I, 19) voegt hij er iets verder aan toe: ‘In de latere studiejaren onderging onze eenzijdige oriënteering op de “mannen van tachtig” een aanzienlijke wijziging door de oprichting van “De Kroniek van P.L. Tak”’.

Ik geloof stellig dat bij dit proces dat tot het vinden van nieuwe zekerheden moet leiden, de leeftijd van een niet te onderschatten betekenis is geweest. Huizinga's ‘halfgoden’ waren ouder: Kloos (evenals Perk) dertien jaar ouder, Verwey zeven jaar, Van Eeden twaalf jaar, Gorter en Van Deyssel acht jaar. Op een leeftijd als die van Huizinga toen, kan een licht leeftijdsverschil een barrière vormen (denken we binnen de groep der ‘halfgoden’ maar aan de verhouding Kloos-Verwey) die zich een leven lang op een of andere wijze doet gelden. Met Verwey, met wie van al de hiervoor genoemden het leeftijdsverschil dan nog het geringst was (zeven jaar) en die van al de tachtigers misschien het meest geëvolueerd is in de richting van een nieuwe conceptie van literatuur en leven, heeft Huizinga nooit innig contact gehad, niet tussen 1897 en 1905, toen het toch maar een uitstap was van Haarlem naar Verwey's villa in Noordwijk, en ook niet vanaf 1924 toen Verwey Huizinga's collega in Leiden was geworden. De eerste brief van Huizinga aan Verwey dateert van 1914. Huizinga zou Verwey's promotor zijn bij diens eredoctoraat hier aan de Groningse Universiteit, maar wegens de ziekte van zijn vrouw kon Huizinga die ongetwijfeld mede de bewerker, zoniet de ‘initiator’ van de promotie is geweest, deze niet bijwonen. Een ander hoogleraar heeft toen de toespraak gehouden. Ongetwijfeld zou Huizinga in deze niet uitgesproken rede de verdienste van Verwey ten volle hebben erkend, al zou hij even ongetwijfeld daarin hebben vastgesteld dat Verwey tot een andere generatie behoorde dan de zijne. Leeftijdsverschil, het besef niet tot dezelfde ‘clan’ te behoren, hebben er, naast andere mogelijke redenen toe bijgedragen dat zij elkaar zelden of nooit in Noordwijk of in Leiden hebben opgezocht, al was Verwey's dochter Mea de eerste die bij Huizinga examen deed na diens aankomst in Leiden in 1915 en al heeft Huizinga Albert Verwey op een sublieme wijze, maar kort herdacht (veel korter dan bv. het in memoriam voor Richard Nikolaüs Roland Holst) in zijn eerste college na Verwey's dood, 7 maart 1937. (VI, 508) In 1899 is er nog iets van de invectieven van Van Deyssel voelbaar in de uitspraak van Verwey dat ‘die Gids... zijn hupsche onnoozelheid nu toch niet langer verbergen kan’, door Huizinga geciteerd, (VI, 461) zoals hij ook - en met een zekere nadruk, tot tweemaal toe de dubbele poging van Veth beschrijft om Verwey tot toetreding tot de Gidsredactie te bewegen, wat deze, die naar Huizinga's woorden, ‘de figuur van onze arme letteren zooveel hoekiger bleef zien dan Veth’, ‘beginselvast en koel’ (elders (VI, 532) schrijft hij: ‘principieel’) van de hand wees. (VI, 463)

Alleen al op basis van de verhouding Verwey-Huizinga zou een interessant stuk te schrijven zijn over het generatieverschijnsel. Daarbij zou Huizinga's boek over Jan Veth als het ware de grenspaal zijn waarmee de gebieden van 'tachtig' en 'negentig' kunnen worden afgebakend, maar dan een Jan Veth-grenspaal die door Huizinga met het aangezicht naar negentig gekeerd in de grond wordt gedreven, door Verwey evenwel resoluut wordt losgewrikt en met het aangezicht naar tachtig gedraaid. Dit alleen maar om aan te duiden hoe hier generatiespanningen hebben gewerkt die wellicht in de loop der jaren eerder zijn toe- dan afgenomen. Daar zijn bewijzen van die ik hier liever niet citeer omdat ze ook nooit werden gepubliceerd. Kamerbeeks studie 'Huizinga en de beweging van tachtig'[6] waarvoor ik de grootste bewondering heb en waarvan deze lezing, ondanks de wel opvallende gelijkenis in de titel, geenszins een pendant en nog minder een correctie wil zijn, deze studie moet, als men ze helemaal gelezen heeft, m.i. toch wel geïnterpreteerd worden met in het achterhoofd de woorden van Verwey[7] dat 'als men van Tachtig spreekt, men meestal eigenlijk spreekt van Negentig'.

Langs de omweg van Verwey wilde ik aantonen hoe de generatie van negentig toch werkelijk die van een ander geslacht was, van in en omstreeks de jaren zeventig geborenen als Huizinga zelf, als Jan Kalf (1873), André Jolles (1874), de iets ouderen R.N. Roland Holst (1868) en Henriëtte van der Schalk (1869) en van leeftijdsgenoten in de neo-romantische richting der literatuur Arthur van Schendel (1874), Aart van der Leeuw (1876), P.H. van Moerkerken (1877). Tot we daar straks nog nader op in zullen gaan, verzoek ik U even te willen onthouden dat iemand als Diepenbrock, steeds in één adem met de voorgaanden genoemd, in 1862 werd geboren.

Het lijkt mij haast overbodig de enorme betekenis te onderstrepen die de jaren negentig hebben gehad voor de vorming van de jonge Huizinga als mens en - ik aarzel even bij dat woord - als geleerde. Geboren in 1872 verliet hij in 1891 het gymnasium. De keuze was toen al gemaakt, al bestond er nog enige twijfel over de richting. Evenmin als zijn vader, de fysioloog, was hij zelf 'born out of his due time'. Ik wil hier wel wat nadruk op leggen omdat wij later wel eens meer geconfronteerd zijn geworden met een Huizinga die niet met zijn tijd zou zijn meegegaan of voor zijn eigen tijd geen belangstelling zou hebben gehad. Zoals de domineeszoon Dirk Huizinga even na het midden der eeuw van de theologische studie die hem was voorgeschreven, positivistisch naar de physica omzwaaide en de man van 'vitalisme en mechanisme' werd, zo was het duidelijk dat de 'wending der geesten' zich ook in de zoon zou doen gelden. Het volstaat de eerste bladzijden van *Mijn weg tot de*

6. J. Kamerbeek jr., 'Huizinga en de beweging van tachtig', in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXVII (1954) 145-164.
7. In 'De ontwikkeling van de Nederlandsche dicht- en prozakunst' (handschrift), aangehaald door dr. M. Hanot, *De beginselen van Albert Verweys literaire kritiek* (Gent, 1957) 107.

historie alsook het boekje van Van Valkenburg te lezen om te weten dat de 'hantise' van het verleden, (I, 29) 'de geestelijke occupatie van het willen weten hoe de dingen werkelijk gebeurd zijn', (VII, 31) hem al heel vroeg te pakken had. Ook van zijn broer Jacob die medicus zou worden, getuigt hij dat hij van aanleg sterk historisch geneigd was. (I, 13) De opleiding nu van Huizinga tussen zijn eenentwintigste en zijn vijfentwintigste jaar, die jaren waarvan Henriëtte Roland Holst getuigt dat ze voor een man als het ware een tweede puberteit vormen, soms nog heel wat moeilijker dan de eerste,[8.] had in een heel bewogen tijd plaats, we zullen het niet een overgangstijd noemen want we hebben allemaal het zo leerzame artikel van Prof. Kamerbeek gelezen,[9.] maar een tijd die we dan toch mèt Jan Romein 'het breukvlak van twee eeuwen'[10.] kunnen noemen. Men wil zich hoe dan ook uit de negentiende-eeuwse structuren bevrijden maar ziet de 'nieuwe tijd' van de twintigste eeuw eerder vaag en op een afstand. Wel is men vol hoop en verwachting. Het adjectief 'nieuw' wordt herhaaldelijk gebruikt. Allerlei binnen- en buitenlandse spanningen en gebeurtenissen beheersen het tableau van de achtergrond waartegen het leven van de jonge Huizinga zich afspeelt: zowel de Boerenoorlog als de fiets- en cricketrage, zowel de Hogerhuiszaak, de Nederlandse Dreyfus-affaire, als de Tsaarkroning in Moskou. Beperken we ons tot het persoonlijke leven van Huizinga tussen 1890 en 1897, dan zien we dat in geen andere periode van zijn leven zo'n veelheid van activiteiten en gebeurtenissen in zo'n korte spanne tijds zich voordoet: 1890-91: laatste jaar gymnasium; 1891: aankomst op de Universiteit als student in de Nederlandse letteren en grote bewondering voor de 'mannen van tachtig'; 1893: kandidaatsexamen en daarna Sanskritstudie voor het doctoraal; 1895: debuut van *De Kroniek* van P.L. Tak en spoedig daarna begin van de vriendschap met André Jolles; 1895: doctoraal examen; wintersemester 1895-96: studie in Leipzig; voorjaar 1896 begonnen aan een dissertatie over de uitdrukkingen voor licht- en geluidsgewaarwordingen in de Indogermaanse talen; 1895-97: tentoonstellingen over moderne kunst in Groningen, met enkele medestudenten georganiseerd; ten allervroegste in de zomer van 1896: nieuw dissertatieonderwerp (*De Vidûshaka in het Indisch tooneel*); geen elf maanden later, 28 mei 1897, is het boek niet alleen geschreven maar ook gedrukt en volgt de promotie tot doctor in de Nederlandse letteren; september 1897: leraar in de geschiedenis aan de HBS in Haarlem waardoor hij tevens dichter komt te zitten bij Amsterdam en al wat daar in de jaren rond het eeuweinde gebeurt; tevens eerste contact, beroepshalve, met de vaderlandse geschiedenis. Tot zover dit kort chronologisch overzicht.

Ik wil nu van nabij enige bindingen belichten tussen Huizinga en negentig, Hui-

8. In: *Kinderjaren en jeugd van R.N. Roland Holst* (Zeist, 1940) 101.
9. J. Kamerbeek jr., 'Het begrip "Historische overgangsperiode" kritisch bekeken', in *Forum der Letteren*, IX (1968) iv, 203-224.
10. Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Leiden-Amsterdam, 1967).

zinga en de negentigers. Bovenaan de lijst van Huizinga's betrekkingen met de negentigers staat ongetwijfeld zijn vriendschap met het echtpaar Roland Holst, dat wil zeggen met Richard Nikolaüs Roland Holst en Henriëtte van der Schalk, 'Nederlands grootste dichteres' zoals hij haar noemde. De relatie met de Roland Holsten - zij waren alle drie in dezelfde maand jarig - werd mooi in beeld gebracht op een van die talrijke foto's van tachtigers en negentigers op de stoep van meestal Bussumse en Larense buitenhuizen (ook van Toorop bestaat er een pointillistisch schilderij van zo'n huis met toegangstrap). Ditmaal is het de stoep van Huizinga's buitenhuis Toorenvliedt op Walcheren: Henriëtte Roland Holst, haar broer en R.N. Roland Holst en Huizinga zelf. De foto dateert van ongeveer 1920 maar er zijn ongetwijfeld vroegere getuigenissen van hun vriendschappelijke omgang. Wat hem aan hen verbond? Het moet 'de zucht naar schooner leven' geweest zijn die zij alle drie met elkaar gemeen hadden en waaraan zij in talloze gesprekken en brieven gestalte hebben gegeven. Voor de Roland Holsten was dit het zoeken naar een volmaakte harmonie tussen hun kunstenaarsdroom en hun socialistisch ideaal, de overtuiging dat de kunst volledig in dienst moest staan van de gemeenschap en zo voor deze gemeenschap een schoner bestaan moest bereiden. Wij beschikken over weinig gegevens om Huizinga met al de karaktertrekken die we van hem kennen te laten plaats nemen in dit vreemde gezin van twee mensen die zo sterk de idealen van het eeuweinde opriepen: een enkel woord over de Roland Holsten in het boek van Leonhard Huizinga over zijn vader, de wetenschap dat Henriëtte Roland Holst de titel heeft bedacht van *Herfsttij* dat eerst als 'In de spiegel van Van Eyck' of als 'De Eeuw van Boergondië' de wereld in zou gaan,[11.] ook de titel van *In de schaduwen van morgen* zou afkomstig zijn van 'zijn dierbare oude vriendin' zoals Leonhard Huizinga haar noemt,[12.] een enkele aanhaling, o.m. 'onze vriend Johan Huizinga' in *Het vuur brandde voort*, de levensherinneringen van Henriëtte van der Schalk[13.] en de wel spijtige wetenschap dat de dichteres al de aan haar en haar man gerichte brieven verbrand heeft.[14.] Maar het diepste getuigenis van hun uitzonderlijke vriendschap vinden we in het werk zelf van Huizinga, bijvoorbeeld in de met zo'n warme genegenheid aan Henriëtte Roland Holst op Kerstavond 1929, haar zestigste verjaardag, opgedragen bespreking van het derde deel der werken van Vondel, (VIII, 529) een stuk waarin hij haar regelrecht met de XVIIde-eeuwer vergelijkt:

> Vondel's schreeuw naar de rechtvaardigheid, zijn drift tot het heroïsche,... Vondel's bloeiende lust tot al wat natuurlijk geluk en genot is, zijn pijnlijk gewond mededoogen, zijn diepe barmhartigheid -, ik vind ze alle in U terug.

11. Van Valkenburg, *Huizinga*, 32.
12. Leonhard Huizinga, *Herinneringen aan mijn vader* (Den Haag, 1963) 196.
13. Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen* (Amsterdam-Antwerpen, 1949) 242.
14. In een mondelinge mededeling aan mij op 5 december 1946 ('Het nageslacht zal zich "den Teufel scheren" over wat wij aan elkaar geschreven hebben').

Wanneer men een dergelijke synthetiserende karakteristiek van een van onze grootste dichters van de hand van Huizinga leest, dan beseft men pas tot welk een voortreffelijk literatuurhistoricus en comparatist Huizinga zich, indien hij gewild had, had kunnen ontwikkelen. Huizinga Henriëtte Roland Holst vergelijkend met Vondel, Huizinga als verdediger en bewonderaar van geëngageerde figuren, men moet even wennen aan dit beeld dat hem plaatst in het kamp van de drijvers en de roekelozen en niet in dat van de contemplatieven, de libertijnen en de neutralen. En we denken onwillekeurig aan Hooft, de libertijn die Vondel niet erg mocht omdat hij hem een 'drijver' vond, een obsédé wellicht. En inderdaad, het moet wel dat dit geëngageerd zijn een grote aantrekkingskracht op Huizinga uitoefende: 'Vondel' is in het persoonsnamenregister op de *Verzamelde Werken* van Huizinga twee- tot driemaal meer vertegenwoordigd dan Hooft.

Maar er was ook R.N. Roland Holst. De bladzijden aan hem gewijd die men bij elkaar vindt in het zesde deel van de *Verzamelde Werken*, (VI, 509-517) zijn van de mooiste die Huizinga ons heeft nagelaten. Toen hij zestig werd op 4 december 1928 heeft Huizinga hem in drie dagbladen tegelijk gehuldigd. En bij zijn onverwacht overlijden op 31 december 1938 was het Huizinga, Leids hoogleraar in de geschiedenis, die bij de crematie te Westerveld, te midden van kunstschilders, architecten en links georiënteerde politici, de herdenkingsrede mocht uitspreken, blijkbaar op uitdrukkelijk verzoek van Henriëtte Roland Holst. Het is tekenend voor hen drieën, vooral voor Huizinga, vandaar dat ik daarstraks zo aarzelde bij het woord 'geleerde'. In deze dodenrede culmineert de gewijde vriendschap die hen verbond in de woorden:

> Wie het geluk had, geregeld terug te keeren in dit onvergetelijke gezin van twee menschen die tezamen als het ware een ganschen kring vormden, die telde de uren daar doorgebracht voorgoed in de rij der gelukkige uren.

Vergelijkt men de bladzijden gewijd aan R.N. Roland Holst, die men wel negentiger bij uitstek noemen mag, met die uit het boek over Jan Veth, dan voelt men bij elk woord dat Huizinga nog dichter bij de Roland Holsten dan bij Veth stond, ook al bleek Jan Veth voor de kinderen Huizinga een van de geliefdste gasten.[15.] En als men weet dat Henriëtte Roland Holst in de kring van het gezin Huizinga met haar 'rauwe en toch zo schone stem, over de door haar vereerde Lenin en Trotski' verhaalde,[16.] dan zal menigeen die Huizinga is gaan zien als de conservatieve, wereldvreemde, van zijn eigen tijd afgekeerde historicus, zijn mening moeten herzien.

Het staat vast dat Huizinga over zijn vriendschap met de Roland Holsten en meer bepaald over het werk en de betekenis van R.N. Roland Holst, een boek had kunnen schrijven. Hij heeft het misschien ook wel willen doen. Het zou waarschijnlijk

15. Leonhard Huizinga, *Herinneringen*, 93-94.
16. *Ibidem*, 94.

hèt boek geworden zijn waarin hij, beter dan in *Leven en werk van Jan Veth*, de volheid en de diepte van de jaren negentig zou hebben gepeild. In dat boek zou hij alles van zich hebben kunnen af-schrijven, wat hij aan bloeiende herinneringen bewaarde. Toen in 1940 Henriëtte Roland Holst haar *Kinderjaren en jeugd van R.N. Roland Holst*[17.] publiceerde, bleek het voor Huizinga overbodig dit boek nog te schrijven.

Als vanzelf rijst nu de vraag aan welke kant Huizinga dan eigenlijk stond in de jaren negentig? Of om de vraag concreter te stellen, aan welke kant zou hij wel hebben gestaan als hij zou hebben deelgenomen aan het grote debat in 1896 in *De Kroniek* gevoerd naar aanleiding van de kroning in Moskou van Nikolaas II tot Tsaar aller Russen. Men herinnert zich dat *De Kroniek* de schilder en grafisch kunstenaar Marius Bauer had opgedragen vanuit Moskou de kroningsfeesten voor het weekblad te verslaan met brieven en schetsen. Dat gebeurde in mei 1896.[18.] In een brief van de 21ste van die maand[19.] had Bauer, in extase voor de oosterse kleurenpracht die de kroning bood, uitgeroepen:

> Is er wel één vorst op aarde, die zoo veel praal ten toon kan stellen, en als je dan denkt aan al die weelde, die er nog is in de kerken en schatkamers en in de paleizen, als je je voorstelt hoe veel rijker 't nog zijn zal bij de kroning, krijg je dan niet een gevoel van dankbaarheid en eerbied? Ik tenminste heb gejuicht voor den man die de wereld zoo'n schouwspel biedt!

De woorden van Bauer hebben aanleiding gegeven tot een debat dat weken lang in *De Kroniek* heeft gewoed en dat een merkwaardig licht werpt op de spanningen die er toen in dit land bestonden.[20.] Ik stelde mij op zeker ogenblik de vraag waarom Huizinga niet aan het debat had deelgenomen. Eerst meende ik het antwoord te vinden in zijn studieverblijf in Leipzig maar begin 1896 was hij hier in Groningen al terug. We weten dat hij zich toen onmiddellijk in zijn weldra te moeilijk gebleken dissertatie-onderwerp heeft gestort. Misschien is dat de reden. Een interessanter vraag lijkt mij dan ook: aan welke kant hij zou hebben gestaan als hij wel aan het debat had deelgenomen. Aan die van Tak die in zijn hoofdartikel ‘Kroning’ van 31 mei 1896 had verzucht: ‘Helaas, achter de schitteringen van dit Moskousche prachtvertoon ligt al de ellende van een verwaarloosd volk, dat men nu nog met slagen regeert’, of aan de zijde van Diepenbrock die een gebeurtenis als de kroningsfeesten zag als een der weinige manifestaties van levensmagnificentie die de dalende zon van Konings- en Keizerschap als afscheidsgroet zendt aan de steeds glanslozer wor-

17. (Zeist, 1940).
18. In *De Kroniek* van 17 mei tot 2 augustus 1896.
19. In *De Kroniek* van 31 mei 1896.
20. Zie J.C. Brandt Corstius, ‘Een debat over kunst en leven in 1896’, in *Apollo. Maandschrift voor Literatuur en Beeldende Kunsten*, II (1947), vii, 263-275, en W. Thys, *De Kroniek van P.L. Tak. Brandpunt van Nederlandse cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw* (Amsterdam-Antwerpen, 1956) 157-167 (‘Mystiek contra Socialisme’).

dende aarde. Dus aan de ene kant de realistische socialist, aan de andere kant de dromende mysticus die we vandaag kortweg reactionair zouden noemen? Zelfs veertig jaar na het debat bleek de keuze er niet gemakkelijker op te zijn geworden, nl. toen de weduwe Diepenbrock ter gelegenheid van de uitgave van brieven van haar overleden man in een toelichting bij de uitgave schreef:

> In dit conflict lijkt Diepenbrock de Phantast, en zijn tegenstanders schijnen op de aarde te staan. Maar het is omgekeerd: Diepenbrock met zijn historische inzicht, en Bierens de Haan, als psycholoog, zijn de nuchteren, de mannen van de *realiteit*, en de anderen zijn de droomers, de idealisten...[21.]

Waar zou Huizinga hebben gestaan? Kan het zijn dat hij zichzelf de vraag heeft gesteld en daarom geen deel heeft gehad aan het debat, alleen om geen partij te moeten kiezen? Kan het zijn dat hij zich onthield omdat het volgens hem toch allemaal veel genuanceerder was dan het uit dit debat te voorschijn kwam? Waar stond Huizinga toen eigenlijk? 'Ergens halfweg tussen Diepenbrock en van Ravesteyn' zouden we geneigd zijn Kamerbeek na te zeggen.[22.] En denkend aan zijn kritiek op H.G. Wells, alweer met een verwijzing naar Kamerbeek: 'Wells toont geen gevoel of eerbied voor het sacrale en sacramenteele, het symbolische, den ritus, den cultus, de wijding, de heiligheid, de mystiek, de ekstase'. En verder nog eens: 'Wells heeft geringen zin voor kunst, voor cultus en ritus'.[23.] Kamerbeek voegt aan dit citaat toe: 'men zou in de verleiding komen, aan te vullen: 'kortom voor bijna alles, wat mij, Huizinga, bovenal ter harte gaat'. Ja, zo gezien zou men hem dichter bij Diepenbrock dan Van Ravesteyn willen plaatsen. Toch geloof ik dat de werkelijkheid anders lag en dat hij in wezen dichter bij Van Ravesteyn stond. Is het een toeval dat in de twee delen (samen 1181 blzn.) *Brieven en documenten* van Alphons Diepenbrock, uitgegeven door Eduard Reeser,[24.] de naam Huizinga niet éénmaal voorkomt al staan daar meer dan 500 namen van hoofdzakelijk tijdgenoten in? Zou het niet kunnen zijn dat Huizinga het hem passende geestelijke klimaat eerder heeft gevonden in de richting van het echtpaar Roland Holst en dat hij minder 'fantast en dagdromer' was dan hijzelf en zijn zoon Leonhard later hebben willen doen voorkomen? En zou het tevens niet kunnen zijn dat we met al deze vragen zitten omdat het Huizinga destijds te diep heeft aangegrepen, zo diep dat hij er zich van heeft afgewend, zoals hij dat met de hele Kroniektijd heeft gedaan?

Stelt men nu de vraag naar Huizinga's religiositeit in de Kroniektijd, dan staat men voor een moeilijker opgave dan met figuren als Jan Kalf of André Jolles bij-

21. *Kunstenaarsbrieven* (Frederik van Eeden, Alphons Diepenbrock, Jacobus van Looy, Jan Veth, Isaac Israëls, Jan Toorop). Voor het Frederik van Eeden-Genootschap uitgegeven door de Wereldbibliotheek N.V. (Amsterdam-Sloterdijk, 1937) 23.
22. J. Kamerbeek jr., 'Huizinga', 148.
23. *Ibidem*, 162.
24. (2 dln.; 's-Gravenhage, 1962, 1967).

voorbeeld. Voor Huizinga ontbreekt elk gegeven, elk aanknopingspunt. Het boekje van een van zijn Leidse wandelvrienden van later jaren, Prof. dr. G.J. Heering over *Johan Huizinga's religieuze gedachten als achtergrond van zijn werken*, waarvan in 1948[25.] al een tweede druk moest verschijnen, laat ons volkomen in de steek voor de jaren negentig. Het handelt over de religiositeit van een veel latere Huizinga, die van *Erasmus*, *Homo ludens*, *In de schaduwen van morgen* en *Geschonden wereld*. Over Huizinga negentiger bevat het geen enkel bruikbaar gegeven. In zijn sleutelroman *André Campo's witte Rozen*,[26.] zegt de auteur P.H. van Moerkerken sprekende van André Campo, dat is hijzelf: 'Een dilettanties neo-katholicisme leefde, als in velen zijner tijdgenoten, ook in hem'. Dat is zowat de kortste maar niettemin de beste formulering voor wat er in geest en gemoed van de jongeren van negentig omging. Brandt Corstius heeft gepoogd het waarom van de toegenomen religieuze belangstelling bij kunstenaars en denkers te achterhalen. 'De devotie', schrijft hij,[27.] 'is al te zeer een aesthetisch motief en de bekeringen tot de R.K. Kerk komen meer voort uit de zucht naar het andere dan uit diepe geestelijke verlangens'. Ik zou meer dan Brandt Corstius de nadruk willen leggen op het 'aesthetisch motief' dan op de 'zucht naar het andere'. Men volgde hier in Nederland aandachtig de bekering van Joris-Karl Huysmans van *A rebours* (1884) tot *La cathédrale* (1898), over *Là-bas* (1891) en *En route* (1895). Figuren als Antoon der Kinderen en Alphons Diepenbrock waren van huize uit katholiek en dat heeft mede het geestelijk klimaat van de jaren negentig bepaald. Van iemand als Der Kinderen zegt Hammacher: 'In hem kwam de *Herinnering* terug in ons land aan tijden van oude, grootse, religieuze culturen. Hij was in wezen de mystieke hernieuwer, die de schilderkunst ook haar grote muzikale betekenis hergaf'.[28.] Ook in het wat ludieke min of meer geheime genootschap JoReKa (Jolles-Redeke-Kalf) leefde een mystiek gestemde religiositeit, geïnspireerd door het rozenkruiserskatholicisme van de Sâr Péladan. Van Jan Kalf is bekend dat de opleving der mystiek in de internationale literatuur ook hem aangreep en hem terugvoerde naar de Kerk die zijn vader had verlaten. Maar later zal hij getuigen dat het katholicisme weer van hem was afgevallen als een mantel. Ook André Jolles werd door gelijkaardige invloeden gegrepen. In een brief van 14 mei 1920 aan Huizinga bekende hij: 'Ik had de katholieke gevoelens die mij vroeger wel eens bezielden zoo tamelijk vergeten'. Het ene sloot trouwens het andere geenszins uit in de jaren negentig. Drie open brieven van Frans Coenen over 'Kunst en Socialisme' in *De Kroniek*,[29.] waren geadresseerd 'Aan Den WelEd. geboren Heere André Jolles, Socialist te Florence'.

25. (2e dr.; Lochem, 1948).
26. (2e dr.; Amsterdam, 1923) 17.
27. Brandt Corstius, 'Een debat', 264.
28. A.M. Hammacher, 'Het voorspel der twintigste eeuw', in H.E. van Gelder, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden* (3e dr.; Utrecht-Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1955) II, 422.
29. Van resp. 26 januari, 2 en 9 februari 1901.

Van Huizinga staan ons zo goed als geen gegevens ter beschikking. Het feit dat hij tot op het ogenblik dat hij zijn doceerloopbaan begon (Haarlem, 1897), hier in het toen toch sterk geïsoleerde Groningen heeft verbleven en nooit metterwoon in Amsterdam gevestigd is geweest en dus de geregelde omgang met artiesten en literatoren heeft gemist, aan huis van Mevrouw Jolles-Singels of op het atelier van R.N. Roland Holst, ten huize van P.L. Tak of in Américain, verklaart veel in Huizinga's verhouding tot de negentigers, ook inzake religiositeit. Van hem is de uitspraak bekend uit 1896 dat hij, wijzende op een altaar in een kerk, zou hebben gezegd: 'Ziedaar de tooverkist'.[30.] Dit stemt min of meer overeen met wat Leonhard Huizinga schrijft over grapjes van zijn vader die hem soms als profanaties in de oren klonken.[31.] Bij hem in die jaren dus niet als bij Jolles, als bij Kalf, als bij katholieken van huize uit zoals Der Kinderen en Diepenbrock, een door aesthetische motieven ingegeven belangstelling voor het geloof. Hier ook weer houdt hij de gebieden uit elkaar zoals hij dat ook steeds met de sferen van ernst en spel heeft gedaan. Ik kan hem mij dan ook moeilijk voorstellen als vierde lid in het genootschap JoReKa, hoe groot ook zijn voorliefde voor verkleedpartijen en optochten. Zijn metafysische belangstelling zat in veel diepere lagen opgeborgen. Het proces heeft bij hem een veel langzamer verloop gehad dan bij zijn kunstbroeders. En voor we ons hier duidelijker over kunnen uitspreken zou er een zorgvuldig onderzoek in Huizinga's werk moeten gebeuren. Voor mij is bijvoorbeeld wel tekenend dat in de eerste regels van ''s Levens Felheid', die magnifieke aanhef tot *Herfsttij*, de bekende zin 'De groote dingen: de geboorte, het huwelijk, het sterven, stonden door het sacrament in den glans van het mysterie', in de eerste druk luidt zoals ik hem heb geciteerd, maar in latere drukken 'het mysterie' gewijzigd is in 'het goddelijk mysterie'. Het zou interessant zijn een dergelijke tekstvergelijking over het hele boek door te voeren alsook over ander werk van Huizinga. Men zou daarbij veelal stuiten op correcties of gewijzigde opvattingen van filologisch-linguïstische aard maar hier en daar ongetwijfeld ook op verschuivingen in Huizinga's religieuze instelling.

Nog steeds zoekend naar de plaats van Huizinga in het bonte beeld van de jaren negentig doet men nog een andere interessante ontdekking: de manier nl. waarop hij zich onderscheidt van het autisme en het egotisme der tachtigers, van de 'poetavates' opvatting van Kloos, van de kunstenaar die staat buiten en boven de maatschappij. Huizinga heeft, helemaal in de lijn der ontwikkeling zoals die zich in het laatste decennium van de vorige eeuw manifesteerde, steeds opnieuw gepleit voor de dienende rol van de kunst en van de kunstenaar. Wij voelen de neerslag van zoveel gesprekken met Rik Roland Holst en met Henriëtte van der Schalk, met Jan Veth ook, de ideeën van Berlage en anderen krijgen gestalte in wat Huizinga zijn kinderen eens voorhield:

30. Van Valkenburg, *Huizinga*, 16.
31. Leonhard Huizinga, *Herinneringen*, 155.

> Er is geen grens te trekken met aan de ene kant de kunstenaar en aan de andere de burger. Wie geeft iemand, die zichzelf het etiket kunstenaar opplakt of door zijn vriendjes laat opplakken, het recht om te menen dat zijn ontroeringen van dieper aard en hoger orde zouden zijn dan die van een 'burger'?[32.]

En de woorden zijn eenvoudiger, prozaïscher maar herinneren onmiskenbaar aan Heinrich von Kleist als Huizinga vervolgt:

> Het enige verschil tussen kunstenaar en burger, als men hen dan met alle geweld zo wil betitelen, is dat de kunstenaar - de ware - de gave heeft om zich uit te drukken en zijn ontroeringen aan anderen mee te delen, de arme burger moet het allemaal maar in zichzelf uitvechten. De kunstenaar moest de ootmoedigste mens van de samenleving zijn in plaats van de hoogmoedigste.

In het boek over Jan Veth noemt Huizinga dit wel 'de naïeve idealen van omstreeks 1890' maar ongetwijfeld zijn deze naïeve idealen ook voor hem zelf een richtlijn geweest die hij in zijn leven en in zijn werk trouw is gebleven.

Eigenaardig is wel - of is het precies een illustratie van die ootmoed - dat onder de 970 picturale en grafische werken van Jan Veth door Huizinga geregistreerd achteraan in *Leven en werk van Jan Veth*[33.] er slechts twee zijn die betrekking hebben op Huizinga die Veths onovertrefbare biograaf zou worden. Geen enkele maal gaat het om een portret van Huizinga zelf. Telkens betreft het een tekening, niet naar het leven, in 1918 van de in 1914 overleden Mevrouw Huizinga-Schorer, en in 1922 van zijn in 1920 overleden zoon Dirk. Daar staat tegenover dat Veth drie portretten maakte van André Jolles, twee van Verwey, vier van Ch. van Deventer, vijf van Frederik van Eeden, twee van Van Deyssel, enz. Net zoals Willem Witsen de fotograaf was van de Nieuwe-Gidsbeweging, zo is Veth de portretschilder van tachtig en negentig geweest. Men kan gissen naar de redenen waarom Huizinga in deze galerij ontbrak. De ware reden is waarschijnlijk heel eenvoudig en zij getuigt van Huizinga's zin voor nuchterheid, bescheidenheid en voor humor tevens. Toen zijn uitgever Tjeenk Willink hem om een portret bij een uitgave van *Herfsttij* had gevraagd, stuurde Huizinga hem een karikatuurtje van zichzelf met het onderschrift:

> 't Is beter wanneer de lezer ziet
> Het breinwerk, maar het smoelwerk niet.[34.]

Het enige werk van Jan Veth dat Huizinga in zijn bezit had, buiten de hiervoor genoemde portretten, was een anoniem kinderportretje en een tekening uit 1921 die een fragment van de Boroboedoer voorstelde. Ze was ontstaan tijdens Veths reis

32. *Ibidem*, 115.
33. 'Proeve van een catalogus van het geschilderd en graphisch werk van Jan Veth', in *Leven en werk van Jan Veth* (Haarlem, 1927) 209-240. Niet overgenomen in de *Verzamelde Werken*.
34. Mij meegedeeld door dr. Mea Nijland-Verwey. Het versje moet, mét de karikatuur, verschenen zijn in het vaktijdschrift *De Uitgever*.

naar Indië in datzelfde jaar. Ongetwijfeld heeft deze tekening bij Huizinga herinneringen opgeroepen aan een periode uit zijn wetenschappelijke loopbaan die al bijna een kwart eeuw achter hem lag. Voor menigeen die niet zo vertrouwd is met Huizinga's levensloop en de achtergronden daarvan moet het wel een rare sprong lijken van *De Vidûshaka in het Indisch tooneel* (I, 45-143) uit 1897 of liever van zijn openbare les *Over studie en waardeering van het Buddhisme* (I, 148-172) uit 1903 naar *De opkomst van Haarlem* (I, 203-364) uit 1905-06, de sprong van Burckhardt van de Duitse en Nederlandse middeleeuwen naar de Italiaanse renaissance. De wending van het oriëntalistisch-filologische naar het historische en meer bepaald naar de Nederlandse en Bourgondische middeleeuwen heeft eigenlijk van nabij bekeken, niets merkwaardigs: zowel het een als het ander voegt zich in de belangstellingssferen van de jaren negentig. Zowel in de beeldende kunst, denken we aan het werk van Marius Bauer, Toorop en zovele anderen, als in de literatuur, bv. de vertaling door Van Deyssel van het Indische verhaal 'Akëdysséril' van Villiers de l'Isle-Adam,[35.] de opvoeringen in Parijs door het Théâtre de l'Oeuvre van Lugné-Poe van 'Le chariot de terre cuite' van Koning Soedraka en de vertaling ervan in het Nederlands door de sanskritist J.Ph. Vogel,[36.] het maakt allemaal deel uit van de exotische en meer bepaald oriëntalistische stroming die reeds de romantiek en dan vooral de Duitse begeleid had op het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw en die zich thans, in de nieuwe romantiek van het eeuweinde, opnieuw deed gelden. Al is de belangstelling voor het Indische natuurlijk nooit helemaal afwezig geweest in het door zovele banden met het oosten verbonden Nederland, en al neemt de oriëntalist Kern een groot gedeelte voor zijn rekening, afwisselend met P.A.S. van Limburg Brouwer, voor wat er in de jaren zestig, zeventig en tachtig van de negentiende eeuw aan publikaties over Indië in ruime zin in de Nederlanden is verschenen, toch toont een repertorium over Sanskritkunde in de Nederlanden dat in 1966 ter gelegenheid van een gelijknamige tentoonstelling aan de Rijksuniversiteit te Gent werd opgesteld,[37.] duidelijk aan hoe vanaf 1892 het aantal publikaties over Indië geleidelijk toeneemt.

Daartussen treft men dan ook het dertiental artikelen en boekbesprekingen aan die Huizinga tussen 1898 en 1904, zijn dissertatie van 1897 niet meegerekend, aan Oud-Indië wijdde. Nu maakt Huizinga wel een niet mis te verstaan onderscheid tussen het oriëntalisme als modeverschijnsel dat bij het grote publiek inslaat (zowel Toorop als Van Deyssel krijgen hier een veeg uit de pan) (I, 144) en de kennis der Indische beschaving allereerst gebaseerd op een behoorlijke kennis van het Sanskrit.

35. (Amsterdam, 1893).
36. Onder de titel *Het leemen wagentje* (Amsterdam, 1897).
37. *Tentoonstelling sanskritkunde in de Nederlanden en in Europa in historisch perspectief* (in aansluiting bij de Indische Studiedagen, 15-31 maart 1966). Werken uitgegeven door het Rectoraat van de Rijksuniversiteit te Gent, nummer XXI (Leuven, 1966).

Het is in dit verband dat hij in het daarstraks aangehaalde citaat over de 'rustige wetenschappelijken' spreekt waarmee hij dan blijkens de context Vogel en Van der Waals bedoelt. (I, 144) We zouden geneigd zijn Huizinga zelf ook bij deze 'rustige wetenschappelijken' te rekenen, ware het niet dat men zich hoe langer hoe meer de vraag kan stellen of zijn occupatie met de wereld van het oosten niet gewoon een van de verschijningsvormen was van zijn 'haken naar een gezicht op de dingen van weleer', in filologisch-linguïstische zin dan, dus gewoon een historische bezigheid, wat beter verklaart waarom het bezig zijn met het eigen avondlandse verleden altijd als een onderstroom aanwezig is geweest. Dat blijkt uit zijn eigen woorden in *Mijn weg tot de historie* (I, 32) naar aanleiding van zijn eerste en tweede jaar (1903-04 en 1904-05) als privaat-docent in Oud-Indische literatuur en cultuurgeschiedenis aan de Amsterdamse Universiteit:

> Toen echter was mijn geest maar half bij die Oostersche stof. Mijn wending van het taalwetenschappelijke en oriëntalistische naar het historische in engeren zin was in de diepere lagen van mijn bewustzijn reeds geruimen tijd gaande en mij ten volle bewust... Meer en meer werd het mij duidelijk, dat wat mij trok dichterbij lag: in het middeleeuwsche Westen bovenal, waarmee ik het geestelijk contact nooit verloren had.[38.]

Inderdaad, tussen de achttien stellingen bij zijn oriëntalistische dissertatie van 1897 - toen al - waren er alvast vijf die op het middeleeuwse avondland betrekking hadden.

Maar het moet zijn dat dit proces zich gedurende enige jaren althans in alle stilte voltrokken heeft, zonder dat hij zijn omgeving ervan deelachtig maakte, hoe verklaart men anders de felicitatiebrief van Jolles bij Huizinga's benoeming aan deze universiteit in 1905:

> Ik ben blij dat je eindelijk van het M.O. verlost bent, maar het is toch een kleine teleurstelling dat het juist een professoraat in de geschiedenis moest zijn. Niet dat ik er een oogenblik aan twijfel of je zult ook dit vak vernuftig... en fijn weten te doceeren maar als filoloog was je toch een heel bizonder fenomeen. Wie moet er nu over de beteekenis der reduplicatie schrijven?[39.]

Het hoeft zeker geen nader betoog dat Huizinga's belangstelling voor de Middeleeuwen zich eveneens voegde in het patroon van de jaren negentig in Nederland en daarbuiten. Eén enkel citaat uit *André Campo's witte rozen* van Van Moerkerken[40.] moge volstaan om dit te illustreren. In de roman worden de stichters van een week-

38. In Huizinga's gehechtheid aan het westerse avondland is er een opmerkelijke gelijkenis met wat hijzelf over Hendrik Kern schrijft (VI, 301): diens liefde voor de muziek van Gluck, diens bewondering voor Memlinc en Frans Hals, voor de kleuren en de grote bomen in het landschap. 'Dit alles kan ons doen begrijpen, dat hij de Indische wereldbeschouwing nooit tot de zijne kon maken'.
39. In een brief van 15 oktober 1905.
40. (2e dr.; Amsterdam, 1923) 16.

blad (= *De Kroniek*) ten tonele gevoerd en van hen wordt gezegd:

> Als bij de romantici van een eeuw vroeger, vluchtten hun gedachten vaak naar den tijd der grote levensharmonie, naar de Katholieke middeleeuwen, toen de bedelaar, de horige, de burger, de edelman de taal van vormen en kleuren verstond, die hij las aan de wereld-beeldende kathedralen.

Enerzijds werd Huizinga's historische belangstelling voor de middeleeuwen, waarvan hij al in zijn prille jeugd blijk geeft, ongetwijfeld gevoed en aangewakkerd door wat er in de jaren negentig in de lucht zat. Zij heeft echter een grote stoot gekregen, zowel door de lectuur van Burckhardts *Die Kultur der Renaissance in Italien* die hij moet gelezen hebben in 1896 of daarna toen de herdrukken elkaar in een versneld tempo gingen opvolgen, zoals hij zo treffend illustreert in 'Het Probleem der Renaissance', (IV, 231-275) en die hem heel waarschijnlijk tot het schrijven van een gelijkaardig monument over de Middeleeuwen heeft aangezet, zowel door zijn benoeming in 1897 als leraar in de geschiedenis te Haarlem, zowel door de tentoonstelling te Brugge in 1902 waaraan Karel van de Woestijne onder de titel 'De Vlaamsche Primitieven' zulke heerlijke bladzijden heeft gewijd[41.] - 'een ondervinding van het hoogste gewicht' noemt Huizinga (I, 32-33) deze expositie in 'het proces van geestelijke gisting' dat hij doormaakte, zowel door de elementen en omstandigheden die ik daar kom op te noemen kreeg zijn belangstelling een stoot als door de verschijning in zijn leven van André Jolles.

'En toen kwam de grote tovenaar op het toneel: André Jolles'. Met deze woorden laat Leonhard Huizinga Jolles zijn intrede doen in *Herinneringen aan mijn vader*.[42.] Het is met een zekere schroom dat ik de naam Jolles in verband breng met die van Huizinga. In *Mijn weg tot de historie* schrijft Huizinga immers:

> Ik zou over mijn vriendschap met André Jolles een heel boek kunnen schrijven, zoo vol van bloeiende herinnering zit dienaangaande mijn geest, en ondanks alles, ook mijn hart. Het zou wellicht belangwekkender zijn dan deze bladzijden, maar de weg is afgesneden. (I, 30)

Als voor Huizinga de weg was afgesneden, dan komt het ons misschien niet toe die weg weer open te maken. Ik wil dan ook de relatie Huizinga-Jolles niet laten doorwegen in deze lezing. Eén ding staat echter vast: zonder de figuur van Jolles kan noch de beweging van negentig, noch Huizinga ten volle worden verklaard. Vooral op Huizinga's weg naar de historie is Jolles een mijlpaal geweest. Het begon met Jolles' voordracht in Mutua Fides, aan deze Universiteit in de winter 1896-97,

41. Karel van de Woestijne, *Verzameld Werk*, IV (Brussel, 1949) 7-127.
42. Leonhard Huizinga, *Herinneringen*, 94. De meeste hierna volgende gegevens over de relatie Huizinga-Jolles heb ik ontleend aan mijn vroeger verschenen artikel 'Uit het leven en werk van André Jolles (1874-1946)', *De Nieuwe Taalgids*, XLVII (1954) 129-137 en 199-208.

waarvoor Huizinga hem in de nazomer van 1896 blijkbaar in Amsterdam was gaan uitnodigen. De reconstructie van hun relatie vanaf dat ogenblik, zesendertig jaar lang, een relatie die op de voet zou kunnen worden gevolgd omdat zij elkaar zelden zagen en de uitwisseling van ideeën en de mededeling van nieuws meestal schriftelijk gebeurde, moet fataal onvolledig blijven omdat de ene helft van deze correspondentie en in ons geval de belangrijkste, nl. de brieven van Huizinga aan Jolles, voorgoed verloren is doordat Jolles deze voor zijn dood op 22 februari 1946 in Leipzig heeft vernietigd. Zij moeten beiden als het ware aan de wieg hebben gestaan van *Herfsttij*. De vonk die tot het schrijven van *Herfsttij* heeft geleid, moet overgesprongen zijn, zoals Huizinga dat noemt, tussen 1906 en 1909. (I, 39) Maar de eerste kiemen van *Herfsttij* verschijnen al in 1903 in hun correspondentie. Jolles schreef toen:[43.] 'Zou jij geen lust hebben wat tijd aan die Van Eycksche geschiedenis te geven, of een ietwat uitvoeriger correspondentie er over met mij op touw te zetten'? In een volgende brief, eveneens uit 1903,[44.] dus twee jaar voor de benoeming hier in Groningen stond: 'Over een jaar of vijf... moet je mij ook maar naar dat Noordsche nest halen. Ik heb in dit vervloekte Moffenland dikwijls heimwee'. Bij de benoeming in 1905 volgde de merkwaardige felicitatie die ik al heb geciteerd. In 1913 vroeg André Jolles aan Huizinga:[45.] 'Is de boergondische oogst nog niet rijp?' en in hetzelfde jaar[46.]: 'Tusschenbeide bekruipt mij de lust kalmpjes naar Holland te komen en op een stil plekje... tien jaren lang te schrijven, o.a. in collaboratie met jou een boek over de Middeleeuwen'. In een van zijn brieven betoogt Jolles dat de beroemde Madonna van Kannunik Van der Paele van Van Eyck in zich een verwijzing draagt naar de nieuwe tijd die in aantocht is: de blik van de Madonna is, bedroefd, regelrecht gericht op het boek en op de bril van Kannunik Van der Paele: boek en bril, instrumenten van het persoonlijk onderzoek die het einde inluiden van het kinderlijk geloof van de middeleeuwer...

Als Jolles in 1914 in Duitse krijgsdienst is getreden en in 1916 zijn aan de Marne geschreven *Ausgelöste Klänge. Briefe aus dem Felde über antike Kunst* worden uitgegeven,[47.] recenseert Huizinga deze nog hetzelfde jaar in *De Gids*. (VIII, 483-484) Als na het Gents avontuur van Jolles en de Duitse nederlaag in 1918 het gezin Jolles uit elkaar valt, is het de voormalige Mevrouw Jolles, de Hamburgse burgemeestersdochter Tilli Mönckeberg, die *Herfsttij* in het Duits vertaalt.[48.] Jolles en Huizinga corresponderen over de titel en Jolles stelt 'Das Ausklingen des Mittelalters' voor. Het is tenslotte *Herbst des Mittelalters* geworden. Wanneer zij kort nadien allebei, onafhankelijk van elkaar, over problemen bij Erasmus nadenken, merkt Jolles hier-

43. In een brief van 12 juli 1903.
44. In een brief van 19 augustus 1903.
45. In een brief van 24 september 1913.
46. In een brief van 15 oktober 1913.
47. (Berlijn, 1916).
48. (München, 1924).

over op:[49] 'Er is werkelijk iets tusschen ons dat men een β□ος παρ□λληλος zou kunnen noemen. Omstreeks dezelfde tijd waarin *Erasmus* verschijnt,[50] publiceert Jolles bij dezelfde uitgever zijn bundel *Bezieling en vorm*,[51] samengesteld uit opstellen in *De Gids* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. In het verleden had Jolles al herhaaldelijk beroep op Huizinga gedaan om hem te steunen bij zijn pogingen een Nederlands professoraat te verwerven. In de Groningse tijd heette het:[52] 'Misschien kun je het geweldige blok in beweging zetten'. In 1924 kwam *Bezieling en vorm* de geschiktheid van de auteur voor de opvolging van de toen overleden Prof. Kalff aan de Leidse Universiteit treffend illustreren. Huizinga zal zich toen ongetwijfeld voor de kandidatuur van Jolles hebben ingezet. Maar wegens zijn Gents verleden is Jolles toen niet benoemd. In 1927 is Jolles de eerste aan wie Huizinga zijn boek over leven en werk van Jan Veth in manuscript voorleest. Na het verschijnen van *Einfache Formen* in 1930[53] komt Jolles van langsom meer in nationaal-socialistisch vaarwater maar bij Huizinga moet de hoop overgebleven zijn hem te kunnen redden. In 1931 schrijft hij in het *Leidsch Universiteitsblad*[54] over hem dat hij ondanks zijn verbondenheid met Duitsland toch in zijn hart altijd een echte Nederlander - en in het bijzonder een Amsterdammer - gebleven was. In 1932 vertrouwt Jolles in een brief[55] aan Huizinga toe: 'In het boek van mijn leven, staat je naam met prachtige trekletters geschreven'. Op 9 oktober 1933 - het moest dat fatale jaar zijn - werd de vriendschap door Jolles afgebroken. De feiten zijn bekend. Men vindt ze bij Huizinga en ook bij Leonhard Huizinga. Minder bekend is dat de breuk te maken kan hebben met een ultieme poging van Jolles om de leerstoel van Kalff die hem ten voordele van Verwey ontglipt was, te veroveren na Verwey's toen al aanstaand emeritaat waarop Huizinga hem zijn steun zou hebben ontzegd omdat hij al te ver op het Duitse pad terecht was gekomen. De aandacht die Leonhard Huizinga wijdt aan de plaats die Jolles ondanks alles in het leven van zijn vader heeft ingenomen vult op treffende wijze aan en bevestigt wat voordien reeds over hun relatie bekend was.

Ik kom langzaam aan het eind van mijn overzicht. Men zou nog kunnen wijzen op Huizinga's belangstelling voor het post-klassiek Latijn die helemaal parallel liep met de inzichten van andere negentigers daaromtrent. Net als Jan Kalf kent Huizinga (I, 17) een sterk vormende invloed toe aan de lectuur van Joris-Karl Huysmans, meer bepaald aan diens *Là-bas*.[56] Net als Kalf die in het spoor van Des

49. In een brief van 14 juni 1922.
50. (Haarlem, 1924).
51. (Haarlem, 1923).
52. In een brief van 5 april 1913.
53. (Halle-Saale, 1930).
54. I (1931) 2, 5.
55. In een brief van 28 februari 1932.
56. (Parijs, 1891).

Esseintes, de held van *A rebours*, Christelijk-Latijnse dichters ging lezen[57.] wijst Huizinga als bron van zijn voorkeur voor naklassiek Latijn *Le Latin mystique* van Remy de Gourmont aan. Als wij Huizinga op zijn woord in *Mijn weg tot de historie* mogen geloven waar hij zegt dat hij deze boeken (*Le Latin mystique* en *Là-bas*) in een van zijn eerste studiejaren 'met hartstocht las en genoot', (I, 17) dan moet hij *Là-bas* toch wel op de voet hebben gevolgd want het verscheen in 1891.

Ontegenzeggelijk hebben ook de tentoonstellingen van moderne kunst die enkele studenten, waaronder Huizinga, van 1895 tot 1897 te Groningen hebben gehouden, hun belang in het beeld dat we ons van Huizinga en de beweging van negentig proberen te vormen. De keuze van het werk door deze jongeren is onmiskenbaar: geen Amsterdamse school, geen Breitner, Witsen, Tholen of Karsen maar Theo van Hoytema, de door het oosten en meer bepaald Japan geïnspireerde dieren- en plantenschilder, Van Gogh, de eveneens oosterse Toorop die bovendien zelf zijn werken kwam voorstellen, de monumentale Thorn Prikker en de Belgen Frantz Melchers, William Degouwe de Nuncques en Karel Doudelet. Niet onvermeld mag in dit verband blijven het feit dat Huizinga en zijn vrienden bij de eersten zijn geweest om een Van Goghtentoonstelling in Nederland te organiseren, wel niet de allereersten maar toch vooraan. Het pleit in elk geval voor hun inzicht dat zij het uitzonderlijke talent van Van Gogh zo vroeg hebben erkend. Illustratief voor Huizinga's voorkeur in die dagen is wel de bekende foto tegenover het titelblad van *Mijn weg tot de historie*: de jonge student Huizinga, zittend aan zijn werktafel. Tegenover hem aan de muur hangt een litho van Van Hoytema, 'De pauw', op 27 oktober 1895 als bijlage bij *De Kroniek* verschenen. Het moet deze of een andere plaat van Van Hoytema zijn die Huizinga tot het schrijven van zijn Frans gedicht 'Le vieux coq' heeft geïnspireerd, opgedragen aan André Jolles en verschenen in *De Kroniek* van 29 september 1900 en evenmin als 'De pauwen' en 'De kater van Mittenwald' in de *Verzamelde Werken* opgenomen.[58.] Het is naar de vorm een zeldzaam en 'moeilijk' sonnet, gebouwd op slechts twee rijmwoorden en met een paarsgewijs rijmend sextet wat ook al ongewoon is. Naar de inhoud is het een zuiver voorbeeld van symbolistische woordkunst zoals we er in het Nederlands weinig of geen hebben. Het gedicht zou best op zijn plaats kunnen zijn in het boek van Bettina Polak over *Het Fin-de-Siècle in de Nederlandse schilderkunst*.[59.] Het daar geciteerde vers van Albert Samain 'Sphynx aux yeux d'émeraude, angélique vampire'[60.] gelijkt trouwens op Huizinga's eerste twee verzen.

57. In zijn niet uitgegeven mémoires.
58. Herdrukt in mijn *De Kroniek*, 198-199.
59. ('s-Gravenhage, 1955).
60. *Ibidem*, 40.

Le vieux coq

à M. André Jolles,
tératographe admirable

Le coq, oiseau barbare et apocalyptique,
aux yeux d'ambre et d'émail, luisants comme du vin,
qui portait en travers sa triste crête pléthorique,
couronne ensanglantée d'empereur byzantin,

s'efforçant de fixer de ses regards obliques
sa barbe trop lourde de guerrier assyrien,
à la démarche errante de vieux fou despotique
cherchant de ses pas vagues une luxure sans fin,

dans son ornat usé aux tons de mosaïque,
marchait en secouant d'un rhythme colérique
les plumes de son cou fauve de Mérovingien.

Et trouvant dans ses rêves d'un passé très-lointain
beaucoup de choses bien dignes d'être dites en musique,
s'avisa de chanter d'un son mélancolique.

V.N.

En ook in deze Groningse tentoonstellingen van symbolistische schilderkunst moeten we een verband met de in dezelfde periode zo vereerde middeleeuwen en vroegrenaissance zien. In haar reeds genoemd boek zegt Bettina Polak hierover[61.] dat Thorn Prikker in het algemeen de kledij van zijn personages ontleent aan Van Eyck en Van der Weyden zoals Der Kinderen voorbeelden zocht bij dertiende- en veertiende-eeuwse Gotische miniaturen.

Tot mijn eigen verbazing past zelfs Huizinga's ‘Reisefieber’ (in de zin van ‘niet graag op reis gaan’ of ‘ingevolge reizen in een zenuwachtige, koortsachtige toestand komen’) in de legpuzzel van zijn betrekkingen met de negentigers. Men weet dat in het algemeen de dichters van het symbolisme geen behoefte aan reizen hadden. De ‘voyage intérieur’, de ‘voyage autour de ma chambre’ was hun genoeg. Het begon met Baudelaire's ‘voyage impossible’, het vervolgde met Mallarmé die van zichzelf getuigt, sprekend van toen hij twintig jaar oud was: ‘pour poème unique je lisais un Indicateur des Chemins de Fer’. Bij Van de Woestijne in *De modderen man* heet het ‘Van alle reis terug nog voor de reis begonnen’. Jan van Nijlen, de dichter van het ‘Bericht aan de reizigers’, antwoordt aan degenen die hem vragen waarom hij niet

61. *Ibidem*, 163.

op reis gaat: ‘Ik moet nergens heen’. Van Boutens is het vers ‘Ik sloot de blinke venstren van mijn ziel’ en van Van Eyck het gedicht ‘I lock my door upon myself’, terugwijzend naar het schilderij met dezelfde naam van Fernand Khnopff. Het ‘Reisefieber’ in de zin als daarnet gedefinieerd is een bekend verschijnsel bij dichters als Rimbaud en Verlaine. Het volstaat de *Quinze jours en Hollande* van de laatste erop na te slaan. Bekend is ook de ontreddering van Joris-Karl Huysmans als hij met Arij Prins een tocht langs de kathedralen van de Rijn gaat ondernemen. Huizinga's ‘Reisefieber’, tot een adagio geworden onder de vorm ‘Reizen verruimt de geest niet’ en als zodanig bijna tot een leitmotiv uitgegroeid in Leonhard Huizinga's *Herinneringen aan mijn vader*, manifesteert zich herhaaldelijk: in Leipzig, in Rome, waar hij het oriëntalistencongres bijwoont maar nadien niet met Vogel doorreist naar de oriënt zelf en zo eigenlijk al zijn afscheid van de wereld van het oosten markeert, in zijn gezinsleven ook. Dit gebrek aan reislust wordt vanzelf gecompenseerd door zijn zeer grote verbeeldingskracht die hem toelaat gebieden te doorschouwen die hij nooit in werkelijkheid heeft gezien, zijn inwendige reis in de tijd naar de Middeleeuwen, zijn inwendige reis in de ruimte naar Amerika. Het overwinnen van zijn ‘Reisefieber’, zijn eigenlijke reis naar Amerika in 1926 ziet Leonhard Huizinga dan ook als een caesuur in het leven van zijn vader, een caesuur die misschien ook door zijn werk loopt.

Wie Huizinga in het kader van negentig plaatst, wordt getroffen door zijn lineaire tekenstijl,[62.] zo sterk in overeenstemming met de tekeningen, prenten, lithografieën - geen olieverfschilderijen! - van Bauer, Toorop, Thorn Prikker, Roland Holst.

Ofwel zou men nog kunnen wijzen op de verbinding van ernst en spel in de jaren negentig, vooral in een blad als *De Kroniek* waar auteurs van ernstige stukken op geregelde tijden uit de band sprongen en zich overgaven aan humoristische bijdragen, zoals de ‘Brieven van Piet den Smeerpoets’ van Jolles.[63.] Het is niet helemaal onmogelijk dat Huizinga, hoezeer hij de sferen van ernst en spel ook uit elkaar hield,[64.] hieraan heeft meegedaan. Er zijn in *De Kroniek* twee nog altijd niet geïdentificeerde stukken: een van een meneer J.L. Tempelman Koning,[65.] een ander van ene A. Prilwitz.[66.] Het is niet uitgesloten dat Huizinga de auteur van deze stukken

62. Op Huizinga's lineaire tekenstijl wijst Prof. dr. A. de Groodt in zijn merkwaardige studie: *Johan Huizinga. Verbeelding en uitbeelding bij een historicus-aestheet* (Gent, 1952) 21.
63. In de jaargangen 1895-1899 van *De Kroniek*.
64. Buiten *De Kroniek* is er alvast één voorbeeld van een curieuze vermenging van de sferen: Huizinga die een hoge hoed opzette om in Groningen een poppententoonstelling van een van zijn dochtertjes te gaan openen (meegedeeld door Mea Nijland-Verwey).
65. ‘Den Heer J.F. Niermeijer’, in *De Kroniek* van 23 augustus 1896.
66. ‘Moet de David en Saul aan Jozef Israëls worden toegeschreven?’, in *De Kroniek* van 23 april 1899.

was - het materiaal geëxposeerd op de tentoonstelling heeft mij in dit vermoeden gesterkt.

Vanuit Vlaanderen zou ik nog een parallel willen trekken tussen Huizinga en de Vlaming August Vermeylen. Niet alleen zijn zij allebei in hetzelfde jaar 1872 geboren en kort na elkaar in 1945 overleden, maar allebei hebben een heel bijzondere activiteit in de jaren negentig ontwikkeld, die naspeurbaar blijft in hun werk en hun leven, beiden zijn sterk gegrepen door de schoonheid in de kunst en in de samenleving, beiden hebben te maken met een tijdschrift - Vermeylen heviger met *Van nu en straks* dan Huizinga met *De Kroniek* -, beiden hebben dat diepe bewustzijn van de rol en de betekenis van de Universiteit - maar ik zou evenveel verschillen tussen hen beiden kunnen noemen.

Ik zou ten slotte nog de aandacht willen vestigen op één enkel aspect van Huizinga's persoonlijkheid dat hem zo sterk met de idealen van negentig verbindt: zijn liefde voor mooi, gaaf drukwerk en voor het boek als voorbeeld van monumentale kunst, van 'Gesamtkunstwerk', waarin de keuze van het papier, het lettertype, het formaat, de versiering van band en titelblad harmonisch met de inhoud moesten samengaan[67.]. Het was een der verworvenheden van de beweging van negentig in Nederland die zich gelukkig tot op heden in vele opzichten heeft weten te handhaven. Huizinga's *Leven en werk van Jan Veth* (Haarlem, 1927) is wel een van de gaafste realisaties van dit ideaal. Het is als boek een uniek werkstuk. De oorsprong van deze renaissance van het boek ligt zoals men weet buiten Nederland: bij de Engelse prae-raphaëlieten, bij Rossetti, later ook bij Ruskin, William Morris, Edward Burne-Jones en Walter Crane. William Morris heeft in Nederland in de persoon van Roland Holst zijn beste verdediger gevonden. Jan Veth vertaalde *The Claims of Decorative Art* van Walter Crane in het Nederlands onder de titel *Kunst en samenleving*[68.]... Roland Holst schreef over Crane:[69.] 'Hij was... onder de eersten die in het uitgestorven huis der schoone toegepaste kunsten en mannelijke ambachten de blinden wijd heeft open gegooid'. Zelf verzorgde Roland Holst, geïnspireerd door Ricketts en Shannon, de eerste bundel van Henriëtte van der Schalk, *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven* die in 1896, enkele dagen na haar huwelijk met Roland Holst, het licht zou zien. Het was een der eerste voorbeelden van verantwoorde boek-kunst in Nederland, scherp afstekend bij de verzorging van Gorters *Mei*, zeven jaar voordien: 'Het armetierige bandje om de rijke inhoud', zoals het ergens heet.[70.]

67. Denken we bv. ook aan Huizinga's stuk in *De Gids*: 'Eerbied voor de letter!'. (VIII, 541)
68. (Amsterdam, 1893).
69. R.N. Roland Holst, *Over kunst en kunstenaars. Beschouwingen en herdenkingen* (nieuwe bundel) (Amsterdam, 1923-1928) 92-96.
70. F. Baur e.a., *De Nederlandse letterkunde in honderd schrijvers* (2e dr.; Den Haag-Antwerpen, 1953) 120.

Huizinga's werk vertoont onmiskenbaar de invloed van de renaissance van het Nederlandse boek. ‘Zijn jarenlange uitgever en vriend Tjeenk Willink’, schreef Leonhard Huizinga in zijn *Herinneringen*.[71.] Er schuilt veel meer achter die enkele woorden. Dr. H.D. Tjeenk Willink sr. die bevriend was met Huizinga's vader, kwam in 1874 naar Haarlem en ging daar met de bekende A.C. Kruseman een uitgevers-compagnonschap aan. Nadien werd het alleen H.D. Tjeenk Willink en sedert 1899 H.D. Tjeenk Willink & Zoon. Toen Huizinga in 1897 in Haarlem zijn leraarsbetrekking aanvaardde, werd hij bij de Tjeenk Willinks onmiddellijk als vriend des huizes beschouwd, waarbij tevens de omstandigheid meespeelde dat er een quasi tweelingschap bestond met de zoon Herman Diederic die vijf dagen na Huizinga geboren was - eergisteren honderd jaar geleden - en, merkwaardig toeval, tien dagen na Huizinga overleed. Huizinga heeft in die tijd nog voor een van de kinderen Tjeenk Willink een ‘dromenboek’ getekend dat jammer genoeg zoek blijkt te zijn geraakt. Tot de mogelijkheden behoort dat Huizinga's eerste grote studie na zijn proefschrift, het biografische stuk over Hendrik Kern voor de toen zeer bekende reeks *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen*, tot stand kwam tijdens de wekelijkse huisbezoeken bij de familie Tjeenk Willink. Sedertdien zijn alle zogenaamd ‘vrije’ uitgaven van Huizinga bij Tjeenk Willink verschenen, dat wil zeggen na 1909 bij Herman Diederic die van toen af alleen de zaak voerde. Dat is, behoudens de kortere stukken (openbare les, redevoeringen) pas voor het eerst gebeurd in 1918 met *Mensch en menigte in Amerika*. Huizinga toonde een bijzondere belangstelling voor de wijze waarop zijn boeken verzorgd werden. Hij toonde een duidelijke voorkeur voor bepaalde typografische aspecten van een lettertype, of voor ontwerp en kleur van de band. Hij raadpleegde daarover ook wel deskundige vrienden zoals Roland Holst. De eerste druk van *Erasmus* (1924) stond typografisch onder toezicht van De Roos, die er ook het TW vignet voor tekende. Van Krimpen maakte voor welhaast alle andere boeken de bandtekeningen en de stofomslagen. De heer Lefebvre van de firma Tjeenk Willink heeft mij hierop gewezen.[72.] Vergeten we niet dat uit de heropleving van de belangstelling voor het mooie boek en de functioneel alsook aesthetisch verantwoorde letter kunstenaars als De Roos en Van Krimpen hun vakmanschap én hun meesterschap hebben opgebouwd. Radermacher Schorer laat daarover in zijn bekende studie over de Renaissance der Nederlandse Boekdrukkunst[73.] geen twijfel bestaan. De Roos vooral en in de eerste plaats. Behoorde hij niet tot de eerste Nederlanders die onder de bekoring kwamen van de pioniersarbeid van William Morris?

71. Leonhard Huizinga, *Herinneringen*, 27.
72. In een brief van 6 november 1972.
73. M.R. Radermacher Schorer, *Bijdrage tot de geschiedenis van de renaissance der Nederlandse boekdrukkunst* (Amsterdam, 1952).

Ik heb door middel van enkele voorbeelden gepoogd aan te tonen dat de jaren negentig voor Huizinga geweest zijn wat Kamerbeek naar het voorbeeld van Duitse biografen een 'Bildungserlebnis' noemt,[74.] een ervaring waarvan de invloed zich in zijn leven en zijn werk op een bijzondere manier heeft doen gelden.

74. J. Kamerbeek jr., 'Huizinga', 148.

3. De stijl van Huizinga*
F. Jansonius

> Want in een wreede tweedracht was mijn hart
> of ik kon plukken kennis' nieuwe vrucht
> of nog moest zoeken het oude getoover.
> Herman Gorter

Indien we ons de stijl van Huizinga voor de geest brengen, dan klinken sonore zinnen op in ons geheugen als deze uit *Herfsttij der Middeleeuwen*:

> Er was één geluid, dat al het gedruisch van het drukke leven steeds weer overstemde, en dat, hoe bont dooreenklinkend, toch nooit verward, alles tijdelijk ophief in een sfeer van orde: de klokken. De klokken waren in het dagelijksch leven als waarschuwende goede geesten, die met bekende stem dan rouw, dan blijdschap, dan rust, dan onrust kondigden, dan opriepen, dan vermaanden... Welk een ontzaglijke bedwelming moet het zijn geweest, als alle kerken en kloosters van Parijs de klokken luidden van den morgen tot den avond, en zelfs den geheelen nacht, omdat er een paus gekozen was, die een einde aan het schisma zou maken, of om een vrede tusschen Bourguignon en Armagnac. (III, 6, 7)

Dit is onmiskenbaar de stijl, of liever een stijl, van Huizinga. Hetzelfde kan worden gezegd van dit flonkerende steentje uit zijn *Erasmus*: 'Het moeten onvergelijkelijk heldere momenten geweest zijn in dat schitterende brein'. (VI, 66) Tenslotte zou een met zijn stijl voldoende vertrouwde weinig moeite hebben, zijn geresigneerde toon te herkennen in deze zin uit *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw*: 'Het zou een weemoedige bezigheid zijn, op te sommen, welke Nederlandsche steden het langst de bekoring van hun zeventiende-eeuwsch verleden hebben bewaard'. (II, 441)

Hoe individueel die stijlproeven ons wellicht voorkomen, de stijl van Huizinga was uit de aard der zaak tot zekere hoogte een historisch verschijnsel, toegankelijk voor een stijlhistorische analyse. Huizinga dan was een leeftijdgenoot van Van Schendel en Aart van der Leeuw, van de historicus Gosses, de jurist Van Vollenhoven en de dichter-comparatist André Jolles. Die generatie kwam zo om en bij een decennium na Couperus, Van Deyssel, Gorter en Verwey. Van Huizinga en zijn vrienden Van Vollenhoven en Jolles staat het vast, dat ze de ups and downs der Nieuwe-Gidsbeweging met hartstochtelijke belangstelling hebben gevolgd. In zijn bekende studie 'Huizinga en de Beweging van Tachtig', heeft Kamerbeek ons diepgaand over

* Citaten uit de *Verzamelde Werken* van Huizinga zijn op de gebruikelijke wijze in de tekst aangegeven. Aanhalingen uit C. van Vollenhoven, *Verspreide Geschriften*, F.M. van Asbeck, ed. (3 dln; Haarlem, 1934-1935) en uit L. van Deyssel, *Verzamelde Opstellen* (11 dln; Amsterdam - 1894-1912) zijn eveneens in de tekst tussen haakjes aangegeven, respectievelijk als (*VG*) en (*VO*).

Huizinga's verhouding tot de renaissance van Tachtig ingelicht.[1] Het kostte hem geringe moeite aan te tonen dat C.T. van Valkenburg de betekenis van die beweging voor Huizinga schromelijk heeft onderschat. Met nog andere gegevens meen ik Kamerbeeks zienswijze ten overvloede te kunnen staven. Ondanks beider soms scherpe kritiek op Tachtig bleven de stijl van Huizinga zowel als die van Van Vollenhoven de sporen dragen van de lectuur van Van Deyssel. Des te merkwaardiger is het verschijnsel, dat het levendige, volstrekt onretorische proza van Jolles, ondanks zijn levenslange verering voor Van Deyssel, volkomen vrij was van de woordkunst en de stijlvormen van Tachtig. Die van Gosses tenslotte bezat opmerkelijke beeldende kwaliteiten zonder van de gangbare schrijftaal af te wijken.

Johan Huizinga was geen literair wonderkind, zoals Gorter, Kloos en Van Deyssel. Zijn levensbericht van Hendrik Kern, uit 1899, een licht-romantische verhandeling in boeiende, soepele stijl, preludeert nog nergens op de stijl als een klok van *Herfsttij*. De zeggingswijze is meer verwant aan de stijl van latere geschriften, zoals *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw*. Misschien schuilt hier een probleem. Men zou zich kunnen afvragen of Huizinga na *Herfsttij* is teruggekeerd tot zijn eerste, 'autochtone' uitdrukkingswijze. Het proza van *Herfsttij* met zijn zware, klankrijke substantieven en adjectieven zou dan een afdwaling zijn geweest onder invloed van Tachtig. Maar dan rijst het probleem waarom de jonge biograaf van Kern wel de kracht had zichzelf te zijn, en de twintig jaar oudere auteur van *Herfsttij* zich nog op sleeptouw liet nemen. Het tegendeel zou een normale ontwikkeling zijn geweest, aangezien men op middelbare leeftijd gewoonlijk soberder wordt in zijn uitdrukkingswijze. De conclusie zou dan moeten luiden dat Huizinga twintig jaar heeft nodig gehad om zich de mate van taalbeheersing eigen te maken, die voor de beeldende en welluidende stijl van *Herfsttij* vereist was.

Het beeldend element in het levensbericht is nog vrij bescheiden. Van Groenlo zegt de schrijver:

> Dat is de eigenlijke plaats van Kern's jeugd, hem nog meer dierbaar dan Doesburg's ernstige gezicht met den hoogen toren en de roode daken in het groen boven den blanken Ysel. De stille velden en de lange boschwegen van ons zoete Oosten maakten hem voor zijn leven tot een Geldersch buitenman, hoe vroeg hij het ook voor goed voor andere woonplaatsen verliet. (VI, 279)

Idyllisch, dwepend romantisch is de verheerlijking van de 'heilige Meester' der jonge historische germanistiek, Jakob Grimm:

> Wie zou zich, met Kern's werkkracht en belangstelling voor alles, in dien tijd hebben kunnen onttrekken aan de blijde, zingende wereld der Germaansche wetenschappen. De onweerstaanbare invloed van één genie dwong om mee te doen aan dat dichterwerk, het werk van Jakob Grimm. Het schijnt ons nu een gouden eeuw, toen een man

1. J. Kamerbeek jr, 'Huizinga en de Beweging van Tachtig', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXVII (1954) 145-164.

> met zuiver wetenschappelijke, philologische middelen, zelf een wetenschap scheppende, bladzijden kon schrijven, die ons altijd weer roeren, zooals een oud Duitsch lied doet. (VI, 280)

De lyrische aandrift van Tachtig is hier aanwezig, hoe anders ook gericht. Dit levensbericht verhoudt zich tot *Herfsttij* als een verbleekte oude aquarel tot een in de zon gloeiend kathedraalvenster. De stijl van zijn herdenking van Kern vond zijn bekroning in de 'Geschiedenis der universiteit', het onwaardeerbaar geschenk van haar oud-alumnus en scheidende hoogleraar aan zijn universiteit en geboortestad. Die stijl was pittiger en krachtiger, genuanceerder en kleuriger geworden. In die lenige, lichte, snel stromende, heldere stijl, die enkel een klare spiegel van gevoelens en gedachten wilde zijn, was Huizinga de meester van het proza der Nederlandsche wetenschap. Maar zijn hart hing te zeer aan de beeldende kunsten dan dat hem niet een andere roem gelokt zou hebben: het meesterschap der beeldende geschiedschrijving.

In volle wapenrusting en in volle glorie vertoont zich Huizinga's historiestijl voor de eerste maal in *Herfsttij der Middeleeuwen*. Een eerste aanloop tot die verbeeldingrijke stijl is al zichtbaar, in de kleurigste gedeelten van de studie 'Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef', uit 1912:

> De klokken van Gent, die in Januari Philips den Stoute van Bourgondië en zijn gemalin Margaretha van Vlaanderen *verwellekoomden*, hebben meer *begalmd* dan een bezegelden vrede en een nieuwen heer. (II, 97)
> Het is opmerkelijk, hoezeer de uitingen van het gevoel voor het Fransche vaderland reeds in de vijftiende eeuw denzelfden klank hebben als veel later en ten deele nu nog: dat schelle klaroentimbre, dat uit de legerkampen van Lodewijk XIV en van de Revolutie schalt. (II, 110-111)[2.]

Èn de klankschilderende vormverzwaring van *verwelkomden* èn het neologisme *begalmden* bewijzen de weerklank van Tachtig. Maar eerst zeven jaar later openbaart zich zijn stijlmeesterschap in de synthese van een muzikaal, ritmisch en beeldend proza. Huizinga is dan zevenenveertig en eerst nu is de signatuur van Tachtig in zijn proza onmiskenbaar.

De stilistische wegen van de vrienden Van Vollenhoven en Huizinga lopen dikwijls evenwijdig, maar soms uiteen. Het driftiger temperament van Van Vollenhoven legt een heftiger accent op de gemeenschappelijke stijltrekken. Beiden volgen Van Deyssel in de dominerende functie van het substantief, die, vooral bij Van Vollenhoven, resulteert in de massieve substantivische zin. De volgende van de Grotiuskenner zou men zich bij de historicus niet kunnen voorstellen: 'Drie groote aanloopen heeft Karel van Hogendorp voor zijn land gedaan'. (*VG*, I, 289) Van Deyssel: 'Drie uiterste belang-stellingen hebben zich in mij op-gericht'. (*VO*, III, 43)

2. Mijn cursiveringen.

De door vele pauzen 'geatomiseerde' impressionistische volzin was, in tegenstelling met Van Vollenhoven, voor Huizinga niet kenmerkend. Bij Van Vollenhoven zijn de parenthesen, de door pauzen omgeven tussenzinnen, veel talrijker, en is hun stilistisch gevolg, het verzwaarde accent op het volgende woord (de volgende woorden) veel krachtiger dan in de egalere stijl van Huizinga. Bij de laatste garandeert de pauze na de parenthese enkel een onverzwakte intonatie. Van Vollenhoven:

> Wat houdt bij zooveel teleurstelling, de vlam van Hogendorps fakkel brandende? Want helder en moedig brandende - wen Du nicht verlässest, Genius -, *moedig brandende* is ze gebleven tot het laatste uur. (*VG*, I, 290)

Huizinga:

> De Noordelijke Nederlanden (de samenvattende benaming Nederlanden is in die dagen nog in opkomst) *droegen* in bijna elk opzicht het karakter van een buitenkant. (VI, 5)

Een tweede woordsoort die domineerde in het Nieuwe-Gidsproza was het adjectief. Evenals de Romantische schrijvers - Hildebrand in de *Camera Obscura* bijvoorbeeld - drukten de prozaïsten van Tachtig hun persoonlijke gevoelens en persoonlijke visie hoofdzakelijk uit in hun adjectieven. Uiterst individuele, suggestieve adjectieven werden door en sinds E. en J. de Goncourt 'épithètes rares' genoemd. Van Deyssel was een meester in die kleurige, suggestieve, verbeeldingrijke adjectieven. Eén van zijn mooiste vondsten was een biezondere gebruikswijze van *zwaar*:

> Ik sta hier dus met mijn *zware* meening, dat een groote kunst in wording is, nu. (*VO*, I, 15)
> ... die *zware*, bloedige, hevige herinnering... een *zwaar*, krachtig, goed, mooi, innig werk. (*VO*, II, 189)
> ... de *zware* tragische eigenschap er van is... (*VO*, II, 301)

De Leidse geleerden waren zwaar onder de bekoring. Van Vollenhoven vereerde dit epitheton zelfs met de taak, zijn aangebeden meesterwerk van Huygh de Groot drievoudig te typeren:

> En over dit tegelijk scheppend en profetisch boek van *zware* denkkracht, *zware* wetenschap en *zware* belezenheid ligt nu, o schalkse Clio, de bekoring gespreid van het zoete landleven. (*VG*, I, 229)

In *Herfsttij* wordt Bourgondië '*zwaar* van kracht als zijn wijn' genoemd; (III, 29) andere voorbeelden in dit boek: 'Het geloof, dat hier spreekt, is zoo onmiddellijk, dat geen aardsche verbeelding er te zinnelijk of te *zwaar* voor is'. (III, 329) '...de *zware* heiligheid van het onderwerp'. (III, 321) Ook in zijn latere boeken blijft

Huizinga ermee opereren; in *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw* past hij het toe op Rembrandt's Claudius Civilis:

> En Rembrandt ontwierp het grootste, wat zijn geest ontvangen heeft, en in hetgeen hij van zijn conceptie voltooide, overtrof hij zijn Schuttersvendel: in *zwaren* ernst van

> heroïsche verbeelding, in die grootheid van stijl, die op geen anderen, bestaanden of verleden stijl geleek. (II, 492)

Andere door Van Deyssel in dezelfde geest gebruikte adjectieven zijn *breed*, *hoog* en *scherp*; het laatste ook in adverbiale functie: 'Ik vind in zijn werk dien *breeden*, rustigen, vlijtigen, trouwen ernst, dien ik zoo graag bij schrijvers mag'. (*VO*, I, 277) 'Ik wou, dat die vijf heeren zeer rijk waren en niet de ambitie hadden hun werk veel te doen verkoopen, dan konden zij *breedere* kunst maken'. (VO, I, 141) In Heijermans' gelaatsexpressie leest Van Deyssel: 'Een *breede* deernis jegens het leven, een toegenegen meêwarigheid, door de oogen en door de afschijning der wangen te kennen gegeven'.[3.] Huizinga: '...een kostelijke, *breede* goedmoedigheid' '...die *breede*, stille vroomheid'. (II, 453) '... het *breede*, frissche leven van het oude Holland'. (VI, 486)

Het verbaast ons niet, als Huizinga Van Deyssel volgt in die nobele verrijking van het potentieel van *hoog*, dikwijls ter vervanging van het usuele *groot*. 'de *hoogste* vermogens' (*VO*, I, 158); 'het *hooge* intellekt' (*VO*, I, 80); '*hoog* en koel verstand' (*VO*, I, 165); 'de *Hooge* Literatuur' (*VO*, III, 6); '*hooge* kunst' (*VO*, I, 21); '*hooge* stylisten' (*VO*, I, 214); Bolland die 'zijn leer, zijn *hooge* uit-een-zetting en *hooge* toespraak - ging verkondigen en verbreiden'.[4.] Huizinga: 'de *hooge* devotie' (III, 211); 'de ijle reinheid van haar *hooge* muziek' (III, 28); '*hooge* kunst' (III, 325); 'de enkele *hooge* kunstwerken' (III, 323); 'het gemis aan *hoogen* stijl' (III, 534); 'de *allerhoogste* geesten'. (VI, 63)

Tot het meest opzienbarende taalgebruik in *Herfsttij* behoort het intensiverende adverbium *scherp*:

> ... het *scherp* eigenaardige van hun uitingen... (III, 4)
> ... een *scherp* natuurlijk observeerende geest als Chastellain... (III, 385)
> ... die heftig gepassioneerde, *scherp* doortastende en gewelddadige naturen van zijn eeuw... (VI, 179)

Dit hoogst ongewone gebruik lijkt mij een corpus alienum in Huizinga's gematigde stijl, en een reminiscentie aan Van Deyssel:

> ... vóór deze melankolie komt *scherp*-treurig en heftig-verdrietig die andere uit, die melankolie van... (*VO*, I, 133)
> ... een ongemeene en *scherp* geroetineerde stijlkennis... (*VO*, I, 209)
> Hij toetst en stemt maar het orgel der moderne artisticiteit met het *scherp*-fijne gehoor en het diafane vingertopgetik van zijn stijl. (*VO*, I, 213)

Het adjectief is een gecamoufleerd bijwoord: '...al de kleine maar *scherpe* onaangenaamheden... (*VO*, IV, 125)

3. L. van Deyssel, *Nieuwe Kritieken* (Amsterdam, 1929) 145.
4. *Ibidem*, 13.

Aan de soms onverbloemde taal van Van Vollenhoven moest ik denken bij de metafoor *verkleumd*, die mij voor Huizinga te drastisch lijkt:

> ... de eenentwintigjarige kunstenaar was, eer hij zelf kon beseffen wat dit beteekende, mee drager en brenger geworden van een nieuw vuur aan het *verkleumde* Nederland. (VI, 352)

Van Vollenhoven:

> Mag dit Nederland - het ondanks alles geliefde Nederland -, dat zúlk een historisch verleden, zulk een staats- en rechtsgeschiedenis heeft, mag het dit machtelooze, *ingezakte*, *verlepte* land blijven, dat het nu is, en dat nog almaar dieper zakt?... Maar het eind der achttiende eeuw had alleen het boek van 1625 en hoe *beduimeld*, *bespeekseld* en *bezabbeld* door de universiteiten! (*VG*, I, 312)

In *Herfsttij* doet de frequentie van *zwart* nauwelijks onder voor de door Kamerbeek gesignaleerde hoge frequentie van *bont*. De metaforische functie van kleuraanduidende adjectieven was in symbolische en impressionistische poëzie een veelvuldig verschijnsel. De synesthesie *bont*, toegepast op het veelstemmig klokkengelui in het begin van *Herfsttij* had een voorganger in Gorters *Mei*: '...het *bont* geluid van pansfluit en de rinkeltamboerijn'. Als een *hantise* doemt overal in *Herfsttij* het emotioneel zwaar geladen adjectief *zwart* op, als een symbool van de boze tijd die daar wordt uitgebeeld: 'Wie de geschiedenis van het Bourgondische vorstenhuis wilde schrijven, moest als grondtoon van zijn verhaal steeds weer een wraakmotief doen klinken, zoo *zwart* als een katafalk'. (III, 19) *Zwart* is hier tegelijk letterlijk en figuurlijk gebruikt. De toenmalige volksgeest wordt aldus omschreven:

> De hartstochtelijke en gewelddadige geest, hard en tevens tranenrijk, altijd wankelend tusschen de *zwarte* vertwijfeling aan de wereld en het zwelgen in haar bonte schoonheid, kon niet buiten de strengste vormen van het leven. (III, 57)

Een groot contrast met het sombere *zwart* wordt gevormd door het warmkleurige *rood*. Een combinatie van die kleurwoorden als gevoelstolken doet zich in de jaren 1884-1891 voortdurend voor bij Van Deyssel. De student Huizinga zal tot zijn ontvankelijkste lezers hebben behoord. In *Mijn weg tot de historie* zegt de historicus van die tijd:

> Een groote invloed op mijn voorkeur voor naklassiek Latijn niet alleen, maar ook op mijn letterkundige vorming in het algemeen is uitgegaan van Remy de Gourmont's Le Latin Mystique, dat ik in een van mijn eerste studiejaren met hartstocht las en genoot, ongeveer tegelijk met Là-bas van J.-K. Huysmans. (I, 17)

Natuurlijk las Johan Huizinga ook Van Deyssels ontboezeming over *Là-bas*. Gezien de hoge betekenis die de hoogleraar in zijn intreerede van 1905 voor de verdieping

van het historisch inzicht hechtte aan ‘aesthetische invloeden’, kan het ons niet verbazen in *Herfsttij* taferelen te vinden die veel overeenkomst vertonen met bepaalde passages uit de *Là-bas*-kritiek, die naar inhoud en stijl een indrukwekkend preludium vormt op ‘'s Levens felheid’, het onstuimige, kleurrijke eerste hoofdstuk van *Herfsttij*. *Là-bas* wordt door Van Deyssel aldus in kleuren gekenschetst: ‘Het

is een woedend joodsch-christen-katholiek boek. Zoo *in-zwart* en *diep-rood*, zoo heelemaal niet grieksch, niet wit-blauw-goud, meen ik'. (*VO*, III, 134) Huizinga: '... de lust aan pracht en praal, opschik en staatsie was nog zoo *purperrood*'. (III, 30) '... de hartstochtelijke menschen, wier *rood* bloeiende zonden bij wijlen hun overstortende vroomheid des te heviger doen uitbarsten'. (III, 216)

De verdringing van het ethische door het esthetische moment in het laatste citaat past volkomen bij Van Deyssels typering van de kindermoordenaar als 'den bezetene, den schoonen excessieve, den grooten driften-wilde, den artiest der Zonde'. (*VO*, III, 137) Van de volgende taferelen uit *Herfsttij* vinden we de tegenhangers in Van Deyssels stuk over *Là-bas*:

> Boosdoeners kwamen zich voor alle aanwezigen ter aarde werpen en hun groote zonden met tranen belijden...
> De verschrikte burgers stroomen ter kerke, ontsteken honderden kaarsen, liggen geknield of gansch ter aarde, in tranen, den geheelen nacht, terwijl de klokken aldoor luiden. (III, 10, 22)

Van Deyssel:

> Het hoofd, dat instrument, waarin zoo hoog is gespeeld, slaat hij, als hij neêrligt, tegen de lage steenen van den gerechtszaalvloer, en als hij zich vernedert, de hoog-moedige, en als, na dien ontzettenden luiden langen biecht, 'in haar blanken luister de ziel der Midden-Eeuwen straalt door die zaal', en de groote donkere menigte der zoo diep verdrietten en zoo zwaar beleedigden op haar honderden knieën zinkt en Bidt voor den moordenaar! (*VO*, III, 137)

De stijl van *Herfsttij* verschilt essentieel van die der latere werken door een overvloed van hevige, superlatieve woorden, waarvan de werking vaak nog wordt versterkt door hun zware klankvorm. Onafhankelijkheid van het gepassioneerde jeugdproza van Van Deyssel lijkt niet waarschijnlijk, te minder aangezien er een niet onaanzienlijke gemeenschappelijke vocabulaire valt op te stellen: bedwelmen, bedwelming, hartstocht, passie, poëem, hoogmoed, hovaardig, hovaardij, geweldig, machtig, ontzaglijk, ontzettend, immens, onmetelijk, hevig, gloeiend, brandend, teugelloos, tomeloos.

Voorbeelden bij Van Deyssel zijn voor het grijpen:

> ... het *ontzachlijke* poëem van het Kwaad en het Goede, den *onmetelijken* zang, als een eeuwigen nacht van zang, van de Zonde. (*VO*, III, 135)
> ... de *onmetelijke* klacht van dat god-beest, de menschheid. (*VO*, I, 126)
> ... dat *geweldige poëem* dat men oorlog noemt. (*VO*, II, 185)
> ... zoo'n *ontzettend geweld* van ontroering. (*VO*, I, 258)
> ... *passie* zoo *hevig* en zoo *immens*. (*VO*, I, 157) O hooge *bedwelming* van de goddelijke taal. (*VO*, I, 91)

Herfsttij:

> Zoo is het einde der Middeleeuwen de *bedwelmende* bloeitijd geworden van pijnlijke gerechtigheid en justitieele wreedheid. (III, 24)

> Welk een *bedwelming* van fierheid moet er niet zijn uitgegaan van het bonte en pralende krijgsdecoratief zelf! (III, 122)
> Welk een ontzaglijke *bedwelming* moet het zijn geweest, als alle kerken en kloosters van Parijs de klokken luidden. (III, 6)

De volgende, bewust literaire passage zou vrijwel kunnen volstaan om Huizinga's schrijverskwaliteiten zowel als zijn afstamming van Van Deyssel in het licht te stellen:

> De tijden na de reformatie hebben de hoofdzonden van *hoogmoed*, toorn en hebzucht niet meer gezien in die *purperen* volbloedigheid en onbeschaamde vrijpostigheid, waarmee zij wandelden onder de menschheid der vijftiende eeuw. De *onmetelijke* hoogmoed van Bourgondië! De gansche geschiedenis van dat geslacht, van de daad van ridderlijke bravoure, waarvan het hooggroeiende fortuin van den eersten Philips zijn oorsprong neemt, over den bitteren naijver van Jan zonder Vrees en de *zwarte* wraakzucht na zijn dood, over den langen zomer van dien anderen Magnifico, Philips den Goede, tot de waanzinnige halsstarrigheid, waarin de *hoogwillende* Karel de Stoute ondergaat, is het niet een *poëem* van *heroïeken* hoogmoed? Hun landen waren de sterkst levende van het westen: Bourgondië, *zwaar* van kracht als zijn wijn, 'la colérique Picardie', het *gulzige*, rijke Vlaanderen. (III, 29)

Tot dezelfde stijlsfeer van Van Deysseliaanse 'grootspraak' behoren de minder gelukkige comparatieven van adjectieven met absolute betekenis: 'Er is een veel *onbegrensder* veld geopend voor de bevrediging van toomelooze begeerten en opeenhooping van schatten'. (III, 30) Het toppunt van zwaar-literaire beeldspraak in de geest van Tachtig is waarschijnlijk de metafoor *meeuwenvlucht*:

> Wat helpt bij het lezen der minnedichten en tournooibeschrijvingen alle kennis en levendige voorstelling der historische détails, zonder het zien van de oogen, licht en duister, onder de *meeuwenvlucht* der wenkbrauwen. (III, 93)

De doorwerking van Tachtig blijkt bovendien uit neologismen als verernstiging, verromantiseering, uitpenseeling, eind-eeuwsch. (III, 213, 113, 14, 388) Een semantisch neologisme is *dringend*: 'Men zal hem overal aantreffen, en steeds gemarkeerd, levendig, *dringend*'. (VI, 481) Tot de Tachtiger woordenschat behoren: sentiment, passie, het woord (= de literatuur). Een constructie van Tachtig als 'de woeste uitbundigheid van smart' kan Huizinga ook bij Michelet hebben bewonderd: '... cette immensité de pluie'.[5] Uit *Tien Studiën* weten we namelijk dat Huizinga de stijl van Michelet bewonderde: 'Wat zijn de groote bladzijden, die men leest over Jeanne d'Arc, en die leven? Michelet bovenal'. (III, 539)

5. Ferdinand Brunot, Charles Bruneau, *Histoire de la langue française des origines à 1900*, XIII, *L'épopée réaliste. Fin du romantisme et Parnasse* (Parijs, 1935) 187.

De syntaxis van het fin de siècle kenmerkte zich voorts door de voorliefde voor de zware predikatieve bepaling (de bepaling van gesteldheid), vaak ten koste van de lichte adverbiale bepaling. Dat leidt tot adjectivische en tot substantivische con-

structies: ‘Men zag Lodewijk XI *tranen storten* bij zijn intocht in Atrecht; tijdens zijn verblijf als dauphin aan het Boergondische hof beschrijft Chastellain hem herhaaldelijk *in snikken en tranen*’. (III, 12) De normale constructie in de voorzin zou door een lichte wijziging (storten → stortend) in Tachtiger-syntaxis zijn getransponeerd; Huizinga bezigt die zware constructie in: ‘Hij zag den tijd *neigend* naar zijn einde’. (III, 34) De constructie in de nazin is substantivisch en zeer gedrongen. Typisch voor Tachtig en in het algemeen voor het fin de siècle is de volgende bepaling van gesteldheid: ‘Tegen rampen en gebrek was minder verzachting dan nu; zij *kwamen geduchter* en *kwellender*’. (III, 5) Normaal Nederlands zou hier luiden: zij *waren* geduchter en kwellender. Aan sommige van die gedrongen constructies van een transitieve verbinding en een predicatieve bepaling zal Latijnse lectuur niet vreemd zijn geweest:

> De brieven, die Erasmus uit Steyn heeft geschreven, verraden volstrekt niet dien diepen weerzin tegen het kloosterleven, dien hij ons later van den beginne af bij hem *aanwezig verzoekt te achten*. (VI, 13)
> Niet dat Jan Veth de bladzijden, die hier volgen, zelf *het slot* van zijn letterkundigen arbeid *zou hebben geweten*. (VI, 486)

Al vindt men die wendingen ook bij Huet, ze zijn vreemd aan ons taaleigen. Van Deyssel blijft binnen de grenzen van het idiomatisch Nederlands:

> Vosmaer is iemant, die op gewone burgermenschen, die niets afweten van literatuur en *zich een soort van fijnproevers gelooven*, den indruk maakt van een bizonder fijn en hoogstaand schrijver te wezen. (*VO*, I, 20-21)

Sierlijk en bondig is de constructie in:

> Denk u de *Colloquia* in het sappige Nederlandsch der zestiende eeuw geschreven! (Verbonden met de samentrekking:) Het is verloren moeite, Willem wil er niet aan, en dit stelt Erasmus zoo te leur, dat hij het niet alleen *kosten en moeite*, maar ook *een vriend verloren acht*. (VI, 42, 49)

Huizinga kent echter ook een omslachtig zinstype, waarin zich zijn beschroomde, ietwat weifelende persoonlijkheid weerspiegelt:

> *Indien* er waarlijk reden is om de bontheid en overladenheid van zijn stijl te betreuren, *dan is het*, *omdat* door de veelheid van qualiteitsbepalingen somtijds de wonderlijk goed gezegde dingen in de menigte van indrukken wat verloren gaan. (VI, 437)

Nog één vermoedelijk aan Van Deyssel ontleende stijlvorm verdient onze aandacht, de zware pluralis van allerlei abstracte woorden, die doorgaans alleen in de singularis voorkomen. Als we bij Van Deyssel lezen: ‘...en overal in de stad en het land ontstaan

bewonderingen', (*VO*, I, 17) dan veroorzaakt dat ongewone meervoud een verzwaring van de klankvorm en een zekere concretisering en individualisering van het begrip bewondering. Al die bewonderingen krijgen stuk voor

stuk iets afgeronds, het worden haast dingen die van persoon tot persoon verschillen. Huizinga kent vele voorbeelden van die pluralis:

> Men kent den kunstenaar niet uit zijn werk alleen, want het is niet zeker dat het zijn ganschen geest weerspiegelt. Vooral ook uit zijn *bewonderingen* kent men hem. (VI, 359)
> Want wij zonen van het land zelf, die in al zijn streken onze *gehechtheden*, onze herinneringen, onze *verwantschappen*, onze *bewonderingen* hebben. (II, 418)
> ... de groote oude *heiligheden* van geboorte, huwelijk en sterven; ... de beide andere *strevens*. (III, 57, 42)

Het kan ons niet verbazen, dat de radicale Van Deyssel naast die biezondere pluralis de overeenkomstige singularis, voorafgegaan door het onbepaalde lidwoord, bezigt: '...daar een liefde in stukken marmer, daar een haat in symfonieën, (*VO*, I, 157) Huizinga: 'Van Bauer een straat in Cairo, van Verster *een voorjaarszonlicht* over een schuin dak'. (VI, 482)

Voor de stilistische kwaliteiten van *Herfsttij* had Albert Verwey grote waardering: 'Hoeveel heeft hij gelezen, gezien, opgemerkt, aangeteekend. Iedere aanteekening voortreffelijk uitgedrukt. Beeldend en warm, kleurig en met meegevoel'.[6.] Weinig genoegen beleefde Huizinga aan de kritiek van de archivaris S. Muller:

> Literaire lauweren zijn voor een geschiedschrijver altijd eenigszins gevaarlijk; voor hem zijn het altijd lauweren van wat verdachte kleur, van wat bedenkelijke nuance, vreemd aan het wezen der historiographie, die geene fraaie groepeeringen, schilderachtige effecten zoekt noch zoeken moet.[7.]

In zijn biografie van Jan Veth gaf Huizinga een indirecte interpretatie van Mullers bezwaren tegen de literaire allure van *Herfsttij*:

> Waarschijnlijk zagen omstreeks 1890 weinigen in Nederland van de beweging van Tachtig zoo scherp de zwakke zijden als Muller. Misschien waren ook weinigen zoo ontoegankelijk voor haar wezenlijke waarden, niet zoozeer uit gebrek aan gevoel, als uit dien angstvalligen afweer van hetgeen vreemd en verbazend is, die Muller kenmerkte. (VI, 405)

Zou Mullers benepen kritiek niettemin bij Huizinga de lust hebben uitgedoofd, een tweede *Herfsttij* op touw te zetten? En scherpte Muller misschien zijn oog voor de uitwassen van het beeldende proza? Hoe dan ook, de plastische stijl van zijn vriend Veth had niet zijn onverdeelde bewondering:

6. A. Verwey, *Proza* (10 dln; Amsterdam, 1921-1923) X, 236.
7. Geciteerd uit de inleiding van F.W.N. Hugenholtz tot de elfde druk van J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen* (Haarlem, 1969) xiv.

... de erkentenis, dat het woord misbruikt wordt door ermee te schilderen, is hem nooit ten volle opgegaan. Zijn gansche letterkundige oeuvre, in de zeldzame constantheid die hem in alles eigen was, vertoont uit een oogpunt van stijl een te veel, te bont, te mooi. (VI, 428)

Als Muller dit had gelezen, zou hij haast hebben moeten denken dat hij Huizinga had bekeerd tot het afzweren van de *Herfsttij*-stijl. Men kan het eens zijn met Huizinga's bezwaren tegen Veths overladen stijl, zonder daarom met Huizinga klassieke soberheid te kunnen zien in de stijl van R.N. Roland Holst. De neiging van de prozaïsten van Tachtig vrijwel geen substantief zonder begeleidend adjectief te laten, kan nog aan de *Bramenzoeker* worden gedemonstreerd. Hoe dit zij, Huizinga gaf bij herhaling uiting aan zijn bewondering voor het proza van Roland Holst:

> De vereeniging van klaarheid en bondigheid met bezieling en diepte, doorschenen door geest en verbeelding, is enkel mogelijk bij een alles-beheerschend vorm- en stijlgevoel. Hij gebruikt steeds veel beelden en veel schilderende trekken. Maar het is nooit enkel *af*beelden, altijd *ver*beelden. (VI, 513)

Vooral de laatste zin herinnert duidelijk aan Albert Verwey, die zich in zijn kunst der verbeelding afwendde van het zijns inziens verbeeldingloze realisme.

Huizinga schreef in *Herfsttij* niet slechts voor het oog, maar ook voor het oor. Zonder dit ostentatief te doen, streefde hij naar welluidendheid en verklanking door middel van staf-, klinker- en volrijm. Voor de scholing van zijn taalgehoor was het luisteren naar de taalmuziek van Van Deyssel, de hiervoor biezonder gevoelige, de best denkbare oefening. Van Deyssels *Là-bas* moge dan wellicht naklinken in *Herfsttij*, van Huysmans' *Là-bas* kan dit nauwelijks worden gezegd. In zijn dissertatie over Huysmans schrijft Marcel Cressot immers:

> Et si, de l'examen des masses composantes de la phrase, nous passons à celui des sonorités, nous constatons que sa phrase est essentiellement anti-harmonieuse: les sons se heurtent dans une suite rocailleuse, òu bien d'insupportables allitérations se succèdent - tout cela le plus souvent inconsciemment et fortuitement.[8.]

Een Franse prozamuziek waarnaar Johan Huizinga in vervoering zal hebben geluisterd gedurende de jarenlange incubatietijd van *Herfsttij*, was de *Histoire de France* van Michelet. Het klokkenconcert in het eerste hoofdstuk van *Herfsttij* zou Huizinga's weerklank kunnen zijn geweest op de vele zingende klokken in de *Histoire de France*, zo magistraal bespeeld door beiaardier Michelet:

> Confréries, peuple, bannières, tout branlait au même son, un son lugubre qu'on n'entendait que dans les grandes crises, au moment de la bataille, ou quand la ville était en feu. Cette note uniforme et sinistre de la monstrueuse cloche était: Roland! Roland! Roland! C'était alors un profond trouble tel que nous ne pouvons guère le deviner aujourd'hui... Qu'était-ce donc quand elle appelait ses enfants de cette pénétrante voix de bronze; quand cette âme sonore, qui était née avec la Commune, qui avait vécu avec elle, parlé dans tous ses grands jours, sonnait son danger suprême,

8. Marcel Cressot, *La phrase et le vocabulaire de J.-K. Huysmans. Contribution à l'histoire de la langue française pendant le dernier quart du XIXe siècle* (Parijs, 1938) 132.

sa propre agonie... Alors, sans doute, la vibration était trop puissante pour un

> coeur d'homme; il n'y avait plus en tout ce peuple ni volonté ni raison, mais sur tous *un vertige immense*...[9.]
> (... een ontzaglijke bedwelming... (III, 6)

Voor Tachtig was het klankaspect een der belangrijkste factoren van literaire taal en Huizinga deelde stellig die zienswijze. De aan zijn proza inherente welluidendheid heeft hij nog verhoogd - en de plastiek en expressiviteit ervan versterkt - door aanwending van assonantie, alliteratie en volrijm. Alleen de muzikaliteit en een zekere klankparallellie schijnt te worden gediend door de volgende assonanties: 'Wat er thans in zijn geest ontk*ie*mde en opsch*oo*t, was iets veel subt*ie*lers en veel gr*oo*ters: de Lof der Zotheid'. (VI, 65) Iets dergelijks geldt van de alliteraties in: 'Ziekte *st*ak *st*erker af bij gezondheid; de *b*arre koude en het *b*ange duister van den *w*inter *w*aren een *w*ezenlijker k*w*aad'. (III, 5) De werkwoorden in een zin over Saint Joan danken hun sprekend reliëf aan een combinatie van in klank vrijwel gelijke allitererende, assonerende en rijmende woorden: 'Het stuk gaat over de wereld, en *trekt* - niet enkel omdat het Shaw is - ,en *treft*, en boeit... en *verheft*'. (III, 530) Twee synoniemen ontlenen zware nadruk aan hun vrijwel gelijke klankvorm en onderlinge nabijheid; dit stimuleert de lezer zich rekenschap te geven van hun semantisch verschil: '*Inleider* en *inwijder* was hij geweest'. (VI, 182) De e-assonantie in de volgende zin schijnt de teerheid van het wijkende leven te symboliseren:

> Maar al b*ee*fde de hand, die op het ziekbed ze schre*ee*f, de verb*e*teringen zelf, m*ee*st fijne, lichte retouches aan vorm of gedachte, spr*e*ken nog van al de onvergelijkelijke helderheid van dien schitterenden geest. (VI, 496)

Contrasterend met de donkere oe en o symboliseren de verstilde, heldere e's het vredige: 'Ons beeld ervan is van w*oe*st en d*o*nker vr*e*dig en ser*ee*n geworden'. (III, 305) Dezelfde klanksymboliek vinden we bij Hooft: 'De strijdbre Gr*o*bbend*o*nk gedw*ee* nu is te vr*e*de...'. De in vocaal wisselende assonanties verhelderen de zinssamenstelling: 'Met die b*ei*de aan te pr*ij*zen en te verspr*ei*den had hij *ee*nmaal gem*ee*nd, zelf de gr*oo*te ren*o*vatie te hebben ingeleid'. (VI, 146) Woorden en woordgroepen kunnen klankschilderend werken zonder dat de woordbetekenis die klankwerking suggereert: '*Welk* een ontzaglijke *bedwelm*ing moet het zijn geweest, als alle kerken en kloosters van Parijs de klokken luidden van den morgen tot den avond, en zelfs den geheelen nacht...'. (III, 6) We horen de heldere klokkengalm onmiddellijk in de cursieve woorden, en het aanhoudend gelui in het zinsritme van 'als alle'..., waarbij de allitererende k's en kl's de klokslagen hoorbaar maken.

Een zwaardere vorm van klankherhaling is de woordherhaling: 'Tegen *gruwelijke* rooverijen verzon de justitie *gruwelijke* straffen...'. (III, 7) Dit anaforisch parallellisme is een vorm van plechtige nadruk, meer geschikt voor de statische beschrijving dan voor de epiek. Van de oude stijlvormen was ook het parallellisme zeer bij

9. Jules Michelet, *Histoire de France* (19 dln; Parijs, 1879-1884) V, 354-355.

Huizinga in trek, dikwijls geaccentueerd door gelijkheid van aanhef der parallelle constructies: '*Men kende* hen bij gemeenzame namen: de dikke Jacqueline, klokke Roeland; *men wist* de beteekenis van kleppen of luiden'; (III, 6) '*Elke stand*, *elke orde*, *elk bedrijf* was kenbaar aan zijn kleed'. (III, 5) Een zwak voor plechtige, oude stijlvormen kan ons in *Herfsttij*, de met liefde uitgebeelde fase van verwelking van een bewonderde, stijlvolle samenleving, allerminst verbazen. Intern zijn de parallelle groepen gekenmerkt door het oude stijlmiddel der antithese: 'Gelijk de tegenstelling van *zomer* en *winter* sterker was dan in ons leven, zo was het die van *licht* en *duister*, van *stilte* en *gedruisch*'. (III, 6) Het volgende antithetische zinstype is niet zeldzaam bij Huizinga, schering en inslag daarentegen in Huets *Land van Rembrandt*: 'Hij die in de heilige studiën iederen auteur naar de brieven van zijn gezag vroeg, bleef half onbewust het gezag der Oudheid zoo maar erkennen'. (VI, 108) In het coördinerend woord- en zinsverband domineert bij Huizinga het asyndeton, de voegwoordloze verbinding, een onmiskenbaar bewust-literaire, strakke en gespannen vorm. De eerste bladzijden van *Herfsttij* bijvoorbeeld bevatten een opmerkelijk groot aantal asyndeta. We kunnen volstaan met één voorbeeld:

> De groote dingen: de geboorte, het huwelijk, het sterven, stonden door het sacrament in den glans van het goddelijk mysterie. Maar ook de geringer gevallen: een reis, een arbeid, een bezoek, waren begeleid door duizend zegens, ceremonies, spreuken, omgangsvormen. (III, 5)

Na *Herfsttij* oogstte Huizinga nieuwe schrijversroem met zijn biografie van *Erasmus*. Ook ditmaal was aan de vorm grote zorg besteed, maar de stijl was van karakter veranderd. Tegenover de vaak lange zinnen, in zware, klankrijke taal, van *Herfsttij*, staan de doorgaans korte, in sprankelende, luchtige stijl, van *Erasmus*. Wedijverde de historicus soms onbewust met de lichtvoetige, speelse stijl van de grote humanist? 'Welk een levenswijsheid, welk een zedekunde, alles uitgedrukt in dien fraaien, lichten vorm, waarvan Erasmus het geheim bezat'. (VI, 41) De woorden van bewondering voor de vorm van de *Lof der Dwaasheid* openbaren Huizinga's eigen toenmalig stijlideaal en vormen dus een belangrijke bijdrage tot de karakteristiek van de stijl van zijn *Erasmus* en van zijn latere werken: 'Er is geen uitbundigheid, ondanks de veelheid van stof en gedachte, maar een getemperdheid, een effenheid, een lichtheid en helderheid, die even verblijdend als ontspannend werken'. (VI, 67) De stijl van *Erasmus* is doorgaans verzorgder, althans meer gestileerd en ook homogener dan die van *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw*. De welluidendheid van de taal van *Erasmus* vloeit in aanzienlijke mate voort uit een opmerkelijk veelvuldig gebruik van de assonantie:

> Het was hem inderdaad de h*ei*ligste ernst, gel*ij*k h*ij* weldra de wereld bew*ij*zen zou. Zijn ver*o*vering van het Grieksch is waarlijk her*o*isch geweest. De aller*ee*rste beginselen had hij r*ee*ds te Deventer gel*ee*rd, maar waarschijnlijk w*eer* verg*e*ten. (VI, 48)
> Al zijn lezen, al zijn schr*ij*ven deed h*ij* h*aa*stig, 'tumultu*a*rie', zooals hij het herh*aa*lde-

> lijk noemt. Doch hij moet het tegel*ij*k ged*aa*n hebben met een overg*a*ve zonder weerg*a*, en een onbegr*ij*pelijk vermogen van opnemen. (VI, 20)
> Het moeten onvergel*ij*kelijk heldere momenten geweest zijn in dat schitterende br*ei*n. (VI, 66)
> Zonder zijn onvergel*ij*kelijke latiniteit was zijn positie als schrijver onmogelijk geweest. (VI, 63)

Dat *onvergelijkelijk*, met hoge gevoelswaarde, behoorde evenals zuiver, edel, helder, rijk, luisterrijk, bloeiend, brandend, bont en zoet tot Huizinga's lievelingswoorden. En ook hier geldt weer, dat verscheidene daarvan: zuiver, helder, rijk, brandend, bloeiend eveneens tot de meest frequente woorden van Van Deyssel behoren. De biezondere betekenis van *zuiver* voor Van Deyssel's esthetiek vindt men uiteengezet in mijn *Lodewijk van Deyssel*.[10.]

Tot de lichtheid van de stijl van Huizinga in *Erasmus* en elders droeg soms ook bij zijn onbeschroomd gebruik van vreemde woorden:

> Dit al te *alerte*, al te wakkere, al te hoog brandende in zijn wezen, het te scherp observeeren, het te veel rekenschap willen geven, in één woord zijn onvatbaarheid voor het *gevoileerde* en verzwegene, ligt misschien dicht bij een negatieve eigenschap in hem... (VI, 448)

Sommige van die woorden tenderen in de context naar weinig meer dan een klankzuchtje; naarmate het vreemde woord minder bekend is, zal de klankijlheid de semantische werking verzwakken: ‘In een plotse *effusie* van zijn geestdrift voor iets wat schoon was kon hij dan soms opeens een stuk van zijn wezen openbaren’. (VI, 540) Nu en dan is het effect nogal precieus, Couperusachtig:

> Om Erasmus te kunnen waardeeren, moet men beginnen met af te zien van de bewondering voor het extravagante, en dat kost tegenwoordig menigeen een zeker *effort*. (VI, 180)
> Hij *froisseerde* wel eens door al te veel ijver, en haalde zich het verwijt op den hals van bazen en bedillen. (VI, 463)

De indringende bekoring die de taal van Van Deyssel bleef behouden voor Huizinga, verraadt zich onder meer in het volgende. De aangehaalde alinea kenmerkt zich namelijk door een periode-melodie, gebaseerd op een strak anaforisch parallellisme, die mij vreemd schijnt aan Huizinga's stijl. Ik meen er een echo in te beluisteren van een passage uit Van Deyssels Rembrandt-bundel.

Huizinga:

> Als geestelijk type *behoort* Erasmus *tot* de vrij zeldzame groep van hen, die tegelijk volstrekte idealisten en door alles heen gematigden zijn. *Zij kunnen* de onvolmaaktheid der wereld niet dragen; *zij moeten* zich

10. F. Jansonius, *Lodewijk van Deyssel* (Lochem, 1954) 262.

verzetten, maar *zij voelen* zich bij de extremen niet thuis, *zij huiveren* van de daad, omdat *zij weten*, dat die steeds evenveel

> breekt als opbouwt, en zoo *trekken zij* zich terug, en blijven roepen, dat alles anders moest worden, maar als de crisis komt, *kiezen zij* aarzelend de partij van traditie en behoud. Ook hier ligt een stuk van de tragedie van Erasmus' leven. (VI, 181)

Syntactisch is hier sprake van een aantal grotendeels asyndetisch verbonden hoofdzinnen; die hoofdzinnen hebben bijna alle dezelfde aanhef: een gelijkluidend subject en een wisselende persoonsvorm (anaforisch parallellisme). De stijldominant is hier het met korte tussenpozen herhaalde thema met variaties: *Zij kunnen*, *zij moeten*, *zij voelen*, *zij huiveren*, *zij weten; trekken zij*, *kiezen zij*. Die dominant spreekt te sterker door het zinsparallellisme en de kortheid der hoofdzinnen. De alinea betreft een persoon (Erasmus), die ingedeeld wordt bij een psychologische groep en die zich ongelukkig voelt, omdat hij zijn ideaal niet kan verwezenlijken. Het is een fraaie, ritmisch gevoelig afgewogen alinea. Al die hoofdtrekken keren terug in de passage van Van Deyssel. Stilistisch schijnt mij de hoofdzaak dat we hier vrijwel dezelfde toon en periode-melodie herkennen:

> Titus *behoorde tot* die halve-kunstenaarsnaturen, die voor een kunstenaar zulk een bijzondere bekoring hebben, en voor den vader van zulk eenen van een met vlijmende weemoed vermengde bekoring zijn.
> Zulke menschen zijn aan de kunstenaars bizonder dierbaar. *Zij zijn* in zekeren zin de wederhelft van de ziel zelve van den kunstenaar. *Zij begrijpen* den kunstenaar, den buitengewoon fijn-gevoelige; *zij kunnen* met hem spreken en beminnen hem op hun beurt, zonder dat ooit de nadeelen der kameraadschappelijkheid tusschen twee volledige kunstenaars, hun omgang zullen bedreigen.
> Deze menschen, deze fijne creaturen, dragen echter, in weêrwil van alles, diep in zich verborgen het besef, dat hun leven onvolledig is, en dat zij, door hun vrouwelijkheid, hun vrouw-achtigheid, die hun beminnelijkheid voor de volkomen kunstenaars uitmaakt, - de geheele vervulling van hun leven noodzakelijk zullen missen.
> *Zij beseffen* hun eigen leven als slechts half tot verwezenlijking gekomen, en kijken daarom, wanneer hun innige gemoedsneiging in hun blik tot uiting komt, vragend het leven in. (*VO*, IX, 111-112)

Misschien is er nog een tweede parallel te vinden in de alinea op de grens tussen pagina 242 en 243 van *Multatuli* door Van Deyssel.[11.]

Resumerend kunnen we zeggen dat *Erasmus* de brede allure, kleurrijke plastiek en spontaanheid van *Herfsttij* mist, en behoedzamer, virtuozer gestileerd is dan sommige latere werken. Terwijl *Herfsttij* en *Erasmus* beide stilistisch-homogene scheppingen zijn, wisselt in *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw* een amper gestileerde, volkomen onopgesmukte verhaaltrant af met enige fraai geredigeerde hoogtepunten. In de effen passages rijst nu en dan een adjectief tot ongemeen niveau, daar kruipt het dichterlijke, na-tachtigse bloed, waar het niet gaan kan. Alle literaire

11. A.J. [L. van Deyssel], *Multatuli en Mr. J. van Lennep* (2e dr.; Rotterdam, 1922).

franje zal hier zijn gemeden, nu Huizinga zijn land- en lotgenoten in 't benaauwde Nederlant een hart onder de riem wil steken. Tot die boven het ge-

middelde peil hoog uitrijzende passages behoort onder meer de verheerlijking van Zeeland:

> Men verdenke den schrijver van deze bladzijden niet van te geringe waardeering voor dat betooverendste gewest van Nederland, waar de lichten weeker, de verten meesleepender, de weiden groener en de dorpen intiemer zijn en waar de steden schooner waren... dan ergens elders. (II, 468)

In een van de mooiste passages van dit boek ziet Huizinga verband tussen de eenvoud van het Nederlandse volk en van zijn land. Die Taineaanse gedachte beheerst ook de mooie bladzijden door Van Deyssel in 1912 aan Nederland gewijd, als hij, van een reis naar Italië teruggekeerd, getroffen wordt door de schoonheid van zijn land. Daarbij droomt hij zich terug in onze Gouden Eeuw. In de gedachtengang, in de geest der gehele beschouwing en in de toon van de ontboezeming schijnt Van Deyssel de grote historicus opnieuw te hebben geïnspireerd. De geest van Huizinga was te ontvankelijk voor literaire schoonheid om die van Van Deyssel niet diep te ondergaan, en zijn geheugen was niet zwak genoeg om die ooit weer te vergeten.

Huizinga:

> Eerst moet de blik nog wat gericht blijven op het dagelijksch aspect van menschen en dingen. Altijd komt men dan terstond terug op die eigenschap van het Nederlandsche volk, die noch verheven noch diep geestelijk, en toch zoo belangrijk is: den eenvoud van het leven, en in nauw verband daarmee de spaarzaamheid en de zindelijkheid. Het eenvoudige zit niet enkel in kleeding en gewoonten, in den toon van het gezelschapsleven en den geestelijken habitus. Het zit ook in structuur en uiterlijke gedaante van stad en land zelf. Een vlak land zonder veel hoog geboomte... gaf reeds op zich zelf het oog de rust van eenvoudige lijnen en wazige verten zonder scherpe breuken. Hemel en wolken werkten hier toen als nu als de zachte verstillingen van den geest. De bescheiden steden lagen met haar groene wallen in rondom meerder groen, en overal waar geen hei was, was altijd water, breed of smal, het water, oudste element der schepping, waarover Gods geest zweefde in den beginne, het water, de eenvoud zelf van al het aardsche. Het was geen wonder, dat in dit land ook de menschen eenvoudig waren, in hun denken en in hun manieren, in hun kleeding en in hun woning. (II, 463-464)

Van Deyssel:

> En dít land was het dus, het land van déze steden en stadjes - kleine stille stadjes met de oude Stadhuizen en de schoone, heldere, blauwig grijze breede keyen-banen tusschen de bruin-en-paarsche smalle klinkerbanen, - het land van déze steden en stadjes, dorpen en heiden en weiden, bosschen

en tuinen en luchten en waters en wegen, - waarin die prachtige zeventiende eeuw heeft bestaan, die Holland voorgoed van adel heeft gemaakt tusschen de landen, - Hollandsche eeuw van de daad èn de gedachte.
Hoe is het toch zoo gekomen! Zijn plaats op de aarde, zijn plaats te midden der andere rijken, had Holland voor den grooten handel voorbestemd. Het welslagen van dezen veroorzaakte rijkheid, macht, een latent, potentiëel bewustzijn van grootheid en kracht in het volk, dat in de edelste individuën actief werd en de geweldigste ver-

> schijnselen deed ontstaan. Maar de atmospheer, de schoonheid van het land, moet er ook aan toe hebben gedaan. Wie zal ooit weten met welke oogen de moeders van Rembrandt en De Ruyter, - in hun eenvoud, bijna gelijk aan dien der dieren - de hemelen en de aarde van hun land hebben aanschouwd, dat vruchten in haar rijpten, die levens zouden blijken, welke hun volk voor altijd met dankbaarheid en liefde zouden slaan! (*VO*, XI, 43)

Wanneer men zich tenslotte een globaal beeld tracht te vormen van de stijl van Johan Huizinga, dan komt men tot de conclusie dat hij, bovenal wortelend in en blijvend geboeid door de literatuur van Tachtig, zich niettemin de vrijheid voorbehield, uit een oudere periode te behouden wat hem dierbaar was, zelfs als die gehechtheid streed met beginselen van Tachtig, die ook tot zijn eigen esthetisch credo behoorden. Men herinnere zich zijn uitspraken:

> Hij bevestigde mij, wat het hart mij zei, dat het impressionisme niet de eenige weg was ter vernieuwing, en dat het niet noodzakelijk was, het oude af te zweren, om het nieuwe lief te hebben. (VI, 482)
> Meen toch niet, dat eenige verstandelijkheid, eenige nuchterheid, eenig klassicisme zelfs, de romantische geesteshouding uitsluit. (IV, 385)

Behalve als groot en vurig vaderlander was Huizinga geneigd tot het compromis. De auteur van *Homo ludens* kon niet instemmen met een literatuur die zichzelf al te serieus nam, en zo distancieerde hij zich zowel enigszins van de *l'art pour l'art* theorie als van een te zwaarwichtig realisme en naturalisme. Het speelse in de Romantiek daarentegen trok hem aan. Het bewegelijk evenwicht tussen die tegenstrijdige neigingen weerspiegelt zich in zijn levensberichten van de graecus Vürtheim en de sterrenkundige De Sitter, respectievelijk uit 1928 en 1934. De aanhef van het stuk over Vürtheim zou van Potgieter of Bosboom-Toussaint hebben kunnen zijn:

> De rijzige gestalte, kloek en recht van houding, het licht gebruinde gelaat, scherp van trekken, doch jeugdig en weinig gegroefd, zouden hem het voorkomen van een militair hebben gegeven, wanneer niet een zekere behoedzaamheid in gang en bewegingen toch den indruk van den studieman had laten overwegen. (VI, 488)

Van de impressionist Van Deyssel daarentegen zou in hetzelfde stuk deze beeldspraak kunnen zijn: '... hoe dit broze instrument van zijn scherpen geest nog voor het laatst zoo fijn en zuiver werd bespeeld'. (VI, 488-489) De met Tachtig verbondene hoort men eveneens in de metafoor *klank* in de laatste zin van dit levensbericht: 'Toch zinkt, in het herdenken, de deernis over dit harde levenslot weg in het besef van een harmonie des geestes, waarvan de klank niet verloren gaat'. (VI, 489) De kenschets van W. de Sitter heeft hetzelfde hybridische:

Een lange, slanke figuur, met een fijn gezicht, toen al vrij bleek, *onder* blond haar, dat nog de krul uit den jongenstijd niet geheel verloren had. Aan zijn welgemaakt postuur deed het ietwat linksche van zijn bewegingen even afbreuk. Hij was een goed ruiter en een uitstekend schaatsenrijder. In alles wat hij deed kenmerkte hem een zekere nonchalante onverschrokkenheid, misschien verwant aan de ongeschokte zelfstandigheid, die in hem den telg van een patricisch geslacht verried. (VI, 499)

De twintigjarige Huizinga bewonderde op een tentoonstelling in het Groningse Pictura ‘de losse drift’ van Verster, Bauer en de toen nog impressionistisch werkende Roland Holst, maar het meest aangetrokken voelt hij zich toch tot een ‘zeer doorpeinsd en doorwerkt’ portret van de hand van Jan Veth, dat hem ‘een troost en een steun’ gaf, die hij ‘behoefde’. Zo wordt het enigszins verklaarbaar dat de begenadigde stilist met de expressiemiddelen van Tachtig en Negentig het niet beneden zich achtte in Potgieters trant te schrijven van een kunstcriticus die het overbodige moeite vond zich biografisch te documenteren: ‘...het was zoo gemakkelijk, met een weinig tokkelens op de harpe des gevoels zich de moeite van veel zoeken te besparen’. (VI, 408)

Huizinga zou niet gekwetst zijn geweest als hij op grond van zijn zwak voor veel voorbije dingen, een conservatief was genoemd: ‘... conservatief in den waardigen zin van het goede te willen behouden en de traditie niet roekeloos te willen prijsgeven voor de mode van den dag’. (VII, 303) Tot zijn syntactische reservaten behoorde de retorische vraag, die in al zijn werken, bijvoorbeeld in *Erasmus*, geregeld voorkomt. Het is trouwens een zinsvorm die als geschapen schijnt voor de zijn kritische onzekerheden belijdende geleerde: ‘Moet men aannemen dat de geheele familie reeds de eerstvolgende generaties te gronde is gegaan?’ (VI, 9) Bij dit alles past het hoge percentage ouderwetse woorden en buigingsvormen in zijn taalschat. In een herdenkingsbijdrage in de *NRC* van 1924 zou men het volgende niet meer mogelijk hebben geacht: ‘Het blijve den *naneven* ook overgelaten...’. (VI, 485) Opmerkelijk groot was Huizinga's voorliefde voor oude naamvalsconstructies. In *Erasmus* lezen we bijvoorbeeld:

> ... het is *des waren verstandigen*, om met al de menschen of bereidwillig de oogen toe te doen, of goedmoedig te dwalen. (VI, 68)
> Ieder uur herleest hij *zijns vriends* zoeten brief. (VI, 14)
> Neem die kruiding *des levens* weg, en *des redenaars* woord verkilt. (VI, 68)

Ook voor verouderde werkwoordsvormen had de historicus blijkbaar een zwak:

> ... of is het de wil der vrouw, dat hij zich zoo *vertoone*? (III, 90)
> Het *ware* te wenschen geweest, dat een groep van politiek geschoolden den moed *hadde* bezeten, zich conservatief te blijven noemen... (VII, 303)
>
> Ook al *ware* het enkel een symbool wat het gemeen getuigenis der beschaafde wereld thans in hem vereert, hij *hadde* niet vergeefs geleefd. (II, 403)

Het bekoord worden door oude naamvalsvormen, oude conjunctieven en imperfecta deelt Huizinga met Van Deyssel:

Komt nu, Nederlanders, gij, die studenten waart te Leiden, of zijn leerlingen elders, herinnert U nu den tijd, dat gij naar hem *luisterdet*.[12.]
Wat wij verlangen, schijnt dan, dat de hemel zelf zich ons onvermomd *vertoone*. (*VO*, IX, 37)

12. Van Deyssel, *Nieuwe Kritieken*, 15.

> Waar is de geur van de lindenbloesem, die hij in zijn kleeren *meêbrenge* van het kerkhof, wáar de zonweerkaatsing van de winkeldeur-ruiten of de opvlamming van de olielamp, die zijn binnenkomst *vergezelle*? (*VO*, V, 23)

Toch heb ik de overtuiging dat bij Van Deyssel de keuze dier vormen altijd bepaald wordt door zuiver stilistische overwegingen ad hoc, en dat Huizinga soms louter als oudheidminnaar en traditievereerder zich van die oude vormen bedient. Opdelving van een zo houterig, oeroud pronomen als *dezelve* is bij Van Deyssel ondenkbaar:

> Erasmus meende, dat de *bonae literae* goede diensten konden doen tot de noodzakelijke zuivering van het geloof en *deszelfs* vormen... De groote wijsgeer is niet hij, die de leerstellingen der Stoicijnen of Peripatetici goed van buiten kent, maar die den zin der wijsbegeerte door zijn leven en zijn zeden uitdrukt, want dat is het doel *derzelve*. (VI, 108)

De oudheidminnaar Huizinga openbaart zich ook in zijn woordenschat, bijvoorbeeld: weder, alweder, bijkans, onbezweken, onverdroten; woorden als och arm, edoch en het substantief kothurn (Potgieter en Huet) spannen de kroon. Huizinga werd om zijn nooit van ganser harte en nooit volledig afzweren van de irrationele Beweging van Tachtig door Kamerbeek een 'irrationalist mal repenti' genoemd. Blijkt die gezindheid niet ook uit zijn retorische vraag over de uitwerking, de weerklank van de naam Erasmus?: 'Doch waarom klinkt die naam nog altijd zoo klaar?' (VI, 179) Wordt hier niet op dezelfde wijze met een subjectief romantisch gevoel gereageerd op de klank van een naam als Van Deyssel deed, toen hij in *Frank Rozelaar* schreef: 'Als gij den klank der woorden Hemel, Paradijs, Geluk hoort, moet gij toch beseffen, dat het hoogste en beste is datgene wat daarmeê bedoeld wordt?'.[13.] Behalve Van Deyssel waren Marcel Proust en Alfred Kerr in dit opzicht geestverwanten van Huizinga. Leo Spitzer schreef: 'Kerr ist Wortmensch: er erlebt Worte'.[14.]

'De veel bewonderde en veel verguisde', aldus Kamerbeek over de stijl van Huizinga. Maar alle kritiek moet toch hebben gezwegen bij de voorname eenvoud van zijn woorden ter gedachtenis van Lorentz, Kapteyn, Van Vollenhoven, Verwey. Geen zweem van de geijkte gelegenheidswendingen is hier aanwezig. Dat zuivere, kristalheldere proza is, vergeleken bij het enigszins holle en kille van overeenkomstige ontboezemingen van Schaepman, Pierson en Huet, een overtuigend pleidooi voor de stijlzuivering in de school van Tachtig:

> Het groote huis aan 't Rapenburg staat leeg en gesloten, als moest ons zelfs de troost, hier zijn bedoeling verbeeld te zien, worden onthouden. De welgebouwde figuur met den vluggen stap en den jongen, tintelenden blik komt ons niet meer tegen. Spoedig wordt het alweer een jaar, dat het land, de universiteit, de wetenschap, de wijsheid

13. L. van Deyssel, *Het leven van Frank Rozelaar*, Harry G.M. Prick, ed. (Zwolle, 1956) 245.
14. Leo Spitzer, *Stilstudien* (2 dln; München, 1928) II, 121.

> van zijn raad, de helderheid van zijn gedachte, de bezieling van zijn woord en den zegen van zijn daden mist. Een wachter voor ons aller best werd weggeroepen. (VI, 495)

Naar aanleiding van Van Vollenhovens laatste publikatie schreef Huizinga: ‘Ook als proeve van zijn geest en stijl beschouwd stelt dit artikel ons Van Vollenhoven's ongeëvenaard meesterschap nog eenmaal in volheid voor oogen.’ Zag Huizinga werkelijk in Van Vollenhoven zijn meerdere als stilist? En zo ja, zouden we dan moeten instemmen met dat waardeoordeel? Het is moeilijk uit te maken. Van Vollenhovens gave om zich te uiten in verrassend oorspronkelijke, pakkende beeldspraak was iets buitengewoons en hierin heeft Huizinga zijn vriend waarschijnlijk niet geëvenaard. Misschien was Huizinga superieur in de langademige epische stijl, Van Vollenhoven in de poëtisch-lyrische. In zuiverheid van taal, in syntactische correctheid en geringe infecteerbaarheid voor germanismen spande Van Vollenhoven vermoedelijk de kroon. Of echter Van Vollenhovens uitbeeldingsvermogen toereikend zou zijn geweest voor het schrijven van *Herfsttij* mag zeer worden betwijfeld. Het in Van Vollenhovens brein voldragen, maar tot onherstelbare schade voor onze wetenschap ongeboren gebleven ‘Leven van Huygh de Groot’ onthield ons de tegenhanger van *Erasmus*, die voor een vergelijkend stilistisch onderzoek van het grootste belang zou zijn geweest.

Maar mijn niet zonder schroom en niet zonder weerzin geuite kritiek zal niet het laatste woord hebben. Onder mijn notities bevinden zich nog fijnheden van dictie, die, nauwelijks opgemerkt, bloeien als Goethes Veilchen. Zo bijvoorbeeld de verzwijging van het lidwoord van onbepaaldheid: ‘Het gezicht der vrouw op de liefde blijft altijd omsluierd en verborgen; het is *teerder en dieper geheim*’. (III, 90)

En hiermee neem ik afscheid van de bewonderenswaardige stijl van Johan Huizinga.

4. Une génération d'historiens devant le phénomène bourguignon
A.G. Jongkees

Comme l'indique le titre de ma communication, je me propose de vous parler d'une génération d'historiens: celle qui est arrivée à pleine maturité dans les premières années du siècle présent, au temps où Huizinga méditait le thème du *Déclin du Moyen Age*. Cependant, j'aimerais dire d'abord quelques mots sur ce maître-livre lui-même. Après tout, n'est-ce pas de Huizinga qu'il s'agit dans ces journées? Et puis, il me faut confesser un intérêt personnel, parce que l'ouvrage que je viens de nommer, a joué un certain rôle dans ma vie. L'attrait de l'histoire, je l'ai éprouvé de très bonne heure, mais c'est la lecture de ces pages enchanteresses qui m'a finalement dirigé vers le Moyen Age et vers l'époque des ducs de Bourgogne. J'avais seize ans, je crois, lorsque j'ai fait la connaissance du *Déclin* et que je l'ai lu avec émerveillement, sans en apercevoir toutes les richesses, bien entendu. Je soupçonne que la splendeur d'une prose inégalée dans l'historiographie néerlandaise - et dont beaucoup se perd fatalement dans les traductions - a contribué à cette séduction. Mais j'ai relu le livre depuis, plusieurs fois, avec des yeux plus critiques. Le charme est resté et mon admiration a monté.

Réfléchissant, à la fin de sa vie, sur les étranges débuts de sa carrière d'historien, Huizinga a avoué qu'il n'avait jamais été un vrai érudit, jamais un spécialiste de quoi que ce soit. Il nous a fait observer que, dans ses études et dans ses publications, il avait passé d'un sujet à l'autre, sans plan préconçu, et il nous a invité à le voir comme un papillon dans les jardins de l'esprit, qui descend sur une fleur, puis sur une autre, qui en goûte la saveur pendant quelques instants et s'en va ailleurs. (I, 41)

Pas un vrai érudit? Il faut bien l'en croire, mais on est tout de même tenté de protester. Car, enfin, qu'est-ce que c'est qu'un érudit? Pourtant, je ne veux pas disputer sur le mot. Je me souviens d'une parole méprisante de Georges Lefebvre (dans une publication posthume) à l'égard de Jacob Burckhardt, qu'il n'avait sans doute jamais lu, ou bien mal: 'ce n'est pas un érudit... Il ne s'intéresse qu'aux arts'.[1] Et je dis: tant pis pour l'érudition! Si par 'érudit' on entend ce que Burckhardt ne fut pas, alors non, assurément, Huizinga n'a pas été un érudit.

1. G. Lefebvre, *La naissance de l'historiographie moderne* (Paris, 1971) 272.

Un spécialiste pas non plus, du moins dans l'acception banale de ce terme: un savant campé dans un seul coin de l'histoire, ou se concentrant sur un pays, une époque, un sujet. La production historiographique de Huizinga, dans laquelle des études d'histoire locale et des dissertations d'intérêt mondial vont de pair, est en effet d'une variété étonnante. Étonnante, parce qu'il ne s'agit pas d'élucubrations faciles de polygraphe, mais d'écrits qui montrent presque partout, et quels que soient leur importance ou leurs sujets, la même maîtrise, la même sagesse, le même sens de la vie et de l'histoire. Toujours est-il que la postérité n'a pas hésité à saluer en lui un des maîtres, un des grands maîtres, dans le domaine de l'histoire de la culture et de la civilisation.

Quant à l'époque, je ne crois pas errer lourdement si je suppose que, pour plusieurs parmi vous, le nom de Huizinga, en tant qu'écrivain, n'évoque pas, ou n'évoquera plus, tout d'abord le diagnosticien pénétrant des maux de son temps, ni le découvreur de l'élément ludique des civilisations, ni l'explorateur perspicace de la société américaine, ni le biographe d'Érasme, ni... Mais pourquoi continuer l'énumération? Avant tout cela, pour le public d'aujourd'hui, Huizinga est toujours le peintre merveilleux d'une grande civilisation qui se fane et se meurt, le révélateur d'un monde passionné et passionnant, tout en contrastes: la société franco-bourguignonne du moyen age finissant - il est tout d'abord l'auteur de ce très beau livre, paru en 1919, qui s'appelle *Herfsttij der Middeleeuwen*, 'Automne du Moyen Age', mais qui est devenu en Français: le *Déclin*. J'espère que vous me permettrez de citer dorénavant le *Déclin du Moyen Age* par l'abréviation de son titre primitif, le *Herfsttij*.

Du reste, si je me suis trompé, je suis en bonne compagnie. Des douze ou treize volumes qu'il a produits, Huizinga lui-même paraît avoir considéré le *Herfsttij* comme le plus important. (I, 38)

Il s'est toujours souvenu de la genèse de cette oeuvre maîtresse. La civilisation qui a produit un Jan van Eyck, un Roger van der Weyden, un Memlinc, l'avait beaucoup préoccupé depuis qu'il avait contemplé, vers la trentaine, à l'exposition de Bruges, en 1902, ce qu'on appelait alors les 'primitifs flamands'. Il avait admiré, il avait été captivé et il s'était étonné. Cet art si serein, qui fait songer à des cloîtres silencieux, à Ruusbroeck, à la Devotio Moderna, était pourtant né dans les milieux bruyants et agités de la cour et de l'aristocratie, chevaleresque ou bourgeoise. Cet art qui nous ravit, avait pourtant poussé sur le même sol, et sous le même climat, qu'une poésie qui nous assomme par sa fadeur, sa rhétorique, ses allégories. Comment résoudre les contradictions? Cet art, si naturaliste à beaucoup d'égards, était pourtant d'inspiration encore toute médiévale. Est-ce qu'il fallait le considérer néanmoins comme l'annonce de la Renaissance, comme Louis Courajod l'avait enseigné? Est-ce qu'il était bien vrai que Renaissance et réalisme étaient indissolublement unis? Et comment en était-il de la société qui s'était exprimée dans les

peintures des maîtres néerlandais, mais en même temps dans les poèmes des rhétoriqueurs?

Des questions comme celles-ci occupaient donc l'esprit de Huizinga depuis quelques années déjà, lorsque l'idée lui est venue de concevoir, et de présenter, la civilisation des anciens Pays-Bas bourguignons, non pas comme l'aube de la Renaissance, mais au contraire comme le crépuscule du Moyen Age. Cette idée lui est venue, en 1906 ou en 1907, pendant une promenade d'après-midi le long du canal Damsterdiep, aux environs de Groningue. (I, 38-39) On peut supposer que ce qui, à ce moment, a fait 'jaillir l'étincelle', ce fut la lecture d'un livre de Fierens-Gevaert, paru en 1905, et qui s'appelait *La Renaissance septentrionale*.[2.] Ce fut un défi porté à des convictions qu'il s'était peu à peu formées.

Huizinga a peut-être composé des livres plus parfaits du point de vue formel (et je songe notamment à ce joyau intitulé *Nederland's beschaving in de 17e eeuw*, 'la civilisation néerlandaise au XVIIe siècle', dont il n'existe toujours pas de traduction française, que je sache), il a traîté de matières en apparence plus universelles, mais il n'a jamais écrit rien d'aussi puissant. Le *Déclin du Moyen Age*, le *Hersttij*, est non seulement le plus gros des ouvrages qu'il a publiés, non seulement le travail qui l'a rendu célèbre, mais c'est bel et bien son chef d'oeuvre et l'un des grands livres d'histoire de notre temps, malgré les limitations inhérentes à sa conception et à sa documentation, ou peut-être à cause de ces limitations.

M. Hugenholtz nous rappelera les critiques que le *Herfsttij* a suscitées autrefois.[3.] Il n'y a pas lieu de nous y arrêter longtemps, d'autant moins qu'elles se réduisent, en grande partie, à des regrets que Huizinga n'ait pas conçu un autre livre que celui qu'il a, en effet, voulu écrire. Un exemple: dès le début du *Herfsttij*, Huizinga a clairement annoncé que ce n'était qu'un seul aspect, à ses yeux évidemment l'aspect le plus caractéristique, de ce monde bigarré et divers des XIVe et XVe siècles qu'il avait entendu éclairer, sans prétendre à une interprétation totale (III, 3) - et pourtant, c'est précisément cette ambition-là qu'on lui a souvent attribuée. Partant de là, on avait beau jeu de lui reprocher de n'avoir pas vu ceci ou cela, d'avoir laissé dans l'ombre des secteurs importants de la société d'alors... Ensuite: ce Moyen Age finissant préludait tout de même à la Renaissance. Un changement des formes d'expression devançait un changement des esprits. Inversement, les oripeaux flamboyants recouvraient parfois des sentiments qu'on croyait particuliers à la Renaissance. Il y a des interpénétrations, des transitions, des mutations perpétuelles, qui ne se rapportent jamais à l'ensemble de la civilisation.

2. [H.] Fierens-Gevaert, *Études sur l'art flamand: La Renaissance septentrionale et les premiers maîtres des Flandres* (Bruxelles, 1905).
3. *Infra*, 233-245.

Huizinga l'a déclaré avec force (III, 270):[4.] opposer Moyen Age et Renaissance, comme deux entités culturelles, cohérentes et compréhensives, qu'est-ce que c'est sinon 'mettre en scène une allégorie, dans le genre du combat de Mardi Gras et Mercredi des Cendres, tel que Breughel l'a représenté'? (III, 497)

Tout cela, donc, Huizinga l'a fort bien vu, et il n'a pas permis à ses lecteurs de l'oublier... dirait-on. Mais voici, après tant d'autres, M. Peter Burke qui vient de nous répéter, l'autre jour, que Huizinga a méconnu le mouvement en histoire, qu'il a quelque peu négligé les transformations culturelles![5.]

Huizinga a toujours reconnu qu'il est dangereux de vouloir comprendre sous un dénominateur unique la totalité de la vie d'une époque, avec ses variations et ses complications infinies. Il peut paraître paradoxal, si, plus tard, l'auteur du *Herfsttij* reproche à un grand manuel d'histoire,[6.] donc en principe un ouvrage de synthèse, d'avoir abusé, dans sa présentation des derniers siècles du Moyen Age occidental, des notions de désagrégation, déclin, débâcle, ruine. (III, 564 sv.) En réalité, il n'y a pas de contradiction.

On a pourtant formulé des objections plus pertinentes. On nous a fait remarquer que Huizinga, plusieurs fois, a relevé comme caractéristiques de l'automne médiéval, des phénomènes qui ne sont nullement particuliers à cette époque, qu'il a parfois confondu 'l'homme de la fin du Moyen Age' avec 'l'homme du Moyen Age' tout court, voire avec 'l'homme éternel'. La critique n'est pas sans fondement. Mais est-ce que Huizinga, dont l'intelligence et (quoi qu'il en ait dit) l'érudition étaient considérables, aurait ignoré que l'un ou l'autre trait qui l'avait frappé dans la mentalité, ou la sensibilité, ou encore dans les conditions d'existence, des gens des XIVe et XVe siècles peut se rencontrer plus tôt, ou plus tard, ou ailleurs?[7.] Ce qui lui importait, évidemment, c'etait le mélange et le dosage de ces éléments qui ont conféré à une civilisation, en l'occurrence celle de l'automne du Moyen Age occidental, sa saveur distinctive.

On a critiqué encore - non sans quelque pédanterie, et pas toujours sans perdre de vue le but que Huizinga s'est proposé lui-même - la documentation du *Herfsttij*,

4. Cf. le commentaire de H. Schulte Nordholt, *Het beeld der Renaissance* (Amsterdam, 1948) 307 sv.
5. P. Burke, 'The History of Ideas: The Models and the Methods to come', *The Times Literary Supplement*, Nov. 24, 1972, 1436: article d'ailleurs rempli de bon sens.
6. Il s'agissait du t. VII. 1 de la collection Peuples et Civilisations: *La Fin du Moyen Age*, I: *La désagrégation du monde médiéval*, *1285-1453* (Paris, 1931).
7. Du reste, il n'est pas toujours facile de déterminer ce qui est vraiment 'de l'époque'. Lucien Febvre, qui, après R. Stadelmann, *Vom Geist des ausgehenden Mittelalters* (Halle S., 1929) 11 n. 1, et d'autres, a reproché à Huizinga un manque de discrimination à cet égard (1941: *Combats pour l'Histoire*, Paris, 1953, 226-229), l'a démontré lui-même. N'est-il pas arrivé à ce parfait connaisseur du XVIe siècle français de citer, pour illustrer un aspect de la France gaillarde du temps de la jeunesse de François Ier, un passage bien 'rabelaisien' (*Amour sacré, amour profane: Autour de l'Heptaméron*, Paris, 1944, 33), sans se douter qu'il avait affaire à un emprunt au *Pseudo-Turpin*, écrit près de quatre siècles plus tôt?

qui comprend à peu près exclusivement des chroniques et des oeuvres littéraires dans le sens le plus large du mot. On a regretté que son auteur ne s'est servi d'autres sources qu'incidentellement, et pourvu qu'elles fussent imprimées. Sans doute, les inventaires, les testaments, les pièces de procès, les lettres de rémission, les registres urbains, les comptes ..., récèlent-ils une foule de particularités vivantes dont Huizinga aurait pu tirer plus de profit qu'il ne l'a fait. Il ne faut pas supposer, cependant, qu'il aurait entretenu je ne sais quelle prévention absurde à l'égard des archives. (cf. I, 37) S'il les a négligées ici, ce fut sans doute à bon escient, parce qu'il aura jugé que, pour son objet, il n'en avait pas besoin. Est-ce qu'il a eu tellement tort? De toute façon, travaillant seul, il lui aurait fallu se contenter forcément de quelques sondages dans la masse des documents manuscrits. Je suis convaincu que le rapport de ces sondages aurait, par-ci par-là, enrichi le tableau que Huizinga a conçu; je suis également persuadé que ce supplément d'information n'en aurait changé, de façon appréciable, ni la composition, ni la répartition des couleurs.

Je parle de tableau et de couleurs. Non par hasard, car en écrivant le *Herfsttij*, Huizinga s'est révélé, inopinément,[8.] peintre autant que poète, 'l'un de ces poètes de génie qui portent en eux la représentation d'un monde disparu et qui savent la communiquer de facon inoubliable'.[9.]

Cette façon de concevoir l'histoire, cette façon de la présenter, ce style inimitable, qui ont tant déconcerté, au début, les graves gens du métier! Il y a longtemps que les préventions à cet égard se sont dissipées, mais je me voudrais de passer sous silence des qualités si frappantes, des qualités qui sont dues, en grande partie, au trait visuel, sensoriel, très développé, que comportait la structure mentale de Huizinga historien.

Lisez, ou relisez, dans le discours inaugural de Groningue, prononcé le 4 novembre 1905, (VII, 3-28) ce qu'il dit le 'l'élément esthétique de nos conceptions historiques' et de la valeur de l'impression vivante. Vous y rencontrerez des observations comme celle-ci: Pour qui a visité Ravenne, l'image du Bas-Empire est pour toujours illuminé par 'la splendeur rigide, le scintillement vert et or de San Vitale, le crépuscule bleu nuit du mausolée de Galla Placidia'; ces mosaïques nous aident 'à mieux comprendre l'histoire, c.-à-d. à la voir'. Ou cette autre, à propos d'une phrase d'Hérodote[10.] sur les émotions de Xerxès contemplant son armée arrivée au bord de l'Hellespont:

8. Cf. C.T. van Valkenburg, *J. Huizinga: zijn leven en zijn persoonlijkheid* (Amsterdam-Anvers, 1946) 42 sv.; L. Huizinga, *Herinneringen aan mijn vader* (La Haye, 1963) 61 sv.
9. En préparant pour l'impression ma communication, je me suis permis d'insérer ici cette phrase de mon ami Jean Richard, tirée d'une lettre qu'il a adressée aux étudiants d'Histoire de Groningue, et qui a été publiée dans le no 26, consacré à la mémoire de Huizinga, de leur revue *Groniek*, VI (1972-73) 149.
10. *Historiae*, VII, 45.

> Et nous voyons immédiatement: la lumière du soleil sur les voiles blanches, le grouillement des foules humaines, l'éclat de leurs armures et les taches rouges de leurs costumes. Nous entendons le bruit de leurs voix, et le clapotement des vagues, nous sentons la brise salée....

A l'origine, il y a eu, chez Huizinga, 'un vague désir, nourri surtout de notions d'art', d'un contact direct avec l'Occident médiéval; puis, à Bruges, une révélation visuelle. (I, 32 sv.) Huizinga a toujours aspiré à une vision immédiate du passé, qu'il apercevait en formes: les formes de la vie et de la pensée dont parle le soustitre du *Herfsttij*. Pour lui, l'Histoire, en soi une forme dans laquelle notre esprit cherche à comprendre le monde, est toujours, en tant qu'activité de cet esprit, mise en forme du passé humain. (cf. VII, 33, 69-84, 99, etc.[11]) La perception historique est essentiellement une évocation d'images. (I, 35)

Forme, image, couleur: sous la plume de Huizinga, ces mots reviennent continuellement. Il voit le passé en formes, mais encore plus, peut-être, en couleurs: ce chaperon écarlate, ce manteau violet, ces chausses mi-parties de rouge et de blanc. Non seulement Huizinga voit les couleurs, souvent il les pense aussi. Le sentiment de vengeance: noir comme un catafalque; le XVe siècle: un temps rouge; l'ostentation bourguignonne: rouge pourprée; la Renaissance: pourpre et or; le XVIIIe siècle: bleu clair et doré, mais passant à des tons plus sombres - quel autre historien, les grands visionnaires Michelet et Carlyle mis à part, aurait pu se permettre cela sans se couvrir de ridicule?

S'il y a de l'esthète en Huizinga (mais éloigné de toute préciosité), il est et il reste, toujours et partout, historien d'abord. S'il a parfois regardé le passé par des yeux de peintre, ce ne fut pas en peintre d'histoire, brosseur de larges tableaux d'apparat, ni en peintre de genre, à la recherche du pittoresque. Il était plutôt comme un grand portraitiste très intelligent et très sensitif, qui se place devant son sujet, qui l'observe, et qui, à travers les formes visibles, cherche à le saisir dans son essence.

Donc, pour revenir à ce que j'ai dit tout à l'heure, Huizinga n'a pas été trop impressionné par les étiquettes suggestives qu'on est convenu d'attacher aux époques ou aux civilisations. A son avis, il ne fallait pas prendre au pied de la lettre ces grandes abstractions. Il n'est pas étonnant, alors, qu'il n'ait jamais été entièrement content de ce titre 'Automne du Moyen Age', qui, paraît-il, lui avait été suggéré par la poétesse Henriette Roland-Holst.[12] Son ami Van Valkenburg nous a appris

11. Je me demande si cette insistance sur les formes, cette appréciation de l'Histoire comme morphologie, qui a été attribuée à une influence de Heinrich Wölfflin (C. Antoni, *Vom Historismus zur Soziologie*, übers. v.W. Goetz, Stuttgart, s.a., 251), ne doit pas beaucoup à une prédisposition que Huizinga a rationalisée après.
12. Van Valkenburg, *Huizinga*, 143.

que l'image était trop sentimentale, trop poétique à son gré;[13.] on peut soupçonner aussi que le terme de ‘Moyen Age’ l'ait inquiété quelque peu. ‘Le siècle de Bourgogne’: tel est le titre qu'il aurait préféré, mais auquel il lui avait fallu renoncer lorsque, à l'examen, le cadre bourguignon s'était révélé trop étroit pour embrasser l'ensemble qui s'imposait: la France aussi bien que les Pays-Bas. (III, 4)

Excès de scrupule, peut-être. D'autres, même des Français, n'avaient pas fait de difficulté à comprendre la France entière du XVe siècle sous le vocable de ‘Bourgogne’, tout au moins pour caractériser les arts et la vie des cours.[14.] Et l'extension de ce terme aux civilisations française et néerlandaise en dehors de la domination des ducs Valois avait paru naturel à Huizinga lui-même, lorsqu'il exposa dans un long essai, trois ans avant la parution du *Herfsttij*, l'essentiel de sa problématique.[15.] Car, à ses yeux, la Bourgogne des grands ducs n'est pas seulement l'entité politique qui lie les Pays-Bas et la France. C'est surtout le milieu où la connexion de l'art avec la société est particulièrement sensible et où le caractère spécial de la civilisation occidentale du XVe siècle est le plus marqué. Aussi bien, la Bourgogne, sinon toujours en vedette, est-elle présente à chaque page du livre de Huizinga.

Elle est bien mieux en évidence, cependant, dans deux écrits qui ont précédé le grand ouvrage: l'essai sur ‘l'art des Van Eyck dans son rapport avec la vie de leur temps’, (III, 436-482) auquel je viens de faire allusion, et une étude des ‘origines du sentiment national néerlandais’, (II, 97-160) dont je parlerai tout à l'heure, mais dont je voudrais dire dès maintenant qu'elle a une valeur autonome. Non seulement Huizinga y a traîté d'un sujet qu'il a laissé de côté dans son livre, mais c'est, dans son genre, un travail non moins remarquable.

Pour Huizinga, en effet, l'attrait de l'époque bourguignonne a été double. D'abord et surtout, elle le fascinait par sa civilisation. Mais l'Européen foncièrement patriote qu'il fut, ne pouvait pas ne pas être frappé par l'intérêt que présentait l'expérience bourguignonne du point de vue national néerlandais. De ces deux sources d'inspiration sont sortis deux courants parallèles que l'on peut suivre au long de son oeuvre.

Pendant la longue élaboration du *Herfsttij*, Huizinga a acquéri une intelligence des choses humaines qui a illuminé tout son travail ultérieur, et qui unifie quand même sa production si variée. Elle se montre dans ses essais sur la Renaissance, dans ses analyses d'autres civilisations, passées ou contemporaines, et notamment dans le

13. M.J. Kamerbeek, après avoir remarqué dans la discussion, que cette métaphore a une résonance décidément pré-raphaélite, a appellé mon attention sur le passage suivant de William Morris: ‘... that glorious autumn which ended the good days of the mighty art of the Middle Ages...’: ‘The Prospect of Architecture in Civilization’ (1881), *Collected Works*, XXII, *Hopes and Fears for Art* (Londres, 1914) 147.
14. Notamment L. de Laborde et L. Courajod. Voir *infra*, n. 18 et n. 27.
15. ‘De kunst der Van Eyck's in het leven van hun tijd’, *De Gids*, LXXX (1916)i, 440-462; ii, 52-82.

Homo ludens, où il a approfondi et généralisé, après vingt ans, une des idées maîtresses de son livre de 1919

De même, au cours de son papillonnage, la fascination de l'époque bourguignonne ne l'a jamais quitté. Pour s'en convaincre, il n'y a qu'à feuilleter les 'Oeuvres complètes', notamment les tomes II, III et IV, ou à parcourir la bibliographie chronologique qui se trouve à la fin. Au début des années trente, invité à faire un cours public à la Sorbonne, Huizinga a repris le thème des origines d'une nationalité néerlandaise à l'époque des ducs de Bourgogne. (II, 161-215) Immédiatement après, il en a traîté encore une fois devant des auditoires allemands (II, 238-265) et il a exécuté en outre, pour les *Annales de Bourgogne*, son portrait moral de Philippe le Bon. (II, 216-237) Soit dit en passant: c'est cette caractéristique du duc, plutôt que le *Herfsttij*, qui fait regretter qu'il n'ait puisé que dans des sources littéraires. Mais en dehors de ces essais, qui s'appellent franchement: 'État bourguignon', 'Burgund', 'Philippe le Bon', et en dehors d'autres études sur la nation néerlandaise, ou sur le sentiment national en général, il y a, dans l'oeuvre de Huizinga, de nombreux articles et compte-rendus qui font foi de même intérêt. C'est comme une mélodie de fond, qui résonne pour la dernière fois dans une allocution à ses co-prisonniers au camp de Sint-Michielsgestel, le 3 octobre 1942, pour commémorer la délivrance de Leyde en 1574. Évoquant l'aspect de la ville assiégée, et promenant ses auditeurs autour des fortifications. Huizinga a rencontré une tour appelée 'Bourgogne'. Et le voilà lancé dans une longue digression sur le prestige durable de ce nom auprès de nos ancêtres. (II, 52-53) Si nous ne l'avions pas remarqué nous-mêmes, un des fils du grand historien, dans les si émouvants souvenirs qu'il nous a donnés, nous aurait rappelé que la Bourgogne médiévale et Jan van Eyck avaient été pour son père, jusqu'à la fin, des réalités vivantes.[16.]

Des réalités vivantes, ils l'avaient été dès le moment où, dans l'ambiance évocatrice de Bruges, le jeune Huizinga s'était recueille devant les figures graves et sollennelles, les visages pleins de mystère, immortalisés par les Van Eyck et leurs émules, et qu'il avait senti le besoin de comprendre, et de faire comprendre, cet art dans son rapport avec la vie de ce temps, de ce XVe siècle bourguignon.

Il faut dire que la conjoncture était alors favorable à un tel projet. D'autres que moi ont parlé, et parleront, de l'atmosphère mentale aux alentours de 1900, beaucoup mieux que je ne saurais le faire. Je me bornerai donc à constater que, pour les études bourguignonnes, les années d'avant la première Guerre mondiale, où florissaient l'Art Nouveau et les Arts and Crafts, ont été, dans toute la force du terme, la Belle Époque. Un nombre étonnant de travaux fondamentaux ou novateurs ont vu le jour dans ce temps-là. Sans doute, ces études sont loin d'avoir été

16. Huizinga, *Herinneringen*, 143

négligées auparavant. Depuis Gustav Waagen, les anciennes écoles flamandes de peinture avaient soulevé un intérêt croissant, mais c'est surtout sur l'histoire politique que l'attention s'était concentrée. Or, le XIXe siècle ayant été, entre beaucoup d'autres choses, l'ère des nationalités, les faits et gestes des ducs de Bourgogne avaient été traités, inévitablement, dans le cadre des histoires nationales. Souvent de manière excellente. Songeons à Jules Michelet, à Vallet de Viriville, à Du Fresne de Beaucourt en France, à Reiffenberg, Kervyn de Lettenhove, Paul Fredericq en Belgique, à ces éditions de chroniques et d'autres textes historiques, dont nous tirons toujours profit. Toutefois, pour apprécier à sa juste valeur le rôle historique de la maison de Bourgogne, ce point de vue national n'est guère le plus avantageux. On tend à projeter en arrière les valeurs du présent. On tend à négliger une partie ou l'autre du vaste domaine des ducs. On tend à les considérer uniquement, soit comme des princes français, soit comme des princes belges ou néerlandais, et à évaluer leur oeuvre en raison de ses conséquences pour les destinées de la France, ou des 'basses régions', ou encore des pays allemands. Fort naturel, et même fort légitime, tout cela. Seulement, cela fait oublier qu'on a affaire à une maison princière des XIVe et XVe siècles, dont l'action ne peut pas être mesurée à l'étalon national moderne.

En 1824 déjà, le baron de Barante, qui avait encore eu le sens des forces purement dynastiques, avait sans doute consacré son épopée néogothique 'aux progrès successifs et à la chute de la vaste et éclatante domination des princes de Bourgogne', mais il avait entendu chanter en même temps 'une des époques les plus fécondes ... de nos longues annales', - 'nos annales' étant celles de la France.[17.] Depuis lors, ce ne fut que rarement si l'histoire des grands ducs et de leur puissance, pour ne pas parler de la civilisation qui s'était épanouie sous leur égide, étaient envisagées comme des sujets dignes d'être étudiés pour eux-mêmes, pour leur intérêt intrinsèque. Quand cela arrivait, c'était le plus souvent à propos de la carrière dramatique de Charles le Téméraire, ou par rapport à un sujet spécial: l'ordre de la Toison d'or, par exemple, ou l'organisation militaire.

Un seul ouvrage d'ensemble sur la dynastie, considérée dans son importance pour les arts et les lettres, a été entrepris. Le comte Léon de Laborde, qui s'était attaché à cette tâche, a fait oeuvre de pionnier dans les archives. Il a réalisé l'édition, en trois volumes, d'un recueil de documents très précieux.[18.] Malheureusement, l'édifice destiné à s'élever sur ces assises ne s'est jamais matérialisé.

Plus rares encore, les historiens qui eussent pris suffisamment de distance des

17. [P.A.P.B.] de Barante, *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois*, Gachard, ed., I (Bruxelles, 1838) 15.
18. [L.] de Laborde, *Les ducs de Bourgogne. Études sur les lettres*, *les arts et l'industrie pendant le XVe siècle*, *et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le Duché de Bourgogne*, 2e partie: *Preuves* (3 vol., Paris, 1849-52).

catégories de leur temps pour concevoir les destinées de la maison de Bourgogne comme un phénomène en soi. Jacob Burckhardt fut de ceux-là. Le voici qui propose à un jeune ami d'écrire un livre sur Charles le Téméraire, sujet qu'il qualifie d''européen et oecuménique' par excellence:

> In später, abgeleiteter Zeit, da das Lehnswesen in allen Fugen kracht, bildet sich ein eigenthümlicher neuer Staat, der noch überall die Formen respectiert, aber doch zu einer völlig selbständigen Ausbildung hinstrebt[19].

Ailleurs, il s'est demandé, comme Huizinga se le demandera plus tard, si, avec un duc Charles moins téméraire, cet État en devenir aurait pu se consolider et durer. Comme Huizinga encore, Burckhardt incline à l'affirmer. Continuant de rêver, il s'imagine cet État, dans l'Europe déchirée du XVIe siècle, comme une grande île de paix, de prospérité, d'art, d'industrie, de culture tranquille.[20] Et l'on songe de nouveau à Huizinga, lorsque Burckhardt écrit, encore à propos du projet bourguignon:

> Sie sehen, ich liebe Themata, die rittlings auf der Grenzscheide zwischen Mittelalter und neuere Zeit schweben. Das vielgestaltige Leben solcher Zeiten um seiner Vielgestaltigkeit und Lebendigkeit willen zu schildern, ist wahrhaft erfrischend[21].

Ces pensées de Burckhardt ne se sont guère répandues, de son vivant, hors du cercle de ses correspondants, hors des murs de sa salle des cours ou de son cabinet de travail. Huizinga, au temps où il méditait le *Herfsttij*, n'a pas pu les connaître. Cela ne veut pas dire que ces assonances eussent été fortuites. Elles prouvent son accord intime avec le grand Bâlois, qu'il vénérait dès ses années d'étudiant,[22] affinité qui a sans doute contribué à transformer l'orientaliste qu'il fut en l'historien qu'il deviendrait.

L'événement de Bruges, en 1902, qui donna le branle à cette conversion, fut suivie de près, à Paris, par une exposition des primitifs français. Ici l'amour-propre national était en jeu, mais ce n'en fut pas moins un émerveillement. Impossible, après cette démonstration éloquente, de prétendre tracer une frontière rigoureuse entre l'art néerlandais et l'art français à l'époque bourguignonne, - ou entre les milieux qui les ont produits - ce que Huizinga n'a pas tardé à reconnaître. Venait

19. Jacob Burckhardt, *Briefe*, M. Burckhardt, ed., V (Bâle-Stuttgart, 1963) 79 (no 536, du 11 avril 1870: concept).
20. Jacob Burckhardt, *Historische Fragmente*, W. Kaegi, ed., (Stuttgart, 1957) 99 sv. (= Jacob Burckhardt, *Gesamtausgabe*, VII, A. Oeri, E. Dürr, ed., Stuttgart, 1929, 36). Cf. *Ibidem*, XIV, E. Dürr, ed., (Stuttgart, 1933) 50 sv.
21. Jacob Burckhardt, *Briefe*, V, 77 (no. 535, du 30 mars 1870); cf. 126-128 (no. 566, du 30 avril 1871).
22. Van Valkenburg, *Huizinga*, 12.

enfin, encore à Bruges, la somptueuse exposition de la Toison d'or, qui a inculqué aux esprits la notion de la magnificence des ducs de Bourgogne, de ce faste dont on nous a entretenu tant de fois depuis, et à satiété.

Il ne faut pas méconnaître, en effet, l'importance de ces faits de 1902, 1904 et 1907, pour une génération dont l'idée qu'elle se faisait du passé était de plus en plus dominée par des impressions visuelles - c'est Huizinga qui en a fait la remarque. (II, 436) Sans éveiller toujours des vocations comme la sienne, elles ont attiré l'attention du public cultivé sur une époque captivante. Symptômes elles-mêmes d'un intérêt accru pour le Moyen Age finissant, conçu comme une Pré-Renaissance, elles ont contribué à leur tour à créer un climat favorable à son étude.

Dans ces circonstances, il va presque de soi que, dans les années d'avant-guerre, ce furent surtout les historiens de l'art qui se sont adonnés à ce genre d'études et que leur attention s'est fixée principalement sur les maîtres de la peinture dite flamande. Un flot de monographies, descriptives et critiques, se produisit: huit, au moins, consacrées aux Van Eyck seuls,[23.] dont l'oeuvre se présentait sous un jour nouveau depuis la publication providentielle, précisément en 1902, des merveilleuses miniatures d'un fragment de livre d'Heures destiné à périr deux ans après.[24.] Ils furent accompagnés, ces livres, par des études d'ensemble et par une foule d'articles de revues. Tout cela sur un niveau souvent très elévé. Pour vous donner une idée de la qualité, il suffit de rappeler les noms toujours vivants de Paul Durrieu et de James Weale, de Georges Hulin de Loo et de Max Friedländer, de Max Dvořák et de Karl Voll, d'Henri Fierens-Gevaert et de Joseph Destrée. En général, découvrir les relations entre l'art et les idées, entre l'art et la vie du XVe siècle, n'a pas été le premier des soucis de ces experts. Il sera réservé à Huizinga d'établir ces liaisons et de camper les artistes et leurs oeuvres solidement dans leur milieu.

Parmi les exceptions, il faut nommer - pas encore Max Dvořák, qui ne concevra *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte* qu'un peu plus tard - mais bien Émile Mâle, qui publia en 1904, à la veille de l'exposition des Primitifs Français, un long article à thèse sur ‘Le renouvellement de l'art par les mystères à la fin du Moyen Age’.[25.] Cette étude, qui fit sensation, fut incorporée quatre ans après dans *L'art religieux à la fin du Moyen Age en France*, encore un de ces livres d'alors qui sont devenus des classiques, et que Huizinga n'a pas négligé.

23. Par L. Kämmerer (1898), K. Voll (1900), G.J. Kern (1904), M. Dvořák (1904), W.H.J. Weale (1907-8), H. Hymans (1908), E. Durand-Gréville (1910), W.H.J. Weale et M.W. Brockwell (1912).
24. P. Durrieu, *Heures de Turin* (Paris, 1902) et ‘Les débuts des Van Eyck’, *Gazette des Beaux-Arts*, XXIX (1903) iii, 5-18, 107-120. Peu après, un autre fragment du même manuscrit fut identifié par G. Hulin de Loo: *Heures de Milan* (Bruxelles-Paris, 1911).
25. *Gazette des Beaux-Arts*, XXXI (1904) iii, 89 sv., 215 sv., 283 sv., 379 sv. Cf. J. Mesnil, *L'art au nord et au sud des Alpes à l'époque de la Renaissance* (Bruxelles-Paris, 1911) 86-126; L. van Puyvelde, *Schilderkunst en tooneelvertooningen op het einde van de Middeleeuwen* (Gand, 1912); G. Kalff, (sous le même titre), dans *De Gids*, LXXVIII (1914) i, 272-285.

Tandis que cette activité remarquable se déployait, l'étude de la sculpture de Claus Sluter et de ses successeurs se renouvelait[26.] sous l'impulsion de Louis Courajod, dont les leçons sur *Les origines de la Renaissance*, professées avec beaucoup d'éclat à l'Ecole du Louvre, furent publiées en 1901.[27.] C'est dans ces leçons que Courajod avait développé des idées de Léon de Laborde[28.] et prêché l'évangile d'une Renaissance venue par le nord - thèse contre laquelle Huizinga s'inscrira en faux.

Pourtant, ce n'est pas que par des écrits sur l'art, pictural ou plastique, que les premières années du XXe siècle ont fait preuve d'une fécondité particulière. Dans leur production variée, une place à part revient au livre de Georges Doutrepont, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne*, publié en 1909. Cette littérature y est 'envisagée surtout comme expression d'une société', ou plutôt d'un milieu, celui de la cour de Bourgogne.[29.] L'optique, donc, se rapproche de celle de Huizinga, bien qu'il s'agisse ici d'un terrain plus circonscrit. Les tendances divergentes qui se montrent dans la littérature de cour, le voisinage du sublime et du profane, la dualité intellectuelle aussi bien des individus que de la société, le désaccord entre l'idéal chevaleresque et la réalité peu édifiante: Doutrepont a remarqué tout cela, ainsi que la préparation de la Renaissance dans cette fin du Moyen Age, et le prolongement du Moyen Age dans la Renaissance,[30.] mais on peut dire qu'il a fini là où Huizinga a commencé.

Dès qu'on entreprend d'évoquer les historiens 'burgondisants' d'alors, on n'en finit pas. C'est Joseph Calmette qui commence ses études sur la politique européenne des ducs. C'est Pierre Champion qui se met à explorer le XVe siècle français. Ce sont Eugène Lameere et Andreas Walther qui élucident les institutions centrales de l'Etat bourguignon. C'est Henri Pirenne, flanqué par Georges Espinas d'un côté, par Nicolaas Posthumus de l'autre, qui inaugure l'investigation de l'économie et de la démographie des anciens Pays-Bas, recherches qui ont permis de voir plus clair dans les conditions de vie de la masse de la population ...

La seule année 1902, l'année de l'exposition de Bruges, a produit deux admirables

26. Le *Claus Sluter* d'A. Kleinclausz (1905) fut suivi, dans la période qui nous occupe, par l'aperçu au t. III. 1 de l'*Histoire de l'Art* d'A. Michel (1907) et par les livres d'A. Germain (1909) et A. Humbert (1913) - largement dépassés aujourd'hui, mais symptomatiques -, tandis qu'en 1911 H. Drouot commença la longue série de ses études sur la statuaire bourguignonne.
27. L. Courajod, *Leçons professées à l'École du Louvre* (*1887-1896*), H. Lemonnier et A. Michel, ed., II, *Origines de la Renaissance* (Paris, 1901).
28. Laborde, *Ducs de Bourgogne*, I, lxxv (cf. xcix): la sculpture bourguignonne (et la peinture flamande) 'ouvrent, dès la première moitié du quinzième siècle, avec une ampleur et une indépendance surprenante, l'ère de la renaissance'.
29. G. Doutrepont, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi*, *Jean sans Peur*, *Philippe le Bon*, *Charles le Téméraire*, Biblioth. du XVe siècle, VIII (Paris, 1909) vi, viii.
30. *Ibidem*, 518-522.

synthèses de l'histoire des ducs de Bourgogne, des synthèses style ancien, c. à d. dans le contexte d'histoires nationales, ce qui a quelque peu faussé la perspective. Je fais allusion au t. II de l'*Histoire de Belgique*, par Henri Pirenne, et au t.IV de l'*Histoire de France* de Lavisse, dû à Alfred Coville et à Charles Petit-Dutaillis.

Deux points de vue, côté français et côté belge. Un troisième s'y ajouta, lorsqu'en 1909 Arthur Kleinclausz retraça les destinées des ducs telles qu'elles apparurent à un historien de l'ancien Duché de Bourgogne.[31.] Un quatrième, le point de vue européen, qui avait été celui de Burckhardt dans le temps, ne tarda pas à réapparaître.

Depuis Barante, je l'ai dit tout à l'heure, c. à d. depuis les années vingt du XIXe siècle, une histoire d'ensemble des quatre grands ducs Valois en tant que représentants d'une maison princière, n'avait pas été tentée, ou du moins n'avait pas été réalisée. Voici qu'apparurent coup sur coup, en 1909 et 1910, les premiers volumes de deux ouvrages destinés à combler ce vide, l'un par un savant bourguignon déjà âgé, Ernest Petit,[32.] l'autre par Otto Cartellieri, jeune professeur de l'université de Heidelberg.[33.] Des ouvrages fort dissemblables, d'ailleurs, quant à la conception et à l'ampleur, mais qui tous les deux en sont restés là, victimes du bouleversement de 1914. Ce n'est que de nos jours, et dans d'autres conditions, que M. Richard Vaughan a repris le projet de Cartellieri, lorsqu'il commença le magnifique polyptyque qui est maintenant en voie d'achèvement.[34.]

Signes du temps, néanmoins, que ces entreprises avortées. Signes du temps, également, les tons nouveaux que font entendre Johan Huizinga en 1911, et Lucien Febvre en 1912, qui tous les deux, et indépendamment l'un de l'autre, ont interprété le phénomène bourguignon en partant, non de présuppositions modernes, mais des pensées et des mentalités des hommes du XVe siècle.

Pour bien saisir la portée de ces innovations, il convient de se souvenir de la meilleure histoire des ducs de Bourgogne qui existât alors, et qui aujourd'hui encore a gardé beaucoup de sa valeur: celle que présentait le t.II de l'*Histoire de Belgique* d'Henri Pirenne, de dix ans l'aîné de Huizinga. Une histoire nationale, donc, mais

31. A. Kleinclausz, *Histoire de Bourgogne* (Paris, 1909).
32. E. Petit, *Ducs de Bourgogne de la maison de Valois*, *d'après des documents inédits*, I, *Philippe le Hardi*, *1re partie: 1363-1380* (Paris, 1909) tout ce qui a été réalisé d'un projet, conçu sur une échelle immense, mais plutôt comme la mise en valeur de glamures d'archives rassemblées au cours'd'une longue vie de recherches que comme une véritable 'histoire'.
33. O. Cartellieri, *Geschichte der Herzöge von Burgund*, I; *Philipp der Kühne*, *Herzog von Burgund* (Leipzig, 1910). Résume la vie politique seulement. Ont paru encore: une courte suite de 'Beiträge zur Geschichte der Herzöge von Burgund', *Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. d. Wissensch.*, *Philos.-hist. Klasse* (1912 et 1913), sur Jean sans Peur, et le recueil bien connu *Am Hofe der Herzöge von Burgund* (Bâle, 1926) apparenté par le sujet au *Herfsttij*.
34. R. Vaughan, *Philip the Bold. The Formation of the Burgundian State* (Londres, 1962); *John the Fearless. The Growth of Burgundian Power* (Londres, 1966); *Philip the Good. The Apogee of Burgundy* (Londres, 1970).

comme on n'en avait jamais écrit, synthétisant les faits politiques, sociaux, économiques et intellectuels, s'intégrant à l'histoire générale de l'Europe occidentale, et animée par une vision du passé national qui se proclame dès la fameuse deuxième phrase de la Préface du t.Ier: 'Je me suis proposé (dans ce livre) de retracer l'histoire de la Belgique au Moyen Age, en faisant ressortir surtout son caractère d'unité'.[35.] Donc, un programme et un point de vue bien déterminé, et à vrai dire déterministe, qui a permis d'organiser le passé et d'y discerner des lignes générales, mais qui comporte des dangers très graves: celui de délimiter artificiellement, en vue des réalisations ultérieures, l'espace dans lequel se sont manifestés les facteurs unifiants, et celui de négliger, dans l'espace ainsi délimité - les bassins de l'Escaut et de la Meuse -, d'autres possibilités de groupement qui peuvent avoir existé autrefois. Quoi qu'on en ait dit, tout comme ses études sur les origines urbaines, ou comme son *Mahomet et Charlemagne*, l'*Histoire de Belgique* de Pirenne est bien un ouvrage à thèse, à savoir que la création, en 1830, de la Belgique indépendante, à laquelle il était attaché de tout son coeur, que cette création en apparence si factice, était néanmoins 'l'aboutissement naturel d'une évolution plusieurs fois séculaire',[36.] donc qu'elle était justifiée par l'Histoire.

De son engagement personnel, Pirenne n'en a pas eu conscience. 'Moi, j'ai écrit une *Histoire de Belgique* comme j'aurais écrit une histoire des Étrusques, sans raison de sentiment ou de patriotisme'.[37.] Illusion! Et ailleurs: 'Je ne me suis laissé guider par aucune tendance, ni patriotique, ni politique. J'ai honnêtement fait effort de comprendre la réalité et pour l'exposer telle que je l'avais comprise'.[38.] C'est cela: telle qu'il l'avait comprise, en toute sincérité. Ainsi que l'a dit Jan Dhondt, dont nous déplorons la mort prématurée: 'Nos postulats de base, nous les subissons, nous ne les choisissons pas, même quand on est Pirenne. Et nul n'a le droit de nous le reprocher'.[39.]

C'est une des originalités du travail de Pirenne d'avoir très fortement souligné l'importance des ducs de Bourgogne, qui ont achevé 'l'oeuvre d'unification commencée bien avant eux',[40.] en lui donnant son encadrement et son armature politiques. Pirenne aimait à citer l'expression de Juste Lipse,[41.] qui avait intitulé

35. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, I (5e éd., Bruxelles, 1929) xi.
36. F.L. Ganshof, 'Les grandes théories historiques d'Henri Pirenne', *Henri Pirenne: Hommages et souvenirs*, I (Bruxelles, 1938) 210.
37. *Ibidem*, I, 122 (discours du 30 avril 1921).
38. *Ibidem*, I, 48 (discours du 14 mars 1932).
39. J. Dhondt, 'Henri Pirenne, historien des institutions urbaines', *Annali della Fondazione italiana per la storia amministrativa*, III (Milano, 1966) 114.
40. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II (3e éd., Bruxelles, 1922) 172. Cf. Dhondt, 'Henri Pirenne', 110, 111.
41. Est-ce bien Juste Lipse qui a forgé le mot? Il se trouve également chez Pontus Heuterus, *Rerum Burgundicarum libri VI* (Anvers, 1584) 96: 'conditor Belgici Imperii'; cf. *ibidem*, 95: 'Conditum ac firmatum à Philippo Bono, Belgicum Imperium...'. Ailleurs, Heuterus reproduit un discours prononcé le 30 novembre 1565 par le Président Viglius ab Aytta, dans lequel il est dit de Philippe le Bon: "qui... meritò Regni Belgici conditor appellatur": "Rer. Austriaco-Belgic. l. XVI", *Opera Historica Omnia* (ed. auctior, Louvain, 1651) 395. (Je dois ce dernier renvoi à mon ami E.H. Waterbolk).

Philippe le Bon 'conditor Belgii'. 'Fondateur de la Belgique', a traduit Pirenne, dans un moment de faiblesse,[42] - anachronisme qui lui a valu une réprimande de la part de Huizinga (III, 566) - et il n'a pas hésité à considérer ces ducs, 'dont l'intérêt se confondait avec l'intérêt national',[43] comme des princes belges.

Que les ducs de Bourgogne aient été les fondateurs de la Belgique, ou des Pays-Bas, les deux termes pris dans le sens large qu'ils avaient autrefois, qu'ils aient créé les conditions qui ont rendu possible la formation des entités politiques et morales qui aujourd'hui portent ces noms, rien de plus évident. Il est bien sûr, également, que les ducs, d'assez bonne heure, ont vu que leurs possessions du nord représentaient le plus clair de leur pouvoir, et qu'ils se sont laissés guider souvent par les intérêts et les traditions de ces pays-là. Il est hors de doute aussi que les grandes acquisitions autour de l'an 1430 - Brabant et Limbourg, Hainaut, Hollande et Zéelande, Namur - ont tiré la maison de Bourgogne hors de la France et l'ont forcée à devenir une puissance à part, que Philippe le Bon l'ait voulu ou non. Tout cela Pirenne l'a bien compris et, dans une *Histoire de Belgique*, il a eu parfaitement raison de le mettre en lumière. Son grand livre, et les publications connexes, sont remplis d'observations heureuses; nulle part mieux qu'ici se révèle sa main de maître. Qu'est-ce donc qui pourrait nous inquiéter?

Peut-être ceci, qu'il a attribué aux ducs eux-mêmes un peu de sa propre compréhension des faits, qu'il les a vus trop exclusivement comme des princes belges. Ce parti-pris l'a amené, non seulement à trop négliger les pays de par-delà, les deux Bourgognes, Duché et Comté, mais à ne pas considérer la possibilité que ce qui était réalisé sous Philippe le Bon ne représentât que le résultat provisoire d'un essor brusquement arrêté par la défaite et la mort de son fils. Il y a là, dans cette insistance sur le caractère 'belge' de l'activité et de la volonté des ducs, un élément d'anachronisme, qui n'est pas éliminé si l'on remplace le terme 'belge' par celui de 'français', comme l'a proposé feu Paul Bonenfant.

Écoutons maintenant Lucien Febvre. En 1912, celui-ci venait de succéder à Joseph Calmette, à Dijon, dans la chaire d'histoire de Bourgogne.[44] Il avait alors 34 ans, six ans de moins que Huizinga, déjà professeur à Groningue. Pour sa leçon d'ouverture, Febvre avait choisi un sujet bien bourguignon: 'Les ducs Valois de

42. Dans: *La fin du Moyen Age*, I, Peuples et Civilisations, VII. 1 (Paris, 1931) 459.
43. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, 173.
44. La fondation de cette chaire à l'Université de Dijon est encore un des événements mémorables de *l'annus mirabilis*, 1902. Elle a été occupée successivement par A. Kleinclausz (1902-04), J. Calmette (1904-12), L. Febvre (1912-18), G. Roupnel (1918-38), H. Drouot (1938-55), J. Richard (depuis 1955) - abstraction faite d'une réorganisation intervenue en 1918.

Bourgogne et les idées politiques de leur temps'.[45.] Il y pose une question: Comment s'expliquer l'immense prestige dont ont joui les ducs auprès de leurs contemporains, non seulement les chroniqueurs officiels, mais aussi et surtout le menu peuple? Popularité profonde et durable, mais, à vrai dire, paradoxale. Maîtres rudes, brutaux, tyranniques et exigeants, les ducs auraient dû être impopulaires. D'autant plus qu'ils étaient des étrangers partout; nulle part, pas même en Bourgogne, ils ne pouvaient faire appel à des sentiments de fidélité pour le seigneur naturel.

C'est que, répond Lucien Febvre, 'popularité, prestige d'un souverain, d'une maison royale, d'un régime politique, sont faits de croyance collective', et n'ont rien, ou bien peu, à voir avec les 'opinions individuelles que les sujets peuvent concevoir sur... la valeur ou même l'utilité, pour leurs intérêts matériels, des chefs de ce gouvernement, des représentants de cette dynastie'. Il faut, seulement, 'que l'imagination populaire puisse mettre derrière ce gouvernement, derrière cet homme, autour de cet homme, comme une auréole, les plus importantes... des grandes idées... qui le hantent'.[46.] Quelles étaient alors les grandes idées qui vivaient dans les imaginations populaires? Il y avait d'abord, dans l'universelle misère, la nostalgie du bon vieux temps, l'idéalisation des siècles passés et de la chevalerie, qu'on s'efforçait de faire revivre. Il y avait, plus populaire encore, la vieille idée de la croisade. Il y avait, enfin, la grande idée de l'unité chrétienne, de la domination universelle. Or, au XVe siècle, les seuls princes qui semblassent pouvoir réaliser ces idéaux, qui parussent incarner ces idées, furent les ducs de Bourgogne, dont l'ascension rapide approchait du miracle. Ce qui frappait surtout, c'était la condition enviable de leurs pays, 'c'était cette grande merveille, et si rare...: un état en paix, un état prospère!' Visiblement, ces ducs étaient les élus de Dieu.

La conclusion qui s'est imposée à Lucien Fèbvre est celle-ci:

> Tandis que beaucoup d'historiens modernes ne voient guère dans la renaissance chevaleresque qu'une mode, presque une mascarade; dans les voeux de croisade, qu'une pure comédie; dans les idées de domination que des rêves fumeux - pour les contemporains au contraire, assurer l'indépendance de l'Etat bourguignon vis-à-vis du royaume, ou parachever aux Pays-Bas l'unité territoriale, ce ne furent pas les fins de la politique - mais pour les ducs, simplement, des moyens de réaliser d'autres desseins plus graves, leurs desseins véritables: restaurer la chevalerie, diriger la croisade, conquérir enfin l'universelle maîtrise.[47.]

Il n'est pas besoin d'être toujours d'accord avec ces opinions de Lucien Febvre (il y a bien, en effet, quelque chose à y redire), pour apprécier son point de vue. Vous avez sans doute remarqué l'écart qui existe entre sa conception des ducs, considérés dans leur temps, et celle de Pirenne, pour lequel il avait d'ailleurs une vénération

45. *Revue Bourguignonne de l'Université de Dijon*, XXIII (1913) n° 1.
46. *Ibidem*, 12.
47. *Ibidem*, 21.

sans bornes. Vous avez peut-être aussi eu le sentiment d'un accord spirituel avec Huizinga, d'une certaine affinité entre ces deux historiens qui se manifeste encore ailleurs. Il y a, dans l'oeuvre de Huizinga, des passages qui sont du pur Lucien Febvre, la fougue en moins; il y a, surtout, dans l'oeuvre de celui-ci, des pages qui se lisent comme du pur Huizinga, transposé dans un autre style[48.] - bien entendu, sans qu'il y ait question, dans l'un et l'autre cas, d'emprunt ou d'influence.

Qu'il me soit permis de relever ici un souvenir personnel. Lorsque j'ai rencontré Lucien Febvre pour la première et dernière fois, à Amsterdam en 1954, et que je lui avais dit mon admiration pour ce travail de jeunesse, il m'a répondu à peu près ceci:

> Ah oui! Ces ducs de Bourgogne. Je vous étonnerai sans doute quand je vous dis que c'est un sujet qui n'a pas cessé de m'intéresser. C'est vrai, pourtant, et je veux vous confesser que j'espère bien y revenir bientôt. En fait, j'ai déjà commencé ...

Deux ans après il était mort, et son projet, quel qu'il ait été, en est resté là.

Au moment où Lucien Febvre prononça son discours d'ouverture, Huizinga avait déjà observé, de son côté, et également par rapport aux ducs de Bourgogne, que pour éviter les anachronismes, on n'avait qu'à se placer au point de vue des contemporains. Si ceux-si se sont laissés berner par des illusions, qu'importe? - 'Parce qu'au fond ce sont des illusions qui dominent les actions politiques du moyen age bien plus que ne l'ont fait la raison, le calcul, l'intérêt bien compris'. (II, 68) Lui aussi avait remarqué le prestige dont ont bénéficié les ducs, même hors de leur domaine, mais il ne s'y est pas arrêté. Il s'est demandé plutôt: quel a été le caractère véritable de la puissance de la maison de Bourgogne, comment elle est apparue aux contemporains, quels ont été ses liens avec la France, et quelle a été son importance pour la formation d'une nationalité néerlandaise (au sens large du mot).

Vous avez compris que je parle maintenant de l'étude intitulé 'Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef', (II, 97-160) à laquelle j'ai déjà fait allusion, et qui date de 1911.[49.] Une version française complètement remaniée parut en 1930 sous le titre 'L'État bourguignon, ses rapports avec la France et les origines d'une nationalité néerlandaise'. (II, 161-215)[50.]

Dès le début, Huizinga s'y oppose implicitement à la conception, à la thèse, de Pirenne (auquel il avait d'ailleurs dédié son essai). Oh, il est bien tentant, lorsque

48. Il est intéressant, aussi bien pour les différences que pour les affinités, de comparer avec le *Herfsttij* l'étude de L. Febvre, 'Les principaux aspects d'une civilisation: La première Renaissance française' (1924), *Pour une Histoire à part entière* (Paris, 1962) 529-603.
49. C'est le ler avril 1911 que la première partie de cet essai fut communiquée aux membres du 'Historisch Genootschap', à Utrecht. Après avoir été publié, sans les notes, dans la revue *De Gids*, LXXVI (1912) i, 432-487, il parut sous sa forme complète dans le volume *Tien Studiën* (Haarlem, 1926) 1-79.
50. Je me permets d'emprunter mes citations à cette rédaction de 1930, dont la teneur est identique.

nous avons ordonné les faits du passé de sorte qu'ils s'arrangent dans une connexion compréhensible, de considérer alors cette connexion des faits comme une nécessité inhérente. L'historien doit se garder de cette tentation. Il lui importe avant tout d'être *in*déterministe, de se représenter, à chaque moment, que les événements auraient pu tourner autrement. Dans le cas des Pays-Bas, les facteurs ethnologiques, économiques, sociaux, etc. auraient pu avoir un résultat tout à fait différent sans l'ambition de la maison de Bourgogne. (II, 167; cf. 97 sv.) Et Huizinga retrace la fortune de cette maison, qui s'émancipe peu à peu de la France et fonde un État d'entre-deux, mais sans en avoir d'abord nettement conscience. Est-ce qu'il faut condamner comme des traîtres les ducs, et comme des hypocrites, eux et leurs porte-parole, pour avoir protesté de leur loyauté française? Il faut considérer d'abord, nous fait remarquer Huizinga, qu'au XVe siècle il n'était rien moins qu'assuré que l'avenir de la France appartiendrait à la monarchie unitaire; ensuite, ‘que les idées politiques d'une époque sont presque toujours en retard sur la réalité présente’; enfin que ‘pour les esprits du moyen age, beaucoup de choses, qui pour nous sembleraient s'exclure, ne s'excluaient pas’. (II, 177) Un patriotisme français, un orgueil français, existait déjà, depuis longtemps, et les ducs de Bourgogne l'ont senti eux aussi. Mais non moins fortes étaient les conceptions féodales et dynastiques, qui leur ont permis d'aspirer à la formation d'un état constitué aux dépens de la France... tout en prétendant, et en se croyant, rester de bons Français. Au temps de Philippe le Bon, la France et la Bourgogne n'étaient pas encore étrangères l'une à l'autre. Insensiblement, les deux puissances se séparaient tout de même, parce que, à la longue, la réalité politique s'imposait aux esprits. Huizinga a observé, dans les actes du duc et dans les écrits de ses chroniqueurs, comment cette réalité a été d'abord imparfaitement saisie; il a relevé les tâtonnements en vue de trouver des termes et des symboles propres à exprimer la situation nouvelle, la quête de précédents historiques propres à l'expliquer, ou à la justifier. Entretemps, dans les pays du duc, un esprit de communauté s'est graduellement formé, un sentiment bourguignon, transcendant les patriotismes particuliers, mais qui ne deviendrait un sentiment national qu'à partir de la crise de 1477.

Lorsque la version française de cet essai eut paru, Huizinga reçut une lettre de Pirenne, lettre qui contient un passage bien connu, mais qui vaut d'être cité une fois de plus. (VI, 504) ‘Je dirais volontiers’, écrit le maître belge,

> qu'étant donné votre point de vue, vous avez raison. Mais, en envisageant le sujet d'une manière plus concrète, dans les faits plutôt que dans les idées, dans ce que les ducs ont fait sans peut-être avoir voulu le faire, on le voit apparaître, me semble-t-il, d'une manière un peu différente.

Et puis ces mots que je vous donne par manière de conclusion:

> Il y a, en somme, plusieurs vérités pour une même chose: c'est un peu, comme en peinture, une question d'éclairage. L'essentiel est de faire réfléchir.

5. The fame of a Masterwork
F.W.N. Hugenholtz

The year 1969 saw the fiftieth anniversary of the first Dutch edition of *Herfsttij der Middeleeuwen*. To mark this occasion the publisher invited me to write an essay on the history of *Herfsttij* and its translations, an essay which served as an introduction to the eleventh edition of the Dutch work. In this essay[1.] I examined why in 1919 *Herfsttij* had met with such a cool reception from the leading Dutch historians of that period. The organizers of the present conference have asked me to extend the field of my researches and to investigate how *Herfsttij*, once it was translated into various languages, acquired its great international reputation.[2.] But it is no easy task to measure a reputation. It is true that popularity may to some extent be estimated by adding up the number of editions, impressions and translations. Such figures however reveal nothing about the kind of impact the book made on its readers nor why they bought it. I decided therefore not to consider that question but to concentrate on other aspects of the problem.

Looking at the list of impressions and translations one is immediately struck by three interesting facts. Firstly, the book was reprinted much more often in Germany or Switzerland than in any other country outside the Netherlands. Secondly, the French translation was published eight years later than the English and German translations. Thirdly, from the midthirties onward there was, both in the Netherlands and in Germany and Switzerland, a sharply increased demand for *Herfsttij*. The first three Dutch editions appeared in 1919, 1921 and 1928; the fourth did not appear until 1935. In Germany there were editions in 1924, 1928 and 1931, then two in quick succession in 1938 and 1939. It looks as though in both countries a slackening of interest occurred, followed by a sort of revival - a revival which, in my opinion, must be due to outside factors. It is not difficult to guess that the publication of Huizinga's *In the Shadow of Tomorrow* (1935 in Dutch and German, 1936 in English) has a great deal to do with this development. This has obliged me to confine my investigations to the period from 1919 to 1935, leaving aside the trans-

1. A French translation of this essay: F.W.N. Hugenholtz, 'Le Déclin du Moyen Age (1919-1969)', *Acta Historiae Neerlandica*, V (1971) 40-51.
2. I am very grateful for the help my assistant Mr Peter Raedts gave in the course of the investigation.

lations made after *In the Shadow of Tomorrow* achieved, in many languages, its huge success during the late 1930s.

Apart from these few facts there is little more information to be gained from studying *Herfsttij*'s printing history. Unfortunately it is even impossible to establish exactly the total number of printed copies, as some publishers refuse to provide details. However this should not distress us too much. We may be satisfied with the obvious statement that *Herfsttij* became a very widely-read work, so successful all over the world that its author felt embarrassed by it.[3.] My theme, though, will be a different one. All I want to examine in this essay is the way *Herfsttij* was received by professional historians during the early stages of its career as a book. I have said before that this reception was cool and my purpose is to explain why this was so.[4.]

Dr. Kurt Köster, one of the first biographers of Huizinga, and the first to publish a list of his works,[5.] has made a few remarks which may serve as a point of departure. In one passage Köster mentions *Herfsttij* as 'the book that was to make Huizinga's name world-famous'.[6.] This is a statement, also made by others, which has never been proved and it may be less true than most people think. It should be noted that Köster formulated his statement very cautiously, not saying that *Herfsttij made* Huizinga world-famous, but that it *was to make* him so, which suggests that some time elapsed before his fame was established.

Later on in his biography Köster writes that *Herfsttij* is an 'unusual book', and he is not surprised that such a work was not immediately understood and appreciated. He also notices that it was received rather coolly in the Netherlands. But then he puts forward a hypothesis which he does not try to prove, stating that it was due only to the success of the book outside the Netherlands, especially in Germany, that the reservations of the Dutch historians were at first slowly but later completely overcome.[7.]

Why does Dr. Köster call *Herfsttij* an 'unusual' book? He is by no means the only author to do so. In his small book about Huizinga, Professor Kaegi, for example, writes that one of the most important qualities of *Herfsttij* is that it was created through 'an unusual historical sensorium', 'sensorium' probably meaning 'senseorgan' as well as 'perceptive feeling'. The book, according to Kaegi, surprised most

3. Letter from Huizinga to his publisher, Jan. 5th 1920.
4. During the discussion on this paper Professor Gombrich remarked that this 'lack of enthusiasm' might be due to the fact that most of the reviewers belonged to the older generation. I am grateful for this suggestion. Up till now however I have been unable to look into this matter further.
5. Kurt Köster, *Johan Huizinga 1872-1945* (Oberursel, 1947). I have gratefully used the extensive list of reviews which Dr. Köster prints in this book.
6. *Ibidem*, 28.
7. *Ibidem*, 31.

readers, since they were accustomed to seeing the late Middle Ages as the precursor of Reformation and Renaissance and had studied the period from the angle of urban economic history and the history of international power politics, which made it more comprehensible and attractive to the modern mind. People were struck by the fact that in *Herfsttij*, as Kaegi put it, 'the rambling colourful tales of the chroniclers had not been consigned to the historical lumber-room (die historische Rumpelkammer), but had been listened to, understood and illuminated by historical perception'.[8.]

Both Kaegi and Köster wrote in 1947. Did *Herfsttij* really appear 'unusual' at the time of its publication? With this question in mind, my assistant and I read a large number of reviews. Many of them, unfortunately, are little more than short notices without value for our purpose. Moreover, in reading all these reviews of the Dutch version as well as of the translations, I became very much aware of the difficulty of drawing general conclusions from reactions which in many respects turned out to be highly idiosyncratic. Each country where *Herfsttij* was reviewed had its own climate of opinion and its own fashion in historical scholarship. And, of course, much depended simply on the moment when the translation happened to be published. Several non-Dutch reviewers, for example, discussed the same short paragraph in *Herfsttij*'s first chapter. (III, 12-3) Two German reviewers thought it was superfluous, as in their view Huizinga was spelling out the obvious, while a Frenchman described it as good, important and useful. Only one of the reviewers suspected that he was directing attention to something of great importance, and none of them could have known that this very passage must play an important role in any general survey of the reactions to the book.

This passage occurs in the chapter, headed 'The Violent Tenor of Life', in which Huizinga writes about the passions and childlike fantasy which had such an impact on late mediaeval life. He states that modern scholars may be making a serious mistake in choosing to use official charters and not chronicles because the latter contain a great number of errors of fact. But whereas charters tell us very little about the emotions and passions which swayed mediaeval people, the chronicles describe these fully and vividly and, in spite of their superficiality and unreliability, they reflect essential aspects of mediaeval reality.

I do not think that the lines I have just summarized were intended by Huizinga as a challenging statement of principle; in that case he would have given the passage - the only in *Herfsttij* about a methodological issue - more prominence and might well have expanded it. Yet his point was taken up by the reviewers. Hans Kaiser, who in 1924 reviewed the first Dutch edition in the *Historische Zeitschrift*, wrote that Huizinga's reproach was unnecessary: 'Is there anyone who can seriously

8. Werner Kaegi, *Das historische Werk Johan Huizingas* (Leyden, 1947) 21.

maintain that mediaeval history can be written exclusively on the basis of official documents to the neglect of narrative sources?'[9.] After reading the second German edition, Marc Bloch, on the other hand, agreed wholeheartedly with Huizinga's plea on behalf of narrative sources and stated this explicitly in 1928 in Strasbourg.[10.] In 1926 another German reviewer, Franz Arens, made an effort to understand Huizinga's position but ultimately rejected it. He wrote:

> One continually perceives an idealistic spirit trying to make its way through the contemporary climate of ideas, which appears to be ruled exclusively by political and economic considerations and values. (And he continues:) Perhaps we should presume a typically Dutch situation as the background here; in our country this kind of zeal would seem to be tilting at windmills.[11.]

In 1968, finally, Professor Rosalie Colie said in a somewhat generalizing way that Huizinga used in his book sources 'normally overlooked by the working historian'.[12.]

Thus, more than twenty years before Dr. Köster, a previous German author surmised that there existed in the field of Dutch mediaeval studies a situation which might explain Huizinga's attitude. What then was this situation - and is it true that Huizinga's assessment of the value of narrative sources did provoke a strong reaction on the part of his Dutch colleagues? The second question, as it stands, cannot be answered. In one professional journal specially concerned with Dutch history,[13.] not one word about *Herfsttij* was to be found. In the other professional journal, the *Tijdschrift voor Geschiedenis*, the mediaevalist Tenhaeff took one and a half pages to say that it was a pleasant book but that on two points serious criticism was called for: firstly Huizinga overemphasized the French element in Burgundian culture and secondly he neglected politics although this also is an expression of culture.[14.] Tenhaeff discussed neither Huizinga's method nor his sources and on the basis of his review it would have been impossible to predict that the book could ever come to be regarded as a classic masterpiece. For the time being no other review appeared in the Netherlands: the historical periodicals said no more about it for years. Köster, therefore, was right. As a matter of fact, some Dutch writers had commented long before him upon the singularly cool reaction of Dutch historical scholarship. In 1930 P.N. van Eyck and Menno ter Braak remarked that Huizinga's colleagues received *Herfsttij* with suspicion and embarrassing reserve,

9. Hans Kaiser, *Historische Zeitschrift*, CXXIX (1924) 302.
10. Marc Bloch, *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, VII (1928) 33-35.
11. Franz Arens, *Archiv für Politik und Geschichte*, VI (1926) 521.
12. Ros. Colie, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, VI (1968) 533.
13. *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*.
14. N.B. Tenhaeff, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XXXV (1920) 408-409.

whereas - Van Eyck went on - Dutch literary journals had acclaimed the appearance of *Herfsttij* with warm applause.[15.] Why the reserve of the historians?

In 1919 Dutch mediaeval studies were still in their infancy, even though archivists and professors such as Fruin, Blok and later on Gosses had made individual contributions in the field. It was only shortly after 1900 that in Utrecht the first Chair of Mediaeval History was established; it was held by the German Otto Oppermann, who had been trained in the rigorous German school. After that, the Catholic University of Nijmegen also appointed a professor of mediaeval history but before 1940 no other university in the Netherlands followed suit. The technique of scientific diplomatics had not yet been used for systematically examining Dutch mediaeval documents, still largely unpublished. Diplomatic studies constituted the major interest of the Utrecht school and it was necessary that it should be so. In comparison with other countries, Dutch mediaeval scholarship was very much behindhand, particularly in institutional, political and economic history. A great deal of work was now done, pioneering work with the one-sidedness that often accompanies it, but important results were obtained. It soon became evident, however, that such an almost fanatic application of the rules of diplomatics could lead to a hypercritical attitude. Thus a number of charters were adjudged to be false, which, it turned out later, were in fact perfectly authentic. Furthermore, this preoccupation with diplomatic material and, through it, with politico-institutional history led to an extremely one-sided evaluation of the narrative sources. These were seen as for the most part highly unreliable, and were therefore to all intents and purposes rejected as historical sources. This was an attitude which mediaevalists elsewhere had adopted too, for instance in Germany in the middle of the nineteenth century, but there this stage in the development of mediaeval studies had long since been left behind. The very late development of Dutch mediaeval scholarschip was due to the fact that the nation's most glorious history lay not in the Middle Ages but in the sixteenth and seventeenth centuries. The less spectacular history of the Middle Ages, which were, moreover, Catholic in their spiritual climate, held little attraction for Dutch nineteenth-century historians.

This was the situation in which Huizinga lived and worked. Through various circumstances his first publications in the historical field (1905-6) were related to a subject which in the perspective of his previous as well as of his later preoccupations may be considered rather eccentric and unexpected: the early history and institutions of the town of Haarlem. On the suggestion of the archivist S. Muller of Utrecht, he also edited, in 1911, the legal source material pertaining to this town.[16.] To pass from ancient Indian literature to the history of mediaeval Haarlem was a

15. M. ter Braak, *De Stem*, X (1930) 822-839; P.N. van Eyck, *Leiding*, I (1930) 203-222.
16. J. Huizinga, *Rechtsbronnen der stad Haarlem* (The Hague, 1911) (Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, 2e reeks, XIII).

very big step indeed, but, if we may believe his own words, the subject intrigued him. In the context of this investigation, Huizinga could not avoid pronouncing a judgment on the authenticity of Haarlem's town charter, but in arriving at a conclusion Huizinga had merely his intuition and common sense to guide him. In retrospect we may say that his reasoning was perfectly sound. Yet the 'real', that is, the trained mediaevalists used other instruments for this type of investigation: a thorough knowledge of diplomatics, of sigillography and of other auxiliary sciences, in which Huizinga had never been trained and which he had never taken up. Huizinga concluded that Haarlem's town charter was genuine. In 1923 he had the courage, or naiveté, to defend his opinion in a lively but nonetheless dignified article against the contentions of a pupil of Oppermann who in his doctoral thesis of 1921 attempted to prove that in the light of thorough diplomatic research the charter could not be regarded as genuine. Oppermann then took up the defence of his pupil. He did not refrain from drawing attention in a somewhat disparaging manner to what he saw as the amateurism of Huizinga's method. In his opinion Huizinga was not a mediaevalist but an old-fashioned dilettante.[17.] Since in these years almost all mediaevalists belonged to the Utrecht school, Huizinga's place was clear: outside the circle of his professional colleagues. Insiders will not be unacquainted with the fact that the young doctor whose views were attacked by Huizinga, Dr. C.D.J. Brandt, later came to oppose the excessive scepticism of Oppermann's school with regard to the authenticity of mediaeval charters and no longer supported the conclusions of his own dissertation. It is equally well known that, much later, the dissertation of H.P.H. Camps removed practically all doubts (apparently for good) as to the authenticity of the Haarlem charter.[18.] This, of course, does not vindicate Huizinga's somewhat questionable methods of investigation - it merely indicates the accuracy of his intuition.

This was the climate of opinion in 1919 when Huizinga published his *Herfsttij*. *Herfsttij* was based on chronicles, not on charters, it was a book not about politics, economic history or institutions, but about - as was stated in the subtitle - 'forms of life, thought and art'. The small circle of Huizinga's colleagues was shocked that a professor of history, including mediaeval history, could write a book so clearly opposed to the spirit of modern scholarship. But could one have expected anything different from a man whose inaugural lecture of 1905 had dealt with so elusive a subject as 'The aesthetic element in historical thought'? (VII, 3-23)[19.] In short, the

17. C.D.J. Brandt, *Bijdrage tot de kritiek van Hollandsche stadsrechten der XIIIe eeuw* (Utrecht, 1921); J. Huizinga, 'Noodwendig vertoog' (II, 22-34); O. Oppermann, *Opmerkingen over Hollandsche stadsrechten der XIIIe eeuw* (Utrecht, 1923) 18-26.
18. H.P.H. Camps, *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland en hun verhouding tot het recht van 's Hertogenbosch* (Utrecht, 1948).
19. English translation in: J. Huizinga, *Dutch civilisation in the 17th century, and other essays* (London, 1968) 219-243.

reactions published were not enthusiastic. The work was seen as rather unscholarly and not up-to-date, in fact as old-fashioned.

In the Netherlands another interesting objection was raised. In a long article, published in the general magazine *Onze Eeuw* ('Our Century'),[20.] the Utrecht archivist Muller praised Huizinga's achievement but rejected his results, on the grounds that the sources he used were one-sided and were responsible for the fact that the political and economic aspects of the period had been passed over. He also issued a stern warning to Huizinga: the practice of scientific inquiry, he wrote, and the attempt to give a literary form to the outcome of such an inquiry are two things which it is dangerous to combine. To quote him: 'Literary laurels are always somewhat dangerous for an historian.' Thus Huizinga's book was a failure as a scholarly historical work and it was literary in form. Was it then indeed - as evil tongues would have it - no more and no less than a novel?

It will have become evident by now that Franz Arens was right in thinking that Dutch historians were not sympathetic to *Herfsttij* and that in the Netherlands it might be necessary to break a lance for the value of narrative sources. Naturally Huizinga did not publicly respond to the many reviews of his work, certainly not to the reviews of the various translations. But in a letter to his publisher, H.D. Tjeenk Willink in Haarlem, dated January 10, 1920, Huizinga made a short comment on Muller's article in *Onze Eeuw*: 'Yesterday I read Muller's article. It was really rather silly'. This is not the reaction of a deeply shocked man. What Huizinga probably thought was so silly about Muller's views and those of all the other Dutch historians as well, was that they simply overlooked the fact that the subtitle of the book had set very definite limits to the subject. In his preface to the second Dutch edition Huizinga emphatically drew attention to this subtitle, since it also explained the one-sidedness of his source material.

More than ten years later, Ter Braak and Van Eyck put forward the hypothesis that, indirectly, the rather indifferent or hostile tone of the Dutch reviews exercised a major influence on Huizinga's development. They surmised that Huizinga was deeply shocked by the fact that *Herfsttij* was so coolly received by Dutch historians and so loudly praised by literary critics. According to Van Eyck this had two consequences. After this time Huizinga increasingly emphasized the cultural value of critical, scholarly historiography. Secondly, Van Eyck says, Huizinga started to attack pseudo-history with ever-increasing bitterness. All this meant that 'the sifter of facts' had overcome 'the creator of forms'. I am personally very sceptical about this interpretation which I do not think corresponds to the facts, and I can find no indication whatever that Huizinga ever, then or later, saw his *Herfsttij* as a work that it would be fair to compare in any respect with the pseudo-history or 'histoire parfumée' he despised.

20. S. Muller Fzn., *Onze Eeuw*, I (1920) 78-104.

If the Dutch historians totally failed to understand the greatness of *Herfsttij*, did the historical profession outside the Netherlands immediately perceive its real value? Not at all. The Belgian historians, for instance, paid very little attention to Huizinga; the *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* mentioned the second Dutch edition only in the list of new books and in a later volume also the Spanish translation was merely catalogued. In the *Revue du Nord* (partly Belgian), which was founded in 1940, Huizinga's name was never mentioned, neither through any discussion of his books nor through an obituary. When I studied at the University of Ghent during the academic year 1947-8, I noticed that the students had no knowledge of Huizinga and had not read any of his works. They explained this by saying that their professors did not consider the reading of his works at all necessary. I do not know if this was true, but certainly the more advanced students with whom I had contact found it very strange that I had spent a good deal of time preparing the bibliography of Huizinga printed in the last volume of the *Verzamelde Werken* and correcting the proofs of several other volumes.

In England two reviews of *Herfsttij* were published in 1925. They probably did not stimulate English interest in the book. The *English Historical Review* published a review of two and a half pages by Kingsford,[21] which is so confused and incoherent that the reader of today is unable to make out what the author was trying to say. Kingsford started by suggesting that a work like *Herfsttij* could not have been written about the English fourteenth and fifteenth centuries, since neither the fine arts nor the literature of the period could be compared with their Burgundian counterparts. I must say I have my doubts about this, but I do not pretend to know better. Then he contends that a human being of the fifteenth century probably felt the same passions as we do today. Huizinga would have discovered this, he says, if he had seen more private letters and archive material. Our immediate question here is: where would one be able to find such private correspondence? But although Kingsford does not seem to have grasped the full significance of his own remark, it must be emphasized that he drew the attention to a vital problem which - as I shall indicate later - it was the merit of Lucien Febvre to explore further. Finally a direct quotation from Kingsford's review:

> Dr Huizinga, in his protest against the methods of the scientific historian, who is in risk of neglecting the difference of tone in the life of the fifteenth century and makes a craze of economic causes, has somewhat obscured the political and social evolution which was the real moving force of the times.

Huizinga, according to this reviewer, did not see ‘the real moving force’; this, of course, was a fatal flaw. But was it really true that Huizinga had placed himself explicitly in opposition to the scientific historian? What kind of historian did Hui-

21. C.L. Kingsford, *English Historical Review*, XL (1925) 273-275.

zinga consider himself to be then? Kingsford probably did not contribute to Huizinga's fame in England.

More sensational, and therefore undoubtedly more stimulating for the sale of the book, must have been Crump's conclusion in *History* in the same year 1925:[22.]

> And yet it leaves on the mind a curious impression; a sort of suspicion seizes the reader that if Professor Huizinga is right, most men who lived in the fourteenth and fifteenth centuries must have been practically insane.

In a sense he is right, A psychiatrist told me, when I asked him about it, that, if the *Herfsttij*-people were walking around in Europe today, they would very quickly be shut up in a mental institution. Insanity, however, is a time-and-culture-bound concept, and certainly on this point we should not apply modern standards to persons living in the fifteenth century. Here again, the reviewer raises an essential point, but, as it were, without realizing it. And again, it was Lucien Febvre who later recognized the real significance of the problem, that is the problem of historical psychology.

One gets the impression that the American historical journals were much more sympathetic towards *Herfsttij*. Doubtless this was a consequence of their own brand of mediaeval scholarship which allowed for the use of chronicles rather than of archive material, which was not easily available. Nevertheless an anonymous reviewer[23.] describes the book as somewhat extravagant and therefore ultimately unsatisfactory. In the *American Historical Review*, however, appeared a fairly enthusiastic review. Although the conclusion of *Herfsttij* is considered disappointing because 'the advent of the new form' was not sufficiently developed, there is on the other hand so much praise that the review as a whole may be characterized as laudatory. It is interesting that the reviewer notices that Huizinga made use of psychological and sociological 'laws'. About the first two chapters he says: 'This seems altogether too sweeping and sociological'. In 1925, apparently, this was not good form, at least not in the *AHR*.[24.]

Let us now turn to the German reviews, which - whether or not they ultimately influenced Dutch opinion - are distinctly positive, although here too there is no lack of criticism. The essential difference between the reviews we have discussed earlier and these German reviews is that the German historians and art historians were perfectly aware that they were criticizing a fundamentally important book. This is not apparent in the Dutch, Belgian, British or American reviews.

Some art historians refused to accept unquestioningly Huizinga's thesis that the painting of the brothers Van Eyck did not herald any kind of Renaissance. Richard

22. C.G. Crump, *History*, X (1925) 163-164.
23. *The Nation*, CXXII (1926) 262.
24. G.C. Sellery, *American Historical Review*, XXXI (1925-1926) 113-114.

Hamann,[25.] for instance, compared *Herfsttij* to Burckhardt's *Cultur der Renaissance*, and attempted to prove, chapter for chapter, that the new form that was coming was far more important than Huizinga suggested. His criticism sounds somewhat strained. But Huizinga had, of course, been conscious of the fact that art historians in particular would contest his position on this subject. His intuitive conviction that the Van Eycks did not belong to the Renaissance was one of the main premises of his description of the late Middle Ages.

The *Historische Zeitschrift*[26.] described *Herfsttij* as an important book and stated - unlike the Dutch reviewers - that the work combined strict scientific investigation with a very readable style. It is worth noticing that the *HZ* reviewed *Herfsttij* before the German translation was published. The *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, however, is disappointing because in the review on *Herfsttij* which it printed, no socio-political, socio-historical or even sociological comment is to be found.[27.] The reviewer rejected, as the art historians also did, Huizinga's judgment on Jan van Eyck. In the *Archiv für Politik und Geschichte* Franz Arens[28.] praised *Herfsttij* exuberantly, but raised a fundamental question. If one agrees, he wrote, with Huizinga's dictum that dreams are more important than census and tax figures, must one then necessarily conclude that reality outside such dreams consists exclusively of these figures? Were not the dreams of the *Herfsttij* people an anachronism, and did not a very important primary reality exist beside those dreams, a reality certainly not made up of facts and figures alone?

Finally, in the *Göttingische gelehrte Anzeigen*[29.] appeared a seven-page review of *Herfsttij* by A. Hessel. There, at last, it is approvingly stated that thanks to its psychological analysis of late mediaeval men, the book is modern. This is a remark with which I heartily agree. If an uninitiated reader happens to look at this paper he may well come to the conclusion that I am dealing with an old-fashioned book, and indeed this was exactly what in some circles it was considered to be. I was delighted when at last I found a review in which a professional historian emphasized its modernity.

But Hessel had some critical remarks to make as well, one of them being that in his view *Herfsttij* was too vague a book. He hardly elaborated this, but I have the impression that he intended to express the feeling formulated with rare precision by Huizinga's son Leonhard:

> Even in that masterwork, *Herfsttij*, I sense that curious inability to bring the whole to a good conclusion, which for me typifies some of his works. At the beginning I have

25. Richard Hamann, *Repertorium der Kunstwissenschaft*, XLVI (1925) 151-152.
26. See note 9.
27. Hans Huth, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, LIV (1925) 252-254.
28. See note 11.
29. A. Hessel, *Göttingische gelehrte Anzeigen*, CLXXXVI (1924) 81-87.

> the feeling: Here is a perfect work of art being created. Here he is building a bridge which, in one mighty span, in superb harmony and symmetry, will reach the other side. But, later, doubts arise. Does not the almost completed bridge stop short in the scaffolding when its builder loses himself in ever new examples of his thesis, and thus in repetition?[30.]

I know of no other evaluation that combines so much basic criticism with so much justified sympathy.

The last German reviewer I mention here is Hans Günter, who in 1926 wrote a very extensive article in the *Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft*.[31.] Günter probed deeply into the psychological aspect of *Herfsttij* and he expressed serious criticism:

> Problems are described for which the explanation that such behaviour is universally human is adequate. The tension which the book discusses in chapters one and thirteen is not mediaeval but universally human, and indeed modern too, as long as good and evil, passion and conscience exist side by side and opposite each other.

This brings us to the interesting question of how modern French historiography, whose greatest contribution I consider to be the discovery of the 'histoire des mentalités' or psychological history, reacted to *Herfsttij*. The French history of *Herfsttij* contains an element of tragedy. Very soon after 1919 Gabriel Hanotaux was already trying, through the Dutch and French Academies, to have the work published in France. It was translated at once, but Hanotaux could not find a publisher. It was only in 1932 that *Herfsttij* at last appeared in French, with a preface by Hanotaux himself.[32.] This preface may be partly responsible for the fact noted by Lucien Febvre,[33.] that the book was so little known in France. It may not have been too stimulating to read in the preface: 'The state is order; law is its measure; work is salvation; and finally: let us gather from this book many an edifying lesson'. Perhaps it is not fair to be so sceptical now about statements made thirty years ago, but Hanotaux was already 79 years old in 1932 and although he was an honoured member of the Academy, it is doubtful if he was still very influential. And surely, he was not the right propagandist for *Herfsttij*.

Although the French are sometimes criticized with some justification for ignoring foreign publications, I know at least five French reviews of *Herfsttij* written even before the French translation was published. Four reviewers discussed the first German edition, one, Marc Bloch, the second. One of these early reviews is more comical than important, for us at any rate. The *Revue Bénédictine* was irritated by the fact that Huizinga showed little appreciation for the simple beliefs of the Catho-

30. Leonhard Huizinga, *Herinneringen aan mijn vader* (The Hague, 1963) 194.
31. H. Günter, *Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft*, XLVI (1926) 622-630.
32. J. Huizinga, *Le Déclin du Moyen Age* (Paris, 1932).
33. Lucien Febvre, 'Comment reconstituer la vie affective d'autrefois. La sensibilité et l'histoire' (1941), *Combats pour l'histoire* (2nd ed., Paris, 1965) 226.

lic faithful: ‘Is there not a tendency toward a Protestant or Jansenist spirit discernible in his criticism of certain kinds of worship of the Virgin Mother and the Saints?[34.]

Marc Bloch's review[35.] was the first of real importance in France. He described *Herfsttij* as ‘a capital book’, and as ‘one of the most original and suggestive historical works that have been written for a long time.’ One recognizes the founder of the *Annales* when he writes: ‘It is a study of historical psychology, which is collective psychology, of course.’ But in the *Annales* itself the first French edition of *Herfsttij* was not reviewed and this makes it somewhat difficult to ascertain what in those early years of its existence the members of this group thought about Huizinga's book. According to the testimony of younger members of the *Annales* Huizinga's work undoubtedly exercised a certain amount of influence in the sense that it was considered to be stimulating and in line with the preoccupations of the group. In a personal letter Robert Mandrou kindly told me that Lucien Febvre always spoke of Huizinga with the utmost respect and admiration, an attitude also apparent in his preface to the French translation of Huizinga's *Erasmus*. In other passages Febvre wrote about Huizinga in the same way. In 1935 he described *Herfsttij* as an admirable psychological monograph,[36.] in 1938 as ‘a highly suggestive book’ in which, however, - and this was a fundamental critical note - much was stated without being explained; explanation, he thought, called for more systematic research.[37.] In 1941 Febvre wrote[38.] that in France the book had not had the success it deserved. Trying to account for this he sought for other than merely external factors and asked himself whether weaknesses in Huizinga's own conception might have been one of the causes of French indifference. Indeed, *did* the late Middle Ages constitute ‘a special and distinct period in the affective history of man?’ According to Lucien Febvre, Huizinga's starting point was questionable. He should first have realized that humanity generally is characterized by an ‘ambivalence des sentiments’, and thereafter he should have asked himself if in some periods particular elements in the spectrum of human sensibility are more prominent than in others. Only then would he have been able to approach the subject from the right angle.

Although both Marc Bloch and Lucien Febvre continued throughout their life to give *Herfsttij* the full measure of their admiration, in the course of the years they came nevertheless to formulate increasingly critical reservations. Small wonder! In the beginning they were delighted to discover a kindred spirit, but the more refined their own research methods in the ‘histoire des mentalités’ became, the more sharply aware they themselves became of Huizinga's shortcomings in this

34. P. Rox, *Revue Bénédictine*, XXXVIII (1926) 87-88.
35. See note 10.
36. Lucien Febvre, ‘De Sluter à Sambin’, *Combats*, 300.
37. Lucien Febvre, ‘Une vue d'ensemble. Histoire et psychologie’, *Combats*, 215.
38. See note 33.

respect. It is a great pity that *Herfsttij* was published so late in the only country in which, through its approach and its method, it could have exerted influence in 1919 and in the years immediately thereafter. When it finally was published, it was regarded as a work related in spirit to the *Annales* but lacking the precision of method which the *Annales*-group was trying to establish.

Let me summarize. In surveying the whole corpus of reviews of *Herfsttij* the reader cannot help being surprised by the fact that only very few authors were able to understand what was so unusual about a book which some of them greatly admired. Comment upon Huizinga's use of source material remained superficial. The reviewers failed to recognize that Huizinga was exploring what was to become a totally new field of historical research, the 'histoire des mentalités' or psychological history. Only the French at that moment would have been able to see it. All reviewers, with one exception, missed another important point which to us is obvious: the connection between *Herfsttij* and Burckhardt's work. One has the impression that in his studies on the Renaissance Huizinga himself was the first to draw attention to this. It is equally striking that none of the reviewers made any comment on Huizinga's aristocratic attitude or his cultural pessimism. When many years later *Herfsttij* was often mentioned in discussion of Huizinga's conception of cultural decline, this was due to his *In the Shadow of Tomorrow*. Before the publication of that book no one had ever done so.

This, then, was *Herfsttij* in the years when Huizinga was not yet a European figure; this was *Herfsttij* without the later Huizinga: an unusual book that, notwithstanding its sales figures, became influential much more slowly than one might have supposed, a book that was not old-fashioned in 1919 but, on the contrary, in several important ways too modern to be immediately understood.

Probably the author, working and studying all by himself in a somewhat isolated situation, did not anticipate the influence of his approach and method. As far as I know, he did not notice that in the 1930s Marc Bloch and Lucien Febvre, both of whom he admired, were starting a school and a periodical in which some of his own preoccupations were more fully and systematically developed. Huizinga had little interest in methodology. Yet he wrote a book that gives much more than a brilliant portrait of a period. It inspired historians to look at history generally in a totally new manner.

6. Huizinga et les themes macabres
Philippe Ariès

I. La position du problème

Des recherches en cours sur les attitudes devant la mort m'ont amené à relire, longtemps hélas après la première découverte, au temps ancien de mes études, le *Déclin du Moyen Age*, et j'ai été surpris par sa merveilleuse fraîcheur. Il faut se rappeler que ce livre a paru en France il y a quarante ans, en 1932, à une époque où l'histoire événementielle ou historisante n'avait pas capitulé et où la nouvelle histoire, celle d'aujourd'hui, se voulait d'abord, malgré quelques grands livres pionniers, économique et sociale: rappelons nous le premier titre des *Annales* de L. Febvre et de M. Bloch. C'est seulement depuis une décennie que l'histoire des mentalités fondée justement par Huizinga, Febvre, Bloch, auquel j'ajouterai M. Praz,[1] a recruté bon ou mal an un contingent de chercheurs et de thésards suffisant pour faire bonne figure scientifique. C'est pourtant alors, en pleine innovation de l'histoire économico-sociale, que Huizinga dénoncait ses insuffisances - ou sa suffisance: 'Les historiens modernes qui, dans les documents, essayent de suivre le développement des faits et des situations à la fin du Moyen Age accordent en général peu d'importance aux idées chevaleresques, qu'ils considèrent comme un monde sans valeur réelle'. Le but de l'historien socio-économique n'aurait-il pas dû être justement, de chercher par-dessous des apparences jugées insignifiantes, les motivations profondes? Certes, reconnaît Huizinga: 'Les hommes qui firent l'histoire de ces temps-là, princes, nobles, prélats ou bourgeois, ne furent pas des rêveurs, mais des hommes publics et des marchands froids et calculateurs'. Au XVe siècle 'la puissance commerciale de la bourgeoisie étayait la puissance monétaire des princes'. Toutefois il ajoute: 'sans doute, mais l'histoire de la civilisation doit s'occuper aussi bien des rêves de beauté et de l'illusion romanesque que des chiffres de la population et des impôts'. Et en 1930 l'histoire démographique n'avait pas encore envahi nos bibliothèques! Pour la connaissance de la civilisation d'une époque, ajoute-t-il enfin: 'l'illusion même dans laquelle ont vécu les contemporains a la valeur d'une vérité'.[2] Phrase qu'on dirait d'aujourd'hui,

1. Mario Praz, *The Romantic Agony* (Londres, 1933).
2. J. Huizinga, *Le déclin du Moyen Age* (Paris, 1932) 98.

qui revendique le droit d'écrire l'histoire des illusions, des choses inaperçues, imaginaires: l'histoire dite aujourd'hui des mentalités.

C'est l'une de ces 'illusions', l'illusion macabre, que je voudrais étudier ici, en restant fidèle à l'esprit de Huizinga, même quand je m'écarte un peu de sa lettre et en hommage à sa mémoire. Les données macabres du XIVe-XVe siècle, Huizinga les a situées dans une série de faits constitués de données synchroniques, c'est-à-dire datées toutes d'une même époque, du XIVe au XVIe siècle. Dans une telle série, dans le corpus ainsi formé, les données macabres étaient des éléments parmi d'autres, comme les allégories, la sensibilité aux couleurs, l'émotivité etc. Le but de Huizinga était en effet de saisir les caractères originaux de cette époque, prise dans sa totalité et considerée comme une totalité homogène. On sait qu'il est parvenu à une représentation dramatique, pathétique de cette époque. Aujourd'hui cette version noire est toujours admise. M. Mollat et J. Glénisson trouvent même dans les grandes pestes et dans les crises économiques sa confirmation.[3.] D'autres historiens au contraire comme J. Heers[4.] contestent ce caractère de catastrophe: *Grammatici certant*. De plus savants fairont mieux que moi le point de ce débat. Qu'il suffise ici de constater que les faits macabres sont situés par Huizinga et par les auteurs qui le suivent dans une perspective de crise.

De nos jours, A. Tenenti a de son côté apporté une autre contribution.[5.] Il n'est pas facile de ramener à une formulation trop simple la diversité des analyses de Tenenti. Est-ce que je trompe beaucoup en balisant dans son oeuvre les deux directions suivantes? D'une part, l'opposition d'un Moyen Age finissant où la vie terrestre est considérée comme l'antichambre de l'éternité, et d'une Renaissance où la mort n'est plus l'épreuvre qu'il faut gagner à tout prix, et n'est même plus toujours le début d'une vie nouvelle. D'autre part, l'opposition d'un amour passionné du monde d'ici-bas, et du sentiment amer et désespéré de sa fragilité, que traduisent les signes de la mort physique. Dans tous ces systèmes de pensée, les donneés macabres sont situées dans leur temps et reliées aux autres données de leur temps, afin d'atteindre une meilleure compréhension de ce temps.

Le but que je vous propose ici sera différent de celui recherché par Huizinga ou Tenenti. Ces mêmes données macabres, je tenterai de les situer dans une série de faits organisés autrement. La série de Huizinga était synchronique, la mienne sera diachronique, c'est-à-dire constituée de données ressemblant aux données macabres du XVe siècle, mais les unes antérieures, les autres postérieures. Disons plus sim-

3. M. Mollat, *Genèse médiévale de la France moderne*, *XIVe-XVe siècles* (Paris, 1970); J. Glénisson, e.a., *Textes et documents d'histoire du Moyen Age*, *XIVe-XVe siècles*, I, *Perspectives d'ensemble: les 'crises' et leur cadre* (Paris, 1970).
4. J. Heers, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux* (Paris, 1970) 118-121, 231-233, 321-326 et *passim*.
5. A. Tenenti, *La vie et la mort à travers l'art du XVe siècle* (Paris, 1952); *Idem*, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento* (Turin, 1957).

plement que je voudrais esquisser une histoire comparée des thèmes macabres dans une longue durée, du XIIIe au XVIIIe siècle. Nous partirons néanmoins toujours du XVe siècle. Quand on parle de thèmes macabres, on se reporte spontanément au XVe siècle, un peu avant, un peu après, parce que c'est à cette époque que les historiens les ont repérés et analysés, c'est pour comprendre cette époque qu'ils les ont interprétés. Il suffira donc de rappeler brièvement les éléments du corpus déjà réuni par les historiens. Nous le compléterons ensuite en amont vers le XIIIe siècle, en aval vers le XVIIe-XVIIIe siècle, avant de revenir au XVe siècle pour présenter un essai d'explication, et enfin nous nous reporterons au début du XIXe siècle pour en saisir l'évolution à son terme.

Le corpus de base a été constitué à partir de deux sortes de sources: les sources iconographiques et les sources littéraires. Les sources iconographiques sont d'abord les plus connues, quoique peut-être pas les plus significatives: les tombeaux à transis, où les défunts sont représentés mangés par les vers, en cours de décomposition. Notons, cela est important, que de tels monuments sont peu nombreux et assez localisés. La majorité des tombeaux suivaient d'autres modèles, d'autres canons. Ensuite les danses macabres et les triomphes de la mort, des fresques destinées à la décoration des charniers, c'est-à-dire des cimetières. Elles ont été très etudiées. Enfin les illustrations de l'office des morts, dans les 'Heures'. On rattachera à ces peintures de manuscrits souvent très frappantes, les gravures de bois des *Artes Moriendi*, manuels de préparation dévote à la bonne mort.

Après les sources iconographiques, les sources littéraires. Sermons et poèmes comme ceux de Deschamps, de Chastellain, de Villon jusqu'à Ronsard. Parmi ces poètes, les uns pourraient être considérés comme des illustrateurs de l'iconographie macabre, car ils ne lui ajoutent rien. D'autres vont plus loin parce qu'ils établissent une relation impressionnante entre la décomposition du corps après la mort, et les conditions les plus habituelles de la vie. Ils montrent sous la peau du vivant qui se croit en bonne santé, les organes horribles, les liquides infectes, les 'puces et cirons' qui, le jour de la mort, triompheront du corps et le feront disparaître. Ces poètes donnent une importance particulière aux descriptions de la maladie et de l'agonie.

Mais il est remarquable qu'ils ne seront pas suivis, ni imités par les artistes, peintres ou sculpteurs. Ceux-ci hésitent au contraire à représenter les signes extrêmes de la souffrance et de l'agonie. Le gisant au lit malade des *Artes Moriendi* ne montre pas qu'il est à la dernière extrémité. Ce n'est donc pas l'homme en train de mourir que retient d'une manière générale l'imagerie du XVe siècle. Le caractère original qui est commun à toutes ses manifestations, iconographiques et littéraires, et qui est essentiel, est la décomposition. C'est-à-dire qu'on veut alors montrer ce qui ne se voit pas, ce qui se passe sous la terre et qui est le plus souvent caché aux vivants. Bien entendu les écrivains spirituels du XIIe et XIIIe siècle, les auteurs ascétiques

du *contemptus mundi* n'avaient pas manqué d'évoquer la destruction à laquelle étaient destinés les corps les plus beaux, les carrières les plus glorieuses: *ubi sunt*... Mais jamais encore l'image du 'sac d'excréments', n'avait eu un tel retentissement dans la sensibilité. La thématique, à l'origine pieuse, a changé de caractère; Huizinga reconnaît qu'elle est 'très éloignée d'une véritable aspiration religieuse'. Il est donc hors de doute que nous nous trouvons alors devant un trait nouveau de mentalité: 'profond découragement causé par l'humaine misère', écrit Huizinga. Il nous met sur la voie; nous y reviendrons après avoir comparé les données macabres du XVe siècle à celles qui l'ont précédé et suivi. D'abord à celle qui l'ont précédé.

II. Les représentations de la mort aux xiiE et xiiiE siècles

Laissons de côté les précurseurs religieux anciens du *contemptus mundi*, du *memento mori*, et attachons nous plutôt à la représentation habituelle de la mort et au réalisme de cette représentation. Deux observations s'imposent. La première est suggérée par un grand changement de la coutume funéraire qui doit se situer vers le XIIIe siècle et un peu avant. Jusqu'au XIIe siècle, et encore longtemps après dans les pays méditerranéens comme la France méridionale et l'Italie, le mort était transporté directement au sarcophage de pieèrre où il sera déposé, le visage découvert, même si, quand il était riche et puissant, il était enveloppé dans un tissu précieux. Or à partir du XIIIe siècle, le visage du mort est dérobé aux regards, soit que le corps soit cousu dans le linceul, soit qu'il soit enfermé dans un 'sarceu' de bois ou de plomb: un cercueil. On prit l'habitude, prévue depuis déjà longtemps dans les rituels, mais certainement rarement suivie dans la pratique commune, de déposer le corps devant l'autel pendant au moins une des trois hautes messes prévues pour le salut de son âme. Le cerceuil déjà fermé était encore dissimulé sous un tissu ou *pallium* (poëlle) et en outre sous un échafaud de bois qui n'a guère changé jusqu'à nos jours et que depuis le XVIIe siècle nous appelons catafalque (de l'italien *catafalco*), mais qu'on appelait auparavant ou chapelle ou plus souvent représentation. Chapelle, parce qu'il était entouré d'un luminaire comme l'autel d'une chapelle. Représentation, parce qu'il avait été dans le cas des grands de ce monde, surmonté d'une statue de bois et de cire qui représentait le défunt, à la place de son cadavre. La statue est restée en usage jusqu'au début du XVIIe siècle, dans les cas des funérailles royales. Ailleurs, dans les funérailles plus simples le catafalque en tenait lieu, et encore à la fin du XVII siècle, le mot 'représentation' est utilisé dans les testaments ou dans les textes de fondations pieuses comme synonyme de catafalque.

On a donc, autour du XIIIe siècle, reculé devant la vue du cadavre, et devant l'exposition du cadavre dans l'église. Notons en passant que les pays où le corps

est resté longtemps découvert, comme l'Italie, ont été aussi les plus réfractaires aux courants macabres du XVe siècle, c'est-à-dire à la représentation du transi ou de la momie.

La seconde observation est suggérée par la pratique des masques mortuaires qui apparaît au XIIIe siècle. Elle est d'ailleurs liée à celle de la représentation. On prélève le masque sur le visage du mort pour que la représentation soit tout à fait ressemblante. Il servait aussi à obtenir la ressemblance du portrait du défunt sur son tombeau. Après la mort de Saint Louis, pendant le retour en France des croisés, la reine Isabelle d'Aragon mourut d'un accident de cheval en Calabre. Sur son tombeau de chair (ses os furent transportés à Saint Denis) elle est représentée en priante, à genoux, les mains jointes, aux pieds de la Vierge; quoique son attitude appartienne à la vie, sa figure est celle d'une morte, laide, la joue déchirée par la chute et mal racommodée par un point de suture parfaitement visible, les yeux fermés. Cette oeuvre montre à l'évidence que les traits cadavériques n'étaient pas reproduits pour faire peur, comme un objet d'horreur, un *memento mori*, mais qu'ils étaient reproduits comme la photographie instantanée et réaliste du personnage. Nous disons encore aujourd'hui qu'un portrait est pris sur le vif. On le prenait alors sur le mort, et on ne voyait pas de différence: c'était toujours pour faire vivant.

L'époque dite macabre des XIVe-XVe siècles n'a rien changé à cette pratique. Il existait à Saint Sernin de Toulouse des statues de terre cuite représentant les anciens comtes de Toulouse. Elles dataient du début du XVIe siècle, et les figures sont obtenues à partir de masques mortuaires. On les appelait ‘les momies des comtes’, mais en pleine période de danses macabres et de transis, elles ne sont pas destinées à faire peur, seulement à rappeler le souvenir des anciens bienfaiteurs de l'église. Il en a été de même dans les siècles suivants: ni les macabres des XVe-XVIe siècles, ni les baroques du XVIIe siècle, auteurs de pompes funèbres emphatiques, n'ont cherché à revenir sur le parti adopté au XIIIe siècle d'enfermer le corps dans une boîte et de le dérober aux regards. Il n'existe peut-être pas autant de contradiction qu'on croirait entre le refus de voir le cadavre réel, et la volonté de représenter le vivant avec les traits de ce même cadavre, car ce n'est pas le cadavre qu'on reconstitue, mais le vivant à l'aide des traits du mort, et enfin on demande à l'art de se substituer à la réalité brute.

III. Eros et Thanatos du XVIe au XVIIIe siècle

Complétons maintenant notre corpus avec les données macabres postérieures au XVe siècle. Disons d'abord qu'un grand fait apparait tout de suite: cette évocation de la mort réaliste et vraie, cette présence du cadavre lui-même, que le Moyen Age, même à son automne macabre, n'a pas tolerée, la période suivante du XVIe au

XVIIIe siècle va les rechercher avec délectation. Elle ne les cherchera ni dans les funérailles ni dans les tombeaux. Les tombeaux ont suivi une évolution vers le dépouillement et la 'néantisation', qui a un autre sens, et que nous laisserons ici de côté. C'est plutôt dans le monde des fantasmes, des 'illusions romanesques', comme disait Huizinga, qu'elle s'est exprimée. La mort est devenue alors, alors et non pas au XVe siècle, un objet de fascination et les documents à ce sujet sont très nombreux et significatifs. Je ne pourrai ici que les caractériser brièvement. Ils se ramènent à deux grandes catégories, apparentées d'ailleurs l'une à l'autre, celle de l'érotisme macabre et celle du morbide.

Du XVIe au XVIIIe siècle, il s'est opéré un rapprochement nouveau dans notre culture occidentale entre Thanatos et Eros. Les sujets macabres du XVe siècle ne présentaient aucune trace d'érotisme. Voici que dès la fin du siècle et au XVIe, ils se chargent de sens érotiques. La maigreur squelettique du cheval du cavalier de l'Apocalypse de Dürer, qui est la mort, a laissé intacte sa capacité génitale, qu'il ne nous est pas permis d'ignorer. La mort ne se contente pas de toucher discrètement le vif, comme dans les danses macabres, elle le viole. La mort de Baldung Grien s'empare d'une jeune fille avec les attouchements les plus provocants. Le théatre baroque multiplie les scènes d'amour dans les cimetières et les tombeaux. On en trouvera quelques-unes analysées dans *La littérature de l'art baroque* de Jean Rousset.[6.] Mais il suffira d'en rappeler une plus illustre et connue de tous, l'amour et la mort de Roméo et Juliette dans le tombeau des Capulet.

Au XVIIIe siècle on raconte des histoires assez semblables de jeune moine couchant avec la belle morte qu'il veille, et qui, quelquefois, n'est qu'en état de mort apparente. Aussi cette union macabre risque-t-elle de ne pas être sans fruits.

Les exemples qui précèdent appartiennent au monde des choses qu'on disait alors 'galantes'. Mais l'érotisme pénètre même l'art religieux, à l'insu des moralistes rigoureux qu'étaient les contreréformateurs. Les deux saintes romaines du Bernin, Sainte Thérèse et Sainte Ludovica Albertoni, sont représentées au moment où elles sont ravies par l'union mystique avec Dieu, mais leur extase mortelle a toutes les apparences exquises et cruelles de la transe amoureuse. Depuis le président de Brosse, on ne peut plus s'y tromper, même si le Bernin et ses clients pontificaux étaient bien réellement dupes.[7.]

De ces thèmes érotico-macabres, il faut rapprocher les scènes de violence et de torture que la Réforme tridentine a multipliées avec une complaisance que les contemporains ne soupçonnaient pas, mais dont l'ambiguité nous paraît aujourd'hui flagrante, informés comme nous sommes de la psychologie des profondeurs: Saint Barthélemy écorché vif par des bourreaux athlétiques et dénudés, Sainte Agathe et les vierges martyres dont on 'découpe menu les mamelles pendantes'. La lit-

6. Jean Rousset, *La littérature de l'âge baroque en France. Circé et le paon* (Paris, 1953).
7. Cha. de Brosse, *Lettres historiques et critiques sur l'Italie* (Paris, an VII [1799]).

térature édifiante du bon évêque Camus n'hésite pas à accumuler les morts violentes et les supplices effrayants, dont il cherche, je veux bien, à tirer des leçons morales. L'un des livres de cet auteur intitulé *Spectacle d'horreur* est un recueil de récits noirs.[8] Ces quelques exemples suffiront à caractériser l'érotisme macabre.

La seconde catégorie de thèmes correspond à ce que nous entendons aujourd'hui par morbide. Nous appelons morbide un goût plus ou moins pervers, mais dont la perversité n'est ni avouée ni consciente, pour le spectacle physique de la mort et de la souffrance. Du XVIe au XVIIIe siècle, le corps mort et nu est devenu à la fois un objet de curiosité scientifique et de délectation morbide. Il est difficile de faire le partage de la science froide, de l'art sublimé (le nu chaste) et de la morbidité. Le cadavre est le sujet complaisant des leçons d'anatomie, l'objet de recherches sur les couleurs du début de la décomposition, qui ne sont pas horribles ni répugnantes, mais qui sont des verts subtils et précieux, chez Rubens, Poussin et combien d'autres.

Sur les tombeaux où subsistent des corps nus le cadavre n'est plus le premier état de la décomposition: il est une image de la beauté. Le beau nu d'Henri II et de Catherine de Médicis par G. Pilon ont remplacé les transis rongés de vers.

Les planches d'anatomie n'étaient pas réservées à une clientèle médicale; elles étaient recherchées par les amateurs de beaux livres. De même la dissection étaitelle pratiquée en dehors des amphithéatres. Des amateurs avaient des cabinets de dissection, où ils collectionnaient des hommes en veine, en muscles. Le marquis de Sade raconte, dans un livre tout à fait décent, inspiré par un fait divers, comment la marquise de Ganges sequestrée dans un château, parvint à s'évader de sa chambre, la nuit, et comment elle est tombée par hasard sur un cadavre ouvert. Au temps de Diderot, on se plaignait dans la grande *Encyclopédie* que les cadavres disponibles étaient accaparés par ces riches amateurs et qu'il n'en restait plus pour les usages médicaux.

Cette fascination du corps mort, si frappante au XVIe siècle, puis à l'âge baroque, plus discrète à la fin du XVIIe siècle, s'exprime au XVIIIe siècle avec l'insistance d'une obsession. Les cadavres deviennent l'objet de manipulations étranges. A l'Escorial pour les infants d'Espagne, mais aussi aux Capucins de Toulouse, pour les trépassés ordinaires, les cadavres sont changés de place pour être séchés, momifiés, conservés. On pense, malgré toutes les énormes différences, aux retournements des morts à Madagascar. A Toulouse, les cadavres retirés des cercueils séjournaient un certain temps au premier étage du clocher, et un narrateur complaisant raconte comment il a vu des moines les descendre sur le dos. Ainsi momifiés, les morts pouvaient être exposés à la vue dans des cimetières décorés à la manière des rocailles, mais avec des os. Les lustres, les ornements y étaient composés

8. R. Godenne, *Les spectacles d'horreur de J.P. Camus*, *XVIIe siècle* (1971) 25-35.

avec de petits os. On peut encore voir de tels spectacles au cimetière de l'église des Capucins et à Santa Maria della Morte à Rome, ou aux catacombes de Palerme.

Après ce rapide examen du corpus macabre de la période moderne, on peut se demander ce qu'aurait pensé un Freud un siècle plus tôt. Mais en fait, ce Freud-là a existé, il s'appelle le marquis de Sade, et la simple citation de son nom suffit à montrer où nous a conduit l'enchaînement des faits érotico-macabres et morbides. La mort a alors cessé d'être considérée comme un événement, sans doute redoutable mais trop inséparable du monde de tous les jours pour ne pas être familière et acceptée. Quoique toujours familière et acceptée dans la pratique quotidienne de la vie, elle a cessé de l'être dans le monde de l'imaginaire où se préparaient les grands changements de la sensibilité.

Ainsi que l'a montré l'un de nos écrivains maudits, Georges Bataille,[9] la littérature érotique du XVIIIe siècle, et j'y ajouterai celle du XVIIe siècle, a rapproché deux transgressions de la vie régulière et ordonnée en société: l'orgasme et la mort:

> La débauche et la mort sont deux aimables filles
> Et la bière et l'alcove en blasphèmes fécondes
> Vous offrent tour à tour, comme de bonnes soeurs,
> De terribles plaisirs et d'affreuses douceurs. (Baudelaire)

La nouvelle sensibilité érotique du XVIIIe siècle et du début du XIXe siècle, dont Mario Praz a été l'historien, a retiré la mort de la vie ordinaire et lui a reconnu un rôle nouveau dans le domaine de l'imaginaire, rôle qui persistera à travers la litrérature romantique jusqu'au surréalisme. Ce déplacement vers l'imaginaire a introduit dans les mentalités une distance qui n'existait pas auparavant entre la mort et la vie ordinaire.

IV. Une signification du macabre du XIVe-XVe siècle

Maintenant que nous avons parcouru la longue série des données macabres du XIIe au XVIIIe siècle, nous pouvons revenir à notre point de départ, au XVe siècle et par conséquent aux analyses de Huizinga. Il semble que le macabre du XVe siècle, ainsi mis en situation à l'intérieur d'une très longue durée, nous apparaît sous un éclairage un peu différent de celui de la tradition historiographique. Nous comprenons d'abord, après ce que nous avons dit du XIIe et XIIIe siècle, qu'il n'est pas l'expression d'une expérience particulièrement forte de la mort, dans une époque de grande mortalité et de grande crise économique. Sans doute l'Eglise, et surtout les ordres Mendiants, se sont-ils servis des thèmes macabres, devenues po-

9. Georges Bataille, *Le mort* (Paris, 1967); *Idem, L'érotisme* (Paris, 1957).

pulaires pour d'autres raisons que nous allons voir, et ils les ont détournés dans un but pastoral, afin de provoquer la peur de la damnation.

Peur de la damnation et non pas peur de la mort, comme dit M. Le Goff.[10.] Quoique ces images de la mort et de la décomposition aient été utilisées pour éveiller cette peur, elles lui étaient pourtant à l'origine étrangères. Elles ne signifiaient au fond ni la peur de la mort ni celle de l'au-delà. Elles étaient plutôt le signe d'un amour passionné de la vie, et de la conscience douloureuse de sa fragilité, au seuil de la Renaissance: où l'on retrouve l'une des directions de Tenenti.

Pour moi, les thèmes macabres du XVe siècle expriment d'abord le sentiment aigu de l'échec individuel. Huizinga l'a bien saisi quand il écrit: 'Est-elle vraiment pieuse la pensée qui s'attache si fort au côté terrestre de la mort? N'est-elle pas plutôt une réaction contre une excessive sensualité?' Excessive sensualité ou plutôt cet amour passionné de la vie dont je parlais à l'instant en me référant à Tenenti. 'Est-ce la peur de la vie qui traverse l'époque [plutôt que la peur, je dirais: la conscience de l'échec de la vie], le sentiment de désillusion et de découragement?'[11.]

Pour bien comprendre cette notion de désillusion, d'échec, il faut prendre du recul, laisser un moment de côté les documents du passé et la problématique des historiens et nous interroger nous-mêmes, hommes du XXe siècle. Tous les hommes d'aujourd'hui, je crois, éprouvent à un moment de leur vie, le sentiment plus ou moins fort, plus ou moins avoué ou refoulé, d'échec: échec familial, échec professionnel... Chacun a entretenu depuis sa jeunesse des ambitions, et il s'aperçoit un jour qu'il ne les réalisera jamais. Il a raté sa vie. Cette découverte, parfois lente, souvent brutale, est une terrible épreuve qu'il ne surmontera pas toujours. Sa désillusion peut le mener à l'alcoolisme, au suicide. Le temps de l'épreuve arrive en général vers la quarantaine, parfois plus tard, et quelquefois maintenant, plus tôt, hélas! Mais il est toujours antérieur aux grandes défaillances physiologiques de l'âge, et à la mort. L'homme d'aujourd'hui se voit un jour comme un raté. Il ne se voit jamais comme un mort. Ce sentiment d'échec n'est pas un trait permanent de la condition humaine. Même dans nos sociétés industrielles il est réservé aux hommes, je veux dire aux mâles, et les femmes ne le connaissent pas encore. Il était inconnu du premier Moyen Age. Il est incontestable qu'il apparaît dans les mentalités au cours du second Moyen Age, à partir du XIIe siècle, d'abord timidement, et il s'impose jusqu'à l'obsession dans le monde avide de richesses et d'honneurs du XIVe au XVe siècle.

Mais il s'exprime alors autrement qu'aujourd'hui. L'homme d'aujourd'hui n'associe pas son amertume à sa mort. Au contraire, l'homme de la fin du Moyen Age identifiait son impuissance à sa destruction physique, à sa mort. Il se voyait en

10. J. Le Goff, *La civilisation de l'occident médiéval*. Collection Les grandes civilisations (Paris, 1964) 397.
11. Huizinga, *Déclin*, 144.

même temps raté et mort, raté parce que mortel et porteur de mort. Les images de la décomposition, de la maladie, traduisent avec conviction un rapprochement nouveau entre les menaces de la décomposition et la fragilité de nos ambitions et de nos attachements. Cette conviction si profonde donne à l'époque ce 'sentiment de mélancolie', intense, poignante, qu'évoque si bien Huizinga. La mort était alors chose trop familière, qui n'effrayait pas. Ce n'est pas par elle-même, mais par son rapprochement avec l'échec qu'elle est devenue émouvante. Cette notion d'échec doit donc retenir toute notre attention.

Qui dit échec dit programme, plan d'avenir. Pour qu'il y ait programme il a fallu considérer une vie individuelle comme l'objet d'une prévision volontaire. Il n'en avait pas toujours été ainsi. Il n'en était pas encore ainsi au XVe siècle pour la plus grande masse de la société qui ne possédait rien. Chaque vie de pauvre était toujours un destin imposé, sur lequel il n'avait pas de prise. En revanche depuis le XIIe siècle environ, nous voyons monter l'idée qu'on possède une biographie à soi, et qu'on peut agir jusqu'au dernier moment sur sa propre biographie. On en écrit la conclusion au moment de sa mort. Et il s'est ainsi créé une relation fondamentale entre l'idée de sa mort et l'idée de sa propre biographie. Toutefois, prenons y garde sans crainte de nous répéter, la mort ne faisait alors ni peur ni plaisir comme cela arrivera au XVIIe et XVIII siècle. Elle était d'abord très sèchement, le moment des comptes, où on fait le bilan (la balance) d'une vie. C'est pourquoi la première manifestation symbolique de la relation entre l'idée de la mort et la conscience de soi a été l'iconographie du jugement, où la vie est pesée et évaluée. Jugement dernier d'abord, et puis jugement particulier dans la chambre mème de l'agonisant. Ce sentiment de soi a mûri, et il a abouti à ce fruit d'automne, pour parler comme Huizinga, où l'amour passionné des choses et des êtres, l'*avaritia*, est rongé et détruit par la certitude de leur brièveté. 'Il faut laisser maisons et vergers et jardins'... Ainsi c'est au terme d'une poussée de deux siècles d'individualisme, que la mort a cessé d'être *finis vitae*, liquidation des comptes, et qu'elle est devenue la mort physique, charogne et pourriture, la mort macabre. Elle ne le restera pas longtemps. L'association entre la mort, l'individualité, la pourriture va se relâcher au cours du XVIe siècle.

Il serait facile de montrer comment à partir du XVIe siècle, les représentations macabres vont perdre leur charge dramatique, devenir banales et presque abstraites. Le transi est remplacé par le squelette, et le squelette lui-mème se divise le plus souvent en petits éléments, crânes, tibias, os, ensuite recomposés en une sorte d'algèbre. Cette seconde floraison macabre des XVIIe et XVIIIe siècles traduit un sentiment du néant bien éloigné du douloureux regret d'une vie trop aimée, tel qu'il paraît à la fin du Moyen Age. Les mêmes images peuvent avoir des sens différents. C'est que les images de la mort physique ne traduisent pas encore un sentiment profond et tragique de la mort. Elles sont seulement utilisées comme des

signes pour exprimer un sens nouveau et exalté de l'individualité, de la conscience de soi.

V. Où commence, au XIXe siécle, la peur de la mort?

Il faudra sans doute attendre bien plus tard, la fin du XVIIIe siècle et le début du XIXe, pour que la mort fasse vraiment peur et alors on cessera de la représenter. Il serait intéressant, même pour l'intelligence de l'attitude devant la mort au XVe siècle, de comprendre l'originalité de la mort romantique. Elle apparaît suffisamment dans les documents du corpus que nous avons analysés pour que nous puissions avant de conclure indiquer quelques-uns de ses traits.

Nous avons fait deux importantes constatations. D'une part comment, le Moyen Age tout entier, même à son terme, vivait dans la familiarité de la mort et des morts. D'autre part comment, à la fin du XVIIIe siècle, la mort avait été considérée, au même titre que l'acte sexuel, comme une rupture à la fois attirante et terrible de la familiarité quotidienne. C'est un grand changement dans les relations de l'homme et de la mort.

Sans doute ce changement a-t-il été observé seulement dans le monde de l'imaginaire. Mais il est ensuite passé dans le monde des faits délibérés, non sans d'ailleurs une très grande altération. Il existe en effet un pont entre les deux mondes, c'est la peur d'être enterré vivant et la menace de la mort apparente. Celles-ci apparaissent dans les testaments de la seconde moitié du XVIIe siècle et elles durent jusqu'au milieu du XIXe siècle. On entendait par mort apparente un état très différent de notre coma actuel. C'etait un état d'insensibilité qui ressemblait à la mort, mais aussi bien à la vie. La vie et la mort y étaient également apparentes et confondues. Ce mort-là pouvait éveiller le désir, mais ce vivant pouvait aussi être enfermé dans la prison du tombeau et se réveiller dans d'indicibles souffrances. Voilà qui a fait très peur, quoique les probabilités de tels accidents dussent être rares. Mais en réalité on trahissait ainsi une angoisse plus fondamentale. Jusqu'alors la société intervenait de toutes ses forces pour maintenir la rassurante familiarité traditionnelle. La peur de la mort apparente a été la première forme avouée, acceptable, de la peur de la mort.

Cette peur de la mort s'est ensuite manifestée par la répugnance à représenter d'abord, à imaginer ensuite, le mort et son cadavre. Les fascinations des corps morts et décomposés n'ont pas persisté dans l'art et la littérature romantique et post-romantique, sauf quelques exceptions dans la peinture belge et allemande. Mais l'érotisme macabre est bien passé dans la vie ordinaire, non pas certes avec ses caractères troublants et brutaux, mais sous une forme sublimée, peutêtre difficile à reconnaître: l'attention donnée à la beauté physique du mort. Cette

beauté a été l'un des lieux communs des condeoléances, l'un des thèmes des conversations banales devant la mort au XIXe siècle et presque jusqu'à nos jours. Les morts sont devenus beaux dans la vulgate sociale, quand ils ont commencé à faire vraiment peur, une peur si profonde qu'elle ne s'exprime pas, sinon par des interdits, c'est-à-dire des silences. Désormais il n'y aura plus de représentation de la mort.

Ainsi les images de la mort traduisent-elles les attitudes des hommes devant la mort dans un langage ni simple ni direct, mais plein de ruses et de détours. Nous pouvons en guise de conclusion résumer leur longue évolution en trois étapes significatives:

1°. A la fin du Moyen Age, les images macabres signifiaient, comme l'ont pensé Huizinga et Tenenti, amour passionné de la vie et en même temps, comme je le crois, fin d'une prise de conscience, commencée au XIIe siècle, de l'individualité propre à chaque vie d'homme.

2°. Du XVIe au XVIIIe siècle, des images érotiques de la mort attestent la rupture de la familiarité millénaire de l'homme et de la mort. Comme l'a dit La Rochefoucauld, l'homme ne peut plus regarder en face ni le soleil ni la mort.

3°. A partir du XIXe siècle les images de la mort sont de plus en plus rares et elles disparaissent complètement au cours du XXe siècle, et le silence qui s'étend désormais sur la mort signifie que celle-ci a rompu ses chaînes et est devenue une force sauvage et incompréhensible.

7. Huizinga et les recherches erasmiennes
J.C. Margolin

Les éditeurs des *Verzamelde Werken* de Johan Huizinga ont eu la bonne idée de grouper dans l'un de leurs neuf volumes tous les écrits biographiques du grand historien néerlandais que nous célébrons en ce moment. La part la plus importante revient naturellement à sa célèbre biographie d'Erasme, à laquelle ont été adjoints dix articles ou comptes rendus consacrés à l'humaniste du XVIe siècle et à ses historiens.[1.] En tout 275 pages, soit approximativement la moitié du tome VI de ses Oeuvres complètes. Je pense pouvoir montrer, à la lumière de ces pages, mais aussi en m'inspirant d'autres travaux, non moins célèbres, de Huizinga, que son intérêt pour Erasme fut aussi permanent que son combat d'historien, de professeur et d'homme pour une certaine idée de la civilisation, de la société et de l'homme. D'autre part, quand on examine, près d'un demi-siècle après la publication de la première édition de son *Erasme*, la marée toujours grossissante de ses rééditions et de ses traductions en de multiples langues, livres de poche ou livres de luxe,[2.] il faut bien admettre que l'historien du XXe siècle et son héros du XVIe sont étroitement et universellement associés, et l'on se sent enclin à l'associer également à la prophétie de John Colet: 'Nomen Erasmi numquam peribit'.[3.]

Mais examinons les choses de plus près, en commençant par rappeler l'importance des contributions de Huizinga aux recherches érasmiennes, entre les deux guerres mondiales.

Comme il arrive souvent à un grand professeur parvenu au sommet de sa maîtrise intellectuelle et capable de produire les meilleurs fruits de son enseignement et de ses travaux personnels, le livre qui lui assure du jour au lendemain la notoriété parmi ses pairs et la faveur des foules estudiantines émerge à la lumière après des années de recherches, de réflexion, de production d'articles plus modestes ou de portée plus limitée, et que nous avons tendance à considérer rétrospectivement com-

1. Comptes rendus des ouvrages de H. & A. Holborn, W.K. Ferguson, M. Mann, O. Schottenloher, P.S. Allen. (VI, 268-274)
2. Consulter à ce sujet nos deux volumes de bibliographie érasmienne: *Quatorze années* (*1936-1949*) (Paris, 1969); *Douze années* (*1950-1961*) (Paris, 1965). D'autres pays, comme la Pologne, continuent à traduire cette biographie (voir notre bibliographie des années 1962-1970, à paraître).
3. Allen, Ep. 423.

me les signes avant-coureurs du chef-d'oeuvre. Ainsi en fut-il de Marcel Bataillon pour son *Erasme et l'Espagne*.[4.] Ainsi en fut-il de Huizinga pour son *Erasme*.

Le livre date de 1924, mais en 1921, dans un numéro spécial de la revue *De Gids* consacré à Dante, Huizinga s'interrogeait sur les rapports d'Erasme et de Dante: (VI, 195-202) l'humaniste hollandais a-t-il connu Dante, l'a-t-il lu, comment a-t-il parlé de lui? Quel rôle Colet et ses autres amis réformateurs d'Oxford ont-ils joué pour l'amener à porter son regard vers l'Italie, celle de Dante et de Pétrarque? Son intérêt ét était-il purement littéraire, ou sa pensée éthique et politique était-elle excitée par les théories de l'auteur du *De Monarchia*, au demeurant fort éloignées de ses propres idées et de son amour inconditionné de la paix? Ces questions et d'autres encore, le court article de Huizinga les pose et y répond, manifestant par là d'un intérêt profond pour l'auteur de l'*Eloge de la Folie*. La question d'Erasme et de Dante est reprise deux mois plus tard dans la même revue, (VI, 202-204) après que son premier article ait pu être lu et médité par les spécialistes, notamment par le grand P.S. Allen d'Oxford, qui l'amène à réfléchir à neuf sur certains passages d'Erasme, notamment sur un passage de l'*Ecclesiastes*,[5.] où il reconnaîtlui, le latiniste invétéré - l'importance et la valeur littéraire de certaines langues vernaculaires, lorsqu'elles ont été portées à leur plus haut point de perfection avec des auteurs de la classe d'un Dante ou d'un Pétrarque.

Les deux articles de 1921 manifestaient de la part du professeur de Leyde une connaissance d'Erasme et de son temps dont les racines étaient déjà des plus profondes.

L'apparition de sa grande biographie de 1924, qu'il présentait lui-même comme un essai très personnalisé (VI, 3-4) - la réaction d'un individu à la pensée, aux sentiments, je dirais presque surtout à l'humeur d'un autre individu - marqua, autant que j'ai pu m'en rendre compte en lisant les comptes rendus de l'époque et en interrogeant quelques témoins vivants, une date non seulement dans les recherches érasmiennes mais dans la conception même de la biographie. C'était l'époque de la pleine activité des Allen, des Renaudet, des Lucien Febvre, des Pineau, c'était celle où de jeunes universitaires - Werner Kaegi,[6.] Marcel Bataillon - prenaient le relais de ces études historiques. N'oublions pas que la biographie de Huizinga est dédiée au couple Allen, ce qui est déjà le signe de la notoriété érasmienne du professeur de Leyde. D'autre part, elle a été simultanément publiée en néerlandais chez l'éditeur Tjeenk Willink de Haarlem, et en anglais, pour la série des *Great Hollan-*

4. Marcel Bataillon, *Erasme et l'Espagne* (Paris, 1937).
5. *Opera Omnia*, LB II, V 856 AB.
6. A qui l'on doit, outre de nombreux articles et témoignages sur Huizinga, sa belle traduction allemande de la biographie d'Erasme, volume relié et illustré par Holbein (Bâle, 1928) qui a connu elle-même plusieurs éditions. Le mois de décembre 1972, mois de célébration anniversaire, le ramène à Leyde pour parler de Huizinga: *Vom Begriff der Kulturgeschichte. Zum hundertsten Geburtstag Johan Huizingas* (Leyde, 1973).

ders dirigée par Edward Bok à Philadelphic. (VI, 3-4) Dans son épître dédicatoire à P.S. et H.M. Allen - pour parler la langue des humanistes -, Huizinga commence par rendre hommage au travail de bénédictin des éditeurs de l'*Opus Epistolarum Erasmi*, dont nous devons bien reconnaître qu'il fut le moteur le plus puissant du renouvellement des études érasmiennes, grâce à la richesse incroyable que les savants anglais déversaient à profusion à l'apparition de chacun de leurs tomes. Ce n'est pas diminuer le mérite de Huizinga, ni d'ailleurs celui de Renaudet, que de souligner à leur suite l'immense dette qu'ils ont contractée à l'égard des Allen. Il suffit d'examiner le nombre et l'importance des références et des citations en bas de page pour se rendre compte que les volumes de l'*Opus Epistolarum* - ceux du moins qui étaient publiés au cours de l'élaboration de leurs propres ouvrages - étaient les compagnons nécessaires et permanents de leurs veillées studieuses. Ce n'est pas non plus irrévérencieux à l'égard de ces deux grands historiens que de souligner chez le premier l'importance réduite (en nombre de pages) des dernières années de la vie d'Erasme, et chez le second l'arrêt de ses *Etudes érasmiennes* à l'année 1529: les volumes d'Allen correspondant à la fin de la période bâloise et au début de la période fribourgeoise n'étaient pas encore publiés, et les recherches documentaires s'en trouvaient - en dépit de l'édition des *Opera Omnia* de Leyde - d'autant plus difficiles et longues[7].

Dans cette dédicace, l'historien néerlandais rappelle le parti qu'il a pris délibérément: faire émerger la figure d'Erasme sur le fond d'une époque particulièrement riche et troublée de l'histoire de l'Europe, sans accorder aux grandes figures de ses amis ou de ses ennemis, des princes ou des prélats qui furent ses mécènes et ses correspondants, des financiers ou des imprimeurs dont l'activité ponctua ses travaux et ses jours, la place qu'ils mériteraient dans un plus vaste ensemble. ‘Even Thomas More, Peter Gilles, Froben and Beatus Rhenanus could only be touched upon in passing, not to speak of Hutten, Budaeus, Pirkheimer, Beda and so many others’. (VI, 3)

C'est donc un profil qui nous est présenté d'Erasme, et, ajouterai-je, un profil subjectif - doublement subjectif, car le modèle renvoie au peintre et vice-versa. Il veut d'ailleurs s'excuser sur ce point, en prétendant que son opinion d'Erasme n'est pas tellement favorable, trop heureux si les savants anglais peuvent trouver dans son essai ‘quelques fleurs arrangées de façon à leur plaire, ou quelque herbe dont ils ignoraient la vertu’. (VI, 4)

En fait, ce court exposé des motifs correspond bien à l'impression du lecteur ‘de bonne foi’ - comme eût dit Erasme - quand il ouvre ou reprend le livre du professeur de Leyde. Je ne parlerais pas personnellement de son jugement ‘défavorable’

7. Notons toutefois que dans les éditions ultérieures de sa biographie, Huizinga a complété ses notes en y incorporant les nouvelles richesses rassemblées par les Allen (VIII, publié en 1934 et IX en 1938).

à l'égard d'Erasme, mais d'une profonde amitié sans aveuglement, d'une curiosité constante sans indiscrétion, d'une sympathie du coeur et de l'esprit qui n'exclut pas le jugement critique, en un mot, le portrait d'un homme par un homme, Erasme par Huizinga, comme nous avons d'autres Erasmes profilés ou peints par d'autres hommes - érasmiens d'adoption, de coeur ou d'occasion, ou anti-érasmiens de foi ou de doctrine - l'Erasme de Lindeboom ou de Lortz, l'Erasme de Renaudet ou celui de Pineau, l'Erasme de Bataillon ou celui de Mesnard, l'Erasme du P. Bouyer ou celui de Telle, pour ne pas parler des érasmisants qui n'ont pas connu directement Huizinga et ses contemporains.

Il ne saurait être question de résumer ou même d'analyser un livre, traduit dès sa naissance ou dans les années qui la suivirent dans plusieurs grandes langues internationales. Le français ne publia une traduction qu'en 1955, avec, il est vrai, une préface de Lucien Febvre.[8.] Récemment encore, le polonais et le japonais permettaient à de nouvelles catégories de lecteurs de se familiariser avec cet essai biographique.[9.] Mais, puisque je viens d'évoquer l'‘Erasme de Huizinga’, il est difficile de passer sous silence la vive préface que Lucien Febvre avait donnée du livre précisément sous ce titre. Il serait même profondément instructif, d'examiner, vu par le même historien français, l'‘Erasme d'Augustin Renaudet’ ou l'‘Erasme de Marcel Bataillon’.[10.] Nous nous contenterons cependant des quelques pages de la préface de 1955 sans ignorer l'importance du nouveau paramètre que nous introduisons dans le double profil, celui d'Erasme et celui de Huizinga.

Ce terme de profil, Lucien Febvre le trouve naturellement sous sa plume, quand il évoque l'admirable médaille de Metsys[11.] ou le portrait d'Holbein.[12.] Mais il oppose à ces Erasmes de profil l'‘Erasme total’ de Huizinga, ou son ‘vrai portrait, en pied et de face, grandeur nature, et qui prétend tout montrer: le fervent de saint Paul et l'ami d'Horace; le chrétien de l'*Enchiridion*, le païen des *Adages* et le sage des *Colloques*...’.[13.] Je ne sais pas si Huizinga eût approuvé cette idée d'un Erasme total, pris en vision frontale. Tout ce que je puis dire, c'est qu'en dépit de la richesse de son information, de la continuité du récit, de la mise en valeur des oeuvres de l'humaniste, nous avons précisément l'impression que Huizinga a dessiné à son tour un profil d'Erasme; à la rigueur un Erasme vu de trois quarts, comme dans une

8. J. Huizinga, *Erasme*, traduction V. Bruncel, Les Essais LXXII (Paris: Gallimard, 1955, 331 p.); Lucien Febvre, ‘L'Erasme de Huizinga’, *ibidem*, 7-16.
9. J. Huizinga, *Erazm*, trad. M. Cytowska (Varsovie, 1964); *Erasumusu*, trad. Nobuhiko Miyazaki (Tokyo, 1965).
10. Dans l'ouvrage intitulé *Au coeur religieux du XVIe siècle*, VIe section, Bibl. de l'Ecole des Hautes-Etudes (Paris, 1967). Les sections ii et iii sont intitulées: ‘Autour d'Erasme’ et ‘A travers la Réforme française’. Il y a aussi un ‘Erasme et Machiavel’.
11. Médaille de 1519, dont l'original se trouve au Cabinet des Médailles de la Bibl. Royale de Bruxelles.
12. Celui du Louvre ou celui du Kunstmuseum de Bâle.
13. Febvre, ‘L'Erasme de Huizinga’, 8.

autre oeuvre d'Holbein, le portrait de Longford Castle,[14] ses longues mains appuyées sur un livre. Ni par l'érudition - qui est sûre, mais discrète - ni par ses analyses - qui sont fines, mais linéaires-, Huizinga ne nous a donné ce qu'on pourrait appeler un 'Erasme total', c'est-à-dire un Erasme avec sa face d'ombre et sa face de lumière, un Erasme dont l'ambiguïté ou la dualité seraient moins un trait de sa 'psychè' (comme l'historien néerlandais l'a magistralement montré) qu'une expression incarnée ou la traduction humaine de la vérité insaisissable, ambivalente, inachevée. Même le caractère inquiet ou angoissé de l'homme - que semblent bien avoir confirmé depuis Huizinga plusieurs études psycho-médicales,[15] caractérologiques ou graphologiques - ne nous paraît pas correspondre à une psychologie plénière ou 'totalisante' de l'humaniste, dont la sérénité rationelle et la foi inébranlable en la Providence divine sont aussi des traits dominants de sa nature. Je ne saurais donc partager l'optimisme de Lucien Febvre, quand il écrit, de sa plume étincelante et pressée:

> Huizinga a voulu découvrir le vrai visage de Protée;[16] peut-être s'est-il trompé (il y en a cent), mais il nous le montre. Huizinga a voulu saisir l'anguille: il nous la tend. La voilà. Elle s'agite toujours, mais il la tient d'une main ferme. Elle est complète de la tête à la queue...[17]

L'image est jolie, mais l'anguille n'est pas si ondulante qu'elle en a l'air - Erasme revient d'un bout à l'autre de sa vie sur les idées qui lui sont chères, l'éducation libérale des enfants, l'horreur de la guerre, la fonction pastorale de l'évêque, le mépris des 'barbares', etc. -, et Huizinga lui-même ne prétend pas l'avoir saisie! Ce qui est vrai, et ce que la grande puissance de sensibilité et d'intuition de Febvre a découvert, c'est que l'Erasme de Huizinga est d'une grande sincérité et d'une grande finesse de touche. Contrairement à la plupart des ouvrages consacrés jusqu'alors à Erasme, et même après, celui de Huizinga ne se présente pas comme une thèse; l'auteur ne cherche pas à prouver quoi que ce soit, ce qui ne signifie pas que son portrait d'Erasme soit 'innocent'. Adoptant peut-être à son insu la méthode bergsonienne de l'intuition, nourri de tout ce que l'on pouvait connaître sur la civilisation de la fin du Moyen Age et du début de la Renaissance, Huizinga a tâché de mettre ses pas dans ceux d'Erasme, de le comprendre 'par le dedans'. A cet égard, même si l'on ne partage pas toutes les intuitions de l'historien, on est entraîné à le suivre dans ses analyses de l'humeur et de l'humour d'Erasme, de l'importance de l''affectus' dans sa pensée comme dans son comportement. En utilisant à

14. Collection Radnor. Le portrait date de 1523.
15. Notamment les études de V.W.D. Schenk, 'Irrationele Erasmiana', *Baanbreker* (15 et 22 juin 1946); 'Erasmus', *Psychiatrische en neurologische bladen* (1947) 1-7; 'Erasmus' karakter en ziekten', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, XCI (1947) 702-708.
16. A supposer qu'il ne faille pas revenir sur cette image ou ce symbole qui n'avait rien de laudatif dans la bouche de Luther!
17. Febvre, 'L'Erasme de Huizinga', 8.

profusion la correspondance - c'est-à-dire des matériaux aussi peu apprêtés que possible -, Huizinga a toute chance de viser juste: et il est vrai qu'en dépit de cette sympathie intellectuelle qu'il éprouve pour son modèle, il l'accuse de rancune, de pusillanimité, de bien d'autres défauts, dont le plus grave est sans doute sa méconnaissance des grands problèmes de son temps. Dans un article publié en français en 1936, et qu'il a précisément intitulé 'Ce qu'Erasme ne comprenait pas', (VI, 247-251) il revient sur cette idée qu'il n'a compris ni les raisons de ses adversaires ni le grand mouvement de son époque. Mais cette incompréhension - moins intellectuelle qu'affective - de la politique belliqueuse d'un Jules II, Huizinga la tourne finalement à son avantage. En effet, il la met en relation avec les paroles que Jules II, d'après Mélanchthon,[18.] aurait prononcées à l'intention de l'auteur de la *Querela Pacis*: 'Tu talia non intelligis' (vous n'entendez rien à ces choses- là). Le pape aurait voulu dire que l'humaniste n'a pas à se mêler de politique, qu'il n'entend pas les affaires des rois... et des papes. Et Huizinga conclut son court article:

> C'est la réponse que donneront toujours les esprits purement et étroitement politiques à ceux qui osent espérer, malgré tout, une politique dirigée vers un but plus haut que l'intérêt particulier d'un de ces minuscules organismes cosmiques que nous appelons Etats. (VI, 251)

En vérité, Huizinga déplore, avec Erasme, que papes, princes et peuples ne comprennent pas trop souvent la portée des 'choses' qui mériteraient d'être prisées.

Un trait qu'a bien noté Lucien Febvre, et que confirment plusieurs autres articles de Huizinga consacrés à Erasme, c'est le caractère hollandais de son héros, je veux dire l'importance que l'historien moderne a attachée aux caractéristiques nationales de l'humaniste. 'Livre d'un Hollandais sur un Hollandais', écrit Febvre...[19.]

> Entre tant de problèmes qu'il évoque, il n'esquive pas celui-là. Son Erasme est bien de Rotterdam. Il nous dit pourquoi. Et les pages qu'il consacre à la Hollande contemporaine d'Erasme ont, dans leur simplicité et dans leur clarté, une force d'évocation et d'intelligence singulière.

Erasme, *homo Batavus*,[20.] comme aimait à se proclamer celui-là même qui se disait aussi *civis mundi*[21.] et qui a plus d'une fois, expérimenté l'adage célèbre dont il a également commenté le bien-fondé: 'Ubi bene, ibi patria'.[22.] Dans son article de 1936, 'Erasmus über Vaterland und Nationen', (VI, 252-268) Huizinga a bien marqué la problématique d'Erasme: les particularismes nationaux séparent des hommes que devrait unir l'amour du Christ et dont le latin devrait cimenter la communauté;

18. Dans l'éloge d'Erasme qui lui servit de thème pour une de ses célèbres Déclamations.
19. Febvre, 'L'Erasme de Huizinga', 14.
20. Voir à cet égard l'article de A. Gerlo, 'Erasme et les Pays-Bas', *Colloquia Erasmiana Turonensia* (Paris, 1972) I, 97-111.
21. Voir notre article, 'Erasme et la psychologie des peuples', *Revue d'Ethnopsychologie* (Rouen, 1970) 373-424.
22. Adage no 1193. Cf. aussi lettre d'Erasme à Schets, Allen, VIII, Ep. 2159, 1. 21-22.

mais en même temps, l'homme a besoin de racines, et Erasme, face à l'amourpropre nationaliste des Italiens, aimait à se proclamer batave.

Un autre trait, qui me parait profondément exact, quand on interroge non seulement l'oeuvre érasmienne de Huizinga, mais toute son oeuvre historicoculturelle, ses essais, sa correspondance, et certainement aussi son enseignement: la tolérance et la modération du modèle et de son peintre. Febvre l'a noté à juste titre, et cette remarque tempère un peu l'idée qu'Erasme a méconnu les grands problèmes de son temps. Cette modération n'est pas un facteur négligeable même sur le plan historique. Les violents et les fanatiques qui peuvent bouleverser en moins d'une génération la carte politique ou religieuse du monde passeront, comme la violence et le fanatisme qu'ils ont suscités sur leur passage. Et les utopies généreuses, simplement redécouvertes chez les philosophes de l'antiquité et dans les versets de l'Evangile, renaissent de loin en loin et parfois se transforment en institutions et en réalités socio-politiques. Je n'appellerais pas forcément Erasme 'l'homme de la plaine' ou 'des côteaux modérés', comme le fait Lucien Febvre, mais je serais d'accord pour le définir comme l'ennemi de la violence sous toutes ses formes.

Pour Huizinga, qui n'en a pas moins rendu hommage dans sa biographie aux travaux exégétiques et patristiques d'Erasme, le prince de l'humanisme demeure essentiellement l'auteur de la *Folie* et des *Colloques*. C'est tout naturellement à ces oeuvres qu'il a consacré deux autres articles en cette année 1936, celle du quatrième centenaire de sa mort. Dans 'De schrijver der "Colloquia"', (VI, 235-252) il montre que ces dialogues portent ses qualités de styliste au point de perfection, mais aussi qu'ils contiennent tout Erasme, sa morale, sa théologie, sa pédagogie. Dans l'article où il s'est essayé à 'mesurer Erasme à l'aune de la folie' (VI, 220-235) et où il renvoie à son essai de 1924, il entreprend en historien de la culture maîtrisant avec art quatre siècles d'historiographie, une analyse de l'érasmisme à travers le prisme des siècles. Et il nous montre que la figure de la Folie est la meilleure mesure que l'on peut prendre d'Erasme. Faisant avec habileté un plaidoyer raisonnable - et même rationnel - pour un antirationalisme, Huizinga, l'ironiste auteur de *Homo ludens*[23] se découvre, une fois de plus avec Erasme des affinités électives: la sagesse demeure une folie blafarde, mais la folie devient sagesse. Comme le jeu dans l'activité des individus et des peuples, la folie représente une dimension anti-intellectualiste à l'intérieur de l'intellectualisme d'Erasme. Nul n'a mieux compris - et d'une compréhension toute personnelle et intime - que la folie n'est pas, pour Erasme, l'expression ingénieuse de son esprit étincelant, mais bien le fond de son esprit et de sa sensibilité morale, la vie selon l'instinct, la force de la volonté et la nature aussi.

23. Publié en 1938, mais médité bien avant.

Cet Erasme, c'est bien l'Erasme de Huizinga. C'est aussi, ajouterai-je volontiers, un Erasme qui m'est proche.

Il ne serait pas trop malaisé, si le temps nous le permettait, de montrer qu'à travers une grande partie de l'oeuvre de Huizinga et le développement d'idées qui lui sont chères, la présence - à défaut du nom - d'Erasme demeure en permanence. Je viens de faire allusion à l'esprit de jeu et à l'ouvrage fondamental d'histoire de la culture que nous a proposé jadis le grand sociologue. Sans faire à bon compte de la psychologie des peuples, on peut reconnaître que l'esprit ludique s'est manifesté assez souvent à travers des témoignages littéraires ou iconographiques neérlandais. Et les visiteurs de l'exposition Huizinga de Groningue, en admirant la verve et l'humour des dessins du jeune étudiant d'histoire des années 90, pourraient peutêtre les rapprocher des graffitti, des caricatures ou même de son auto-portrait qu'Erasme griffonnait en marge de son manuscrit de saint Jérôme et de quelques autres. Dans son essai intitulé 'Le problème de la Renaissance'[24.] et où la notion même de Renaissance est discutée après s'être chargée de multiples éléments passionnels, Huizinga affirme que nous ne pouvons pas nous en passer. Et quand il écrit: 'C'est une façon de comprendre la vie, un soutien, un bâton de voyage pour l'humanité et non seulement un terme technique à l'usage de l'historien',[25.] nous nous rendons vite compte que la figure d'Erasme lui est tout autant nécessaire, et que ce n'est pas seulement en historien qu'il nous l'a restituée, mais en homme passionnément désireux de s'exprimer à travers elle.

Deux livres, parmi d'autres, retiendront mon attention: ils ne sont pas parmi les plus connus ni les plus importants de Huizinga. L'un, écrit juste avant la seconde guerre mondiale, est intitulé *Incertitudes*[26.] et porte en sous-titre 'Essai de diagnostic du mal dont souffre notre temps'. L'autre, écrit pendant la tragédie déclenchée par Hitler, mais à une époque où des signes positifs de la victoire des Alliés apparaissaient à l'horizon, s'appelle *A l'aube de la paix*.[27.] A ces deux livres on pourrait ajouter sa participation au volume collectif intitulé *L'esprit, l'éthique et la guerre*, publié par l'Institut International de Coopération intellectuelle en 1934, (VII, 269-278) et où Huizinga a marqué sa place, à côté d'Aldous Huxley, André Maurois, et d'autres, par une lettre écrite de Leyde, à la fin de 1933, à Julien Benda, l'auteur-dénonciateur de *La trahison des clercs*.[28.]

24. Traduction de F.-Ed. Schneegans, *Revue des Cours et Conférences* (30 déc. 1938) 163-174, (30 janv. 1939) 301-312.
25. *Ibidem*, 164.
26. Préface de Gabriel Marcel, traduction du néerlandais par J. Roobroeck, S.J. (Paris, 1939).
27. En sous-titre: 'Essai sur les chances de rétablissement de notre civilisation', traduction du néerlandais par Cécile Seresia (Amsterdam-Anvers, 1945).
28. En lisant cette lettre ouverte, on peur apprécier tout ce qui rapproche mais aussi tout ce qui sépare Huizinga de Benda: le polémiste français professe un rationalisme intransigeant, mais manquant d'ouverture et de nuances, il condamne notamment en bloc tout ce qu'il appelle 'romantismé' et où il ne voit que confusionnisme vital, obscurité de pensée, sensibilité maladive. Au contraire l'historien néerlandais distingue la face d'ombre de la face lumineuse du romantisme, et il ne dédaigne pas, au nom de la raison, les valeurs de vie. Le culte de Dionysos et le romantisme ne sont quand même pas responsables du racisme!

Ce qui me frappe dans ces divers écrits, c'est à la fois la fermeté de pensée de Huizinga, et son sens des nuances, son sens de l'humain. A la fois le 'Concedo nulli' d'Erasme et le chantre de la 'via media'. Cette double attitude, qui au fond n'en fait qu'une, et qui ne se confond ni avec une intransigeance abstraite ni avec une molle tolérance, est particulièrement manifeste dans la 'Lettre à Benda' de décembre 1933. Après avoir remercié son ami français de l'envoi de son *Discours à la nation européenne*, il s'oppose avec force à la philosophie 'romantique' et vitaliste de Keyserling, qui, en faisant appel aux forces de l'instinct et en dénonçant l'intelligence, dans une Allemagne qui a déjà engendré Hitler et d'où montent des clameurs et des 'credo' sur l'instinct de vie particulièrement suspects, discrédite dangereusement la raison. Et il écrit:

> La civilisation dite moderne est remplie par trois faiblesses éternelles de l'âme humaine, que je veux nommer: puérilité, superstition et insincérité. La puérilité... est devenue publique, officielle, reconnue et organisée... La civilisation moderne se croit éclairée, elle est bourrée de superstitions: superstition technique et politique, croyance à l'efficacité de la guerre chimique... Ortega y Gasset a souligné le fond d'insincérité sur lequel reposent les convictions politiques trop doctrinaires... (VII, 271)

Or, que trouvons-nous chez Erasme? Ouvrons seulement l'*Eloge de la Folie* ou ceux des colloques qui dénoncent la guerre sous toutes ses formes et dans toutes ses conséquences: les niaiseries ou 'mômeries' tragiques, le manque d'assurance morale ou intellectuelle des partisans de la guerre, les absurdités auxquelles parviennent les vainqueurs et les vaincus, plus démunis et plus misérables après la plus éclatante des victoires ou la plus sinistre des défaites. L'oeuvre d'Erasme dénonce à l'envi les superstitions et leurs méfaits dans l'ordre religieux, intellectuel ou dans la pratique de la vie quotidienne. Et cette critique rejoint celle du faux-semblant, par lequel les hommes prennent si souvent la paille des mots ou le clinquant des images pour la substance des choses! Voyez le colloque précisément intitulé *Des choses et des mots*![29] L'insincérité, le mépris de la vérité ou du sens des mots, l'hypocrisie et les regards obliques sont peut-être, d'après Huizinga caractéristiques de ce monde moderne en proie à toutes les folies et à tous les étourdissements, mais ils ont été aussi maintes fois dénoncés par le moraliste chrétien que fut Erasme. Sans que l'on puisse raisonnablement le taxer d'esprit conservateur[30] - tant d'efforts

29. Dans la nouvelle édition des *Opera Omnia, ASD*, I-3 (Amsterdam, 1972) 566-571.
30. Il n'est pas non plus dépourvu de sens historique, comme l'a bien montré P.-G. Bietenholz dans son livre, *History and Biography in the Work of Erasmus of Rotterdam*. Travaux d'Humanisme et de Renaissance, LXXXVII (Genève, 1966).

et de réalisations proclament le contraire - il voit dans le progrès technique, et notamment dans le perfectionnement des engins guerriers, un élément de crainte bien plutôt qu'un signe d'espoir. Mais voici qui 'sonne' encore très érasmien: 'La porte d'entrée', écrit Huizinga à Benda, 'de ces trois maladies publiques, puérilité, superstition, insincérité, c'est avant tout le nationalisme, que je prends toujours dans son sens de sentiment outré, de caricature d'un attachement sain et naturel à sa patrie'. (VII, 271) Relisons les écrits pacifistes d'Erasme, ses conseils politiques à Charles de Bourgogne dans l'*Institution du prince chrétien*,[31.] ou le colloque *Charon*,[32.] où l'on entend le nocher des Enfers dénoncer les nationalismes opposés:

> Trois grands monarques, excités par la haine, se ruent à leur perte mutuelle... Les esprits sont échauffés à ce point que nul ne veut céder, pas plus le Danois que le Polonais ou l'Ecossais. Naturellement le Turc en profite pour s'agiter; de cruels dangers se préparent, tandis que la peste ravage l'Espagne, l'Angleterre, l'Italie et la France....[33.]

En s'attaquant à la mécanisation de la civilisation, à l'orgueil des nations qui se veulent supérieures à toutes les autres, et par conséquent à leur volonté agressive de puissance, Huizinga rejoint en historien et en philosophe le moraliste satirique du XVIe siècle. Mais dans son livre des *Incertitudes*, préfacé dans sa traduction française par Gabriel Marcel - un futur lauréat du Prix Erasme,[34.] - il pense que la crise mondiale des années 1935-1938 est plus grave que celles que traversa l'Europe dans les siècles précédents, et notamment au XVIe siècle. Il est évident que la montée des périls et notamment les premières manifestations de la violence nazie ont pesé sur la méditation du philosophe-historien. 'Si violentes', écrit-il,

> que fussent la haine et la lutte entre protestants et catholiques, la base commune de leurs croyances et le régime de leurs Eglises rendaient leur parenté plus étroite, la rupture avec le passé bien moindre que n'est aujourd'hui l'abîme entre l'apostasie absolue, soit de la croyance en Dieu en général ou de la foi chrétienne d'une part, et d'autre part le rétablissement de la foi sur l'antique base chrétienne.[35.]

Et, avec le recul du temps, il se contente de dénoncer 'quelques bizarres extravagances'[36.] du XVIe siècle, qui ne mettaient quand même pas en cause la loi et la morale chrétienne. Voire! Même si les massacreurs de la Saint-Barthélemy prétendaient agir au nom de principes politiques ou religieux, je ne pense pas per-

31. *LB*, V, 559-612.
32. *ASD*, I-3, 575-584.
33. Trad. franç. L.-E. Halkin, *Les Colloques d'Erasme* (Bruxelles, 1971) 111.
34. C'est l'année de la célébration officielle du cinquième centenaire de la naissance d'Erasme, le lundi 20 octobre 1969, que le 'Praemium Erasmianum' fut remis solennellement, en présence de la famille royale, à l'église St-Laurent de Rotterdam, au physicien allemand Weiszacker et au philosophe français Gabriel Marcel. Ce rapprochement n'est pas fortuit.
35. Huizinga, *Incertitudes*, 30.
36. *Ibidem*.

sonnellement que l'on puisse distinguer substantiellement entre diverses sources de fanatisme et de violence aveugle. Car ce qui est finalement en cause, dans les hécatombes antiques ou dans ces massacres du XVIe siècle, dans ces pogroms du XIXe ou du XXe siècle, ou dans les génocides ordonnés par Staline ou Hitler, c'est une idéologie portée à l'absolu, c'est-à-dire une déformation monstrueuse de l'idée de vérité, puisuqe la vérité unit et que les idéologies divisent.[37.]

Il serait inexact de prétendre qu'Erasme avait de l'unité ou de l'union de l'Europe des idées bien claires et bien consistantes. Il n'empêche que sa conception de la République des Lettres, forme culturelle de la *Respublica Christiana*, préfigure dans l'Europe déchirée du premier tiers de XVIe siècle, sur le plan des utopies ou des idées généreuses, les diverses tentatives d'unification ou tout au moins d'union entre les Nations, auxquelles le XXe siècle a participé avec un bonheur et un succès divers et très diversement commentés. C'est peut-être le peu d'efficacité de la Société des Nations pour barrer la route au nazisme qui donne à l'analyse des *Incertitudes* de Huizinga ce ton pessimiste, que soulignent bien les titres de plusieurs chapitres: aspect problématique du progrès, la science à la limite de la pensée, affaiblissement général du jugement, déclin du besoin critique, abus de la science, déclin des normes morales, l'Etat est-il un loup pour l'Etat? L'attitude d'esprit que reflète ce dernier chapitre est assez proche de la morale politique d'Erasme, même si Huizinga n'allait pas aussi loin que lui dans l'approfondissement de l'Evangile et de ses implications. L'un et l'autre s'opposent à l'arbitraire de la raison d'Etat, source de tant de crimes; l'un comme l'autre dénoncent l'idée de l'autonomie amorale de l'Etat, qui ferait passer les objectifs politiques au-dessus de ceux d'une morale universelle. ‘La puissance souveraine amorale de l'Etat’, écrit Huizinga,[38.] contient en perspective l'anarchie et la révolution’, deux fléaux qu'Erasme n'a cessé de dénoncer. Mêmes limites qu'ils découvrent, l'un comme l'autre, à la prétention d'une fidélité et d'une obéissance absolues à l'Etat: d'une part la conscience ou le for intérieur, et de l'autre, l'égoïsme de la nature humaine. Dénonciation du faux attelage de l'Etat et de l'Eglise, quand Huizinga écrit’:[39.]

> On proclame une doctrine politique contraire au christianisme et à toute éthique philosophique qui persiste à croire en une loi morale fondée dans la conscience, mais en même temps, on prétend maintenir une Eglise et son système doctrinal, bien que comprimé dans le carcan du nouvel Etat.

Dénonciation par Erasme des faux prétextes de croisade contre les Turcs au nom de l'Evangile,[40.] quand les desseins réels et la réalité du comportement des prétendus

37. Voir à ce sujet notre article ‘Erasme et la vérité’, *Colloquium Erasmianum. Actes du Colloque International réuni à Mons du 26 au 29 octobre 1967* (Mons, 1968) 135-169, reproduit dans nos *Recherches érasmiennes* (Genève, 1969) 45-69.
38. Huizinga, *Incertitudes*, 150.
39. *Ibidem*, 152.
40. Notamment dans sa *Consultatio de bello cum Turcis inferendo, LB*, V, 345C-368B.

croisés expriment les passions et les intérêts le plus violemment opposés au christianisme.

On pourrait multiplier les rapprochements qui nous permettraient de découvrir chez ces deux tempéraments si proches l'un de l'autre, non pas une critique du 'modernisme' ou une tendresse nostalgique pour le passé, mais une prise de conscience lucide et - si l'on peut dire - affective tout à la fois, du monde comme il va, avec, de loin en loin, quelques réflexions ou quelques conseils destinés à faire en sorte qu'il aille mieux!

Si nous ouvrons maintenant ce livre de la guerre et de l'espoir que représente *A l'aube de la paix* - car le vieil historien, fatigué et malade, voit l'avenir avec plus d'optimisme qu'en 1938 -, nous tombons sur un certain nombre de propositions qui nous ramènent irrésistiblement à des constatations de type érasmien. Je m'empresse d'ajouter que depuis 1943 ou 1945, des modifications sont intervenues dans la carte du monde et d'abord dans celle de l'Europe, que l'équilibre des forces n'est plus le même qu'à la Libération, et que nous apporterions nous-mêmes - puisque Huizinga n'est plus là pour le faire - quelques rectificatifs. Contre les barbares, ses contemporains, mais aussi contre tous les barbares d'hier ou de demain, Huizinga proclame hautement la valeur de l'humanité qu'il identifie pratiquement à la civilisation: 'L'humanité ne peut renoncer à cet inestimable héritage que nous appelons civilisation'.[41] Erasme opposait inlassablement le terme de *humanitas* ou l'expression de *humaniores litterae* à celle de *barbaria* et à tous ses succédanés. Voyez les *Antibarbari*! Huizinga, comme Erasme, avait besoin pour vivre, enseigner, travailler, comprendre, produire des oeuvres, de s'appuyer sur une base solide à laquelle il donnait le nom de civilisation. Sans doute la pression des jeunes générations et celle des peuples nouvellement admis dans le concert discordant des Nations nous font-elles éprouver aujourd'hui un sentiment de vulnérabilité et de relativité à l'égard du contenu de ce mot-piège ou de ce mot explosif. Même quand *la* civilisation était menacée par la guerre totale, l'espoir s'accrochait encore à l'idée d'une civilisation dont un passé, proche ou lointain, pouvait fournir à la rigueur un modèle acceptable. Quand Erasme dénonçait les extravagances de la musique 'nouvelle' ou de certains 'nouveaux' théologiens, quand il voyait s'amonceler sur sa tête les nuages annonciateurs d'une prodigieuse révolution culturelle et religieuse, il n'avait qu'un recours, la Providence divine, et qu'un modèle culturel, la Chrétienté, qu'il s'efforçait de revivre par l'imagination sous sa forme épurée, celle de l'Eglise primitive. Aujourd'hui, pour beaucoup d'entre nous - hommes et peuples - ces recours au passé ou à la transcendance divine ne sont plus de mise, ils ont perdu toute signification dans un monde en proie aux imprévisibles mutations de la science et de la politique. Mais si nos exigences et notre vigilance

41. Huizinga, *Incertitudes*, 115.

nous ont conduit à couper des amarres, nous retrouvons Erasme et Huizinga dans leur exigence respective de clarté sémantique, c'est-à-dire de vérité. En remettant à l'honneur dans ses méditations historiques de la guerre les mots de démocratie, de liberté, de culture, et aussi celui d'humanisme, Huizinga a repris la leçon du philologue et de l'exégète de la Bible: en donnant un ‘sens plus pur aux mots de la tribu’, Erasme n'a-t-il pas à sa façon opéré une révolution culturelle?

Et maintenant, dira-t-on, en 1972? Où en sont les recherches érasmiennes? Quel recours ou quel secours pouvons-nous en attendre? Les lignes de force de nos études recoupent-elles souvent les chemins tracés par Huizinga? Les érasmisants d'aujourd'hui reconnaissent-ils encore l'‘Erasme de Huizinga’ comme une figure qui leur est proche et qui leur parle? Il est bien difficile, assurément, de répondre globalement et synthétiquement à des questions de cette nature. Et il serait immodeste de parler seulement en son nom.

Dans son rapport de 1970 au Congrès de Moscou, M.C. Reedijk avait montré avec un grand talent servi par une grande érudition, la diversité et la multiplicité des directions de recherches érasmiennes. Nous ne parlerons pas des petits écrits de circonstance qui n'apportent rien de nouveau ni des recherches limitées à quelques points de détail, ni même des traductions en langues modernes qui, si utiles qu'elles soient, ne marquent vraiment nos études qu'accompagnées d'une introduction ou de commentaires qui en dégagent soit leur signification historique soit une signification nouvelle. Mais nous examinerons plutôt, pour commencer, deux oeuvres récentes que leur forme même apparente à l'essai biographique de l'historien néerlandais: il s'agit du livre de Roland H. Bainton, *Erasmus of Christendom*, publié à New York en 1969, et depuis traduit en italien; il s'agit encore de celui de James D. Tracy, plus récent - il date de 1972 -, publié à Genève, *Erasmus. The Growth of a Mind*.[42.]

On ne sera guère étonné de constater que l'‘Erasme’ de Bainton - Erasme le Chrétien, ou Erasme de la Chrétienté - est l'homme qui a su concilier la *pietas* et l'*humanitas*, la raison et la foi. C'est un humaniste chrétien, expression que nous ne trouvons pas sous la plume de Huizinga,[43.] mais qui tend à se répandre de plus en plus, même chez des historiens qui ne font pas profession de christianisme. L'Erasme de Huizinga, nous l'avons vu, était surtout l'Erasme de la *Moria* et des *Colloques*: sans dénier à ces ouvrages leur importance fondamentale, tant à leur épo-

42. Roland H. Bainton, *Erasmus of Christendom* (New York, 1969) traduit en italien par A. Rotondo (Florence, 1970); James D. Tracy, *Erasmus. The Growth of a Mind*, Travaux d'Humanisme et de Renaissance, CXXVI (Genève, 1972).
43. Nous lisons même à la fin de son essai *A l'aube de la paix* (p. 175): ‘Peut-être est-ce un usage propre à la langue néerlandaise d'avoir attaché depuis quelque trente ans une signification péjorative au mot d'humaniste; celui-ci ne désigne pas moins que *quelqu'un ne vivant pas suivant les préceptes d'une confession chrétienne...*’.

que que dans la suite des temps, Bainton considère avec plus d'attention les conséquences de la nouvelle édition du Nouveau Testament. On ne peut pas dire que la biographie du grand historien de la Réforme apporte de nouvelles lumières sur la vie d'Erasme; on ne peut pas dire non plus qu'elle manifeste une opposition marquée à l'essai de Huizinga, qui n'est cité qu'une fois dans l'ouvrage: elle présente seulement l'homme et l'oeuvre dans un éclairage religieux, et l'on sent, à lire ce livre, comme plusieurs autres des années 1965-1970, que le portrait d'Erasme a été peint dans un monde remué par le Concile de Vatican-II. On ne dirait pas autre chose de la courte monographie de Pierre Mesnard, précisément intitulée *Erasme ou le christianisme critique*, ou de celle de Léon Halkin, intitulée *Erasme et l'humanisme chrétien*.[44.]

Quant à la biographie de James D. Tracy, son intérêt principal est de nous présenter une thèse, au demeurant parfaitement 'raisonnable': l''optimisme éthique' d'Erasme animerait tous ses efforts d'éducation religieuse, qui ne tendent en fait qu'à une réforme de la morale et à une réforme intérieure de l'Eglise. Erasme éducateur et théologien: ici encore, on constate un déplacement d'accent par rapport à la figure intellectuelle et au portrait affectif de Huizinga.

D'une manière générale, on peut dire que l'heure d'une interprétation fondamentalement religieuse d'Erasme a sonné. Dans son rapport, présenté au Colloque de Mons, M. Bataillon écrivait:

> Il n'est pas déraisonnable de penser que notre philosophe chrétien est, depuis quelques années, parvenu à une étape décisive de la survie de son esprit dans la conscience chrétienne.[45.]... Dans l'*àggiornamento* libérateur auquel nous assistons réside la chance, pour le christianisme érasmien, de connaître un renouveau d'influence posthume, après avoir été si durement éliminé par les frères ennemis.[46.]

Aujourd'hui que, grâce à des cheminements parallèles dans les consciences catholiques et protestantes, grâce au mouvement spirituel déclenché par le Concile de Vatican-II et aux répercussions qu'il a suscitées bien au-delà des frontières du christianisme, Erasme apparait essentiellement comme l'homme de la conciliation et de la réconciliation - tout en demeurant paradoxalement l'homme de la contestation et de la mise en question-, l'homme de la tolérance. Mais, dira-t-on, Huizinga n'avait-il pas déjà fait de lui un champion de la tolérance et de la paix? Sans doute, mais avec ce déplacement d'accent que j'ai déjà signalé. Erasme, homme du dialogue? En pensant, à la lumière des publications récentes et selon sa propre inclination d'esprit, à l'*actualité* d'Erasme, M. Bataillon disait encore, lors du Colloque international de Mons d'octobre 1967:

44. Pierre Mesnard, *Erasme ou le christianisme critique* (Paris, 1969); Léon Halkin, *Erasme et l'humanisme chrétien*. Classiques du XXe siècle (Paris, 1969).
45. Marcel Bataillon, 'La situation présente du message érasmien', *Colloquium Erasmianum*, 3.
46. *Ibidem*, 7.

> Si maintenant sonne l'heure d'Erasme, ce n'est pas seulement parce que son esprit gagne du terrain au sein du christianisme entre les 'frères séparés' qui se rapprochent, c'est aussi parce que le dialogue est souhaité entre chrétiens et non-chrétiens.[47.]

Ce qui n'était pas le cas à l'époque de l'*Erasme* de Huizinga, malgré les efforts inlassables de quelques grands esprits, que des frontières religieuses ou politiques ne parvenaient pas à séparer. Dans l'Europe et le monde de 1924, cette confrontation pacifique, voire cette réunion fraternelle, n'était ni réalisée ni réalisable en dépit ou peut-être à cause de l'hécatombe de la première Guerre Mondiale.

Un problème d'interprétation retiendra spécialement notre attention: celui de la sincérité ou de l'insincérité d'Erasme. Il est de conséquence, car telle oeuvre ou tel ensemble d'oeuvres revêtent des significations toutes différentes selon le jugement de valeur porté sur l'homme Erasme. Suivons, pour illustrer ce cas, la thèse récente du Père G. Chantraine,[48.] qui aborde le sujet de la vocation théologique d'Erasme.[49.] Nous sommes à Londres, en avril 1506, Erasme écrit à son ami Servais Roger une lettre[50.] 'dont le style', reconnait Chantraine, 'n'est pas limpide, mais plutôt compliqué'.[51.] Erasme écrit:

> Je constate que la vie humaine, si longue qu'elle soit, est chose fugace et éphémère, que je suis de plus d'une santé fragile, affaiblie considérablement par le labeur des études, et aussi par le malheur. Je constate que les études sont sans fin; j'ai tous les jours l'impression de commencer. C'est pourquoi j'ai décidé de me contenter du peu que je suis (d'autant plus que j'ai acquis ce qu'il me faut de grec) et de donner tout mon effort à la méditation de la mort et à la formation de mon caractère.[52.]

Huizinga ne croit pas à la sincérité d'Erasme, qui écrit pourtant à un ami très cher dont la vocation religieuse était évidente. Ecoutons l'historien hollandais:

> Etait-ce un accès de mélancolie qui souffla à Erasme ces paroles de recueillement et de renoncement? A-t-il été envahi brusquement, au plus fort de la poursuite de l'objectif de sa vie, par le sentiment de la vanité de son effort, et par une grande lassitude? Est-ce ici le fond même de sa nature qu'Erasme dévoile un instant à son vieil et intime ami? *Il convient d'en douter*.[53.]

47. *Ibidem*, 8.
48. G. Chantraine, *'Mystère' et 'Philosophie du Christ' selon Erasme*. Bibl. de la Faculté de Philosophie et Lettres de Namur (Namur-Gembloux, 1971).
49. *Ibidem*, 71-72.
50. Allen, Ep. 189, 1. 8-14.
51. Chantraine, *'Mystère*', 71.
52. Trad. M. Delcourt, *Correspondance d'Erasme*, I (Bruxelles, 1967) 397.
53. Huizinga, *Erasme*, 110. C'est nous qui soulignons.

Le P. Chantraine croit au contraire à la sincérité de la vocation d'Erasme; et en rapprochant ce passage de son fameux poème à la Vieillesse[54.] - le Carmen Alpestre' de l'été 1506 - que Huizinga reconnaît comme exprimant avec sincérité son

54. Voir à cet égard notre traduction commentée: 'Le "Chant alpestre" d'Erasme: poème sur la vieillesse', *Bibl. Hum. Ren.*, XXVII-1 (1965) 37-79.

état d'âme du moment, il s'étonne que le biographe d'Erasme énonce deux jugements de valeur diamétralement opposés à propos de la lettre et de la méditation poétique.[55.] On pourrait longuement épiloguer et opposer les deux interprétations en tant qu'elles expriment deux attitudes *subjectives* différentes, deux manières de lire Erasme, de lire ses lignes ou ses vers, mais également de lire entre les lignes ou à côté des vers. Ce qu'il faut bien voir, c'est que Huizinga n'attachait pas la même importance, de son point de vue intellectualiste et libéral, aux méditations proprement religieuses - comme la méditation de la mort, le sentiment de la vanité de la science, etc. - ou aux thèmes inspirés par sa formation au couvent de Steyn, que l'interprète jésuite de la 'philosophie du Christ'. Un autre historien de la pensée religieuse, E.-W. Kohls,[56.] abonde dans le même sens, et rapproche ce thème de la vanité et de la méditation de la mort d'un passage des *Antibarbari*: 'Denique cum omnia scire curavero, ipse me scire tanquam nesciam'.[57.] Il est vrai d'ailleurs que Huizinga voit surtout dans ces *Antibarbari* 'une spirituelle défense de la littérature profane'.[58.]

A un autre moment, le Père Chantraine reproche à Huizinga - et à d'autres interprètes de la pensée d'Erasme - de ne pas avoir senti la complexité ou l'ambiquïté de l'attitude de l'humaniste chrétien à l'égard de l'Antiquité païenne, et d'accéder trop rapidement à la vision harmonieuse des lettres antiques réconciliées avec la Révélation divine.[59.] Et de citer à cet égard ces textes de la *Methodus* ou de la *Ratio* auxquels Huizinga - et la plupart des érasmisants, ses contemporains -, n'avaient pas attaché la même importance. Beaucoup des interprètes actuels d'Erasme comme théologien ou catholique orthodoxe, soulignent ses réticences à l'égard de l'Antiquité païenne, dont l'utilisation doit être entièrement subordonnée à une fin transcendante: 'Tu aimes les lettres? C'est pour le Christ'!

Nous ne prolongerons pas davantage nos remarques sur l'interprétation de Chantraine ou sur celle de Kohls qui, dans leur recherche de l'unité de la pensée et de l'oeuvre, dans leur conception de l'Erasme *essentiel*, n'en lisent pas moins notre héros avec des lunettes forcément subjectives, et avec leurs convictions fondamentales. Pourquoi Erasme n'aurait-il pas évolué avec le progrès de la Réforme, les sollicitations extérieures dont il fut l'objet, le souci de sa sécurité ou de son confort moral et intellectuel? Nul ne peut nier que les oeuvres de la fin de sa vie - la *Concorde dans l'Eglise*, la *Préparation à la mort* - sonnent très différemment, non seu-

55. Il s'accorde sur ce point avec C. Reedijk, dans son commentaire du poème, *The Poems of Desiderius Erasmus* (Leyde, 1956) 280-290.
56. Voir notamment E.-W. Kohls, *Die Theologie des Erasmus* (Bâle, 1966).
57. *ASD*, I-1, 78.
58. Huizinga, *Erasme*, 44-45.
59. Chantraine, '*Mystère*', 290. Notamment J. Lortz, rapprochement qui peut paraître, malgré tout, paradoxal quand on connaît les sentiments peu favorables que l'historien allemand nourrit à l'égard d'Erasme, dont la vocation religieuse lui paraît fort problématique.

lement de ses oeuvres rhétoriques et humanistes des années 1510-1512, mais même de l'*Enchiridion*. Il est évident que les prémisses d'une étude sur Erasme commandent à ses conclusions.

Certes, les études érasmiennes actuelles ne se bornent pas à celles de sa mystique, de sa théologie, de son attitude à l'égard des sacrements ou de son exégèse biblique. D'autres secteurs sont encore défrichés ou redécouverts, sa pédagogie, sa langue, ses idées sociales, politiques, économique, son anthropologie. Mais, comme on l'a déjà dit, l'aspect le plus nouveau des recherches qui commandent de nouvelles interprétations, est celui qu'ont décidé d'envisager des penseurs religieux, et notamment ceux qui essaient de dépasser la querelle personnelle et dogmatique d'Erasme et de Luther. Dans ce domaine, les travaux de Huizinga, et notamment sa biographie, apparaissent davantage comme des ‘réactifs’ ou des pierres d'achoppement que comme une nécessaire propédeutique. Mais pour tous ceux qui expriment quelque réticence à l'égard des systèmes - même souples - destinés à couler la pensée d'Erasme dans un moule, pour tous ceux qui voient dans cette pensée un petit nombre de thèmes récurrents, et chez l'homme un effort méritoire pour dominer les phases discontinues de son existence difficile, le recours à Huizinga s'imposera encore longtemps, car l'historien dont nous célébrons aujourd'hui le centenaire a su conserver, dans le ton, dans le style et dans l'érudition, assez d'*aération* et de points d'interrogation pour permettre à nos propres hypothèses et à nos propres intuitions de s'épanouir dans la liberté et sous le contrôle de la raison.

8. Huizinga's *Homo ludens*
E.H. Gombrich

To the memory of Rosalie L. Colie (1925-1972)

When I was honoured by the invitation to share in this tribute to a great and noble historian of culture I had no doubt in my mind as to the aspect of his rich and varied oeuvre I most wanted to examine and discuss. Like all of us who are interested in cultural history I have had frequent occasion to remember that inspired coinage of Huizinga's who matched the idea of *homo faber* with that of *homo ludens*. Long ago I wrote a little essay entitled *Meditations on a Hobby Horse or The Roots of Artistic Form* which developed into a book entitled *Art and Illusion* largely concerned with that most elusive of mental states, that of fiction. Later, when I studied the idea of personification of such entities as Fama or Fortuna[1] I remembered the pregnant pages Huizinga devoted to this strange twilight of ideas between mythology and abstraction in his study of Alanus de Insulis and again in *Homo ludens*. Now I am once more in the orbit of his problems in a study on which I am engaged that is to deal with decoration, ornament and the grotesque.

But I had an even more personal reason for my choice. The only time I was privileged to see and hear Johan Huizinga was in February 1937 when he came to England to present his ideas on culture and play in a lecture at the Warburg Institute which had only recently arrived in London. When, in the autumn of 1933, Huizinga had reviewed the edition of Aby Warburg's *Gesammelte Schriften* with much sympathy and understanding he had also paid tribute to Warburg's foundation and expressed the hope ‘that this beautiful plant should not perish in the storms of our harsh times’. (IV, 560) What was more natural than that Fritz Saxl, Warburg's successor, who had piloted the Institute through the storm from Hamburg to the provisional haven of a London office block had not delayed long till he invited the greatest living representative of *Kulturwissenschaft* to give a lecture.

Like Huizinga, Warburg had been entranced by the complex tensions between the culture of Burgundy in the fifteenth century and the dawning Italian Renaissance, and Saxl hoped that the author of *The Waning of the Middle Ages* would lecture on a subject of this kind. Huizinga replied on November 15th 1935 that he could not do this. ‘Leider bin ich von den burgundischen Sachen und auch von der Renaissance seit vielen Jahren entfremdet, so dass ich kaum auf diesem Gebiet ein Thema

1. ‘Personification’ in R.R. Bolgar, ed., *Classical Influences on European Culture* (Cambridge, 1971) 247-257, and ‘Icones Symbolicae’ in *Symbolic Images* (London, 1972) 123-195.

finden werde, das ich ohne zu grossen Aufwand an Arbeit bewältigen könnte'. Naturally Saxl replied that he left the choice to Huizinga, who still expressed doubts whether his theme would fit into the programme of the Warburg Institute: 'Ich glaube nicht dass ich Ihnen ein Thema bieten könnte, das genau in Ihr Programm passt. Am liebsten spreche ich über das Spielelement der Kultur'. Saxl of course not only accepted the choice, he and his colleagues built the entire programme of lectures for the term around this important topic, and we all were looking forward with tremendous anticipation to the great occasion when the admired historian would speak to us about what he insisted to call *the play element of culture* rather than *in culture* as had been originally announced. I was at the time a very junior research fellow at the Warburg Institute and I do not think that I was introduced to the distinguished visitor. What has remained in my mind of this occasion is the elusive image of a gesture, the way he acknowledged a greeting or perhaps applause with that mixture of shyness and aloofness we associated with the old-fashioned eminent Professor. Maybe this impression remained in my mind because, if the truth is to be told, it was also my reaction at that time to the lecture itself. I tremendously admired Huizinga's art of evoking the images of the past and I had evidently hoped and expected that the theme of human play and human culture would offer him scope to display this mastery. Instead, as those will realize who know the book that grew out of this lecture, or the text of the Leiden address of 1933 (V, 3-25) on which it was based, we were to be plunged into philological investigations into the various words for play in many languages, the elusiveness of the concept of play and of our customary distinction between *spel* or *ernst*, playfulness and seriousness. There was an overwhelming range of examples culled from anthropology, literature and history, and an almost defiant refusal to accept the aid of psychology in coming to terms with this category of behaviour. Quite obviously Huizinga's confession that he had moved far away from the *matière de Bourgogne* had not been a polite excuse for choosing a different topic; it was a different Huizinga we met on that occasion, not the author of a historical bestseller, but the deeply troubled critic of civilization who felt the urge to return to fundamentals and to draw his personal conclusions from a life-time of study.

The book *Homo ludens*, which came out in 1938, confirms this impression.[2.] I think it is fair to say that for every ten readers who have been captivated by the *Waning of the Middle Ages* there may be only one who has really read through

2. I have normally quoted from the text of the English edition (London, 1949) 'prepared from the German edition published in Switzerland, 1944, and also from the author's own English translation of the text which he made shortly before his death'. The English translator remarks that 'comparison of the two texts shows a number of discrepancies and a marked difference in style' and expresses the hope to have achieved 'a reasonable synthesis'. I have checked the extracts against the Dutch original cited in the references. In the case of relevant divergencies I have either substituted my own translation or drawn attention to the differences.

Homo ludens. True, its title is widely known. We all know from introspection and from observation that this designation illuminates an important aspect of life and culture, we do play and we do play-act, we indulge in tomfoolery and we step into roles, we wait for the sports results and we attend conferences. Indeed like Huizinga himself, we would so often want to be sure whether we are serious or merely playing a game.

Light is indeed thrown on these questions by the book, but it is mostly indirect light reflected from that extraordinary array of variegated facts Huizinga had assembled in years of reading and through his many academic contacts. They are spread out for our inspection in chapters headed Play and Law, Play and War, Wisdom, Poetry, Philosophy, and Art; and in more general reflections on the play function, on philology, myth, and on the role of play in the history of Western civilization. Vedic riddles and Eskimo drumming contests, potlatch feasts and initiation rites, university examinations and the swagger towers of Florence are all adduced as instances but only rarely does Huizinga permit himself to slacken the pace and to dwell on an aspect of his material with all that immediacy and vividness that marked his earlier masterpieces. The pages he devotes to the history of the wig in the seventeenth and eighteenth centuries (V 215-17) are such a gem which deserves a place in an anthology of cultural history. Even so, I hope I shall not cause offence in advising those who wish to come to terms with this strange book to start with the last chapter and work their way backward. It is in the last chapter that Huizinga reveals what his problem really is and why he undertook the labour of surveying so large and diverse a field for manifestations of play. He sees human culture against the awe-inspiring backdrop of a metaphysical problem; deeply religious as he had become,[3] he was concerned with the ultimate questions of the justification of culture in the eyes of God. 'The human mind', we read, 'can only disengage itself from the magic circle of play by turning towards the ultimate'. (p. 212; 'het allerhoogste': V, 245) It is in this thought that Huizinga's questioning comes to rest. He told in his lecture how he had explained his ideas about *Homo ludens* to a colleague who bluntly asked him whether he thought of his own work as a noble game? 'The question shook me. I replied with a half-hearted "Yes", but inside me there was a shout of "No"'. (V, 24) This agonized shout reveals the heart of Huizinga's conflict that is finally laid bare in the last paragraphs of *Homo ludens*:

> Whenever the perpetual transformations of the concepts of play and of seriousness send our minds into a dizzy spin, we find that fixed point that logic denied us in ethics... As soon as our decisions for action are influenced by the feelings for truth and justice, compassion and forgiveness, the question loses all meaning. A single drop

3. G.J. Heering, *Johan Huizinga's religieuze gedachten als achtegrond van zijn werken* (Lochem, 1948).

> of pity suffices to lift our actions beyond the distinctions of the thinking intellect. For any moral consciousness that rests on an understanding of justice and of grace, that whole question of play and of seriousness that had appeared to be insoluble is silenced for ever. (V, 246). (My translation)

I have placed this noble conclusion so near the beginning of this enquiry, because I think it offers a key not only to this difficult book, but to a much wider range of Huizinga's thoughts and convictions. For though I have stressed the apparent contrast between *Homo ludens* and Huizinga's more popular books, notably his *Waning of the Middle Ages* and his *Erasmus*, I should still like to demonstrate the impressive unity of Huizinga's oeuvre as a historian and cultural critic. The approach he had chosen and the books he had written led him inexorably to the asking of the questions we find in *Homo ludens*.

Huizinga himself remarked in the Preface to his book that traces of its thesis could be found in his writings ever since 1903. He was probably referring to his inaugural lecture on Buddhist studies (I, 148-172) which already testifies to his interest in riddles and other contests in knowledge and power. Had he written about another historian he would certainly have checked his facts more thoroughly. As it is, he gives us the pleasure of saying like the proverbial German pedant, 'Hier irrt Goethe'. For it is six years earlier, in his Doctoral thesis of 1897 dealing with a comic figure in Indian drama, that we read the following anticipation of Huizinga's life-long problem:

> It is a delicate task when confronted with an ancient and remote literature to say where the frontier lies between seriousness and non-seriousness. It is even frequently pointless and wrong to insist with an arrogant zeal on a conscious distinction between the two spheres of expression so as to force ideas so remote from us into the orbit of our own preconceptions. For it is precisely where these two states are kept together and are fused even unconsciously that the most moving expression of the innermost thoughts becomes possible to those individuals whose life exhibits a balance between action and thought in the full flower of a cultured age. (I, 126)[4.]

Here we find it all, very compressed and encapsuled, hard to understand in all its implications. There is another piece of evidence, less theoretical and more vivid, that takes us back beyond this formulation of the twentyfive years old. Other contributors

4. Het is een hachelijk pogen, om in een oude, ver van ons gelegen letterkunde aan te wijzen, waar de grens ligt tusschen het ernstig en het niet-erstig bedoelde. Het is zelfs dikwijls nutteloos en verkeerd, om met een onbescheiden naarstigheid die bewuste onderscheiding in twee staten van uitdrukking, buiten den kring onzer eigen ideeën te willen toepassen. Want juist om, zelf onbewust, die beide staten saam te houden en te vermengen tot de aandoenlijkste uiting van de innigste gedachten, is het vermogen van enkelen die in evenwicht van doen en denken leven in den vollen bloei van een cultuurtijdperk.

have referred to the episode to which Huizinga himself assigned such a crucial importance in his beautiful essay ‘My Way to History’. (I, 11-42) What he

calls his ‘first contact with history’ happened when he was a boy of six. He was impressed by a pageant representing the entry of Count Edzard into Groningen in 1506, a procession that lingered in his mind as the most beautiful thing he had ever seen up to that time, (I, 11) with the Count in shining armour and the flags waving in the wind. It was history in a pageant and as a pageant, and it was also a game of makebelief. Indeed we hear that when it was over, the small boys also wanted to dress up and march through the streets, but here for the first time little Johan encountered the figure who was to turn up again in *Homo ludens* - the spoilsport. The Mayor of Groningen apparently considered it a breach of decorum for little folk to parade through the town in fancy dress and so their show had to be held indoors in the local theatre. Who knows whether this rebuff may not also have led him to reflect on that clash between the world of hard reality and the attractions of a world of fancy? Huizinga himself has characterized the spell that history continued to exert on him less as an intellectual interest than ‘a kind of *hantise*, an obsession, a dream as it had been since the days of my boyhood’. (I, 29)

He also tells us that he succumbed to the romantic attraction of heraldry and genealogy and confesses that it made him a little susceptible to the glamour of noble birth. (I, 13) How easily these leanings might have turned him into a typical romantic, writing nostalgic history or even novels and plays full of pageantry and dreams. Only, if that had been the whole of Huizinga's mental make-up we would scarcely have come from all parts of the world to pay tribute to his memory. What made him great was an element of conflict, an awareness of values that transcend romanticism. Truth must not be tampered with, and the greater the nostalgia, the more is the scholar in honour bound to remain critical, to probe, to find out, to consult the sources and to respect the evidence. (VII, 26) Far from succumbing to romanticism he turned his own leanings into a problem with which he wrestled. Maybe it was this distrust of his own inclinations that made him first seek the sterner discipline of comparative philology. We learn from his autobiographical sketch that his philological interests led him to a psychological problem he proposed to tackle, it was the problem of synaesthesia, the tendency of all languages to mix up the sense modalities so that sounds can be described as bright or light as soft. (I, 27) He himself was no doubt a very strong visualizer and the connection of this topic with the main preoccupation of his life is easy to understand. The way the word is wedded to the image (verbeelding) intrigued him all the more as he valued the capacity of the historian to see the past with the eyes of his mind.[5.] But as we know, he also realized the dangers of such automatic associations. How seriously should we take them? If there is one aspect of linguistic study which raises this question of playfulness - as Huizinga was to acknowledge in *Homo ludens* (V, 166)

5. Karl J. Weintraub, *Visions of Culture* (Chicago, 1966) 228-9.

- it is surely the problem of metaphor. Not surprisingly, perhaps, the young student was disappointed in the guidance he had expected from psychologists and linguists and so he abandoned the topic.

It was in the lecture of 1903 on Buddhism (I, 148-172), which I have mentioned before, that he turned to the problematical nature of visualizing in the context of cultural history. He suspected that the appeal which Buddhism exercised on the West around the turn of the century was aesthetic rather than intellectual. The visual image of the mysterious East had more to do with its hold on the fashionable world than the mixture of asceticism and magic he had found in the authentic texts. (I, 157) And so the stern scholar reveals himself for the first time also as the anti-romantic critic of his age.

There is another ingredient here in Huizinga's intellectuel formation to which he has also drawn our attention. He was captivated by E.B. Tylor's *Primitive Culture* (1871), the first book, I believe, which formulates the demand for a science of culture. (I, 17)[6.] The vistas which this book opened to him, we read, remained for ever the germs of his scientific ideas. Now what Tylor had in common with other early students of the subject is a tendency to speak of 'primitive culture' or of the 'primitive mind' as a definite well-defined entity. For Huizinga the interest of Buddhism lay partly in the fact that it was much closer to the primitive mind than its modern admirers realized. (I, 169) Even its images of bliss with their emphasis on sensuous pleasure belied the ascetic impulse and revealed that same primitive mentality (I, 171) that expressed itself in the enjoyment of riddles.

But though he was attracted by the vivid picture Tylor had drawn of primitive mentality he was unwilling to accept the more ambitious claims of the rising discipline of social psychology. He must have frequently heard these claims debated in Leipzig where he studied in 1895 and where he consulted Wilhelm Wundt, then at work on his *Völkerpsychologie*; for there the most combative champion of this movement Karl Lamprecht also held a chair since 1891.[7.] When accident and inclination had finally turned him into a historian Huizinga decided to respond to this challenge in his Inaugural Lecture on 'The Aesthetic Components of our Historical Ideas', (VII, 3-28) which is the subject of Professor Oestreich's searching contribution to this volume. What had repelled Huizinga was the arrogance with which Karl Lamprecht claimed to make history 'scientific' by operating with psychological laws of evolution. Granted that some of Lamprecht's observations about the mentality of the German Middle Ages, his concepts of 'Typismus' and 'Konventionalismus' were not uninstructive, how scientific were they really? He did not object to their having been established *a priori*. 'Which categories of this

6. E.H. Gombrich, *In Search of Cultural History* (Oxford, 1969).
7. E. Rosenbaum, 'Johan Huizinga', *Die Zeitung* (London, 11th May, 1945).

kind had ever been found by induction?' The danger lay in the fact that such auxiliary constructs which the historian should be able to use and to discard at will were presented as ultimate realities. (VII, 8) I believe that Huizinga's intervention in this famous debate is memorable less for the use he made of the methodological theories of Windelband, Rickert, Spranger and Simmel than for the way he attempted once more to formulate his personal problem as one of historical method - the need to see the past in terms of vivid images, and the duty to search for the truth, even if this means correcting or discarding the original vision.

I do not think it is claiming too much to suggest that Huizinga's masterpiece is constructed around the tensions created by these opposing tendencies. What could be more characteristic here than the passage in the opening paragraph of the third chapter of the *Waning of the Middle Ages*, the chapter that deals with the hierarchical conception of society. 'Romanticism', he says, 'was inclined to identify the Middle Ages with the age of chivalry. It saw there mostly helmets with nodding plumes ("wuivende vederbossen"). And however paradoxical this may sound today, to a certain extent it was right in doing so'. (III, 66)[8.]

It was right, we may continue, not because all was chivalry in the Middle Ages, but because chivalry was an expression of the aspirations of the age. However much we may know of the realities of the period, its greed, its squalor, its cruelty and its coarseness, the historian of culture is not only concerned with these realities, he is concerned with collective dreams, with the fiction that is inseparable from civilization, in other words with chivalry not as an institution but as a game which nobility played and the others watched. There are many passages in which Huizinga recurs to this image of a game that was played in war, in diplomacy, in courtly love and in the whole fabric of life. But at that time he had not yet rejected psychology as an aid to the understanding of this phenomenon. I am referring to the second chapter of the book which follows his famous dramatic picture of the harsh realities of life in the period. These realities aroused a longing for a more beautiful life and such longing, we read, will at all times find three possible paths towards fulfilment. (III, 40)

The first leads out of the world through a denial of all earthly pleasures for the sake of heaven, the way of asceticism, Buddhist or Christian; the second leads to an improvement of this world, it is the way of reform and progress that was chosen by the modern age. Maybe it was precisely because this way was unknown to the Middle Ages that the third was of such importance, the way, in Huizinga's words, into a dreamland, the way of illusion. Granted that this way was fundamentally un-Christian, it was the way chosen by the majority of the elite.

8. The passage is omitted from the English translation, on which see Weintraub, *Visions*, 212.

> The whole aristocratic life of the late Middle Ages... is an attempt to play a dream, always the same dream of ancient heroes and sages, of the knight and the maiden, of simple and contented shepherds.

True, Huizinga concedes in a significant aside,

> I know that all this is not specifically mediaeval, the seeds are found in primitive phases of culture, we may also call it Chinoiserie or Byzantinism, and it does not die out with the Middle Ages as the *roi soleil* testifies. (III, 46)

There is little in the book itself that explains how Huizinga sees the distinction between the game played in the late Middle Ages and that of other civilizations, but I think what struck him was the accentuation of the game, its exaggerations which so blatantly contrasted with the unseemly realities of life. 'Everywhere', he writes in a pregnant phrase, 'did the lie peep out of the holes of the ceremonial garb of chivalry'. (III, 123)

There is more than one hint here that the dream is always more conservative than reality. What may have begun as a serious institution became a pretence, a mere game. Now E.B. Tylor had included in his book on Primitive Culture a most interesting discussion of games, games of grown-ups and nursery rhymes, pages which one might not have expected to find in a Victorian classic. Tylor looks at the game in the context of his theory of survival. There is an inertia in human civilization that secures the survival of beliefs and rituals into periods in which their meaning is long forgotten. Superstitions have always been recognized as such survivals, as their name indicates. Many games are of a similar character. They reflect old rituals and beliefs which have vanished from serious life and only live on as pastimes. If I am right that this interpretation of games influenced Huizinga this would help to explain his whole reading of the period. This reading, as we know from the title of the book, postulates that the period can only be understood as an end, an autumn, not as the birth of something new. Elsewhere[9] I have criticized this emphasis on the autumnal character of the period, and I now know that Huizinga himself came to regret the title he had chosen as too metaphorical. (IV, 450) In his last book, *Geschonden Wereld*, he even explicitly rejected the metaphor of rising and declining civilizations. (VII, 511) But if at the time when he worked on his masterpiece he saw games largely as survivals, he was bound to emphasize the lateness of a period in which people appeared so eager to play roles or to play at roles which no longer had a serious function in a changed reality.

This interpretation of certain playful forms of life as survivals of earlier phases which is so characteristic of Tylor's approach comes to the fore, for instance, in Huizinga's reflections on what he calls the epithalamian style, the bawdiness and coarseness in erotic matters that he observed in mediaeval marriage customs.

9. Gombrich, *Cultural History*, 29.

> These matters become intelligible if they are seen against their ethnological background, as... weakened survivals of the phallic symbolism of primitive culture. Here the dividing line between play and earnestness had not yet been drawn across culture and the holiness of ritual was linked with the unbridled enjoyment of life... (III, 132)

But Huizinga would not have been the deeply conscientious scholar he was if he had been satisfied with pat solutions. Once in a while the assured narrator gives way to the baffled historian. Discussing the *Mirror of Marriage* by Descamps the author interrupts himself to ask:

> Did the poet mean all this seriously? One might also ask whether Jean Petit and his Burgundian protectors really believed in all the atrocities with which they defiled the memory of Orleans or whether the princes and nobles really took seriously all the bizarre fantasies and the play-acting with which they embroidered their plans of campaign and their vows. It is extremely difficult within the realm of mediaeval thought to arrive at a neat distinction between what is play and what is earnest, between honest conviction and that attitude of mind which the English call pretending, the attitude of a playing child which also occupies an important place in primitive culture. (III, 296-7)

Here, of course, is one of the roots of *Homo ludens*. But only one, I believe. We know that for Huizinga the problem became urgent only when it became a moral problem.

I should like here to offer a very tentative hypothesis about the way this moral question increasingly obtruded itself, tentative all the more as Huizinga's autobiographical essay offers no hint in this respect. I refer to Huizinga's unexpected interest in American civilization. He must have worked concurrently on the completion of the *Waning of the Middle Ages* and on his four essays on *Man and Mass in the United States* (V, 247-417) which were published before the other book saw the light in 1919. At that time Huizinga had never yet been to the States, but he was rightly convinced that Europeans knew far too little about that new civilization across the Atlantic. He was attracted by the challenge of describing a culture which, as he said, could not be encompassed in one of the few traditional forms that offered themselves to the historian as a framework of description. (V,251ff) Even that convenient formula of a conflict between the old and the new nearly broke down there, because in America the old lacked the strength it always had in our history. The real conflict in America was between man and nature; in other words here was the model of a civilization that exemplified man's desire to improve this world rather than concern himself with hopes of the beyond or with the reenactment of past glories.

If I am right in my surmise that Huizinga planned at the time to exemplify his conception of the three possibilities open to man in his reaction to the sufferings of life we might expect him also to have planned a study of a strictly religious ci-

vilization. Buddhism had failed to hold him and he seems to have settled on a study of what he calls the pre-Gothic twelfth century. According to P. Geyl it was to be called 'The Spring of the Middle Ages' and to form a counterpart to *Herfsttij*.[10.] The project was only partly realized in the form of essays and lectures on Alanus de Insulis, John of Salisbury and Abelard (IV, 1-122) which clearly show how much Huizinga was attracted by the age. It fits my interpretation of this abortive project that Huizinga treated John of Salisbury's book *De Nugis Curialium* as an early attack on that courtly culture that flourished so exuberantly in the late Middle Ages. (IV, 102ff.) The trifles of the courtiers, the *nugae curialium*, are precisely the games courtiers play instead of concerning themselves with their salvation.

Not that these three figures represent the extreme of Christian asceticism. In the concluding words of the last of these lectures, Huizinga points to the hatred Abelard aroused in men such as Bernard of Clairvaux. He speaks of the contrast that pervades the history of Christian thought, between those who, like Abelard, appealed to the cultural ideal of St. Jerome who, for all his asceticism, was open to cultural values, and those who followed St. Augustine, 'the man with the flaming heart'. 'Whenever a great crisis of faith occurred', he writes, 'the words of St. Augustine weighed more heavily in the scales of the ages than those of St. Jerome'. (IV, 122) Is it not likely that Huizinga had once planned also to portray for us this great current of culture? However much he owed to the tradition of St. Jerome, he clearly felt the attraction of the opposite camp.

Nothing would be more misleading than to represent Huizinga's rich and varied life-work as the arid illustration of one particular thesis, but nobody who submits to the spell of this great man can miss the note of personal concern in nearly everything he wrote. The concern became more urgent when he had actually visited America in 1926 and had found it impossible to reconcile himself to what he had found there. In the 'Unsystematic Jottings', *Losse Opmerkingen*, (V 418-89) he published in the subsequent year his personal reaction breaks through the detachment of the observer and tells us of his growing estrangement from the course of Western civilization.

What appears to have hurt him quite particularly was the way in which the various dominant schools of American psychology and sociology interpreted all art and all religion as forms of escapism, 'evasive satisfactions, compensatory fabrications'. (V, 481) Maybe this attitude disturbed him all the more profoundly as it bore more than a superficial resemblance to his own metaphor of the three paths out of the misery of this world. Not that Huizinga was inconsistent in his rejection of what we now call reductionism. For him man's urge to transcend reality was always creative. Far from being a sign of weakness it was a sign of strength. He

10. P. Geyl, 'Huizinga as an Accuser of his Age', *History and Theory*, II (1963) iii, 231-262, 255. (No source is given).

tells of a conversation he had with a young sociologist who was ready to admit that our present civilization was no longer capable of creating great art. Great art after all arose precisely as an escape from this world, it was no more than a morbid symptom. Huizinga countered by telling the story of the Friesian King Radbod who was about to be baptized and asked the Bishop where his ancestors were. When he was told that they were in hell he got out of the font and declared that he preferred the abode of his ancestors to the new paradise. (V, 482) He, Huizinga, preferred to dwell among the terrors and delusions of an ancient civilization rather than in the promised land of social perfection. He knew it was an inadequate answer. He knew that the sociologist could have replied: 'Take care what you say, you cannot eat your pie and have it'. But he confesses that he was confused and depressed by these encounters. He tells us of a visit to Cologne when he felt annoyed by the way the city had been spoilt and trivialized. By accident almost he had found his way into the ancient church of St. Maria im Kapitol where offices were being read. Suddenly he seemed to grasp the meaning which a true ritual had for a community quite apart from its religious significance. I sensed 'the tremendous seriousness of an age in which these things were what mattered to everyone. I had the feeling as if nine tenths of our present culture were strictly irrelevant'. (V, 480)

Here, I believe, is the new element, the experience that turned Huizinga from a calm historian of culture into a passionate critic of his own times and, if the truth must be said, into a *laudator temporis acti*. That romantic aestheticism he had always tried to keep under strict control offered itself as the only refuge from the modern world from which he felt increasingly alienated. Harsh words have been said about Huizinga by such penetrating critics as Pieter Geyl[11.] and Rosalie Colie[12.] because of his refusal to come to terms with the realities of his time. I feel it would almost be an impertinence even to try to defend him, because if he had been more realistic he would also have been less interesting. I have found[13.] that it is from those who react to the problems of their time in an intensely personal way that we can generally learn much more than we do from the well adjusted. I venture to think that none of Huizinga's critics I have read have quite confronted the agony of his position. What had sustained him throughout his life, indeed what had prompted him to reject romantic aestheticism in favour of an uncompromising search for truth, was a faith in absolute values, the values of Christianity and the values of rationality. What so deeply upset him was the spectacle of reason undermining rationality. His stand was to be against relativism in all forms. Whatever we think about individual arguments he employed, it was a noble stand in a important cause.

11. *Ibidem*.
12. 'Johan Huizinga and the Task of Cultural History', *American Historical Review*, LXIX (1964) iii, 607-630.
13. See my *Aby Warburg. An Intellectual Biography* (London, 1971) 9.

The two books which were the most immediate expression of his position are *In the Shadow of Tomorrow*[14.] and *Homo ludens*. It has rightly been said by Gustaaf Renier[15.] that they belong together, indeed neither can quite be understood in isolation. The more topical book explains the author's deep anxieties about the future of Western Culture, the other tries to reinforce the argument by explaining what we have lost since the eighteenth century.

The central tenet that holds the wings of the diptych together is Huizinga's conviction that 'Culture must have its ultimate aim in the metaphysical, or it will cease to be culture'. (VII, 333)

> By opposing metaphysics the modern spirit has abolished culture. It has done so precisely because it tries to explain away such essentials of culture as morality, law or piety as just so many taboos. (VII, 331)

Several of Huizinga's critics have expressed surprise that his book on play does not even so much as refer to Freud; the question misses the point that Freud's attitude - or what Huizinga took it to be - was precisely one of the main targets of the twin books. Freudianism, as he calls is, had familiarized whole generations with the notion of sublimation, an attempt, in other words, to explain the origins of culture and of art through the transformation of 'infantile appetites'. Huizinga calls it 'essentially even more anti-Christian in its implications than the ethical theory of Marxism'. (VII, 374) For his most vehement pronouncement on the latter we must turn to a passage in *Homo Ludens* which sums up the other book in a few hardhitting lines against the nineteenth-century belief in technical progress.

> As a result of this luxation of our intellects the shameful misconception of Marxism could be put about and even believed, that economic forces and material interests determine the course of the world. This grotesque over-estimation of the economic factor was conditioned by our worship of technological progress, which was itself the fruit of rationalism and utilitarianism after they had killed the mysteries and acquitted man of guilt and sin. But they had forgotten to free him of folly and myopia, and he seemed only fit to mould the world after the pattern of his own banality. (V, 223. The word 'Marxism' is added in the English edition, 192).

This tone of contempt for the present age owed something to the book by Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses*, in which a warning is sounded against the 'primitives' within the gates of Western Civilization.[16.] Huizinga alludes to this book in his open letter to Julien Benda of December 1933 in which he diagnoses three failings of our time: puerility, superstition and insincerity. (VII, 271) Among

14. My quotations are generally from the English translation by J.H. Huizinga, London, 1936 but references here as always are to the *Collected Works*.
15. Quoted by Geyl, 'Huizinga', 239.
16. English translation, London, 1932, after the Spanish original of 1930, Chapters ix and x.

the symptoms of the first he cites the antics of mass movements with their uniforms, their marches and their chantings. In his original Leiden lecture on play in February 1933 he still thought that playfulness might be cited here as an extenuating circumstance, (V, 24) but in the course of that fateful year he changed his mind. This was not real play. It was what he called puerilism. Did he perhaps remember his own boyish desire to march through the streets of Groningen in fancy dress and had he come to side with authority, as we so often do when we grow older? Be that as it may, he minced no words about onlookers who are impressed by such spectacies 'This seems greatness, power. It is childishness... those who can still think know that all this has no value whatever'. (VII, 394)

Those who can still think. For what disturbed Huizinga at least as much as the efforts to explain too much was the trend of irrationalism, the worship of life and of thinking with the blood that was the other side of the medal. Once more Huizinga has been criticized for not attacking National Socialist and Fascist ideologies for what they were, political movements, and rather treating them as symptoms of the sickness of our culture. But this is how they appeared to him, he was less interested in the causes of these movements than in the response they had met with, and his strictures were all the more effective at the time because they were not uttered in a political context. Those of us who still remember the nightmare of those years will also recall how grateful one was for this stern voice of reason. For Huizinga felt committed to reason, but it had become a difficult commitment.

> These are strange times. Reason, which once combated faith and seemed to have conquered it, now has to look to faith to save it from dissolution. For it is only on the unshaken and unyielding foundation of a living metaphysical belief that the concept of absolute truth with its consequence of absolute validity of ethical norms can withstand the growing pressure of the instinctive will to live. (p. 92). (VII, 364)

But why and how, we may ask, did this insistence on faith lead Huizinga back to his life-long interest in what he called the play-element of culture? I hope my answer will not be found shocking, it is not intended to be. Playing a game implies unquestioning acceptance of rules. If you do not, you are the spoilsport, that figure of whom Huizinga has so perceptively harsh things to say. The spoilsport, we remember, 'shatters the play-world itself. By withdrawing from the game he reveals the relativity and fragility of the play-world in which he had temporarily shut himself with others. He robs the play of its illusion' and must be cast out as a threat to the play community. (V, 39) The more one reads Huizinga the more one comes to see that it was this character of common consent, the agreement to refrain from certain questions, that constituted for him an important condition of civilization. 'Civilization', he says towards the end of his book, 'will in a sense always be played according to certain rules, and true civilization will always demand fair

play. Fair play is nothing less than good faith expressed in play terms'. (V, 244)

The context in which these words stand leave no doubt about their significance. Huizinga was appalled by the book of a National Socialist, Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, which he summed up in the formula that *pacta non sunt servanda*. (V, 243) He fastened on the German euphemism for war, 'Eintreten des Ernstfalls' (the advent of a serious contingency), to remind his readers that the serious business of mankind is peace. Such peace demands the recognition of rules, of common ground. It almost looks like an oversight that he omits to mention the most palpable link between games and peace recorded in history, the traditional truce between the warring Greek states at the time of the Olympic games.

In a sense Schmitt's cynical reasoning appeared to Huizinga merely as an extreme example of the dangers inherent in any type of argumentation that ignores the existence of values embodied in rules. His reading of the crisis of our time suggested to him that an unquestioning acceptance of such rules is of the essence of the game we call civilization. No wonder he looked with a certain nostalgia back to a time where such questionings lay outside the range of possibilities, simply because the distinction between playfulness and seriousness had not obtruded itself on the language and the mental horizon of the civilizations concerned.

Within the continuity of Huizinga's interest in the subject there is thus a distinct shift of emphasis between *The Waning of the Middle Ages* and *Homo ludens*. What had intrigued him in his earlier work was the phenomenon of 'pretending', the flight into a world of fantasy that had much in common with the attitudes of a child at play. There is little of this element in the initial definition of the phenomenon which he proposes in *Homo ludens*.

> Play is a voluntary activity or occupation executed within certain fixed limits of time and place, according to rules freely accepted but absolutely binding.... (V, 56)

It is (in English terms) a shift from 'play' to 'games'. This change of accent which accorded so well with Huizinga's moral preoccupation was certainly also facilitated by the conception of culture Huizinga found in the posthumous work of his great predecessor Jakob Burckhardt, *Griechische Kulturgeschichte*.[17] In his famous characterization of the flowering of Greek culture of the fifth century Burckhardt had coined the word *agonal*, agonistic, and had shown how this ideal had penetrated the whole of life. Not only athletes and the arts were conceived as contests, even lawsuits and philosophical dialogues partook of the character and concept of the *agon*. Burckhardt contrasts this striving for fame with our modern striving for gain, but here as always he retains his critical detachment. The cult of the *agon* was to him something peculiarly Greek, based as it was on the importance the Greeks

17. I am indebted to Prof. A. Momigliano who made me see the importance of this shift.

attached to the opinion of others. This trait was clearly rooted in the social situation of the *polis*. In the East the institution of castes and the weight of despotism would have stifled such a love of free contests between equals.

It is natural that Huizinga could not accept this interpretation. Burckhardt, he reminds us, had composed his work in the eighties ‘before any general sociology existed to digest all the ethnological and anthropological data, most of which... were only coming to light then’. (V, 100) It was this limitation that accounts for Burckhardt's picture of Greek culture developing in comparative isolation from the phase he called ‘heroic’ to that he called ‘agonistic’. But there was no such excuse, in Huizinga's view, for a classical scholar to repeat this theory in 1935 and to present the transition from the heroic to the agonistic, from battle to play as a form of decadence. (V, 103) For in this respect, too, Huizinga's standpoint had somewhat shifted. He no longer appears to have endorsed Tylor's conviction that certain forms of play had evolved from activities once meant in earnest. Neither in Greece nor anywhere else, Huizinga stresses, was there such a transition from battle to play or from play to battle. ‘The play element’ was present from the beginning.

> Our point of departure must be the conception of an almost childlike play-sense, expressing itself in various play-forms, some serious, some playful, but all rooted in ritual and productive culture by allowing the innate human need of rhythm, harmony, change, alternation, contrast, and climax, etc. to unfold in full richness. Coupled with this play-sense is a spirit that strives for honour, dignity, superiority and beauty. Magic and mystery, heroic longings, the foreshadowings of music, sculpture and logic all seek form and expression in noble play. A later generation will call the age that knew such aspirations heroic. (V, 103) (The last sentence only in the English edition).

It is a beautiful passage and a beautiful vision, but one that does not disguise its romantic origin. Was there ever such a Golden Age? For once in this book Huizinga ignores the insistent question after the relation between dream and reality. The horrors, brutalities and insanities of past cultures are hidden in the golden mist of that idyllic dream which Huizinga himself had once analysed as a projection of desires.

Remember Huizinga's story of the Friesian King Radbod who chose hell rather than paradise out of loyalty to his ancestors. What is troubling in Huizinga's later books is his refusal to acknowledge the reality of that hell. True, he might have countered this criticism by the reminder that he was speaking of aspirations rather than of realities. What he emphasized in both books was what he called ‘a harmonious balance of material and spiritual values and a more or less homogeneous ideal in whose pursuit the community's various activities converge’. (VII, 332) But it is far from easy to make this idea of balance that had already occurred in 1897 fully intelligible in concrete terms. It is clear from *Homo ludens* that, hu-

manist as he was, Huizinga primarily thought of classical Greece and perhaps twelfth-century France. In ancient Rome that balance was already gravely upset. He finds suspicious emphasis in the grandeur of Roman art and the meretricious glitter of Roman decoration.

> The whole betrays the would-be playfulness of an unquiet mind troubled by the dangers of a menacing reality but seeking refuge in the idyllic. The play element is very prominent here, but it has no organic connection with the structure of society and is no longer fecund of true culture. (V, 208)

It is a charge which is often levelled at the culture and art of the rococo, but Huizinga loved the eighteenth century and commended it precisely for its playfulness. It is hard to deny the element of an almost defiant subjectivity in Huizinga's evaluations of cultural elements past and present. Sometimes, indeed, he comes close to the stereotype of the old man out of tune with youth. Having rightly exalted the dance as an expression of culture he hurries to say that not every form of dancing shows this play quality to the full. 'This supercession of the round dance, choral, and figure dances by dancing à *deux*... or the slitherings or slidings... of contemporary dancing is probably to be regarded as a symptom of declining culture'. (V, 196. The Dutch is less emphatic than the English version) More surprising still, we read that 'realism, naturalism, impressionism and the rest of that dull catalogue of literary and pictorial coteries were all emptier of the play spirit than any of the earlier styles had ever been'. (V, 224, as above) Is Renoir really less playful than Pontormo?

What is surprising here is not that Huizinga, like all of us, had his prejudices and pet aversions. What calls for comment is rather a shift in his philosophical attitude towards the use of concepts. Huizinga repeatedly denied that he had philosophical gifts or interests and here, as always, we must believe him; but this did not prevent him in his earlier years from taking a determined stand against the attitude of mind that we now call 'essentialism'.[18.] It may be remembered that he had criticized Lamprecht for believing in the reality of his concepts rather than regarding them as auxiliary constructs. Later, in his beautiful essay on the Task of Cultural History he had devoted a whole section to this issue when he came to discuss the vexed problem of periodization.

> The only deliverance from the dilemma of an exact division by periods lies in the considered abandonment of every requirement of exactitude. The terms should be used, in moderation and modesty, as historical custom provides them. One should use them lightly, and not build structures on them that they cannot support. Care should be taken not to squeeze them dry... One should always be aware that every term

18. K.R. Popper, *The Poverty of Historicism* (London, 1957) 27 ff, and *The Open Society and its Enemies* (London, 1945) ch. xi-2.

> pretending to express the essence or the nature of a period is prejudicial by that very fact... One should constantly be prepared to abandon a term... (VII, 92-3)[19.]

To those of us who share this anti-essentialist approach, which is certainly also the approach of the natural sciences, it comes as a surprise to find the Huizinga of *Homo ludens* firmly entrenched in the essentialist camp. It is obvious that he knew what he was doing.

> From a nominalist point of view we might deny the validity of a general concept of play and say that for every human group the concept 'play' contains what is expressed in the word - or rather words. (V, 56)

But now the whole structure of the book is designed to exclude this argument. Like a Scholastic 'realist' or any Aristotelian, Huizinga starts with a definition designed to capture the 'essence' of the play concept and only then scrutinizes the words used in various languages to express this essence. The burden of his second chapter is that some languages 'have succeeded better than others in getting the various aspects of play into one word'. (V, 56-7) It is obvious that the failure of Greek to do precisely this in using different terms for contests and for childish play (V, 57-58) disturbed him no less than the tendency of so many languages to speak of loveplay in erotic contexts. (V, 71-2) This, he felt, must be a mere metaphor for it fell outside his definition. What he was concerned with was 'play as a primary datum of experience' (V, 234) and it is also clear why he took this line. He had found in this somewhat authoritarian approach a defence against those dangers of 'reductionism' which had come to preoccupy him. Play could not be explained. He speaks of 'that irreducible quality of pure playfulness which is not... amenable to further analysis', (V, 34) of the 'absolute independence of the play concept'. (V, 34; English edition p. 6) In other words, play has become for him what Goethe would have called an *Urphänomen*. Goethe had used this strategy to preserve his notion of colour from the analysis of Newtonian optics. Huizinga withdrew into a similar fortress to ward off the onslaught of psychology and the study of animal behaviour. It is for this reason, I believe, that *Homo ludens* raises so many questions and offers so few answers. The notion of play as an irreducible fact could not but rule out any attempts at explanation. I hope to have shown that Huizinga was consistent in adopting this attitude, and it can certainly not be the purpose of this paper to enter into the vast range of problems he so deliberately excluded. But enough must be said to indicate why I do not believe that his strategy was either successful or necessary. As far as the concept of play is concerned the anti-essentialist case has meanwhile been put in a famous section of Wittgenstein's *Philosophische Unter-*

19. I quote from the English translation by J.S. Holmes and H.v. Marle in *Men and Ideas* (Meridian Books, 1959) 74.

suchungen,[20.] in which it is argued that the various meanings of a term need not all have something in common; sometimes their likeness, like family likeness, may only link neighbouring applications without extending over the whole of the field. I am not sure that Wittgenstein's example was happily chosen, precisely because 'Spiel' (he was writing in German) can always be opposed to 'Ernst' like 'disease' to 'health'. What has to be demonstrated (and curiously enough has been demonstrated by none other than Huizinga) is that the distinction itself is fluid and, up to a point, a matter of convention. Naturally this does not mean that we are debarred from adopting such a convention when discussing behaviour, we only must not attach more weight to the words we use here than in the case of historical periods. Least of all must we allow an *a priori* definition to block any further analysis. Some of the problems that interested Huizinga have indeed acquired a different look since 1938 when *Homo ludens* was published. One such example must here suffice. In the first paragraph of the book he invites us to watch young dogs

> to see that all the essentials of human play are present in their merry gambols. They invite one another to play by a certain ceremoniousness in attitude and gesture. They keep to the rule that you shall not bite, or not bite hard, your brother's ear. (V, 28)

The observation is correct but nobody who has read the writings of Konrad Lorenz[21.] or of Huizinga's compatriot Niko Tinbergen[22.] will be content any longer with describing such behaviour as an Urphänomen. The science of ethology has introduced us to the development of what is called ritualization[23.] and to the importance of the achievement of dominance, of ranking, indeed since Huizinga the term 'pecking order' has become part of common parlance.[24.] We can guess at the importance of these mechanisms in the animal world. After a brief trial of strength every animal in the flock or the herd learns to know its place and does not expend unnecessary energy in fighting a stronger member of its group. Only at certain moments of crisis as the strength of the dominant animal fails will there be contests for a place at the top of the ladder and these contests will end as soon as victory is

20. L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen* (Oxford, 1953) 31 ff.
21. Konrad Lorenz, *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression* (Vienna, 1963).
22. N. Tinbergen, 'On War and Peace in Animals and Man', *Science*, CLX (28th June, 1968) 1411-1418.
23. W.H. Thorpe, 'Ritualization in ontogeny, I, Animal Play', in J. Huxley, ed., *A Discussion on Ritualization of Behaviour in Animals and Man*. Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B, No. 772, CCLI (1966).
24. Thanks to the kindness of the editor of the Oxford English Dictionary Supplement I have been allowed to see their collection of references from which it appears that the German term *Hackliste* was used by T.J. Schjelderup-Ebbe in *Zeitschrift für Psychologie*, LXXXVIII (1922) 227. The earliest non-scientific usage there recorded is in A. Huxley, *Point Counter Point* (1928) 48. Could the novelist have taken it over from his brother, the biologist? W.C. Allee, *Animal Aggregations* (Chicago, 1931) and *The Social Life of Animals* (London-Toronto, 1938) appears to have made the term more popular, though its real vogue dates from the post-war period.

conceded. Lorenz has shown that the same is true of the fights for territory or for mates. As a rule animals of the same species do not kill each other. Once the outcome is clear and dominance established the contest is over. The defeated submits and slinks away. Even in the animal world there is no absolute distinction between the sham fight and the real contest. Both are rule governed. Once we grant that these restraints are of the utmost importance for the survival of the species we are surely entitled to ask for the fate of these tendencies in human communities. In one sense man is less lucky than animals. Endowed as he is with what we call reason he has invented tools and weapons, ruses, stratagems and traps. A human contest is no longer a simple trial of physical strength and the loser, instead of acknowledging defeat, may poison a well or dig a ditch to catch his stronger opponent unawares. There are two ways out of this new situation. Either the victor can kill his adversary to remain in safe possession of his rank or territory, or the group can impose explicit rules for the contest which disallow hitting below the belt, poisoning wells or digging ditches. We are on the way to the rules of contests that interested Huizinga. He knew, of course, that there was a link between the craving for dominance and the role of contests.

> The urge to be first has as many forms of expression as society offers opportunity to it. The ways in which man competes for superiority are as various as the prizes at stake. Decision may be left to chance, physical strength, dexterity, or bloody combats. Or there may be competitions in courage or endurance, skilfulness, knowledge, boasting and cunning. A trial of strength may be demanded, or a specimen of art; a sword has to be forged or ingenious rhymes made. (V, 134)

What these and the countless other examples we find in *Homo ludens* suggest is precisely that a competition or contest must be in something, in a definable achievement which allows of an unambiguous decision like climbing up a greasy pole or putting a man on the moon. Granted that Huizinga is right and that even a learned symposium partakes of the character of play, it would become a game only if we introduced some arbitrary criterion of what constitutes winning. A contest might be arranged as to who can place most quotations from Huizinga's *Collected Works*, a contest in which I would certainly lose. The point is always to define precisely beforehand what it is that is to be tested. The need to do so is perfectly rational if you are aiming at a ranking order. What is irrational is the implicit assumption that victory in one type of contest betokens superiority in other fields. The fact that the boat of the Cambridge crew arrives at the winning post before that of Oxford is taken to mean that Cambridge is the better University. I confess I suffer from a rare disability in this respect. I find it hard to understand the feeling that ‘we have won’ merely because someone has won. Huizinga would of course have dismissed this vulgar reaction as part of the puerilism he did not want to be confused with ‘noble play’. It is certainly understandable that he tried to isolate his

ideal which he saw as a vital constituent of all culture, from anything he disliked, but in a sense the creation of this negative category of puerilism only serves to cut play loose from that anchorage in the emotional life he had once acknowledged and described. 'Pretending' is surely deeply rooted in our need to find an outlet for our emotions. To learn to play is to learn that such outlets can be constructed in safety.[25.] I know of a little girl who plagued her mother every night with fearful howls when she made any attempt to leave the room- But one night the little horror commanded: 'Mummy, go away, I want to cry for mummy' - a textbook example of the pleasures of domination in more than one sense of the term. Watch any baby playing peep-a-boo. It will expect the grown-up to ask loudly 'Where is baby? I can't find baby', and to burst into delighted cries when baby is 'found'. Surely the moment comes very soon when the child knows very well that we are pretending, but only a spoilsport would then say 'I have seen you all along'.

Huizinga had the right instinct in focussing attention on the spoilsport as a key to our understanding of what play is about. But here as elsewhere his wish to isolate play from the study of the human mind deprived him of some of the fruits of his insight. Remember Albee's play 'Who's afraid of Virginia Woolf' where the husband takes his revenge by 'killing' the son who never was.

Is there really no transition from such abnormal states to some of the phenomena of culture that interested Huizinga? Need we be afraid of investigating these pressures, for fear of debunking man's stature? Does the fact that cathedrals were built to proclaim not only the glory of God but also the power of the Bishop make them less beautiful? Are they not in any case astounding structures which we can admire for their own sake? I believe with K.R. Popper that what is called 'reductionism' need not make us retreat into a refusal to consider questions of origins.[26.] The scientist must indeed frame hypotheses concerning the physical and psychological causation of phenomena, but that need not commit him to denying their autonomy in what Popper likes to call the Third World, the world of problem solutions which is also the world of culture and of art.

An illustration is close at hand: I have tried myself to explain some of Huizinga's preoccupations in terms of his psychological development from the time he first experienced the thrill of history in the form of a playful pageant. But I would never claim that I could reduce Huizinga's oeuvre to mere epiphenomena of such psychological pressures. His books stand up, as do the Cathedrals, as beautiful structures, they have solved certain problems and posed many new ones which demand

25. J.S. Bruner, 'Nature and Uses of Immaturity', *American Psychologist*, XXVII (8. August 1972) 1-22, which also offers an excellent point of entry into the bibliography of the problem of play. See also Maria W. Piers, ed., *Play and Development* (New York, 1972).
26. K.R. Popper, *Objective Knowledge*, *an Evolutionary Approach* (Oxford, 1972) (see Index under Reduction).

solutions. And though I cannot accept the method adopted by Huizinga in *Homo ludens* I am sure we have not yet absorbed enough of what the book can teach us.

In my own field, the history of art, we have become intolerably earnest. A false prestige has come to be attached to the postulation of profound meanings or ulterior motives. The idea of fun is perhaps even more unpopular among us than is the notion of beauty. Huizinga's analysis of culture as a game, moreover, exposes the fatal weakness of that cult of change and of dynamism that has taken hold of our world in the wake of the triumphs of science.[27.] Marking examination papers in the history of art I have often been struck by the frequency with which the term 'revolutionary' is employed simply as a term of praise for an artist or a stylistic change. Whether a master invents perspective or discards it, whether he paints meadows green or red, if only his art can be seen in terms of a break with conventions it is revolutionary and therefore good. If *Homo ludens* had done nothing but remind us of the fact that conventions belong to culture and to art much as rules belong to games, the book would have done a service to this hectic age of ours. It was precisely this hectic character of our civilization Huizinga deplored. He wanted to persuade his contemporaries to exercise restraint, to practise austerity and to seek the simple life. Nothing appeared to them more unrealistic than this plea for renunciation. Unrealistic it may still be, but by now the call has been taken up by the young who are more critical of the pursuit of profit and power than he could ever have hoped. What attracted him in the model of the game was precisely this element of self-imposed discipline. But he also knew that human life is not a game. There can be no room in a game for pity. Imagine a goalkeeper letting the ball through because he is sorry for the other side. In life pity must be allowed to break all the rules, for without charity all culture is nothing but sounding brass and tinkling cymbals. Huizinga did not quote the Epistle to the Corinthians, but it cannot have been far from his mind when he wrote the last pages of *Homo ludens*. For as the book grew under his hands it changed from a book about man and play to a meditation about man and God.

I have mentioned a game that might be arranged, a competition in spotting quotations. Here is a description of a hunting ritual:

> Only a gentleman has the right to carve wild game. Bare-headed, on bended knee, with a special sword for the purpose (it would be sacrilege to use any other), with ritual gesture, in a ritual order, he cuts the ritual number in due solemnity, while the crowd stands around in silence.

Where does it come from? Not from *Homo ludens*, nor indeed from the *Waning of the Middle Ages*. It is to be found in the *Laus Stultitiae* by Erasmus.

27. M. Peckham, *Man's Rage for Chaos. Biology*, *Behaviour and the Arts* (Philadelphia-New York, 1965) and my review in *The New York Review of Books* (June 23rd, 1966).

Naturally Erasmus here ridicules the folly of man's propensity to indulge in this kind of game, he goes through the various aspects of life to make fun of the irrational things done by lawyers, teachers, theologians and philosophers while *Homo ludens* describes similar specimens of human behaviour as evidence of the link between culture and the play instinct. But when in his original lecture Huizinga spoke of the danger of looking at civilization *sub specie ludi* he warned his audience that 'play is a category that devours everything, just as folly, once it had taken hold of the mind of Erasmus, had to become the Queen of the whole world'. (V, 23) To quote Huizinga's words from his essay about the *Praise of Folly:*

> He [Erasmus] had measured all the values of the world against the length of his fool's bauble, and everything of that world was found to be folly by that measuring rod. Wisdom was folly, folly was life. But when in the end he finally also used this measuring rod to gauge the things of heaven everything once more turned round. The figures on the scale of the rod now read in the other direction. Folly became wisdom. Here he had stepped one further step beyond himself. The word had passed from the humanist wit with his wealth of erudition and his noble social sense to the inner man, and he pointed beyond the consequences of an anti-intellectualism that remained within this world to a sphere in which the contrast between intellectualism and its opposite is dissolved. (VI, 234)

It is impossible to miss the resemblance between this reading of the *Praise of Folly* and the concluding page of *Homo ludens* which I quoted at the outset of this enquiry. (p. 277) I believe that the parallel extends much further. To appreciate Erasmus' idea of Folly we do not turn to the debates of modern psychiatrists about the nature of mental illness. In the last analysis the discussion by modern psychologists and anthropologists about the nature and the definition of play[28.] are no more relevant to Huizinga's real concern.

I know that Huizinga was sometimes nettled when it was assumed that he identified with Erasmus. (I, 41) Somehow the great humanist aroused in him all the ambivalent feelings that sprang from a life-long fight against the temptations of cultured aestheticism. We are reminded of the distinction Huizinga drew between St. Jerome's and St. Augustine's style of religiosity. He returned to this theme in his centenary address on Erasmus delivered in the Minster at Basle.

> These are neither the accents of Luther nor those of Calvin and St. Theresa. The religious sentiments of Erasmus appear to us frequently removed into the middle sphere of poetic erudition instead of calling to heaven from the depths. (VI, 207)

Reading *Homo ludens* with sympathy and understanding even those of us who cannot share Huizinga's philosophy can hear that voice *de profundis*.

28. I. Heidemann, *Der Begriff des Spieles* (Berlin, 1968) and Volker Harms, *Der Terminus 'Spiel' in der Ethnologie*. Arbeiten aus dem Institut für Völkerkunde der Universität zu Göttingen, Band 4 (Hamburger Philosophische Dissertation, 1969).

9. Burckhardt und Huizinga - Zwei Historiker in der Krise ihrer Zeit

H.R. Guggisberg

I

Wenn an einem Symposium über Huizinga auch einem Vertreter der Universität Basel die Ehre zuteil wird, im Kreise der Kenner das Wort ergreifen zu dürfen, erwarten die Zuhörer mit gutem Recht einen Beitrag zu dem, was man als die 'baslerische Dimension' im Werk des niederländischen Geschichtsschreibers bezeichnen könnte. Diese 'baslerische Dimension' wird durch einige wohlbekannte Tatsachen markiert: An erster Stelle ist die unbestreitbare und unbestrittene Bedeutung Jacob Burckhardts für das Denken und Wirken Huizingas zu nennen, daneben darf man sich daran erinnern, daß der Biograph des Erasmus von Rotterdam mit der Geschichte der Stadt Basel im Zeitalter des Humanismus aufs genaueste vertraut war, und schließlich weiß jedermann, daß der Basler Historiker Werner Kaegi, der heute am Schlußteil seiner monumentalen Burckhardt-Biographie arbeitet, einige unter den wichtigsten Werken Huizingas durch seine Übersetzungen im deutschen Sprachgebiet bekannt gemacht hat.

Mit der Erwähnung dieser Tatsachen ist der allgemeine Rahmen abgesteckt, in den ich meine folgenden Erörterungen stellen möchte. Dabei kann und soll hier nur ein ganz bestimmter Abschnitt der 'baslerischen Dimension' Huizingas zur Sprache kommen. Die thematische Begrenzung erscheint sinnvoll, weil manche Einzelheiten schon sehr oft diskutiert worden sind, während andere sich dem prüfenden Blick des Forschers aus begreiflichen Gründen vorerst noch entziehen. Von den großen Verdiensten Werner Kaegis als Übersetzer Huizingas soll hier nicht die Rede sein; daß er auch heute noch zu den berufensten Kennern und Deutern der Ideen und Intentionen des niederländischen Historikers gehört, unterliegt überhaupt keinem Zweifel. Jeder, der heute über Huizinga und vor allem auch über die Beziehungen Huizingas zu der Welt Jacob Burckhardts etwas sagen will, muß sich den Einsichten Kaegis dankbar verpflichtet fühlen.

Das Thema 'Huizinga und Basel' ist in erster Linie biographischer Art und kann ohne das Studium des persönlichen Nachlasses und der noch vorhandenen Korrespondenzen nicht dargestellt werden. Immerhin sei in diesem Zusammenhang wenigstens kurz erwähnt, daß Huizinga die Stadt des Erasmus und Jacob Burckhardts zweimal in sozusagen offizieller Mission besucht hat, nämlich als akademi-

scher Gastredner. Zum ersten Mal geschah dies am 13. Dezember 1926. Auf Einladung von Werner Kaegi, der damals an der Übersetzung der Erasmus-Biographie arbeitete und die Vortragskommission der Studentenschaft beriet, sprach Huizinga an diesem Tage vor seinen Basler Hörern über das Thema 'Renaissance und Realismus'. Der Vortrag beruhte auf einem bereits einige Jahre zuvor entstandenen Entwurf und wurde u.a. auch in Bern, Zürich und Freiburg im Breisgau gehalten. Um 1929 erschien er in den *Cultuurhistorische Verkenningen* und hat von da aus bekanntlich einen bedeutsamen Einfluß auf die Diskussion um den Burckhardtschen Renaissancebegriff ausgeübt. (IV, 276-297) Seinen zweiten Basler Vortrag hielt Huizinga am 24. Oktober 1936 vor einem großen und internationalen Publikum im Münster; es war die Gedenkrede auf Erasmus von Rotterdam. (VI, 204-219)

Das Thema 'Burckhardt und Huizinga' endlich kann unter drei Hauptgesichtspunkten erörtert werden, je nachdem, ob man die Konzeption der Renaissance, den allgemeinen Kulturbegriff oder das Problem der Kulturkrise in den Mittelpunkt stellt. Schon sehr viel Richtiges und Erhellendes ist zu allen drei Aspekten gesagt worden, ganz besonders zu den ersten beiden. Werner Kaegi hat im letzten Stück seiner *Historischen Meditationen* den gesamten Fragenkomplex charakterisierend umrissen und deutlich gemacht, daß alles im Grunde sehr eng zusammenhängt.[1.] Zum Verhältnis der Renaissancekonzeptionen und der Kulturbegriffe haben sich neben ihm und zahlreichen anderen Autoren namentlich Wallace K. Ferguson, H. Schulte Nordholt und in neuester Zeit auch E.M. Janssen ausgesprochen.[2.]

Den tiefgreifenden und lehrreichen Aussagen dieser Forscher möchte ich hier nichts hinzufügen. Meine Hauptfrage richtet sich nach dem dritten Aspekt des Verhältnisses Burckhardt - Huizinga, d.h. nach den Vorstellungen von der Kulturkrise. Beide Historiker haben bekanntlich nicht nur die Vergangenheit beschrieben, sondern sie haben sich aus ihren Einsichten in den Lauf der Geschichte heraus auch zur Situation ihrer Gegenwart geäußert und über die Möglichkeiten der Zukunftsentwicklung nachgedacht. Burckhardt tat dies vor allem in den *Weltgeschichtlichen Betrachtungen*, Huizinga am ausführlichsten in dem Buche *Im Schatten von morgen*.[3.] Diese beiden Werke sollen denn auch im Mittelpunkt unserer Erörterungen stehen. Dokumentarisches Material bietet sich uns aber auch anderswo an, so etwa in den

1. 'Das historische Werk Johan Huizingas', *Historische Meditationen*, zweite Folge (Zürich, 1946) 256 ff.
2. Wallace, K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation* (Boston, 1948) 373 ff; H. Schulte Nordholt, *Het beeld der Renaissance* (Amsterdam, 1948); E.M. Janssen, *Jacob Burckhardt und die Renaissance* (Assen, 1970), vgl. Register.
3. Wir zitieren die *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* (*WB*) in der Ausgabe von Werner Kaegi (Bern, 1941). Die Schrift *Im Schatten von morgen* ist in endgültiger niederländischer Fassung, die unserer Betrachtung zugrunde liegt, in *VW*, VII, 313-328 abgedruckt.

Briefen Burckhardts, in einigen kleineren Schriften Huizingas und natürlich in seinem letzten Werk, *Geschändete Welt*.

II

Ein Vergleich der *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* mit *Im Schatten von morgen* muß zunächst von den äußeren Merkmalen und Gegebenheiten ausgehen. Beide Bücher wurden geschrieben, als ihre Autoren sich bereits durch andere Werke internationales Ansehen erworben hatten, und zwar durch solche, die man bis heute als ihre Hauptwerke betrachtet. Beide Bücher entstanden in Zwischenkriegszeiten. Sie waren gekennzeichnet durch die Erfahrung europäischer bzw. weltumspannender Machtkonflikte, und sie wurden beide durch die Besorgnis um eine Zukunft geprägt, die weitere Konflikte globalen Ausmaßes verhieß und dann tatsächlich auch brachte. Beide Werke sind ferner durch einen ausgesprochenen Pessimismus charakterisiert, der ebenfalls in beiden Fällen in scharfem Kontrast steht zu kontemporären Strömungen betont optimistischer Art. In ihrer skeptischen und pessimistischen Grundhaltung gegenüber ihrer Gegenwart weisen sowohl Burckhardt als auch Huizinga mehrfach auf die gleichen oder doch auf einander entsprechende Übelstände hin. Schließlich wird auch in beiden Büchern der Versuch unternommen, die kulturelle Krise der Gegenwart in historischer Perspektive zu verstehen und sie mit Krisenerscheinungen aus der Vergangenheit in Beziehung zu setzen.

Neben diesen äußeren Gemeinsamkeiten fallen jedem Leser aber auch bedeutende äußere Unterschiede auf. Burckhardts *Weltgeschichtliche Betrachtungen* enthalten sehr viel mehr historisches Material als *Im Schatten von morgen*. Das Buch des Basler Historikers ist wesentlich umfangreicher, und seine Ausführungen über die Krise der Gegenwart sind im ganzen gesehen allgemeiner gehalten als diejenigen des niederländischen Zeitkritikers.

Auf die recht komplizierte Entstehungsgeschichte der *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* können wir hier nicht näher eingehen. Aber wir müssen doch bedenken, daß dieses Werk Burckhardts ursprünglich nicht zur Veröffentlichung vorgesehen war. Früheste Entwürfe und rudimentäre Textgrundlagen stammen aus der Zeit um 1850. Eine erweiterte Fassung entstand im Sommer 1868 und wurde im Herbst und Winter desselben Jahres noch zweimal überarbeitet. Das Ganze war nicht als Buch konzipiert, sondern als Universitätsvorlesung. Diese Vorlesung wurde erstmals im Winter 1868-69 gehalten und dann mit verschiedenen Zusätzen noch zweimal wiederholt, nämlich in den Wintersemestern 1870-71 und 1872-73. Die beiden Schlußkapitel über ‘Die historische Größe’ und ‘Über Glück und Unglück in der Weltgeschichte’ trug Burckhardt im Winter 1870-71 außerhalb der regulären Vorlesung vor. Sie bildeten eine Reihe öffentlicher Vorträge und erreichten so von An-

fang an einen über die Studenten der Geschichte hinausgehenden Kreis historisch interessierter Zuhörer. Letzte Zusätze stammen aus dem Jahre 1873. Sie finden sich im Abschnitt über das, was Burckhardt als die 'heutige Krise' - also die Krise seiner eigenen Zeit - bezeichnete. Der Gesamttitel *Weltgeschichtliche Betrachtungen* stammt nicht von Burckhardt selbst, sondern von seinem Neffen Jakob Oeri, der das Werk um 1905 - acht Jahre nach dem Tode des Verfassers - erstmals in Buchform veröffentlichte. Burckhardt selbst hatte seiner Vorlesung den Titel 'Über Studium der Geschichte' gegeben. Die beiden Titel entsprechen den beiden Hauptphasen der Entstehungsgeschichte des Werkes. Sie repräsentieren zwei Intentionen Burckhardts, die auch in der endgültigen Fassung noch nebeneinander spürbar bleiben. Die eine zielt auf Anregung und Beratung studentischer Anfänger, die andere auf Darlegung fundamentaler historischer Erkenntnisse vor einem erfahrenen und gebildeten Publikum, das Zusammenschau, Vertiefung und Deutung sucht.[4.]

Bei Huizingas Werk *Im Schatten von morgen* stehen wir vor einer viel einfacheren Situation. Es handelt sich hier bekanntlich um die Ausarbeitung und Erweiterung eines einzigen Vortrags, der im März 1935 in Brüssel gehalten wurde. Das Buch wendet sich an ein weites und gebildetes Publikum. Es vermittelt keine Einführung in das Studium der Geschichte. Sein Thema ist die Kulturkrise der Gegenwart, sein Ziel nach den Worten des Untertitels eine Diagnose, d.h. eine zusammenfassende Beurteilung einer Situation, die als krankhaft bezeichnet wird. Es ist gewiß kein Zufall, daß man beim Lesen immer wieder auf Begriffe und Wendungen aus der Sprache des Arztes stößt. Die Eindeutigkeit des Themas bringt es mit sich, daß das Buch trotz manchen recht improvisiert wirkenden Stellen doch als eine geschloßenere und einheitlicher durchgeformte Aussage erscheint als die Abhandlung Burckhardts.

III

Nach der Betrachtung dieser äußeren Merkmale wollen wir uns aber nun den Inhalten und den geistigen Anliegen der beiden Werke zuwenden. Dabei muß bei Jacob Burckhardt wiederum etwas weiter ausgeholt werden. Zwischen der Entstehung der ersten Entwürfe zu den *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* und der Ausarbeitung der Vorlesung liegt im Lebensgang des Basler Historikers eine Epoche bedeutender historiographischer Produktivität. Um 1853 war die Darstellung der Zeit Constantins des Großen erschienen. Zwei Jahre später veröffentlichte Burckhardt den *Cicerone*, und um 1858 übernahm er die ordentliche professur für Geschichte und Kunstgeschichte an der Universität seiner Vaterstadt. In derselben

4. Kaegi, 'Einleitung' zur Ausgabe der *WB*, 8.

Zeit schenkte er dem Buche über die *Kultur der Renaissance in Italien* die ausgereifte Form, in welcher es um 1860 erstmals im Druck erschien. Der in Franz Kuglers *Geschichte der Baukunst* um 1867 veröffentlichte Torso über die *Baukunst der Renaissance in Italien* schloß diese reiche Schaffensperiode ab und machte Burckhardt frei für neue Aufgaben. Als wichtigste und dringendste betrachtete er nun die gründlichere Ausarbeitung seiner weltgeschichtlichen Vorlesungen. Diese Wandlung der wissenschaftlichen Intentionen sollte das weitere historiographische Wirken Burckhardts von Grund auf bestimmen. Wenn man sie verstehen will, muß man den Einfluß der allgemeinen weltpolitischen Entwicklungen der Zeit berücksichtigen. Dieser Einfluß nämlich hat Burckhardt aus der historischen Spezialisierung herausgeholt und ihn dazu veranlaßt, als Historiker zur Situation der Gegenwart Stellung zu nehmen.

In der Zeit von 1850 bis 1868 war Europa bekanntlich unter die Dominanz der national-staatlichen Imperialismen geraten. Das Tempo der internationalen politischen Vorgänge hatte sich in einer für viele Zeitgenossen beängstigenden Weise verschärft. Daß nach der Reichsgründung und dem Frieden von 1871 dann eine Ruhepause von ca. 40 Jahren eintreten sollte, war allerdings nicht vorauszusehen. In den Jahren 1868-1873 war Burckhardt vom Bewußtsein sich überstürzender Machtkämpfe in Europa erfüllt, er verfolgte aber auch mit Skepsis den Eintritt der Vereinigten Staaten von Amerika in die Weltpolitik und die Zuspitzung der Konflikte zwischen den europäischen Kolonialmächten in Afrika und Asien.[5.]

Man kann wohl sagen, daß die *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* das am ausgesprochensten 'theoretische' Werk Burckhardts seien; aber seine geschichtstheoretische Intention darf gewiß nicht überschätzt werden, und zwar auch dann nicht, wenn man die zahlreichen Berührungspunkte mit zeitgenössischen und früheren geschichtsphilosophischen Ideen und die durch den ganzen Text hindurch immer wieder zu verfolgende Auseinandersetzung mit Ernst von Lasaulx in Betracht zieht. Das Werk ist durchaus zu charakterisieren als Ergebnis von Reflexionen eines Historikers, der erkannte, daß der Blick auf die historischen Realitäten bei manchen seiner Zeit- und Fachgenossen durch allzuviele philosophische Spekulationen eher getrübt als geschärft wurde.[6.]

Dabei schreckte Burckhardt nun allerdings keineswegs vor dem Wagnis der Generalisierung und der Benennung struktureller Prinzipien zurück (man denke nur an seine Lehre von den drei Potenzen), und er entzog sich auch nicht der Pflicht, über das zu sprechen, was er als 'die große Gesamtaufgabe der Geschichte im allgemeinen' ansah. (*WB*, 47)

5. *Ibidem*, 15. Vgl. auch den soeben erschienenen V. Band von Kaegis Burckhardt-Biographie (Basel, 1973). Er ist dem Thema 'Das neue Europa und das Erlebnis der Gegenwart' gewidmet.
6. Karl J. Weintraub, *Visions of Culture: Voltaire*, *Guizot*, *Burckhardt*, *Lamprecht*, *Huizinga*, *Ortega y Gasset* (Chicago, 1966) 122-123.

Uns interessieren hier aber nun in erster Linie seine Aussagen über die ‘geschichtlichen Krisen’ sowie über ‘Ursprung und Beschaffenheit der heutigen Krisis’.

Sehr deutlich erkennt man gleich zu Beginn des entsprechenden Kapitels, daß Burckhardt in der Geschichte zwischen den ‘allmählichen und dauernden Einwirkungen und Verflechtungen der großen Weltpotenzen auf- und miteinander’ und den sogenannten ‘beschleunigten Prozessen’ unterscheidet. (*WB*, 250) Diese beschleunigten Prozesse sind die Krisen und Revolutionen. Obwohl Burckhardt in seiner statischen Betrachtungsweise allgemein dazu tendiert, das Prinzip der historischen Entwicklung gering zu achten, geht er an der Tatsache nicht vorüber, daß Krisen und Revolutionen das Weltgeschehen oftmals sehr nachhaltig zu bestimmen pflegen. In dem Terminus ‘Krise’ werden sehr verschiedenartige Erscheinungen und Vorgänge zusammengefaßt, z.B. Invasionen, Völkerwanderungen, Kriege, soziale Konflikte und politische Umwälzungen. Der Begriff bleibt schillernd, aber Burckhardt hebt doch eine Reihe von Kriterien hervor, die eine Krise zu einer ‘echten’ Krise machen. Nur jene Krisen will er als ‘echte’ bezeichnen, die die politische und soziale Grundlage eines Staats- oder Gemeinwesens erschütter und das ‘bürgerliche Leben’ in Frage stellen. Weder die englischen Rosenkriege noch die französischen Religionskriege können demnach als solche gewertet werden, auch nicht die englische Revolution im Zeitalter Cromwells. Anderseits aber erscheinen der deutsche Bauernkrieg und die Französische Revolution als ‘echte’ Krisen. (*WB*, 260, 269) Im wesentlichen deckt sich der Begriff der ‘echten’ Krise mit dem der sozialen Revolution, aber eine eindeutige definitorische Charakterisierung bzw. Abgrenzung ist in Burckhardts Abhandlung nicht zu finden.

In einem skizzenhaften, aber doch einigermaßen umfassenden *tour d'horizon* überblickt der Basler Historiker die Geschichte der ‘Erhebungen von Klassen und Kasten’ bis in seine eigene Gegenwart hinein. (*WB*, 257 ff.) Eine eigentliche Theorie der geschichtlichen Krisen entsteht jedoch aus diesen Erörterungen nicht. Im allgemeinen beurteilt Burckhardt die geschichtliche Krise lediglich als ein geistiges Phänomen, das sich in dem menschlichen Streben nach ‘periodisch großer Veränderung’ offenbare. (*WB*, 263) Gelegentlich spricht er auch von einem unpersönlichen, die Krisen vorbereitenden Zeitgeist, aber den Problemkomplex der gesellschaftlichen Voraussetzungen von Krisen und Revolutionen berührt er nicht. (*WB*, 48 f., 263) Die Ansprüche revolutionärer Gegner etablierter Ordnungen bezeichnet er zwar nicht als durchwegs unberechtigt, aber seine Einsicht, daß jede Revolution früher oder später ihre eigenen Kinder fresse, hindert ihn daran, das Phänomen der Krise als etwas anderes als eine ‘Aushilfe der Natur’ zu verstehen, die höchstens in ihrer Anfangsphase Ansätze zum Guten und Neuen aufweise, diese aber nie bis zur Vollendung verwirklichen könne. (*WB*, 276, 288)

Burckhardt warnt davor, die ideal scheinende Anfangsgestalt einer Krise mit ihrem tatsächlichen Geiste zu verwechseln, denn sie ist nur ihr ‘Hochzeitsstaat...,

auf welchen böse Werktage folgen werden'. (*WB*, 269) In diesem Zusammenhang fällt auch das unwirsche Wort vom 'brillanten Narrenspiel der Hoffnung', mit dem die idealistisch gesinnten Führer des Anfangs die mit ihren Forderungen nachdrängenden Massen verblenden und damit dazu beitragen, daß 'kaltblütige Überlegung' unmöglich wird und der Idealismus früher oder später der nackten Zerstörungswut gegenüber allem Bestehenden und der neuen Macht- und Geschäftsgier des günstigen Augenblicks weichen muß. (*WB*, 267) Erwähnenswert erscheint die Tatsache, daß 'Not' und 'Gier' benachteiligter Volksgruppen eng zusammen gesehen und nicht als Voraussetzungen, sondern vielmehr als Begleiterscheinungen bereits fortgeschrittener Krisen bezeichnet werden. (*WB*, 272) In Destruktion, Habsucht und Terror sieht Burckhardt jede geschichtliche Krise schließlich zusammenbrechen, und er stellt fest, daß mit dem Zusammenbruch gewöhnlich das eintrete, 'was man Reaktion nennt'. (*WB*, 277) Das endgültige Ergebnis ist meist sehr gering; es steht in keinem Verhältnis zum investierten Aufwand und zu dem 'ganz unverhältnismäßigen Lärm', den die Krise im allgemeinen verursacht hat. (*WB*, 266) Ihr letztes Ergebnis besteht immer in der Reorganisation der alten Kräfte. Sie mag im einzelnen manches erneuert und vielleicht verbessert haben, aber an der Basis der gesellschaftlichen Zustände ändert sie nichts, weil im entscheidenden Moment jeweils alle Beteiligten nach Sicherheit verlangen und an der Stillegung der Bewegung interessiert sind. (*WB*, 284)

Es bedeutet nicht dasselbe, ob Burckhardt von den geschichtlichen Krisen oder von der Krise seiner Gegenwart spricht. Wenn er betont, daß das Ergebnis vergangener Krisen bzw. Revolutionen in keinem Verhältnis zur aufgewendeten Veränderungsenergie stehe, so ist er in den Betrachtungen zur Krise der Gegenwart viel vorsichtiger und zieht keine vorschnellen Analogieschlüsse. Überhaupt läßt Burckhardt die Krise der Gegenwart in einem ganz anderen Lichte erscheinen als die Krisen der Vergangenheit. Dabei muß man beachten, daß auch hier keine scharfe Trennung der Begriffe und der durch sie charakterisierten Tatsachen vorliegt. Die Französische Revolution beispielsweise erscheint einerseits als selbständige geschichtliche Krise, wird aber andererseits auch als Anfangsphase der Krise der Gegenwart betrachtet. Die geschichtlichen Krisen sind überblickbare, zeitlich und örtlich fixierte Ereignisse. Die Krise der Gegenwart dagegen besitzt einen viel universaleren Charakter. Sie ist für Burckhardt nicht mehr oder weniger 'unbewußt und unbeschworen aus der Erde gestiegen',[7] sondern sie ist ein, Ergebnis bewußten und reflektierten Strebens. In der Einleitung zu seiner Vorlesung über die Geschichte des Revolutionszeitalters spricht Burckhardt davon, daß seine Zeit 'vielleicht erst relativ an den Anfängen oder im zweiten Akt des Revolutionszeitalters'

7. Diese Äusserung entstammt einem frühen Brief Burckhardts an Gottfried Kinkel, 13.6.1842, J. Burckhardt, *Briefe*, M. Burckhardt, ed., I (Basel, 1949) 202.

stehe.[8] Den Beginn dieser Periode sieht er bei Rousseaus optimistischer Lehre von der Güte der menschlichen Natur, und er meint, daß die Menschen Europas noch stets von demselben Sturm getragen würden, der sie um 1789 erfaßt habe. Das entscheidend Neue an der Französischen Revolution sieht Burckhardt in der Tatsache, daß das Individuum durch sie zu vorher nie gekanntem Einfluß auf das Geschick des Staates gelangt sei. Dem Prinzip der Volkssouveränität ist er bekanntlich stets skeptisch gegenübergestanden, seine Weiterentwicklung in den Revolutionen der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts beschreibt er in den *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* mit sichtlichem Mißbehagen. Die Entwicklung der sozialistischen und kommunistischen Theorien sieht er als ein 'unvermeidliches Correspondens' und als 'einen Rückschlag des entfesselten Verkehrs', d.h. als Konsequenz der technologischen und der industriellen Revolution. (*WB*, 298)

Wenn Burckhardt auch zugibt, daß gewisse Krisen der Vergangenheit trotz aller negativen Faktoren mitunter auch die Funktion heilsamer 'Knotenpunkte' der Geschichte erfüllen, so gilt dies alles nicht für die europäische Krise seiner Gegenwart. Sie ist nicht mehr ein Zeichen des Lebens, sondern sie ist ein Zeichen schwerer, ja tödlicher Krankheit. Und hier spielen nun nicht nur die revolutionären Umwälzungen mit, sondern noch ganz andere Dinge: der kriegerische Nationalismus, die Bedrohung der Kleinstaaten durch die Großmächte, der über die Kultur herrschende Zentralstaat, der von diesem geschürte und geförderte Glaube an technischen Fortschritt und materiellen Erfolg und vor allem und immer wieder das, was Burckhardt als den 'Erwerbssinn' oder den 'Erwerbsgenius' bezeichnet.[9] So überrascht es nicht, wenn er am Schluß fragt, ob denn schließlich alles zum bloßen 'business' werden solle wie in Amerika. Amerika erscheint hier als Schreckbild der völligen Einebnung aller Traditionen und Rangordnungen, als Land des extremen Materialismus und nicht zuletzt als aufsteigende Großmacht, die im Begriffe ist, in der Welt eine Führungsstellung einzunehmen und dieser Welt auch ihre Sprache als Weltsprache aufzuzwingen. (*WB*, 309 ff.)

Am Schluß stehen nur noch Fragen, keine Antworten mehr. Die Erörterungen über die vergangenen und gegenwärtigen Krisen klingen ohne tröstliche Wendung aus. Sie unterstreichen den Gesamtcharakter der *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* als einer durchaus pessimistischen Lehre von der Macht und von den Konflikten

8. Jacob Burckhardt, *Gesamtausgabe*, VII (Basel, 1929) 426.
9. R. Stadelmann, 'Jacob Burckhardts Weltgeschichtliche Betrachtungen', *Historische Zeitschrift*, CLXIX (1949) 58. Wenn man Burckhardts Urteil über die Krise der Gegenwart in seinem ganzen Umfang erkennen will, müssen gerade hier natürlich noch seine Briefe berücksichtigt werden. Vgl. hierzu u.a.E.W. Zeeden, 'Zeitkritik und Gegenwartsverständnis in Jacob Burckhardts Briefen aus den Jahren der Reichsgründung (1859-72)', *Geschichte und Gegenwartsbewußtsein. Festschrift für H. Rothfels* (Göttingen, 1963) 86-105; *Idem*, 'Der Historiker als Prophet', *Die Welt als Geschichte*, XI (1951) 154-173; J. Wenzel, *Jacob Burckhardt in der Krise seiner Zeit* (Berlin, 1967) 128 ff.

zwischen Staat, Kirche und Kultur, als einer kompromißlosen ‘Widerlegung der romantischen Geschichtsidylle vom organischen Wachstum der kollektiven Körper nach eingeborenen Gesetzen’.[10.]

IV

Daß Huizinga den Ideen und Werken Jacob Burckhardts zeitlebens mit großer Hochachtung und tiefem Verständnis begegnet ist, kann man in zahlreichen biographischen Zeugnissen lesen.[11.] Es gibt dafür aber auch viele Belegstellen in den Schriften des niederländischen Historikers selbst. (IX, Register) Hochachtung und Verständnis bezogen sich nicht nur auf die Renaissance-Darstellung, sondern ebenfalls auf Burckhardts allgemeine Reflexionen über Geschichte und Gegenwart. Aus dem Bericht eines ehemaligen Schülers erfahren wir, daß Huizinga die *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* als einziges Buch in die Gefangenschaft nach Sint Michielsgestel mitnahm.[12.] Wenn er in seiner Altersschrift über die *Geschändete Welt* bezeugt, er nenne Burckhardt im Selbstgespräch gerne den weisesten Geist des 19. Jahrhunderts, so steht dieses berühmte Wort zwar dort im Zusammenhang mit der *Kultur der Renaissance*, aber es betrifft doch ohne Zweifel den ganzen Burckhardt. (VII, 486) Im übrigen kann man ähnlich lautende Formulierungen des Urteils auch in anderen Schriften Huizingas finden. (vgl. IV, 242 und VII, 212)

Dabei ist aber nicht zu übersehen, daß Huizinga nicht nur dem Renaissancebegriff Burckhardts in mancher Hinsicht kritisch gegenübersteht, sondern daß er auch gegenüber einigen Ideen, die in den *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* geäußert werden, gewiße Vorbehalte erhebt. So vertritt er mehrfach die Meinung, daß ein beträchtlicher Unterschied bestehe zwischen dem, was Burckhardt unter Kultur verstand, und dem, was ‘heutzutage’ (d.h. in den 1930er Jahren) damit gemeint werde. In dem Aufsatz ‘Der Mensch und die Kultur’ von 1938 liest man:

> Für Burckhardt lag im Worte Kultur der Nachdruck doch noch entschieden auf der Seite des geistigen Lebens. Gesittung und Gesellschaftsleben gehörten dazu, aber doch immer in ihrem innigen Zusammenhang mit Kunst, Literatur und Wissenschaft. Die Kultur trug für ihn noch überwiegend ein aesthetisch-intellektualistisches Gesicht, der Begriff war mit Bildung noch nahe verwandt. In der großzügigen Darstellung, welcher man später den Titel Weltgeschichtliche Betrachtungen gegeben hat, konnte er noch die Kultur als eine freie Funktion der Gesellschaft in einer allumfassenden Freiheit neben Religion und Staat stellen, und die drei, gleichsam als Planeten am Firmament der menschlichen Geschichte, gesondert sich bewegen lassen. Mit diesem

10. Kaegi, ‘Einleitung’, 25.
11. Vgl. Kaegi, ‘Das historische Werk Johan Huizingas’, 257.
12. H. Baudet, ‘Kanttekeningen bij Geyl's kritiek op Huizinga’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXV (1962) 463.

> eleganten Burckhardtschen Begriffe deckt sich der Vorstellungsgehalt des Wortes Kultur heutzutage nicht mehr, wenigstens nicht, wenn man von der Kultur redet, in welcher wir selbst leben. Es hat sich sozusagen eine nicht immer bewußte Spaltung vollzogen zwischen Kultur als historischem und aktuellem Begriff. (VII, 443 f.)

Diese Sätze zeugen von einem Gefühl der Distanz zu den Anschauungen Burckhardts, aber nicht von einer grundsätzlich ablehnenden Haltung. Wenn Huizinga vom 'eleganten' Kulturbegriff Burckhardts spricht - er gebraucht diesen Ausdruck nicht nur hier -, läßt er durchblicken, daß er dem Basler Historiker im Grunde zustimmen möchte; er bleibt sich aber bewußt, daß die generalisierende Begriffsbildung seit der Zeit, da die *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* geschrieben wurden, erheblich schwieriger geworden ist. (vgl. VII, 490, 579, 582)

Ein weiterer Vorbehalt Huizingas richtet sich gegen Burckhardts Konzeption von der historischen Größe. Man begegnet ihm einerseits im 15. Kapitel von *Im Schatten von morgen* - es ist übrigens die einzige Stelle in diesem Werk, wo Burckhardt direkt und namentlich erwähnt wird - und dann in einer kurzen Betrachtung aus dem Jahre 1940, die dem Thema 'Historische Grootheid' gewidmet ist. (VII, 211-217) Im erstgenannten Textabschnitt hebt Huizinga zunächst hervor, daß Burckhardt in seinen Erörterungen über den Renaissancemenschen die Begriffe 'heroisch' und 'Heroismus' nie verwendet habe. Der Basler Gelehrte sei, so heißt es weiter, bei all seiner Verehrung für das Energische zu sehr aesthetischer Denker gewesen, um ein modernes Ideal des praktischen Heroismus zu schaffen. Was Huizinga hier kritisiert, ist die Tatsache, daß Burckhardt dem großen Individuum eine tatsächliche 'Dispensation vom Sittengesetz' zugesprochen habe, ohne dies jedoch philosophisch zu interpretieren. Damit habe er Nietzsche beeinflußt und sei indirekt zum Vorbereiter der Entartung des Heldenideals geworden, die ihren Ausgang um 1890 in der oberflächlichen Begeisterungswelle für Nietzsches Philosophie genommen habe. (VII, 388 f.) In der Schrift über 'Historische Grootheid' vergleicht Huizinga die Konzeptionen Burckhardts mit denjenigen Thomas Carlyles. Dabei kommt der 'wijze Zwitser, bij wien elk woord zijn waarde heeft en houdt' im ganzen viel besser weg als der leidenschaftlich-apokalyptische Schotte. (VII, 212) Aber auch hier wiederum wird bemerkt, daß Burckhardts Begriff der historischen Größe letztlich unscharf bleibe, weil er der metaphysischen Grundlage entbehre. Burckhardts Ausspruch, daß wirkliche Größe ein Mysterium sei, (*WB*, 316) wird von Huizinga nicht als tragfähige Definition anerkannt. Und wenn der Verfasser der *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* erklärt, der große Mensch sei das mit abnormer Intelligenz oder sittlicher Kraft ausgerüstete Individuum, dessen Tun sich 'auf ein Allgemeines' beziehe, (*WB*, 317) so fragt Huizinga, wodurch denn dieses Allgemeine bestimmt sei, und er bezeichnet die ganze Aussage als unklar. Wo Burckhardt seinen großen Individuen 'Seelenstärke' und 'Seelengröße' zuerkennt, bewegt er sich für Huizinga ganz und gar im Bereich der heidnischen Vorstellungen von

magnanimitas, d.h. von rein menschlicher, irdischer Größe. Und dann stellt Huizinga noch etwas besonders Merkwürdiges fest: er meint, daß Burckhardts Bemühungen, seine Vorstellung von historischer Größe zu konkretisieren, immer wieder auf eine idealisierende Beurteilung der Laufbahn Napoleons hinausgelaufen seien. Hier wird wiederum der Vorläufer Nietzsches erkannt, der die Trennung von Staat und Moral als gegebenes Faktum akzeptiert. Aber Burckhardt geht nach der Meinung Huizingas den Weg zum politisch-philosophischen Immoralismus nicht zu Ende. Sein Begriff der historischen Größe bleibt mit ethischen Forderungen stets verbunden, wenn diese auch merkwürdig schillernd und schwebend sind. (VII, 214 f.) Der Hauptvorwurf Huizingas an Burckhardt richtet sich letztlich gegen die Tatsache, daß der Basler Historiker kein metaphysischer Denker war; daneben aber meint man doch eine wenn auch nur sehr leise ausgesprochene Kritik an Burckhardts politischem Konservativismus mitklingen zu hören.

Mit der Erörterung dieser sichtbaren Verbindungslinien zwischen den Schriften Huizingas und den *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* sind wir unversehens ein wenig von unserem Thema abgeschweift. Wir wollen nun wieder zu ihm zurückkehren und anhand von *Im Schatten von morgen* die Haltung Huizingas gegenüber der Krise seiner Zeit betrachten. Dabei werden wir uns zu fragen haben, wo und wie sich hier vom Gehalt her Vergleiche mit Burckhardt ziehen lassen.

V

Wenn man die *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* und *Im Schatten von morgen* nebeneinanderstellt und zueinander in Beziehung setzt, ist dies schon deshalb sinnvoll, weil beide Werke unter dem immer relevanten Gesichtspunkt 'Der Historiker und seine Zeit' betrachtet werden können. Daß sich Geschichtsschreiber und Geschichtsforscher nicht nur um der Vergangenheit, sondern auch um der Gegenwart und Zukunft willen als Mahner und Propheten an ihre Zeitgenossen wenden, ist seit dem 19. Jahrhundert nichts Neues mehr. Neu aber - oder vielleicht besser: ungewöhnlich - ist bei Burckhardt und Huizinga die Tatsache, daß hier nicht Spezialisten und Deuter der politischen Geschichte, sondern Kulturhistoriker das Wort ergreifen und daß ihre Aussagen nicht durch nationale Motivationen bestimmt sind.[13.] Sowohl die *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* als auch *Im Schatten von morgen* sind als europäische Bücher anerkannt worden. Daß das Werk Burckhardts auf diese allgemeine Anerkennung sehr viel länger warten mußte als dasjenige Huizingas, tut hier nichts zur Sache.

Im Schatten von morgen war bei seinem Erscheinen ein überaus aktuelles Buch,

13. Kaegi. 'Das historische Werk Johan Huizingas', 271.

weil es direkt ins Zeitgeschehen eingriff und in unmißverständlicher Schärfe gegen die Diktaturen im allgemeinen und gegen die Diktatur des Nationalsozialismus im besonderen Stellung nahm. Die Tatsache, daß es innerhalb von vier Jahren bereits in deutscher, spanischer, englischer, schwedischer, norwegischer, ungarischer, tschechischer und französischer Übersetzung vorlag, ist ein deutliches Indiz dafür, daß die Bedeutung seiner Aussage in ganz Europa begriffen wurde. Das in Deutschland verhängte Verkaufsverbot brauchte niemanden zu überraschen; es bezeugte im Grunde dasselbe wie der Beifall in den anderen Ländern. Noch heute kann man auch in der Schweiz und natürlich auch gerade in Basel von Angehörigen der älteren Generation hören, welch tiefen Eindruck die Schrift des holländischen Gelehrten um 1935 machte. Man erfährt auch, daß sie durchaus nicht nur von spezifisch geschichtsinteressierten Leuten gelesen wurde und daß man dem Autor weder Einseitigkeit noch Mangel an politischem Sensorium vorwarf. Die Leser verstanden sehr wohl, was er meinte, wenn er von der Kulturkrise sprach, und sie bewunderten seine Fähigkeit, die beängstigenden Vorkommnisse der Zeit in einen allgemeinen geistigen Zusammenhang zu stellen, in einen Zusammenhang, der weit über die politischen und wirtschaftlichen Tagesfragen hinausreichte. Die Zustimmung, die Huizingas pessimistische Darstellung des Kulturzerfalls fand, kam keineswegs nur von verschreckten und ängstlichen Zeitgenossen, und man kann auch nicht sagen, daß die Übersetzungen das Resultat allgemeiner krititikloser Verherrlichung waren.[14.]

Der heutige Leser mag hier und dort Einwände aufwerfen, die sich aus den äußeren Veränderungen der Welt seit der Mitte der 30er Jahre ergeben, aber auch er kann kaum verneinen, daß Huizingas Darlegungen klar und verständlich formuliert sind und daß sie manche Probleme berühren, die auch unsere Gegenwart noch belasten. Zu denken wäre hier etwa an die Ausführungen über die Massenmedien, über den modernen Aberglauben, über die ganze Problematik der Werbung und ihrer Wirkung und schließlich auch an das, was Huizinga schon um 1935 über die Schrecken der bakteriologischen Kriegführung voraussagte. (VII, 357)

Was Huizinga in seiner Schrift unternimmt, ist eigentlich recht einfach zu beschreiben. Nach einem kurzen Rückblick auf die großen Krisen der Geschichte und einigen Bemerkungen über die Krise der Gegenwart zählt er zunächst die ‘Grundbedingungen’ und ‘Grundwerte’ auf, die vorhanden sein müssen, wenn die Erscheinung ‘Kultur’ gegeben sein soll. Dann beschreibt er die ‘Symptome der Krankheit’, d.h. alle Faktoren, die die Grundbedingungen und Grundwerte der Kultur bedrohen. Besonders hervorgehoben werden hier die allgemeine Schwächung der Urteilskraft, der Zerfall des kritischen Bedürfnisses, der Mißbrauch der Wis-

14. Vgl. P. Geyl, ‘Huizinga als aanklager van zijn tijd’, *Mededelingen der Kon. Nederl. Akademie van Wetenschappen*, *Afd. Letterkunde*, N.R. XXIV, No. 4 (Amsterdam, 1961) 4. Was hier über die Rezeption des Buches in der Schweiz gesagt wird, bezieht sich auf freundliche Auskünfte von Prof. W. Kaegi.

senschaft zu machtpolitischen Zwecken, die Verleugnung des intellektuellen Erkenntnisideals, der Kult des Lebens, die Verabsolutierung des Staates, der Verfall der moralischen Normen, die Entartung des Heldenbegriffs, der Puerilismus, der moderne Aberglaube und die allgemeine Tendenz zum Irrationalismus in der Kunst. Obwohl starke Akzente auf dem ethischen und religiösen Gebiet liegen, ist die Analyse ganz vom Bereich des intellektuellen Lebens her aufgebaut.[15.]

Berührungen mit dem Gedankengut der *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* werden recht häufig sichtbar. Wir erkennen sie bereits im historischen Rückblick des Anfangs, etwa bei den Bemerkungen über die Französische Revolution, wo Huizinga vom Wahn der Philosophen und von der Wut der Pöbels spricht, ohne die wirtschaftlich-sozialen Voraussetzungen mehr als nur ganz beiläufig zu erwähnen. (VII, 324) Wie bei Burckhardt werden vor der Französischen Revolution auch die Völkerwanderungsepoche und die Zeit um 1500 als Hauptkrisen der Weltgeschichte bezeichnet. Wie Burckhardt sieht Huizinga ferner auch einen grundlegenden Unterschied zwischen den geschichtlichen Krisen und der Krise der Gegenwart; diese letztere ist auch für ihn hauptsächlich durch ihren optimistisch-selbstbewußten Fortschrittsglauben charakterisiert, den er genau so wenig teilen kann wie Burckhardt denjenigen seiner Zeit teilen konnte. Der historische Rückblick Huizingas ist nun aber trotz dieser Ähnlichkeiten mit demjenigen Burckhardts sehr viel weniger ausführlich gehalten. Er erfüllt nur die Funktion einer Einleitung, die der sogleich einsetzenden Diagnose der Gegenwartssituation als Ausgangsbasis dient. Im Krisenkapitel der *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* hingegen bildet er unstreitig den inhaltlichen Schwerpunkt. Wenn man genau hinsieht, enthält auch der zweite Teil dieses Kapitels, der unter dem Titel ‘Ursprung und Beschaffenheit der heutigen Krisis’ steht, nichts anderes als die Erörterung historischer Fakten und Entwicklungen.

Weitere Anklänge an die *Weltgeschichtlichen Betrachtungen*, die in Huizingas Werk zu finden sind, beziehen sich auch auf Abschnitte außerhalb des Kapitels über die Krisen. Wir finden sie etwa dort, wo der niederländische Historiker von den Gefahren des unreflektierten Fortschrittsglaubens warnt, vor allem und immer wieder an den Stellen, wo die Kontrollgewalt des Staates über das geistigkulturelle Leben verurteilt wird, in den Abschnitten über den Nationalismus, über die zerfallende Moral der Staaten, über die Bedrohung der Kleinstaaten durch Großmächte und in den Bemerkungen über die Militarisierung des politischen Lebens.[16.]

15. Kaegi, ‘Das historische Werk Johan Huizingas’, 273.
16. Nicht zu übersehen ist die Tatsache, daß auch Huizinga bereit ist, gewissen Krisen unter gewissen Umständen positive Wirkungen zuzuschreiben. Aber dies gilt seiner Meinung nach nur für Krisen des wissenschaftlichen Denkens, die sozusagen ‘von innen heraus kommen’ und nicht durch die Übel einer ‘verrenkten Gesellschaft’ (ontwrichte maatschappij) verursacht werden. (VII, 342)

Im ganzen kann man sagen, daß die Ideen Burckhardts überall dort nachklingen, wo sich Huizinga für die Freiheit des Geistes, für die intellektuelle Ehrlichkeit, für die Aufrechterhaltung moralischer Normen in der Politik und für die Verwirklichung der Vernunft in den menschlichen Beziehungen ausspricht, d.h. an solchen Stellen, wo seine Aussage sozusagen über die kontemporären Gegebenheiten hinausreicht und auch den heutigen Leser, der sich denselben geistigen Prinzipien verpflichtet fühlt, noch unmittelbar anspricht. Man sollte aber diesen Burckhardtschen Nachklang in einzelnen Äußerungen Huizingas nicht gleichsam wie einen Orgelpunkt oder ein ostinates Grundmotiv überall heraushören wollen. Bei der vergleichenden Lektüre muß man nämlich ganz nüchtern feststellen, daß das Werk *Im Schatten von morgen* kein einziges direktes Burckhardt-Zitat enthält. An der einen Stelle im Kapitel über den Heroismus, wo der Basler Historiker erwähnt wird, geschieht dies, wie wir bereits gesehen haben, nicht ohne einen deutlich wahrnehmbaren Unterton der Kritik.

Die Gemeinsamkeiten, die die *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* und *Im Schatten von morgen* miteinander verbinden, liegen m.E. überhaupt mehr im Allgemeinen als im Einzelnen. Sie liegen zunächst einmal in der thematischen Ausrichtung und in den bereits eingangs erwähnten äußeren Bedingungen der Entstehung der beiden Werke, ferner in den Bekenntnissen der Autoren zu den genannten moralischen Prinzipien, in ihrer Ablehnung des Anti-Intellektualismus, der Denkfaulheit und der geistigen Unredlichkeit. Daneben erkennt man aber auch noch weitere Elemente geistiger Verwandtschaft. Aus beiden Werken spricht eine dezidiert konservative Haltung, die sich in der positiven Beurteilung des Festhaltens an etablierten Traditionen und in der Skepsis gegenüber dem Streben nach gesellschaftlicher Strukturveränderung äußert. Weder Burckhardt noch Huizinga haben in ihrer Gegenwartskritik die ökonomisch-sozialen Faktoren gebührend berücksichtigt. Gegenüber radikalen und revolutionären Tendenzen verhielten sie sich grundsätzlich ablehnend. Wenn Burckhardt die sozialen Spannungen, die den Revolutionen seiner Zeit vorausgingen, zu bagatellisieren tendierte, fällt bei Huizinga der beinahe wegwerfende Ton auf, in dem er über die Vorgeschichte der Französischen Revolution und über die ‘sogenannte’ industrielle Revolution spricht. (VII, 324) Am meisten dürfte es den heutigen Leser erstaunen, daß Huizinga in der Darstellung der Krise der 1930er Jahre die Probleme der Depression und der Arbeitslosigkeit unerwähnt läßt.[17.] Bei beiden Autoren ist die Tendenz zu beobachten, das kulturelle Leben als Angelegenheit einer geistigen Elite zu betrachten und es in der Gefährdung der Zeit für diese Elite bewahren zu wollen. So erklärt sich die immer wieder spürbare Distanziertheit gegenüber den materiellen und den technologischen Aspekten der beschriebenen Gegenwartskrisen, das Verharren im neutralen Raum

17. Geyl, ‘Huizinga als aanklager’, 9.

über den Parteien, die Neigung zur Abkehr von der verwirrten Welt und der mehrfach hörbare Aufruf an die Gebildeten, sich in die Kontemplation zurückzuziehen. Bekanntlich hat sich an diesen Punkten gerade im Falle Huizingas die scharfe Kritik anders gesinnter niederländischer Zeit- und Fachgenossen entzündet. Es steht dem ausländischen Beobachter nicht an, hierzu jetzt und in diesem Kreise Stellung zu nehmen. Aber er kann feststellen, daß manches, was man bis in die frühen 1960er Jahre hinein dem Werk *Im Schatten von morgen* vorgeworfen hat, *mutatis mutandis* auch gegen Jacob Burckhardt als Zeitkritiker vorgebracht werden könnte. Neueste Ansätze einer marxistischen Burckhardt-Beurteilung legen hierfür bereits ein recht instruktives Zeugnis ab.[18.]

Aber nun ist wiederum Vorsicht geboten. Hinter manchen Ähnlichkeiten im gedanklichen Gefüge der *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* und der Abhandlung *Im Schatten von morgen* werden bei genauer Prüfung Unterschiede und sogar Gegensätze sichtbar. Einer der wichtigsten betrifft den zentralen Begriff der Krise selber.

Huizinga beschreibt die Krise seiner Zeit als eine reine Kulturkrise, d.h. als eine Krise des Intellekts, die durch den Mißbrauch der Wissenschaft und durch die Preisgabe der Reinheit der intellektuellen Funktion zur sittlichen Krise wird. Er verfolgt den Übergang der Lehre vom Leben als sittlicher Kampf zu der vulgären Lehre vom Leben als Existenzkampf, die die Auffassung vom Krieg als Normalzustand und von der Eroberung als Existenzbedingung des Staates einschließt. Huizinga visiert zwar unmißverständlich den Nationalsozialismus, den italienischen Faschismus und die kommunistische Diktatur Stalins an, aber er geht nicht konkret auf die politischen Voraussetzungen und Merkmale dieser Staatsordnungen ein. Er spricht vom allgemeinen Kulturzerfall und sucht die Voraussetzungen hiefür in allgemeinen menschlichen Verhaltensformen. Der Hauptgegenstand seiner Kritik ist die ‘dwaasheid’, die zur Barbarei führt. Fast nur im 14. Kapitel, aber dort dann umso eindringlicher, wird dem Leser klargemacht, daß der Autor sich mit tiefem Ernst und kompromißlosem Engagement nicht nur gegen die Torheit, sondern gegen das politische Verbrechen wendet, gegen das Verbrechen an der Menschheit, das sich überall dort vorbereitet, wo das Prinzip ‘der Staat dem Staate ein Wolf’ zum politischen Ideal wird. Es ist sicher richtig, wenn man hier, in dieser an Hugo Grotius angelehnten Charakterisierung des amoralischen Staates, den Kern von Huizingas Zeitkritik und das Zeugnis seiner Grundüberzeugungen erblickt.[19.]

Bei Burckhardt liegen die Dinge gerade an diesem Punkte anders. Als Lehre von der Macht sind die *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* ein eminent politisches Buch, was man von *Im Schatten von morgen* nicht sagen kann. In Burckhardts Abhand-

18. Vgl. die in Anmerkung 9 bereits erwähnte Arbeit von J. Wenzel.
19. Kaegi, ‘Das historische Werk Johan Huizingas’, 277.

lung über die Krisen der Geschichte und der Gegenwart ist vor allem von den politischen Krisen die Rede. Sie sind es, die den Kulturverfall bedingen; bei Huizinga verläuft die Entwicklung in umgekehrter Richtung. Bedeutsam erscheint auch die Tatsache, daß der Krisenbegriff Burckhardts sehr eng mit dem Begriff der Revolution verbunden ist, während Huizinga, abgesehen vom historischen Rückblick des Anfangs, in der Schrift *Im Schatten von morgen* kaum von Revolutionen spricht. Ein weiterer Unterschied zwischen den zeitkritischen Stellungnahmen der beiden Historiker ist in der bereits angedeuteten Tatsache zu erkennen, daß Burckhardt den Begriff 'Kultur' einigermaßen klar definiert (*WB*, 113) und mit dieser Definition dann auch arbeitet, während Huizinga nur von Voraussetzungen und sogenannten Grundwerten spricht und eine Definition, die den ganzen Inhalt der mit dem Begriff verbundenen Vorstellungen ausschöpfen würde, als unmöglich bezeichnet. (VII, 328) Diesem Faktum brauchen wir aber in unserem Zusammenhang nicht weiter nachzugehen; es ist jedem Leser der einschlägigen Werke Huizingas bekannt, die sich mit der Aufgabe der Kulturgeschichte befassen und das Bekenntnis zum Pluralismus und zur Morphologie der partikularen Erscheinungen enthalten. (vgl. insbesondere VII, 81)

Es bleibt uns noch die Frage nach der Erscheinungsform des Kulturpessimismus bei Burckhardt und Huizinga zu erörtern. Man kann auch hier einen Gegensatz feststellen. Daß Burckhardt zu Beginn der 1870er Jahre als Pessimist in die Zukunft blickte und keine Ansätze zu kultureller Regeneration zu sehen vermochte, wird nicht nur durch die entsprechenden Aussagen in den *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* bezeugt, sondern auch durch zahlreiche Stellen in seinen Briefen, auf die wir allerdings hier nicht im Einzelnen eingehen können. Burckhardts Pessimismus war nicht philosophisch begründet, er bezog sich nicht auf die menschliche Existenz schlechthin, sondern auf die menschliche Existenz in seiner Zeit. Er war nicht akademische Attitüde, sondern Ausdruck wahrer und ganz direkt empfundener Besorgnis. Man kann nicht sagen, daß Burckhardt die Zukunft gefürchtet oder gar gehaßt habe.[20.] Er hielt sie für düster und von Umbrüchen, Umstürzen und Gewalttaten bedroht, aber gerade wegen der Gefahren und Bedrängnisse, die sie verhieß, erblickte er in ihr auch eine Herausforderung und eine mögliche Bewährungsprobe für das, was an unabhängigem Menschentum in Europa noch vorhanden war. Wenn er kurz vor dem Ausbruch des deutsch-französischen Krieges sagte, daß jetzt der *Simplicissimus* eine tröstliche Lektüre werde, da in diesem Werk das Fortleben 'der edlern Menschennatur unter den gräulichsten Umständen das eigentliche Thema' sei, dann liegt in dieser Äusserung ein Hinweis auf das Verhalten, das er nicht zuletzt auch für sich selbst als geboten ansah.[21.] Was ihm das Wichtigste schien,

20. Wenzel, *Jacob Burckhardt*, 138 behauptet dies.
21. An F.v. Preen, 20.7.1870 in: J. Burckhardt, *Briefe*, V, 103.
Vgl. Zeeden, 'Zeitkritik und Gegenwartsverständnis', 101.

war eine bewußte Wendung nach innen, ohne Aufwand und rhetorische Geste, eine Abkehr vom täuschenden Glanz der Welt im Streben nach innerlicher Unabhängigkeit. Solche Askese ist anvisiert, wenn Burckhardt im letzten Absatz seines Kapitels über die geschichtlichen Krisen in den *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* sagt, daß der 'ganze Hauptentscheid' über die Zukunft der Welt 'aus dem Innern der Menschheit' hervorgehe. (*WB*, 311)

Tatsächlich ist aber Burckhardts Haltung gegenüber der Krise seiner Zeit wenn nicht durch Resignation, so doch letztlich durch Rückzug gekennzeichnet. Er erkennt, daß er für die Welt im ganzen nichts tun kann und wünscht für sich und seinesgleichen daher 'Ruhe, Stille, Ergebenheit ins Schicksal und einen hellen Kopf zur Weltbetrachtung'.[22.]

Der Pessimismus Huizingas wirkt gewiß in mancher Hinsicht fast wie ein Echo auf denjenigen Burckhardts, aber man hört doch auch andere Töne. Wenn sich der Verfasser von *Im Schatten von morgen* im Vorwort als Optimist bezeichnet, so darf man diese Aussage wohl nicht allzu wörtlich nehmen, denn sie wird schon auf den ersten Seiten des Buches mehrfach und nachdrücklich widerlegt. In den beiden letzten Kapiteln jedoch verändert sich das Bild. Huizinga distanziert sich vom Fatalismus Spenglers und damit im Grunde von der ganzen Tradition des deutschen Kulturpessimismus. Aber das ist noch nicht alles. Er wagt auch den Versuch, wenigstens einige Gründe zur Hoffnung aufzuspüren und die Möglichkeiten einer 'Katharsis' darzulegen. Der Aufruf zur neuen Askese läßt wiederum an Burckhardt denken,[23.] aber seine Verankerung im Religiösen, die hier sichtbar wird, weist doch in eine andere Richtung als in die der *Weltgeschichtlichen Betrachtungen*.

Viel bedeutsamer indessen erscheint die Tatsache, daß Huizinga bei diesen Ausblicken nicht stehen geblieben ist. Er hat seine Reflexionen zur Krise der Kultur weitergeführt und der Diagnose eine Reihe therapeutischer Vorschläge folgen lassen. Dies geschah, nachdem er die vorausgeahnte Katastrophe selbst erlebt hatte und zum Opfer der politischen Verfolgung geworden war, in dem Buche über die *Geschändete Welt*. Rosalie Colie hat den biographischen Sachverhalt in treffenden Worten geschildert: 'His last book... marked his own turning from criticism to involvement, from diagnosis to prescription. Like a doctor he knew that he would be judged by his prescription, and he took that chance'.[24.] Nach dem erneuten und gegenüber dem frühen Werk stark erweiterten historischen Rückblick folgen hier nun Ratschläge und Prognosen. Sie kreisen alle um die Frage nach den Aussichten auf eine Wiederherstellung der zerstörten Kultur. Daß sie optimistisch gehalten sind, kann man gewiß nicht sagen, aber sie scheinen doch von einer aufkeimenden Hoffnung getragen zu sein, die

22. An F.v. Preen, Sylvester 1872, J. Burckhardt, *Briefe*, V, 184.
23. Kaegi, 'Das historische Werk Johan Huizingas', 284.
24. R.L. Colie, 'Johan Huizinga and the Task of Cultural History', *American Historical Review*, LXIX (1964) 630.

nicht nur in der ratio, sondern eindeutiger als in irgend einem früheren Werk Huizingas auf den Grundlagen des Christentums basieren. Im einzelnen mögen Huizingas Ratschläge (wie Miss Colie auch andeutet) heute nicht mehr durchwegs überzeugend wirken. Entscheidend aber ist, daß Huizinga sich überhaupt aufgerufen fühlte, sie zu formulieren. Burckhardt, der in der Schrift *Geschändete Welt* mehrfach mit großer Hochachtung genannt wird, (VII, 486, 489, 518f, 579, 582) hat dies nie getan. Er ist nie in derselben Weise politisch 'aktiv' geworden wie Huizinga dies am Ende seines Lebens (und vielleicht zu spät) wurde. Aber Burckhardt hat die Katastrophe, die auch er voraussah, nie an sich selbst praktisch und physisch erleben müssen. Es war eben leichter, in der trotz allem friedlichen Stadt Basel zu Beginn der 1870er Jahre seine Pflicht zu tun als in Holland während des zweiten Weltkriegs.

VI

Unsere Erörterungen haben klarzumachen versucht, daß Burckhardt und Huizinga als Kritiker der Krise ihrer Zeit trotz der chronologischen und der geographischen Distanz manches gemeinsam haben, daß es aber falsch wäre, aus dieser Beobachtung heraus eine Art Lehrer - Schüler - Verhältnis zu konstruieren.

Es ist doch wohl kein Zufall, daß unter dem guten Dutzend nicht-niederländischer Rezensionen von *Im Schatten von morgen*, die ich mir aus den schweizerischen Bibliotheken beschaffen konnte, keine einzige den Namen Burckhardts nennt, geschweige denn eine Abhängigkeit Huizingas von Burckhardt postuliert. Das überrascht nicht weiter in der Kritik, die Lewis Mumford um 1936 in der amerikanischen Zeitschrift *The New Republic* publizierte und ebensowenig in positiveren Besprechungen durch andere amerikanische und englische Rezensenten, denn zu dieser Zeit waren die *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* noch nicht in englischer Übersetzung zugänglich.[25.] Auffallender ist die Tatsache, daß ein so ausgezeichneter Burckhardt-Kenner und späterer Herausgeber der *Weltgeschichtlichen Betrachtungen* wie Delio Cantimori in seiner recht zurückhaltenden Rezension nichts von den geistigen Verbindungslinien sagt, die von Burckhardt zu Huizinga führen.[26.] Aber auch der schweizerische Journalist Georg C.L. Schmidt, der dem Buche

25. *The New Republic*, LXXXVIII (1939-40) 230 f. Vgl. auch *Philosophy*, XI (London, 1936) 483 f. (R.E. Stedman); *The Times Literary Supplement* (June 20, 1936) 507; *Journal of Philosophy*, XXXIII (New York, 1936) 720 f.; *World Order*, III (New York, 1937) 194 ff.; *Headway. Monthly Review of the League of Nations* (London, 1936-37) 134. Die *WB* erschienen 1943 in englischer Übersetzung: Jacob Burckhardt, *Force and Freedom. Reflections on History*, James Hastings Nichols, ed. (New York, 1943).
26. *Leonardo*, VII (Milano, 1937) 383 ff. Vgl. dazu auch die Rezension in der faschistischen Zeitschrift *Bibliografia fascista*, XIII (1939) 127 ff. Ferner: *Wort und Tat*, XII (Berlin, 1936) 349 ff.; *Kölnische Zeitung*, Kulturbeilage, 16. Febr. 1936 und 23. Febr. 1936 (G.R. Hocke); *Ethik*, XIII (Halle, 1936) 93; *Rasse. Monatsschrift der nordischen Bewegung*, III (Leipzig, 1936) 324; *Gral*, XXX (1935-1936) 325; *Monatsschrift für Kultur und Politik*, I (Wien, 1936) 365 ff. Weitere Rez. sind angegeben bei K. Köster, *Johan Huizinga* (Oberursel-Taunus, 1947) 139-140.

Huizingas in der *Neuen Schweizer Rundschau* eine sehr ausführliche und überaus verständnisvolle Besprechung widmete, läßt das Faktum der zwischen den beiden Historikern bestehenden Geistesverwandtschaft unerwähnt.[27.]

Soviel ich sehe - und ich spreche nach wie vor nur vom außer-niederländischen Schrifttum - war es einem nationalsozialistischen Autor vorbehalten, das Thema, das uns hier beschäftigt hat, zum ersten Mal in einen allgemeinen geistesgeschichtlichen Rahmen zu stellen und ausführlich zu behandeln. Das 1938 erstmals erschienene Buch *Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur* von Christoph Steding ist auf weite Strecken nichts anderes als eine bittere und über alle Maßen arrogante Polemik gegen Burckhardt und Huizinga. Die geistige Verwandtschaft zwischen den beiden Vertretern germanischer 'Anrainer'-Nationen des Deutschen Reichs wird bis zum Exzeß herausgestrichen.[28.] Dabei erfährt auch die irrtümliche Ansicht breite Darlegung, wonach Burckhardt in seiner Kulturgeschichtsschreibung das Politische völlig ignoriert habe.[29.] Huizinga und Burckhardt erscheinen als Feinde des deutschen Ordnungswillens, als dekadente und versauerte Neutralisten, als Förderer der 'Verniederländerung' bzw. 'Verschweizerung' des deutschen Wesens, ja als Verräter an der europäischen Herrschaftsmission des germanischen Geistes. Einige Aspekte des Verhältnisses zwischen den beiden Geschichtsschreibern werden dabei im Grunde richtig gesehen, aber sie erscheinen sozusagen im polemischen Negativ. Was wir eingangs als die baslerische Dimension im Werke Huizingas bezeichnet haben, wird hier unter dem unmöglichen Begriffsmonstrum 'Baselianisierung' subsumiert. Dieser Begriff bezieht sich allerdings nicht nur auf Huizinga, sondern auch auf zahlreiche andere europäische Gelehrte, die in irgendeiner Weise durch baslerische Impulse geprägt oder angeregt wurden. Huizinga erscheint als geistiger Nachfolger Burckhardts sowohl im Hinblick auf seine kulturhistorischen Werke als auch auf seine Zeitkritik. Daß diese letztere ganz und gar abgelehnt wird, überrascht keineswegs. Die metahistorische Konstruktion der europäischen Kultur, wie sie von Steding versucht wurde, bedarf heute gewiß nicht mehr der Widerlegung.[30.] Das Werk wurde hier nur erwähnt, um ein Beispiel dafür zu geben, in welcher Verzerrung das Thema unserer Erörterungen zu

27. Georg C.L. Schmidt, 'Die Not des europäischen Menschen', *Neue Schweizer Rundschau*, N.F., IV (Zürich, 1936) 284-293.
28. Chr. Steding, *Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur* (3. Aufl.; Hamburg, 1942).
29. *Ibidem*, 328 f.
30. Über Steding vgl. F. Stern, *Kulturpessimismus als politische Gefahr* (Bern, 1963) 348 f.; H. Heiber, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands* (Stuttgart, 1966) 501 ff.; vor allem aber I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Arnheim-Amsterdam, s.a.) 31 ff., 133.

einer Zeit dargestellt wurde, als Huizinga selbst noch damit beschäftigt war, die gefährliche ‘dwaasheid’ derartiger geistiger Betrügereien bloßzustellen und begreiflich zu machen. Stedings Buch ist eines der vielen Zeugnisse, die uns vor Augen führen, wie berechtigt die Kritik Huizingas an der kulturellen Krise seiner Zeit war. Daß einige seiner Argumente uns heute einseitig und zeitgebunden vorkommen, ändert an diesem Sachverhalt ebenso wenig wie die Tatsache, daß Burckhardts *Weltgeschichtliche Betrachtungen* in ihrer allgemeineren Ausrichtung den heutigen Leser vielleicht noch direkter anzusprechen vermögen als *Im Schatten von morgen*.

Daß jedoch beide Werke von einer intellektuellen Redlichkeit getragen sind, die heute und in Zukunft noch gültiges Leitbild sein kann, ist wohl kaum zu bezweifeln.

10. Johan Huizinga und Ernst Robert Curtius Versuch einer vergleichenden Charakteristik*

J. Kamerbeek jr.

Die Möglichkeit eines fruchtbaren Vergleichs gründet, ganz global gesagt, in Verwandtschaft. Seit Jahren ist für mich die Affinität zwischen dem Historiker Huizinga und dem Philologen Curtius ein Datum intuitiver Evidenz. Jetzt gilt es, meine Ansicht zu explizitieren und zu exemplifizieren, mit anderen Worten, sie in philologisch-historischer Weise zu objektivieren und zu konkretisieren (was nicht ohne kopiöses Zitieren gehen wird!). Dabei möchte ich mich auf das Wesentliche beschränken. Mit diesem Ziel vor Augen lassen sich, wenn ich recht sehe, vier Bereiche unterscheiden, die in einer überaus eigenartigen Konstellation für die Lebenshaltung und die Lebensarbeit unserer beiden Protagonisten bestimmend waren. Ich meine: der Symbolismus der Jahrhundertwende, die Kulturkritik, das Mittelalter und die Philologie - vier Bereiche also von kategorial heterogenster Art: eine 'Strömung', eine Attitüde, eine Epoche und eine Disziplin.

'Symbolismus' soll hier in einem ganz allgemeinen Sinne verstanden werden als der Inbegriff jener Weltanschauung die den Primat der Kunst verfocht und sich vielfach als Ästhetizismus manifestierte. Ich sage nicht, daß Curtius und Huizinga dieser Weltanschauung dauernd gefront hätten, ich möchte behaupten, daß sie sich mit ihr auseinanderzusetzen hatten, und zwar in einer Weise, die mir für beide kennzeichnend zu sein scheint. - Die überragende Bedeutung, die die holländische Renaissance der achtziger Jahre für Huizinga hatte, ist biographisch belegbar. In dem autobiographischen Rückblick *Mein Weg zur Geschichte* heißt es u.a.: 'Wir waren feurige Adepten der sogenannten Bewegung von achtzig', und aus deren Credo hebt er als ersten Punkt heraus, 'daß sie uns lehrte, die Wissenschaft weit unter die Kunst zu stellen'; zu den Dichtern und Prosaisten dieser Bewegung, Willem Kloos, Herman Gorter, Lodewijk van Deyssel sah er, nach seinen eigenen Worten, 'wie zu Halbgöttern hinauf'. (I, 19) Die Achtziger-Bewegung wurde somit Huizingas erstes intensives Bildungserlebnis.[1] Aber bereits in seiner Studentenzeit gewann er eine gewisse Distanz zu dem anfänglich unbedingt Bewunderten durch seine Partizipation an einer Gegenbewegung, die sich in den neunziger Jahren

* Frau Dr. Elrud Kunne-Ibsch bin ich zu großem Dank verpflichtet für die kritische Durchsicht meines deutschen Textes.

1. Vgl. meinen Aufsatz, 'Huizinga en de beweging van tachtig', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXVII (1954) 145-164, und F. Jansonius, 'De stijl van Huizinga', *supra*, 195-214.

anbahnte und die den Impuls des vorigen Jahrzehnts fortsetzte, indem sie die Einseitigkeiten des ersten revolutionären Elans mäßigte bzw. korrigierte.[2.] Standen die achtziger Jahre im Zeichen der *Hybris*, so war nun die Zeit der *Sofrosyne* angebrochen; hatten Kloos und Van Deyssel den absoluten Individualismus auf ihre Fahne geschrieben, so bemühte sich die neue Generation um das Verhältnis von Individuum und Gemeinschaft; hatte 'Achtzig' *l'art pour l'art* proklamiert, so war jetzt das Problem von Kunst und Gesellschaft an der Tagesordnung; war 'Erneuerung' die Parole der achtziger Jahre gewesen, so besann man sich jetzt auf die Werte der Tradition. Diese Spannungen schufen das Klima, in dem der junge Doktorand, bald Doktor Huizinga, lebte und webte. Es wäre verfehlt, diesem zweiten Bildungserlebnis nur biographische Bedeutung beizumessen.

Über das bloß Biographische hinaus lieferten die hier angedeuteten Polaritäten einen nicht geringen Beitrag zu der Problematik und der Thematik, mit denen Huizinga sich in seiner historischen Arbeit befaßte. In dieser Hinsicht ist es geradezu symbolisch, daß seine Groninger Antrittsvorlesung (1905) dem 'ästhetischen Bestandteil historischer Vorstellungen' gewidmet war.[3.] Huizinga wäre aber kein richtiger 'Neunziger' gewesen, wenn er etwa eine Ästhetisierung seines Fachbereichs angestrebt hätte. Er wies dem ästhetischen Bestandteil seine berechtigte Stelle und seine unerläßliche Funktion an, aber zugleich - und späterhin sogar in zunehmendem Maße - war er darauf bedacht, keine ästhetizistischen Übergriffe zu dulden. Bezeichnend ist in diesem Zusammenhang seine schroffe Ablehnung der 'vie romancée'. Noch in *Homo ludens* bedauert er die in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts einsetzende 'himmelhohe Verherrlichung des asthetischen Genusses in der Skala der Lebenswerte'.[4.] Das ist nicht etwa die Reaktion eines amusischen Nörglers, sondern eine späte Etappe einer lebenslangen Auseinandersetzung mit dem verführerischen Primat der Kunst, dem er in seinen begeisterten Jugendjahren gehuldigt hatte.

Es liegt auf der Hand, daß der Historiker Huizinga diesem für ihn vitalen Problem mit den Mitteln historischer Untersuchung beizukommen strebte. Eine gerade Linie führt von den Debatten seiner Generationsgenossen über 'Kunst und Gesellschaft' zu den Fragen, für die er in *Herbst des Mittelalters* eine Antwort suchte. Eine der Aufgaben, die er sich darin stellte, war 'die Funktion der bildenden Kunst in der Französisch-burgundischen Gesellschaft, das Verhältnis zwischen Kunst und Leben zu begreifen'.[5.] Und wie so oft in diesem Buche geschieht die

2. Vgl. Walter Thys, 'Huizinga en de beweging van "90",' *supra*, 171-194.
3. Vgl. G. Oestreich, 'Huizinga, Lamprecht und die deutsche Geschichtsphilosophie. Huizingas Groninger Antrittsvorlesung von 1905', *supra*, 143-170.
4. J. Huizinga, *Homo ludens. Versuch einer Bestimmung des Spielelementes der Kultur*, Deutsch von Hans Nachod (3. Aufl.; Amsterdam, 1940) 325. (V, 233)
5. J. Huizinga, *Herbst des Mittelalters*, Deutsch von T. Jolles Mönckeberg (München, 1924) 344. (III, 307)

Beantwortung der Frage im Hinblick auf die spätere Entwicklung:

> Was man sucht, ist nicht die Kunst selbst, sondern das schöne Leben. Man tritt nicht, so wie spätere Zeiten, aus einem mehr oder weniger gleichgültigen Alltagstrott heraus, um zum Trost und zur Erhebung Kunst in einsamer Kontemplation zu genießen; sondern die Kunst wird zur Steigerung des Lebensglanzes selbst benutzt. Es ist ihre Bestimmung, an den Höhepunkten des Lebens, sei es im höchsten Aufschwung der Frömmigkeit oder im stolzesten Genuß des Irdischen mitzuschwingen. Man faßt im Mittelalter die Kunst noch nicht als Schönheit an sich auf.[6.]

In einem anderen Passus des *Herbst* klingt die gleiche Problematik an:

> ... das Streben, das eigene Leben zu einer Kunstform umzuarbeiten, wenn nicht gar hinaufzuschrauben, ist keineswegs durch die Renaissance eingeführt.
> Die große Spaltung in der Auffassung der Lebensschönheit fällt vielmehr zwischen die Renaissance und die Neuzeit. Der Umschwung liegt da, wo Kunst und Leben auseinander zu gehen beginnen, da, wo man anfängt, die Kunst nicht mehr mitten im Leben zu genießen als einen edlen Teil der Lebensfreude selbst, sondern außerhalb des Lebens als etwas hoch zu Verehrendes, an das man sich in Augenblicken der Erhebung oder des Ausruhens wendet.[7.]

Im Grunde ist es dasselbe Problem, womit sich Curtius an einer Stelle seines Balzac-Buchs befaßt:

> Balzac schreibt in jener Epoche, in der sich das geistige und das ökonomische Leben der modernen Welt zum erstenmal gegenübertraten. Damals entschied sich für Jahrhundertdauer, ob beide Formen des Kulturprozesses sich verstehen und befruchten, oder ob sie sich den Rücken kehren würden. Die Entscheidung fiel negativ aus. Die Künstler, die 'Geistigen' überhaupt, wandten sich resignierend oder verstört oder beleidigt von der groben Arbeit ab, welche das Industrie-Zeitalter verrichtete. Sie schlossen sich in den Elfenbeinturm ein, sie wehrten sich nicht nur gegen die Unterwerfung der Kunst unter Nützlichkeitszwecke... sondern sie vermieden absichtlich jede Berührung mit den neuen Kräften der Epoche.[8.]

Was ich nun behaupten möchte, ist, daß das Problem der Funktion der Kunst und ihrer Stelle in der Rangordnung der Werte Curtius mit ebenso großer Intensität beschäftigte wie Huizinga. Es war ihm erstmalig nahegetreten - darüber kann kaum

6. *Ibidem*, 344, 345. (III, 307)
7. *Ibidem*, 46. (III, 44)
8. Ernst Robert Curtius, *Balzac* (Bonn, 1923) 257, 258.

Zweifel bestehen - im Milieu der *Blätter für die Kunst*. Seit der Herausgabe seines Briefwechsels mit Friedrich Gundolf[9] weiß man erst recht, wie sehr er sich mit diesem Milieu verbunden gefühlt und welch ein entscheidendes Bildungserlebnis die Poesie Stefan Georges für ihn bedeutet hatte. Hierbei möge man bedenken, daß zwischen der Achtziger-Bewegung in Holland und dem dichterischen *Réveil* in

9. Friedrich Gundolf, 'Briefwechsel mit Herbert Steiner und Ernst Robert Curtius', L. Helbing und C.V. Bock, ed., *Castrum Peregrini*, LIV-LVI (1962-63).

Deutschland eine ziemlich enge Beziehung vorwaltete, die sich sozusagen in dem Dichter Albert Verwey personifizierte. Darüber sollte aber nicht vergessen werden, daß Curtius' Ausgangssituation eine andere war als diejenige Huizingas. Zunächst war er dreizehn Jahre jünger; seine Kontaktnahme mit dem geistigen Leben der Zeit erfolgte um 1907. Sodann waren die Entwicklungen in Holland und Deutschland einander naturgemäß nicht vollkommen parallel.

Am Anfang der *Blätter für die Kunst* hatte das reine *l'art pour l'art* gestanden. Wenn Curtius im Rückblick die Atmosphäre gewisser Berliner Kreise um 1907 beschreibt, konstatiert er: 'Damals stand Dichtung hoch über betrachtender und forschender Geistigkeit'.[10.] Das stimmt so ziemlich mit dem achtziger Credo, das Huizinga gelehrt hatte, 'die Wissenschaft weit unter die Kunst zu stellen'. Aber gerade um 1907 machte sich bei George das Streben geltend, den theoretischen Primat der Kunst in eine praktische Hegemonie zu überführen: in seinen eigenen Worten 'einen Staat im Staate zu stiften'. Diesem gefährlichen Zuge ins 'Herrscherliche' stand der Freund Verwey gleich anfangs mit bangem Bedenken gegenüber.[11.] Curtius seinerseits war zugleich fasziniert und, wie er später sagte, 'beunruhigt'.[12.] Das läßt sich dem Ton der zwei Sätze entnehmen, mit denen er, wiederum im Rückblick, Georges zentrales Vorhaben kurz und treffend charakterisierte: 'Es war ein titanischer Ehrgeiz, der Wirklichkeit des Tages eine esoterische Gegenwelt entgegenzustellen. Eine grandiose Intoleranz gehörte zur Form seines Geistes'.[13.] Dieser Intoleranz gegenüber behielt Curtius sich die Freiheit vor, diejenigen Interessen zu pflegen, die im 'Kreise' als ketzerisch verfehmt galten: die moderne französische Literatur und das Werk Hugo von Hofmannsthals. Mit dieser Feststellung kommen zwei der vornehmsten 'fruchtbaren Spannungen' in den Blick, aus denen Curtius lebte: die Spannung Deutschland vs. Frankreich, die Spannung George vs. Hofmannsthal. Speziell die letztere ist eng mit dem Problem des Ästhetizismus verbunden.

Hatte die ästhetizistische Ausgangsposition bei George in dialektischem Umschlag zu solchen Losungen wie 'Gefolgschaft und Jüngertum' und 'Herrschaft und Dienst' geführt,[14.] so war das anfängliche *l'art pour l'art* bei Hofmannsthal nach der Jahrhundertwende mitigiert und relativiert. Unter Verweisung nach Hofmannsthals Notiz über 'Madame de la Vallière' (1904) bemerkte der Schweizer Max Rychner, der dem Dichter *und* Curtius so nahe stand, in diesem Zusammenhang: 'Hof-

10. Ernst Robert Curtius, *Kritische Essays zur Europäischen Literatur* (Bern, 1950) 151.
11. Albert Verwey - Stefan George, *De documenten van hun vriendschap*, Mea Nijland-Verwey, ed. (Amsterdam, 1965) 261-270. Der Ausdruck 'das Herrscherliche' stammt von George, *ibidem*, 263.
12. Curtius, *Kritische Essays*, 152.
13. *Ibidem*, 177.
14. Titel zweier Manifeste respektive von Friedrich Gundolf (1909) und Friedrich Wolters (1910). Vgl. *ibidem*, 154.

mannsthal hat gewußt, daß auch die Kunst ihre Stelle hat im Ganzen des Daseins. Nicht die höchste...[15.] Die Kunst war ihm nichts Absolutes; aber sie war hingeordnet auf das Höchste...'.[16.] Diese bejahende Relativierung mag auch der späteren Position Curtius' in diesen Dingen entsprochen haben. Sie erlaubte ihm, gelegentlich das relative Recht des 'Ästhetismus' (wie er sagte) zu verfechten. Nicht zufälligerweise geschah das eben in dem Nachruf auf Hofmannsthal:

> Wenn man Künstler ist, ist man immer mehr als nur Ästhet. Der Künstler schafft Leben durch Formen; und ist schon dadurch mit den Gründen des Lebens verbunden; mit einer Potenz also, die seiender und dauernder ist als Märkte und Maschinen. Der Künstler, dessen Schaffen der Schönheitssinn inspiriert, schafft immer mehr als bloße Schönheit.[17.]

Zusammenfassend läßt sich sagen: wie Huizinga erlebte Curtius das Problem des Ästhetizismus aus einer fruchtbaren Spannung heraus.

Noch eine andere Spannung war mit den literarischen Anfängen beider gegeben. Beide wurzeln in einer Erneuerungsbewegung. Es ist symbolisch für die holländische Poesie der achtziger Jahre, daß sie in einem langen Gedicht gipfelte, das anfing mit den Worten: 'Een nieuwe lente en een nieuw geluid'. Dieser absolute Anfang drängte nach seinem notwendigen Komplement: in Holland etwas früher als in Deutschland machten sich die Rechte der Tradition geltend. Wenn Huizinga und Curtius in den Jahren nach 1918 - der letztere mit noch größerem Nachdruck in der Folge des ersten Weltkriegs - als Verfechter der Traditionsidee in die europäische Öffentlichkeit traten, so war das nicht nur durch die unmittelbaren Zeitumstände bedingt: der Keim dazu lag in dem Kräftespiel der Jahrhundertwende. Im Falle Huizingas läßt diese Ansicht sich mit seiner Beurteilung der Poesie seines Freundes, des Maler-Essayisten Jan Veth, belegen. Dieser hatte als orthodoxer Achtziger angefangen, aber in reiferen Jahren fand er sich selbst in engerem Anschluß an 'die vaterländische Tradition'. Diese Entwicklung erhielt Huizingas unbedingten Beifall: 'Indem er das skrupulös Individuelle preisgab für die feste Tradition, die schwerer wiegt als persönliche Velleitäten der Kunsterneuerung, gab er das Beste was an Poesie in ihm war'. (VI, 458)

Mutatis mutandis begegnet dasselbe *epitheton ornans et laudans* an einer Stelle, wo Curtius auf einen analogen Zusammenhang zu sprechen kommt:

> In Goethes Jugend hatten die Originalgenies einer verknöcherten Überlieferung den Kampf angesagt. Tradition und Originalität schienen sich auszuschließen. Aber es gibt einen Ausgleich zwischen ihnen... Originalität auf dem festen Grunde der Überlieferung: sie bezeugt sich in Dante, in Shakespeare, in Racine, in Goethe selbst.[18.]

15. Max Rychner, *Sphären der Bücherwelt* (Zürich, 1952) 96. Die Notiz 'Madame de la Vallière' findet man in: Hugo von Hofmannsthal, *Prosa*, II (Frankfurt a.M., 1959) 108-110.
16. *Ibidem*, 98.
17. Curtius, *Kritische Essays*, 159.
18. *Ibidem*, 68-69.

Und dann folgt eine bezeichnende Hinzufügung: ‘In unseren Tagen in Hofmannsthal’. Durch diesen Namen wird der geheime Bezug zu Curtius' eigener Zeit explizitiert. Überhaupt kann man die Bedeutung Hofmannsthals für diese und ähnliche Gedankengänge nicht hoch genug anschlagen. In dem Vorwort des magnum opus *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* liest man: ‘Das vorliegende Buch ist dem Wunsch entsprossen, dem Verständnis der abendländischen Tradition zu dienen, so weit sie sich in der Literatur bezeugt’.[19.] In diesem Vorhaben war Hofmannsthal gewissermaßen einer der Kronzeugen; an ihm bewährte sich die schöpferische Kraft der Tradition unter den denkbar ungünstigsten Umständen: in dem zerrütteten Österreich der Nachkriegsjahre.

Das gemeinsame Kontinuitätsbewußtsein führte zu analogen Abweisungen melioristischer Ideologien. Als zweiter der von ihm anvisierten ‘fontes errorum’ führte Huizinga die Thesis an: ‘Veränderung ist immer besser als Konservation’. (VII, 223) Curtius konstatierte: ‘Für viele heutige Denker... scheint eine naive Gleichsetzung zwischen Wechsel und Wert einerseits, zwischen Dauer und Unwert anderseits zu bestehen’.[20.]

Ein Korrelat des starken Traditions- und Kontinuitätsbewußtseins war die Abweisung der Fortschrittsidee. In dieser Hinsicht bestand zwischen Huizinga und Curtius eine weitgehende Übereinstimmung. Schon 1921 stellte der Erstere fest: ‘Eine Reaktion gegen den “Fortschritts”-Gedanken ist allerwegen im Gange’ (IV, 449) und das erste Kapitel des Büchleins *Im Schatten von morgen* endet mit dem bezeichnenden Satze: ‘Es wäre aufschlußreich, wenn man in einer Kurve ausgedrückt sehen könnte, mit welcher Beschleunigung das Wort Fortschritt aus dem Sprachgebrauch der Welt verschwunden ist’.[21.] Huizingas Worte finden sozusagen ihr Echo in *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*: ‘Dieser Fortschrittsglaube und mit ihm der naive Europäismus ist durch die Weltkriege des 20. Jahrhunderts widerlegt worden’.[22.]

Der Fortschrittsgläubige hatte naturgemäß die Neigung, alle vorhergegangenen Phasen der Geschichte zu entwerten. Umgekehrt hält der Traditionalist grundsätzlich an der Vollwertigkeit des Vergangenen fest. In diesem Zusammenhang steht Huizingas Auffassung des mittelalterlichen Symbolismus: ‘Die symbolische Denkart steht selbständig und an sich gleichwertig neben der genetischen’,[23.] und weiter: ‘Der Symbolismus schuf ein Weltbild von noch strengerer Einheit und innigerem Zusammenhang, als das kausalwissenschaftliche Denken es vermag’.[24.]

19. *Idem*, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (Bern, 1948) 9.
20. *Idem*, *Deutscher Geist in Gefahr* (Stuttgart-Berlin, 1932) 92.
21. J. Huizinga, *Im Schatten von morgen*, Deutsch von Werner Kaegi (Bern-Leipzig, 1935) 13. (VII, 317)
22. Curtius, *Europäische Literatur*, 31.
23. Huizinga, *Herbst*, 275. (III, 247)
24. *Ibidem*, 279. (III, 250)

An anderem Stoffe entwickelte Curtius seinerseits denselben Gedanken: ‘Wir wissen heute, daß das magische Weltbild der Primitiven eine innere Gesetzlichkeit und Ordnung besitzt, die dem Weltbild des wissenschaftlichen Kausalitätsbegriffes in nichts nachsteht’.[25.]

Die Vollwertigkeit des Vergangenen impliziert die Möglichkeit seiner Re-aktualisierung. Curtius schreibt zum Beispiel über die *Poetica* der Aristoteles: ‘So zeitbedingt das kleine Buch ist: es enthält Gesichtspunkte, die sich immer wieder zu aktualisieren vermögen’.[26.] Ganz in gleichem Sinne lautet der Schlußsatz von Huizingas Biographie des Freundes Jan Veth:

> In den Epochen reifer Kultur wirkt dieser realistische Antrieb immer aufs neue als eine Art ästhetisches Gewissen, das die tiefe Wahrheit des Aristotelischen *Ars imitatur Naturam* in immer neuen Formen und mit immer neuem Sinngehalt ins Gedächtnis ruft. (VI, 480)

Das sind Beispiele einer Denkweise, die ich als ‘restaurativ’ bezeichnen möchte. In diesem Sinne schrieb Huizinga an Julien Benda: ‘la seule catégorie des sept péchés capitaux comme directive de la vie et du jugement vaut toute la psychologie moderne’. (VII, 270) Dieselbe Gesinnung, zufälligerweise gleichfalls in französischer Sprache formuliert, findet man ausgesprochen in einem Beitrag von Curtius in der *Nouvelle Revue Française*: ‘Il ne serait pas inutile de faire revivre pour nous autres modernes la vieille théorie médiévale de la quadruple signification et de la quadruple interprétation’.[27.]

Nach alledem ist es wahrlich kein Zufall, daß sowohl Huizinga wie Curtius sich in metalingualer Besinnung um eine Ehrenrettung des Wortes ‘konservativ’ bemühten. Huizinga:

> Konservatismus scheint eine Unart zu sein, wenn wir es mit Erhaltungssucht übersetzen, - sagen wir: ‘Sinn für Erhaltung’, und denken wir dabei an das Bibelwort: ‘Behaltet das Gute’, dann wird es eine Tugend. (VII, 222)

Curtius seinerseits:

> Es gibt auch heute noch viele unter uns, auf die das Wort konservativ wie ein rotes Tuch wirkt.... Ich verwende das Wort im Sinne der klassischen Begründer der modernen Staatslehre und Philosophie.[28.]

Mit der Fortschrittskritik sind wir schon in unseren zweiten ‘Bereich’, den der Kulturkritik, vorgestoßen. Nimmt doch die Kritik des Fortschritts eine hervorragende Stelle in dem kulturkritischen Repertorium ein. Der Bildungsgang unserer

25. Curtius, *Kritische Essays*, 178.
26. *Idem*, *Europäische Literatur*, 154.
27. *Idem*, ‘Goethe ou le classique allemand’, *La Nouvelle Revue Française*, I (1932) 339.
28. *Idem*, *Deutscher Geist*, 57.

beiden Protagonisten hat sich in einer von kulturkritischen Gedanken gesättigten Atmosphäre vollzogen. Im Falle von Curtius ist das besonders deutlich. Die Nähe zu Gundolf brachte ihn in den Bann des *Jahrbuchs für die geistige Bewegung*, das in den Jahren 1910-1912 das öffentliche Leben des wilhelminischen Deutschlands einer schonungslosen Kritik unterzog. Aber auch die *Kroniek*, die alerte Wochenschrift der niederländischen Neunziger, läßt sich als ein Organon kulturkritischer Bestrebungen beschreiben[29]. Hier wie dort bemühte man sich um eine prinzipielle Kritik, die auf den Grund der Erscheinungen ging. So statuierte der vielseitige Alphons Diepenbrock, Komponist und Latinist, der zugleich Friedrich Nietzsche und Ernest Hello verehrte:

> Es ist doch zur Genüge bekannt daß bei der stofflichen und geistigen Zersplitterung der heutigen Gesellschaft in vielen Dingen das richtige Verständnis für Proportionen verloren gegangen ist, *so daß Zweck geworden ist*, *was Mittel sein sollte*.[30]

Von gleich abstrakter Höhe aus entschied 13 Jahre später Gundolfs Richterspruch:

> In welchem bereich man sich heute umtun mag, ob man wirken oder betrachten, schaffen oder geniessen will: überall begegnet man demselben merkmal, fühlt sich von demselben prozess ergriffen oder bedingt, gefördert oder gestört: *was früher mittel war ist endzweck geworden*, die organe haben sich freigemacht von ihrer bestimmung und funktionieren selbständig weiter.[31]

Was, abgesehen von dem fast gleichen Wortlaut - der in Nietzsche seinen gemeinsamen Ursprung haben dürfte - in diesen Urteilen vor allem frappiert, ist die ungeheure Distanz zu dem Lauf der Welt. Voraussetzung der Kulturkritik ist eben, daß man nicht mitmacht. So rühmte Huizinga in Burckhardt 'einen Geist..., der mit aristokratischer Reserve keiner Tagesmeinung huldigte, nur weil die Zeit es gefordert hätte'. Bezeichnenderweise ließ er folgen: 'Burckhardt war am allerwenigsten in banalen "Fortschritts"-Ideen befangen'. Fast noch symptomatischer ist der anschließende Satzteil: 'und schon dadurch konnte er um vieles tiefer schürfen als Michelet'. (IV, 244) Die Wendung 'schon dadurch' impliziert, daß für Huizinga die kulturkritische Attitüde ganz besonders dazu angetan war, den Zugang zu dem Eigenwert des Vergangenen zu erschließen.

29. Über die *Kroniek*: O. Noordenbos, 'De Kroniek van P.L. Tak 1895-1907', *De Gids*, CVIII (1944) und Walter Thys, *De Kroniek van P.L. Tak* (Gent, 1955).
30. Alphons Diepenbrock, *Verzamelde geschriften*, Eduard Reeser, ed. (Utrecht-Brüssel, 1950) 193. Ursprünglich in der *Kroniek* vom 23. Oktober 1898. (Meine Sperrung)
31. Friedrich Gundolf, 'Wesen und Beziehung', *Jahrbuch für die geistige Bewegung*, II (1911) 10. (Meine Sperrung)

Eins der wichtigsten Themen der Kulturkritik ist das Problem der bürgerlichen Stillosigkeit. Im Jahre 1892 verzeichnete der große Achtziger Lodewijk van Deyssel - der Huizinga in mehr als einer wesentlichen Hinsicht inspiriert hat[32.] -: 'Ich

32. Vgl. Kamerbeek, 'Huizinga', 150, 151 und besonders F. Jansonius, 'De stijl van Huizinga', *supra*, 195-214.

bin der Meinung, daß der mittelalterliche Monotheismus der letzte Weltstil gewesen ist, Stil des Denkens und Stil des Lebens; in allem, was danach kam, ist eine langsame Ent-stilung zu bemerken', und weiter: 'Der letzte Weltstil ist abgetakelt zum bröckeligen Tiefstand der heutigen "Bourgeoisie"'.[33.] Aus gleich weiter Sicht heraus lesen wir, mehr als vierzig Jahre später bei Huizinga:

> Wir wissen es nur allzugut: das neunzehnte Jahrhundert hat keinen Stil mehr gehabt, höchstens noch etwas schwache Nachblüte. Sein Kennzeichen ist die Stillosigkeit, die Verwirrung der Stile, die Nachahmung aller Stile... In diesem Verlorengehen des Zeitstils liegt der Angelpunkt des ganzen Kulturproblems. Denn was sich in den plastischen und musischen Künsten offenbart, ist nur der sichtbarste Teil der Verwandlung der ganzen Kultur.[34.]

Das gleiche Problem wurde von Curtius nur gelegentlich gestreift, als er die Ästhetik des *l'art pour l'art* bezeichnete als 'die Reaktion des künstlerischen und humanistischen Instinkts gegen den Stilbruch, der in allen Künsten für das 19. Jahrhundert bezeichnend ist'.[35.]

Er war eben auch kein Kulturhistoriker wie Huizinga, dessen kulturkritischer Blick seine kulturhistorischen Fragestellungen hervorbrachte. Dieser Zusammenhang ist besonders augenfällig im *Herbst des Mittelalters*, und zwar mit Bezug auf das Problem der 'Ent-stilung', das uns hier beschäftigt. Da liest man zum Beispiel: 'Das späte Mittelalter hat fortwährend in den Kleidertrachten ein Maß von Lebensstil zum Ausdruck gebracht, vom dem heutzutage selbst eine Krönungsfeierlichkeit nur noch ein matter Abglanz ist'.[36.]

Aber das gleiche Problem war schon mit größerem Nachdruck und auf umfassendere Weise statuiert worden - nämlich im ersten Absatz des langen Buches, ein Absatz, der leitmotivisch bis auf die letzte Seite des *Herbstes* durchklingt:

> Als die Welt noch ein halbes Jahrtausend jünger war, hatten alle Geschehnisse viel schärfer betonte äußere Formen als jetzt. Zwischen Leid und Freude, zwischen Unheil und Glück schien der Abstand größer als für uns; alles was man erlebte hatte noch jenen Grad von Unmittelbarkeit und Absolutheit, den Freud und Leid jetzt noch im Gemüte des Kindes haben. Jede Begebenheit, jede Tat war umringt von bestimmten und ausdrucksvollen Formen, war eingestellt auf die Erhabenheit eines straffen, festen Lebensstils.[37.]

Der Niveau-Unterschied, das Gefälle, das uns von dieser 'jüngeren', formfesten und stilreichen Welt scheidet, bildet eben das kulturphilosophische Problem, das

33. Lodewijk van Deyssel, 'Socialisme', *Verzamelde Opstellen*, III (2. Aufl.; Amsterdam, 1907) 240.
34. Huizinga, *Im Schatten*, 168. (VII, 410)
35. Curtius, *Balzac*, 428.
36. Huizinga, *Herbst*, 70. (III, 64)
37. *Ibidem*, 2. (III, 5)

die Kulturkritik in den Blick gebracht hatte und das Huizinga sich anschickte, mit kulturhistorischen Mitteln zu klären.

Eine analoge und vielleicht sogar dieselbe Wechselbeziehung zwischen Kulturkritik und Kulturgeschichte gilt für *Homo ludens*. Allein manifestiert sie sich nicht an einer ebenso exponierten Stelle wie im *Herbst des Mittelalters*. Erst auf S. 310 der deutschen Ausgabe liest man:

> Ein allgemeines Ernsterwerden der Kultur scheint sich als eine typische Erscheinung des neunzehnten Jahrhunderts kaum ableugnen zu lassen. Diese Kultur wird in viel geringerem Maße als die der vorangehenden Perioden 'gespielt'. (V, 224)

Auch hier wird kulturkritisch ein Gefälle festgestellt. Man darf vermuten, daß ohne diesen manifesten Niveau-Unterschied das kulturhistorische Problem des 'Spielelements' überhaupt nicht Huizingas Aufmerksamkeit in Anspruch genommen hätte. Auch hier spürte er den Drang, ein Phänomen zu klären, das scharfsichtigen Augenzeugen nicht entgangen war. Balzac klagte über ein 'assombrissement des moeurs', Barbey d'Aurevilly über 'la légèreté qui s'en va chaque jour, des livres et du monde', Nietzsche über 'den Geist der Schwere' - bei Hawthorne hört man 'Life has grown so sadly serious'. In dieser Tradition stand auch Curtius, als er seinen ersten begeisterten Aufsatz über den kurz zuvor von ihm entdeckten Ortega y Gasset schrieb. Man muß sich die Jahreszahl 1924 vergegenwärtigen, um seine reichlich euphorisch anmutende Stimmung zu verstehen. 1924: Europa schien das Ärgste überstanden zu haben; daß hinter dem Horizont Ärgeres drohte, war nur den Wenigsten, etwa einem Carl Burckhardt, bewußt.[38] Im Anschluß an gewisse Gedankengänge Ortegas - namentlich seine Parole vom 'Leichtgewicht der Kunst' - heißt es dann bei Curtius:

> Als Lebensbasis, als Schwerpunkt der Existenz erscheint die Kunst der heutigen Generation unmöglich. Für das neue Lebensgefühl besitzt die Kunst nur dann ihre Grazie und ihren Zauber, wenn sie Spiel und nur Spiel ist. Diese Akzentverschiebung im Ästhetischen entspricht dem neuen freudigen und festlichen Lebensgefühl, das sich dem Arbeitsethos des neunzehnten Jahrhunderts entgegenstellt... Die traurige Gebärde der Arbeit und die pathetischen Betrachtungen über die menschlichen Pflichten und die Heiligkeit des Kulturwerkes haben ihre Überzeugungskraft verloren. Das neunzehnte Jahrhundert empfand das Dasein als harten Werktag. Die heutige Jugend scheint dem Leben in einer Art von Ferienstimmung gegenüberzustehen.[39]

Die Nähe zu Huizinga ist handgreiflich, wenn man sich auf die Schlußpartie seiner Schrift 'Kleiner Dialog über die Themen der Romantik' bezieht, die gleichfalls aus den zwanziger Jahren datiert:

38. Man lese seine Briefe an Hofmannsthal vom 2.12.1924 und vom 3.1.1925.
39. Curtius, *Kritische Essays*, 263.

> Gerade ihr Charakter eines kindlich vertieften Spieles macht die Romantik zu Literatur in einem echteren Sinne als den schwerfälligen Realismus. Eine Literatur darf sich selbst nie völlig ernst nehmen. Denn wenn sie meint, die Höhen der obersten Weisheit besteigen zu können, und den Bezirk des Spieles verläßt, verwirkt sie ihr Heil. (IV, 391)

Zwei Jahre nach der Wetterscheide, die der Einbruch der Wirtschaftskrise bedeutete - also drei Jahre vor *Im Schatten von morgen* -, veröffentlichte Curtius sein libellum *Deutscher Geist in Gefahr*. Wie man das Buch im einzelnen beurteilen mag, die Veröffentlichung war, in dem rasenden Deutschland des Jahres 1932, zweifelsohne eine Tat der Zivilcourage. Wenigstens einer aus der deutschen Professorenschaft hat sich *coram publico* gegen die heraufkommende Flut gestemmt! So hat das Buch eine hohe 'valeur de témoignage', auch wenn man konstatieren muß, daß die darin empfohlenen Mittel der Wiederherstellung sich in historischer Perspektive als peinlich unangemessen ausnehmen. Huizinga suchte die Heilung der wunden Welt bekanntlich in einer 'Katharsis' und einer 'neuen Askese'. Curtius befürwortete 'eine Wiederbegegnung mit dem Mittelalter'. Man sollte jedoch *Deutscher Geist in Gefahr* und *Im Schatten von morgen* nicht auf solche Schlagwörter reduzieren: das würde eine karikaturale Verzerrung ergeben. In beiden Büchern wird aktuelle Zeitkritik großen Stils auf kulturkritischer Grundlage getrieben, und zwar, ungeachtet des ganz verschiedenen Aufbaus, in einer sehr ähnlichen Weise. Davon seien einige besonders frappante Beispiele angeführt.

Huizinga sprach von der 'Allgemeinen Schwächung der Urteilskraft' und von dem 'Niedergang des kritischen Bedürfnisses',[40.] Curtius von 'dem rapiden Abbau wissenschaftlicher Strenge und intellektueller Zucht';[41.] er konstatierte: 'Man kann heutzutage in den sogenannten führenden Schichten einen fortschreitenden Bildungsabbau bemerken'.[42.]

Beide kehrten sich gegen den Kult des Irrationalen. Huizinga:

> Wenn frühere Geistesströmungen dem logischen Instrument, der Vernunft, die Lehenstreue einmal gekündigt haben, dann geschah es stets zugunsten des Übervernünftigen. Die Kultur, die heute den Ton angeben will, sieht nicht allein von der Vernunft ab, sondern auch vom Intelligibelen selbst, und dies zugunsten des Unvernünftigen, der Triebe und Instinkte.[43.]

Curtius:

> Der Appell an das Irrationale ist eine sehr zweischneidige Waffe. Denn es umfaßt nicht nur das, was höher ist als alle Vernunft, sondern auch das Untervernünftige und das Unvernünftige... Der vielgepriesene moderne Irrationalismus hat hier sei-

40. Überschriften respektive des VII. und des VIII. Kapitels.
41. Curtius, *Deutscher Geist*, 100.
42. *Ibidem*, 18.
43. Huizinga, *Im Schatten*, 83. (VII, 360)

> nen Gipfelpunkt erreicht und sein Meisterstück geliefert. Wir sind so weit, daß die Vertreter des geistigen Prinzips selber den Geist bekämpfen - weil sie sich seiner schämen.[44.]

Im Kapitel 'Kult des Lebens' liest man bei Huizinga: 'Das Besessensein vom Leben ist, um in der Terminologie seiner Propheten zu bleiben, als eine Erscheinung übermäßiger Vollblütigkeit zu betrachten'.[45.] Bei Curtius begegnet man in analogem Zusammenhang einer dialektischen Wendung: 'Was dem Idealismus an bluthafter Fülle fehlte, das fehlte dem Vitalismus an geistiger Macht und ideeller Gestaltungskraft. Alle dieser [*sic*] Bewegungen sind darum letzten Endes romantische Sackgassen, wo nicht Schlimmeres'.[46.]

Gleichen Sinnes waren Curtius und Huizinga auch in Hinsicht auf die modische Inflation des Begriffes Mythos. Huizinga:

> Es interessiert nicht mehr, ob der geistige Stoff auf seinen Wahrheitsgehalt hin geprüft werden kann. Der Erfolg des Begriffes Mythus ist hierfür das bedeutsamste Beispiel. Man anerkennt eine Darstellung, in welcher die Elemente Wunsch und Phantasie bewußt zugelassen werden, aber die nichtsdestoweniger als Geschichte proklamiert und zur Richtschnur des Lebens erhoben wird.[47.]

Curtius: 'Mit einem neuen Mythos ist heute wenig mehr zu gewinnen; besonders wenn dieser Mythos nicht spontan, sondern der taktischen Reflexion entsprungen ist, *man müsse einen Mythos haben*'.[48.] Die letzte Wendung erinnert dann wieder an Huizingas treffende Bemerkung in der mit dem Schatten-Buch fast gleichzeitigen Flugschrift *Nederland's geestesmerk*: 'Man kann nicht nach dem Heroischen *streben*'. (VII, 286)

Bekanntlich war einer der schärfsten Pfeile, die Huizinga gegen die faschistische Geistesverfassung richtete, die gut gefundene Bezeichnung 'Puerilismus':

> Puerilismus wollen wir die Haltung einer Gemeinschaft nennen, die sich unmündiger benimmt, als der Stand ihres Unterscheidungsvermögens ihr erlauben würde, einer Gemeinschaft, die, statt den Knaben zum Mann zu erziehen, ihr eigenes Verhalten demjenigen der Knabenzeit angleicht.[49.]

Auch in dieser Hinsicht bietet *Deutscher Geist in Gefahr* entsprechendes: 'Man muß die Dinge beim Namen nennen und feststellen, daß Deutschland von einer Juvenilitätspsychose befallen ist'.[50.]

44. Curtius, *Deutscher Geist*, 20, 44.
45. Huizinga, *Im Schatten*, 88. (VII, 362)
46. Curtius, *Deutscher Geist*, 14.
47. Huizinga, *Im Schatten*, 86. (VII, 361)
48. Curtius, *Deutscher Geist*, 39. (Curtius' Sperrung)
49. Huizinga, *Im Schatten*, 139. (VII, 393)
50. Curtius, *Deutscher Geist*, 86.

Um *Deutscher Geist in Gefahr* Recht widerfahren zu lassen, möchte ich noch einiges aus den letzten Seiten zitieren, so daß sich deutlicher abzeichnet, welche Bewandtnis es mit Curtius' Mediaevalismus hat:

> Wenn es... wahr ist, daß vor uns dunkle Jahrhunderte und spätere helle Renaissancen liegen, so folgt daraus, daß der Humanismus von heute weder an die Antike noch an die Renaissance anknüpfen darf; daß er vielmehr an das Mittelalter anknüpfen muß. Der neue Humanismus wird also, um es ganz klar und konkret zu sagen, nicht Klassizismus und Renaissanceschwärmerei, sondern Mediaevalismus und Restaurationsgesinnung sein müssen... Nicht Pindar und Sophokles, wohl aber die erlauchten Gründer unseres Abendlandes von Augustinus bis Dante können uns die Kräfte darbieten, die wir heute am nötigsten brauchen. Das ist die Form, in der sich humanistische Selbstbegegnung und Selbstbestimmung heute vollziehen muß.[51.]

Eins ist deutlich: in ganz groben Umrissen wird hier das Programm des 16 Jahre später erschienenen Buches *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* gegeben. Damit haben wir den dritten Bereich unserer Darlegung betreten. Es hat, dünkt mich, keinen Sinn, zwei so ganz verschiedene Bücher wie Huizingas *Herbst des Mittelalters* und das magnum opus von Curtius zu vergleichen. Statt dessen will ich beider Mittelalter-Erlebnis an einem Doppel-Beispiel illustrieren, das sie in dem Banne des gleichen *genius loci* zeigt. In Huizingas wenig bekanntem Büchlein *Amerika levend en denkend* kommt eine Notiz vor, die modern-amerikanische und mittelalterliche Lebensform miteinander konfrontiert:

> Golf und Auto, Film und flüchtige Lektüre, ‘bathing’ und ‘camping’ und sogar der Gang ins Konzert, was sind es *als Kulturformen*!
> Ich lief einmal in Köln herum, in den verlorenen Stunden zwischen zwei Zügen, und ärgerte mich darüber, wie die heilige Stadt am Rhein häßlich und banal geworden war. Gegen die Abenddämmerung trat ich aus dem gleichgültigen Straßengewühl heraus in die Kirche Sankt Maria im Kapitol. Ein Gottesdienst war im Gange. In dem Halbdunkel schwebten die Klänge tief und klar. Mit einem Male ermaß ich, was im Gemeinschaftsleben ein wahres Ritual ist, was es, noch abgesehen von seinem Ewigkeitswert, an Kulturwert enthält. Ich fühlte den gewaltigen Ernst einer Zeit, in der diese Dinge für alle das Wesentliche waren, und es war mir, als ob neun Zehntel unsres heutigen Kulturlebens eigentlich *nichts zur Sache tut*. (V, 480)

In einem gleichfalls autobiographischen Absatz berichtet Curtius über eine Rheinreise, die er als Achtzehnjähriger machte:

> Unser Endpunkt war Köln. Dort stand - damals noch - Maria im Capitol. Diese Kirche... tat's mir an, mehr als alles andere. Was lag alles in diesen

51. *Ibidem*, 126.

Worten: Maria-Capitol! Christentum und Römertum; leiblich berührt, geschichtlich bestätigt; in einem Bau verschmolzen und gewährt; gegenwärtig.[52.]

52. *Idem*, *Kritische Essays*, 148.

So war die Kölner Sankt Maria im Kapitol für beide eine mit gleicher Inbrunst verehrte Stätte und der Anlaß, einige - übrigens sehr verschiedene - Gedanken vorzubringen, die ihnen ganz besonders nahe gingen. Merkwürdigerweise, aber darum nicht weniger sinngemäß, hätte noch ein Dritter in ihren Hymnus einstimmen können. In dem zweiten Bande von Kaegis Burckhardt-Biographie findet sich die Reproduktion einer Sepiamalerei, 'Auf dem Capitol in Kölln' intituliert, die dem Bonner Aufenthalt des Sommers 1841 entstammt.[53.]

Jacob Burckhardt war für Curtius und Huizinga beide der vorbildliche Außenseiter. *Im Schatten vom morgen* führt ihn auf als den Mann, 'der die Unzulänglichkeiten seines Jahrhunderts tiefer sah und schärfer abwies als irgendjemand'.[54.] *Deutscher Geist in Gefahr* macht ihn zum Patron derjenigen, die

> [gleichsam] leise beiseite [treten], weil ihnen das Schauspiel nicht behagt, das sich auf der Bühne der deutschen Öffentlichkeit abspielt. Sie sind die Stillen im Lande und können trotz ihrer individualistischen Absonderung, trotz ihrer Zerstreuung, eine wichtige Aufgabe für das Ganze erfüllen, indem sie sich begreifen als Traditionsträger, die unser gefährdetes Erbgut bergen und einer späteren Zeit übermitteln.[55.]

Aufdeckung und Bewahrung der abendländischen Traditionen war eben das Ziel, das Curtius sich mit den weitausgreifenden Studien über das Lateinische Mittelalter (1938-1944), die die Vorarbeiten abgaben für das 1948 erschienene Hauptwerk, steckte. Selber sagte Curtius über diese Studien, daß sie ihm 'während des Krieges ein willkommenes geistiges Alibi boten'.[56.] In einem gewissen Sinne konstituierten sie seine persönliche Form der inneren Emigration. Aber das ist nur eine Seite der Medaille. Treffend hat Arthur R. Evans, Jr., in seinem gehaltvollen Aufsatz 'Ernst Robert Curtius', bemerkt:

> his wartime studies were a series of *Streitschriften*, the inevitable sequel to his *Deutscher Geist in Gefahr*. His ivory tower was in reality a command post from which he defended the values of a way of life and thought which reach back to antiquity.[57.]

Bei alledem war seine Methode ein in eminentem Sinne wissenschaftliches Verfahren, und zwar das philologische. Wir betreten also den vierten Bereich unserer Ausführungen. Schon im Wintersemester 1929-30 konnte es vorkommen, daß Curtius, entgegen geisteswissenschaftlichen Exzessen, darauf hinwies, daß es die erste Pflicht des Literaturwissenschaftlers sei, den Text philologisch zu verstehen. Jetzt erhielt das Philologische einen neuen Nachdruck. Man kann sagen, daß *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* von einem philologischen Ethos

53. Werner Kaegi, *Jacob Burckhardt. Eine Biographie*, II (Basel, 1950) Abbildung 14, S. 224 gegenüber.
54. Huizinga, *Im Schatten*, 132. (VII, 388)
55. Curtius, *Deutscher Geist*, 27.
56. *Idem*, *Kritische Essays*, 433.
57. Arthur R. Evans, Jr., ed., *On Four Modern Humanists* (Princeton, 1970) 113.

durchzogen ist. An einigen Stellen hat Curtius darüber Rechenschaft gegeben. So z.B. gleich im ersten Kapitel:

> Ein Buch ist, abgesehen von allem anderen, ein 'Text'. Man versteht ihn oder versteht ihn nicht. Er enthält vielleicht 'schwierige' Stellen. Man braucht eine Technik, um sie aufzuschließen. Sie heißt Philologie. Da die Literaturwissenschaft es mit Texten zu tun hat, ist sie ohne Philologie hilflos. Keine Intuition und Wesensschau kann diesen Mangel ersetzen.[58.]

Dann wiederum am Anfang des 13. Kapitels, wenn der mehr als zur Hälfte zurückgelegte Weg einen Rückblick gestattet:

> Unsere Betrachtung ging von der geschichtlichen Lebenseinheit des mittelmeerischnordischen Abendlandes aus. Das Ziel war, sie auch für die Literatur zu erweisen. Es mußten also Kontinuitäten sichtbar gemacht werden, die bisher übersehen wurden. Eine Technik philologischen Mikroskopierens erlaubte uns, in Texten verschiedenster Herkunft Elemente von identischer Struktur aufzudecken, die wir als Ausdruckskonstanten der europäischen Literatur auffassen durften.[59.]

Man beachte die Wörter: 'eine Technik philologischen Mikroskopierens'. Das philologische Ethos manifestierte sich vor allem in der Beachtung des Kleinen und Kleinsten. Man weiß, daß seine Aufmerksamkeit besonders den loci communes, den *topoi* galt. An den Kontinuitäten einzelner topoi sollte *die* Kontinuität abendländischer Literatur exemplifiziert und zur Anschauung gebracht werden. So wurde *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* anstatt zu einer Literaturgeschichte zu einem Panorama, das, in einem Perspektivismus differenziertester Art, die literarische Tradition des Abendlandes vor uns ausbreitete.[60.] Heute hat man die Neigung, Curtius und Toposforschung zu identifizieren. Zu Unrecht, denn auf wie vielen anderen Gebieten und mit wie vielen anderen Methoden hatte er sich nicht bewährt! Aber es scheint mir unbestreitbar daß die Philologie der Aktivität seines Alters die Signatur gab. Dabei sollte man übrigens nicht nur an die Toposforschung denken: ein anderes Gebiet, das er mit leidenschaftlicher Hingabe bearbeitete, war das der historischen Semantik. Vielsagend ist in diesem Zusammenhang eine Bemerkung die er in einer Vorlesung machte: 'Es gibt nichts Interessanteres, als sich auf die Geschichte eines Wortes zu besinnen: wenn man sich auf Wörter besinnt, so stößt man immer auf Sachen'. Er war der Meinung, daß die zeitgenössische Literaturwissenschaft in dieser Hinsicht versagte. Der erste Paragraph des 8. Kapitels seines großen Buches beginnt mit dem lapidaren Satze:

> Die moderne 'Literaturwissenschaft' [wohl bemerkt zwischen Distanz-schaffenden Anführungszeichen!] hat es bisher versäumt, den Grund zu legen, auf dem allein sie

58. Curtius, *Europäische Literatur*, 22.
59. *Ibidem*, 233.
60. Über Perspektivismus: *Idem*, *Kritische Essays*, 264-267.

> ein haltbares Gebäude errichten könnte: eine Geschichte der literarischen Terminologie.[61]

Es war nur natürlich, daß er sich daran machte, für seinen Teil diese Lücke auszufüllen. Wenn dann weiterhin sich zum Beispiel herausstellt, 'daß seit der Spätantike das Wort Philosophie sehr Verschiedenes bedeuten konnte', läßt er mit sichtbarer Genugtuung folgen: 'So finden wir uns wieder einmal auf eine terminologische Untersuchung hingewiesen'.[62] Andere Wörter, denen Curtius seine durchdringende Aufmerksamkeit zuwandte, waren 'civilisation'[63] und 'Bildung'.[64]

Es würde mich wundern, wenn dem Huizinga-Leser hier nicht eine Art déjà-vu-Erlebnis aufginge. Und in der Tat wird die Beweisführung eines Buches wie *Im Schatten von morgen* u.a. gekennzeichnet durch die Häufigkeit, mit der an die semantische Besinnung appelliert wird. Ich nenne nur 'Fortschritt', 'Kultur', 'Evolution', 'slogan', 'existentiell'. Zweifelsohne wäre es plausibel, diese Neigung Huizingas auf seine anfänglichen linguistischen Studien zurückzuführen, aber damit würde man der Funktion der Semantik in seinen späteren Arbeiten kaum gerecht. Allem Anschein nach spürte er das Bedürfnis, die weitmaschigen kulturhistorischen Perspektiven, die er skizzierte, durch philologische Feinarbeit zu unterbauen. Hier manifestiert sich eben die gleiche Polarität von Makro- und Mikroskopie, die für Curtius' Arbeitsweise in zunehmendem Maße kennzeichnend war. Derselbe Curtius, der sich eingehend mit dem Gestrüpp der topoi befaßte, konnte, in fast Nietzscheschem Stile, sagen: 'Nur wer sich gewöhnt, Jahrhunderte zusammen zu schauen, kann hoffen, vom Wesen der menschlichen Dinge etwas zu verstehen'.[65] Für beide, Huizinga und Curtius, gilt, daß philologisches Verfahren den exakten Pol ihres Forschens konstituierte.

Huizinga hat das Buch *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* nicht mehr lesen können. Hätte er es gekannt, es wäre ihm eine Erfüllung gewesen. Um diese kühne These zu erhärten, muß ich mich auf mündliche Überlieferung berufen: eine Prozedur von deren Gefahren ich mir durchaus bewußt bin! Dabei möchte ich die Gelegenheit ergreifen, für die Zukunft einen bemerkenswerten Umstand festzulegen, der den Wenigsten bekannt sein dürfte. Im August 1944 begegnete ich in Arnheim einer hochbegabten Schülerin Huizingas, Petronella Fransen. Besonders beeindruckte mich, daß sie ihre 'grandes et petites entrées' bei dem wenig zugänglichen Huizinga hatte, der damals in dem 10 Kilometer entfernten Dorfe De Steeg seine Verbannung fristete. Die Befreiung Hollands stand vor der Tür. Glücklicherweise konnte man nicht wissen, was alles an Düsterem sich ereignen sollte,

61. *Idem*, *Europäische Literatur*, 153.
62. *Ibidem*, 213.
63. *Idem*, *Die französische Kultur* (Berlin-Leipzig, 1930) 5, 13.
64. *Idem*, *Deutscher Geist*, 14.
65. *Ibidem*, 92.

bevor die Sonne der Freiheit leuchtete, etwa - damit ich mich auf den nächsten Umkreis beschränke - daß Arnheim nach wenigen Wochen zum Schlachtfeld Europas wurde, daß Huizinga den Schreckenswinter 1944-45 nicht überlebte, daß Ella Fransen im Oktober 1944 bei einem Bombardement auf der Brücke vor Zutphen vom Tode ereilt wurde. Sie hatte bei Huizinga ihren Doktor gemacht und in ganz besonderem Maße sein Vertrauen genossen. Welchem Umstand verdankte Ella Fransen ihre privilegierte Stellung? Nach ihrer eigenen Mitteilung lag es an einem Glücksfund, der ihr als Kandidatin in einem Übungskolleg Huizingas gelungen war. Als allgemeines Thema hatte der Meister das Werk Edmund Burkes gewählt (die Wahl scheint mir typisch für den Traditionalisten Huizinga!). Fräulein Fransen hatte die Reden gegen Warren Hastings zugeteilt bekommen.

An diesem Punkt erlaube man mir eine Parenthese. Um meine Erinnerungen an das Jahr 1944 wenigstens teilweise zu überprüfen, schlug ich die 'Stellingen' nach, die Thesen, die, ehrwürdigem Brauchtum zufolge, auch der Dissertation der Doktoranda Fransen beigegeben waren.[66.] In der Tat fand ich da eine - die dritte -, die sich auf Edmund Burke bezieht. Ich übersetze: 'Es ist als eine erhebliche Lücke in Th. Zielinskis "Cicero im Wandel der Jahrhunderte" anzusehen, daß in diesem Buche der Name Edmund Burke (1729-1797) fehlt'.

Warum war diese Lücke dem verdienstvollen Latinisten so schwer anzurechnen? In gewissem Sinne hätte Fräulein Fransen Grund gehabt, ihm dankbar zu sein, daß er eine äußerst treffende Analogie übersehen hatte. Burke war bekanntlich der Ankläger im Prozeß gegen Warren Hastings, wegen der Erpressungen und anderer Frevel, deren dieser sich in Vorindien schuldig gemacht haben sollte. Cicero - nun, jeder gute Gymnasiast weiß von seinem Vorgehen gegen Verres, den Halsabschneider Siziliens. Ella Fransen war zweifelsohne eine sehr gute Gymnasiastin gewesen. Die situationelle Analogie hat irgendwie bei ihr gezündet. Da galt es, philologische Arbeit zu leisten, *In Verrem* und die *Speeches on the Impeachment of Warren Hastings*, *Esq*. textuell zu vergleichen. Es zeigte sich, daß Burke stellenweise seine oratorische Kunst bis in die Redewendungen hinein auf Cicero modelliert hatte! Man vergegenwärtige sich, wie sehr dieses Ergebnis Huizinga angesprochen haben muß. Hier war Tradition handgreiflich gemacht, und zwar in einem Sinne, mit dem er sich ganz speziell befaßt hatte. War nicht seine Leidener Antrittsvorlesung den 'Historischen Lebensidealen' gewidmet gewesen? Und war nicht einer der darin behandelten Aspekte eben das an Karl dem Kühnen, Karl XII von Schweden, Ludwig XVI exemplifizierte Phänomen der von historischen Vorbildern bestimmten Modellierung? (IV, 413) Aber eigentlich liegt mir noch etwas Anderes im Sinne. Wie gesagt, das Ciceronianische Vorbild ragte bis in Burkes Redewendungen hinein. Wahrscheinlich hat die Kandidatin Fransen das

66. Petronella Fransen, *Leibniz und die Friedensschlüsse von Utrecht und Rastatt-Baden* (Purmerend, 1933).

jetzt so geläufige Wort nicht gebraucht, aber man wird mir einräumen, daß es sich hier um *topoi* gehandelt haben muß. Eine glänzend gelungene Toposforschung hatte genügt, um sie in eminentem Sinne zur Schülerin Huizingas zu machen. Das besagt meines Erachtens, daß idealiter und finaliter Curtius und Huizinga einander begegneten in einem historisch-philologischen Perspektivismus.

11. Huizinga als Leids hoogleraar
A.E. Cohen

Het materiaal waarop deze voorlopige studie berust,[1] bestaat in de eerste plaats uit wat gedrukt werd aangetroffen in de studiegidsen en jaarboeken der universiteit van 1915 af. Verder heb ik gebruik kunnen maken van de manuscripten van Huizinga's hand die zich bevinden in het magazijn van de kamer voor westerse handschriften van de universiteitsbibliotheek. Op zes planken vindt men er opgetast de dozen die college-aantekeningen bevatten met telkens een grote hoeveelheid losse strookjes met notities over bewijsplaatsen voor onderdelen; soms treft men in de dozen eveneens correspondentie over het onderwerp aan. Naast deze collegedictaten zijn er ook de teksten voor de lessen die Huizinga als Haarlems HBS-leraar en als Amsterdams privaat-docent gaf alsmede manuscripten van artikelen en lezingen, voor zover ik inderhaast kon nagaan, de meeste gedrukt. Als curieus troffen mij bij het doorzien van het materiaal een jeugdopstel over de slag aan de Merwede van 29 juli 1018 in een nog kinderlijk handschrift en een proefdruk van de eerste bladzijden van het in de bezettingstijd begonnen maar nimmer verschenen boek: ‘Een gezicht op Europa’ of ‘Een gezicht op het Westen’. Daarnaast kwamen voor raadpleging in aanmerking het archief van de senaat en dat van de faculteit der letteren en wijsbegeerte. Deze konden evenmin als de juist genoemde collectie volledig worden doorgewerkt en geraadpleegd, maar toch nog meer dan uitsluitend betreffende de jaren van Huizinga's rectoraat en dekanaat.

Wij moeten ons de universitaire wereld tussen 1915 en 1940 anders voorstellen dan de tegenwoordige. Leiden was een kleine stad, niet veel gegroeid sinds zijn bloeiperiode in de zeventiende eeuw. Er werd weinig gebouwd, er werd wat gegraven, men moest minutenlang wachten voor de gesloten spoorbomen tussen Stationsplein en Rijnsburgerweg. De universiteit beschikte over het hoofdgebouw dat ze in 1581, zes jaar na haar stichting betrokken had, een geconfisqueerd nonnenklooster aan het Rapenburg. Daar zetelden curatoren met hun bureau van niet meer dan tien man; daar waren de senaatskamer en de faculteitskamers zonder enig ambtelijk apparaat. Die kamers werden verwarmd door grote kolenkachels; dat er tussen 1920 en 1930 centrale verwarming kwam, betekende een grote verbetering. En dan waren er nog een paar zalen en kamers voor colleges, vooral in gebruik bij de juristen;

1. Veel dank ben ik verschuldigd aan de heer E.C.L. van der Vliet, die mij onontbeerlijke steun verschafte bij het verzamelen van het materiaal.

de gewelfkamer, waar Arminius en Gomarus hun lessen hadden gegeven, bleef de godgeleerden voorbehouden. De overige theologische en de litteraire colleges vonden buitenshuis plaats, ten dele in het gebouw aan de Kloksteeg dat nadien tot prentenkabinet verbouwd werd, daarna in een oude zeevaartschool, later nog in het voormalige ziekenhuis, kortom in hetgeen Huizinga in zijn rectorale overdrachtsrede in september 1933 aanduidde als de ‘absurde lokaliteiten’ waarmee die faculteiten ‘zich nu welhaast zestig jaren behelpen’. Die welhaast zestig jaar waarin toentertijd de alfafaculteiten een voor hun eigen doeleinden ontworpen gebouw ontbeerden, zijn er inmiddels bijna honderd geworden. De bètafaculteiten waren er beter aan toe: we vinden dat beschreven in het in 1928 verschenen boekje *The university of Leiden*, van de hand van Huizinga, maar gepubliceerd zonder vermelding van de naam van de auteur. Dit geschriftje geeft ook een uitputtend overzicht van de universitaire bemanning: zestig gewone hoogleraren, vijf extraordinarii, negen bijzondere, dus onderbetaalde; dan veertien lectoren, niet minder dan 37 geheel onbetaalde privaat-docenten en twee assistenten, docenten in de faculteit der letteren en wijsbegeerte. Deze faculteit was in 1928 de grootste van Leiden met negentien gewone en zes overige hoogleraren en vijf lectoren; dank zij de oosterse studiën was ze ook de grootste letterenfaculteit in Nederland. Voor geschiedenis waren er twee leerstoelen: algemene en vaderlandse; de oude geschiedenis was verbonden met de klassieke archeologie, de koloniale geschiedenis behoorde bij de opleiding voor de studie tot Indisch bestuursambtenaar. Huizinga's leeropdracht omvatte de algemene geschiedenis ‘en de politische aardrijkskunde’, dit laatste onderdeel ten gerieve van de doctorandi in de Nederlandse letteren die voor de invoering van het academisch statuut van 1921 tevens onderwijsbevoegdheid in de aardrijkskunde verwierven.

De universiteit van die jaren bestond, naast de tamelijk onzichtbare curatoren, uit hoogleraren en studenten; een wetenschappelijke staf ontbrak nog, de anderen waren slechts hulppersoneel. De hoogleraren in de faculteit der letteren en wijsbegeerte waren in de eerste plaats geleerden die hun vak beoefenden. Zij lazen en schreven boeken, artikelen en recensies en bereidden lezingen voor. Zij bewoonden ruime huizen en hielden huispersoneel; zij bezaten veel boeken en werkten thuis; men zag de meesten hunner zelden in de bibliotheek. Het onderwijs bestond hoofdzakelijk uit luistercolleges. Blok en Colenbrander gaven een overzicht; met hen vergeleken was Huizinga in zoverre moderner dat hij capita selecta behandelde, thematisch en naar tijd en ruimte afgepaald. In Groningen had Huizinga de algemene en de vaderlandse geschiedenis beide gedoceerd, in Leiden legde hij zich krachtens zijn leeropdracht op de algemene toe zonder evenwel de vaderlandse als illustratie- en oefenmateriaal buiten beschouwing te laten. Hij kon geleidelijk, na van 1905 af zijn aanloop genomen te hebben, putten uit een rijk arsenaal, en uit de collegeaantekeningen - dubbel gevouwen dik papieren velletjes die hij in zijn binnenzak

meebracht, rechts beschreven met links ruimte voor litteratuuropgaven en latere notities - blijkt dat hij nieuwe gegevens bij voortduring in de bestaande teksten verwerkte. Vier jaarcolleges duidde hij als inleiding aan: één systematisch over de wetenschap der geschiedenis, bronnenkunde en archiefwezen; de volgende drie over de grondslagen van Europa, mij uit mijn eerste twee studiejaren bekend als ‘staat en maatschappij in de vroege middeleeuwen’ en ‘de staat in de late middeleeuwen’. Dan waren er de drie jaarcolleges over middeleeuwse cultuur, die van de Islam inbegrepen. Aan de middeleeuwen gewijd waren ook staatstheorie, Kruistochten, veertiende eeuw, vooral in Italië, speciaal Florence. Dan Renaissance en Hervorming, in twee jaren na elkaar behandeld, de cultuur van de achttiende eeuw, Franse revolutie, Restauratie, en de jaren 1848-1852 met nog speciale onderwerpen uit de geschiedenis van Engeland, Amerika en Rusland. Ik geef een snel overzicht; uiteraard beschik ik uit mijn bronnen over de precieze opgaven per collegejaar van 1914-1915 tot 1940-1941 toe.

Huizinga's luistercolleges vonden veel belangstelling. Ze waren beter dan die van Blok en Colenbrander, in mijn tijd konden die van Van Eyck ermee concurreren. Ze veronderstelden meer kennis dan de aankomende student bezat, maar ze deden een beroep op de visie en het inzicht dat men zich gaandeweg verwierf. Het was geen uitstallen van geleerdheid, het was evenmin een worstelen met een onbedwingbare stof. Huizinga opende deuren die men voor gesloten hield, hij bood uitzichten waarvan men geen idee had dat ze bestonden. Ik heb al vroeger eens gezegd dat ik Huizinga dankbaar blijf voor het tot leven wekken van verleden culturen en voor zijn nimmer eindigende inspiratie; dat is de formulering waartoe ik, in de bezettingstijd nadenkend over hetgeen mijn studie mij geboden had, was gekomen en die ik ook nu handhaaf. De aanwezigheid van talrijke niet-historici op Huizinga's luistercolleges, één of tweemaal twee uur in de week van 9 tot 11, getuigt van de roep die er van Huizinga uitging; men kwam als voor een studium generale en men getroostte zich de moeite, thuis of in de bibliotheek eens iets na te slaan dat men niet begrepen had.

Toch weet ik dat niet alle studenten in de geschiedenis even dankbaar en tevreden waren. Sommigen voelden, terstond of achteraf, zich tekort gedaan. Huizinga leverde een beeld, een visie, maar hij leerde je geen historisch onderzoek. Niet dat dat helemaal ontbrak. In mijn tweede jaar - ik heb het dictaatcahier nog - lazen de jongerejaars onder zijn leiding het stadsrecht van Middelburg van 1217, uitgegeven in de serie Nijmeegse studieteksten, en een tekst uit Krammer's *Quellen zur Geschichte der deutschen Königswahl*. Daar kwam genoeg ter sprake: een overzicht van de *Monumenta Germaniae*, de aanduiding van de heraldische kleuren, grondbegrippen en ezelsbruggen uit de chronologie zoals de huidige student in de geschiedenis ze niet meer wil leren. We kwamen in dat college ook te staan voor een paar onoplosbare problemen. Ik herinner me een passage waarin sprake was van

David die als herdersjongen ‘de postfetantes’ koning was gemaakt. Wij begrepen het niet en Huizinga begreep het niet. Hij sprak er dezelfde middag met zijn wandelclubgenoten over en de volgende woensdagochtend vertelde hij ons verheugd de oplossing: het was niet ‘de postfetantes’, maar ‘depost’ (vanachter) de ‘fetantes’, sc. oves, de schapen die zouden werpen, een psalmcitaat. Aldus was er wel enige inleiding tot onderzoek, maar die werd slechts aangeboden, niet geoefend en niet onderhouden, en verder ontbraken paleografie en oorkondenleer, ofschoon Huizinga zelf ervaring had opgedaan met de bestudering van zijn Haarlemse rechtsbronnen. Daarvoor kon men bij Oppermann in de leer gaan; evenwel, men opteerde als student niet voor Leiden of Utrecht met het oog op de uiteenlopende nadruk die de studie der middeleeuwen er krijgen zou en bij mijn weten verwisselde niemand van universiteit terwille van Oppermann of Huizinga.

Na het kandidaatsexamen kreeg men historische oefeningen, dinsdagmiddag van 2 tot 4 uur in de historische leeskamer in de bibliotheek, om het jaar voor de algemene en de vaderlandse geschiedenis. In Huizinga's papieren is hiervan weinig of niets terug te vinden. Mijn eigen ervaring was dat we gezamenlijk een gedrukte tekst aanpakten en die ontleedden; dat waren in mijn jaar eerst diplomatieke stukken uit 1898 - inderdaad een novum om het jaar 1870 te buiten te gaan - en een colloquium van Erasmus; het was dan ook het Erasmusjaar 1936. Die oefeningen liepen steeds uit op het schrijven van een korte scriptie naar aanleiding van het onderwerp en nadien op de bespreking van die scriptie voor het front van de troep. Bij Annie Romein-Verschoor kan men erover lezen;[2] ik teken hierbij wel aan dat mijn ervaringen - ook ik mocht na de zomervakantie terugkomen - heel wat beter waren dan de hare: de drie mediëvisten van ons kandidatencollege verbleven een hele avond in Huizinga's studeerkamer en we kregen een grondige behandeling van onze werkstukken. Ook van de verdere doctoraalscripties maakte hij, naar mijn ervaring, veel werk; hij bekeek ze snel en grondig. Hij tenteerde en examineerde precies en correct, ook al had hij niet elk boek gelezen dat op de lijst van de examinandus voorkwam.

De studenten hadden steeds toegang tot de hoogleraar; de studiegids vermeldde zijn spreekuur: na college en voorts hetzij op dinsdag, hetzij op woensdag te zijnen huize, van half acht tot negen uur. We gingen ons voorstellen maar maakten verder weinig gebruik van de gelegenheid: Huizinga stond voor hem weinig bekende studenten niet open en de studenten vonden van zichzelf uit de weg niet naar de verlegen en beroemde man: de afstand tussen beiden die het luistercollege schiep, was symbolisch. Sommigen kwamen hem wel nader, maar dan vooral in bijzondere omstandigheden, zoals tijdens promotiecontact of, later, tijdens de bezetting. Men kan menen dat Huizinga zich niet voor zijn studenten interesseerde. Ik kan het,

2. *Omzien in verwondering*, I (Amsterdam, 1970) 147.

aldus generaliserend gesproken, niet ontkennen, maar men moet het anders formuleren: het contact dat hij met velen van zijn studenten had, was zó beperkt in het licht van al zijn andere contacten dat menigeen op hem zo weinig indruk maakte dat hij hem vergat; dat er studenten waren die hij wel degelijk opmerkte, moge blijken uit hetgeen hij in juni 1931 over Rüter[3.] noteerde: 'aanleg en ijver voortreffelijk, een der meest belovende historici die ik onder mijn leerlingen gevonden heb'.[4.]

Ik onthul geen geheim als ik zeg dat Rüter graag bij Huizinga had willen promoveren. Uit mevrouw Romein's boek weet men dat hij de enige niet was.[5.] Het was blijkbaar niet gemakkelijk, Huizinga's promovendus te zijn. Ik zoek nog naar de formule: was het misschien deze: zelfstandigheid in het onderzoek, afwezigheid van pretenties bij de keus van het onderwerp en van eigenzinnigheid bij de uitwerking ervan? Hoe het zij, hij is tussen februari 1916 en augustus 1941 26 maal promotor geweest en men kan slechts van een paar van die dissertaties zeggen dat ze typisch Huizingiaanse onderwerpen behandelden. Vier promoveerden met lof: Kampinga, nog uit de Groninger periode, Brummel, Van Winter en Locher.[6.] Op 31 januari 1930 was Huizinga erepromotor van prinses Juliana als dekaan van de faculteit waarin de prinses het merendeel harer colleges had gevolgd. De faculteit die de promotie voorstelde, beschouwde deze als 'een symbolische daad' om te kennen te geven dat 'het verleden voor de universiteit levend is'.

Ter afsluiting van hetgeen ik over Huizinga's onderwijs te berde gebracht heb, wil ik nog twee momenten vermelden waarop hij zich, bij het begin van een college, uitliet over de wereldpolitieke situatie. Het zijn de enige die mij bekend zijn, het kunnen er meer zijn geweest. Het ene was het uitspreken van de mogelijkheid dat een nieuw tijdperk in de onderlinge omgang der staten was aangebroken, toen de Volkenbond sancties had afgekondigd tegen Italië in zijn oorlog tegen Abessynië. Het tweede was in september 1939. Dan is de toon anders, want wel gewaagt hij van 'een hartgrondig leed dat iederen dag bij het ontwaken opnieuw op ons valt', maar ook zegt hij:

> Het is gelukkig niet onze taak, den draad te zoeken in de verbijsterende ontwikkeling, waarin de hedendaagsche wereld als in een net gevangen zit.... Wij mogen de historie daar zoeken waar zij klaar en bezonken voor ons ligt, als een spiegel en als een getuigenis, een getuigenis van deze onvolmaakte wereld, in haar eindeloozen strijd, ja,

3. Dr. A.J.C. Rüter, 1907-1965, Leids hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis van 1946 af, sinds 1961 in de sociale geschiedenis.
4. Faculteitsarchief 1930-31, nr. 167.
5. Romein-Verschoor, *Omzien*, 216.
6. H. Kampinga: *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw* (1917); L. Brummel: *Frans Hemsterhuis, een philosophenleven* (1925); P.J. van Winter: *Het aandeel van den Amsterdamschen handel aan den opbouw van het Amerikaansche gemeenebest* (1927); Th.J.G. Locher: *Die nationale Differenzierung und Integrierung der Slovaken und Tschechen in ihrem geschichtlichen Verlauf bis 1848* (1931).

> maar ook in haar eeuwig streven naar orde en recht, naar vrijheid en menschelijkheid.[7]

Van de universitaire takentrits: onderwijs, wetenschapsbeoefening, bestuur en representatie heb ik nu de eerste behandeld. De tweede, het onderzoek, laat ik buiten beschouwing; daaraan zijn Huizinga's aan ons allen bekende gebundelde geschriften en zijn ook terecht de meeste voordrachten tijdens dit congres gewijd. Ik kom dan nu aan hetgeen Huizinga in en voor zijn universiteit en faculteit aan besturende en vertegenwoordigende arbeid heeft verricht.

Wie Huizinga voor een van de wereld afgekeerd man houdt - en men doet dat niet geheel ten onrechte - zal zich verwonderen over de veelheid van universitaire functies die hij heeft bekleed, overigens naast andere zoals het voorzitterschap van de Koninklijke akademie van wetenschappen. Voor de faculteit der letteren en wijsbegeerte had hij van 1922 tot 1928 zitting in het college van rector en assessoren en hij verliet het om gedurende de volgende twee jaar dekaan van zijn faculteit te zijn; bij de aanvang van het academiejaar 1932-1933 trad hij op als secretaris van de senaat, doch het aftreden van de ernstig ziek geworden en kort daarna overleden rector Zaaijer maakte hem van 29 oktober 1932 tot 18 september 1933 onverwacht rector magnificus. Van 1926 af was hij lid, namens de senaat, van de universitaire gebouwencommissie, die tot taak had, in onderling overleg tussen curatoren en senaat, te komen tot een betere behuizing voor het onderwijs. Huizinga komt in de jaren 1921-1923 voor als lid van een commissie voor overleg tussen professoren en studenten; een intrigerend, m.i. typisch na-oorlogs geval. Ook was hij bestuurslid van de stichting Studentendorp, opgericht ter verwezenlijking van een plan van de architect De Bazel, een vroege voorloper van de hedendaagse studentenhuisvesting. Eveneens was hij jarenlang lid en voorzitter van de algemene commissie voor internationale studieaangelegenheden. Binnen zijn faculteit kunnen zijn activiteiten als curator van het legatum Perizonianum en het legatum Stolpianum niet omvangrijk zijn geweest. Wel sta ik even stil bij zijn bestuurslidmaatschap en voorzitterschap van de leeskamervereniging van de faculteit der letteren en wijsbegeerte. Deze onderhield in het toenmaals nieuwe gebouw van de universiteitsbibliotheek een viertal leeskamers ten behoeve van de studenten in de klassieke en moderne taal- en letterkunde en de geschiedenis. Het waren in wezen kernen van instituten, maar de bestuurlijk wel doch ruimtelijk niet zelfstandige leeskamers hebben zich daartoe niet ontwikkeld; ze zijn integendeel in 1940 in de bibliotheek opgegaan. Elke leeskamer had een bestuur van hoogleraren en studenten; steeds één hoogleraar meer en die was voorzitter. In onderlinge samenwerking zorgden zij voor het levend houden van het in de leeskamer aanwezige boekenmateriaal; er lag een schrift voor het noteren van de desiderata; daarin kon elke

7. Gedateerd 17 september 1940. Getypte tekst, aanwezig in het Leids academisch historisch museum.

student laten zien hoe goed hij zijn vaktijdschriften bijhield. Uit mijn herinnering, maar zonder jaar en datum, vermeld ik dat een keer de studentbestuursleden van alle vier leeskamers ontevreden waren en zich gezamenlijk met een brief richtten tot het algemene bestuur, gevormd door de voorzitters van de vier afzonderlijke leeskamerbesturen, en toen beleefden we een vroeg moment van studenteninspraak. Er werd een vergadering belegd, uitstekend voorgezeten door Huizinga, van alle betrokken hoogleraren- en studentbestuurleden, en daarin kwamen we, op basis van hetgeen wij nu medebeslissingsrecht zouden noemen, tot een goede overeenstemming. Het overleg behoefde niet te worden geïnstitutionaliseerd: één keer stoom afblazen bleek voldoende.

Bij het kennisnemen van de gegevens uit senaats- en faculteitsarchief viel mij op hoezeer Huizinga heeft geijverd voor een goede personeelsvoorziening voor zijn vak, de geschiedenis, ten behoeve van de studenten. De mogelijkheden waren gering. De faculteitsbegroting voor het bezuinigingsjaar 1933 vermeldt een nieuwe plaats voor een ordinariaat in de oude geschiedenis; het heeft jaren geduurd eer het er kwam om pas in 1946 te worden bezet, maar niet door de man die als bijzonder hoogleraar vanwege het universiteitsfonds het vak bij de studenten geliefd had gemaakt. Huizinga stimuleerde het door Tenhaeff aangevraagde privaatdocentschap in de hulpwetenschappen der geschiedenis; hij vermeldt dat hij Tenhaeff als één onzer beste jongere historici beschouwt en dat van de studenten zelf de wens naar onderwijs in die vakken is uitgegaan.[8] Ook de vestiging van een privaatdocentschap en de instelling van een doctoraal examen in de theorie en geschiedenis der muziek gingen van hem uit. Het privaatdocentschap in de diplomatieke geschiedenis, met name de voorgeschiedenis van de wereldoorlog, werd door Huizinga gesteund. Tot de instelling van een bijzondere leerstoel voor het dagbladwezen kwam het niet, wel tot voorlezingen over journalistiek en publiciteitsleer; ook hierin had Huizinga de hand. Van hem ging tenslotte de gedachte uit, via de lector Holwerda, directeur van het rijksmuseum van oudheden, Nederlandse oudheidkunde tot een reëel studievak te maken.[9] - Dat alles betekent geenszins dat Huizinga voor zich, zijn vak en zijn faculteit streefde naar wat in hedendaagse termen een pauwenstaart wordt benoemd. Een aanvrager van een privaatdocentschap die hij te licht bevond, wees hij af en de faculteit volgde hem daarin. Ook had, met hem, de faculteit bezwaar tegen de vestiging van de bijzondere leerstoel in de Hegelse wijsbegeerte, een toenmaals geruchtmakende aangelegenheid.

Twee zaken waarvoor Huizinga zich als historicus, maar ook in ruimere zin als lid van de faculteit der letteren en wijsbegeerte inspande, waren de vestiging van leerstoelen in de moderne talen en de formulering en toepassing van het academisch

8. Faculteitsarchief 1927-28, nr. 143-4.
9. O.a. senaatsarchief 1927-28, nrs. 1435, 1444, 1562 en 1587; faculteitsarchief 1931-32, nr. 98; 1924-25, nr. 75; 1930-31, nr. 55.

statuut van 1921 met betrekking tot de vakken van deze faculteit. Wie Huizinga's Gidsartikel van november 1928, herdrukt in deel VIII van de *Verzamelde Werken*, getiteld 'Belachelijke achterstand', kent, vindt in het faculteits- en senaatsarchief het materiaal ervoor.[10.] Langzaamaan waren buiten Leiden leerstoelen voor de drie moderne talen ingesteld maar pas het statuut van 1921 had de studie erin tot een universitaire verheven. Een begin van Leidse opleidingen was niet tot bloei gekomen; Leiden moest het, leek het, hebben van zijn oosterse studiën. In de correspondentie die wij over hebben, dringen faculteit en senaat bij herhaling en met toenemende klem aan op voorzieningen voor deze als centraal beschouwde vakken die, om het in een term van vandaag te zeggen, behoren tot de basisvoorzieningen van elke universiteit. Huizinga heeft met grote ijver en vasthoudendheid hiernaar gestreefd, maar niet meer bereikt dan de instelling van een lectoraat, later omgezet in een ordinariaat voor Romaanse filologie, en verder een paar voorzieningen vanwege het Leidse universiteitsfonds. Het met zoveel overtuiging en hartstocht nagestreefde doel werd niet eerder bereikt dan in de jaren tussen 1950 en 1960.

Ik noem, maar ga verder niet in op het onderwerp van het in de *Verzamelde Werken* volgende Gidsartikel, geheten 'Het sprookje van de rolverdeling'. Het heeft betrekking op dezelfde materie maar nu in ruimer zicht. Het gaat om een problematiek die thans nog even actueel is als ooit tevoren; alleen, wat jarenlang als rol- of taakverdeling bekend heeft gestaan, heet heden ten dage disciplinegewijze langetermijnplanning en de vraag is maar of de *lump sums*, anders gezegd: de vrije beleidsruimte per instelling, ons zullen helpen een bevredigende interuniversitaire taakverdeling tot stand te brengen dan wel de ontaarding van dat principe, die Huizinga signaleert, zullen bevorderen.

Na deze geheimtaal van universiteitsbestuurders anno 1972 kom ik tot Huizinga's bemoeienis met het academisch statuut. Hieraan heeft W. den Boer een helder artikel gewijd in het nummer van het Leidse universiteitsblad *Acta et Agenda* van 30 november 1972, waarnaar ik graag verwijs. Het statuut bracht twee wezenlijke verbeteringen: enerzijds de opneming in de universitaire examens van de studies der moderne talen die tevoren slechts tot een bevoegdheid krachtens de wet op het middelbaar onderwijs hadden kunnen leiden; anderzijds de opdeling van de oude starre kandidaats- en doctorale studies in overzichtelijke kandidaatseisen en flexibele doctorale curricula met de aanwezige mogelijkheid tot combineren van studies in verschillende vakken en zonder de oude verplichte pakketten. Aldus verviel het doctorale examen in de Nederlandse taal- en letterkunde dat van historici studie van gotisch en sanskrit eiste, maar hun tevens een ongefundeerde onderwijsbevoegdheid voor Nederlands, geschiedenis en aardrijkskunde tezamen bood. Hierdoor verdween de aardrijkskunde van het Leidse programma en kwam de

10. Bijv. faculteitsarchief, brief nr. 47 d.d. 24 november 1927.

politische aardrijkskunde niet meer voor in de leeropdracht van Huizinga's opvolger.

Voor het vak geschiedenis zijn de nieuwe statuutbepalingen bij uitstek heilzaam geweest. Het kandidaatsprogramma bevat een basiscurriculum met twee kleine keuzevakken; na het kandidaatsexamen kan de student drie kanten uit. Deze flexibiliteit is men pas in de afgelopen jaren voor de studies der talen en letterkunde gaan nastreven. Een goede tien jaar geleden is aan de trits oude, middeleeuwse en nieuwe geschiedenis de keuzemogelijkheid der economische en sociale toegevoegd. De wens ertoe is ouder. In 1927 is al sprake ervan, maar de Leidse faculteit, in casu Huizinga, wijst de gedachte van de instelling van een doctoraal examen economische geschiedenis af omdat men dan op den duur eveneens kerkgeschiedenis, cultuurgeschiedenis enz. zal moeten laten volgen als die gevraagd worden.[11.] Het academisch statuut met zoveel nieuwe mogelijkheden vereiste zorgvuldige bewaking van de toepassing. Daartoe stelde de faculteit een statuutcommissie in; de werkzaamheden van haar secretaris werden even zwaar geacht als die van de ab-actis der faculteit zelve. Zo komt het dat Huizinga, die natuurlijk secretaris van de commissie werd, wel dekaan maar geen secretaris van zijn faculteit is geweest. Het faculteitsarchief getuigt van vele activiteiten in deze functie: er komen ‘gevaarlijke precedenten’ voor, men poogt ‘bijzondere gevallen’ als zodanig te herkennen en te isoleren, moeilijkheden duiken op ten aanzien van vrijstellingen voor buitenlanders, en dan is er natuurlijk het grote probleem van de dubbele bevoegdheid geschiedenis-aardrijkskunde die buiten Leiden kon worden verkregen, maar niet op gelijke zwaarte van studie.

In het geschetste verband heeft Huizinga zich ook bezig gehouden met de lerarenopleiding. Hem stond een scheiding voor ogen tussen het eigenlijke academische onderwijs en dat voor het bekleden van maatschappelijke betrekkingen. Daarmee beoogde hij niet tot een elitair systeem, maar veeleer, buiten de toelating via het gymnasium alfa om, tot een met de betrokken faculteit geaffilieerde vakopleiding van leraren te geraken, zo zelfs dat de besten onder hen mede bibit voor de universiteit zouden zijn. Huizinga gewaagt in zijn nota uit het jaar 1929-1930 van ‘een zorgwekkende schaarschte aan geschikte candidaten... bij bijna elke hoogleeraarsvacature’. Ik leg daarnaast een briefje uit november 1930 naar aanleiding van een circulaire van de vereniging van hoogleraren in verband met moeilijkheden om bij benoemingen de beste man aan te werven doordat het geboden salaris te laag is. ‘Wij zouden’, schrijft Huizinga, ‘veilig kunnen antwoorden dat het verschijnsel zich bij menschenheugenis in onze faculteit niet heeft voorgedaan’.[12.]

Hoezeer Huizinga ook overigens oog had voor veel later gerealiseerde veranderingen, blijkt uit zijn pleidooi voor het stichten van instituten voor de geestesweten-

11. Faculteitsarchief 1927-28, nr. 168.
12. Faculteitsarchief 1929-30, nr. 99a; 1930-31, nr. 59.

schappen naast de laboratoria en klinieken van de bèta's. Het geldt ook voor zijn visie op de reünist die zich een alumnus zou moeten voelen,[13.] voor zijn actieve bemoeienis ten behoeve van de instelling van het academisch-historisch museum en van de universiteitslezingen die wij thans studium generale noemen. Bekend is van de laatste de serie 'Het wereldbeeld omstreeks 1700', die samenhing met de uitbreiding van de privaatdocentschappen in de geschiedenis van de natuurwetenschappen waartoe Huizinga de stoot gaf. Aan de universiteitsdagen, bijeenkomsten van oudalumni, georganiseerd door het universiteitsfonds, nam hij desgevraagd graag als spreker deel. Voor representatie naar buiten in de vorm van het geven van gastcolleges in het buitenland bleek hij bij herhaling beschikbaar.

Ik sprak al van het vervroegde rectoraatsjaar 1932-1933. Huizinga had erop gerekend, secretaris van de senaat te zijn en pas het daarop volgende jaar rector. Of het hem moeilijk gevallen is, de verplichtingen die hij reeds op zich genomen had te combineren met de nieuwe die nu op hem kwamen te drukken, weet ik niet; het is noch aan zijn representatieve werkzaamheid, noch aan zijn wetenschappelijke produktiviteit, die zijn rectorale rede, de voorloper van *Homo ludens*, inhoudt, te bespeuren. In dit jaar valt het overlijden van Cornelis van Vollenhoven, door Huizinga in de vergadering van de senaat herdacht, en ook de herdenking van de vierhonderste geboortedag van de stichter der universiteit met de nasleep van de plagiaatsaffaire, om van de inzettende bezuinigingen maar niet te spreken.

Maar bijzondere aandacht moet ik hier geven aan de zaak-von Leers. Van 7 tot 12 april 1933 vergaderde in het academiegebouw een conferentie van Duitse, Engelse en Franse gedelegeerden van International Student Service; de bijeenkomst was door de rector magnificus als erevoorzitter van de conferentie geopend. Op 11 april vernam het senaatsbestuur dat de leider van de Duitse delegatie, Dr. von Leers, de auteur was van een antisemietische brochure waarin wordt aangespoord, geloof te hechten aan de zg. rituele moord door joden op christenkinderen en waarin deze wordt beschouwd als een dreigend gevaar ook in de eigen tijd. 'Het senaatsbestuur heeft' schrijft de rector magnificus in zijn rapport aan de minister van buitenlandse zaken,

> het voor de eer der universiteit zijn plicht geacht, zich te vergewissen of Dr. von Leers inderdaad deze zinsneden had gepubliceerd, en hem verzocht, rector en secretaris in te lichten. Dr. von Leers heeft daarop, met een voorbehoud zonder beteekenis, ten volle erkend het bovenvermelde te hebben geschreven. Daarop heeft de rector, met het voorbehoud, door Dr. von Leers gemaakt, hem den afschuw en de verachting van den Academischen Senaat over zoodanige uitingen te kennen gegeven, en hem verzocht, van de gastvrijheid welke de universiteit hem had verleend, niet verder gebruik te maken. Dr. von Leers heeft aan dezen wenk gehoor gegeven, hetgeen er toe geleid heeft, dat de Duitsche delegatie heeft verklaard, aan de conferentie niet langer te

13. *Jaarboek van de rijksuniversiteit te Leiden* (1933) 204. (VIII, 411-412)

> kunnen deelnemen, zoodat deze kort voor het voorgenomen einde van haar besprekingen is uiteengegaan.[14.]

In zijn overdrachtsrede op 18 september van hetzelfde jaar zei Huizinga hierover:

> Een universiteit moet, om haar roeping in vrijheid getrouw te blijven, haar plicht en haar eer naar eigen maatstaf bepalen, en zal zich bij wijlen handelend optreden voorgeschreven vinden, dat enkel dient tot verdediging van den gewijden geestelijken grond waarop zij staat.[15.]

Hoewel was overeengekomen, aan de zaak geen ruchtbaarheid te geven, bracht von Leers, thuis weergekeerd, de pers op de hoogte.

De kwestie-von Leers had nog een vervolg in een briefwisseling tussen de rector en het college van curatoren. Curatoren waren van oordeel dat de rector, al was het met de instemming van het gehele senaatsbestuur, zijn bevoegdheden had overschreden en niet zonder hun toestemming de vreemdeling had mogen wegzenden. Dat Huizinga reden vond, hierop in te gaan, kan niet verbazen in het licht van de opvattingen over universitair bestuur die zich gaandeweg bij hem ontwikkeld hadden. Men kent ze uit het ook in de *Verzamelde Werken* gepubliceerde gedeelte van zijn overdrachtsrede, aldus:

> Ik kom op het derde euvel, het gebrek aan effectief medezeggenschap van het doceerend lichaam der universiteit in haar leiding en bestuur. Men blijft in Nederland veelal de ouderwetsche meening toegedaan dat een man van wetenschap als zoodanig een stoethaspel is en tot praktische werkzaamheid ongeschikt. Met de grootste waardeering voor den geest, waarin het Leidsche curatorium zijn taak opvat als een van overleg en samenwerking, blijf ik op dit punt hervorming van het universiteitsbestuur, op grondslag van autonomie, gewenscht achten,[16.]

en hier verwijst Huizinga naar een artikel in *De Gids*, reeds van 1922, getiteld ‘Het bestuur der rijksuniversiteit’. (VIII, 16-17) Het is een materie die nadien herhaaldelijk in uiteenlopende facetten ter sprake komt. Eén daarvan betreft een brief uit 1930 ter verbetering van de onderlinge contacten tussen de faculteitsbesturen en daardoor van die tussen senaatsbestuur en curatoren.[17.] Een ander aspect is dat van de positie van de rector magnificus van de universiteit. Dat blijkt uit de brief van Huizinga van 11 mei 1933 aan de voorzitter van het college van curatoren, geschreven ten vervolge op de besprekingen waartoe de zaak-von Leers aanleiding gegeven had. Ik veroorloof mij, dit gehele, onbekende stuk, dat zich in het senaatsarchief bevindt, te citeren:[18.]

14. Senaatsarchief 1932-33, nr. 570 d.d. 12 april 1933.
15. *Jaarboek*, 200.
16. *Ibidem*, 205. (VIII, 412)
17. Faculteitsarchief, nr. 109, brief van de senaat d.d. 14 juni 1930, nr. 960.
18. Senaatsarchief 1932-33 nr. 633 (afschrift).

In het gesprek, dat ik op 1 mei jl. met U mocht voeren, heb ik Uwe opmerking, dat de grenzen tusschen het gezag van Curatoren en van den Rector Magnificus niet gemak-

kelijk scherp te bepalen zijn, niet alleen volkomen beaamd, maar eraan toegevoegd, dat misschien juist deze vage begrensdheid als een gelukkige omstandigheid voor het welzijn der Universiteit moet worden aangemerkt. Immers, bij een goede verstandhouding tusschen de beide autoriteiten moet daardoor de samenwerking bevorderd worden, en het belang der Universiteit meer tot zijn recht komen. Wij verheugen ons erin, dat het College van Curatoren tot zulke samenwerking voortdurend geneigd en bereid blijkt, en waardeeren met groote erkentelijkheid de buitengewone zorg, die Curatoren aan de belangen der Universiteit voortdurend wijden, een zorg, waarvan wij in de volmaking der administratieve organisatie, de behartiging der huisvesting en bewerktuiging en nog op velerlei ander gebied dagelijks de vruchten plukken.

Het op den voorgrond treden van de werkzaamheid van het Curatorium, door de uitbreiding en ingewikkeldheid der universitaire verhoudingen gebiedend geëischt, kan evenwel het gevaar met zich brengen, dat daarbij de functie van het Senaatsbestuur meer op den achtergrond geraakt dan wenschelijk of gepast zou zijn. Niet dat wij ons in dat opzicht over de houding der Curatoren ten onswaart zouden hebben te beklagen, verre vandaar. Het gevaar ligt hierin, dat allengs de academische publieke opinie en daarmede ook de Regeering het gezag van Curatoren te zeer zou kunnen gaan opvatten als een algemeene voogdij over de Universiteit, den Senaat incluis. Het komt niet in ons op, te meenen, dat de bevoegdheid van Curatoren, naast eenig toezicht en de voordracht tot benoemingen, zich zou beperken tot materieel beheer. De wet zelve draagt immers aan het College de behartiging van veel wijder strekkende belangen op. Het recht van toezicht evenwel op de handelingen van den academischen Senaat of zijn bestuur, vindt zijn natuurlijke begrenzing in de bewoordingen van art. 107, die het in werking doen treden in gevallen van plichtverzuim en wangedrag.

Met name meen ik, dat in alle zaken waar de Universiteit optreedt als geestelijk lichaam, door haar orgaan den Rector Magnificus, het gezag van dezen moet worden beschouwd als geenszins onderworpen aan dat van Curatoren. De Rector Magnificus blijkt het representatieve hoofd der Universiteit; hij spreekt namens haar bij officieele gelegenheden, en vertegenwoordigt haar als zoodanig. Zaken, die de eer en waardigheid der Universiteit betreffen, zijn bij uitstek zijn domein.

Ik weet wel, dat deze opvatting van het ambt door de letter der hoogeronderwijswet niet ten volle wordt uitgedrukt. De wet kent den Rector Magnificus enkel als voorzitter van den Senaat. Het is echter voor niemand een geheim, dat onze universitaire wetgeving van 1815 af zich altijd heeft gekenmerkt door een buitengewoon gemis aan erkenning of begrip van het element traditie, dat aan het leven eener Universiteit onverbrekelijk verbonden is. Gelukkig wordt dat leven niet uitsluitend beheerscht door de letter der wet. De waardigheid van den Rector wordt mede bepaald door de zeer oude en internationale tradities aan dien titel verbonden. Wilde men het ambt inderdaad tot het voorzitterschap van den Senaat beperken, dan zou het geen zin hebben, ja belachelijk zijn, den

ouden weidschen titel te behouden (gelijk het van weinig historischen zin heeft getuigd, toen men dien titel klakkeloos over alle vakhoogescholen uitbreidde).
Het is wellicht in dit verband niet misplaatst, te herinneren aan het vrijwel vergeten feit, dat de voorrang van Curatoren vóór en boven den Rector Magnificus eerst dateert van het Organieke Besluit van 1815, nauwkeuriger gezegd eerst van de interpretatie daarvan gegeven bij Koninklijk Besluit van 18 september 1817. Aan onze oude Universiteiten ging de Rector vóór Curatoren en presideerde hij den Senatus amplissimus. Art. 233 van het Besluit van 1815 bepaalde: ‘Bij akademische plegtigheden of

vergaderingen, heeft het kollegie van curatoren den eersten rang'. De Senaten van Leiden, Groningen en Utrecht meenden (naar aanleiding van een te Groningen dienaangaande gerezen conflict) dat dit de kwestie van het praesidium in den Senatus amplissimus nog onuitgemaakt liet, totdat de Koning ten gunste van Curatoren besliste. Nog in 1824 schreef Reuvens, 'dat het terugzetten van den Rector achter de Curatoren... schoon voor den oppervlakkigen beschouwer eene kleinigheid, en zelfs een noodzakelijk gevolg van de geheele tegenwoordige inrigting (hij bedoelt de monarchale staatsinrichting), echter op den geest der administratie (hij bedoelt het staatsbestuur) nadeelig moet werken'.
Het is niet mijn bedoeling, mij met dit gevoelen van honderd jaar geleden in alle deelen te vereenigen, maar enkel om, ook door verwijzing naar historische tradities, een niet geheel onnoodig accentueeren van de waardigheid van den Rector in de oogen van het academische publiek aan te bevelen.
In de hoop, dat Gij mijne beschouwingen ook aan het College ter overweging zult willen voorleggen heb ik de eer mij te noemen
Uw dw.
[J. Huizinga]
Rector Magnificus

De correspondentie eindigde met het vaststellen van wederzijds ongewijzigde standpunten zonder behoefte aan verdere discussie.

Het is altijd hachelijk, een overledene een opinie toe te schrijven over een tijd die hij niet heeft meegemaakt. Natuurlijk zou Huizinga zich in onze dagen aan veel geërgerd, zou hij ook veel niet begrepen hebben. Hem, die met de studenten aan de universiteit maar een beperkt contact onderhield, zou veel dat op het eerste gezicht afstoot, onbegrijpelijk en onwaardeerbaar zijn gebleven. Maar ik heb zijn brief van 11 mei 1933 zo volledig onder uw aandacht gebracht omdat ik meen dat de essentie van hetgeen hij erin tot uiting heeft willen brengen, in de experimentele wet die thans voor vijf jaar onze universitaire bestuurswijze regelt, is terug te vinden, namelijk de opheffing van de duplex ordo van bestuur en beheer enerzijds en van onderwijs en wetenschapsbeoefening aan de andere kant, en vooral het plaatsen van leden van het wetenschappelijk corps, inzonderheid de rector magnificus, niet naast, niet onder, maar *in* het dagelijkse bestuur der universiteit. (VIII, 25-26)

12. Huizinga und die Kunstgeschichte
H. Gerson

Von allen Nebenfächlern ist der Historiker des Kunsthistorikers *collega proximus*, und in ganz besonderem Sinne ist er es, wenn jener Kulturgeschichte betreibt. Verdanken wir nicht dem Historiker Jacob Burckhardt den *Cicerone, eine Anleitung zum Genuß der Kunstwerke Italiens* (1855) und die *Geschichte der Renaissance in Italien* (1867), die allerdings allein eine Geschichte der Baukunst ist? Der Name des großen Burckhardt fällt hier nicht von ungefähr; 'der große Schweizer, der für mich der weiseste Mann des 19. Jahrhunderts ist', so spricht Huizinga von ihm. (VII, 486; siehe auch VII, 212 and 400) H.R. Guggisberg hat an dem Problem der 'Kulturkrise' nachgewiesen, wie diese Fragestellung beide Forscher bewegt hat.[1.] Ob Huizinga sich Burckhardt wirklich verwandt gefühlt hat? Er spricht es nicht aus. Bewunderung und Distanz halten wohl einander die Waage. Er erkennt dessen Größe, wenn er sagt:

> Burckhardt gehört bereits seit langem zu den Meistern, die jenseits von recht- oder nicht-recht-haben stehen. Man fragt nicht mehr nach ihren Meinungen, sondern nach dem Geist, der dahinter steht. Die heutige Kulturgeschichte hat in vielerlei Hinsicht zur Aufgabe, sich von Burckhardt zu lösen, ohne daß dieses seiner Größe schadet oder unseren Dank, den wir ihm schuldig sind, geringer macht. (IV, 276)

Huizinga gegenüber haben wir ein ähnliches Verhältnis. Selbst ein so energischer Kritiker wie Pieter Geyl beschließt seine Anklage mit der bewundernden Feststellung: 'Wir haben schließlich nur einen Huizinga'.[2.]

Es ist aber nicht in erster Linie Huizingas Auseinandersetzung mit Burckhardt zum Renaissancebegriff, was den heutigen Kunsthistoriker fesselt, wozu ich übrigens später noch etwas sagen will. Es ist das Gefühl, daß ihm in der Person Huizingas ein Historiker begegnet, der - wie Burckhardt - eine persönliche Sicht auf die Kunst hat, und in dessen Konzeption des Geschichtlichen der ästhetischen 'Ahnung' - der Ausdruck ist von Huizinga - eine große Bedeutung zukommt. Übrigens wurde Huizingas Stimme in der kunstgeschichtlichen Literatur seiner Zeit deutlich genug vernommen. Um nur eines zu nennen: Gibt es in unserer

1. H.R. Guggisberg, 'Burckhardt und Huizinga, zwei Historiker in der Krise ihrer Zeit', *supra*, 297-316.
2. P. Geyl, 'Huizinga als aanklager van zijn tijd', *Mededelingen der Kon. Nederl. Akademie v. Wetenschappen*, XXIV nr. 4 (1961) 177.

Zeit einen anderen Historiker, der ein Werk wie Friedländers *Altniederländische Malerei* Band für Band mit persönlicher Kritik rezensieren könnte? Oder der eine Monografie von beträchtlicher Länge über einen zeitgenössischen Maler zu veröffentlichen wagte? Und beides keineswegs aus angelernter Handbuchweisheit, oder in Abstimmung mit akzeptierten Kunsturteilen. Wollen Sie einige von den erstaunlichen, persönlichen Beobachtungen vernehmen? Der Meister von Flémalle, stellt Huizinga fest, ist ein viel geringerer Künstler als Rogier van der Weyden. (III, 493) Für uns ist er einer der Großen, Rogier sein raffinierter Schüler. Oder: die singenden Engel auf dem Genter Altar sind das ärmlichste, was wir von van Eyck kennen. (III, 354, 464; etwas weniger scharf: III, 321, 329, 453) In der gängigen kunsthistorischen Literatur seiner Zeit hat Huizinga diese Lästerung sicherlich nicht gefunden. Mit Erstaunen und Bewunderung lesen wir, daß Huizinga bereits 1941 von dem damals gefeierten Emmausbild von Vermeer zu schreiben wagte, daß es 'im Ausdruck höchster Weihe mißglückt sei'. (II, 487) Im Freundeskreis soll er sogar ausgesprochen haben, daß er den Stil des 17. Jahrhundert in dem Bild nicht erkenne![3.] Wie recht hatte er: es war eine Fälschung! Er hat Kritik an und Bewunderung für Claus Sluter. Aber doch: 'der Künstler hat ein "zuviel" im Hinblick auf die reine Kunst', 'seine Propheten sind wirklich *zu* expressiv, *zu* persönlich', die wunderbar poetischen Engel dagegen 'in ihrer naiven Zartheit unendlich viel Engelgleicher als die von van Eyck'. (III, 321) Übrigens kannte Huizinga die mittelalterliche Bildhaukunst gut: Die Skulpturen von Bamberg und Naumburg sind ihm vertraut; (IV, 283) er gibt in einem Satz seine Auffassung von dem seiner Meinung nach begrenzten Möglichkeiten der Bildhaukunst von den Römern bis zu Houdon und Pajou (III, 320) oder eine lustige Charakterisierung von Veths Villa in Bussum: 'von außen hatte dieses Haus etwas flaches, und dadurch kriegte es nicht die süßliche Ländlichkeit, die de Bazel seinen anderen Schöpfungen dieser Art mitgab'. (VI, 384) G.N. Clark, Provost von Oriel College, wanderte mit ihm durch die Pfade von Oxford. Es war Huizinga, der ihm die dekorativen Motive an den Gebäuden und die Bedeutung von Hawksmoors Zwillingstürmen erläutern wollte. Clark kam tief unter den Eindruck dieser 'starken, sicheren Persönlichkeit, in dessen Inneren sich eine künstlerische Empfindsamkeit verband mit der Entschlossenheit, die historische Wahrheit zu erforschen'.[4.]

In seinem *Mijn weg tot de historie* - es sind autobiographische Aufzeichnungen aus den letzten Jahren seines Lebens - erzählt Huizinga, wie er mit einigen Freunden seine Vaterstadt Groningen aus ihrem kulturellen Schlaf holen wollte. Man organisierte Ausstellungen, man kaufte selber den grünen Samt für den Fond von Bil-

3. Huizingas Kinder erinnern sich noch deutlich, daß ihr Vater das Gemälde stets sehr negativ beurteilte; einmal äusserte er sich so: wenn das ein Vermeer ist, dann ist es aber wirklich ein sehr abgeschmackter! (Freundliche Mitteilung von Herrn L. Huizinga).
4. Vorwort zur dritten, englischen Auflage von *Erasmus* (London, 1952) (Freundlicher Hinweis von Prof. E.H. Gombrich).

dern des Jan Toorop. Das war im Jahre 1896. Vorher hatte man van Gogh ausgestellt - Huizinga war nicht dabei, er war damals in Leipzig. Andere Ausstellungen folgten. Huizinga berichtet sowohl von dem vergeblichen Versuch, das Publikum mit Trompetengeschall ins Museum zu locken, als auch von Toorop 'mit seiner zauberhaften, sanften Stimme und seiner nicht stets bezaubernden Beredsamkeit'; er erwähnt den Kunstpropagandist H.P. Bremmer, 'einen fremden Asketen, der gerade entdeckt hatte, wie man von 10 cents einen Tag lang leben könnte'. (I, 24-6)

Diese künstlerischen Erlebnisse fügen sich sinnvoll in den Werdegang des Historikers. Die Verbundenheit mit der Bewegung der 'Achtziger' und danach der Kreis um die *Kroniek* von P.L. Tak hatten für Huizinga eine literäre und Bild-ästhetische Prägung. W. Thys hat uns diese Periode mit großer Eindringlichkeit fesselnd beschrieben.[5.] Später schreibt Huizinga etwas spottend über diese Bewegung: 'sie lehrte uns die Wissenschaft tief unter die Kunst zu stellen', aber gleich darauf folgt das Bekenntnis: wie sehnte ich mich nach Bekanntschaft mit der bildenden Kunst, die in Groningen doch nur dürftig zu erlangen war. (I, 19)

Seine Antrittsvorlesung von 1905 hat dann auch den Titel, der uns nicht mehr überraschen kann: 'Der ästhetische Bestandteil geschichtswissenschaftlicher Begriffe'. Der Kunsthistoriker ist beim Lesen dieser geschichtsphilosophischen Betrachtung enttäuscht. Eine ästhetische-kunsthistorische Untersuchung ist diese Rede natürlich nicht. Sie war eine Auseinandersetzung mit den verschiedenen Strömungen, vor allem deutschen, zur Methodik der Geschichtswissenschaft.[6.] Was aber für Huizingas historisches Denken so kennzeichnend ist, und was den kunsthistorischen Leser so fesselt, ist die hier vorgetragene These, daß die erste historische Erkenntnis sich als Bild formt, und daß das historische Bild stets eine stärkere, lebendigere Farbe haben wird, als der logische Wortgebrauch vermitteln kann. (VII, 25-6) Das historische Leben kann nicht in der Form von allgemeinen Begriffen erfaßt werden, sondern nur in 'Wirklichkeiten', in der Individualisierung (VII, 6) und - möchte man hinzufügen - in Bildern. In dieser eigenartigen Verknüpfung von Kunst- und Geschichtswissenschaft ist die Kunst nicht Illustration zum erdachten oder analysierten System. Diese Ambivalenz von Anschauung in der Geschichte und der intellektuellen, sprachlichen Festlegung hat Huizinga sein Leben lang beunruhigt. Manchmal liegt der Nachdruck mehr auf der intellektuellen, manchmal mehr auf der visuellen Seite. 'Das Erkennen des Historischen', so heißt es an einer Stelle 'läßt sich am besten ausdrücken als das Schauen von Bildern oder besser als das Aufrufen von Bildern (vorläufig ganz offen gelassen,

5. J. Kamerbeek, 'Huizinga en de beweging van tachtig', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXVII (1954) 145; W. Thys, 'Huizinga en de beweging van negentig', *supra*, 171-194.
6. G. Oestreich, 'Huizingas Groninger Antrittsvorlesung und die deutsche Geschichtstheorie', *supra*, 143-170.

was man unter Bild verstehen muß)'. (I, 35) Nachdem Huizinga so den ersten historischen Kontakt als Sensation (sensatie) oder mit dem deutschen Wort Ahnung umschreibt und an Beispielen illustriert, postuliert er, 'daß die intellektuelle Erkenntnis unserer Kultur nicht die Mythe sondern die kritische Wissenschaft sein muß.' (VII, 79) Mit scharfem, wohl übertriebenem Spott verurteilt er die romantischen, quasi-philosophischen Künstler-Biographien einer ästhetisierenden Gefühls-Geschichtsschreibung von Emil Ludwig, Hausenstein, Timmermans und anderen. (VII, 66) Wollte er damit einmal ganz deutlich sagen, daß sein *Herbst des Mittelalters* bei allem Reichtum an ästhetischer Beschreibung diesem Genre nicht zugehört?

Im Laufe der Jahre hat der Historiker Huizinga auch eine Rolle gespielt im kunsthistorischen Betrieb Hollands. Er war Mitglied und viele Jahre Vorsitzender einer Kommission, die sich mit der Neuorientierung der holländischen Museen beschäftigte. Die Scheidung zwischen Kunst- und historischen Museen spielte damals eine große Rolle.[7.] Schmidt-Degener hatte aus dem Rijksmuseum alles entfernt, was nicht zur ästhetischen Erziehung und zum künstlerischen Erleben des Besuchers beitrug. Aus dem Rest könnte man ein historisches Museum machen. Huizinga widersetzte sich dieser Anschauung. Seine Überzeugung war, daß ein historisches Museum nur dann sinnvoll funktionierte, wenn man dort mit den echten Zeugen der Vergangenheit konfrontiert würde. Nur im Anschauen von den *echten* Zeugen der Geschichte, sowohl von Kunstwerken als von echten Dokumenten erfährt man 'das beinahe ekstatische Erkennen der Vergangenheit'. (II, 566) Den ästhetischen Genießern will er deutlich werden lassen, daß bei der Freude an alter Kunst das Erfahren des Schönen unzertrennlich verbunden ist mit dem historischen Erlebnis. (II, 571)

Es hat jetzt keinen Sinn mehr, den damaligen Streit in der Museumpolitik weiter auszumalen. Wir müssen Schmidt-Degener dankbar sein, daß er uns von den übervollen Museumswänden erlöst hat. Die Kunstgeschichte hat aber eingesehen, daß die ästhetisierende Stilgeschichte, die sich von einem Kunstwerk hohen Ranges zum nächsten schwingt, auch nur *eine* der zeitbedingten Interpretationsmöglichkeiten ist. Und jeder empfindsame Museumbesucher wird *moments of vision* in einer *historischen* Schau empfangen können, wenn er sich dem Anblick eines Prunkstückes der Kunst und der historischen Kultur hingibt. Das Ärgerliche an historischen Sammlungen oder Ausstellungen ist gerade, wenn man in der Masse von Dokumenten und Illustrationen keinen Höhepunkten des Echten und Charaktervollen begegnen kann. Daß Huizinga die Erhaltung von städtischen Monumenten am Herzen lag, wer hätte es anders erwartet von einem Historiker, der die Schönheit der Welt in der Weisheit des Vergangenen erlebte. Er hat wiederholt dafür geeifert und darüber geschrieben. (II, 579-588) Andrerseits war ihm das Alte nicht nur um die-

7. Siehe: J. Huizinga, 'Het historische museum', *VW*, II (1920) 559.

ser romantischen Flucht in die Vergangenheit lieb. Als Historiker sah er wie aus dem Alten das Neue entsteht, daß im scheinbar Altmodischen oft das Neue verborgen liegt. In einem bestimmten Falle wollte er den Kunsthistorikern zeigen, wie das, was wir Kunsthistoriker als das Neue empfinden, im Wesen die letzten Blüten des mittelalterlichen Geistes sind.

Diesem Buch, *Der Herbst des Mittelalters*, in erster Auflage 1919 erschienen, wenn man von Vorstudien wie 'De Kunst der Van Eyck's in het leven van hun tijd' absieht, müssen wir uns in erster Linie zuwenden, wenn wir über Huizinga und die Kunstgeschichte etwas aussagen wollen. Über die Entstehungsgeschichte des Buches schreibt Huizinga zurückblickend, daß die ersten Ideen dazu bereits im Jahre 1907 entstanden. Es war die Kunst der van Eycks, die ihn ungemein fesselte. Man hatte sich angewöhnt, um die altniederländische Kunst dieser Zeit zu sehen als eine im Norden aufbrechende Renaissance. 'Meine Auffassung war dieser Interpretation völlig entgegengesetzt'. (I, 39) In *Mijn Weg tot de historie* heißt es: 'Die Ausstellung in Brügge im Sommer von 1902 ist für mich von großer Bedeutung gewesen'. (I, 32-3) Es ist, als ob man die Stimme eines jungen Kunsthistorikers höre, der sich mit den Ansichten einer älteren Generation auseinandersetzt. Übrigens auch Hulin de Loo und Max J. Friedländer haben in ihren jungen Jahren einen enormen Impuls von dieser Ausstellung empfangen. Huizingas Buch sollte erst den Titel tragen 'Im Spiegel von van Eyck', gemeint ist damit der Spiegel im Hochzeitsbild des Arnolfini in London. Später wollte er es nennen, 'Das burgundische Zeitalter'. Übrigens auch der Titel, unter dem das Buch erschien, gefiel Huizinga nicht so recht; er war zu gefühlvoll, zu poetisch. In der Wandlung des Titels spürt man übrigens die Tendenz, die Kunst (der van Eycks) im Zusammenhang mit dem ganzen Leben der Zeit zu begreifen. (III, 4)

Die Kunst selber wird erst in den letzten Kapiteln des Buches behandelt. Ich will nicht behaupten, daß die Kunstbetrachtung im *Herbst des Mittelalters* zum Anhang geworden ist, nachdem sie ursprünglich der Ausgangspunkt gewesen war. Sie hat jetzt ihren logischen Platz im Denkgefüge des Mannes, der davon ausgeht, daß die allgemeine Kulturgeschichte der Kunstgeschichte den Weg bereiten muß, will sie ihre Aufgabe gut erfüllen, (III, 486) daß - mit anderen Worten - die Geschichte die Mutter der Kunsthistoriker ist, (II, 569) und daß im besonderen Stilgeschichte allein noch keine Kulturgeschichte ist. (VII, 46) Was das letztere anbetrifft: natürlich nicht, würde ich als Kunsthistoriker antworten, aber impliziert dieser Ausspruch, daß Kunstgeschichte nur sinnvoll zu betreiben ist, nachdem ihr ein Platz in dem großen Ganzen der Kulturgeschichte angewiesen worden ist?

Wenn man nun einmal absieht (was aber letzten Endes das Bleibende an Huizingas Darstellung ist) von der reichen Schilderung der burgundischen Kultur und Politik auf Grund der literarischen Quellen - Huizinga erzählt, wie er 'in dem langen warmen Sommer von 1911 mit 25 Bänden Froissart in Toornvliet saß' (I, 39) und

er bekennt einem Freunde, daß ihm das Buch sehr viel Mühe gekostet habe -, wenn man nun von diesem beschreibenden Teil absieht, so ist die These des Buches: die burgundische Kultur des 15. Jahrhunderts ist mittelalterlich, spätgotisch, jedoch kein Verkünder der Renaissance. Huizinga widersetzt sich dem von Jacob Burckhardt geprägten, an der italienischen Kunst aufgezeigten Renaissancecharakter der Periode, und schart sich an die Seite der 'revoltierenden Medievisten' unter den Historikern, die eine Abgrenzung von Renaissance und Mittelalter verneinen. Für Huizinga ist das Wesen des Jahrhunderts noch flamboyant. Die Kunst ist undurchsichtig, übervoll und extravagant in einem System von formalistischen Spielereien. Mit der Kunst der van Eycks hat die malerische Wiedergabe der heiligen Dinge einen Grad von Kleinmalerei erreicht, - an anderer Stelle spricht Huizinga vom 'erschütternd peinlichen Naturalismus der van Eycks' (IV, 253) - den man vielleicht kunsthistorisch einen Beginn nennen kann, der aber kulturell ein Ende bedeutet. (III, 330) Man könnte die Frage der Terminologie Spätgotik-Renaissance auf sich beruhen lassen, und in jedem Fall Huizinga rechtgeben, daß das 16. Jahrhundert diesen neuen Renaissance-Geist besser zeige. Huizingas These bleibt aber: die Grenzen zwischen Mittelalter und Renaissance sind fließend, wobei er den Renaissancebegriff am liebsten überhaupt ausschalten möchte, denn auch in diesem sog. Renaissance-Zeitalter 'bleibt für uns stets viel, wobei wir die Gemeinschaftlichkeiten kaum aufweisen können'. (IV, 308) Charakteristisch ist seine Kunstanalyse der Zeit, die lautet: In den Werken der bildenden Kunst des 16. Jahrhunderts spürt man eine Reife und Fülle, eine Sättigung der Farbe, das nicht mehr primitive. Dies ist aber eine Sache der Qualität allein, die nichts mit dem Grundcharakter der Kunst zu tun hat. Die Kontinuität mit der Vergangenheit bleibt gewahrt und ist ausschlaggebend. (IV, 274)

Es sind hier verschiedene Probleme im Spiele: Erstens: Das Wesen der niederländischen Kultur im 15. Jahrhundert (Gotik oder Renaissance), dabei die Frage der Gleichzeitigkeit und der Gleichwertigkeit der verschiedenen Kulturäußerungen (bildende Kunst, Literatur, Musik usw.); zweitens die Brauchbarkeit des Renaissancebegriffes, und schließlich mehr im allgemeinen die Periodisierung der Geschichte und Kunstgeschichte versus einer Betonung des kontinuierlichen Verlaufs der Geschichte, der zudem bei Huizinga einem Niedergang zuzustreben scheint.

Der Kunsthistoriker, fasziniert von Huizingas Schilderung der blühenden Dekadenz am burgundischen Hof, im Gegensatz zu dem trüben, elenden Leben der Bürger, kann sich nur schwer entschließen, hier, aus dieser so dunkel geschilderten Welt, die strahlende Kunst der van Eycks 'besser zu verstehen'. Sollte die Kunst des Jan van Eycks, 'varlet de chambre' des Herzogs, nur dazu gedient haben, um den nichtigen Hoffesten Glanz zu verleihen oder - aber das ist nicht Huizingas Überzeugung - sollte diese Kunst dem Sehnen nach schönerem Leben Ausdruck

verleihen? Die Kunst und damit die Kultur des 15. Jahrhunderts wird dem Kunsthistoriker jedoch verständlicher, wenn er sich von dem vorherrschenden drückenden Bild der spätmittelalterlichen Kultur lossagt. Jede Phase, die wir in unserem Geschichtsbild aufrufen, ist kompliziert, sie erscheint uns stets als eine Mischung von Altem und Neuem. Wir haben von Panofsky gelernt - und das würde Huizinga erfreuen -, in den Bildern der van Eycks nicht nur die Beobachtungsfreude des neuen Naturalismus zu erleben, sondern auch das Fortleben einer mittelalterlichen Symbolkunst, die hier verschleiert auftritt. Daneben aber sind die neuen künstlerischen Elemente, die lebensvolle Farbigkeit, die energische Linienführung, die Ansätze zur räumlichen Wiedergabe von Heim und Heimat, von gesehener und erträumter Landschaft so stark und fesselnd, daß man diese *ars nova* der älteren internationalen Gotik gegenüberstellen muß.[8.] Sollte man in *dieser* Gotik um 1400, in *diesen* Bildern höfischer und bürgerlicher Zierkunst von zarten Farben, schwingenden Konturen und goldenem Glanz nicht eher die letzten Zeugen der Kunst des ausgehenden Mittelalters sehen, die auch am burgundischen Hof fortleben?

Übrigens ist die Kunstgeschichte vorsichtiger geworden in der Parallelsetzung von künstlerischen Erscheinungen untereinander oder mit kulturgeschichtlichen Phänomenen. Man spricht seit Kubler von relativen Zeiten, vom 'Gleichzeitigen [in der Zeit] des Ungleichzeitigen' [im Charakter]. Und dann: Ist es übrigens wichtig, die kunstgeschichtliche und kulturgeschichtliche Einschätzung des 15. Jahrhunderts so ausschließlich aus Jan van Eyck und dem Lebensstil des Hofes abzuleiten? Die Kunsthistoriker sehen vielmehr in dem Stadtmaler Robert Campin (d.h. in dem von Huizinga so geringgeschätzten Meister von Flémalle) den wahren Begründer des neuen Stils in den Niederlanden. Soviel ist sicher, daß *sein* Stil und der seines Schülers Rogier, des Stadtmalers von Brüssel, das Bild der niederländischen Kunst für die nächsten Jahrzehnte nachdrücklicher geprägt haben als die Malerei des Hofmalers Jan van Eyck. Ob wir die neue Schau ohne weiteres Renaissancekunst nennen müssen, das ist eine andere Sache. In allen Künstlern dieser Generation bleiben, wie gesagt, mittelalterliche Vorstellungen und mittelalterliche Formensprache mitschwingen, aber es wird deutlich, daß neue Ideale aufkommen: die Kunst wird autonom, der Künstler löst sich vom Handwerk. Jan Białostocki, dem wir die letzte bedeutende Gesamtschau auf diese Zeit verdanken, gebraucht ein hübsches Bild:

> Die Epoche, die mit dem Jahr 1500 endete, so sagte er, hatte sich auf mittelalterlicher Bühne abgespielt; die Kostüme der Akteure waren von spätgotischem Schnitt, das Spiel selbst aber reichte über die Grenzen des Mittelalters hinaus. Die Schauspieler selbst wurden durch die von ihnen gespielten Rollen so verändert, daß die spätgotische Szenerie im letzten Aufzug schon den Auftritt des modernen Künstlers sah.

8. E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting* (Cambridge, Mass., 1953) 131 und 149.

Sein Buch hatte den Titel *Spätmittelalter und beginnende Neuzeit*.[9] Huizinga hat nicht umsonst geschrieben, wenn auch - um seine eigenen Worte zu paraphrasieren - die Kunstgeschichte in diesem Fall zur Aufgabe hat, sich von ihm zu lösen.

Nicht nur im *Herbst des Mittelalters* spielt das Problem von Gotik und Renaissance. Bekanntlich hat Huizinga dem 'Problem der Renaissance' (unter diesem Titel) eine eigene Studie gewidmet. (IV, 231-75) Er kommt zu dem Schluß, daß der Begriff Renaissance nicht festliegt, weder in den zeitlichen Begrenzungen noch im Wesen seiner Erscheinungsformen. (IV, 269) Für Huizinga liegt eine wahre Scheidung nur zwischen der modernen Kultur und der mittelalterlichen. Dazwischen liegt die Renaissance als Übergangszeit, 'die man unwillkürlich zu viel der modernen Seite zurechnet'. (IV, 270) Im Gegenteil, 'Die Renaissance als Ganzes bleibt noch der alten (= mittelalterlichen) Geisteshaltung zugewandt'. (IV, 271) Zwar gibt er zu, daß man den Begriff, da er sich nun einmal eingebürgert habe, in seiner Kompliziertheit und inneren Gegensätzlichkeit handhaben muß (IV, 275) - um bei der ersten besten Gelegenheit dem Leser den Rat zu geben, lieber die Begriffe Renaissance, Romanismus und Reformation wieder zu vergessen. Es sind dieselben Klagen: Die Grenzlinien in der Periodisierung - hier zwischen Mittelalter und Renaissance - werden zu straff und grob gezogen, was sich mit dem Reichtum - und ich möchte sagen - mit der Wirklichkeit der Geschichte nicht verträgt. Er kommt auf dieses Problem bei einer ausführlichen Buchbesprechung zu Veth-Mullers Ausgabe von Urkunden zu Albrecht Dürers niederländischer Reise; er bespricht dabei zwei Typen von Dürerzeichnungen, einerseits die urwüchsigen, spontanen, unmittelbar packenden und anderseits die mit harmonischen Rundungen und weltlicher Eleganz. 'Leg die Blätter nebeneinander, aber schweig dabei, darum will ich Euch bitten, von Mittelalter und Renaissance. Das würde alles verderben'. (IV, 326)

Amüsant ist auch Huizingas Tadel zu dem in der Kunstgeschichte oft gebrauchten Term 'Romanismus' für italianisierende Renaissanceformen in der niederländischen Malerei des 16. Jahrhunderts. Huizinga sieht in dem, was Winkler und andere 'Romanismus' heißen, vielmehr einheimische, aus dem 15. Jahrhundert stammende Tendenzen, die er vorläufig unter dem Begriff 'Rederijkerij' fassen will. (III, 485-6) Es ist auffallend, daß Huizinga hier wiederum auf eine einheimische, mittelalterliche Tradition weist, während der Kunsthistoriker entartetes Renaissancegut wittert, das wir heute mit dem Namen 'Manierismus' zudecken. Übrigens entschuldigt er Winkler wegen seines Fehltritts: Nur nachdem die allgemeine Kulturgeschichte der Kunstgeschichte den Weg geebnet habe, kann diese Kunstgeschichte ihre Aufgabe gut erfüllen. (III, 486) Auf den ersten Blick eine gutgemeinte Lehre,

9. J. Białostocki, *Spätmittelalter und beginnende Neuzeit*, Propyläen Kunstgeschichte VII (Berlin, 1972) 24.

bei näherer Sicht doch eine gefährliche Begrenzung kunsthistorischer Freiheit, die der Kunsthistoriker prinzipiell abweisen muß.

Mit Friedländer verfährt Huizinga vorsichtiger. Er kann vieles bewundern, z.B. dessen 'vornehme Bescheidenheit'; einfach, aber treffend schreibe Friedländer ohne lyrisches Pathos, ohne tiefsinnige Interpretationen und Schönrednerei, was sonst die heutige Kunstgeschichte so ungenießbar macht. Kein Hunger nach Synthese zu jedem Preis, was gegenwärtig den Wahrheitsgehalt der Geschichte bedroht. (III, 486-7) Er tadelt natürlich Friedländers Geschichtsbild der Niederlande als ein einheitliches Gebiet, und er warnt vor dem Zungenspiel eines Feinschmeckers, der die Seelenregungen eines Hugo van der Goes analysieren will. (III, 498) Auch Friedländers Beschreibungen von Boschs Werken grenzen an übermäßige Geistreichheit; (III, 503) die Betrachtung des Holländischen in Lukas von Leyden und Rembrandt sei völlig verfehlt. (III, 511-2) Im Großen und Ganzen aber tritt hier der Historiker versus den Kenner als Korrektor und nicht als Widersacher auf.

Der Kunsthistoriker, der Begriffe wie Renaissance, Romanismus, Manierismus und ähnliches gebraucht, wertet sie als Wortträger im Beschreiben und Erkennen von künstlerischen Strömungen. Die erkenntnistheoretische Begründung ist ihm unwichtig. Für den Geisteswissenschaftler, der von Martins Renaissancebegriff in Nachfolge von Burckhardt hochhält, ist Huizingas Geschichtsauffassung von der durchlaufenden Entwicklung schwer zu billigen. H. Schulte Nordholt hat es vielleicht am schärfsten formuliert: 'Der Gedanke der Renaissance als Wiedergeburt, schreibt er, stammt letzten Endes - siehe Burdach - aus der evangelischen Idee der Wiedergeburt. Läßt man diesen Glauben an Neuschöpfung *per saltum* und final fallen, dann zerbricht jedes Bild der Wiedergeburt. Ein solcher sieht kein Königreich Gottes, er sieht kein einziges Königreich dieser Welt'. Hier steht Theologie gegen ein von Menschen erarbeitetes Geschichtsbild.[10.] Ich persönlich unterschreibe Geyls Kritik auf Schulte Nordholt.[11.]

Viele Themen, die im *Herbst des Mittelalters* und damit verbundenen Studien zur Renaissance angeschlagen wurden, kehren in der kurzen, sehr konzentrierten Schrift *Holländische Kultur des 17. Jahrhunderts* wieder (1932), eine Arbeit, von der es noch eine ausführlichere holländische Fassung aus dem Jahre 1941 gibt. Beinahe gleichzeitig mit der deutschen Ausgabe erschien ein anderer deutscher Aufsatz unter dem Titel 'Burgund, eine Krise des romanisch-germanischen Verhältnisses', der einige beherzigenswerte Worte zur Geschichtsforschung enthält. 'Gerade der modernen Geschichtsforschung' so heißt es dort, 'die so geneigt ist, sich zur Erklärung großer Zusammenhänge mit einer seichten Entwicklungsvorstellung zufrieden zu geben, tut es not, mit Nachdruck immer wieder auf die gewaltige Bedeutung des Akzidentellen hinzuweisen'. Jeder Augenblick trägt die Möglichkeit

10. H. Schulte Nordholt, *Het beeld der renaissance* (Amsterdam, 1948) 306-9.
11. Geyl, 'Huizinga', 168, Anm. 2.

verschiedener Welten in sich, (II, 239-40) oder an anderer Stelle: bei jeder kurzgefaßten Darstellung irgend eines Geschichtsablaufes wird eine Abkürzung und Vereinfachung betrieben, die das bunte Bild der lebendigen Vergangenheit verkraftet. (VII, 123) Vor allem in der niederländischen Ausgabe der holländischen Kultur hat Huizinga sich bemüht, den Reichtum des Tatsächlichen vor uns auszubreiten. Er bespricht das kleine Land mit seiner demokratischen Struktur und in den Städten konzentrierten Macht der Kaufmannsoligarchie, er untersucht den sozialen Typus in den verschiedenen Klassen, er spricht über Calvinismus und über andere religiöse Eiferer, die die Stadtregierung im Zaum halten muß, und natürlich und wiederum am Ende auch von Kunst, Baukunst, Wissenschaft und Literatur. Er probiert einige holländische Tugenden hervorzuheben: z.B. Sauberkeit, Sparsamkeit und Schlichtheit - mit ihren entsprechenden negativen oder prosaischen Seiten. Auch die doppelte Wortbedeutung des holländischen 'schoon' für sauber und schön wird uns nicht vorenthalten, um die Verknüpfung des ästhetischen Begriffes mit dem Ideal der Sauberkeit aufzuweisen - und das hohe Ideal der Sauberkeit wird abgeleitet aus der nationalen Käseherstellung, die nur in sauberer Umgebung gedeihen konnte. Die Zufälle im hollandischen Leben und seiner Geschichte werden nicht übergangen, wie z.B. die Trennung von der älteren Schwester Flandern - jeder Augenblick trägt die Möglichkeit verschiedener Welten in sich.

Neu, vor allem für den Kunsthistoriker, ist Huizingas These von dem Entstehen der holländischen Kultur aus den Unvollkommenheiten der veralteten Verfassung und nationalen Gesinnung. Gerade aus dem Fehlen einer starken Zentralgewalt konnte bei einer konservativen Geisteshaltung, bei einem permanenten Status quo sich alles ohne Bruch aus dem Mittelalter entwickeln - genau so wie 200 Jahre vorher uns die sog. neue Kunst der van Eycks als letzte Blüte einer spätmittelalterlichen Kultur dargelegt wurde. Wie anders sieht der Kunsthistoriker das Erblühen der holländischen Kunst! Der Kunsthistoriker möchte Zäsuren legen, die das Alte von der Erneuerung trennen. Mit der Kunst von Frans Hals beginnt für ihn eine neue Ära, Barock überwindet Manierismus. Sicherlich, auch der Kunsthistoriker kennt Übergänge, Vorläufer und Nachzügler, die die Grenzen der neuen Kunst verwischen. Es sind aber nachträgliche Korrekturen zu einem Bild der Kunst des 17. Jahrhunderts, das sich sonnt im Glanz eines jungen, frischen Lebens. Huizinga jedoch, 'frei von ästhetischer Voreingenommenheit', wie er sagt (36),[12] legt Wert auf eine ungebrochene Tradition, der Kunsthistoriker liebt zu periodisieren mit Nachdruck auf stets neue Stilmerkmale.

Huizinga hat viel Kritik an dem Sprachgebrauch der Kunsthistoriker. Er tadelt den leichtfertigen Gebrauch des Begriffs Barock. Genau wie es mit dem Term Re-

12. Die Seitenangaben hier und im folgenden beziehen sich auf die deutsche Ausgabe: *Holländische Kultur des siebzehnten Jahrhunderts* (Jena, 1933), nicht in die *Verzamelde Werken* aufgenommen.

naissance der Fall war, verdeckte er unter dem Schein des Prägnanten den Mangel an exakter Einsicht und täuschte uns eine Einheit vor, die der Wirklichtkeit nicht entspricht. Es kann dann auch nicht verwundern, daß Huizinga letzten Endes farblose, zufällige Periodenamen (wie 'Zeit Ludwig XIV.', 'Mitte des 17. Jahrhunderts') bevorzugt statt suggestive Etiketten von Renaissance und Barock. (VII, 85) Immerhin, wir haben uns angewöhnt, das 17. Jahrhundert als das Zeitalter des Barocks zu betrachten, und auch Huizinga gebraucht, wie wir gesehen haben, widerwillig diesen Begriff. Zwischen der kunsthistorischen und historischen Handhabung dieses Begriffes ergeben sich aber merkwürdige Differenzen. Die 'bunte Lebensvollheit', die Huizinga an einem Stich von Goltzius lobt, (II, 416) würden wir 'manieristische Spannung' nennen. Huizinga kennt den Begriff Manierismus überhaupt nicht, obwohl die kunsthistorische Literatur seiner Zeit sich beinahe übernahm an manieristischen Interpretationen. Für Huizinga wird der Geist des 17. Jahrhunderts gekennzeichnet durch 'die Rückkehr zu der exklusiven Formel, zum strengen Stil, die Beschränkung der üppigen Details'. (5) Haben wir aber nicht von Wölfflin gelernt, daß die *offene* Form im Gegensatz zur 'straffen Regel' (ebenfalls ein Kennzeichen des Barocks im Sinne von Huizinga), das Malerische statt des Linearen Eigenschaften des Barocks sind? Und werden die Werke von Caravaggio, Rubens, Bernini und Borromini vorzüglich charakterisiert durch einen 'strengen Stil'? Zwar muß der Kunsthistoriker zugeben, daß der Barockbegriff in Wölfflinscher Prägung nicht auf *alle* Kunstwerke des 17. Jahrhunderts paßt. Der Kunsthistoriker operiert dann mit dem Begriff Klassizismus im Barock. Damit kann man z.B. das ehemalige Rathaus von van Campen in Amsterdam, die Malerei von Vermeer und überhaupt die auf Harmonie ausgerichtete Kunst der Jahrhundertmitte auf einen Nenner bringen - wirklich erfassen kann man sie damit nicht. Darum ist Huizingas Zurückhaltung im Gebrauch dieser Termen durchaus zu Herzen zu nehmen.

Am reizvollsten sind die Schlußkapitel, wenn Huizinga die bildende Kunst Hollands vom Standpunkt des gebildeten Historikers aus beschreibt. Erst wird im allgemeinen von den Auftraggebern und dem Charakter der Kunst gesprochen. Sie ist im wesentlichen bürgerlich; sie hat wenig Großes (im Ausmaß) und wenig Großartiges hervorgebracht. Sie hat wenig Phantasie, eine saubere Technik wird hoch angeschlagen. Im Stilleben, aber auch in Darstellungen des täglichen Lebens gesellt sich zur realistischen Schilderung ein Sinnbezug auf Leben und Tod oder auf andere Lehren, die der Volksweisheit entspringen. Huizingas Beobachtungen sind sicher richtig und die Untersuchungen von jüngeren Kollegen nach 'disguised symbolism' in der holländischen Malerei haben sie bestätigt. Huizinga weist auch auf die ökonomische Bedeutung der riesigen Bilderproduktion als Kapitalsanlage bei Groß und Klein, übrigens ein bemerkenswerte Äußerung für einen Historiker, der oft mit einer gewissen Souveränität an sozial-ökonomischen Fragen vorbeigeht. (VII, 421)

Psychologische Interpretationen sind ihm ein Greuel. Friedländer wurde bereits deswegen getadelt. Von den Regentinnen des Haarlemer Altersheims heißt es: 'Mach uns doch nichts weis von Psychologie; verkündige doch nicht, daß der Künstler ihre Seele habe ergründen wollen - der Gedanke lag ihm meilenfern'. (II, 486) Und direkt anschließend: 'die Schau des Malers - Frans Hals - und seine Hand waren stärker und mächtiger als er selbst wußte oder je in Worten hat ausdrücken können'. Diese krassen Formulierungen waren sicherlich gegen eine ästhetisierende, romantische Kunst- und Geschichtsschreiberei gerichtet, die er stets verachtet hatte. (VII, 57) In Holland hat die anti-psychologische Interpretation gute Arbeiten gezeitigt. Ich denke dabei an die Aufsätze von van de Waal über die Staalmeesters und die von Vincken und de Jongh über die Regentenbilder von Frans Hals.[13.]

Und nun zu Rembrandt selbst. Er paßt nicht recht in die bürgerliche, holländische Kunst, die Huizinga für uns beschrieben hat. Er, Rembrandt, so heißt es dann, habe nach Gestaltung einer anderen Kunst, einer anderen Welt verlangt als der, in der er lebte. Eigentlich, so meint Huizinga, ist ihm diese Verzauberung nicht geglückt. Die Saskia in Kassel ist plump, das Doppelbildnis in Dresden banal, manche biblischen Bilder lassen den großen Stil vermissen, der Nachtwache fehlt Würde. Andere Werke und vor allem der Claudius Civilis werden gelobt. (II, 491-2; S. 50-1) Abschließend heißt es in der deutschen Ausgabe: Hat nicht Rembrandt vergebens mit dem Geiste des Barock gerungen? (51-2) In der zweiten, holländischen Ausgabe schreibt Huizinga kurzerhand: 'Weg mit der ganzen Erklärung, weg mit dem Begriff Barock, er verdunkelt eine Einsicht statt sie zu erhellen'. (II, 493)

Doch glaube ich, daß gerade der Barockbegriff, in welcher schwebenden Form auch, hier Rembrandts Streben nach europäischer Geltung deutlich gemacht hätte. Mit barockem Pathos, mit barockem Drama (vielleicht sogar Melodrama) wollte er Rubens gleichen, ihn vielleicht übertreffen. Mißlungen würde ich die Werke dieser Periode nicht nennen, wohl ungewöhnlich und in gewissem Sinne unholländisch. Es zeigt sich auch später, daß Rembrandt seine Kunst maß an europäischen Vorbildern. Als das Gefühl für stattliche, ruhige Formen in Holland aufkam, war es Rembrandt, der sich den Quellen des Stiles, Raffael und Tizian zuwandte, der Werke schuf, die dem holländischen Klassizismus Hoheit verschafften. Rembrandts Bedeutung wird erst im Rahmen europäischer Kunstgeschichte erkennbar. So weisen auch andere Themen seiner Kunst über das holländische in engerem Sinne hinaus: Seine phantastischen Landschaftsbilder, auf den ersten Blick so unholländisch, werden sinnvoll und bedeutsam in der Reihe der *landscapes of phantasy* - um Kenneth Clarks Einteilung zu gebrauchen -[14.] die aus der Tradition des 16.

13. H. van de Waal, 'De staalmeesters en hun legende', *Oud-Holland*, LXXI (1956) 61; P.J. Vincken und E. de Jongh, 'De hoogvaardigheid van Hals' regenten en regentessen', *Oud-Holland*, LXXVIII (1963) 1.
14. K. Clark, *Landscape painting* (Landscape into art) (New York, 1950) 36.

Jahrhunderts erwachsen sind und von Hercules Seghers bis zu Jacob van Ruisdael reichen.

Ich übergehe hier andere, auch von Huizinga unberücksichtigte Phänomene wie den Caravaggismus mit Hendrik Terbrugghen, der zu den großen Künstlern Hollands gehört. So geht wiederum und mit Recht die Kunstgeschichte ihren eignen Weg und hält sich nicht an den Platz, den die Kulturgeschichte ihr zugewiesen hat. Im Gegenteil, sie macht diese auf Fehler aufmerksam. Im Falle Terbrugghen ist dies deutlich. Die Kulturgeschichte hat, ohne mit den Werken dieser Künstler zu rechnen, die Bedeutung der katholischen Minderheit als Kulturträger unterschätzt. Freudig stellt der Lehrer der Kunstgeschichte zum zweiten Mal fest, daß letztlich die Stilkritik die seiner Tätigkeit angemessene Methode ist.

Zum Schluß noch ein Wort über die einzige kunsthistorische Monographie, die Huizinga geschrieben hat. Sie war seinem Freunde Jan Veth gewidmet: *Leven en werk van Jan Veth*, *1927*. (VI, 339-480) Man hat nicht zu unrecht gesagt, daß zwischen Veth und Huizinga mehr als eine Freundschaft, eine geistige Verwandtschaft bestand. Wer je die Biographie eines Freundes geschrieben hat, wird nachempfinden können, wie sich Huizinga an Veth spiegelte, auch dort wo er ihn kritisierte. In kunsthistorischen Fragen muß Veth für Huizinga manchmal ein Ratsmann gewesen sein. Veths Schrift über die holländische Druckgraphik wird in der *Holländischen Kultur des 17. Jahrhunderts* ausgewertet. Beide Männer stritten für die Erhaltung der alten Kunstdenkmäler. Veth war nämlich nicht nur Zeichner und Maler, sondern auch Schriftsteller. Das Problem vom schreibenden Künstler hat Huizinga besonders gefesselt. Was ihm bei Veth als Maler besonders reizte, war die Tatsache, daß Veth Bildnismaler war, was dem Historiker und dem Kulturphilosophen Gelegenheit gibt, über die dienende Funktion in der modernen Gesellschaft nachzudenken. Veth bildete sich als Schriftsteller in der Schule der Achtziger (wie Huizinga selber). Der *Nieuwe Gids* verkündigte die Lehre von der Wortmalerei und - fährt Huizinga fort - 'Kunstwerke lebendig zu beschreiben ohne literarische Paraphrase ist kaum möglich'. (VI, 427) Und doch ist Huizinga nicht wohl dabei. Er hat dies bei anderen, selbst bei Friedländer bemängelt. Es wird ihm wirklich unheimlich, wenn er sieht, wie Veths literarische Beredsamkeit sich beängstigend tief in das allzu willige Ohr des holländischen Publikums eindringt. (VI, 372).

Letzten Endes ist es aber der Künstler in Veth, den Huizinga bewundert und begreift. Seine Kunst war allen Modernismen abhold, sie muß Huizinga als ein Trost in dem wahnsinnigen Kunstbetrieb seiner Zeit erschienen sein - zugleich war diese Tatsache aber auch der Grund, warum Veth, der Maler, in der Folgezeit kunstgeschichtlich unbeachtet blieb. Veth gehörte weder zu den gefeierten Impressionisten, noch zu der soi-disant Idee-Kunst, noch nahm er teil an der monumentalen Gemeinschaftskunst von Roland Holst und der Kinderen. Huizinga bewundert seine Kunst - 'weil sie wiederum gegenwärtig macht, was vergangen ist. Sie läßt

die wunderliche Verbindung entstehen zwischen vergangenen Generationen und den Lebenden von heute', empfindet Huizinga. (VI, 388) Tut der Historiker nicht ein Gleiches auf seine Weise, können wir hinzufügen. Huizinga ist getroffen durch die Sorgfalt und den Realitätssinn von Veths Bildniszeichnungen. 'Das Bildnis von Frans Lebret', so heißt es, 'ist ein ganz ausführliches Porträt, wobei jede Gesichtsfalte genau beachtet ist... das sich vertiefen in einen Kopf, das ist richtig gut'. (VI, 356-7) Es sind Veths eigene Worte, die Huizinga zur Charakterisierung *seiner* Kunst gebraucht.

Wir haben heute noch Respekt für Veths Porträtkunst, - aber doch nicht viel mehr als eine gewisse Anerkennung. Auch seine kunsthistorischen Arbeiten gehören nicht zu den klassischen Werken der Vergangenheit. Seiner Kunst fehlt das Markante eines Zeitstiles, seine kunsthistorische Prosa dagegen hat zuviel zeitgebundenes Pathos. Etwas von dem Zeit-unabhängigen in Veths Zeichenstil erkennen wir jedoch in Huizingas eigenen Zeichnungen. Sie sind Illustrationen in frappanter Linienführung ohne jede Allüre, ohne jeden Ehrgeiz, um als Kunst zu gelten. Sie stehen jenseits jeden Stiles, aber sind geistreich und witzig bei einer beinahe kindlichen Erzählerfreude. Sie sind nicht stillos, vielleicht stilfrei, obwohl ich die Illustrationsfreudigkeit der Jahrhundertwende, etwas Jugendstilartiges in den Zeichnungen erkenne. Huizinga wird den künstlerischen Abstand zwischen eigenem Werk und dem seines Freundes ermessen haben, - die Verwandtschaft im Prägnanten war beiden eigen. Veth hatte manchmal 80 Sitzungen nötig, Huizinga war ein Schnellzeichner!

Fassen wir zusammen: Jan van Eyck ein mittelalterlicher Künstler; die Renaissance als Übergangsphase, mehr dem Mittelalter verpflichtet als das Neue verkündigend; die holländische Kultur des 17. Jahrhunderts mit einem Rembrandt, der nicht in das Bild bürgerlichen Lebens paßte; eine zwiespältige Künstlermonographie, die einen Freund rühmt, der im Erinnerungsbild unserer Zeit beinahe vergessen ist. Dieses Buch schlug übrigens nicht an, die anderen sog. 'kunsthistorischen' Schriften Huizingas um so mehr. Alles zusammen doch außerordentliche, unkonventionelle Schriften eines Mannes, dessen Bourgeois-Gesinnung viele als eine Beschränkung seiner Denkwelt betrachteten. Richtig oder falsch im Vergleich mit kunsthistorischen Erkenntnissen ist in dieser Ebene weniger wichtig als originell oder nicht.

Das Originelle grenzt an das Tragische, wenn wir Huizingas negative Einstellung zur modernen Kunst betrachten. Es ist, als ob er sich an das solide Handwerk seines Freundes Veth geklammert habe vor Abscheu von allem, was um ihn herum die Zeitgenossen schufen. Überall wittert er Niedergang und Auflösung. Es wäre eine hübsche Aufgabe, die Seitenhiebe auf moderne Kultur und Kunst, die in allen seinen Arbeiten so hier und da vorkommen, zusammenzustellen. Übrigens in den Schriften, die der modernen Kultur als solcher gewidmet sind, wird die Barbarei

unserer Zeit und die der Zukunft deutlich und grell beschrieben. Nie ein Wort der Freude zur künstlerischen Gestaltung der Welt, in der er selber lebte. Waren ihm die Expressionisten und der Kubismus gleichermaßen verhaßt; die Fauves, die Maler der Brücke und des Blauen Reiters, Klee und Kandinsky, Mondriaan und Picasso? Ja, es ist so. Mißmutig konstatiert er, daß 'schon gegen 1910 in der Malerei und Graphik Höhepunkte des Absurden und Charakterlosen erreicht waren, wonach nichts mehr kam'. (VII, 570) Bereits Odilon Redon wird getadelt, weil er Formen schafft, die das Auge des praktischen Lebens nicht in der Alltagswirklichkeit wahrnimmt. Goya ist der Anstifter des Verderbs, der bis zu Kandinsky und Mondriaan reicht. (VII, 405) Er verurteilt ausdrücklich Expressionismus und Surrealismus, um ganz zu schweigen von solchen sinnlosen Benennungen wie Dadaismus. Er zitiert mit schlecht verborgenem Hohn eine Lobpreisung auf Chagall, 'dessen Kunst das Denken ausschaltet'. (VII, 406-7) Er verspottet - übrigens zurecht - Professor Vogelsangs Hymne auf den holländischen Expressionist Erich Wichman. Huizingas Schlußfolgerung: 'Die Kunst ist zu Tode erschöpft von der ewigen Nachahmung der Natur'. Die Künstler müssen schreien, um 'Ausdruck zu geben, was sie im Innersten wesenhaft mit sich tragen, wozu aber keine Bildform oder Wort ausreicht'. (VIII, 487) Er verachtet das Kindische in den Manifesten des Futuristen Marinetti. (VII, 399)

Hier möchte man die Sturzflut von tadelnder Kritik unterbrechen und fragen: Kannst Du Künstlerschriften nicht als historische Dokumente lesen, die in ungeschulter Sprache zeugen von dunklen, halb begriffenen Kräften, die sich später sinnvoll dem modernen Zeitbild einfügen? Man möchte weiter fragen: hast Du nie Kandinskys *Das Geistige in der Kunst* (1912) oder das *Pädagogische Skizzenbuch* (1925) von Paul Klee gelesen, um zu spüren, daß milde Sonne und Besonnenheit die Phantasie dieser großen Schöpfer umschwebt, die träumend und bauend durch eine Welt wandeln, die wir noch nicht kennen? Huizinga hat seine Antwort bereit: Nimmer bis auf die jüngste Zeit hat die bildende Kunst ihre Maxime *ars imitatur naturam* verleugnet. Wenn nun Kandinsky und Mondriaan das Ding mit Form völlig loslassen, dann geben sie alle Bindung mit den normalen Mitteln menschlichen Erkennens auf. Der Begriff Kunst verliert damit seinen Sinn. (VII, 404-5) Er wandte sich von uns ab. Oh, Professor, wollte ich ihm nachrufen: Sei doch zurückhaltend im Verurteilen. Denk daran, was ein Diktator 'entarteter Kunst' antun kann! Er hat den Notschrei des Kunsthistorikers nicht mehr vernommen.

Wir schauen noch einmal zurück auf den Werdegang des Mannes. Wir erinnern uns, daß der ehemalige Adept der 'Achtziger' berichtet, daß es 'Bilder' waren, die er erschaute, die ihn ergriffen, bevor er der Wissenschaft mit dem intelligenten Wort diente. Wir gedenken der Aussage, daß das historische Bild eine stärkere, lebendigere Farbe habe, als der logische Wortgebrauch es ausdrücken kann, und daß die intellektuelle Erkenntnis unserer Kultur nicht die Mythe - darf man interpretieren:

nicht die Schau der Achtziger? - sondern die kritische Wissenschaft ist. In der Entstehungsgeschichte vom *Herbst des Mittelalters* heißt es, daß sich in den Jahren der Vorbereitung sein 'Blick, auf was ich geben wollte, stets verschob'. (I, 39) Vom Bild zum Wort vielleicht? Die Bedeutung des Bildes als Mittel der Erkenntnis wird bei Huizinga stets mehr zurückgedrängt, ja es wird direkt zur Negation der intellektuellen Arbeit. In der Einleitung zur niederländischen Fassung der *Holländischen Kultur des 17. Jahrhunderts* konstatiert er, daß die intellektuelle Betätigung unserer Zeit sich auf das bloße Sehen zurückzuziehen scheint. Der Gebildete des 19. Jahrhunderts las noch über die Geschichte seines Vaterlandes. Heutzutage aber wird den Menschen so viele visuelle Information angeboten, daß man lesen - und das Denken über das Gelesene - vernachlässigt. (II, 414) An anderer Stelle wird Huizinga aggressiver: Das Wort verliert mit dem Fortschreiten der Kultur an Wert. Es wird leicht und leichtfertig verbreitet, Radio und Kino läuten die Barbarei ein. (VII, 412-5)

Und was ist der Fortschritt in Wirklichkeit? Wir ermessen ihn, wenn man die heutige Welt mit der vor 100 Jahren vergleicht: 'Man muß doch wohl merkwürdig blind sein, zu meinen, daß das Jahrhundert von der Gasmaske, mit der Schweineschnauze der eigenen Schande vor dem Gesicht, irgendeinen Anlaß habe, auf die vorigen Jahrhunderte herablassend niederzuschauen'. Die schlimmsten Fehler jener Zeit sind nichts verglichen mit den Unmenschlichkeiten unserer Zeit. (IV, 408)

Unserer Zeit, ja. Wer ein so geschlossenes Bild des Zerbrechens unserer Kultur heraufbeschwört, kann die Bildnerei unserer Zeit nicht anders sehen als Teilhaber am Verderb dieser Kultur. Wir müssen der Geschlossenheit dieses Weltbildes Ehrerbietung beweisen, auch geht die bildende Kunst, die wir lieben, darin verloren. Es wäre inkonsequent von Huizinga zu verlangen, diesen grandiosen Pessimismus aufzugeben. Ich persönlich glaube an die pessimistische Haltung von Huizinga, im Gegensatz zu Prof. Gombrichs Interpretation des letztendlichen Optimisten.[15.]

Eine Frage bleibt: hätte eine verständnisvolle und unvoreingenommene Betrachtung der modernen Kunst den Kulturpessimismus, der Huizingas intellektueller Einsicht entsprach, aufgehoben? Ich glaube es nicht. Die moderne Kunst war ihm in vielerlei Hinsicht verdächtig: Sie war abstrakt und daher aussagegehemmt, sie war expressiv-schreiend statt würdevoll-dienend, sie unterschied sich nicht wesentlich von der Barbarei in Radio und Film.

Aber auch außerhalb der Fragen zur modernen Kunst bleibt der Kunsthistoriker mit dem Historiker Huizinga im Gespräch. Die crux der Sache liegt wohl in des Kunsthistorikers Wunsch nach Autonomie. Die Kunstgeschichte muß ihren eigenen Weg gehen, ihre eigene Wissenschaftstheorie begründen. Sie darf sich nicht

15. Während einer Diskussion auf der Johan Huizinga Gedenkwoche in Groningen (Dezember 1972).

begnügen mit dem Platz und dem Raum, den die Kulturgeschichte ihr zugewiesen hat. Der Kunstgeschichtler ist des Historikers Nachbar, nicht mehr - aber auch nicht weniger. Mit ihm muß er ein Gespräch führen - ich vermeide den Ausdruck 'sich auseinandersetzen'. Weise Worte des Historikers hat er sich zu Herzen genommen. Huizinga hat ihm den Glauben an die Allmacht und Allweisheit der Stilbegriffe entnommen. Er hat ihn auf das Einmalige und das Einzigartige der historischen Wirklichkeit gewiesen. Wir haben überdies mit ihm gelernt einzusehen, daß jeder Augenblick in der Geschichte kompliziert ist. Jede Zeitspanne kann als Einheit oder als Zusammengesetztes gesehen werden. Jede deutlich umschriebene Stilbezeichnung unterschätzt die Nebenströmungen und die Übergangsphasen. Das nachbarliche Gespräch war ergiebig.

Im übrigen: ob Huizinga recht oder unrecht habe bei der Interpretation der Vergangenheit oder im Ausblick auf die Zukunft, ist uns in historischer Sicht weniger wichtig, als ob seine Gedanken unser Verständnis für Kunst und Geschichte bereichert haben. Mit den Worten Geyls gedenkt der Kunsthistoriker dankbar der Begegnung mit dieser Persönlichkeit: Wir haben nur einen Huizinga.

13. Postscript
E.H. Kossmann

The reader of this volume may not have the impression that nowadays, nearly twenty years after Huizinga's death, a consensus about his work, his ideas and his place in the history of historiography has been reached. On the contrary, he will be able to see more clearly than ever in how many respects and on how many levels present-day readers of Huizinga's oeuvre vary in their interpretations of its precise meaning. If the papers collected here may be considered representative of expert opinion, it is obvious that the value of Huizinga's writings is beyond dispute. But whether Huizinga was a conservative or a liberal, a deeply religious man with mystical proclivities or a thinker of Erasmian tendency, profoundly sympathetic to humanist rationality; whether as an historian he was an innovator or a man who in the great methodological debate of the fin-de siècle between 'individualistic' and 'collectivistic', history opted for the old-fashioned and the traditional; whether he was pessimistic about the future of civilization or, with many reservations, fundamentally an optimist; whether he was a maladjusted man, an alien in the society and culture in which he had to spend his life, or a commentator endowed with such perspicacity that he was able to analyse his own times with astonishing precision - all these questions have been left unresolved. Apparently the debate about Huizinga has not yet been concluded and the uncertainties about his intentions and his position, which have accompanied his publications from the start, still remain.

Indeed, it is easy to recognize some of our hesitations even in the reviews of his first publications. In 1905 Albert Verwey, a leading Dutch poet and publicist, wrote a short note on the inaugural lecture Huizinga delivered that year in Groningen. He welcomed the lecture because it showed that the young professor was a good representative of the new direction in which Verwey himself was helping to guide modern culture. Huizinga, writes Verwey, is 'a psychologist, an aesthetist and an artist, a disciple of the movement of the 1890s'.[1.] In 1919 a well-informed commentator declared in *De Socialistische Gids* that Huizinga's *Man and the Masses in America* (1918) was of particular interest to socialists because it constituted 'an example of applied historical materialism'.[2.] At the same time, as Hugenholtz shows,[3.] *The*

1. *De Beweging*, I, iv (1905) 391.
2. H.A. Leenmans in *De Socialistische Gids*, IV (1919) 873.
3. *Supra*, 238-9.

Waning of the Middle Ages was regarded by the Dutch historians of that period as old-fashioned.

Are our hesitant reactions due to any contradictions in the work itself? It is easy enough to answer such a question in the affirmative. Any reader of Huizinga knows that he was a versatile man with many different faces, able to transform his views, or any rate the form of his views, according to the function he gave them in a particular situation. Even if his basic predilections and presumptions remained largely unaltered, the strong polemic element in his nature and his work obliged him to take various superficially somewhat contradictory positions in direct relation to the men or the phenomena he happened to the criticizing. Moreover, apart from these obvious contradictions, which are not surprising and are perhaps of relatively little importance in such a long career, there is, in the opinion of some commentators, another quality in Huizinga's work that causes difficulties. Gombrich[4.] has indicated that Huizinga's interest in the antithesis of play and seriousness dates back to his student years and inspired him throughout his life. This was of course not merely an intellectual problem to be solved or at any rate analysed by means of scholarly research. Huizinga himself, so it seems, liked to move along the border between the two spheres which, he said, our civilization distinguishes more deliberately than older cultures. Thus it is perhaps not always possible to determine whether his own pronouncements can be fitted into the pedantic categories of seriousness and non-seriousness. We all know that Huizinga won world-wide fame as the historian and diagnostician of cultural decline. Was he happy in that self-imposed role? Need we doubt that he was utterly serious in the 1930s when he was writing *In the Shadow of Tomorrow* or *Homo ludens*? I am totally sure in my own mind that this is not to be doubted. Yet in 1894, when he was 21, a young man well-read in contemporary literature and an admirer of J.-K. Huysmans who had declared that for three centuries 'le monde n'a fait que déchoir', he organized a masquerade in Groningen. At the banquet which presumably formed part of the festivities Huizinga made a speech in which he is reported as saying that the masquerade as a genre showed such marked symptoms of decline that the present performance might well turn out to be the last one. 'And yet', he said, according to this report, 'we are proud, gentlemen, to be the last representatives of a good tradition that is now dying'.[5.] It is easy enough to picture the scene: a banquet in a thoroughly provincial town, attended by mockingly pompous students in rather cheap and ill-fitting evening dress, with Huizinga in the role of the proud decadent solemnly and in elegant language, pronounced in his hard northern accent, deploring the death of pageantry.

4. *Supra*, 278.
5. Quoted in Y. Botke and W.R.H. Koops, *Johan Huizinga 1872-1945. Tentoonstelling ter gelegenheid van de Johan Huizinga-Herdenking* (Groningen, 1972) 12: 'En toch zijn wij er trotsch op, mijne heeren, de dragers, de laatste, te zijn van een goed ding dat uitsterft'.

Undoubtedly many such speeches were made by young men in the 1890s and later, but did any student ever trace out in the few lines of a playful and semi-ironic speech the themes to whose examination he was to devote a lifetime of absorbed and deeply serious study? Where does in Huizinga's work play begin or end?

Even Huizinga's style was shaped in various ways according to the demands of his subject. Jansonius recognizes in his work two or three different styles which Huizinga was able to write simultaneously.[6] *Man and the Masses in America* (1918) was written with another pen than was *The Waning of the Middle Ages* (1919) or *Erasmus* (1924). This example alone shows that Huizinga's pluriformity is not to be explained as the result of a normal process of development and ageing. Huizinga's views and means of expression undoubtedly changed in the fifty years of his career as a writer; there is nothing strange in the fact that, for instance, his religion seems to have assumed different forms in the course of the years and was in the 1930s expressed in ways substantially different from his earlier pronouncements. What is confusing, however, is that Huizinga gives the impression of being various personalities at the same time; man of letters, art critic, immensely accurate scholar, philologist, historian, philosopher of culture, a somewhat solemn and withdrawn professor and a playful mocker, an innovator and a conservative, a rationalist and a mystic. But the intellectual and spiritual poise which he achieved in his late twenties was never, as far as we know, disturbed by the diversity of his nature; there is nothing in his prose which would warrant a view of him as a man disquieted by inner tensions.

In a most enlightening essay (1954) our contributor J. Kamerbeek[7] assessed the extent to which Huizinga's view of the world and the pattern of his thought were determined by the antinomies defined by Dutch men of letters, artists and essayists in the 1890s as the framework within which they wanted to pursue their passionate discussions and to reach their tentative conclusions: reason versus passion or mysticism, form versus content, individual versus community, art versus society. Weintraub[8] wrote in his perceptive and learned chapter on Huizinga in *Visions of Culture* that the Dutch historian 'was deeply convinced that human thinking vacillates between antinomies, that is, that man is constantly forced to admit the validity of seemingly opposite points of view'. Vermeulen, too, catalogued a series of contrasts which according to him were central in Huizinga's thought: aristocracy versus democracy, rationality versus intuition, analysis versus synthesis, 'nominalism' versus 'realism'.[9] These quotations, which could be easily multiplied, show that accor-

6. *Supra*, 195ff.
7. J. Kamerbeek Jr., 'Huizinga en de Beweging van Tachtig', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXVII (1954) 145-64.
8. Karl J. Weintraub, *Visions of Culture* (Chicago, 1966) 208-46.
9. E.E.G. Vermeulen, *Huizinga over de wetenschap der geschiedenis* (Arnhem, 1956) 36-54.

ding to a large number of experts Huizinga (I am choosing my words very cautiously) sought to bring order into his perception of the world by organizing his interpretation round a series of antinomies. It was obviously not his purpose logically to reconcile or sublimate these contrasts; there is no trace of a dialectical process in his method. Some authors, however, think that Huizinga did succeed in reconciling or overcoming the contrasts thanks to his own creativity. Indeed, they tend to interpret the antinomies, which Huizinga perceived in life and which he used to make life comprehensible, as inner contrasts or conflicts and they suggest that these tensions can be reduced to a common denominator, the fundamental antithesis in Huizinga's nature being the conflict between his artistic genius and his rational scholarship. In their view Huizinga succeeded in establishing a balance between the two extremes of his possibilities and this harmony, rarely achieved by any historian, explains the irresistible charm of his work.[10.]

But is it indeed correct to assume that the antinomies, which apparently constituted for Huizinga the most convenient forms to order the chaotic world he perceived, represented fundamental inner conflicts that in some way or another he had to solve or to reconcile? It is not my intention to contradict such a cloud of distinguished witnesses and it would be arrogant to try to sound the depths of such a complicated man and such a complicated achievement. Perhaps, however, it is useful once again to draw attention to a number of well-known passages in Huizinga's writings to which some of the preceding papers refer only in passing but which may be of importance since they do not relate merely to the form of Huizinga's historical thinking but to the source of his historical inspiration. The first passage has been quoted various times in the present volume. In his elegant autobiographical sketch, written in in 1943, Huizinga looks back to his years as a schoolboy and a student. He tells us that until his late twenties he remained an incorrigible day-dreamer and his intense relation to history he defines as ‘a *hantise*, an obsession, a dream’ rather than a solid, normal, scholarly interest. (I, 29) In 1920 - one year after the publication of his *Waning of the Middle Ages* - he included in an article on the function of a historical museum some paragraphs describing the sensation which the observer may feel when he is brought into direct contact with concrete historical reality. This sensation, which may be inspired by some fortuitous historical detail, a print or an old legal document, is, he says, not an aesthetic sensation but it is by no means of inferior quality. Such

> a feeling of immediate contact with the past is a sensation as deep as the purest enjoyment of art; it is an almost ecstatic sensation of no longer being myself, of overflowing into the world around me, of touching the essence of things, of through history experiencing the truth. (II, 566)

10. *Ibidem*, 65-8. Vermeulen himself considers this harmony far from perfect.

Obviously Huizinga did not expect his reader to grasp the meaning of a sensation described in such classic mystical terms. At any rate he added an extraordinary passage in which he compared it with a sensation of a similar nature but apparently more common and widespread:

> You are walking through a street and there is a barrel-organ playing; and when you approach you feel suddenly a whiff of recognition blowing through your mind as if for one moment you were understanding things which normally remain hidden under the veils of life. You would be ashamed to explain this as delight in music; it is a pathos, a moment's intoxication and you all know it, for it is a theme used in a thousand sonnets. (*Ibidem*)

In the late 1920s Huizinga developed this more soberly in his essay ‘The Task of Cultural History’. Here he writes:

> There is in our historical consciousness an element of great importance that is best defined by the term historical sensation. One might also call it historical contact. Historical imagination would be too comprehensive and historical vision too definite... This contact with the past, a contact which it is impossible to determine or analyse completely, is like going into another sphere; it is one of the many ways given to man to reach beyond himself, to experience truth. The object of this feeling is not people as individuals nor human life or human thoughts. It is hardly an image which our mind forms or experiences. If it takes on a form at all this remains composite and vague: an *Ahnung* of streets, houses, fields as well as sounds and colours or people moving or being moved. There is in this manner of contact with the past the absolute conviction of reality and truth... The historical sensation is not the sensation of living the past again but of understanding the world as one does when listening to music. (VII, 71)

I find it difficult to understand what exactly Huizinga was trying to describe in these passages. What he calls historical sensation is by no means equivalent to a sudden, illuminating insight or to an exceptional inspiration. On the contrary, in another passage written in 1935 he states that this is a kind of experience one undergoes almost daily. (VII, 166) It seems to him to be suprarational and to possess significance of a high order. Indeed the words used by him to define it are, as my quotations show, mystic. We shall have to accept that for Huizinga ‘the essential moment of all historical knowledge’ is suprarational and supraindividual. (*Ibidem*) The historian's personality expands into the past and in this process extends beyond its own limitations. Of course this sensation is not clear and definite enough to be translated into an historical interpretation. You cannot and you should not write history on the basis of such a mystic feeling. But by an historian it is felt almost daily as an experience which lifts him into a reality far more comprehensive than his own.

It is beyond the scope of a postscript to explore the implications of this. Perhaps, however, it is useful to emphasize that the description of the historical sensation

never takes the form of an apology for subjectivity. Huizinga dreaded and despised subjectivism as one of the most dangerous elements in cultural decline. For him the historical sensation represented a fundamental quality of the human mind enabling it to surpass its own subjectivity and to reach a level of understanding where subject and object are undivided. Another essay would be needed to investigate whether the historical sensation is more or less equivalent with the *Ahnung* about which the German historians studied by Oestreich in relation to Huizinga's inaugural lecture[11.] wrote in an endeavour to vindicate the value of historism in the tradition of Ranke. Ranke wanted to exclude his personality from the exalting drama he described; his pronouncement about the 'Universalität des Mitgefühls' being necessary for an historian was quoted by Huizinga with obvious approval. (VII, 21) Yet it seems to me that there is, in spite of Huizinga's professed sympathy with historism, (cf. VII, 152 and 190)[12.] a world of difference between the point of departure of the Ranke school and that of Huizinga. Huizinga himself was aware of the necessity to make a distinction between the process of 'Nacherleben' or 'Nachfühlen' (re-experiencing and re-feeling the past) which Windelband, Rickert and others had indicated as the true method of historical research, and his own historical sensation, but he was perhaps not sufficiently interested in the matter to expand his rather short notes about the subject. (VII, 69-72) My impression is that Huizinga intended to define the source of his profound and total certainty, whereas 'Nacherleben' and 'Nachfühlen' are terms indicating the cautious, respectful approach of historians towards a past which they attempted to re-experience in all its majesty. There is in the historism of the Ranke school something tentative and aesthetic - which Huizinga explicitly declared unacceptable as epithets adequate to define what he called the historical sensation. Moreover, Huizinga never prostrated himself before the glory of the past in the manner in which Ranke did. His work does not suggest that all history as such is beautiful and admirable and that the historian performs the priestly function of transmitting to the reader God's message revealed in history.

The description or analysis of the historical sensation is not adequate enough to allow Huizinga to generalize it into a historical theory. It is essentially an attempt to indicate the highly personal reaction of a sensitive, passionate and creative man whose daily work was the study of history. But if this sensation is indeed no more than an individual experience and if its description is lyrical rather than analytical,

11. *Supra*, 143ff.
12. Huizinga used the term historism in a broad and vague sense. Obviously the 'problem of historism' which in Germany was discussed so extensively and with such a painful introspection did not constitute a real problem at all for the Dutch historian. Huizinga quoted Troeltsch's *Der Historismus* but I have found no references to F. Meinecke's *Die Entstehung des Historismus* (1936).

it would still seem to be essential in explaining the most personal elements in Huizinga's historical writing and determining the very nature of his originality.

I shall try to develop this somewhat without repeating what is said in the preceding papers. What strikes the present-day reader of Huizinga's work is the boldness both of his historical interpretations and of his way of putting them forward. Huizinga gives a distinct impression of self-confidence. Of course, he is far from dogmatic. He has no system or doctrine to defend and often enough he pleads for caution and agnosticism in relation to historical problems. Yet his views are clear-cut and often challenging. They were so at the outset of his career as well as at the end. This is something I should like to emphasize. It would seem that in the Netherlands a view of the deficiencies in Huizinga's thought is still being circulated which is perhaps important enough to discuss briefly here. In the early 1930s Huizinga was bitterly attacked from two sides. Menno ter Braak, a trained historian as well as a young literary critic, and P.N. van Eyck, a poet in his early forties - both men of great talent and broad erudition - felt deeply irritated and considerably disappointed by Huizinga's volume of articles published in 1929 under the title *Cultuurhistorische Verkenningen* (Explorations in Cultural History) in which they did not recognize the artistic talent and the creative imagination of the author of *The Waning of the Middle Ages*. In a laborious essay[13.] Van Eyck demonstrated that Huizinga was a failure both as a philosopher and as a man of letters. Ter Braak's essay[14.] is incomparably more readable. It is a witty and lyrical exercise and makes some interesting points. But reconsidered to-day, it turns out to be almost totally misdirected. Huizinga appears here as an immensely cautious scholar who has decided to play safe, to forsake the imagination and generally to refuse to take sides in the vital discussions of that age. Huizinga is decribed as ‘by birth a cautious historian in the spirit of Ranke’, longing to restore historical scholarship in its traditional form. Ter Braak's whole argumentation was the protest of a youthful artistic temperament against an author whose taste made him sceptical about some of the contemporary literary tendencies in historical writing. Another attack came from Jan Romein, then a still orthodox marxist historian in his late thirties, who had been Huizinga's student. His essay[15.] is solid, to the point and certainly not unsympathetic. His conclusion was not fundamentally different from that of Van Eyck and Ter Braak. Romein emphasized Huizinga's caution, his Erasmian spirit - with Erasmus in the role of the intellectual who did not take sides -, his withdrawal into a clair-obscur. It is thus obvious that some of the best representatives of

13. *Leiding*, I, v (1930) 203-22.
14. ‘Huizinga voor den afgrond’, *Man tegen Man* (Brussels, 1931) 103-30.
15. Originally published in 1931; reprinted in J. Romein, *Het onvoltooid verleden* (2nd ed., Amsterdam, 1948) 73-107.

the Dutch world of letters in the early 1930s no longer accepted Huizinga as an author who expressed their own ambitions, aspirations and views of life.

This would be no more than an episode in Dutch cultural history were it not that Pieter Geyl decided in 1961 to use these articles in his essay on 'Huizinga as Accuser of his Age', reprinted in an English version in 1963.[16] Although Geyl's emphasis was different and his admiration for Huizinga's work genuine, it is still the image of Huizinga as depicted in the polemical articles of 1930 and 1931 which re-appears in this long essay. This is somewhat disappointing. After all, the critics of 1930 could not see in what direction Huizinga was going to develop, whereas Geyl had the complete works before him and indeed concentrated on Huizinga's writings of the 1930s. Did these then confirm the sad predictions of Van Eyck, Ter Braak and Romein? Of course not. Whatever one may think of Huizinga's late production, it is not the work of a man who refuses to take sides and withdraws into a clair-obscur. On the contrary, it shows Huizinga at his most combative and provocative. Of course Geyl knew this well enough and said it clearly and emphatically. Yet he did not integrate it into his picture of Huizinga's development and allowed himself to interpret this development fundamentally as a decline leading finally to *Homo ludens*, criticized by Geyl as 'a brilliant but wrong-headed improvization'; as an error 'dating from that last period when the obsession with decline and ruin and the rancour against his own time had taken complete control over his mind'.[17] Thus Geyl's criticism constitutes a prolongation of the attacks levelled against Huizinga in 1930 and 1931 when he was depicted as a cautious, aristocratic, uninspiring man, unclear about his definitions, undecided about the fundamental issues of life, a voice from the past, no leader, no fighter, no thinker. What particularly aroused Geyl's irritation was Huizinga's plea for greater sobriety and simplicity, for ascetism, for a renunciation of the superflous and meaningless elements with which life had come to be encumbered.[18] Geyl did not recall Huizinga's nostalgic complaint in 1943 about the loss of the landscape, the violation of nature by man's blind technology. Yet what in 1961 seemed desperately conservative to Geyl has now become familiar to us in the form of sermons delivered daily by young progressives.

My argument so far has dealt with two aspects of Huizinga's approach to history. There is his personal experience of immediate suprarational contact with the past on the one hand, there is on the other hand the boldness of his interpretations and the firmness with which he puts them forward. Is there a connection between these two elements? This is difficult to prove but it is not unlikely. If a man regularly, almost daily, has the impression of understanding the truth, as Huizinga told us he did, he should be able, given a certain talent for putting his ideas into words, to

16. P. Geyl, *Encounters in History* (London, 1963) 188-237.
17. *Ibidem*, 235-6.
18. *Ibidem*, 194.

formulate clear, firm, bold assertions. This indeed Huizinga was able to do. One should not be led by the incomparable elegance and subtlety of Huizinga's style to misjudge the character of his views: these are indeed assertive and coherent. In all his major works Huizinga puts forward a thesis which he develops in a closelyknit, though often complicated, argumentation and an apparently carefully chosen rhythm. His critics have often indicated contradictions and paradoxes in his work - and why should one deny that there may be many? His individual works, however, do not show such uncertainties. Within their own compass they all form a coherent unity in which the subject-matter is selected and interpreted in such a way that the author is able to present a uniform picture and a uniform thesis. These pictures or theses are not themselves aspects of the truth which Huizinga felt he experienced through his historical sensation. Yet they are undoubtedly connected with this feeling of identification with a lost world and to this they owe their firmness. In other and more sober words, Huizinga who knew the importance of hypotheses in scholarly research perfectly well, himself, it appears, only rarely had use for them. His major works are not based on hypotheses, checked, rejected, reworded and reworked, but on theses, visions, elucidated, enlarged, commented upon rather than demonstrated.

Underlying Huizinga's awareness of life's antinomies and his scepticism towards attempts to reconcile these through an ambitious philosophy or synthesis, was his absolute certainty that man is capable of grasping the meaning of life and of history by mystic or religious experience.[19.] If future historians try once again to determine his place in intellectual history they may judge it appropriate to invoke the names of Bergson[20.] and of the two historians who were clearly influenced by Bergson: Spengler and Toynbee, not with intent to suggest that Huizinga adopted a specific philosophy and anticipated or shared Spengler's or Toynbee's ambitions but merely to state that he belonged to the particular intellectual climate in which such philosophies and such ambitions could grow.

In the history of Dutch civilization it was what Thys has called ‘the movement of the nineties’ which was the main source of inspiration for the young Huizinga.[21.] And, I think, for Huizinga not only as a young man. To some extent he remained loyal to the ideas and aspirations prevailing in his youth and, as has been said before, to the antithetical mode of perceiving, and thinking about life fashionable in those circles. Although Huizinga's intellectual versatility was astonishing even in his last period, he never endeavoured to dissociate himself completely from the preoccupations of the 1890s. There are in his work some constant factors and themes that can easily be traced back to the glorious last decade of the nineteenth

19. The psychiatrist C.T. van Valkenburg underlined the significance of this element in the thought of his intimate friend: *J. Huizinga. Zijn leven en persoonlijkheid* (Amsterdam, 1946) 58-61.
20. Margolin (*supra*, 262) suggests that in his *Erasmus* Huizinga adopted ‘peut-être à son insu la méthode bergsonienne de l'intuition’.
21. *Supra*, 171ff.

century when Dutch culture reached heights perhaps never since surpassed. It may be appropriate to close this postscript and this volume (a volume designed not only as a tribute to Huizinga's memory but also as an attempt to have the value of his work critically assessed by specialists from different nations) with some short notes on the suprarational element in Huizinga's patriotism.

There is in modern Dutch history no period when national feeling was stronger and more self-confident than in the decades immediately before the outbreak of the First World War. In Dutch history explosions of national or nationalistic enthusiasm are relatively rare and the outburst of the 1880s and 1890s is thus in various respects remarkable. There are a number of causes which may help explain it. From the 1890s onward, the Dutch economy grew fast and regularly and in the course of two decades it reached the same level as in the major European countries. This was accompanied by the expansion of Dutch influence in their East Indian colony, an expansion which amounted to a form of imperialism. At the same time the Dutch reacted violently to the British attack on the South African Boer Republics. The Transvaal's resistance to Britain provoked a really surprising and spontaneous reaction. Their fight, it was thought, was proof of the revival of the true Dutch spirit. In South Africa the missed opportunities in the Dutch past could be made good. In the seventeenth century Holland had lost America to Britain; in the nineteenth century, Dutch commentators wrote, the Boers were reconquering South Africa for the Dutch race.

C. van Vollenhoven, a professor of International and Indonesian Law, who after 1915 came to be one of Huizinga's most intimate friends in Leiden, published in 1913 a little book, *De eendracht van het land* (The Concord of the Country), that made quite an impression and is very representative of some Dutch attitudes in this period. The Dutch people, Van Vollenhoven wrote, as if predestined by a higher power to greater things, had become strong again through economic recovery and through the magnificent development of their authority in the East Indies. Now Van Vollenhoven called upon the nation to restore its seventeenth-century glory by assuming an international task. The nation needed a ‘central mission’. This was easy enough to define: the Netherlands' duty was to start building up an international police force, the strong arm of international law fighting for peace. It was obliged by its tradition to take up the challenging role of Jeanne d'Arc, La Fayette, Saint Paul - and it was in a better position to do so than the United States or France, which perhaps felt a kindred messianic call. It was more prosperous than France and more disinterested than any other nation. As a vital young people, Van Vollenhoven wrote, we want to resume our place in the first rank of nations; our inspiration must come from ‘the knowledge that we can return to glory in an international role’.

I do not suggest that Huizinga ever propounded or conceived ideas identical with those of Van Vollenhoven. At any rate, there is nothing in his published work which encourages us to presume that he expected Holland to play such a great new part in international affairs. But he did share Van Vollenhoven's national pride and he developed a theory about Dutch national characteristics which is both in spirit and content in many respects similar to that of his friend. In a number of essays and lectures he tried to define the peculiar position of the Netherlands as a country wide open to German, French, and English cultural influences but, thanks to the fact that it possessed a rich and highly articulate national language, in no danger of succumbing to them. He sees the three major streams of European civilization somehow flowing together into the Dutch delta where they enrich Dutch culture without denaturing or denationalizing it. In a somewhat hesitant and inconclusive lecture delivered in Berlin on 27 January 1933 - an ominous date - Huizinga considered Holland's position as a mediator between Central and Western Europe. His emphasis however was really on the dualism of Dutch civilization itself, on the mixture of nationalism and internationalism that characterized it, on the view that the Dutch cultural identity was not weakened but strengthened by its openness. Thanks to what he called ‘its happy fate’ Holland was in a better position than any other country to understand foreign cultures and better able than Switzerland or Belgium to absorb their contrasting influences without in the process losing its own highly idiosyncratic national character. Apparently the very fact that these three major influences are contrasting enables a country which undergoes them simultaneously, to neutralize them. (II, 303, cf. 331)

It might well be that in the passage which I summarized the words ‘a happy fate’ (‘ein günstiges Geschick’) are no more than a rhetorical ornament. Comparison with other passages in his work, however, may lead the reader to take them more seriously. In 1934 Huizinga wrote in a small book on the Character of the Dutch Mind (*Nederland's Geestesmerk*) the following paragraph:

> It is not the merits of individuals nor the excellence of the state's organization and its policies that account for all the advantages and qualities of Dutch life in the seventeenth century; nor are these to be explained as resulting from the happy coincidence of special circumstances. If one wished to summarize the cause of this phenomenon in one term, even when using purely rational standards, it would be impossible to find a better definition than: divine blessing. If history teaches other peoples to pride themselves on and to glory in their past, she teaches us, if we understand her lesson well, only humility. (VII, 284)

In a newspaper article of 1938, Huizinga stated that the history of Dutch national origins and growth displays a succession of totally unforeseen turns. History is always unpredictable but it would be difficult to find anywhere else such almost inconceivable turns of fate as was the destiny of the Dutch. (VIII, 563) Meanwhile

he had in 1932 delivered a series of lectures in Cologne on Dutch seventeenth-century civilization and published them in German. In 1941 he expanded these into his justly famous small book in Dutch. In this work, perhaps a long essay rather than a book, Huizinga described in a perfectly clear and balanced style the wonder of Dutch seventeenth-century civilization. I shall neither discuss the merits of this book nor try to indicate its flaws.[22] What matters for me is the fact that we find here the elaboration of Huizinga's view that Dutch history is a miracle. The stylistic means used in this book are the rhetorical question and the paradox, and they serve to keep the reader constantly aware of the astonishing, inexplicable character of the subject matter. And indeed, in Huizinga's interpretation there is cause enough for astonishment. The Dutch state, so runs the argument, did not grow slowly and gradually; it was born by accident. But as soon as it had so abruptly come into existence, it was a world power, it developed a form of national identity and possessed a culture more varied than that of any other country in that period. That Athens, Florence, Rome and Paris functioned as cultural centres may be understandable, Huizinga declared, but Holland's case is different, for it was a minute country without a cultural past of more than purely local interest and as a nation not yet rooted in history. The phenomenon might have been understandable if by some happy coincidence Holland had in the seventeenth century developed into a centre where the general character of seventeenth-century civilization was most purely and completely expressed. However Dutch civilization did not really reflect the European style; it was a deviation, it represented an exception rather than a norm.

Huizinga's argument is so well-known that it needs no summarizing here. What is of importance for my purpose is that in this beautifully written, lucidly argued essay, full of subtle appreciations of Dutch literature and art, we find a bold, original, coherent interpretation of the place of Holland in seventeenth-century Europe as well as an almost religious awe at the whole phenomenon of Dutch existence and achievements. Holland is represented in this book as in all respects a unique case. It is clear that the unique cannot be explained. It is there to be admired and described as a gift of God.

22. *Supra*, 356ff.

Naamlijst van medewerkers

Ph. Ariès, 94 rue Jean Mermoz, 78 Maisons Laffitte, Frankrijk
A.E. Cohen, Van Brouchovenlaan 4, Oegstgeest
H. Gerson, Goeman Borgesiuslaan 65, Groningen
E.H. Gombrich, Warburg Institute, Woburn Square, London WC 1 H OAB, Engeland
H.R. Guggisberg, Bruderholzallee 20, Bazel, Zwitserland
F.W.N. Hugenholtz, Julianalaan 207, Bilthoven
F. Jansonius, Arthur van Schendellaan 12, Assen
A.G. Jongkees, De Hullen 10, Annen (gem. Anloo, Drenthe)
J. Kamerbeek Jr., Victorieplein 45IV, Amsterdam
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
J.C. Margolin, 111 rue de Reuilly, Paris 75012, Frankrijk
G. Oestreich, Tischbeinweg 1a, Marburg a/Lahn 355, Duitsland
W. Thys, Groeningenlei 155, Kontich B 2550, België

Handel in kleurstoffen op de Antwerpse markt tijdens de XVe eeuw*

G. Asaert

De lakenververij, een van de zogenaamde veredelingstechnieken van de oude draperie, was een ingewikkelde en dure onderneming. De verver moest niet alleen een gedegen vakmanschap bezitten en een grote lichaamskracht kunnen opbrengen maar de outillage van een ververij vergde bovendien een niet geringe investering[1].

De kleurstoffen die de middeleeuwse ververs in hun kuipen gebruikten waren van organische oorsprong. Pas in de negentiende eeuw ging men over op synthetische kleurmiddelen. In de oude Nederlanden bedienden de lakenververs zich bijna uitsluitend van kleurstoffen die van verfplanten werden verkregen. Elke plantensoort kon slechts één hoofdkleur opleveren zodat men van diverse plantenvariëteiten moest gebruik maken. In de loop van de tijd deed zich een evolutie in de toepassing voor. Toen in de zestiende eeuw nieuwe verfplanten in de pas ontsloten gebieden van de Nieuwe Wereld werden aangetroffen gingen deze van langsom meer de van ouds gekende soorten verdringen. Zo bleek indigo een veel krachtiger en gelijkmatiger te verdelen kleurstof te zijn dan de traditionele blauwe verfstof wede die samen met de roodkleurende meekrap de twee meest gebruikte middeleeuwse kleurstoffen waren[2].

Van deze was wede[3] beslist de belangrijkste. De wedeplant is een tweejarig kruis-

* Onderhavige tekst is de uitgewerkte en van kritisch apparaat en tabellen voorziene versie van een lezing gehouden op het Colloquium Economische Geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek (Brussel, 17-19 november 1971).
Gebruikte afkortingen:
Adr.: Adriaen; Aern.: Aernoud; al.: alias; Andr.: Andries; Cl.: Claus; Corn.: Cornelis; f.: filius; Giel.: Gielis; Godt.: Godevaert; H.: Henric; Hm.: Herman; J.: Jan; Jac.: Jacob; Katl.: Katline; Laur.: Laureis; lb. gro. Br.: ponden groten Brabants; lb. gro. Vl.: ponden groten Vlaams; Math.: Mathijs; Ml.: Michiel; P.: Peter; SAA: Stadsarchief Antwerpen; SR: Schepenregister; W.: Willem; wed.: weduwe; Wr.: Wouter.

1. E. Carus-Wilson, 'The Woollen Industry', *The Cambridge Economic History of Europe*, II, *Trade and Industry in the Middle Ages* (Cambridge, 1952) 379.
2. *Ibidem*, 127.
3. Latijn: isatis tinctoria, glastum, vitrum; Frans: guède, waide, pastel; Duits: Waid, Weidt; Engels: woad, wedde; Italiaans: guado, gualo. Cf. G. de Poerck, '"Wazaru" et autres noms médiévaux de la guède', *Archivum Latinitatis Medii Aevi* (*Bulletin du Cange*), XVI (1943) 165-178. Enkele belangrijke studies: F. Borlandi, 'Note per la storia delle produzione e del commercio di una materia prima. Il guado nel medio evo', *Studi in onori di G. Luzzato*, I (Milaan, 1950) 297-324; J.B. Hurry, *The Woad-Plant and its Dye* (Londen, 1930); E.E. Ploss, *Ein Buch von alten Farben. Technologie der Textilfarben im Mittelalter*, *mit einem Ausblick auf die festen Farben* (Heidelberg-Berlijn, 1962); R. Scholz, *Aus der Geschichte des Farbstoffhandels im Mittelalter* (München, 1929). Voor studies betreffende gewestelijke wedecultuur verwijzen wij naar de volgende voetnoten.

bloemig gewas dat in de lente wordt gezaaid en pas het volgende jaar tot ontwikkeling komt. Wanneer de bladeren dik en vettig zijn worden ze geoogst, tot vier à vijf keer per jaar, en wel van het voorjaar tot september[4]. Zij werden gemalen in de zogenaamde wedemolen waarvan wij geen sporen in de Antwerpse documenten hebben teruggevonden[5]. De aldus geplette bladeren werden in de rivier gewassen, in de zon gedroogd en vervolgens in hopen gelegd en zo tot gisting gebracht. Na drogen, stampen en zeven werd het eindprodukt aan de ververs verkocht[6].

De voornaamste Europese teeltgebieden bevonden zich in Thuringen[7] en in het land van Gulik, in de streek van Toulouse[8], Albi en Montauban, ook in Normandië en in Picardië[9]. In Italië waren het vooral Piemont, Udine en niet te vergeten Toscane, terwijl in de Lage Landen in het bijzonder de leemstreek van de Zuidelijke Nederlanden kan worden vermeld[10].

Mede of meekrap[11] is een overblijvend gewas dat na twee of drie jaar wordt geoogst. Hier zijn het niet de bladeren maar wel de wortelstokken, soms tot één meter lang, die als grondstof voor de rode kleur bruikbaar zijn[12]. Als men de kern

4. P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België*, II (Antwerpen, 1952)257-258; B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa* (*500-1850*) (Utrecht-Antwerpen, 1960) 279, 297.
5. Tot dezelfde conclusie is reeds gekomen R. van Passen, 'Het toponiem weemoes', *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, XXXIX (1963) 176.
6. W.L.J. de Nie, *De ontwikkeling der Noordnederlandsche textielververij van de veertiende tot de achttiende eeuw* (Leiden, 1937) 63-68.
7. A. Rach, 'Die zweite Blütezeit des Erfurter Waidhandels', *Jahrbücher für National-ökonomie und Statistik*, CLXXI (1959) 24-88; W. Schnellenkamp, *Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Thüringer Waidstädte und ihrer Nachbarstädte*, I (Erfurt-Jena, 1929); E. Wagner, 'Waidbau und Waidhandel in Thüringen. Ein wirtschaftsgeschichtlicher Überblick', *Bauernspiegel* (1935) vi-vii; D.G. Schreber, *Beschreibung des Waidtes*, *dessen Baues*, *Bereitung und Gebrauchs zum Färben... besonders in Thüringen* (Halle, 1752); K. Mohring, 'Der Waidbau, das "goldene Vlies" Thüringens', *Thüringer Volkskalender* (1952) 45-50.
8. Ph. Wolff, *Commerces et marchands de Toulouse* (*vers 1350-vers 1450*) (Parijs, 1954); G. Caster, *Le commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse* (*1450-1561*) (Toulouse, 1962); *idem*, 'Types économiques et sociaux du XVIe siècle. Le pastelier toulousain', *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, IX (1954) 63-74.
9. E. Carus-Wilson, 'La guède française en Angleterre: un grand commerce du moyen âge', *Revue du Nord*, XXXV (1953) 89-106.
10. L. van Acker, 'Teelt van wede (pastel) in West-Vlaanderen', *Biekorf*, LXII (1961) 87; L. Génicot, 'La guède namuroise', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XL (1962) 685-687; J. Herbillon en A. Joris, 'Les moulins à guède en Hesbaye au moyen âge', *ibidem*, XLII (1964) 495-515; A. Joris, 'La guède en Hesbaye au moyen âge (XIIIe-XVe siècle)', *Le Moyen Age*, LXIX (1963) 773-789; *idem*, 'Les moulins à guède dans le comté de Namur pendant la seconde moitié du XIIIe siècle', *ibidem*, LXV (1959) 253-278.
11. Latijn: rubia tinctorum; Frans: garance; Duits: Krapp; Engels: madder.
12. Enkele belangrijke studies: J. de Kanter, *De teling en bereiding der meekrap* (Dordrecht, 1802); B.W. van der Kloot Meyburg, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de meekrapcultuur in Nederland', *Economisch-historisch jaarboek*, XVIII (1934) 59-153; J.M.G. van der Poel, 'De teelt van meekrap', *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen, 1964) 129-165; C. Wiskerke, 'De geschiedenis van het meekrapbedrijf in Nederland', *Economischhistorisch jaarboek*, XXV (1952) 1-144.

van de wortel of het vlezige deel rond die kern gebruikt spreekt men van meekrap of van mede[13]. De meekrapplant wordt niet gezaaid maar gepoot in mei, in goed gedolven en gemeste grond. In de middeleeuwen was het in de Nederlanden op de zware gronden langs de zeekust, voornamelijk in Vlaanderen en Zeeland, het belangrijkste handelsgewas[14]. Laatstgenoemd gewest is eeuwenlang in Europa de monopoliehouder geweest tot Franse meekrap in de negentiende eeuw een ernstige concurrent werd. Door de uitvinding van synthetische kleurstoffen tegen het einde van het derde kwart van de negentiende eeuw ging de medecultuur definitief ten onder.

Omdat de teelt- en de consumptiegebieden, vooral wat wede betreft, ver van elkaar verwijderd lagen - een uitzondering is Toscane met Florence - kan kleurstof als handelswaar heel wat stof tot studie bieden. Bovendien voelt niet alleen de geïnteresseerde in economische geschiedenis zich door dit onderwerp aangetrokken. Het is eveneens onderzoekingsterrein voor de landbouwhistoricus en voor de lokaalhistoricus, ja zelfs filologen hebben, zoals reeds is gebleken, voor dit onderwerp belangstelling kunnen opbrengen.

In de Antwerpse historiografie werd dit onderwerp nog niet rechtstreeks aangesneden. Wel verneemt men terloops een en ander bij F. Prims[15], O. Desmedt[16], J. Craeybeckx[17] en E. Coornaert[18]. Antwerpen kende reeds sedert het begin van de dertiende eeuw en mogelijk ook vroeger[19], een bloeiende lakenproduktie, die voor de stad eigenlijk nooit zo van vitaal belang is geweest als voor de meeste steden van het graafschap Vlaanderen. In tegenstelling tot elders heeft men daar de steeds groeiende hoeveelheden Engels laken die de Nederlanden binnenstroomden niet

13. N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, I ('s-Gravenhage, 1908) 53, nr. 4.
14. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw*, II, 255; J. Mertens, *De laatmiddeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland* (Brussel, 1970) 82-83.
15. F. Prims, *Geschiedenis van het Antwerpse turfdragersambacht*, *1447-1863* (Antwerpen, 1923) 81-82; *idem*, 'De statuten van de Antwerpsche lakengilden in het begin der zestiende eeuw', *Verslagen en mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* (Ledeberg-Gent, 1939) 19-45; *idem*, 'Het lakenverwersambacht', *Antverpiensia*, 20e reeks, XI (Antwerpen, 1950) 67-68.
16. O. Desmedt, *De Engelse natie te Antwerpen in de 16e eeuw* (*1496-1582*), II (Antwerpen, 1954) 399-400.
17. J. Craeybeckx, *Un grand commerce d'importation: les vins de France aux anciens Pays-Bas* (*XIIIe-XVIe siècle*), Ports, Routes, Trafics, IX (Parijs, 1958) 144-145.
18. E. Coornaert, *Les Français et le commerce international à Anvers* (*fin XVe et XVIe siècles*), II (Parijs, 1961) 104, noot 4-5, 160.
19. Cf. A.L.J. van de Walle, 'De archeologische opgravingen in het oud stadscentrum te Antwerpen', *Antwerpen. Tijdschrift der stad*, VI (1960) ii, 48-61.

als een bedreiging aangezien. De stadsmagistraat heeft het niet noodzakelijk geacht dit laken als een gevaar voor de eigen industrie te weren. Veeleer is het tegendeel waar. Omdat de Engelse wijze van lakenbereiding op het vasteland minder op prijs werd gesteld is men te Antwerpen de appretuur resoluut gaan bevorderen en groeide de stad in de loop van de vijftiende eeuw meer en meer uit tot een belangrijk centrum van lakenbereiding[20]. Het is duidelijk dat naast de bereiders ook de ververs uit deze evolutie voordeel haalden. Hun bedrijvigheid hing echter af van de bevoorrading in kleurstoffen. Nu is bekend dat sedert de laatste decenniën van de vijftiende eeuw de Antwerpse markt als het ware overspoeld werd door pastel uit de streek van Toulouse. Vooral de zestiende eeuw, Antwerpens Gouden Eeuw, werd door een belangrijke wede-import gekenmerkt. Lodovico Guicciardini, een Florentijn die jarenlang te Antwerpen verbleef en als een tamelijk betrouwbare bron mag worden aangezien, verhaalt dat de haven jaarlijks 40.000 balen pastel importeerde[21]. Aangezien echter vóór 1480 de Toulouser wede de Nederlanden nog niet bereikte[22] rijst de vraag uit welke produktiegebieden de Scheldestad zijn kleurstoffen betrok tijdens het grootste deel van de vijftiende eeuw.

Naar Prims mededeelt kwam wede uit Gulik en Erfurt, ook wel uit Frankrijk en Portugal[23]. Coornaert neemt deze zienswijze over. Antwerpen ontving ‘un peu de “waid” de Juliers et d'Erfurt, même de Breslau.’[24]. Op het eind van de vijftiende eeuw verdrong de Toulouser pastel de import van wede uit Normandië en Picardië[25].

Picardië was inderdaad een van de belangrijkste teeltgebieden in de middeleeuwen. De roem van Amiens was op ‘waide’ gebouwd en Engeland was de belangrijkste afnemer[26]. In de vijftiende eeuw behoorde de grote tijd van de Picardische wedeexport naar Engeland tot het verleden. Kooplieden van Amiens gingen nog slechts hun waar aan Engelse opkopers aanbieden te Kales en op de Brabantse jaarmarkten[27]. Het zou dus geenszins onlogisch zijn Noord-Franse wede op de Antwerpse markt aan te treffen.

20. Desmedt, *Engelse natie*, I, 83-84.
21. *Descrittione di M. Lodovico Guicciardini patritio Fiorentino*, *di tutti i Paesi Bassi*, *altrimente detti Germania inferiore* (Antwerpen: W. Silvius, 1567) 125. Dit cijfer lijkt geenszins overdreven. Cf. W. Brulez, ‘De handelsbalans der Nederlanden in het midden van de 16e eeuw’, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XXI (1967) 284-285.
22. Z.W. Sneller en W.S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Frankrijk*, *753-1585*, I, RGP, Grote Serie LXX ('s-Gravenhage, 1930) 179. Vier poorters van Leiden geven op 18 december 1481, voor het gerecht van Bergen-op-Zoom, een verklaring betreffende twee partijen weed van Toulouse, die zij van Gomes de Souria, koopman uit Spanje, te Middelburg hebben gekocht.
23. Prims, *Turfdragersambacht*, 88; *idem*, ‘De statuten’, 17.
24. Coornaert, *Les Français*, II, 104, noot 4.
25. *Ibidem*, I, 324.
26. Carus-Wilson, ‘The Woollen Industry’, 377.
27. M.R. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas Bourguignons et l'Angleterre 1435-1467* (Brussel, 1966) 235.

Wel kwam het ons vrij zonderling voor dat de Rijnlandse inbreng door Coornaert zo laag werd geschat. Tussen Aken en Keulen, dat is niet zo heel ver van Antwerpen, bevond zich immers een uitgestrekt wedegebied. Gelet op de groeiende handelsbetrekkingen met Keulen behoort een grotere afname van Rijnlandse kleurstof tot de mogelijkheden. Een onderzoek was het ondernemen waard.

Meekrap werd volgens Prims[28.] betrokken uit Zeeland en de eigen polderstreek, wat zeer aanvaardbaar voorkomt. Een tweede vraag die men zich mag stellen: werd alle te Antwerpen geïmporteerde kleurstof in de plaatselijke nijverheid verbruikt of fungeerde deze Scheldehaven als een distributiecentrum dat ook andere draperiesteden heeft bevoorraad?

Om deze en andere vragen te kunnen beantwoorden werd te rade gegaan bij het Antwerpse schepenenprotocol van de vijftiende eeuw[29.] dat vrij gaaf tot ons is gekomen en voor de geschiedenis van Antwerpens late middeleeuwen zowat het enige materiaal van grotere omvang is, bruikbaar voor de geschiedenis van het economisch leven in de Scheldestad en erbuiten. In deze protocollen van vrijwillige rechtspraak, of schepenbrieven, zoals ze enigszins ten onrechte gewoonlijk worden genoemd, vindt men de huishouding van de burgerij in een zeer groot aantal akten weerspiegeld. Wanneer men zich realiseert dat wat Antwerpen betreft, alleen al voor de vijftiende eeuw (tot 1480), een 300.000 minuten van akten bewaard zijn gebleven, groeit een gevoel van onmacht ten opzichte van de enorme en indrukwekkende hoeveelheid materiaal die nog op bewerking wacht. Dit bronnenmateriaal kan natuurlijk bezwaarlijk als statistisch worden gecatalogeerd. Toch biedt het, mits de nodige omzichtigheid in acht wordt genomen, nog een redelijke kwantitatieve bruikbaarheid.

Dank zij een, naar wij aannemen uitputtend, onderzoek van de 96 schepenregisters van de periode 1394-1480 konden een driehonderdtal contracten betreffende verkoop van verfstoffen worden opgespoord. Omdat deze akten diverse bruikbare elementen bevatten is hun aantal groot genoeg om geldige conclusies te trekken. Er is vooreerst de datum van elke acte waardoor de spreiding in de tijd kan worden bestudeerd; er zijn de namen van de contracterende partijen met opgave van beroep en herkomst van deze mensen, wat ons voor de koper het milieu leert kennen waarin de produkten terecht komen en voor de verkoper de streek waaruit de kleurstof wordt ingevoerd. Verder wordt de kwantiteit van de verhandelde waar of de prijs van de gehele partij opgegeven. Wanneer beide elementen in eenzelfde contract worden aangetroffen kan de prijs per gewicht of per verpakkingseenheid worden berekend. De akten bevatten ook de wijze van betaling, de koers van de munt en opgaven van panden en borgen. In de meeste gevallen zijn niet al deze elementen gelijktijdig aanwezig maar door substitutie is het dikwijls mogelijk gebleken de ontbrekende gegevens aan te vullen.

28. Prims, ‘De statuten’, 16.
29. SAA, SR 1-96 (1394-1480) 96 registers.

Op 293 opgespoorde contracten betreffen 206 de handel in wede of 70% van het totaal. Er zijn er 85 voor meekrap en slechts 2 voor de gele kleurstof wouw die dan ook verder onbesproken zal blijven. Een totaal van 293 contracten vormt op het eerste gezicht natuurlijk niet een indrukwekkend aantal. Er werd echter heel wat verhandeld zonder dat tot registratie werd overgegaan. Verder betreffen de te bespreken contracten de interregionale groothandel. Dit blijkt uit de hoge bedragen per contract. Voor de wedecontracten werd een gemiddelde van meer dan 47 lb. gro. Vl. per contract berekend wat alleszins respectabel is als men overweegt dat dit nagenoeg overeenstemt met achtmaal het jaarloon van een Antwerps arbeider uit die tijd[30]. Anderzijds mag men aannemen dat niet-geregistreerde transacties minder belangrijke bedragen betroffen.

Laten we nu eerst aandacht schenken aan de wedehandel en aan de verkopers van deze kleurstof op de Antwerpse markt.

Uit het cijfermateriaal van tabel I blijkt dat de meeste leveranciers uit het Rijnland kwamen, waar zich tussen Aken en Keulen het reeds genoemde grote produktiegebied uitstrekte. Van 206 contracten betreffen 135, of nagenoeg ⅔, Rijnlandse verkopers. Zij zijn voornamelijk afkomstig uit Keulen en Aken, de twee grote steden in dat gebied, - in Keulen is er nu nog een stadsplein dat Waidmarkt heet - en verder uit plaatsen tussen beide steden gelegen, te weten, Bergheim, Düren, Gulik (het huidige Jülich), Kaster (een plaatsje halfweg Bergheim en Grevenbroich) en Grevenbroich zelf. Verder worden nog vermeld Pier, in het land van Gulik, en Betbaer, dat vermoedelijk Bedburg is, tussen Kaster en Bergheim gelegen.

Door dit Rijnlands overwicht namen de andere gebieden een eerder bescheiden positie in. Zeventien contracten betreffen Franse verkopers die afkomstig zijn van Kamerijk, Rijsel, Amiens, Dowaai, Parijs en Valencijn. Gemakkelijkheidshalve wordt Frankrijk in de hedendaagse betekenis gebruikt. Ook van Haspengouw uit bereikte wede de Antwerpse markt. De tien contracten uit dit gewest, veertien als men er Maastricht bijrekent, betreffen verkopers uit Zoutleeuw, Sint-Truiden, Kerkom-bij-St.-Truiden, Tienen en Goidsenhoven bij laatstgenoemde stad gelegen. Verder zijn er nog 21 akten waarin de verkopers Brabanders zijn van Antwerpen, Herentals en Lier. Aangezien men mag aannemen dat in het Antwerpse geen wede werd verbouwd betreft het hier klaarblijkelijk tussenpersonen, zodat deze documenten geen uitsluitsel geven over de herkomst van de wede. Er is één verkoper afkomstig van Doornik en bij 19 akten tenslotte kan de herkomst van de verkoper niet worden vastgesteld. Uit deze opsomming blijkt dus het grote numerieke overwicht van de Rijnlanders. Het zal evenwel nuttig zijn te onderzoeken of het aantal contracten dat betrekking heeft op één produktiegebied in verhouding staat tot de hoeveelheden wede die volgens dezelfde documenten werden verhandeld. De juiste

30. Berekend naar E. Scholliers, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen, 1960) 89.

Tabel I. Kopers en verkopers van wede te Antwerpen (1394-1480), gerangschikt volgens hun woonplaats[31].

KOPERS ANTWERPEN VERVERS	Jan de Bat	Gommaer van der Borch	Jan de Costere	Wouter van Else	Herman van der Heyden-Peter Reyneers	Jan van de Moer	Jacop Vrient alias Troest	Jan van Wesele	Overige ververs	Overigen	Totaal	Aken	Bergen op Zoom	Br
[illegible]	3	1	4	5	1		8		2	1	25	2		
[illegible]		1								2	3			
[illegible]	1				1	2			3		7	1		1
[illegible]		2		3			10	2	2		19	2		
[illegible]									1		1			
[illegible]	1										1			
[illegible]										1	1			
[illegible]	2				1			1	3		7	7		
[illegible]									1		1			
[illegible]														
[illegible]	1								1		2			
[illegible]														
[illegible]	1	5	1								7			
[illegible]								1			1	1		
[illegible]					1				1		2			
[illegible]														
[illegible]						1		2	5	5	13	7		
[illegible]				1	1					2	4			
[illegible]														
[illegible]	1										1			
[illegible]									3		3	1		

31. In deze tabel staan in verticale opstelling de verkopers, alfabetisch gerangschikt volgens hun woonplaats. Hun kopers zijn horizontaal opgesteld, eveneens volgens de woonplaats alfabetisch gerangschikt. De Antwerpse kopers werden echter opgedeeld in ververs en niet-ververs. Van eerstgenoemden worden de meest vermelde ververs apart gerangschikt. Uit deze tabel kan dus worden afgelezen aan welke kopers door de verkopers wede werd verhandeld. Bijvoorbeeld inwoners van Amiens, drie vermeldingen in totaal, verkopen aan de Antwerpse verver Gommaer van der Borch, éénmaal, en tweemaal aan Antwerpse niet-ververs.

| | | |

kwantiteit aan wede is echter uit de contracten niet rechtstreeks af te lezen omdat meestal slechts het bedrag dat voor de partij verschuldigd was werd opgegeven en zelden het aantal kuipen of vaten. Wel kan men gaan vergelijken aan de hand van de verschuldigde bedragen.

Samentelling van deze bedragen levert voor de wede uit het Rijnland 6.685.6.7 lb. gro. Vl. op of 68% van alle bedragen. Wij mogen er aan herinneren dat 66% van de contracten op Rijnlandse verkopers betrekking had.

De contracten met Franse wede belopen 1.272.18.2 lb. of 13%. Het aantal van deze contracten bedraagt 8,5%.

Uit Haspengouw kwam wede ter waarde van 279 lb. of bijna 3% van het totaal, terwijl 5% van de contracten Haspengouwse wede betreft. De waarde van de Rijnlandse inbreng overtreft dus nog het numerieke aandeel van de contracten. Voor de zogenaamde Franse contracten ligt dit hoger, voor Haspengouw lager.

Wat de prijzen aangaat werden tussen de drie geciteerde gebieden geen noemenswaardige verschillen aangetroffen. De prijzen lagen grosso modo tussen 1 en 3 lb. per kuip, zowel voor de Rijnlandse, de Haspengouwse als voor de Noord-Franse wede. Men kan dus stellen dat de Haspengouwse partijen per contract heel wat kleiner waren dan de Noord-Franse, terwijl de Rijnlandse hier een tussenpositie innamen.

Het is natuurlijk moeilijk, zo niet onmogelijk, om uit te maken of dit Rijnlandse overwicht zou gehandhaafd blijven als men ook de cijfers van de niet-geregistreerde wedehandel zou kennen. Wij hebben echter wel de indruk dat dit het geval kan zijn en het is zelfs niet uitgesloten dat dit Rijnlandse overwicht dan nog sterker zou geaccentueerd worden, rekening houdend met het belang van het verkeer per as langs de zogenaamde Keulse weg en met de sterke aanwezigheid van kooplui uit deze gebieden op de Brabantse jaarmarkten.

Uit het voorhanden zijnde bronnenmateriaal kan alleszins worden afgeleid dat Antwerpen tijdens de vijftiende eeuw een interessante invoer van wede heeft gekend, voornamelijk komend van uit het Rijnland.

Voor wie was nu deze kleurstof bestemd? Deze vraag kan worden beantwoord door in de contracten afkomst en beroep van de kopers nader te gaan onderzoeken.

Het valt bij raadpleging van tabel I onmiddellijk op dat ongeveer de helft van de kopers burgers van Antwerpen waren, nl. in 108 van de 206 contracten. Tweede vaststelling: van deze 108 Antwerpenaars oefenden er 92 het beroep van verver uit. Dit betekent natuurlijk niet dat er te Antwerpen 92 ververs zouden bedrijvig zijn. Dezelfde naam kan meer dan éénmaal voorkomen. Men kan dus alvast stellen dat een groot deel van de wedeinvoer in de plaatselijke ververskuipen terecht kwam. De vreemde wedehandelaars kwamen er hun produkten rechtstreeks aan de consument verkopen. Slechts in enkele gevallen kochten Antwerpse handelaars de wede op. De 92 contracten met Antwerpse ververs als kopers van wede betreffen in werke-

lijkheid 21 verschillende personen. Uit deze getallen blijkt dadelijk dat de meesten slechts in enkele contracten voorkomen. Slechts 4 ververs werden 9 maal of meer aangetroffen, nl.:

Jacob Troest alias Vrient,	18 contracten van 1458 tot 1473
Jan de Backere,	10 contracten van 1448 tot 1466
Wouter van Else,	10 contracten van 1471 tot 1478
Gommaer van der Borch,	9 contracten van 1455 tot 1460

Jacob Troest komt dus 18 maal voor op 16 jaar tijds. Hij kocht voor 315.10.8 lb. gro. Vl. of een gemiddelde van meer dan 17 lb. per contract. Per contract kocht hij, in zover opgegeven, van 8 tot 20 kuipen, voor een waarde begrepen tussen 13 en 33 lb. gro. Vl. Deze verver werd slechts door drie wedehandelaars, allen Rijnlanders, van kleurstof voorzien. Dit is natuurlijk geen algemene regel.

Jan de Backere heeft een gekende bedrijvigheid van 19 jaar. In totaal kocht hij voor 311.14.6 lb. gro. Vl. of gemiddeld 33 lb. per contract, aanzienlijk hoger dan het gemiddelde van Jacob Troest. De waarde van de partijen wede ligt bij De Backere tussen 12.1.8 en 64½ lb. gro. Vl. Deze verver kocht grotendeels bij Rijnlanders maar liet zich ook door een koopman van Kamerijk en door één van Doornik bevoorraden.

Van Wouter van Else zijn eveneens 10 contracten bewaard gebleven die slechts een periode van 8 jaar omvatten. Zijn totale aankoopsom bedraagt 424.-.9 lb. gro. Vl., dat is een bijzonder hoog gemiddelde van ca. 42½ lb. De leveranciers waren, op een Maastrichtenaar na, Rijnlanders.

Tenslotte heeft Gommaer van der Borch een bedrijvigheid van 6 jaar gedemonstreerd. Tijdens deze periode sloot hij 11 wedecontracten af voor een totaal bedrag van 356.14.2 lb. gro. Vl., gemiddeld ca. 32 lb. per contract. In tegenstelling tot de drie hogervernoemde ververs was Van der Borch afnemer van wedekooplui van Kamerijk (7 contracten) en van Amiens (1 contract). De laatste leverancier was een Rijnlander.

De Antwerpse ververs waren ambachtelijk gegroepeerd in een eigen lakenverversambacht. Zij waren gevestigd bij de stadsvlieten die aan het spel van eb en vloed onderhevig waren. Ververs hadden immers stromend water in grote hoeveelheden nodig. Reeds op het einde van de dertiende eeuw was er te Antwerpen een Platea tinctorum die in de veertiende eeuw verdietst werd tot Verversruye, gelegen bij de Grote Markt, thans Kaasrui[32]. In de vijftiende eeuw bleven er ververs op deze plaats gevestigd maar de meesten zwermden uit langs de ruien naar het noordoostelijk stadsdeel, daar waar het nieuwe centrum van de lakenbereiding tot ontwikkeling kwam. Uit het tiental vermeldingen van ververijen in de bronnen blijkt dat vooral het gebied omschreven als ‘buiten de Koepoort’ door de ververs als

32. F. Prims, ‘De eerste eeuw van de lakennijverheid te Antwerpen (1226-1328)’, *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, III (1928) 138.

vestigingsplaats werd verkozen. Daar lag immers ook een rui, en in straten als Dries en Goddaert, verder ook op de Voldersvest, op de hoek van de Keizerstraat en meer naar het zuiden bij de binnenste Kipdorppoort waren ververs gevestigd[33]. In de zestiende eeuw schoven zij met de groeiende stad steeds verder naar de periferie op. De Verversrui is een nog bestaande straatnaam die blijft herinneren aan de ververs eens in deze omgeving gevestigd[34].

De niet-ververs die wede kochten waren handelaars, ook wel eens mensen uit de textielindustrie, zoals een lakenbereider, een droogscheerder of een wolwever. Tot zover de Antwerpse kopers die, zoals gezegd, in 108 van de 206 contracten voorkomen.

De 98 overblijvende contracten noemen kopers uit andere steden die zich op de Antwerpse markt kwamen bevoorraden. Uit welke plaatsen waren zij afkomstig? In de eerste plaats uit Bergen-op-Zoom. De geschiedenis van de meekrap in die stad is onderzocht[35]; ons ontbreekt echter een studie over handel en verbruik van weed daar. Zonder op een eventueel onderzoek te willen vooruitlopen lijkt ons de meekraphandel daar toch van meer belang te zijn geweest. Alleszins zijn er Bergenaars die zich te Antwerpen in wede kwamen bevoorraden. Zij komen in 29 contracten voor, gevolgd door mensen uit Herentals (28 contracten), Lierenaars (11 contracten) en inwoners van Geel (7 contracten). De drie laatstgenoemde plaatsen zijn kleinere Brabantse draperiesteden in de buurt van Antwerpen. Zowel Herentals als Lier en Geel behoorden tot Kempense centra waar de lakennijverheid sedert de tweede helft van de veertiende eeuw een merkwaardige opgang kende[36]. Kopers uit deze steden zijn vrijwel altijd ververs (in Bergen-op-Zoom, 28 op 29, in Lier, 10 op 11 en in Geel, 7 op 7; alleen betreffende Herentals werden slechts 12 ververs

33. Ververij 'Den Pas' aan de Melkbrug, 1462, SAA, SR 64, 193v°; 1464, *ibidem*, SR 67, 137r°; 1470, *ibidem*, SR 76, 420r°; 1479, *ibidem*, SR 95, 249r°. Ververij 'De drie Coningen', buiten de Koepoort, 1474, *ibidem*, SR 83, 176v°; 1478, *ibidem*, SR 94, 224r°. Een eeuw later, in 1572, is hier nog steeds een ververij gevestigd, cf. A.K.L. Thijs, 'Bronnen voor de nijverheids- en familiegeschiedenis. De Antwerpse lakenververs 1563-1583', *Vlaamse Stam*, V (1969) 46. Ververij 'De Colve', buiten de Koepoort, 1455, *ibidem*, SR 50, 395v°. Ververij 'Coelne', buiten de Koepoort, 1462, *ibidem*, SR 64, 185r°. Ververij 'Den Eenhoren', buiten de Koepoort, 1473, *ibidem*, SR 82, 267v°-268r°; 1473, *ibidem*, SR 82, 298r°. Ververij buiten de Koepoort, 1440, *ibidem*, SR 28, 57v°. Ververij buiten de Koepoort, 1431, *ibidem*, SR 17, 96r°. Ververij op de Voldersvest, hoek Keizerstraat, 1473, *ibidem*, SR 83, 111 r°. Ververij op de Rui bij de Koepoort, 1457, *ibidem* SR 54. 31°. Ververij 'Leeuwensteyne' aan de Goddaert, 1456, *ibidem*, SR 52, 189r°; 1462, *ibidem*, SR 64, 231r°-v°. Ververij buiten de Koepoort bij de straat naar den Dries, 1464, *ibidem*, SR 67, 135v°. Ververij buiten de binnenste Kipdorppoort op de vest naar de St.-Kathelijnepoort, grenzend aan de Kipdorpstraat, 1465, *ibidem*, SR 68, 90v°.

34. Cf. Thijs, 'De Antwerpse lakenververs', 37-46; *idem*, 'Antwerpse ververs uit Rijsel (16e eeuw)', *Vlaamse Stam*, V (1969) 125-135.

35. C. Slootmans, 'Meekraphandel op de jaarmarkten van Bergen-op-Zoom', *De Ghulden Roos*, XVIII (1958).

36. H. van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy* (*fourteenth-sixteenth Centuries*), II ('s-Gravenhage, 1963) 10.

op 28 kopers teruggevonden; het wil ons evenwel voorkomen dat het toevallig ontbreken van de beroepsopgave dit cijfer sterk heeft beïnvloed). Andere kopers van wede te Antwerpen kwamen uit Goes met 6 contracten waarvan 3 van ververs, en uit Middelburg met 4 contracten waarvan 3 met de in die stad residerende Schotse koopman Robert Colden als koper. De aantrekkingskracht van de Antwerpse markt op dit terrein komt verder tot uiting door de aanwezigheid van kopers uit Hulst (2 contracten) en verder telkens met één vermelding uit Brussel, Gent, Harderwijk, Mechelen, Rotterdam, Temse en Hage[37].

Het is beslist onmogelijk zich een idee te vormen van het volume van de wedeimport in het vijftiende-eeuwse Antwerpen. Het lijdt immers geen twijfel dat ook niet-geregistreerde partijen werden ingevoerd. Zelfs aan de hand van de hier besproken contracten blijft een taxatie van kwantiteiten uiterst moeilijk omdat in vele gevallen vermelding van de hoeveelheid ontbreekt. In geval van opgave werd de kwantiteit aan wede in de hier behandelde contracten uitgedrukt in kuipen. Als kleinere maat werd ook wel het vat of de ton vermeld[38]. Het vat (ton) is een verpakkingseenheid zodat geen precieze inhoud kan worden berekend[39]. De kuip is de recipiënt die zich in de ververij bevindt en die eveneens van atelier tot atelier verschillende inhouden kan vertonen. Een exacte constante verhouding tussen kuip en vat bestaat bijgevolg niet. Wel hebben wij getracht een aproximatieve relatie tussen beide te berekenen[40].

De baal hebben wij als verpakkingseenheid voor wede in de opgespoorde contrac-

37. Vermoedelijk Hage bij Roosendaal. Mogelijk de residentie of Ter Hage in Zeeuws-Vlaanderen.
38. Slechts in twee gevallen wordt de kwantiteit uitgedrukt in pijpen wede, SAA, SR 31, 98v^{o} en SR 56, 19v^{o}. Doorgaans stelt men de pijp, een langwerpig houten recipiënt, gelijk aan ½ vat. Cf. H. Doursther, *Dictionnaire universel des poids et mesures anciens et modernes* (Amsterdam, 1965) 430 vlg.
39. In Bordeaux weegt 1 ton wede 600 kg, in Nantes slechts 150 kg., *ibidem*, 556.
40. In een contract van 1438 (SAA, SR 25, 520v^{o}) kosten 71 kuipen en 1 vat wede 854 Rijnsgulden, terwijl de prijs van 1 kuip op 12 Rijnsgulden wordt vastgesteld. Een eenvoudige berekening toont aan dat de 71 kuipen kosten: 71 × 12 Rijnsgulden = 852 Rijnsgulden. Van de 854 Rijnsgulden blijven er bijgevolg 2 Rijnsgulden over, zijnde de prijs van 1 vat. De prijs, zowel van de kuip als van het vat, in een en hetzelfde contract, is dus gekend, nl. 12 Rijnsgulden voor 1 kuip en 2 Rijnsgulden voor 1 vat, of een verhouding 6:1. De kuip kan in dit voorbeeld dus 6 vaten bevatten.

    In een contract van 1473 (*ibidem*, SR 81, 233r^{o}) kosten 22 kuipen en 3 vaten wede 249 Rijnsgulden 15 stuiver. De koers van de Rijnsgulden, zoals vastgesteld in dit contract, bedraagt 20 stuiver. Vijftien stuiver zijn hier dus gelijk aan 0,75 Rijnsgulden, zodat de totale prijs 249¾ Rijnsgulden beloopt. Volgens een bepaling van het contract wordt de prijs van de kuip op 11 Rijnsgulden vastgesteld. Bijgevolg kosten 22 kuipen wede: 22 × 11 Rijnsgulden = 242 Rijnsgulden. Drie vaten wede kosten: (249,75 - 242) Rijnsgulden = 7,75 Rijnsgulden. Eén vat wede kost: 7,75 Rijnsgulden / 3 = 2,58.. Rijnsgulden. De verhouding kuip: vat = 11:2,58. Hieruit volgt dat 1 kuip ca. 4 vaten kan bevatten.

ten niet ontmoet. In de zestiende eeuw evenwel gingen er te Antwerpen 8 balen in een ton[41]. Dit stemt verder overeen met teksten door Sneller en Unger gepubliceerd[42]. In het zestiende-eeuwse Engeland daarentegen gingen er slechts 5 balen Toulouser pastel van 200 pond in 1 ton[43]. Maar wat de Nederlanden betreft mag men dus wel de baal op ⅛ ton stellen. Rekening houdend met onze berekeningen betreffende de verhouding kuip-vat, waarbij de inhoud van de kuip op 4 à 6 vaten werd gesteld, gemiddeld 5 vaten, kan 1 kuip 5 × 8 of gemiddeld 40 balen wede bevatten. Resumerend komen we dan tot volgende aproximatieve verhoudingen tussen kuip, vat en baal:

1 kuip = 5 vaten of tonnen = 40 balen.

1 ton of vat = 8 balen = □ kuip.

1 baal = ⅛ ton = 1/40 kuip.

Hoger werd gesteld dat de grootte van de weedinvoer in het vijftiende-eeuwse Antwerpen bezwaarlijk kon worden vastgesteld. Wij moeten ons tevreden stellen met de contracten die voorhanden zijn. Van de 206 wedecontracten werd slechts in 60 de kwantiteit aan wede in kuipen uitgedrukt. Wanneer men het aantal kuipen samentelt bekomt men 1.699 kuipen of gemiddeld 28 kuipen per contract. Op 206 contracten zou dit bij eenzelfde gemiddelde 5.833 kuipen opleveren, of gezien voor de periode van 87 jaar, 67 kuipen per jaar.

Voor twee jaren is het mogelijk gebleken de import uit de contracten te berekenen. Men verwarre deze niet met de reële jaarlijkse invoer, die ongetwijfeld hoger ligt. In 1450 werden 115 kuipen geïmporteerd of 23 kuipen per transactie. In 1443 werden 7 wede contracten voor de schepenbank geregistreerd. Van 6 is de hoeveelheid wede in kuipen aangegeven, nl. 25 + 30 + 50 + 12 + 45 + 18 = 180 kuipen, gemiddeld 30 kuipen per contract. De zevende minuut van de schepenbrief vermeldt een aankoop van wede ten bedrage van 675 Rijnsgulden. Dit kan overeenstemmen met ca. 42 kuipen[44]. De totale weedinvoer in 1443 bedraagt dan 180 + 42 = 222 kuipen weed. De metrieke waarde van de kuipinhoud wordt volgens Joris[45] gesteld op 280 à 300 kg. blijkens een passage in Pegolotti's[46] *Pratica della Mercatura*. Hier is echter enig voorbehoud gewettigd. Pegolotti verbleef wel gedurende korte tijd te Antwerpen maar is geen tijdgenoot. Hij schreef omstreeks 1342, en het type van ververs-

41. Craeybeckx, *Un grand commerce*, 145, noot 282.
42. Sneller en Unger, *Handel met Frankrijk*, nrs. 462(1502)-463(1502): 8 balen wede = 1 ton; nrs. 404(1494), 457(1502): 7½ balen wede = 1 ton. Geciteerd door Craeybeckx, *Un grand commerce*, 145, noot 282; W.S. Unger, *De tol van Iersekeroord. Documenten en rekeningen 1321-1572*. RGP, Kleine Serie XXIX ('s-Gravenhage, 1939) 123(1520).
43. T.S. Willan, *A Tudor Book of Rates* (Manchester, 1962) 64.
44. 1 kuip gerekend à 16 Rijnsgulden, een normale prijs.
45. A. Joris, 'Les moulins à guède dans le comté de Namur pendant la seconde moitié du XIIIe siècle', *Le Moyen Age*, LXV (1959) 269-270.
46. F. Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, A. Evans, ed. (Cambridge, Mass., 1936) 238. Geciteerd bij Joris, 'Les moulins à guède', 269, noot 68.

kuip dat hem voor ogen stond is dat van Brugge, wat niet noodzakelijk met het Antwerpse overeenstemt.

Bij gebrek aan beter vergelijkingsmateriaal aanvaarden we noodgedwongen een kuipinhoud van 300 kg. Volgens de verhoudingen, hoger berekend, weegt 1 vat dan 60 kg., wat aanvaardbaar is met het oog op manipulatie. De baal weegt dan ca. 7 kg. De jaarlijkse aanvoer, geregistreerd voor de stadsschepenen, beliep dan in 1443: 222 kuipen à 300 kg. = 66.600 kg. en in 1450: 115 kuipen à 300 kg. = 34.500 kg. In balen geeft dat, de kuip gerekend à 40 balen, 8.080 balen in 1443 en 4.600 balen in 1450. Wanneer we deze cijfers, die alleen de geregistreerde weedimport betreffen, gaan vergelijken met de 40.000 balen die volgens Guiccardini in de zestiende eeuw jaarlijks te Antwerpen werden ingevoerd[47.], dan ligt de zestiende-eeuwse import van 5 tot 9 maal hoger, een verhouding die wel aannemelijk is maar helaas niet controleerbaar. Het is bekend dat de Grote Watertol voor de periode 1445-1450 verpacht werd voor 206.400 gro. Vl. en dat in het midden van de zestiende eeuw de ontvangsten 905.615 gro. Vl.[48.] beliepen wat een verviervoudiging betekent. Er zij nochtans opgemerkt dat de collecte van 1445-1450 niet gekend is, zodat ook aan deze vergelijking wat schort.

Wij willen met nadruk onderlijnen dat voornoemde gegevens slechts bepaalde aanwijzingen kunnen opleveren. Te veel elementen in onze berekeningen missen een stevige basis, zodat het nodige voorbehoud dient te worden gemaakt. Wij hebben nochtans gemeend de lezer deze cijfers niet te mogen onthouden.

Wat de aanvoerwegen betreft werd weed uit het Rijnland over de landweg naar Antwerpen gebracht en dat zal ook wel voor het Haspengouwse produkt het geval zijn geweest. De wede uit Noord-Frankrijk kwam langs de waterweg en hier ligt ons inziens een verklaring voor de grotere partijen per contract uit dit gebied verstuurd. Een schipper van Gent getuigde in 1432 dat hij sedert 35 jaar, dat is dus van voor de eeuwwisseling, naar Antwerpen voer met koren en wede hem toevertrouwd door kooplui van Bethune, Valencijn, Rijsel, Doornik en andere niet gespecificeerde steden[49.]. In het fragmentaire toltarief van Iersekeroord van oktober 1444 moest wede worden ingeklaard à 8 gro. per vat, die van Amiens à 12 gro. per vat[50.]. Antwerpse schepen voeren in die tijd geregeld naar de Somme en het is niet onwaarschijnlijk dat wede tot hun retourvracht behoorde.

Anderzijds verscheepte men wede die te Antwerpen verhandeld was over de Schelde-Honte zeewaarts. Ook hiervan treft men in de tolrekeningen van Iersekeroord,

47. Dit cijfer zou op de periode na 1560 betrekking hebben: Coornaert, *Les Français*, II, 104, noot 6.
48. Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market*, I, 512, 516.
49. Proces tusschen Antwerpen, Brussel en Mechelen - Stapel van zouten, visch, haver, enz., 1432, SAA, tolkamer 584, 245r°. Getuigenis van Lauwerijs van der Eeke, ca. 50 jaar oud, schipper van Gent.
50. Unger, *De tol van Iersekeroord*, 11.

zij het sporadisch, sporen aan, onder meer in 1418. Een schipper van Brugge heeft dan 16 kuipen wede aan boord die te Antwerpen in de Pinksterjaarmarkt werden geladen[51]. Ook ging Rijnlandse wede over Antwerpen naar Engeland. In 1466 bevrachtten drie Keulse kooplieden 9 vaten wede en ander goed op een schip van Bergen-op-Zoom. De lading werd te Antwerpen, tijdens de Pinksterjaarmarkt aan boord genomen met bestemming Colchester. Daar leed het vaartuig schipbreuk en de goederen spoelden aan op Sheppey[52].

In Antwerpen werd de wede gemeten door de vrije turfdragers en door de onvrije buideldragers in de stad vervoerd. Dezen kregen in 1447 monopolie voor transport van turf en houtskool, in bijkomende orde van wede, een toestand die tot het begin van de zestiende eeuw onveranderd zou blijven[53]. De correlatie turfdragers-ververs kan worden verklaard door het grote turfverbruik van de ververs voor het heten van hun ketels. Tot zover de wedehandel.

Wat nu de meekrap betreft valt in eerste instantie het kleiner aantal contracten op, slechts 85 tegenover 206 voor wede. Een verklaring ligt voor de hand: vele lakens kregen eerst een blauwe grondkleur. Ook waren blauw en zwart de meest gewilde kleuren, onder andere bij de geestelijken, voor rouwkledeeren, en ook bij het gewone volk, zodat er meer vraag was naar de blauwe verfstof wede dan naar de rode meekrap.

Wie kwam de mede op de Antwerpse markt te koop stellen? Het is bekend dat Zeeland in de vijftiende eeuw en ook nog lange tijd daarna het belangrijkste teeltgebied in Europa is geweest, met Zierikzee als grote markt. Men mag dus geredelijk verwachten dat heel wat Zeeuwen als verkopers fungeerden. Dat is echter in veel geringere mate het geval dan men zou vermoeden, zoals uit de volgende tabel blijkt.

Uit het cijfermateriaal van tabel II kan men aflezen dat een grote meerderheid van 58 verkopers op 85 alvast van niet-Zeeuwse origine was, nl. 28 Antwerpenaars, 22 Bergenaars en 8 mensen van Lillo. Verkopers uit Chaam, Halsteren en Steenbergen brengen het aantal verkopers uit het oude hertogdom op 61. Het aantal Zeeuwse verkopers, met mensen van Reimerswaal, Goes, Tholen, Schakerlo, Zierikzee, Middelburg, Kortgene, Biezelinge, Crompvliet en Emelissen, bedraagt slechts 14. Verder zijn er 2 Vlamingen uit de Vier-Ambachten.

De Antwerpse verkopers van mede of meekrap waren over het algemeen kooplieden. Waarschijnlijk kwamen hun produkten uit de Antwerpse polders. Ook Bergen-op-Zoom lag, nog meer dan Antwerpen, temidden van meekrapcultures.

51. *Ibidem*, 199.
52. H.J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*, I, RGP, Grote Serie LXVI ('s-Gravenhage, 1928) nr. 1. 558.
53. Prims, *Turfdragersambacht*, xi, 81-82.

Tabel II. Geografische verdeling van de kopers en verkopers van 85 medecontracten, verleden voor schepenen van Antwerpen, 1405-1480.

	KOPERS									
	Antwerpen	Antwerpen-Leuven	Bergen-op-Zoom	Bergen-op-Zoom Nieuwland	Breda	Biervliet	Düren	Engela
VERKOPERS								
Antwerpen	18	1	1	1	1			
Antwerpen-Leuven								1
Bergen-op-Zoom	11		5				1	
Bergen-op-Zoom Nieuwland								
Gent	1							
Grimbergen	1							
Frankrijk	1							
Engeland	1							
Geraardsbergen	2							
Hamme	1							
Hulst	1							
Kortrijk			1					
Land van Cadzand			1					
Lillo			4			4		
Mechelen								
Middelburg	1							
Nederland	1		2					
Stabroek	1							
Steenbergen	1							
Tienen	2							
Zeeuws-Vlaanderen	1							
Onbekend	1							
	45	1	14	1	1	4	1	1

De sterke aanwezigheid van inwoners uit de Zoomstad ligt dan ook voor de hand. Deze gedachte geldt ook voor Lillo, in de Antwerpse polders gelegen[54].

Inzake aankoop van meekrap waren de Antwerpenaars de actiefsten. In deze 85

54. R. Havermans, 'Historisch-geografische sprokkelingen uit het Antwerpse polderland', LX, 'De meekrapstoven in onze polder' (s.l., 1967) 1.208-1.220, getypte documenttiemappen in SAA, Archieven van polders, nr. 276.

contracten traden zij niet minder dan 45 maal als koper op. Naast kooplui waren het voornamelijk ambachtslui uit de textielbranche die zich van mede voorzagen, (linnenwevers, droogscheerders en wolwevers). Opvallend is het ontbreken van ververs[55]. De weedverwerkende ververs, met andere woorden de blauwververs, kwamen in deze contracten niet voor. Blijkbaar was de scheiding tussen blauw- en roodververs reeds een feit geworden en was de Antwerpse ververij vooral op het blauwverven gericht.

Naar de gewoonte van de tijd zijn ook lieden die ogenschijnlijk niets met deze meekraphandel te maken hebben wel eens opkoper van een partijtje. Dat geldt bijvoorbeeld voor een korenkoper, een smid, een smoutslager en een schipper. Van de andere Brabantse steden trad Bergen-op-Zoom ook hier sterk op de voorgrond met 14 kopers. De andere plaatsen (en we denken aan de kleinere draperiesteden zoals Herentals, Lier en Geel, die voor de wedehandel sterke commerciële bindingen met Antwerpen hadden) kwamen hier bijna niet aan bod. Er waren slechts 2 kopers uit Herentals. Verder was er 1 uit Turnhout (samen met een Akenaar), 1 uit Pulle, Breda, Kapellen, 1 uit Leuven (samen met een Antwerpenaar), en 3 uit Lillo. De ververs uit de Kempen, indien zij veel rode verfstoffen verbruikten, betrokken deze blijkbaar niet over Antwerpen, en evenmin over Bergen-op-Zoom[56].

Als schakel met het binnenland schijnt de rol van Antwerpen op dit gebied weinig belangrijk. Het aantal kopers van meekrap afkomstig uit verder afgelegen streken is zeer gering: er waren 3 Keulenaars en telkens 1 koper uit Düren en uit Hoei. Verder waren er 4 uit Biervliet en 1 uit Reimerswaal en uit Nieuwenlande in Zeeland, en verder nog 2 niet identificeerbaren. Tenslotte waren er 3 Engelsen die te Antwerpen meekrap kwamen opkopen. Engeland was in de vijftiende eeuw een grote importeur van Zeeuwse meekrap. Tijdens zes maanden van 1450 werden 409 balen mede uit de Nederlanden in Engeland aan wal gezet[57]. Van dit totaal werden 46 balen of 11% uit Antwerpse schepen gelost[58]. Tijdens de eerste acht maanden van 1446 werden er 588½ baal ingevoerd, waarvan 49 balen of bijna 8% aan boord van Antwerpse vaartuigen. Hier dient echter opgemerkt dat de kwantiteit door de Antwerpenaars in hun thuishaven geladen niet kan worden vastgesteld.

Het is vast niet uitgesloten dat een deel van dit volume door de Antwerpenaars op de Walcherse rede werd geladen. Ook in Bergen-op-Zoom namen Antwerpse vaartuigen mede in hun ruim en wel met Franse bestemming. In 1483 voerde de Antwerpse schipper Luyc Contman, voor rekening van een Antwerpenaar en van

55. Slechts één Antwerpse verver, Jacob Vrient.
56. Slootmans, 'Meekraphandel'.
57. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre*, 234.
58. G. Asaert, *De Antwerpse scheepvaart in de XVe eeuw. Bijdrage tot de ekonomische geschiedenis van de stad Antwerpen*, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XXXV, nr. 72 (Brussel, 1973) 265-266.

een poorter van Reimerswaal onder meer 22 balen mede naar Rouen[59]. In 1489 lichtte de Antwerpse schipper Gielis Dijcstraet te Bergen-op-Zoom het anker om mede naar de Somme te transporteren[60].

Dat ook van Antwerpen uit dergelijke transporten bestonden blijkt uit een stuk van 1407. Jean Bonnier, factor van de Bretonse koopman Michel Dutot, kocht op de Antwerpse jaarmarkt 24 balen mede die hij langs de waterweg naar het Zwin zond, met de bedoeling deze partij vervolgens over land naar het hertogdom (Bretagne) te laten voeren[61].

Voor de invoer van meekrap geldt dezelfde opmerking als voor de wedeimport: het is onmogelijk de omvang te berekenen. Meer dan waarschijnlijk ligt het aandeel van de niet-geregistreerde handel hier hoger dan bij de weed. De cultuurgebieden bevonden zich immers veel dichter bij en zelfs onder de muren van de stad wat tot gevolg had dat de noodzaak om contracten op te stellen niet zo dwingend was.

Bij de levering van mede en meekrap wordt het volume uitgedrukt hetzij in gewichtsponden, hetzij in de verpakkingseenheden vat en baal. Het gewicht per vat en per baal kan worden berekend[62]. Wij zouden durven voorop zetten dat er ca. 40 vaten in een baal mede gaan en dat een vat ongeveer 18 pond weegt.

59. 11 mei 1483, Stadsarchief Bergen-op-Zoom, R 391, 133v^{o}.
60. 27 december 1489, Slootmans, 'Meekraphandel', 60.
61. H. Touchard, *Le commerce maritime breton à la fin du moyen âge* (Parijs, 1967) 149.
62. Mede kost per vat 24 à 29 gro. Vl., zijnde de laagste en hoogste prijs die werd teruggevonden. Dit vertegenwoordigt een gemiddelde van 26½ gro. Vl. per vat. Honderd pond mede kost 114 à 180 gro. Vl. Het is mogelijk maar niet zeker dat de medeprijs per 100 pond iets goedkoper uitvalt. Honderd pond mede gaan dus in 147 / 26,5 = 5 à 6 vaten. Het gewicht van 1 vat bedraagt bijgevolg: 100 pond / 5 à 6 = ca. 18 pond. Via 2 contracten is het mogelijk bij benadering het gewicht van een baal mede te berekenen. In 1471 wegen 7 balen 5.152 pond. Een baal weegt dus 5.152 pond / 7 = 736 pond (SAA, SR 79, 114v^{o}). In een tweede contract van hetzelfde jaar kosten 7 balen 32 lb. gro. Vl. of 7.680 groten. Hiervan zijn er 6 balen meekrap die 11 s. 6 d. (138 gro.) per 100 pond kosten en 1 baal gewone mede à 9 s. 6 d. (114 gro.) per 100 pond (SAA, SR 80, 32r^{o}). In de 7.680 gro. van de totale som gaan 138 gro. × 48 = 6.524 gro. en 114 gro. × 8 = 912 gro. of samen 7.436 gro., met een overschot van 244 gro. De verhouding tussen beide soorten verfstof 6:1 wordt dus 4.800:800, of 5.600 pond voor 7 balen. Per baal bekomen we dan een gewicht van 800 pond. Dit is een cijfer dat ook door H.J. Smit wordt opgegeven. (Smit, *Bronnen handel met Engeland*, *Schotland en Ierland*, nrs. 1.889, 1.794. Hier ook 1.000 pond Bergens gewicht.) Bij A. Schulte wegen 4 balen 3.066 pond in 1478, of 766,5 pond per baal (*Geschichte der grossen Ravensburger Handelsgesellschaft*, II (Wiesbaden, 1964), 149). Rekening houdend met de twee door ons berekende gevallen, 736 en 800 pond opleverend voor 1 baal mede (meekrap) en het vat gerekend à 18 pond, gaan er 40 à 44 vaten in één baal. Dit resultaat kan enigszins worden gecontroleerd door de gemiddelde prijzen van 1 vat mede en 1 baal mede met elkaar te vergelijken. Mede kost per baal van 576 gro. Vl. tot 1.476 gro. Vl., dit is een gemiddelde van 1.026 gro. Vl., Als we dit delen door de gemiddelde prijs van 1 vat, nl. 26 gro. Vl., dan bekomen we als quotient 39. Deze oplossing is aanvaardbaar rekening houdend met de onvolkomen gegevens waarover we beschikken.

Een belangrijk punt dat tot dusver onbesproken bleef is de spreiding van de contracten in de tijd, zowel voor wede, als voor meekrap. De 291 contracten inzake kleurstoffen (wede 206, mede 85) zijn het resultaat van een onderzoek dat zich over een periode van 87 jaar uitstrekt (1394-1480). De bron waaruit werd geput bleef voor genoemde periode nagenoeg volledig bewaard[63]. Bij gelijke spreiding zou ieder jaar slechts ca. 3 contracten opleveren. In werkelijkheid zijn er periodes, vooral in het begin van de vijftiende eeuw, waarin geen wede- of meekrapcontracten werden afgesloten, andere jaren zoals 1442 en 1459 geven pieken van 13 contracten[64]. Omdat deze cijfers weinig verhelderend zijn hebben wij de contracten per decennium gegroepeerd. Dit geeft volgend beeld:

Decennium	**Wede**	**Mede**	**Totaal:**
ante 1401	1	-	1
1401-1410	9	2	11
1411-1420	5	-	5
1421-1430	6	4	10
1431-1440	14	7	21
1441-1450	52	9	61
1451-1460	62	19	81
1461-1470	32	22	54
1471-1480	25	22	47
	206	85	291

Uit deze optelling kan blijken dat na een zeer bescheiden begin een toename van het totaal aantal contracten kan worden vastgesteld tijdens de dertiger jaren. Na 1440 worden hoge cijfers geboekt met een hoogtepunt in de vijftiger jaren. Daarna grijpt een langzame teruggang plaats. Van de 291 contracten werden er 243 (83%) na 1440 afgesloten. De sterke toename van de wedecontracten gebeurt 10 jaar vroeger dan bij de medecontracten. Na 1460 vallen de wedecontracten sterk terug terwijl de mede op het bereikte niveau blijft. De algemene terugloop van het aantal contracten is dan ook uitsluitend aan de daling van de wedecontracten te wijten. In tabellen III en V werd dit cijfermateriaal grondiger ontleed.

De Rijnlandse wede onderging een sterke stimulans na 1440 maar kende reeds 10 jaar later een langzame achteruitgang. De ‘Franse’ wedecontracten komen alleen in 1451-1460 in noemenswaardige hoeveelheden voor en beïnvloeden dan sterk het hoge totaalcijfer. Ook de Haspengouwse wede bleek in voornoemd decennium bijzonder in trek. Men zou kunnen stellen dat Antwerpen hoofdzakelijk Rijnlandse wede heeft afgenomen maar in 1451-1460 ook op de twee andere teelt-

63. Behalve enkele lacunes in de eerste twee registers over de periode 1400-1408.
64. 11 wede, 2 mede in 1442; 10 wede, 3 mede in 1459.

Tabel III. Wedecontracten afgesloten voor schepenen van Antwerpen verdeling van de verkoopcontracten per decennium.

VERKOPERS

	Duitsland (Rijnland)											**Frankrijk**			
	Aken	**Bergheim**	**Betbaer**	**Düren**	**Grevenbroich**	**Gulik**	**Kaster**	**Keulen**	**Pier**	**Totaal**	**Amiens**	**Dowaai**	**Kamerijk**	**Pa**
[illegible]														
[illegible]														
[illegible]				1			3	1		5				
[illegible]		2		1				2		5				
[illegible]								3		3				1
[illegible]	2			1			1	2		6	2			
[illegible]	5			8				26	1	40				
[illegible]	13	7		5	1		3		6		35	1	1	6
[illegible]	7	8		2			3		3		23			
[illegible]	11	5	1	1							18			1
	38	22	1	19	1		6	4	43	1	135	3	1	7

Tabel V. Medecontracten afgesloten voor schepenen van Antwerpen. verdeling van de verkoopcontracten per decennium.

	Brabant										Vlaanderen			Zeeland			
	A						Halsteren	Lillo	Steenbergen	Totaal	Hulst	Lamswaarde	Totaal	Biezelinge	Crompvliet	Emelissen	
4	1									1							
4																	
4	1							2		3				1			
4	1							5		6							
4	2		4							6		1	1				
4	12	1	3					1		17							
4	7		9		1				1	18	1		1		1		
4	4		6	1						11							1
	28	1	22	1	1			8	1	62	1	1	2	1	1		1

gebieden een beroep heeft gedaan. Was dit een periode van grote vraag naar wede? Om dit probleem te beantwoorden dient onderzocht of in die jaren veel ongeverfd laken op de Antwerpse markt werd ingevoerd. De vijftiger jaren van de vijftiende eeuw zijn alleszins gunstig geweest voor de Antwerpse lakenbereiding. Rond die tijd schijnt deze nijverheid definitief op gang te zijn gekomen. Volgens W. Brulez staat de opgang wellicht in verband met de achteruitgang van de Engelse lakenuitvoer naar de Baltische zee en de groei van de export naar de Nederlanden in de vijftiende eeuw; naar de Oostzee werd immers vooral laken in Engeland geverfd uitgevoerd, naar de Nederlanden ongeverfd laken[65]. Reeds in het begin van de veertiger jaren had men de crisis van 1437-1438 overwonnen[66]. De betrekkingen met Engeland, die na het Anglo-Bourgondisch conflict op een laag pitje stonden, verbeterden zienderogen. In 1446 werd een bestand met dit koninkrijk afgesloten. Filips de Goede verleende de Engelse koopman belangrijke privileges die door de stad werden bevestigd[67]. Naast enkele ups and downs bracht de oorlog die in het begin van de vijftiger jaren in Vlaanderen woedde de Antwerpse lakenbereiding nieuwe voordelen.

De Engelse handel met Antwerpen nam nu sterk toe[68]. Men ging meer wede uit Haspengouw en vooral uit Noord-Frankrijk betrekken. Voor Picardië en Amiens was dit een goede oplossing. De wedehandelaars van Amiens zagen immers hun handel met Engeland wegkwijnen en grepen de gelegenheid aan om op de Brabantse jaarmarkten nieuwe contacten te leggen[69]. Deze voorspoedige periode werd bruusk beëindigd door het hertogelijk verbod op de Engelse lakeninvoer van 26 oktober 1464[70]. De hieropvolgende verplaatsing van de Engelse lakenstapel naar Utrecht was voor de Scheldestad een zware slag. De aankoop van wede daalde nu gevoelig. Van 1460 tot 1464 werden nog 31 contracten inzake wedeaankoop afgesloten. In de even lange periode van 1465 tot 1469 werden slechts 5 contracten opgemaakt. De politieke ontwikkeling van de zeventiger jaren met grote moeilijkheden tussen Karel de Stoute en Lodewijk XI van Frankrijk zouden een herstel van de Noord-Franse wedeïmport verhinderen[71]. Daarna zou de Toulouser pastel ook de Antwerpse markt overstromen.

De import van meekrap gebeurde uit Bourgondische landen zodat buitenlandse faktoren niet rechtstreeks deze cijfers hebben beïnvloed. De schommelingen zijn

65. W. Brulez, 'Engels laken in Vlaanderen in de 14e en 15e eeuw', *Handelingen van het Genootschap 'Société d'Emulation' te Brugge*, CVIII (1971) 21-22, noot 56.
66. Hierover Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market*, II, 45-49.
67. F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VI (Antwerpen, 1936) 1, 125.
68. *Ibidem* (1937) 2, 159.
69. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre*, 235.
70. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VI, 2, 163.
71. Reeds in 1470 confisceerden Karel de Stoute en Lodewijk XI wederkerig de goederen van hun kooplieden. Coornaert, *Les Français*, 80.

hier dan ook minder opzienbarend. Onrechtstreeks ligt natuurlijk ook hier de bloei van de lakennijverheid aan de basis. Slechts na 1470 werd de mede, tot dan hoofdzakelijk uit Brabantse gebieden betrokken, voor een belangrijk deel met mede van Zeeuwse herkomst aangevuld.

Als besluit kan worden vooropgezet dat de Antwerpse markt van de vijftiende eeuw een handel in kleurstoffen heeft gekend waarvan de sporen dank zij het schepenenprotocol tot ons zijn gekomen. Twee kleurstoffen kwamen aan bod, mede-meekrap en de meer belangrijke wede.

De wedeïnvoer vertoont interregionale aspecten. Vooral Rijnlandse wedehandelaars kwamen hun produkten te Antwerpen verkopen, subsidiair ook mensen uit het Franse noorden en uit Haspengouw, deze laatsten slechts in tijden van grote vraag naar blauwe kleurstof. De medeïnvoer heeft meer regionale karaktertrekken en kwam uit de omgeving van de Scheldestad, tijdens de zeventiger jaren meer en meer uit het belangrijkste Europese teeltgebied Zeeland.

Van deze kleurstoffen werd wede ter plaatse verbruikt, ten dele ook naar Bergenop-Zoom en de kleinere draperiesteden van de Kempen getransiteerd. Meekrap werd niet door de Antwerpse ververs verbruikt, althans blijkt dit niet uit de geregistreerde partijen. Wel was er een grote export van mede naar Engeland waaraan Antwerpse vaartuigen hun medewerking hebben verleend. Deze export ging echter vermoedelijk slechts voor een deel over de Antwerpse markt. Tenslotte is het opvallend dat wede- en meekraphandel twee duidelijk van elkaar gescheiden sectoren zijn. Het is uitzonderlijk dat een koper van wede ook meekrap kocht en omgekeerd.

De hier gepubliceerde resultaten, aan de hand van Antwerpse schepenregisters verkregen, kunnen, hoe onvolkomen zij ook mogen zijn, toch enig inzicht verschaffen in een tak van de oude textielindustrie zoals die zich op de Antwerpse markt van de vijftiende eeuw heeft ontwikkeld. Zij kunnen aantonen dat een in hoofdzaak kwalitatieve bron als het schepenenprotocol, mits voorzichtig gebruikt, toch kwantitatieve bruikbaarheid kan bieden. En precies aan kwantitatieve gegevens heeft de laat-middeleeuwse economische geschiedenis een groot gebrek.

Tabel IV. Namenlijst van wedeverkopers verschenen voor de Antwerpse schepenbank (1394-1480)

Aken

H. Gartswilre, koopman	1446-1473[1.]	Adam Munten	1438-1451
J. Gartswilre	1465	Kerstiaen Schauterneel	1438-1441
J. der Guelen	1461-1463	Aert 's Wilders	1457
P. van Kelmis al. Gartswilre	1460-1478		

Amiens

1. De jaartallen zijn de uiterste data van vermelding in de schepenregisters.

Math. de Jouen, koopman	1438	J. van Mornillet, koopman	1432
Thomaes de Jouen, koopman	1438	Mottijn, koopman	1457

Antwerpen

Aerd van Corpt, wolwever	1441	W. Mengiaert	1439
Jac. van der Heyden	1446	Wr. Michiels, koopman	1458
Joes Knuys	1462-1469	J. van de Putte, wisselaar	1454-1460
J. van den Lare	1442-1443	J. van Rode	1452
Rogier van Lippeloe, koopman	1454-1473		

Bergheim

Kerstiaen van Haesten, koopman	1456-1476	J. de Monic	1411-1418
P. van Haesten, koopman, vader van Kerstiaen	1456-1465		

Betbaer

Hm. Hengxt	1475	P. Kerstken	1475

Doornik

Johan Verseloos, koopman	1464

Dowaai

Jacques de Hordayng al. Villette, koopman	1459

Düren

H. Gartswilre, koopman[2.]	1442-1444	H. Rootkanne, koopman	1435-1450
Math. Haer, koopman	1454-1460	J. Rootkanne, koopman, broeder van H.,	1449
W. Hecht	1401		

2. Na 1444 vermeld als koopman van Aken (zie hoger p. 398).

Schijn van der Hugen, koopman	1452	Gheert van Thoorn	1415
		Math. van Thorent	1455
Weerneer Munsterman	1476	J. van Wintere	1466

Goidsenhoven

J. van Haecht	1394

Grevenbroich

Ml. van Glabbach, koopman	1459

Gulik

Aern. van Grevenbroeck, wedekoopman	1462-1464	Math. Haer[3.]	1451
		J. Puys, koopman	1442-1459

Herentals

Gijsbrecht van Berchem	1423	J. Proeyens	1455
J. van Boekele	1455		

3. Na 1451 vermeld als koopman van Düren (zie hoger).

Kamerijk

Jeronimus Bolengier, koopman	1458-1460	J. Carlier, de kleine, koopman	1458
Amouri Carlier, koopman	1455-1458	Colaert de Hennijn, koopman	1473
J. Carlier, koopman	1457-1458		
		J. de Vryese, boogmaker en koopman	1455-1458

Kaster

H. den Cremer	1434	Jac. van Goch[4.]	1410

Kerkem (Tienen)

W. de Hane	1459

Keulen

Cl. Bernaerts, koopman	1438-1449	Engbrecht van Lich	1436-1458
Adolf van de Bosch	1459	H. van Lich, f. Engbrecht	1458
Coenraet van Casterle	1461	H. van Metorn, koopman	1405
J. van Doren	1457	J. van Ouderdrueels	1442
J. onder Drievoes, koopman	1443	Adr. van Reimerswael	1447
Jac. van Goch	1422	Pauwels Rode	1451-1452
P. van Haesten[5.]	1451-1452	Zweeder van Thoor	1415-1416
J. Knechtken	1423-1443	Cynaert Visser	1459

Maastricht

Gheert Breydels, waard	1473	W. van de Kerchove	1402
J. van der Brichden	1459	Cl. Stoeter	1432

Mechelen

4. In 1422 vermeld als burger van Keulen (zie verder).
5. Na 1452 vermeld als koopman van Bergheim (zie hoger p. 399).

J. de Smit, voerman	1464		

Parijs

Remont Mart, koopman	1426	J. le Mayere, koopman	1426

Pier

J. Roitcanne	1448		

Rijsel

J. Drietssen, koopman	1455	Johan le Duutsche, koopman	1456
J. Donche, koopman	1455	J. Gantoys, koopman	1443

Sint-Truiden

Kerstiaen Clocken, koopman	1450

Valencijn

Symoen Leffaut, koopman	1461

Zoutleeuw

Reynere Bollen	1451-1453	H. van Lijkenrode	1406
Goesem van den Gehuchte	1406	P. van Ransbeke	1451
W. van Ghelmen	1451		

Tabel VI. Namenlijst van meekrapverkopers verschenen voor de Antwerpse schepenbank (1405-1480)

Antwerpen

Adr., f.J. Gielissone	1431[1.]	H. Oele, schipper	1468-1471
Erven Corn. Michielssone, kordewagenkruider	1469	Peter Pot, koopman	1425
		Thomas van Riethoven	1456
Katl. Daens, wed. Math. van der Schueren	1456	W. van Riethoven	1456
		Aerd Schoenhout, koopman	1443
Berwout van der Heyden, droogscheerder	1466	Aern. Tollinc	1405
		Math. de Waeyere	1472
J. Zymoenssone, twijnverver	1468	Wisse Heinricxssone, zouthandelaar	1455-1473
P. van Karrenbroeck, stadssecretaris	1457	H. Zebrechts	1456
Andr. Knobbaert, meersenier	1442-1470		
Laur. Michielssone, smoutslager	1468		

Bergen-op-Zoom

Rombout Aelbrechts	1475	Jac. Loey	1459

1. De jaartallen duiden op de periode van vermelding in de schepenregisters.

Corn. Henricxsone	1471	Cl. Norijs, bontwerker	1471
Joos van der Couveringen	1479	Jac. Norijs	1461-1462
Hm. Haeck	1461	P. Coelgheenensoen	1449-1469
J. Coelgheenensoen	1446-1464	Anthonis Pycolet	1479
J., f. Jac. Janssone	1474	Wr., f. Huyge Bonefaes	1453
Joes Janssone	1461		
Kerstoffel Corneliszone	1461-68		

Biezelinge

P. Willemssone	1428

Chaam

J. Peters	1476

Crompvliet

J. Adriaenssone	1462

Emelissen

Giel. Claussone	1474

Engeland

Eduwaerd Elsmeer	1470

Goes

Corn. Huygensone	1476-1479

Halsteren

H. Heinricxsone	1466

Hulst

Corn. Merten Ghijsbrechtszone	1470

Hulst/Lamswaarde

W. Mijs	1442

Kortgene

W. Huygesone	1478

Lillo

J. de Beste al. Pieterssone	1421-1432	W. Aertssone	1457
Laur., f.J. Neeten	1421-1435	Zeger IJsensone	1431

Maastricht

Gheert Breydels, waard	1471	H. Knijcf	1445

Middelburg

P. Huygsone	1405

Reimerswaal

Corn. Oertssone	1479	Symoen Symoenssone	1473-1474

J. Willemssone, landmeter	1455

Schakerlo

Corn. Lam, f. Giel	1472

Steenbergen

Jac. Boydens	1461

Tholen

Corn. van Dalem	1459	Godt. Hermanszone	1450

Zierikzee

Corn. Lambrechtssone	1480

De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond (ANDB): een succes en zijn verklaring*

Th. van Tijn

De litteratuur over de geschiedenis van onze vakbeweging bestaat voor een belangrijk deel uit gedenkboeken van afzonderlijke bonden, van meer verhalende dan analyserende en verklarende aard. Hoe nuttig en soms voortreffelijk zij ook mogen zijn, het fenomeen van de vakorganisatie wordt daarin te zeer als iets vanzelfsprekends beschouwd: het behoorde er te zijn en zich - zij het met vallen en opstaan - te ontwikkelen, en het was er dus, het viel dus en stond uiteraard weer op, en het ontwikkelde zich natuurlijk. Daarnaast zijn er werken over de geschiedenissen van vakcentralen, die van algemener sociaal-historische vraagstellingen of conclusies uitgaan, maar waarin weer niet veel aandacht kon worden besteed aan de geschiedenis der afzonderlijke bonden.

Het is tijd om wat betreft de vakorganisaties in de afzonderlijke bedrijfstakken te komen tot analyserende en verklarende, dus wetenschappelijke geschiedschrijving en wel door uit te gaan van een weliswaar simpele, maar bij mijn weten nooit bewust naar voren gebrachte probleemstelling, nl. deze: onder welke omstandigheden, door de inwerking van welke factoren kan een vakorganisatie van de grond komen en slagen? De weg naar zulk een wetenschappelijke interpretatie van de vakbondsgeschiedenis is onvermijdelijk die van de *case studies*, die ons moeten veroorloven, voorlopig bij wijze van werkhypothesen, tot generaliseringen te komen. Deze kunnen dan behulpzaam zijn bij het interpreteren van andere gevallen, een proces waarin de aanzetten tot theorievorming opnieuw doorgelicht kunnen worden, gecorrigeerd en verfijnd.

Hieronder volgen de resultaten van één zo'n *case study*, die betreffende de fameuze bond van diamantbewerkers. Concreet zal dus worden nagegaan welke de omstandigheden en factoren waren die het deze bond mogelijk maakten in enkele jaren tijds vrijwel alles te bereiken wat een vakorganisatie binnen het kapitalistische stelsel maar bereiken kan. De terreinen waarop we ons moeten bewegen zijn die van de diamanteconomie - met name de marktverhoudingen - en voorts die van de sociologie en sociale psychologie van de bij de diamanthandel en diamantbewerking betrokken groepen. Uitgaande van dit voorbeeld zal ik trachten te komen tot een beredeneerde catalogus van omstandigheden en factoren, waarop men in het algemeen bij de studie van vakorganisaties zal moeten letten.

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Amersfoort, 21 oktober 1972.

Bij wijze van achtergrond dient eerst zeer in het kort de ontwikkeling van de Amsterdamse diamanthandel en diamantnijverheid te worden geschetst[1]. Omstreeks 1865 mag men het aantal diamantbewerkers in Amsterdam op ca. 1400 schatten, van wie ca. 760 slijpers (inclusief leerlingen) waren, de overigen verstellers, hulpkrachten van de slijpers, en klovers en snijders, die de voorbewerkingen voor het slijpen verrichten[2]. De werkgevers, de juweliers, kochten de ruwe stenen in, gaven het daaraan te verrichten werk meest tegen een aanneemsom aan bazen uit en verkochten de geslepen diamanten; zij waren dus kooplieden-ondernemers. Er waren ca. vijftig juweliers van zekere standing[3], en daarnaast nog wat kleine juweliers. Zij behoorden tot de gegoede middenklasse, tot families met traditie in het vak en prestige in de diamantwereld en soms zelfs daarbuiten. De arbeid van het kloven en snijden geschiedde bij de werklieden thuis of op ateliers van de patroons. Het slijpen was grotendeels geconcentreerd in drie grote stoomfabrieken, twee van de Diamantslijperij Maatschappij, een NV waarvan de aandelen in handen waren van daartoe samenwerkende juweliers, en één van de fa. Coster, juwelier en fabrieksbezitter. De bazen onder de slijpers huurden er hun arbeidsplaats met slijpmolen en stoomkracht. De fabrieken waren joods, dat wil zeggen op zaterdag gesloten, op zondag in bedrijf. De ca. vijftig grote juweliers die handel en industrie beheersten waren, op een zevental na, joden. Christenslijpers werkten toen nog voor kleine juweliers op met de hand aangedreven molens op zolders: zij waren gering in aantal[4].

Sinds 1871 vond er een stormachtige groei van de diamanthandel en diamantindustrie plaats, die grote organisatorische en sociale veranderingen met zich meebracht. De produktie van ruwe diamant, vóór 1870 praktisch geheel uit de velden in Brazilië afkomstig, kan van 1845 tot 1870 op ca. 200.000 karaat gemiddeld per jaar gesteld worden[5]. In 1870 kwam 100.000 karaat van de pas ontdekte velden in Zuid-Afrika, in 1873 was dat meer dan een miljoen karaat, in 1880 meer dan 3 miljoen[6]. Er was, sinds 1874 in het algemeen tegen dalende prijzen, een markt voor deze ongehoorde hoeveelheden; er was dus ook behoefte aan steeds meer diamantbewerkers. Het aantal stoomslijperijen te Amsterdam en omgeving steeg van vijf in

1. Uitvoerig en met volledige vermelding der bewijsplaatsen zal men de geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel en -industrie van 1845 tot 1897 behandeld vinden in een artikel van mijn hand, dat in de eerste helft van 1974 zal verschijnen in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*.
2. S. Sr. Coronel, 'De diamantbewerkers te Amsterdam. Eene hygiënische studie', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, VIII (1864) 633-650. Vgl. 633, 646.
3. Dit valt af te leiden uit de lijst van aandeelhouders van de Diamantslijperij-Maatschappij in het Bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant* (9-4-1845) no. 84. In de kwart eeuw na 1845 veranderde de toestand, afgezien van persoonlijke mutaties, niet.
4. S. Sr. Coronel, 'De diamantbewerkers te Amsterdam. Eene sociale studie', Bijblad van *De Economist*, XIV (1865) 73-106, 225-258. Vgl. 101.
5. G. Lenzen, *Produktions- und Handelsgeschichte des Diamanten* (Berlijn, 1966) 150-151.
6. M. Bauer, *Edelsteinkunde* (Leipzig, 1896) 236.

1871 tot zeventig in 1889; het aantal slijpmolens van 858 tot ca. 7500. Het aantal werklieden in de Amsterdamse diamantindustrie steeg van ca. 1400 omstreeks 1865 tot ca. 10.000 in 1889. Tellen wij alleen de slijpers, dan liepen de aantallen op tot ruim 1200 in 1873, ruim 3500 in 1881 en ruim 4300 in 1889, steeds de leerlingen niet meegerekend[7].

Dit moge volstaan om een indruk te geven van de plotselinge groei van de Amsterdamse industrie in de jaren zeventig en tachtig.

De organisatorische en sociale veranderingen in de Amsterdamse diamanthandels- en diamantbewerkerswereld zal ik nagaan voor de werkgevers en de werknemers apart, terwijl ik tegelijk een schets kan geven van de positie van de Amsterdamse diamanthandelswereld binnen de diamanteconomie. Sinds 1873 werd het grote economische en sociale overwicht van de bekende juweliersgeslachten steeds meer aangetast. Toen werd voor het eerst melding gemaakt van de opkomst der 'eigenwerkmakers'[8]. Dit waren werklieden die partijtjes ruwe stenen inkochten, deze voor eigen rekening zelf bewerkten, al dan niet met personeel, en het geslepen produkt verkochten. De eigenwerkmakers hielden de bewerking dus in eigen beheer, in tegenstelling tot de juweliers die deze tegen een aanneemsom aan de bazen ter bewerking gaven. Een aantal van deze uit de stand der werklieden voortgekomen eigenwerkmakers werkte zich op tot grote juweliers, verreweg de meesten waren kleine scharrelaars, die vaak afwisselend als knecht en als eigenwerkmaker probeerden te leven. De nieuw opgekomen juweliers en vooral de eigenwerkmakers hadden de oude juweliersgeslachten bijna geheel uit het vak gedrongen[9]. Zonder kapitaal en zonder krediet werkend moesten de meesten van hen het geslepene onmiddellijk, à contant en ter plaatse, in Amsterdam zelf dus, verkopen[10]. Zij waren daarbij machteloos tegenover de internationale groothandel in geslepen, die elke prijsverlaging van het ruw (de grondstof) onmiddellijk doorberekende in de biedingen op het geslepen produkt, zodat de Amsterdammers veelvuldig verliezen op voorraden leden; evenzeer werd elke loonsverlaging (en deze was na een exorbitante stijging van de lonen in het begin der jaren zeventig continu, en met name

7. Het aantal stoomslijperijen te Amsterdam blijkt uit de tabellen van stoomtuigen, als bijlagen bij de jaarlijkse Gemeenteverslagen van Amsterdam, Gemeente Archief Amsterdam, gevoegd. Aanvullingen voor de gemeenten Nieuwer-Amstel en Sloten werden verkregen uit de Gemeenteverslagen van Nieuwer-Amstel, Gemeente Archief Amstelveen, en uit de Aktenboeken, bevattende vergunningen voor het bezitten van stoomketels, van de Dienst van het Stoomwezen, district Amsterdam, aanwezig ten kantore van die Dienst. Het aantal slijpmolens bleek veelal uit de Hinderwetvergunningen, Gemeente Archief Amsterdam, voorts ook uit gegevens in 1886 verzameld ten behoeve van de parlementaire Enquêtecommissie van 1886-1887, Griffie van de Tweede Kamer, tijdelijk in depot bij het Gemeente Archief Amsterdam. Voor het aantal diamantbewerkers: *Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den 31sten December 1889* ('s-Gravenhage, 1892-1894).
8. *Verslag Kamer van Koophandel (KvK) Amsterdam 1873*, 82.
9. Weekblad *De Diamant*, II (10-6-1885) 71.
10. *Ibidem*, I (17-12-1884) 46; II (23-12-1885) 99; III (31-12-1886) 152.

sterk in de jaren tachtig en het begin der jaren negentig) doorberekend in lagere geslepen-prijzen, zodat ook deze niet aan de Amsterdamse werkgevers ten goede kwamen. Het aantal kleine diamanthandelaren, inclusief makelaars en commissionairs (dikwijls waren zij tevens, of bij wijze van afwisseling, ook werklieden) bedroeg aan het eind van de jaren tachtig te Amsterdam wellicht 1500[11]. Zeker in de slechtere tijden moesten de meesten van hen zich tevreden stellen met kleine winsten, zo zij al een werkmansloon konden verdienen; dikwijls moesten zij genoegen nemen met minder dan dat. In feite moeten de meeste Amsterdamse handelaartjes en werkgevertjes beschouwd worden als tussenmannen, die de zorg voor de bewerking hadden, terwijl de werkelijke winsten van het diamantbedrijf naar de ruwgroothandel te Londen en de grote internationale opkopers van geslepen gingen[12]. Tot deze laatste categorie behoorden overigens ook enkele uit Amsterdamse diamantbewerkerskringen opgekomen grote juweliers. Een belangrijk deel van de Amsterdamse industrie hield zich tegen het eind van de jaren tachtig trouwens bezig met commissiewerk voor buitenlandse rekening, was dus loonindustrie geworden[13].

Het sociale aanzien van het gros der diamanthandelaars en -werkgevers was zeer gering; noch door afkomst, noch door levensstijl of ontwikkeling konden zij enig bijzonder respect inboezemen. Dit in tegenstelling tot de juweliers van vóór 1873.

Wij hebben reeds gezien hoe elke verlaging van de grondstoffenprijs en elke verlaging van de loonkosten onmiddellijk doorwerkte in een verlaging der geslepenprijzen, zodat deze in het algemeen niet de Amsterdamse handelaars-werkgevers ten goede kwam, maar integendeel telkens weer tot verliezen op voorraden leidde. In één opzicht kwam het Amsterdam natuurlijk wel ten goede. De voortdurende verlaging ook van de geslepen-prijzen - benevens het fabriceren van steeds kleiner goed - leidde tot sterke vergroting van de afzet, zodat de gehele gedolven hoeveelheid ruw bewerkt kon worden en steeds meer Amsterdammers een bestaan in het diamantvak konden vinden, zij het voor het gros een steeds schameler bestaan. Natuurlijk had de voortdurende prijsval geremd kunnen worden en hadden de telkens weerkerende verliezen op voorraden voorkomen kunnen worden, als de Amsterdamse juweliers en eigenwerkmakers zich tot een verkoopkartel van geslepen aaneengesloten zouden hebben. Daarvan kon, bij de geschetste samenstelling van het na-Kaapse[14] werkgeversmilieu te Amsterdam, geen sprake zijn. Evenzeer

11. *Gedenkboek uitgegeven door de Vereeniging Beurs voor den Diamanthandel* (Amsterdam, 1919) 79; 'Verslag ter gelegenheid van het 10-Jarig bestaan der Vereeniging, uitgebracht door den secretaris den Heer A.L. van Minden in de Algemeene Vergadering van 27 Februari 1900', *ibidem*, 9-14.
12. *Weekblad van de ANDB* (15-1-1896); (9-4-1897).
13. Weekblad *De Diamant*, II (4-2-1885) 53.
14. De jaren 1871 tot ca. 1875, gekenmerkt door zeer hoge lonen en winsten, worden aangeduid met 'de Kaapse tijd'. De tijd ervoor en erna met respectievelijk voor-Kaapse en na-Kaapse tijd.

zou de Amsterdamse diamantwereld zijn positie tegenover de ruwgroothandel te Londen hebben kunnen verbeteren door een inkoopkartel van de grondstof te vormen, - ook daarvan was uiteraard geen sprake.

Wèl werd een monopolie gevormd in de grondstoffenproduktie in Zuid-Afrika. Het was nodig: in het begin der jaren tachtig leden de talrijke kleine mijncompagnieën verliezen, vele gingen failliet. In 1889 kwam ten slotte de De Beers Cy. als enige overwinnaar uit het proces van concentratie der mijnen te voorschijn, onder leiding van Cecil Rhodes. Sinds 1890 gunde deze de totale verkoop aan een kartel van enkele Londense handelshuizen, meestal genoemd het ruwsyndicaat. In Amsterdamse diamanthandelskringen werd deze monopolievorming met instemming begroet[15]. Het betekende immers een bewuste stabilisering van de ruwprijs door regulering van de produktie-omvang en de verkoop, zodat verliezen op voorraden verder voorkomen zouden worden, - althans voor zover deze hun oorzaak hadden gevonden in dalende ruwprijzen. Soelaas bood dat nog niet, daar de zwakke positie der Amsterdammers tegenover de internationale groothandel in geslepen bleef bestaan. Telkens weer werd loondruk uitgeoefend om nog enige winst te maken, onverbiddelijk leidde dat tot daling der biedingen van de kant der opkopers van geslepen[16]. Die voortdurende daling der lonen was uiteraard mogelijk doordat sinds de ondergang der categorale bonden uit het begin der jaren zeventig onbelemmerd en dus in groten getale leerlingen werden aangenomen en er van vakorganisatie sinds het eind der jaren zeventig geen sprake meer was.

Vóór 1871 vormden de arbeiders in het diamantvak, evenals de juweliers, een vrijwel besloten groep, voor het grootste deel joden. Hun verdiensten lagen traditioneel hoog in vergelijking met die in andere vakken, ondanks veelvuldiger werkloosheid. In de eerste helft der jaren zeventig, toen de winsten buitengewoon stegen en er een groot tekort aan werklieden was, gingen de lonen met sprongen omhoog. Daarna daalden zij weer, vooral sinds 1875, maar wel heel sterk sinds 1880 en nog weer in de eerste jaren negentig, zodat ten slotte velen (de kleinbriljantslijpers, de verstellers, de roosjesslijpers en -snijdsters) nog maar een gewoon arbeidersloon verdienden of minder dan dat[17]. De telkens terugkerende werkloosheid leidde sinds het einde van 1889 periodiek tot massale ellende.

Ondertussen was sinds het begin der jaren zeventig de groep der diamantbewerkers niet alleen zeer gegroeid, maar ook van samenstelling veranderd. De oude, traditionele, betrekkelijk besloten kaste van meest joodse diamantbewerkers, een nogal aristocratische groep binnen het joodse proletariaat, nauw onderling en met de juweliers verbonden door familierelaties en protectie, was overspoeld door een

15. Weekblad *De Diamant*, V (29-6-1888) 230; *Verslag KvK Amsterdam 1891*, 167.
16. *Ibidem 1890*, 100.
17. *Ibidem 1872*, 79; *1874*, 86; *1875*, 87; *1881*, 65; *1882*, 65, 66; *1883*, 65; *1884*, 81; *1885*, 97; *1891*, 168; *1892*, 170; *1893*, 199; *1894*, 197.

massa jeugdige nieuwkomers, niet alleen uit het joodse milieu, maar in nog sterkere mate uit de christenbevolking. In 1873 waren er ruim 700 slijpersplaatsen op de joodse fabrieken, dat wil zeggen op fabrieken die 's zaterdags stilstonden, tegen bijna 150 op de christenfabrieken die 's zondags gesloten waren. Dit geeft de verhouding tussen de aantallen joden en christenen onder slijpers en verstellers vrij nauwkeurig aan. In 1888-1889 werden door de ingenieur van het stoomwezen Struve, die bijna alle fabrieken bezocht, werkend aangetroffen: 2815 werklui op joodse fabrieken, 2751 op christenfabrieken en nog 927 op gemengde fabrieken, die zowel 's zaterdags als 's zondags gelegenheid tot het huren van slijpplaatsen boden. De verhouding christenen-joden zal toen ongeveer gelijk geweest zijn, bij het slijpen en verstellen[18]. Het kloven en het snijden, beter betaald werk dan het slijpen, bleef veel meer in joodse handen.

Het onderscheid tussen het joodse en het christene deel der diamantbewerkers was groot. Er was geografische scheiding qua woon- en werkplaatsen: de joden meest aan de oostkant van de stad, de christenen in het westen en het zuiden. Er was uiteraard onderscheid naar godsdienst en tradities, maar ook naar aard van het werk, naar organisatie van de arbeid en naar verdiensten. De joodse werklieden genoten een zekere protectie, daar de meeste juweliers joden waren, waardoor het betere werk, dat aan de grotere en duurdere stenen (het grof), naar hen werd toegeschoven[19]. De christenwerklieden moesten zich vergenoegen met het bewerken van kleine steentjes, waaraan minder verdiend werd. De bewerking van kleine tot minuscule steentjes nam sterk toe in de loop der jaren tachtig, vooral in het laatste deel daarvan, terwijl de fabricage van het grof, stenen van één karaat of groter, te Amsterdam verminderde of tenminste stagneerde. Daar de kunst van het diamantbewerken enkele jaren leertijd vergde en men als kind in de leer kwam bij een volleerd werkman (er bestond uitsluitend praktijkopleiding), onderrichtten de christenkleinwerkers, op christenfabrieken werkende, uitsluitend christenkinderen, zoals de joodse grofwerkers uitsluitend joodse kinderen het vak leerden. Juist in de kleinbranche was de prijsdaling van het geslepen produkt sterk en derhalve ook de loondruk. De christenbazen kregen voor elk partijtje steeds lagere tarieven en konden hun werklieden ten slotte geen vast uurloon meer betalen. In plaats daarvan werden de christenknechts aangenomen volgens het zogenaamde eigenkostenstelsel, dat vooral in de tweede helft van de jaren tachtig sterk om zich heen greep.

18. Uit de enquête van Struve en Bekaar (1888-1889), Directoraat-Generaal van de Arbeid, Voorburg (in fotokopie aanwezig op het Instituut voor Geschiedenis, Utrecht) bleek welke fabrieken 'joods', 'christen', of gemengd waren. Voor 1886 bleek het voor een aantal fabrieken ook uit gegevens verzameld ten behoeve van de parlementaire Enquêtecommissie (zie noot 7).
19. *Enquête, gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 juni 1890 (2 dln; s.l., s.a.*), verhoor van H. Kuijper, vragen 1115, 1116; C.A. van der Velde, *De A.N.D.B. Een overzicht van zijn ontstaan*, *zijne ontwikkeling en zijne beteekenis* (Amsterdam, 1925) 21.

Deze knechten kregen hetzelfde tarief per partijtje stenen betaald als de baas van de juwelier zei te ontvangen, onder aftrek echter van de kosten, zoals molenhuur en verstellersloon, en van een vast bazengeld. Elke tariefsverlaging werd dus aan de knechts doorgegeven, de bazen verdienden een vast bedrag per knecht.

De joodse werkers in de grofbranche bleven op tijdloon werken, het zogenaamde vastgeldstelsel. Elke knecht ontving dus een vast bedrag per dag of halve dag. In de grofpersonelen was arbeidsverdeling ingevoerd; voor elke slijpbewerking waren er specialisten, minder bekwaam om de overige bewerkingen te verrichten maar handig in hun onderdeel. Bij het klein, toen meest chips genoemd, werd het slijpen van het steentje, van de eerste bewerking tot de eindbewerking, door één en dezelfde werkman verricht. Door de arbeidsverdeling kon door de joodse vastgeldpersonelen vlug gewerkt worden en konden nog redelijke lonen verdiend worden, althans lonen duidelijk boven die der christenkleinslijpers. Wel werd het arbeidstempo in de vastgeldpersonelen sterk opgevoerd terwijl deze ook meer door werkloosheid geteisterd werden dan de christenkleinslijpers[20].

De diamantbewerking eiste enkele jaren praktijkopleiding. Men kwam op twaalf- à dertien-jarige leeftijd als leerling in het vak en was met ca. zestien jaar uitgeleerd, zij het nog niet zeer geoefend. Gezien de snelle uitbreiding van het aantal werklieden sinds het begin der jaren zeventig is het begrijpelijk dat de massa der werklieden in het begin van de jaren negentig jeugdig was. In 1889 was ruim 85% der diamantbewerkers jonger dan vijfendertig jaar, in 1899 bijna 80%, tegenover in beide jaren rond 66% in de Amsterdamse nijverheid als geheel. Over het gehalte der werklieden, met name der jeugdigen, werd in de jaren tachtig en het begin der jaren negentig zeer geklaagd. Gezegd werd dat vele leerjongens nauwelijks konden lezen en schrijven als zij bij het vak kwamen. Op zestien- à zeventien-jarige leeftijd verdienden zij meer dan volwassen arbeiders met een gezin in andere beroepen, zij het dat het verschil met de jaren kleiner werd en dat in het begin van de jaren negentig het beeld van de branie-schoppende rijke jongen van het diamantvak wel anachronistisch geworden was. Christenslijpers waren berucht wegens hun ruwe taal, hun grove drankmisbruik en hun werkverzuim op maandag. Joodse slijpers, vooral de jongeren onder hen, golden als vaste klanten van cabarets van minder allooi en bordelen[21]. Dit in tegenstelling tot het gehalte en het gedrag der oude, voor-Kaapse slijpers, mannen met grote vaktrots en geregelde levenswijze. Wel moeten wij ons voor overdrijving hoeden. Het vak ging over van vader op zoon, zodat de degelijker voor-Kaapse tradities aan een deel der jongeren uit de jaren tachtig en negentig werden doorgegeven. Een aantal gegevens duidt erop, dat sinds ± 1887 in elk geval enkele honderden diamantbewerkers zich via avondscholen en cursussen probeer-

20. *Weekblad van de ANDB* (13-1-1899).
21. *Staatscommissie van Enquête 1890*, verhoor van H. Kuijper, vragen 1183-1185.

den te ontwikkelen. Ten slotte bleek na 1894 een lager kader van onbezoldigde werkers voor de Bond snel gevormd te kunnen worden.

Deze arbeiders dan vormden in november 1894 als bij toverslag een machtige vakbond, na een voor iedereen volstrekt onverwachte algemene werkstaking[22]. Wat was er gebeurd? Op maandag 5 november brak een staking uit bij christenkleinslijpers op een fabriek in de Jordaan. De volgende dag lagen de meeste christenslijperijen plat. Pas op donderdag slaagde men erin de eerst aarzelende, zo niet vijandige joodse grofslijpers tot staking te bewegen. Op vrijdag gaven de werkgevers toe aan de eisen, voornamelijk het vaststellen van algemene minimumtarieven voor de verschillende bewerkingen, voor de vastgeldwerkers een loonsverhoging van 20%. Op zondag gingen de joodse personelen weer aan het werk (zij hadden dus maar twee dagen gestaakt), op maandag de christenpersonelen. Het stakingscomité constitueerde zich tot voorlopig hoofdcomité en nam de organisatie en contributie-inning onmiddellijk en met grote kracht ter hand. De Bond was gesticht; onder bekwame en krachtige leiding wist deze, via grote beproevingen in stakingen en uitsluitingen, tegen 1898 vrijwel alle diamantbewerkers te organiseren, misbruiken en knevelarijen grotendeels te weren, forse tariefsverhogingen door te voeren, de werktijd van 12 tot 10 uur te verkorten, het aankweken van leerlingen te verbieden, fondsen ter ondersteuning van werklozen, zieken enz. in werking te stellen...

Uit een ongeorganiseerde, grotendeels ruwe en hulpeloze massa met sterke onderlinge verdeeldheid - tussen bazen en knechts, slijpers en verstellers, slijpers en snijders, joden en christenen, binnen elke categorie gold op de arbeidsmarkt eigenlijk: allen tegen allen - was een redelijk gedisciplineerd leger gevormd, bewust van eigen kracht, bewust van het vervullen van een voortrekkersrol voor de hele Nederlandse arbeidersbeweging, steeds meer onder socialistische inspiratie komend, werkend aan eigen moraliteit en ontwikkeling. Hoe dit te verklaren?

Wij moeten twee complexen van factoren onderscheiden: de economische enerzijds, de sociale en de sociaal-psychologische anderzijds. Eerst dan de economische. Reeds heb ik doen uitkomen dat de Amsterdamse diamanthandelaartjes tegenover de Londense ruwhandel en de kapitaalkracht en handelskennis der internationale geslepen-handelaars machteloos stonden en dat het hun aan inzicht, kapitaal, kredietwaardigheid en geest van onderlinge samenwerking ontbrak om een inkoopkartel van het ruw en een verkoopkartel van het geslepen produkt te vormen. Zij trachtten elk voor zich aan de kost te komen door voortdurende loonsverlaging en door knevelarijen ten opzichte van de werklieden, hetgeen direct tot dalende geslepen- prijzen leidde, zodat het niet baatte, ja telkens verliezen op voorraden ver-

22. Voor de novemberstaking 1894: Van der Velde, *De A.N.D.B.*, 48-61; ook voor verdere episoden uit de geschiedenis van de ANDB zij naar dit gedenkboek verwezen.

oorzaakte. Gegeven de onmacht van de werkgevers-handelaars tot samenwerking, was er maar één middel om tot stabilisatie van de prijzen van geslepen te komen en zodoende de vicieuze cirkel, waaronder werkgevers en arbeiders gelijkelijk leden, te doorbreken. Dat was het vormen van een verkoopkartel van de arbeidskracht, dat wil zeggen van een alle, of de grote meerderheid der arbeiders omvattende krachtige vakbond, die de hoogte der tarieven dwingend zou voorschrijven en deze tegenover onderkruipende patroons met dwang zou handhaven. Er moest dus een algemeen minimumtarief voor de verschillende bewerkingen worden opgelegd en door een krachtige en voortdurend waakzame bond worden gehandhaafd. Het algemeen minimumtarief was de eis van de algemene werkstaking van november 1894. Toen deze eis eenmaal gewonnen was moest de bond als permanente waakhond worden gevestigd, aangezien er toen geen enkele andere macht was die de arbeidslonen, en dus de geslepen-prijzen, op peil zou kunnen houden. Dit werd ook zo begrepen door enige grote juweliers, met meer inzicht, die de voortdurende loonsverlagingen slechts met tegenzin hadden doorgevoerd omdat anderen het deden. Tijdens de staking steunden zij in feite de eis van het minimumtarief, op voorwaarde dat dit inderdaad algemeen en bovendien niet al te hoog zou zijn. Dus steuden zij in beginsel ook de Bond, onmiddellijk en in de volgende jaren, zoals zij ook de vorming van het Londense ruwsyndicaat in beginsel welwillend hadden bezien. Natuurlijk in beginsel, dat wil zeggen ten aanzien van het principe van prijsstabilisatie. Over de hoogte van de ruwprijzen, over de hoogte van het minimumtarief, dan wel over verdiensten boven dat minimum, waren zij herhaaldelijk ontevreden.

Enkele voorbeelden om dit te verduidelijken. In maart 1895, toen de werkzaamheden gering waren, stelden de chips- (klein-)juweliers - juist zij stonden bekend als de ergste uitbuiters - een eigen minimumtarief vast, beneden dat wat bij de staking was overeengekomen. Enige grote juweliers stelden zich per manifest resoluut aan de zijde van de Bond die een staking tegen de chipsjuweliers had uitgeroepen. Zij schreven onder meer:

> Ieder weldenkend fabriekant dient aan de zijde der werklieden te staan, hen zedelijk en dadelijk te steunen wanneer chipsfabriekanten het erop toeleggen de basis waarop het minimum-loontarief is gegrondvest, nl. het verdienen van een schappelijk weekloon, omver te werpen, de organisatie der diamantbewerkers, die eerlijk en rechtmatig en voor fabriekanten nuttig is, trachten te fnuiken en door verkeerde praktijken... een voor zich zelve schadelijke concurrentie in het leven te roepen. Het is *ieders* belang te zorgen, dat het weekloon niet valle, niet alleen om der wille der menschelijkheid, maar om welbegrepen eigenbelang. Het is voor een ieder die met diamant-aangelegenheden bekend is, een bewezen feit, dat loonsverlaging den fabriekanten nadeel zou berokkenen. Want voor 'n bagatel minder loon op een partijtje, zou men hun op het geslepen terstond driemaal minder bieden, bereid als men is, om van ieder gerucht een paniek te maken en van alles te profiteeren, wat de prijzen van geslepen diamant zou kunnen drukken[23].

23. Archief van de ANDB, no. Ix2701, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Dat deze juweliers gelijk hadden mag blijken uit de volgende episode. Christenpersonelen deden in het najaar van 1895 moeite, gesteund door de Bond, om verdiensten boven het minimumtarief te verkrijgen. Het leidde tot aaneensluiting van alle werkgevers. Dat gebeurde op een moment van hevige crisis in de Bond, met name door de woede der christenarbeiders over de geringe solidariteit en in feite onderkruiperij van vele joodse vastgeldpersonelen. Het Bondsbestuur besloot tot een shock-therapie om de leden discipline bij te brengen: het trad en bloc af. Wat ons hier interesseert is het volgende. Er ontstond onmiddellijk paniek in de handel, daar men meende dat de Bond was ingestort - hetgeen niet het geval bleek - en dus prijsverlaging voor de deur stond. In afwachting daarvan sprongen vele affaires af en kwam er dus stilstand in de handel.

Een ander voorbeeld. Weer staande voor een verenigd blok van werkgevers, ditmaal in verband met de eisen van verplicht lidmaatschap, werktijdverkorting en terugdringing van het vastgeldstelsel, dreigde aan het eind van 1896 algemene uitsluiting, hetgeen de bondskas zou uitputten, - en dat op een ogenblik van slechte conjunctuur, zodat de werkgevers niet veel gaven om stilstand van het werk: zij zaten toen met onverkochte voorraden. Op 1 december 1896 werd besloten de werking van de Bond te schorsen, dat wil zeggen bij een algemene uitsluiting geen uitkering te geven aan de leden en evenmin te waken over de tarieven. Ja, Henri Polak, de voorzitter van de nu in zijn werking geschorste Bond, wekte op onder het tarief te gaan werken. Op deze wijze zouden de juweliers met grote verliezen op voorraden geconfronteerd worden, daar de geslepen-prijzen direct zouden dalen. De patroons, het gevaar onderkennende, sloten een onderling contract met boetebeding teneinde de loontarieven en dus de geslepen-prijzen te handhaven, - naar het schijnt niet met volledig succes. Het was een poging van werkgeverszijde om, zonder voor verdere eisen van de arbeiders te bukken, te doen wat de Bond tot dusver gedaan had. Henri Polak stelde het scherp: het gold de machtsvraag: wie zal de Amsterdamse diamantindustrie beheersen, de Bond of de werkgeverscombinatie? Zijn antwoord luidde: ‘De A.N.D.B. moet de Amsterdamsche diamantindustrie beheerschen, omdat hij het kan, terwijl gij, werkgevers, getoond hebt volslagen impotent, ten eenemale onmachtig te zijn het te doen!’ De ANDB had, zo schreef hij verder, o.a. gezorgd voor ‘het tot stand komen van eene tevoren ongekende vastheid van de prijzen der geslepen-markt, waardoor aan de onedele concurrentie der fabrikanten ten koste van het levensbestaan der werklieden een einde gemaakt werd’[24].

Voldoende voorbeelden. Het succes van de eerste grote staking en van de Bond die er tengevolge van dat succes moest komen, moet voor een belangrijk deel verklaard worden uit de positie der marktpartijen in de diamanteconomie. Naast het ruwhandelsmonopolie, en tegenover de kracht van de internationale geslepen-

24. *Weekblad De Diamantindustrie* I11-12-1896).

handel, moest bij de gebleken onmacht van de verbrokkelde Amsterdamse diamanthandelswereld als marktpartij, een verkoopartikel van de arbeid gesteld worden, - mede ten voordele van de Amsterdamse diamanthandel zelf. Een aantal grotere juweliers zag dat in, de Bondsleiding baseerde er zijn harde tactiek op.

Wilde dit verkoopartikel van de arbeidskracht slagen, dan moest echter aan nog enkele voorwaarden voldaan zijn, zoals in het geval van de diamantindustrie ook inderdaad grotendeels het geval was. De aard van het eindprodukt, de sierdiamant, was zodanig dat de internationale geslepen-handel en de consumenten prijsverhogingen gemakkelijk konden verdragen zonder merkbare inzinking in de afzet. Voorts moest de Amsterdamse loonstandaard internationaal kunnen worden opgelegd, of althans moest het Amsterdamse kostenpeil bepalend zijn ten aanzien van de eindprijs der produkten op de internationale markt. Ook dit zagen zowel de betere juweliers als de bondsleiding van meet af aan in. De juweliers die zich in maart 1895 per manifest achter de Bond stelden, schreven:

> Zij [de ondertekenaars] gelooven wel, dat, wordt het in het ons zoo sterk en onedel concurreerend buitenland bekend, dat de Nederlandsche fabriekanten hun zedelijken en dadelijken steun hebben toegezegd aan de werklieden, ook de buitenlandsche werklieden niet eer zullen rusten voor en aleer zij het Amsterdamsche loontarief hebben verkregen en met 'n vast aaneengesloten leger van werklieden op onze hand en zelve ook vereenigd, niet in die mate verdeeld, is de heilrijke invloed niet te overzien, die men zoodoende op onze kwijnende industrie zou kunnen uitoefenen[25].

Ook de zeer energieke en hoogst zakelijk denkende eerste secretaris van de Bond, Herman Kuijper, liet zich in deze geest uit. Hij schreef in een brochure, gedateerd september 1896:

> Er zijn in de geheele wereld niet meer dan 12000 diamantbewerkers, waarvan het grootste deel te Amsterdam goed georganiseerd is. Indien men de overige buitenlandsche Diamantbewerkers kan overtuigen van het groote nut, dat in een internationale organisatie van alle Diamantbewerkers gelegen is, dan is dit handje vol (ten opzichte van andere industrieën) absoluut meester van den toestand. Waar wij toch kunnen rekenen, dat de ijdelheid vooreerst de wereld nog niet uit is, en er steeds vraag zal blijven bestaan naar geslepen diamant, dat een gewoon consumptie-artikel is van rijke lieden, die best iets meer kunnen betalen, ligt het voor de hand dat deze werklieden zonder eenige inspanning zich een goed loon kunnen verzekeren, vooral als zij de noodige maatregelen nemen tegen te grooten aanwas van werklieden. De Diamantbewerkers bezitten van nature een buitengewoon krachtig monopolie, zoo zij zich slechts internationaal aaneensluiten[26].

25. Zie noot 23.
26. H. Kuijper, *De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond te Amsterdam. Feiten, cijfers en verrichtingen uit zijn geschiedenis. Zijn doel en zijn streven* (Uitgave ANDB, 1896) 35.

Kuijper achtte dit monopolie in beginsel zelfs sterker dan dat van de De Beers Cy. in de ruwproduktie.

Welnu, de diamantbewerking was voor tweederde of meer een Amsterdamse zaak. Het enige andere centrum van belang was Antwerpen, Nederlandstalig en dichtbij gelegen, en dus naar het scheen gemakkelijk met Amsterdamse hulp te organiseren. Bovendien legde Antwerpen zich ten dele op andere kwaliteiten en andere afzetmarkten toe dan Amsterdam. Met een verbonden sterke Antwerpse vakorganisatie was men voorlopig onverslaanbaar, - ook zonder deze was de prijsbepalende positie van Amsterdam vooralsnog gewaarborgd, zeker voor de meer speciaal door Amsterdam geleverde kwaliteiten (de beste) en de door Amsterdam bij voorrang voorziene afzetmarkt, met name de Verenigde Staten.

Drie economische factoren zijn dus genoemd: 1. de onderlinge krachtsverhoudingen der marktpartijen (grondstofleveranciers, ondernemers, arbeiders, afnemers; in andere gevallen zal men er meer dan eens kredietverschaffers bij moeten betrekken); 2. de aard van het eindprodukt (in ons geval kon het prijsverhoging gemakkelijk verdragen); 3. de mate van geografische gebondenheid van de betrokken bedrijven (in ons geval een hoge mate van geografische concentratie; bij produkten of diensten die nabij de plaats van consumptie gefabriceerd of geleverd moeten worden kan ook sprake zijn van een sterke positie van de factor arbeid, hoewel de geografische spreiding dan juist groot kan zijn). In ons voorbeeld waren deze drie factoren gunstig voor kartelvorming bij de verkoop van arbeidskracht.

Bezien wij nu de sociale en sociaal-psychologische aspecten. Het gebrek aan prestige van het gros van de kleine werkgevers was om twee redenen gunstig: 1° zij hadden weinig invloed op de publieke opinie, ook niet op de stadsoverheid zodat deze nauwelijks tot politieoptreden bevel gaf; 2° er was geen enkele reden voor de arbeiders en hun leiders om ontzag voor hen te gevoelen. Daar staat tegenover dat ook het gros van de arbeiders ruw en weinig ontwikkeld was, op het eerste gezicht niet de stof waaruit een sociale en culturele emancipatiebeweging, zoals de ANDB in ruime mate óók was, kon worden opgebouwd. Dit werd echter gecompenseerd door de aard van de leiding. Het is ons al gebleken dat de drijfkracht van de staking, en vervolgens van de Bond, geleverd werd door de christenslijpersknechts, voornamelijk in de Jordaan. De leiding van de staking eerst, van de Bond vervolgens, kwam echter op hun verzoek onmiddellijk in handen van diamantbewerkers van ander allooi. De voornaamste leiders waren: Jan van Zutphen, slijpersbaas in het christenkleinwerk met wel ca. 20 knechten in dienst; Jos. Loopuit, slijperszetbaas in het joodse vastgeldwerk; Henri Polak, snijder, en Herman Kuijper, eveneens snijder. Zij staken qua belangstelling, kennis, culturele en politieke vorming en gedrag met kop en schouders uit boven de massa der diamantbewerkers, met name boven het gros der slijpers, maar evenzeer boven de meeste diamantairs. En ook dit

is een hoogst belangrijke factor, zeker bij de eerste aanzet voor een vakorganisatie in een eerder ongeorganiseerde groep: dat in de betreffende bedrijfstak een aristocratie met betere vorming bestaat, in staat leiding te geven en partij te zijn tegenover de werkgevers, en daartoe ook bereid. Dat laatste is natuurlijk niet vanzelfsprekend. Bevorderlijk daarvoor was in het Amsterdam van ca. 1890 het bestaan van een socialistische beweging, steunende op een aantal intellectuelen en voorts vooral op arbeiders van sommige andere vakken, nog nauwelijks op die van het diamantvak. De genoemden en nog enkele andere leiders, zoals A.S. de Levita, waren door de school van deze intellectuelen en deze beweging gegaan. Er was contact met een kring van intellectuelen en kunstenaars uit het milieu der tachtigers, o.a. met Frank van der Goes, die bv. Jos. Loopuit via cursussen in het Marxisme inwijdde. Genoemde stakings- en bondsleiders waren allen leden van de Sociaal-Democratische Bond, sinds 1894 (vóór de staking) van de zojuist opgerichte SDAP. Zij waren uitstekend georiënteerd in de algemene arbeidersbeweging, zowel theoretisch als praktisch. Polak bijvoorbeeld was in mei 1893 secretaris van de Algemene Raad van de Sociaal-Democratische Bond geworden, later was hij één der oprichters van de SDAP. Herman Kuijper werd in 1894, vóór de oprichting van de Bond, penningmeester van het NAS. Voor hen waren de meeste diamantwerkgevers en kleine juweliers als personen tijdens de staking en daarna geen partij. Zij voerden tegenover hen een zeer hoge toon, blaften hen af en overbluften hen. Dezelfde hoge toon voerden zij bij gelegenheid evenzeer tegenover het merendeel der diamantbewerkers.

Naast de leiders de massa der diamantbewerkers. Om hen ging het ten slotte, en, al was een bekwame, doelbewuste en harde leiding van eminent belang, zij moesten massaal in beweging komen vóór er wat te leiden viel. Dat gebeurde, spontaan en voor iedereen onverwacht, in november 1894. Toen bestond al sinds zes jaar een diamantbewerkersvereniging onder sociaal-democratische inspiratie, met daarin de latere leiders van de november-staking. Deze was echter klein gebleven en had nauwelijks voet aan de grond gekregen onder de massa der diamantbewerkers, - bijna in het geheel niet onder de joden, maar in geringe mate onder de christenen. Het wilde niet vlotten, maar in november 1894 kon het plotseling wel. Wat was er veranderd in de omstandigheden en in de psychologie van deze massa? In de eerste plaats had er een zeker proletariseringsproces plaatsgevonden. Met name sinds het eind van 1889 waren de loonsverlagingen van die aard geworden, dat de grootste categorieën diamantbewerkers veelal een lager weekloon verdienden dan arbeiders in andere vakken; op jaarbasis was hun inkomen, bij veelvuldige werkloosheid, zelfs veel minder. Dat goldt met name de christendiamantslijpersknechts. Maar de tijd van grotere, zelfs buitengewone welstand lag nog wel vers in de herinnering, hetgeen mede de verbittering verklaart. Bovendien was ten gevolge van de slagen van de ernstige crisis van eind 1889 en begin 1890 een zekere zuivering onder het

werkliedencorps opgetreden en had reeds een zekere disciplinering plaatsgevonden. Ongeschikte arbeidskrachten gingen eruit, het werken werd, als er werk was, geregelder. Toch leverde het joodse deel der diamantbewerkers geen gunstige voedingsbodem voor vakactie en vakorganisatie op. Er was een vrij sterke binding aan het algemene joodse milieu, ook binnen het vak, waar zij profiteerden van relaties en protectie, terwijl het ontvangen van liefdadige giften in hun opvatting veel minder dan in die der overige arbeiders tot schande strekte, omdat het bij de joodse gegoeden veel meer dan onder de christenen plicht was liefdadig te zijn. Een weinig gunstige basis voor emancipatie der joodse arbeiders dus. Maar de christenarbeiders, die onder de slijpers ongeveer even talrijk waren geworden als de joodse, hadden in hun directe omgeving contacten met typografen, timmerlieden en anderen die in de loop van 1894 in staking gingen, meer dan eens met succes. Zij waren verbonden met het algemene arbeidersmilieu, terwijl hun relaties tot de patroons, meest chipsjuweliers, en dikwijls joden, onpersoonlijk en zeker niet paternalistisch van aard waren, maar zakelijk, hard en zelfs verbitterd.

Er was dus proletarisering in sommige opzichten, het meest bij de christenslijpersknechts. Zonder dat en zonder de christenslijpers zou het vakbondswonder in het diamantvak niet tot stand zijn gekomen. Maar het is noodzakelijk ook de aard van de arbeid in ogenschouw te nemen. In feite was de arbeid ambachtelijk, handwerksmatig gebleven, in die zin dat het aankwam op de individuele vakbekwaamheid, zorgvuldigheid en betrouwbaarheid van de werkman. Onder de briljantslijpers, de grootste groep, vond men ca. 850 bazen die zelf werk aannamen en dus althans juridisch zelfstandige ambachtslieden waren. Al naar de omstandigheden waren andere slijpers dat tijdelijk ook in feite, namelijk als zij als kleine eigenwerkmakers opereerden. De meesten, onder de briljantslijpers ca. 3300 man, waren ook juridisch knechten, niet van de juweliers echter, maar van de bazen en eigenwerkmakers[27]. Men zou dus van een huisindustrieel stelsel kunnen spreken, ware het niet dat het woord ‘huis’ bij het slijperswerk niet van toepassing was. Daarvoor was immers mechanische beweegkracht nodig, zodat de slijpers in veelal grote fabrieken geconcentreerd werkten, waar bazen en eigenwerkmakers de accomodatie huurden. Er was bij het slijpen dus een eigenaardige vermenging van het ambachtelijke en huisindustriële enerzijds en het fabriekmatige anderzijds. Het eerste element gaf een zekere zelfstandigheid tegenover de patroons, zoals ook het geval is in andere beroepen waarin aangenomen werk voorkomt, waar men telkens onderhandelt over de condities daarvan en dikwijls van patroon wisselt, zoals het bouwvak. Het tweede element, het fabriekmatige, verschafte de slijpers veel meer onderlinge samenhang dan normaal is in ambachtelijke bedrijfstakken.

Een volgende factor, er is reeds op gewezen, is de leeftijdsopbouw van het corps der diamantbewerkers omstreeks 1894. Die was duidelijk jeugdiger dan in andere

27. H. Polak, *De strijd der diamantbewerkers* (Amsterdam, 1896) 34.

beroepen, maar in de jaren tachtig naar mij voorkomt te jeugdig om *en masse* tot gedisciplineerde collectieve actie te komen. Daar bij de veelvuldige crises en nog weer sterk gedaalde lonen sinds het eind van 1889 minder leerlingen werden opgeleid dan tevoren, was de leeftijdsopbouw in 1894 gunstiger voor zulke actie. De achttien- à vijfendertigjarigen overwogen: dat is in het algemeen de leeftijd van energie, durf en optimisme, eigenschappen waarop de bondsleiding veelvuldig een beroep moest doen.

Ten slotte nog één factor, nl. die welke de preciese timing bepaalde. Sinds de vroege zomer van 1894 leefde de diamantconjunctuur - tijdelijk maar krachtig - op. Er viel te verdienen voor juweliers en werkgevers, er was haast bij het werk. Voor het eerst sinds 1873 horen we van loonsverhoging: de werkgevers kochten namelijk de geschiktste en vlugste arbeidskrachten van elkaar weg. Voor het eerst sinds de jaren zeventig werden er (nog kleine) bondjes georganiseerd onder verschillende categorieën diamantbewerkers, voor het eerst sinds die tijd waren er (kleine) stakingen. Met andere woorden: de conjunctuur was tijdelijk zeer gunstig, hetgeen een onmiddellijke praktische en derhalve ook psychologische uitwerking had. Een gevoel van 'nu is het mogelijk' vormde met de opgespaarde verbittering, vooral bij de christenslijpersknechts, een explosief mengsel.

Op grond van deze *case study* heb ik drie factoren van economische aard genoemd, waarop men moet letten bij het beoordelen van de kansen op vakactie en -organisatie. In ons geval bevorderden zij kartelvorming bij de verkoop van de arbeidskracht. Ik kan er nu andere factoren, van sociale en sociaal-psychologische aard, aan toevoegen. Ik noem: 1° de sociale status van de werkgevers; 2° die van de arbeiders in vergelijking daarmee, maar meer in het bijzonder die van hun leiders. Bij een minder gunstig ontwikkelingspeil van het gros der arbeiders is het bestaan van een beter ontwikkelde groep werklieden in dezelfde branche van bijzondere importantie, voor zover althans sommige leden daarvan bereid zijn zich met het lot van de massa te verbinden. Voor dat laatste is weer van belang, dat 3° het algemene milieu van de stad, de streek of het land waar men opereert hun de gelegenheid biedt tot contacten met intellectuelen van progressieve, liefst socialistische denkbeelden. Te letten valt verder 4° op de graad van proletarisering (zijn er meer of minder paternalistische, dan wel zakelijke relaties?; zijn er meer of minder traditionele - bijvoorbeeld godsdienstige - bindingen, dan wel is het gevoel aanwezig verbonden te zijn met het lot en de acties van andere categorieën arbeiders?). 5° Voorts moet men de aandacht richten op de aard en de organisatie van het arbeidsproces. Ambachtelijke en/of geschoolde arbeid staat sterker dan ongeschoolde; fabriekmatige arbeid geeft grotere onderlinge samenhang. Bestaat het stelsel van aangenomen werk tegen telkenmale overeen te komen tarieven, dan is de zelfstandigheid tegenover de patroons groot, ook omdat veelvuldig van patroon

gewisseld wordt. Het scherpt bovendien het besef in dat de verkoop van arbeidskracht óók handel is en geeft een vakbond, als die gevormd is, veel steun bij het bedrijven van 'business unionism', bij het zich opstellen als marktpartij dus. Als 6° factor noem ik de wisseling van conjunctuur, die onder omstandigheden een snelle psychologische omslag kan bevorderen. Ten slotte 7° is de leeftijdsopbouw van de betrokken groep niet zonder belang.

De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond was een uniek verschijnsel, wegens de uitzonderlijke combinatie van gunstige factoren, die de enkele minder gunstige duidelijk compenseerden. De studie van dit fenomeen stond mij toe een reeks van factoren te isoleren, die mijns inziens meer in het algemeen de mogelijkheden van vakactie en -organisatie bepalen. Ik heb ze genoemd, tien in getal. Mij dunkt dat deze catalogus een uitgangspunt kan vormen bij de bestudering van de vakorganisaties ook in andere bedrijfstakken. Zoals gezegd zijn de gedenkboeken van vakbonden, inclusief dat over de ANDB, verhalend en niet analyserend en verklarend. Zij leveren dus slechts incidenteel en onopzettelijk de gegevens die wij nodig hebben om na te gaan in hoeverre genoemde factoren aanwezig waren en in hoeverre zij eventueel succes zouden kunnen verklaren. Toch gaf een hernieuwde lezing van de geschriften aangaande de bonden van typografen, sigarenmakers, metaalbewerkers en landarbeiders[28.] mij althans de indruk, dat mijn beschouwingen verhelderend kunnen werken. Daarom durf ik ze voor te stellen als leidraad voor een wetenschappelijke studie van de geschiedenis van het vakbondswezen.

28. F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land, 1866-1916. Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheid van den Algemeenen Nederlandschen Typografenbond* (Nijmegen, 1916); W. van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabakbewerkersbond. Opgericht op 26 December 1887. Zijn geschiedenis, werken en streven, 1886-1936* (Amsterdam, 1937); G. van der Houven, *Een halve eeuw. Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond, 1886-1936* (Amsterdam, 1936); J. Hilgenga, *40 jaren Nederlandse Landarbeidersbond. Gedenkboek van de Nederlandse Bond van Arbeiders in het Landbouw-, Tuinbouw- en Zuivelbedrijf* (1940).

De invloed van de vakbeweging op de economische ontwikkeling van Nederland*

C. de Galan

I. Inleiding

In de titel van dit referaat komt het lidwoord 'de' driemaal voor. Dit kan de verkeerde indruk wekken dat het hier gaat om eenduidige, enkelvoudige begrippen en relaties en dat het mogelijk is te generaliseren. De werkelijkheid is anders. Van *de* vakbeweging kan alleen benaderend worden gesproken; het patroon van vakverenigingen is geschakeerd en het is in de afgelopen eeuw sterk veranderd. Achter *de* economische ontwikkeling gaat een veelzijdig proces schuil met vele aspecten. En de aanduiding van *de* invloed houdt evenzeer een vertekening in; er hebben vele invloeden gewerkt, langs verschillende wegen, soms elkaar tegenwerkend.

Tezamen genomen komt dan ook in deze beschouwing een netwerk van relaties tussen complexe grootheden aan de orde. Het is natuurlijk uitgesloten dat van een dergelijk onderwerp in kort bestek een afgerond beeld wordt geschilderd; ik moet met een aantal lijnen volstaan. In het onderstaande worden eerst de economische ontwikkeling en de vakbeweging beknopt behandeld. Daarna wordt de invloed van de vakbeweging theoretisch en feitelijk belicht, met als tussenvoegsel enkele opmerkingen over tegenwerkende krachten. Een kort naschrift sluit het betoog af.

II. De economische ontwikkeling

Het economische aspect van de ontwikkeling van een samenleving heeft betrekking op de menselijke behoeftebevrediging, dus op het proces van schepping, verdeling en gebruik van welvaart. Bij een beschouwing over de economische ontwikkeling gaat het om de veranderingen die in de loop der tijd hebben plaatsgevonden zowel in het economische proces zelf als in de context waarbinnen dit proces tot stand komt: de economische orde. In de afgelopen honderd jaar hebben zich in Nederland, zoals bekend, grote economische veranderingen voltrokken. Het is mogelijk, noch gewenst hier een eeuw economische geschiedenis te beschrijven, maar enkele belangrijke elementen dienen tot goed begrip te worden vermeld[1].

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Amersfoort, 21 oktober 1972.

1. Er ontbreekt, voor zover mij bekend, een samenvattend overzicht van de economische ontwikkeling van 1870 tot heden. Veel gegevens zijn te vinden in de CBS uitgave *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen* ('s-Gravenhage, 1970) en daarnaast in verspreide geschriften.

a) Er heeft een enorme economische groei plaatsgevonden, in die zin dat arbeidsproduktiviteit en materiële welvaart zijn toegenomen. Gelijkmatig is deze groei niet verlopen; na een langdurige periode van soms ernstige schommelingen rond een langzaam stijgende trend is na 1945 een forse versnelling opgetreden.

b) De stabiliteit van het economische proces is na 1945 eveneens toegenomen, zij het ten koste van instabiliteit van de waarde van het geld (inflatie).

c) In de eeuw van 1870 tot 1970 is de verzorgingsmaatschappij tot stand gekomen: sociale zekerheid; arbeidswetgeving; bijna volledige werkgelegenheid.

d) Schaalvergroting is een begrip waarin ongelijksoortige tendenties als verstedelijking, concentratie in het bedrijfsleven en internationale integratie kunnen worden gevangen. De aanzienlijk verbeterde communicatiemiddelen spelen daarbij een belangrijke rol.

e) De betekenis van de primaire sector is sterk verminderd, die van de secundaire en later vooral de tertiaire is toegenomen. Ook binnen deze sectoren zijn grote veranderingen opgetreden in produktiemethoden, in assortiment, in de relatieve omvang van bedrijfstakken, enz.

f) De verdeling van de welvaart over inkomenstrekkers is relatief iets gelijker geworden, doch absoluut gezien ongelijker. Het aandeel van de lonen in het nationale inkomen is meer toegenomen dan het aandeel van de werknemers in de totale beroepsbevolking. Deze ontwikkeling heeft zich min of meer schoksgewijs - vooral tussen 1930 en 1945 en sinds 1960 - voorgedaan.

g) Dit alles moet worden gezien tegen de achtergrond van een groei van het inwonertal en van de snelle ontplooiing van wetenschap en technologie, welke beide basisfactoren op hun beurt niet los staan van de economische ontwikkeling.

Er is natuurlijk meer gebeurd en ongetwijfeld kunnen andere accenten worden gelegd, maar met deze summiere opsomming kan voor ons doel worden volstaan.

III. De vakbeweging

Door de opgetreden economische ontwikkelingen is de werkomgeving - het 'klimaat' - voor de vakbeweging in een eeuw tijd sterk gewijzigd. Een primitieve, armoedige samenleving met een beginnende industrialisatie en zonder noemenswaardige sociale zekerheid is, met horten en stoten, veranderd in een moderne, ontwikkelde verzorgingsmaatschappij. De vakbeweging is uiteraard meegeëvolueerd; zij leeft niet in isolatie van de maatschappij, maar is daarmee nauw verbonden.

Ook de vakbeweging is inderdaad sterk veranderd[2]. Zij is begonnen in de vorm

2. Voor de geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging zij verwezen naar Fr. de Jong Edzn, *Om de plaats van de arbeid* (Amsterdam, 1956); M. Ruppert, *De Nederlandse vakbeweging* (2 dln; Haarlem, 1953); J. Windmuller, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht, 1970).

van kleine, lokale bondjes, vaak beroeps- of bedrijfsgericht, veelal met beperkte doelstelling (bijvoorbeeld de organisatie van een werkstaking). Wel was al in deze aanvang een ideologische lading te onderkennen en kan men de vakbeweging met Buiter[3.] historisch gezien eerder als een maatschappelijke beweging typeren dan als een efficiënte doelmatigheidsorganisatie, maar de betekenis van deze lading voor de leden moet waarschijnlijk niet worden overdreven. Lulofs[4.] stelt in het voetspoor van Brugmans dat bij de arbeiders de directe materiële verbetering als motief tot aansluiting voorop stond en niet het streven naar maatschappelijke hervormingen.

Al vrij spoedig was in Nederland een streven naar centralisatie merkbaar. Dit streven leidde in het begin van de twintigste eeuw tot de oprichting van de nog steeds bestaande drie vakcentrales. Deze centralisatie werd door allerlei omstandigheden steeds intensiever en bereikte haar hoogtepunt in de periode 1945-1959. Hierna is zij in die zin weer verminderd dat de in de centrales bedrijfstakgewijze verenigde bonden meer eigen zeggenschap hebben gekregen, waarbij echter door fusies deze bonden op zichzelf een concentratie te zien gaven. Overigens zijn de bonden nooit geheel zonder betekenis geweest; deze betekenis was naar tijd en plaats verschillend, afhankelijk van de omstandigheden, van hun interne kracht en van de persoonlijkheden die in centrale en bond leiding gaven. Bovendien moet in zoverre de uniformiteit natuurlijk niet worden overschat, dat de verzuiling in Nederland een belangrijke rol heeft gespeeld, opnieuw met wisselende hevigheid, maar geleidelijk van afnemende betekenis.

Naast de centrales hebben steeds categorale vakbonden bestaan en ook dit heeft de centralisatie doorkruist. Aanvankelijk waren de tegenstellingen tussen deze aparte bonden en de drie overkoepelingen vooral van politieke en ideologische aard. Later traden bij de categorale organisaties, ten dele voortkomend uit beroepsverenigingen, meer status-, beroepsmatige- en interne- zeggenschapsredenen op de voorgrond[5.]. Dit is in overeenstemming met de overgang die de vakverenigingen hebben doorgemaakt van beweging naar doelmatigheidsorganisatie, in beide gevallen overigens ter behartiging van groepsbelangen. Er heeft een ‘decline of ideology’ plaatsgevonden[6.].

Al met al moet de centralisatietendens dus wel worden geamendeerd. Door de betrekkelijke versnippering in drie zuilen en vele bonden is een beperking en

3. J.H. Buiter, *Partijen en strategieën in het arbeidspolitieke spel* (Rotterdam, 1966).
4. J.G. Lulofs, ‘Vakbeweging en arbeidsmarkt. Een bijdrage tot de contemporaine sociale geschiedschrijving’, *Bedrijf en samenleving. Economisch historische studies over Nederland in de negentiende en twintigste eeuw aangeboden aan prof. dr. I.J. Brugmans bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam* (Alphen aan de Rijn, 1967).
5. *Idem*, ‘Het categoralisme in de Nederlandse vakbeweging’, *Sociaal Maandblad Arbeid*, XXIII (1968) ix.
6. Zie noot 3; J. Barbash, *Trade Unions and National Economic Policy* (Baltimore-Londen, 1972) iv.

'interne binding' van middelen en energie te constateren; daardoor kan een vermindering van invloed zijn opgetreden, al kan de onderlinge concurrentie ook stimulerend hebben gewerkt.

Ook binnen de organisaties, of dit nu aparte vakverenigingen zijn of aangesloten bonden of centrales, kan sprake zijn van centralisatie (aan de top) of decentralisatie (aan de basis) van besluitvorming. De invloed van leden, adviseurs en bestuur kan groot zijn of klein. Globaal genomen kan worden gezegd dat de eerste kleine vakverenigingen nog in belangrijke mate direct-democratische besluitvorming kenden; met de groei van de organisaties nam de invloed van de - steeds meer vrijgestelde, professionele - bestuurders toe. Uniformiteit bestaat er ook op dit terrein niet; de interne structuur van de organisaties kent een rijk geschakeerd patroon dat mede wisselt met de omstandigheden[7]. Grosso modo bestaat de vakbeweging thans uit hecht georganiseerde eenheden met een invloedrijke professionele, veelal door coöptatie tot stand komende leiding en met een soort indirecte controle van de leden. Maar er zijn nuances.

Het spreekt nagenoeg vanzelf dat met de interne structuur de beleidsvorming in de organisaties varieert, evenals de methode van actie[8]. Er bestaat, vooral historisch gezien, een heel scala van handelwijzen tussen de tijdelijke vereniging van arbeiders van één bedrijf en het medebewind in het sociaal-economische beleid van de huidige door scherpzinnig analyserende bestuursleden gedomineerde vakcentrales.

Dit alles houdt tevens in dat de doelstellingen van de vakbeweging noch uniform zijn, noch makkelijk te achterhalen. Deze doelstellingen variëren met de economische omstandigheden, met de omvang en het arbeidsveld van de vakbeweging, met het besluitvormingsmechanisme en de mate van centralisatie. Er is over deze doelstellingen veel geschreven. Bekend is de druk becommentarieerde controverse tussen Dunlop en Ross[9]. De eerste legt op de behartiging van de - materiële - belangen van de leden de nadruk, de tweede op de politiek getinte machts- en organisatiedoeleinden van de leiding. Deze controverse verliest veel van haar scherpte als wordt bedacht dat wat wordt aangeduid als respectievelijk economische en politieke doeleinden naast elkaar bestaan en elkaar aanvullen. Er is sprake van een doel-middelenverhouding; de organisatie en het aanzien van de leiding zijn nodig om iets te bereiken en resultaten bevorderen weer groei en macht.

7. Over de interne structuur van vakverenigingen bestaat vooral in de Angelsaksische landen een uitgebreide literatuur. Voor Nederland vergelijk de in noot 2 genoemde geschriften.
8. Vergelijk de interessante studie van B. Külp, *Lohnbildung im Wechselspiel zwischen politischen und wirtschaftlichen Kräften* (Berlijn, 1965) waarin aan deze aspecten ruime aandacht wordt geschonken.
9. J.T. Dunlop, *Wage Determination under Trade Unions* (New York, 1944); *idem*, 'The Task of Contemporary Wage Theorie' in: G.W. Taylor en F.C. Pierson, ed., *New Concepts in Wage Determination* (Berkeley, 1948) 117-139. Vergelijk C. de Galan, *De invloed van de vakbeweging op loonshoogte en werkgelegenheid* (Leiden, 1958) 34 vlg. en Külp, *Lohnbildung*.

Op een iets ander vlak ligt een tweede tegenstelling tussen theorieën. In afwijking van de gebruikelijke, traditionele theorie waarin de vakbeweging wordt beschouwd als een economisch machtsinstituut, een 'countervailing power' werd recent door Flanders een visie naar voren gebracht waarin de vakbeweging als een ordenende, regulerende instantie op de arbeidsmarkt wordt gezien[10]. Volgens Flanders is het collectieve onderhandelen een 'rule-making process' en niet primair een vorm van strijd over arbeidsvoorwaarden.

Ook in dit geval moet de tegenstelling niet worden overdreven. Ongetwijfeld wordt via de onderhandelingen gereguleerd, wordt een zekere ordening geschapen op de arbeidsmarkt, een markt die in feite uit vele deelmarkten bestaat zonder dat van volledige concurrentie kan worden gesproken (dus zonder ordenende 'invisible hand'). De collectieve arbeidsovereenkomst kan worden gezien als een rechtsinstituut. Maar bij die regulering zijn doelstellingen in het geding, de vakvereniging wil iets bereiken en zij moet dit ook om de leden tevreden te stellen. Ook hier moeten de beide visies worden gecombineerd. Waarschijnlijk zijn er trouwens in de loop der geschiedenis in dit opzicht veranderingen opgetreden. Na een beginperiode waarin machtsstrijd en economische belangenbehartiging domineerden is de regulerende invloed en zijn politieke factoren meer op de voorgrond getreden. De laatste jaren zien we in Nederland weer een zekere 'revival' van invloed van de basis en conflicten[11]. Tegelijk zijn de actiemethoden gewijzigd. Maar het is verstandig de theoretische controversen niet te overdrijven en eerder de veelvormigheid te accentueren[12].

De vakbeweging opereert in een krachtenveld dat in de loop van een eeuw sterk is veranderd. Zij is verdeeld in zichzelf: er zijn vele bonden en bondjes, er zijn leden en leiding, er zijn - ook intern - tegengestelde belangen. Er is een groot aantal doelstellingen: arbeidsvoorwaarden in de ruime zin van het woord, zekerheid, individuele belangenbehartiging, solidariteit, emancipatie en (mede)zeggenschap van werknemers, verandering van de maatschappijstructuur, groei en aanzien van de organisatie zelf. En de methoden variëren: strijd en staking, propaganda en pressie, onderhandelen en overleg.

Het is bijzonder moeilijk de invloed na te gaan van het geheel van dergelijke instituties, waarop bovendien door anderen wordt geanticipeerd en gereageerd. Op

10. A. Flanders, 'Bargaining Theory. The Classical Model Reconsidered', in: B.C. Roberts, ed., *Industrial Relations. Contemporary Issues* (Londen, 1968) 3-33; *idem*, in: A. Flanders, ed., *Collective Bargaining* (Londen: Penguin, 1969). Vergelijk F.J.H.M. van der Ven, 'De c.a.o.-onderhandeling als sociologisch proces', *Sociaal Maandblad Arbeid*, XXIV (1969) v.
11. Aldus F.J.H.M. van der Ven in zijn afscheidscollege, *De crisis in het rechtssysteem der c.a.o.* (Tilburg, 1972).
12. Zie behalve de genoemde literatuur bijvoorbeeld ook nog M.W. Reder, *Labor in a growing Economy* (New York, 1957); A. Rees, *The Economics of Trade Unions* (Oxford, 1962) en de Penguin-Readings-uitgave W.E.J. MacCarthy, ed., *Trade Unions. Selected Readings* (Londen, 1972).

haar beurt reageert ook de vakbeweging op haar omgeving, zodat uit haar feitelijke gedrag niet altijd haar doelstellingen vallen af te leiden.

IV. De invloed van de vakbeweging in theorie

Na de bovenstaande aanduiding van de complexe grootheden die in het geding zijn, ligt het voor de hand dat de invloed van de vakbeweging op de economische ontwikkeling moeilijk is te bepalen. Er zijn bovendien verschillende vormen en maten van invloed in het geding.

Een belangrijk stuk van de problematiek der sociale wetenschappen komt rond onze vraagstelling naar voren: hoe kan van andere invloeden worden geabstraheerd, hoe kan bij afwezigheid van experimenteermogelijkheden causaliteit worden aangetoond en gemeten, hoe kan de invloed van een integrerend deel van de maatschappij op een deelaspect van die maatschappij worden afgezonderd?

In de vele theoretische beschouwingen over de invloed van de vakbeweging zijn verschillende analysemethoden gebruikt. De meest verstrekkende methode is echter, voorzover mij bekend, niet toegepast. Deze zou inhouden dat getracht wordt op verbaal-interpreterende of modelmatige wijze een beeld te schetsen van de ontwikkeling zoals die bij afwezigheid van de vakbeweging zou hebben plaats gevonden, waarna dit beeld met de feitelijke gang van zaken wordt vergeleken. De verschillen zijn dan aan de vakbeweging toe te schrijven.

Deze methode is eigenlijk de enige volledige en vergelijkbaar met wat op andere terreinen - ook wel in de moderne geschiedvorsing (spoorwegen in de Verenigde Staten) - wordt gedaan, maar zij is met betrekking tot de vakbewegingsinvloed niet uit te voeren. Enerzijds is een feitelijke vergelijking uitgesloten: er bestaan geen met Nederland vergelijkbare naties zonder vakbeweging. Anderzijds is de constructie van een model of een hypothetische schets onmogelijk. De relaties zijn daarvoor te ingewikkeld en te veelzijdig, de verschijnselen te interdependent. De vakbeweging is een integrerend bestanddeel van de samenleving en zij heeft de huidige maatschappij mede gevormd. Andere invloedrijke instanties en organisaties hebben gereageerd, hun handelwijze is door het bestaan van de vakbeweging gewijzigd. Het gaat hier niet om een externe factor die op bepaalde punten effect heeft gehad, maar om een onderdeel van het systeem zelf. Men kan de verschillende maatschappelijke relaties en instituties niet achteraf bepalen zonder eerst te schatten welke invloed de vakbeweging heeft gehad; en om die schatting gaat het nu juist.

Een alomvattende analyse in deze zin is dan ook uitgesloten. Wat aan mogelijkheden resteert is enerzijds een globale, interpreterende beschrijving zonder exactheid (zoals onder in § 6 wordt gegeven) en anderzijds een ingrijpende beperking tot deelterreinen, korte perioden en concrete situaties. Deze laatste soort analyses

komt in de literatuur veel voor, al zijn de problemen daarbij nog groot genoeg. Het meest geschreven is er over de arbeidsvoorwaarden: de invloed van de vakbeweging op loonshoogte, loonstructuur en loonaandeel in het nationale inkomen. De beschouwingen hieromtrent vallen in twee soorten uiteen.

Ten eerste zijn er theoretische analyses rond de loonvorming: de loontheorie. De vraagstelling is in dit verband of de vakbeweging de lonen kan beïnvloeden; dat is alleen het geval als niet de markt- of de economische factoren (productiviteit; winstvoet; marktvorm; meer algemeen vraag en aanbod) geheel bepalend zijn. Het antwoord op deze vraag varieert met de aard van de theorie, met de accentuering van micro- en macroaspecten en naar gelang dat nominale of reële lonen of loonaandeel ter discussie staan. Grosso modo kan de conclusie worden getrokken dat door de theorie wordt aangegeven dat de vakbeweging - op zijn minst onder bepaalde omstandigheden en zeker voor wat de nominale lonen betreft, doch meestal ook met betrekking tot de reële en het loonaandeel - invloed kan uitoefenen[13]. In meer omvattende analyses als van Külp wordt bovendien gewezen op de indirecte invloed van de vakbeweging op factoren als productiviteit en marktvorm, welke op zichzelf voor de loonshoogte van grotere betekenis zijn dan de georganiseerde pressie. De vakbeweging opereert in een veld van krachten; de marges die zij kan vullen zijn kleiner naarmate van het nominale microloonniveau wordt overgestapt naar het reële macropeil, maar zij kan zelf op indirecte wijze die marges enigszins vergroten.

Ten tweede is empirisch onderzoek verricht, waarbij verschillende methoden zijn toegepast.

Er zijn perioden vergeleken waarin de vakbeweging sterk was met andere waarin zij zwakker stond. Problemen zijn hierbij ten eerste dat de omstandigheden verschillen, dat de vakbeweging niet de enige veranderlijke variabele is; en ten tweede dat de sterkte moeilijk is te meten. Moet men afgaan op - relatieve - ledentallen, moet de eventuele verdeeldheid worden meegeteld, de strijdlust, de bekwaamheid van bestuurders? Ook kan men regio's vergelijken en bedrijfstakken of ondernemingen met uiteenlopende organisatiegraad. Hier doen zich soortgelijke problemen voor en bovendien komt er nog bij dat regio's en sectoren elkaar over en weer beïnvloeden. Als de vakverenigingen in bedrijfstak *a* iets weten te bereiken, dan spreidt zich dat onder invloed van marktfactoren uit naar sector *b*, ook als de sterkte van de organisaties daar gering is. Dit laatste bezwaar kleeft ook aan een vergelijking in loonontwikkeling tussen leden en niet-leden van vakverenigingen.

Al dit soort vergelijkingen is dus weinig doeltreffend. ‘None of these comparisons

13. Zie voor de theorie bijvoorbeeld Külp, *Lohnbildung*; A.M. Cartter, *Theory of Wages and Employment* (Homewood, 1959); M. Dobb, *Wages* (Londen, 1946); K.W. Rothschild, *The Theory of Wages* (Oxford, 1954).

is rigorous: other things always vary at the same time', aldus Phelps Brown, die zelf van dit onderwerp veel studie heeft gemaakt[14].

Niettemin is met name in de Verenigde Staten een groot aantal van dergelijke empirische studies verricht. Ten dele roepen deze twijfels op met betrekking tot statistische betrouwbaarheid, uitschakeling van andere invloeden en interpretatie van uitkomsten. Er zijn echter geleidelijk meer zorgvuldige onderzoeken gedaan, waarin zo nauwkeurig mogelijk de vakbeweging als enige verklarende variabele is afgezonderd. De conclusies van deze empirische arbeid zijn niet gelijkluidend. Soms wordt de looninvloed van de vakbeweging aanzienlijk geacht (nominaal en op microniveau), soms daarentegen niet aantoonbaar. Als een soort resumé kan gelden, dat de meeste studies een gering, doch onmiskenbaar loonsverhogend effect aantonen, in orde van grootte van de door Lewis berekende 10-15% of de door Boskin gevonden 0-25%[15].

Naarmate dit soort onderzoek verfijnder is, nadert het de vorm van de *case study*. Het heeft dan zoals bij Boskin betrekking op zeer nauw omschreven werknemerscategorieën qua leeftijd, geslacht, ras, opleiding en vestigingsplaats. Of het behelst een zorgvuldige vergelijking van bedrijfstakken met aanduiding van alle overige bepalende factoren zoals bij Levinson[16]. Het is de vraag in hoeverre de uitkomsten van zulke studies kunnen worden gegeneraliseerd; het voordeel van *case-studies* is immers tegelijk hun nadeel: ze zijn volledig en minutieus, maar met betrekking tot de omschreven tijd, plaats en omstandigheden. Hoogstens kan veralgemening van de uitkomsten toelaatbaarder worden naarmate meer van dergelijke studies tot ongeveer gelijke gevolgtrekkingen komen.

Daar komt nog iets bij. Het is niet toevallig dat dit soort onderzoek vooral in de Verenigde Staten tot stand is gekomen, 'where the coverage of collective bargaining has for long been more partial than in other countries of similar industrial development'[17]. Onder de Nederlandse omstandigheden vanaf ongeveer 1900 en zeker

14. E.H. Phelps Brown in: MacCarthy, ed., *Trade Unions*.
15. H.G. Lewis, *Unionism and Relative Wages in the United States* (Chicago, 1963); M.J. Boskin, 'Unions and Relative Real Wages', *American Economic Review*, LXII (1972) 466-472; O. Eckstein, Th.A. Wilson, 'Determination of Money Wages in American Industry', *Quarterly Journal of Economics*, LXXVI (1962) 379-414; R. Ozanne, 'Impact of Unions on Wage Levels and Income Distribution', *ibidem*, LXXIII (1959) 177-196; G. Pierson, 'The Effect of Union Strength on the U.S. Phillips Curve', *American Economic Review*, LVIII (1968) 456-467; N.J. Simler, 'Unionism and Labor's Share in Manufacturing Industries', *Review of Economics and Statistics*, XLIII (1961) 369-378; P.E. Sulton, 'Unionism and Wage-Income Ratios 1929-51', *ibidem*, XXXVI (1954) 67-73; A.W. Throop, 'The Union-Nonunion Wage Differential and Cost-Push Inflation', *American Economic Review*, LVIII (1968) 79-99; L. Ulman, 'The Union and Wages in Basic Steel: a Comment', *ibidem*, XLVIII (1958) 408-426; Külp, *Lohnbildung*; De Galan, *Invloed van de vakbeweging*; A.A.J. Smulders, *Pressiegroepen in inflatie in de Verenigde Staten* (Leiden, 1963).
16. H.M. Levinson, *Determining Forces in Collective Bargaining* (New York, 1966).
17. Phelps Brown in: MacCarthy, ed., *Trade Unions*.

sedert cao's verbindend werden verklaard (wet van 1937) is soortgelijk onderzoek zinloos. Hier, zo goed als in de overige Westeuropese landen, moet anders te werk worden gegaan. Men kan bijvoorbeeld zo zorgvuldig mogelijk vergelijkende analyses in de tijd maken, liefst voor meerdere landen, zoals Phelps Brown heeft gedaan[18]. Een handicap is daarbij wel, dat van de periode van vóór ca. 1930 betrouwbare gegevens ontbreken, zodat uiterst minutieuze nasporingen vaak noodzakelijk zijn[19].

Hoe dit alles ook zij, men kan uit de gehele beschikbare literatuur enkele voorzichtige conclusies trekken: 1) de vakbeweging heeft de nominale lonen beïnvloed, zowel de zogenaamde regelingslonen als de feitelijk verdiende[20]; 2) ook de reële lonen hebben de invloed van de vakbeweging ondergaan, vooral in perioden van economische teruggang, maar de invloed hierop is veel kleiner, zeker macroeconomisch gezien; 3) het loonaandeel in het nationale inkomen is waarschijnlijk parallel aan 2 iets verhoogd, maar op lange termijn gezien in geringe mate. Andere factoren hebben een veel dominerender rol gespeeld. Historisch gezien is vooral de verhoging van de arbeidsproduktiviteit (onder invloed van toegenomen kapitaalvorming, van verbetering van technologie en onderwijs en van het economische beleid) essentieel geweest voor de stijging van reële lonen en arbeidsaandeel[21]. Deze andere factoren zijn indirect wel door de vakbeweging beïnvloed. Dit maakt de determinering van deze invloed niet eenvoudiger; deze determinering is trouwens ook al moeilijk omdat afwezigheid van loonstijging nog weinig zegt: mogelijk zou zonder de vakbeweging ook deze stabilisatie zijn uitgebleven.

Tot zover het loonpeil. Ik heb dit theoretische probleem wat uitvoeriger besproken, omdat het in de literatuur vaak aan de orde is gesteld en illustratief is voor het ingewikkelde karakter van de materie. Toch vormt het loonniveau nog een, zij het niet eenvoudig meetbare, kwantitatieve grootheid. De andere terreinen waarop de vakbeweging werkzaam is, zijn meestal nog veel moeilijker te analyseren, zeker wanneer niet meer de arbeidsvoorwaarden in engere zin in het geding zijn. Er zijn dan ook in de literatuur niet veel pogingen aan te treffen tot benadering van de feitelijke invloed. Een uitzondering hierop vormt, naast de genoemde studies rond het loonpeil, onderzoek met betrekking tot de loonstructuur. Vrij algemeen is de opvatting dat de vakbeweging een nivellerend, gelijkmakend effect heeft op de loonopbouw[22].

18. *Idem, Pay and Profits* (New York, 1968).
19. *Idem, The Growth of British Industrial Relations* (Londen, 1959) en A. Rees, *Real Wages in Manufacturing 1890-1914* (Princeton, 1961).
20. Hierop wijst vooral Külp, *Lohnbildung*.
21. Over deze materie is veel te vinden bij J. Pen, *Income Distribution* (Londen, 1971); J.H. Müller, 'Determinanten der Lohnquote', *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* (1963) 300 vlg.
22. Vergelijk hierover De Galan, *Invloed van de vakbeweging*; Külp, *Lohnbildung*; Phelps Brown in: MacCarthy, ed., *Trade Unions* en *idem, Pay and Profits*; B. Pfister, 'Besitzen die Gewerkschaften Monopolmacht?', *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, CLXX (1958) 136-153.

Daardoor brengt de vakbeweging in een monopoloïde marktstructuur beloningsverhoudingen tot stand die de uitkomsten van een situatie van volledige concurrentie - met mobiliteit van werknemers - weer benaderen. In het verlengde hiervan ligt een stabiliserende werking: de over het algemeen opvallende stabiliteit in de loonstructuur in de Westelijke landen kan ten dele aan de vakbeweging worden toegeschreven. Beide invloeden roepen de ordeningsfunctie van Flanders in gedachten.

Afgezien van loonshoogte en loonstructuur, op welke terreinen zoals gezegd ook nog veel twijfels bestaan, staat er weinig vast. De invloed van de vakbeweging is moeilijk aan te tonen, laat staan te kwantificeren. Deze invloed is aanwezig: vrijwel niemand zal beweren dat de maatschappij er zonder vakbeweging net zo zou uitzien als nu, noch dat de economische ontwikkeling van Nederland dan over honderd jaar identiek zou zijn verlopen. De vakbeweging heeft het karakter van de samenleving veranderd. Maar de sociale wetenschappen - waaronder de economie - zijn (nog?) niet in staat een redelijk nauwkeurig inzicht te bieden. 'The little evidence there is on these matters is contradictory and inconclusive', schrijft Myra Strober[23]; en Bowen: 'Thus far, no one has succeeded in discovering a way of separating out the *independent* influence of unionism from the impact of other wage-determining factors'[24].

Wie, zoals ik, over de invloed van de vakbeweging iets wil zeggen, moet tastenderwijs te werk gaan. Daarbij dreigt tweeërlei gevaar, waarvan een aantal theoretici op dit terrein het slachtoffer lijkt te zijn geworden. Aan de ene kant kan de invloed van de vakbeweging makkelijk worden overschat. Institutioneel neemt deze beweging immers, zeker in een land als Nederland, sedert ongeveer de jaren dertig een ijzersterke positie in. Onderhandelingen lopen via de vakbeweging, ze sluit contracten af, ze vervult vele adviserende en besturende functies, ze staat in de belangstelling. Inschakeling is echter niet identiek met invloed. Anderzijds dreigt het gevaar van onderschatting. Wie alleen let op bijvoorbeeld de loonshoogte en de paralleliteit tussen de ontwikkeling daarvan en die van de arbeidsproduktiviteit, kan gemakkelijk de indruk krijgen dat de vakbeweging geen invloed heeft en dat de onderhandelingen een soort traditioneel ritueel vormen. Een dergelijke conclusie kan uit de feiten echter niet worden getrokken en belangrijker is, dat niet wordt onderkend dat de vakbeweging op een zeer breed veld werkzaam is. Voorzichtigheid en nuanceringen zijn dus geboden.

23. M.H. Strober in *American Economic Review. Papers and Proceedings*, LXII (1972) ii, 154-156.
24. W.G. Bowen, *The Wage-Price Issue. A Theoretical Analysis* (Princeton, 1960).

V. Tegenkrachten

De vakbeweging wil iets bereiken; zij heeft doelstellingen en streeft die op verschillende manieren na. Daardoor roept ze reacties in het leven, tegenkrachten, zoals zij trouwens ook zelf een 'countervailing power' vormt. De belangrijkste reagerende kringen zijn werkgevers, overheid en publieke opinie.

De werkgevers hebben zich vanouds, men kan bijna zeggen 'van nature', tegen de vakbeweging verzet. Dit verzet gold aanvankelijk niet alleen de eisen van vakverenigingen, maar ook hun bestaan zelf. Werknemers werd vaak verboden lid te worden of leden werden niet in dienst genomen[25]. De strijd om de erkenning heeft lang geduurd.

Later is de vakbeweging getolereerd en aanvaard, hetzij noodgedwongen, hetzij vanuit het inzicht van de nuttige - ordenende - functie. Toen zijn echter ook de werkgeversorganisaties opgericht. Met Bos[26] kan men aannemen dat de werkgeversbonden niet louter uit een verzetshouding zijn ontstaan, maar dit verzet heeft wel een belangrijke rol gespeeld[27]. In tegenstelling tot wat aan werknemerszijde valt te constateren, zijn aan werkgeverskant naast de bonden ook de afzonderlijke ondernemingen, de leden dus, een belangrijke rol bij de onderhandelingen blijven spelen. Ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden - niet op het terrein van de werkgelegenheid - is geleidelijk aan op de verschillende arbeidsmarktsegmenten niettemin de situatie van het tweezijdige monopolie of semi-monopolie ontstaan: enerzijds de vakbeweging, al of niet verdeeld, anderzijds de werkgeversorganisaties of de grote onderneming.

De sterkte van deze 'countervailing power' is evenmin als die van de vakbeweging zelf makkelijk te bepalen en nog minder te kwantificeren. Niet alleen is zij in de loop van de eeuw veranderd en niet voor alle sectoren gelijk, een complicerende factor is ook dat werkgevers van eigen wapens gebruik maken buiten de arbeidsmarkt om. Globaal genomen kan worden gezegd, dat in de eerste decennia der afgelopen eeuw de tegendruk zich meer rechtstreeks op de arbeidsmarkten afspeelde; de micro-schaal van deze markten leidde daar ook toe; er kon moeilijker worden afgewenteld, de economische omstandigheden waren ongunstiger. Geleidelijk aan, en vooral na 1945, is de rechtstreekse tegendruk rond de arbeidsvoorwaarden verminderd, al is hij niet verdwenen. Er wordt bij de huidige macro-onderhandelingen in de context van de verzorgingsmaatschappij op andere terreinen verzet geboden en via de prijzen teruggeslagen. Op de spiralen die hiervan het gevolg zijn kom ik nog terug. De traditionele verzethouding van werkgevers is niet verdwenen, maar

25. Zie hierover bijvoorbeeld Ruppert, *Nederlandse vakbeweging* en De Jong Edzn, *Plaats van de arbeid*.
26. W. Bos, *Werkgeversorganisatie. Ondernemingsorganisatie* (Rotterdam, 1972) iv.
27. *Ibidem* en H. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek* (Roermond-Maaseik, 1966) 119 vlg.

zij is toch op het terrein van de arbeidsvoorwaarden danig verzwakt. Zelfs kan worden geconstateerd dat onder bepaalde omstandigheden (snel stijgende conjunctuur, onderhandelingen op macro-schaal, 'wage-leadership') juist de vakbeweging een matigende invloed uitoefent op de loonstijging en dat werkgevers, elkaar overbiedend, de zaak opstuwen[28]. We hebben die toestand in Nederland na de tweede wereldoorlog af en toe gekend.

De tweede potentiële tegenkracht is de overheid. Ook hiervan is de houding in de loop der afgelopen eeuw gewijzigd. Met verwaarlozing van details, uitzonderingen en tempoverschillen kan worden opgemerkt dat de aanvankelijke negatieve en verzetshouding geleidelijk heeft plaats gemaakt voor een positieve. Niet alleen is de vakbeweging erkend. Ook is haar positie door overheidsmaatregelen versterkt (de verbindendverklaring van cao's geeft de drie erkende vakcentrales bijvoorbeeld een wettelijke monopoliepositie), zijn een aantal van haar eisen overgenomen waardoor de onderhandelingssterkte is vergroot (bijvoorbeeld sociale zekerheid, volledige werkgelegenheid) en wordt de vakbeweging adviserend en zelfs mederegerend (PBO) ingeschakeld. Toch kan hieraan niet de gevolgtrekking worden ontleend dat de overheid geen tegenstand meer biedt. Zij heeft na 1945 ongeveer vijftien jaar leiding gegeven aan de loonontwikkeling en verzet zich ook nu nog wel tegen sommige vakbewegingseisen.

Over de publieke opinie, die vorm krijgt in de communicatiemedia, kunnen we kort zijn. Zij kan niet op dezelfde wijze als werkgevers en overheid worden beschouwd, omdat ze niet is geïnstitutionaliseerd. Zij is bovendien erg gevarieerd en wisselt naar tijd en plaats. Ze wordt gemaakt door de omstandigheden. Ze is grosso modo de vakbeweging niet (meer) ongunstig gezind, maar ze kan nauwelijks generaliserend worden besproken. Parallel aan de veranderde houding van de overheid kan wel worden gezegd dat de opvattingen, ook in de kring van de wetenschappen bijvoorbeeld, over vakbeweging, arbeidscontract, conflictregulering en dergelijke in de loop van honderd jaar duidelijk zijn veranderd[29].

De 'countervailing powers' zijn dus in de loop van honderd jaar gewijzigd. Van afweer is men via aanvaarding gekomen tot erkenning en overleg. Voor een instituut als de vakbeweging is erkenning essentieel[30]. Uit het feit van erkenning en overleg kan echter weinig worden geconcludeerd over relatieve sterkte of zwakte. Zo goed als ten aanzien van de vakbeweging moet worden gezegd dat de invloed van de andere partijen niet exact valt weer te geven; hij kan hoogstens worden

28. Vergelijk voor deze matigende invloed A. Rees, *The Economics of Trade Unions* (Oxford, 1962) en met betrekking tot ons land De Galan, *Invloed van de vakbeweging*, iii.
29. Vergelijk voor de juridische aspecten J.A.M. Cornelissen, *Van individualistische naar institutionele vorming van arbeidsvoorwaarden* (Deventer, 1959).
30. Dit is onlangs voor een belangwekkend deelprobleem, de binding van niet-handarbeiders, helder aangetoond door G.S. Bain, *The Growth of White-Collar Unionism* (Oxford, 1970).

benaderd. Wel staat vast, dat de aanwezigheid van tegenkrachten, die met wisselende sterkte en onder uiteenlopende omstandigheden hebben geopereerd, de vaststelling van de vakbewegingsinvloed niet eenvoudiger maakt. De vaak fraaie theorieën over het onderhandelingsproces[31] duiden wel de krachten en/of factoren aan die een rol spelen, maar ze kunnen de uitgeoefende invloed niet traceren, noch de uitkomsten van het onderhandelen voorspellen.

VI. De invloed van de vakbeweging in Nederland

De invloed die de vakbeweging in de loop van een eeuw in Nederland heeft uitgeoefend kan, naar uit het voorgaande blijkt, alleen globaal en tastenderwijs worden benaderd. Ik doe een poging, afgaande op de literatuur, op de schaarse gegevens die er zijn en op eigen interpretatie. Omdat een breed terrein en een lange periode worden bestreken, zie ik af van details.

In de afgelopen honderd jaar is, zoals vermeld, de vakbeweging zelf veranderd. Over de eerste periode, waarin de organisaties klein waren en beperkt qua arbeidsveld en reikwijdte, zijn de gegevens schaars. Ongeveer sedert 1910 bestaat de huidige structuur van drie centrales en een groep van losstaande vakverenigingen. Zoals uit onderstaande tabel van ledentallen blijkt, zijn de centrales en de daarbij aangesloten bonden geleidelijk een overheersende positie gaan innemen; behalve kwantitatief geldt dit ook voor de maatschappelijke positie en de invloed die wordt uitgeoefend. Rond de eerste wereldoorlog was sprake van een snelle groei, die na 1920 is gestagneerd. Na de tweede wereldoorlog is weer een flinke stijging van het ledental te constateren, maar na 1955 is dit, in verhouding tot de omvang van de afhankelijke beroepsbevolking, ongeveer gestabiliseerd. Van de Nederlandse werknemers isnu circa 40% georganiseerd, waarvan □ deel in bij één der drie centrales aangesloten bonden.

LEDENTALLEN VAKVERENIGINGEN × 1000

jaar	NVV	CNV/NKV	Overige	Totaal
1910	41	19	126	185
1920	248	208	228	684
1930	252	202	171	625
1940	319	305	174	798
1950	382	452	163	997
1960	487	619	248	1354
1969	555	650	319	1524

31. Zie bijvoorbeeld A. Coddington, *Theories of the Bargaining Process* (Londen, 1968) en J. Pen, *Theorie der collectieve loononderhandelingen* (Leiden, 1950).

De belangrijkste terreinen waarop de vakbewegingsinvloed tot uiting kan komen, worden nu puntsgewijs aan de orde gesteld.

A. De hoogte van de lonen

De hoogte van de lonen is in Nederland waarschijnlijk door de vakbeweging beïnvloed. In de eerste decennia gebeurde dat incidenteel, op micro-schaal. Vooral waar de vakbeweging sterk was - bijvoorbeeld typografen, later diamantbewerkers - en waar de betrokken onderneming of bedrijfstak een sterke marktpositie innam, kon een verhoging van het loonpeil worden bereikt of - in perioden van neergang - een loondaling worden tegengegaan. Op macroniveau was in deze periode de invloed nauwelijks merkbaar en hij werd ook micro overvleugeld door de andere loonbepalende factoren. Over het algemeen wordt echter in de literatuur aangeduid dat in 'unionized industries', zeker als deze op de afzetmarkt sterk staan, relatief hoge lonen worden gevonden[32].

Later trad in de onderhandelingen een schaalvergroting op. Bedrijfstaksgewijs en ook regionaal bleef de differentiatie tot 1940 echter aanzienlijk. De vakbeweging kon vooral in sterke, groeiende bedrijfstakken iets bereiken en ook kon zij in tijden van recessie daling van het loonniveau beperken. Globaal genomen kan men zeggen dat de vakbeweging tempoverschillen realiseerde: verhogingen eerder, verlagingen later. De economische factoren zijn doorslaggevend, maar ze moeten worden benut en ze laten enige marge toe.

De schaalvergroting in de loonvorming heeft na 1945 geculmineerd in de nationale loonpolitiek. Hierin speelde de vakbeweging wel een formele rol, maar haar invloed was gering en eerder matigend dan verhogend[33]. Dit laatste blijkt ook uit de groeiende 'wage-drift' (dat is het verschil tussen regelings- en feitelijk verdiende lonen), mede een gevolg van de aanhoudende situatie van volledige werkgelegenheid. Sedert 1960 is de invloed van vakverenigingen weer toegenomen, niet alleen nominaal, maar mogelijk ook reëel en qua loonaandeel. Toch moet deze invloed niet worden overschat. Hij blijft marginaal, omdat produktiviteit, internationale concurrentiepositie, werkgelegenheid en groei de marges bepalen. Wel moet daarbij in aanmerking worden genomen dat deze achtergrondfactoren voor een deel door de vakbeweging mede worden bepaald, waardoor indirect ook het loonpeil wordt beinvloed. En ook valt te bedenken dat een deel van de 'ruimte' wordt gebruikt voor vermindering van de arbeidstijd en deze wordt in onderhandelingen vastgesteld.

32. Phelps Brown in: MacCarthy, ed., *Trade Unions*; vergelijk ook Smulders, *Pressiegroepen in inflatie*. Phelps Brown schrijft in *Pay and Profit*, 15: 'that only at particular points and there only to a minor extend does trade unionism seem to have changed the course of the general level of money wages, unless it was to offset downward pressures when those were at their most intense'.
33. De Galan, *Invloed van de vakbeweging*, iii.

Nog algemener gesteld: over de vorm waarin de verbeteringen der arbeidsvoorwaarden worden gerealiseerd kan alleen in onderhandelingen worden beslist. Flanders ziet dan ook als doel van de vakbeweging 'participation in job regulation'[34].

B. Arbeidsaandeel in het nationale inkomen

Conclusies over het arbeidsaandeel in het nationale inkomen zijn nog moeilijker te trekken dan over het loonpeil. Er bestaan over dit aandeel weinig en weinig betrouwbare gegevens tot omstreeks 1930[35]. Bovendien wordt in beschouwingen over de arbeidsquote niet steeds dezelfde maatstaf gehanteerd; het maakt verschil of het aandeel van de produktiefactor arbeid wordt gehanteerd of het aandeel van de werknemers of van de lonen; ook wordt wel met verhoudingen tussen gemiddelde inkomens gewerkt[36].

In Nederland is het aandeel van lonen en salarissen in het nationale inkomen vermoedelijk lange tijd na het ontstaan van vakverenigingen vrij stabiel geweest. Tussen 1930 en 1946 is dit aandeel gestegen, zo goed als in andere landen, onder invloed van crisis en oorlog. Tot omstreeks 1960 is vervolgens weer een stabilisatie opgetreden, waarna een opvallende stijging is te constateren. Deze laatste toeneming (waardoor het aandeel van het beschikbare arbeidsinkomen in het totaal redelijk is gestabiliseerd, terwijl het beschikbare overige primaire inkomen relatief achterbleef) lijkt iets van doen te hebben met aggressief optreden van de vakbeweging bij hernieuwde vrijheid van loonvorming. Dat ook deze conclusie moet worden gerelativeerd, blijkt uit soortgelijke - zij het minder pregnante - ontwikkelingen in het buitenland, waar geen duidelijke breuk in de institutionele vormgeving optrad.

Zoals gezegd is de invloed van de vakbeweging niet te meten en een conclusie dus moeilijk te trekken. Waarschijnlijk heeft de vakbeweging wel enige druk uitgeoefend, ook in ons land, maar de betekenis daarvan valt toch in het niet vergeleken met technisch-economische faktoren[37]. Daar moet wel aan worden toegevoegd, dat er een rechtstreekse en een indirecte invloed is; juist in Nederland lijkt de vakbeweging op het economische beleid, de investeringen en de besparingen, de technologische ontwikkeling en dergelijke enige invloed te hebben gehad en daarmee op de loonquote.

34. Flanders, 'What are Trade Unions for?', in: MacCarthy, ed., *Trade Unions*.
35. Vergelijk echter de in noot 19 genoemde zorgvuldige studies. Zie ook E.H. Phelps Brown en Sh.V. Hopkins, *The Course of Wages in Five Countries 1860-1939* (Oxford, 1950).
36. Vergelijk hiervoor W. Albeda en C. de Galan, *Inkomen: vorming, verdeling, beleid* (Groningen, 1970) iv.
37. Pen, *Income Distribution*; Müller, 'Lohnquote'.

C. Loonstructuur en stabilisatie

De in de literatuur vrij algemeen genoemde invloed op de loonstructuur en de stabilisatie daarin lijkt ook in Nederland realiteit te zijn geweest. Wel past hier enige historische nuancering.

In de eerste decennia van hun bestaan lijkt de invloed van de vakverenigingen op de loonopbouw nog onduidelijk. Zowel nivellering als denivellering zullen zijn opgetreden, afhankelijk van de invloedssfeer van incidenteel resultaten boekende werknemersorganisaties. Voorwaarde voor de 'equal-pay'-werking is immers dat er een vorm van coördinatie bestaat. Deze kan resulteren uit de omvang of de onderlinge contacten van vakverenigingen of uit het spreidende effect van arbeidsmarktkrachten (onderlinge concurrentie, navolging, schaarsteverhoudingen). Toen de organisaties klein en de arbeidsmarkten ondoorzichtig en gescheiden waren, konden voorsprongen en achterstanden ontstaan en groeien.

Later waren de voorwaarden voor egalisatie beter vervuld. De vakbeweging centraliseerde, er kwamen cao's met een ruimer bereik, later algemeen verbindend verklaard. Nog later trad de periode in van 'full employment', 'wage leaders' en loonronden. Dit alles is door de vakbeweging sterk bevorderd. Enige egalisatie ontstond tussen bedrijfstakken, scholingsniveaus en regio's en potentiële achterblijvers werden meegetrokken, dit alles voorzover het gaat om groepen die onder cao's vallen. Nog opvallender is de stabiliteit die in de loonstructuur kan worden geconstateerd[38].

Zeker moeten de egalisatietendentie en de invloed van de vakbeweging daarop niet worden overdreven. Men denke bijvoorbeeld aan het verschil in beloning tussen mannen en vrouwen, welk verschil vele decennia heeft bestaan zonder dat de vakbeweging er iets van betekenis aan heeft gedaan, een verschil dat voor gelijke arbeid pas recent door overheidsingrijpen is opgeheven. Ook regionale en scholingsverschillen leiden een hardnekkig leven. Niettemin lijkt een egaliserend en stabiliserend effect wel zeker. Dit wijst enerzijds in de richting van de ordenende functie van de vakbeweging zoals Flanders meent, al moet worden gezegd dat zijn visie meer institutioneel-juridisch van karakter is en niet zo zeer op de economische aspecten slaat. Anderzijds duidt het ook op de belangrijke rol die gewoonte, traditie, speelt in grote organisaties als de vakbonden. In de spelregels zowel als in de uitkomsten van het loonvormingsproces schuilen traditionele elementen, schuilt gewenning.

> Another characteristic of present-day wage-setting is the existence of an apparent tendency for wage earners to expect a significant wage increase each year as the 'normal' thing. Annual increments seem to have achieved an habitual status,

38. Vergelijk hiervoor de ruim gedocumenteerde publicatie van de Organization for Economic Cooperation and Development, *Wages and Labour Mobility* (Parijs, 1965). Voor Nederland 1958-1968 J. Müller in *Economisch Statistische Berichten*, LV (december, 1970). Zie ook De Galan, *Invloed vakbeweging*.

aldus W.G. Bowen over de Verenigde Staten[39]. Ook in Nederland kennen we al sedert circa tien jaar een 'macht-der-gewoonte-loonkostenstijging' van rond 12% per jaar.

Ook in de secundaire arbeidsvoorwaarden schuilen uiteraard belangrijke stabiliserende elementen, waarop de vakbeweging indirect invloed uitoefent. Dit versterkt nog het beeld van tamelijk uniforme jaarlijkse loon- (en prijs-!)stijgingen. Wat het loonpeil betreft leidt dit tot starheid naar beneden en tot matiging naar boven in geval van zeer gunstige marktomstandigheden.

D. Sociale zekerheid

Aan de ontwikkeling van de sociale zekerheid heeft de vakbeweging veel bijgedragen. Aanvankelijk traden de vakbonden zelf op als verzekeringsinstellingen: uit eigen kassen werden uitkeringen gedaan in geval van invaliditeit, werkloosheid, enz. Al vrij vroeg werd op dit terrein met gemeenten samengewerkt[40]. De rijksoverheid is zich pas later met de sociale zekerheid gaan bezighouden, zowel in directe zin als indirect door aan de sociale verzekeringen de wettelijke basis te verschaffen. Daardoor is de uitvoerende taak van de vakbeweging op dit terrein geheel verdwenen. Besturende taken in de sociale-verzekeringsorganen zijn ervoor in de plaats gekomen.

In de afgelopen eeuw is de sociale zekerheid in Nederland geleidelijk uitgebreid, zowel in de breedte als in de diepte. Vrijwel steeds is door de vakbeweging aanzienlijke pressie uitgeoefend voordat nieuwe stappen werden gezet. De Nederlandse vakbeweging is vanouds sterk gericht geweest op zekerheid en bescherming, niet zozeer van de concrete arbeidsplaats (zoals bijvoorbeeld in Groot-Brittannië) als wel van werkgelegenheid en inkomen. Veiligheid en rechtspositie waren daarbij eveneens in het geding. Nu is zulke pressie niet nauwkeurig te evalueren. Toch kan veilig worden aangenomen dat zonder de vakbeweging de verschillende onderdelen van het stelsel van sociale zekerheid later zouden zijn gerealiseerd, temeer omdat de werkgevers zich meestal verzetten tegen uitbreiding. Het heeft, ondanks de vakbeweging, toch al een eeuw geduurd voordat het gehele zekerheidsgebouw was opgetrokken en nog altijd vertoont dit gebouw hiaten, onder meer op het vlak der pensioenen (hoewel het NVV aan het begin van de twintigste eeuw al pleitte voor staatspensioen).

De vakbeweging is één der motoren van de verzorgingsmaatschappij[41]. De tot-

39. *Ibidem*, 152.
40. Vergelijk De Jong Edz., *Plaats van de arbeid*.
41. Het begin van de 'welfare-state' is niet nauwkeurig in de tijd te situeren. Phelps Brown stelt dit begin in de jaren 1906-1914 in zijn eerder genoemde knappe boek *The Growth*.

standkoming van deze 'welfare state' heeft haar van enkele oorspronkelijke taken verlost, maar activiteiten op het gebied van studie, pressie en medebestuur doen toenemen.

E. Werkgelegenheid

Hetzelfde geldt min of meer voor de werkgelegenheid. Op dit terrein is de Nederlandse vakbeweging nooit zelf actief geweest; zij heeft, afgezien van enkele aan haar eigen werk gelieerde aparte instellingen, zelf geen bedrijven gesticht. Maar wel is er steeds en wordt er nog steeds op volledige werkgelegenheid, op bestrijding en voorkoming van werkloosheid, aangedrongen. Hiervan getuigen onder meer het Socialisatierapport van 1922 en het Plan van de Arbeid van 1936, waaraan door het NVV is meegewerkt. Pas na 1945 is het streven naar 'full employment' hoofdonderdeel van de economische politiek geworden, in ons land zo goed als elders. Ook zonder vakverenigingen zou ongetwijfeld deze tendentie hebben bestaan, maar tempo en intensiteit zijn duidelijk onder druk gezet.

Deze druk is overigens tweezijdig. De werkgelegenheid wordt immers door loonstijgingen aangetast. Vooral in een open economie als de Nederlandse is er sprake van een - zij het gering - negatief verband tussen loonniveau en werkgelegenheid[42]. Grosso modo kan worden gezegd dat de Nederlandse vakbeweging, voor de keuze geplaatst, meestal voor de werkgelegenheid heeft gekozen. In de jaren zestig lijkt hierin, onder invloed van de gewenning aan een full-employmentsituatie, enige kentering te zijn gekomen. Beter gezegd, de vakbeweging geeft de voorkeur aan beide pressies tegelijk: loonstijging tegenover de werkgevers en volledige werkgelegenheid ten opzichte van de overheid.

Ook in het micro-vlak is druk uitgeoefend. Zoals gezegd is in Nederland, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Engeland en de Verenigde Staten, zelden gestreefd naar behoud van concrete, door de ontwikkeling van technische of economische omstandigheden overtollige, arbeidsplaatsen. Maar wel is bescherming van de werkgelegenheid nagestreefd. Dit streven heeft incidenteel de vorm van acties aangenomen, zoals onlangs in de AKZO-affaire. Het heeft meer algemeen geleid tot een vrij stringent ontslagrecht, op het behoud waarvan door de vakbeweging wordt aangedrongen. Individuele leden worden bijgestaan in de bescherming van hun rechten. In dit beeld passen ook de ontslagregelingen en de inschakeling van vakbonden bij afvloeiing op grote schaal. Er wordt via onderhandelingen en anderszins steeds op zekerheid aangedrongen[43]. Ontslag wordt met waarborgen omkleed en is,

42. Zie De Galan, *Invloed vakbeweging*, i en de daar genoemde literatuur.
43. Vergelijk *Gedrag bij ontslag* (NVV-uitgave, 1966).

als uiting van ontevredenheid van werkgever of-nemer, ten dele door andere acties vervangen[44].

F. Economische groei

Gecompliceerd is de relatie tussen vakbeweging en economische groei. Mijns inziens mag worden aangenomen dat de vakbeweging de materiële welvaartsverhoging positief heeft beïnvloed, via de volgende (hier beknopt aangeduide) kanalen.

1) Bevordering van volledige werkgelegenheid, waardoor verlies aan produktieve krachten is beperkt.
2) Stabilisatie van de conjunctuur via sociale zekerheid en ander overheidsbeleid.
3) Bevordering van de besparingen door sociale verzekeringen en pensioenpremies.
4) Invloed op de lonen, zowel in de ordenende en stabiliserende zin (zekerheid) als door matiging in de jaren na 1945 en door verhoging van het loonpeil, waardoor mechanisatie (diepte-investeringen) kan zijn bevorderd.
5) Pressie ter verhoging van (overheids-)uitgaven voor onderwijs, medische zorg en volkshuisvesting, waardoor de kwaliteit van de arbeid is verbeterd.

Tegenover deze positieve factoren staan mogelijk negatieve: vermindering van overig inkomen en dus van besparingen (consumptiebevordering); produktieverlies door stakingen (in Nederland overigens zeer gering); vermindering van de prestatieprikkel door nivellering en verzorging. De resultante van al deze op zichzelf onzekere krachten staat niet vast, maar is waarschijnlijk positief. Daarbij moet worden bedacht dat een deel van de groei in vermindering van de werktijd is belegd.

Juist op dit gebied zijn harde conclusies uitgesloten. De toerekening van economische groei is uiterst ingewikkeld en dat geldt nog sterker voor de toerekening aan maatschappelijke instituties.

G. Overige invloed

Er blijft na de genoemde punten een restcategorie van overige invloed. Deze is uitgebreid, maar moeilijk te omgrenzen en nog minder te evalueren. De vakbeweging bemoeit zich met vele zaken, maar hoever reikt zij?

In de eerste plaats moet hier gewezen worden op de individuele belangenbehartiging: steun bij conflicten, in rechtspraak, bij klachten.

Ten tweede is er het terrein van scholing en vorming, waaraan in Nederland al vroeg aandacht is geschonken. De vakbeweging heeft eigen vormingswerk ter hand genomen en ook op vormingsmogelijkheden elders aangedrongen.

Dan is er het brede vlak van het beleid. Vanouds - dat wil zeggen na de aanloop-

44. Zie hierover voor de Verenigde Staten A.M. Ross, 'Do we have a new Industrial Feudalism?', *American Economic Review*, XLVIII (1958) 903-920.

periode in de negentiende eeuw - beweegt de Nederlandse vakbeweging zich op politiek terrein, op diverse manieren. Er zijn en er worden politieke programma's ontworpen, welke tot pressie aanleiding geven. Zo bracht het NVV bijvoorbeeld in 1923 een regeringsprogram uit, waarin ontwapening, onderwijs, woningbouw en het Indonesiëbeleid voorkwamen[45.] en tegenwoordig publiceren de vakcentrales bijna complete verkiezingsprogramma's. Daarnaast zijn er relaties met politieke partijen. Deze waren aanvankelijk zeer direct, vooral tussen het NVV en de sociaaldemocratische partij, maar ook in de confessionele hoek. Weliswaar zijn de vakverenigingen, anders dan in Groot-Brittannië, nooit lid geweest van een politieke partij, maar zowel in studies en acties als in het persoonlijke vlak waren er nauwe banden. Een deel van de kamerzetels van SDAP, RKSP en ARP was vóór 1940 als het ware voor de vakbeweging 'gereserveerd'[46.]. Sedert 1945 zijn de formele en informele banden losser geworden - een wederzijds, doch vooral door de vakbeweging, die 'de handen vrij wilde hebben', nagestreefde ontwikkeling -, maar verdwenen zijn ze niet.

Vervolgens is er het medebewind van de vakbeweging; zij 'zit bijna overal in', zij is ingegroeid in het maatschappelijk bestel[47.]. Deze tendentie bestaat in Nederland al lang, maar zij is toch vooral na 1945 manifest geworden. In allerlei adviserende lichamen, in uitvoerende organen en in medebesturende instituties als de Sociaal Economische Raad doet de vakbeweging mee. Zo ergens, dan is in Nederland sprake van wat Barbash noemt 'economic policy unionism'[48.], gevoed door de centralisatie in de vakbeweging, de sterke positie van de leiding (die ongeveer door coöptatie wordt gevormd), de economische omstandigheden van na 1945 en de institutionele en wetenschappelijke vormgeving van het Nederlandse bestel. De vakbeweging duikt op talloze plaatsen op in wat Windmuller noemt de 'exceptionally complex decision-making machinery which Dutch society has devised'[49.].

Hierdoor reikt de vakbeweging ver, maar haar invloed wordt er nagenoeg onbepaalbaar door. Zij 'claimt' een belangrijk deel van het bereikte, mede terwille van ledenbinding, maar dit bereikte komt in gecompliceerd overleg tot stand. Beslissingen zijn ketens en de vakbeweging - beter gezegd de mensen die namens de vakbeweging in allerlei kringen meespreken - is een schakel. Zij vormt mede het beleid, vanuit de overtuiging dat in dit beleid voor de positie der werknemers belangrijke beslissingen worden genomen. Dit wil nog niet zeggen dat alle relevante beleids-

45. De Jong Edzn, *Plaats van de arbeid*.
46. Ph. van Praag, 'Politieke invloed der vakbeweging', *Sociaal Maandblad Arbeid*, XIV (1959) xi.
47. Vergelijk hierover naast de in noot 2 genoemde literatuur vooral W. Albeda, *De rol van de vakbeweging in de moderne maatschappij* (Amsterdam, 1957) en *idem, Vakbeweging en maatschappij* (Kampen, s.a.) tevens J.G. Lulofs, 'Industriële verhoudingen in de welvaartsstaat', *Vakbeweging in beweging* (Meppel, 1964).
48. Barbash, *Trade Unions*, 161.
49. Windmuller, *Arbeidsverhoudingen*, voorwoord bij de Amerikaanse editie.

maatregelen op harmonische wijze tot stand komen, dat er geen conflicten zijn, maar wel dat deze conflicten grotendeels binnenskamers worden uitgevochten en dan in geschrifte worden 'begeleid'. In andere woorden: de vakbeweging is 'erkend', zij is ingeschakeld. De groepsgewijze emancipatie van de werknemers is daardoor ver gevorderd.

Politiek gesproken kan in ons land niemand 'om de vakbeweging heen'. En wel in tweeërlei opzicht niet. Ten eerste is de vakbeweging institutioneel een machtsfactor van betekenis geworden. Het sociaal-economische beleid in Nederland wordt steeds meer tripartite gevormd, een ontwikkeling die niet alleen heeft geleid tot uitgebreid overleg, maar ook tot bijvoorbeeld het spreken over een 'sociaal contract' waarin de groei van de ruimte wordt verdeeld. Als de hiervoor benodigde onderhandelingen zich ook tot het overheidsbudget en de verdeling daarvan over aanwendingsmogelijkheden uitstrekken, gaat de vakbewegingsinvloed wel erg ver en wordt de betekenis van het parlement (verder?) uitgehold. In feite vormt deze ontwikkeling echter - mede - een weerspiegeling van de bestaande machtsverhoudingen. En dat is het tweede punt: door haar invloed op de arbeidsvoorwaarden in de ruime zin en door haar al gebruikelijke inschakeling kan de vakbeweging ook nu al het economische gebeuren - en ook bijvoorbeeld de reële betekenis van het nominale overheidsbudget - mede bepalen. De actuele vraag is niet zozeer: wel of geen inmenging van de vakbeweging, maar: hoe institutionaliseren en coördineren we de beslissingen? Men kan ten aanzien van het sociale contract het accent leggen op het zichtbaar worden van de invloed van buitenparlementaire groepen, men kan evenzeer benadrukken dat de overheid er een zekere greep op de ontwikkeling door verkrijgt, een greep die zij moeilijk meer via dwang kan realiseren.

Intussen is met de vakbeweging ook de werknemer geëmancipeerd, maar niet op dezelfde manier. De werknemer staat vooral materieel sterker dan vroeger, zijn welvaart en zekerheid zijn toegenomen. De zeggenschap van de werknemers is minder geëvolueerd en op dit terrein is pas vrij recent sprake van een duidelijk streven bij de vakbeweging. De ontwikkelingen op het vlak van de (mede-)zeggenschap zijn door de vakbeweging beïnvloed, maar ook hier zijn andere (belangrijker? factoren in het geding, zoals maatschappelijke waarden en normen, toegenomen onderwijs, krappe arbeidsmarkt en nieuwe wetenschappelijke inzichten op het gebied van arbeidsmotivatie.

H. Economische orde

Het voorgaande wijst al in de richting van de economische orde, de inrichting van het economisch proces, de verdeling van beslissingsmacht. Er heeft zich in de vakbeweging te dezen aanzien een ontwikkeling voorgedaan die wat overdreven getypeerd zou kunnen worden als 'van revolutie met de mond tot evolutie met de

daad'. In het begin waren de vakverenigingen, hoewel in de praktijk als concreet machtsinstrument werkzaam, veelal geladen met een ideologisch elan. In Nederland gold dit met name voor de voorlopers van en de eerste deelnemers in het NVV en voor een aantal niet-aangesloten, veelal syndicalistische, bonden. Zij hadden nieuwe maatschappijbeelden voor ogen - zij het vaag omlijnd - en beleden de omverwerping van de bestaande structuur. Geleidelijk is deze tendentie naar de achtergrond gedrongen; zij was in de confessionele centrales ook nauwelijks aanwezig. Mede daardoor kon de vakbeweging integreren in het maatschappelijk bestel. De Amerikaan Barbash releveert

> the decline of ideology most notably within the socialist-oriented NVV which proved the way intellectually for trade union collaboration within the trade union movement and with the employers and other non-working class elements

als een belangrijk element in het na-oorlogse proces[50].

Revolutionaire wijzigingen hebben zich in de economische orde niet voorgedaan. Veranderd is deze orde echter wel; de invloed van de overheid is sterk toegenomen - ook qua aandeel van het overheidsbudget in het nationale inkomen -, er is een verzorgingsmaatschappij ontstaan, de zeggenschap van kapitaalbezitters is af- en die van managers en organisatie-bestuurders toegenomen, de inspraak van werknemers is groepsgewijs op nationaal niveau gerealiseerd en binnen de bedrijven tot een begin van ontplooiing gekomen. De vakbeweging heeft in deze gehele ontwikkeling geparticipeerd, zonder dat haar invloed kan worden afgezonderd van andere factoren en groepen. Juist nu de 'welfare state' een optimum bereikt, de materiële welvaartsgroei in procenten per jaar kan worden gemeten en de vakbeweging een centraal element in de maatschappij is geworden, zijn tekenen van onvrede merkbaar en komen revolutionaire ideeën opnieuw naar voren. Snelle maatschappelijke veranderingen, gepaard gaande met soms pijnlijke herstructureringen; de ongelijke machtsverdeling; de relatief maar weinig verkleinde en absoluut toegenomen inkomensverschillen; gebreken in collectieve voorzieningen; externe effecten van het particuliere produktieproces, zoals begeleidende milieucrisisverschijnselen; het met de technisch-economische mogelijkheden stijgende aspiratieniveau; de schrijnende internationale welvaartsverschillen; dit alles leidt ertoe dat opnieuw 'het systeem' ter discussie wordt gesteld. De vakbeweging, integrerend onderdeel van de bestaande maatschappijstructuur[51], wil en kan de revolutionaire ideologie moeilijk hervinden. Ze heeft, naar ook blijkt uit uitspraken van bestuurders, liever enkele bekende vogels in de hand dan vele onduidelijke in de lucht.

50. *Ibidem*, 79.
51. Op andere wijze dan in de genoemde literatuur wordt deze positie van de vakbeweging belicht door A. Gorz, *Het moeilijke socialisme* (Amsterdam, 1968) i.

I. Resultante van de invloed

Tenslotte moet nog op een soort resultante van de invloed van vakverenigingen worden gewezen, die samenhangt met ontwikkelingen in de samenleving als geheel.

De bedrijven zijn groter geworden en tevens kapitaalintensiever en ze opereren in monopoloïde markten. Bovendien wordt er grotendeels per bedrijfstak onderhandeld, waarbij - mede door gegroeide communikatie -, 'wage leaders' optreden. Daardoor is de weerstand tegen loonstijgingen verminderd. Er kan makkelijker in de prijzen worden afgewenteld en stakingen zijn kostbaar.

De overheid legt via sociale zekerheid, minimumloon en volledige werkgelegenheid vloeren in de markt en zij schept een voor de vakbeweging gunstig klimaat. De vakbeweging werkt zelf aan dit soort omstandigheden mee. Maar ze moet zich, terwille van haar bestaansrecht tegenover de leden, blijven waarmaken. De leden hebben niet voldoende aan het meebesturen door hun leiders op wier keuzen ze nauwelijks invloed hebben. Ze waarderen wellicht de ordenende werking van de vakbeweging, maar raken daardoor weinig geïnspireerd. Het lidmaatschap moet betekenis hebben. Ook al leidt het meebesturen tot uiterst drukke werkzaamheden van het vakbewegingskader, het is weinig motiverend voor vrijwillig lidmaatschap.

Dit bij elkaar leidt tot hoge eisen, tot overvragen, tot hoge nominale loonstijgingen gepaard aan toenemende druk van de collectieve sector, kortom tot inflatie. De onder invloed van verbindend verklaring van cao's in een monopoliepositie verkerende vakverenigingen kunnen een 'inflationary push' uitoefenen. Er zijn over dit vraagstuk boekenkasten vol geschreven, waarbij opnieuw de evaluatie bijzonder moeilijk blijkt te zijn. De meningen lopen uiteen, van afwezigheid van inflationaire druk van de vakbeweging tot aan het uitsluitend haar als schuldige aanwijzen. Beide uitersten zijn weinig realistisch. Ongetwijfeld is er een aantal oorzaken van het internationale verschijnsel van de inflatie aan te wijzen, doch het bestaan van omvangrijke vakverenigingen behoort daar zeker bij[52]. Het zou trouwens vreemd zijn als de vakbeweging, die een zo integrerend deel van de maatschappij vormt en waarvoor de omstandigheden zo gunstig zijn, op de universele inflatie geen invloed zou uitoefenen. Inflatie vormt een vast bestanddeel van onze verzorgingsmaatschappij, die door Meade ongeveer is getypeerd als de 'trade union state'[53]. Niet vergeten moet daarbij worden de in het voorgaande herhaaldelijk genoemde indirecte invloed die door de vakbeweging wordt uitgeoefend.

52. De Galan, *Invloed vakbeweging*, ii; Smulders, *Pressiegroepen*; Bowen, *Wage-Price Issue*; N.J.M. Hardebol, *Enige vormen van inflatie* (Rotterdam, 1970). In al deze studies is veel literatuur vermeld.
53. E. Meade, *Efficiency, Equality and the Ownership of Property* (Londen, 1964).

VII. Naschrift

Aan het slot van dit betoog moge worden herhaald dat de invloed van een complexe institutie als de vakbeweging op zoiets veelzijdigs als de economische ontwikkeling niet nauwkeurig kan worden geëvalueerd. Het bovenstaande moet worden gezien als een tastende benadering. De sociale wetenschappen zullen waarschijnlijk nooit zover komen dat ze op dit soort vraagstellingen een bevredigend antwoord kunnen geven.

Door eenzijdig de invloed van de vakbeweging te behandelen dreigt het gevaar van overaccentuering, een gevaar dat toch al aanwezig is omdat de vakbeweging institutioneel zo hecht is verankerd in onze samenleving en aan de weg timmert. Deze invloed moet niet worden overschat. Technische en economische ontwikkelingen zijn in hoge mate bepalend geweest voor groei, inkomensstijging, loonaandeel. In ander opzicht hebben uiteenlopende fenomenen als maatschappelijke normen, communicatiemedia, het buitenland en dergelijke grote betekenis gehad. De vakbeweging bepaalt en vult marges.

Deze marges kunnen overigens belangrijk genoeg zijn, niet alleen materieel, maar ook voor 'het aanzien van de maatschappij'. De voornaamste invloeden van de vakbeweging in de afgelopen eeuw lijken die op het nominale loonpeil, de loonstructuur, de sociale zekerheid en het sociaal-economisch beleid, naast elementen als individuele belangenbehartiging en scholing en vorming. Meer recent komt hier de medezeggenschap bij.

Intussen is de vakbeweging met de samenleving meegeëvolueerd. Zij is sterk gegroeid, gecentraliseerd en opgenomen in het maatschappelijk geheel. Haar methoden zijn veranderd; zij bereikt haar doeleinden vooral via onderhandelen, overleg, medebesturen en ze oefent - politieke - pressie uit. Enerzijds zijn in de verzorgingsmaatschappij een aantal primaire taken van de vakbeweging door andere instituten - vooral de overheid - overgenomen, anderzijds strekt het werkterrein van de vakbeweging zich uit over een veel breder veld dan vroeger. Dit laatste is rationeel in zoverre dat de positie en de ontplooiing van de werknemers uiteraard door veel meer wordt beïnvloed dan door de arbeidsvoorwaarden.

Zo hebben vakbeweging en 'welfare state' elkaar wederzijds gevormd. Er is eerder sprake van interdependentie dan van causaliteit.

Het is de vraag of in de toekomst, waar de internationale herverdeling en de afbouw van de economische groei tot geheel andere maatschappelijke omstandigheden zullen - moeten - leiden, de positie van de vakbeweging dezelfde kan blijven. In een periode van opgang en groei konden eisen worden gesteld, winsten geboekt, overwinningen behaald. Het vrijwillige lidmaatschap leverde, zij het veelal indirect en ten dele voor anderen waarmee men solidair was, iets op. Zeker kan de functie van een werknemersorganisatie in een periode van economische teruggang met

toenemende centralisatie van economische beslissingen aan de top en democratisering aan de basis, verdergaande nivellering en accentuering van menselijke ontplooiing essentieel zijn. Maar de vraag is, of de leden dit ook zo zullen ervaren. Verdeling van groei is dankbaarder dan opereren in een stabiele of qua materiële welvaart achteruitgaande samenleving. Juist de geïntegreerde Nederlandse vakbeweging lijkt echter op grond van de ontwikkeling in het verleden tot veel in staat.

De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)

O. Vries

Als er ooit een passend devies voor de Vrijzinnig-Democratische Bond is gevonden, dan is het wel: ‘tegen de revolutie de sociale hervorming!’ Mr. H.P. Marchant, lid van de Tweede Kamer voor de VDB, is de geestelijke vader van deze nooit ingeburgerde, maar niettemin bijzonder karakteristieke woorden[1]. Karakteristiek, omdat ze zo treffend de plaats in het politieke spectrum weergeven van deze betrekkelijk kleine partij die, vanaf haar oprichting in 1901 tot haar opgaan in de Partij van de Arbeid in 1946, een niet te onderschatten factor in de Nederlandse politiek is geweest.

In het navolgende wil ik de politieke werkzaamheid van de VDB in de periode 1917-1933 aan een nadere beschouwing onderwerpen. In het optreden van de vrijzinnig-democraten vormen deze jaren een op zich zelf staande periode, die ik zou willen omschrijven als de tijd van ‘ijveren voor “democratische” regeringsvorming’. Kenmerkend voor deze jaren is dat de VDB niet opnieuw een concentratie met de vrijzinnige zusterpartijen (vrij- en Unieliberalen) wilde aangaan, maar het streven richtte op de doorbreking van de antithese tussen rechtse en linkse (confessionele en ‘paganistische’) partijen, teneinde te komen tot regeringsvorming door ‘democraten van verschillenden huize’, dat wil zeggen, uit het vrijzinnige, socialistische en christelijke kamp. Deze al bij de oprichting van de VDB beoogde politiek[2] was als gevolg van een tijdelijke verscherping der antithese gedurende een aantal jaren minder opportuun geacht. In 1933 liet de VDB dit ‘democratisch’ genoemde samenwerkingsideaal opnieuw los door deel te nemen aan een regering met de twee grote protestantse partijen en de liberalen, die toch tot de behoudende (‘niet-democratische’) groep waren gerekend, en de katholieken.

De VDB ondernam in de onderhavige periode een systematische, zij het mislukte, poging om Nederland aan een meer moderne antithese te helpen, een antithese tussen vooruitstrevenden en behoudenden. De mislukking van deze poging vormt niet alleen een bewijs van de taaiheid der oude antithese, maar ook een bevestiging van Duvergers stelling dat in de politiek een dualistisch alliantiestelsel (verdeling in twee blokken) slechts zeer zelden door een ander dualistisch stelsel wordt vervangen. Volgens Duverger is er eerder sprake van alliantie-omwentelingen in

1. H.P. Marchant, *De Vrijzinnig-Democratische Partij* (Baarn, 1909) 30.
2. *Vrijzinnig-Democratische Bond. Gedenkboek 17 Maart 1901-1926* ('s-Gravenhage, 1926) 48.

landen met een driedeling, doordat de middenpartij zich van de ene zijde naar de andere verplaatst[3]. In 1933 gedroeg de VDB zich als zo'n middenpartij. Waarom het streven naar 'democratische' regeringsvorming toen nog steeds niet met succes bekroond was en door de VDB zelfs opgegeven werd, is de kernvraag van dit artikel.

Aan de behandeling hiervan gaat een beschouwing over de beginselen die de VDB inspireerden, vooraf. Aandacht hiervoor lijkt mij wel op zijn plaats, ofschoon ook voor de VDB gold dat zijn optreden niet alleen hierdoor bepaald werd, maar de resultante was van de wisselwerking tussen het beginsel aan de ene en de werkelijkheid van het ogenblik aan de andere kant. Daarmee kon men overigens niets van het beginsel prijsgegeven achten, als men er tenminste van uitging dat dit juist het blijk geven van een 'gezond werkelijkheidsbesef' vorderde[4].

Identiteit en beginselen

De VDB is ontstaan uit een afsplitsing en de vraag dringt zich op, in hoeverre verschil in beginselen de breuk met de liberale 'moederpartij' veroorzaakte. Deze moederpartij, de Liberale Unie (opgericht 1885), bleek in 1901 nog niet bereid tot het urgentverklaren van een grondwetsherziening die de invoering van het algemeen kiesrecht mogelijk zou maken, wat voor een aantal kiesverenigingen de aanleiding vormde om zich af te scheiden. Samen met de al eerder ontstane Radicale Bond richtten deze de Vrijzinnig-Democratische Bond op, die de invoering van het algemeen kiesrecht tot zijn voornaamste programmapunt maakte[5].

Het bleek voor de VDB nog niet zo gemakkelijk zich een eigen identiteit te verwerven naast de Liberale Unie, omdat de laatste ook steeds meer de vooruitstrevende kant opging. De Unie wenste de afscheiding dan ook als tijdelijk te beschouwen[6], terwijl eveneens enige vrijzinnig-democraten (zoals C.Th. van Deventer) in die richting gedacht schijnen te hebben[7].

Pas in 1921, toen de Unie voor het overgrote deel opging in de betrekkelijk behoudende Vrijheidsbond, begon het identiteitsverschil zich duidelijk af te tekenen. Bij die gelegenheid stond Marchant nog eens stil bij de afscheiding van 1901, waarvan hij als diepere oorzaak het verschil van opvatting over het liberale vrijheidsbeginsel aanwees. In naam van dit beginsel, aldus Marchant, voelden de liberalen zich af-

3. M. Duverger, *Les partis politiques* (2e dr.; Parijs, 1954) 374.
4. Zoals P.J. Oud doet in *De vrijzinnig-democratie in verleden, heden en toekomst. Redevoering, gehouden te 's-Gravenhage op 28 October 1935* (2e dr.; Haarlem, 1937) 2.
5. H. Snijders, 'Herinneringen aan 1901', *Gedenkboek*, 17-26.
6. Zie D. Hans, *Naar de eenheid. Een pleidooi voor fusie tusschen Liberale Unie en Vrijzinnig-Democratischen Bond* ('s-Gravenhage, 1915).
7. A. Roodhuyzen, *De vrijzinnige debâcle* (Baarn, 1919) 35.

kerig van wettelijke bepalingen die belemmerend zouden ingrijpen in de vrije aanwending van economische macht, terwijl de vrijzinnig-democraten door dat ingrijpen ruimte wilden geven aan de vrije ontwikkeling van de persoonlijkheid van allen die de steun van economische macht moesten missen. Door de ene partij werd dus als inbreuk op de vrijheid beschouwd wat voor de andere partij juist de voorwaarde was voor de vrijheid van allen[8].

Marchant zag zeer zeker een fundamenteel beginselverschil tussen vrijzinnigdemocraten en liberalen. Niettemin kon na de politieke ommezwaai van de VDB in 1933 de mogelijkheid van fusie tussen VDB en Vrijheidsbond geponeerd worden[9]. Het uiteindelijke opgaan van de VDB in de Partij van de Arbeid wijst evenwel uit dat de vrijzinnig-democratie niet slechts een schakering van de brede liberale stroming gebleven is. Toch is het tekenend voor de middenpositie van de VDB tussen liberalen en socialisten dat sommige vrijzinnig-democraten (zoals mr. P.J. Oud) tenslotte weer bij een zich liberaal noemende partij (i.c. de VVD) terecht kwamen.

De vrijzinnig-democraten zijn zich er geleidelijk van bewust geworden dat zij een eigen stroming vertegenwoordigden, naast en niet als onderdeel van het liberalisme. Bij tijd en wijle werd deze richting aangeduid met de term radicalisme, hoewel de naam Vrijzinnig-Democratische Bond in 1901 bewust verkozen was boven Radicale Partij[10], en wel om uit te laten komen dat de vrijzinnig-democraten zich beschouwden als een der drie takken van de democratie in Nederland (naast de christelijke en de socialistische)[11]. De liberale oorsprong werd evenwel nimmer ontkend.

In 1924 nam de VDB deel aan de oprichting van de ‘Entente des partis radicaux et démocratiques similaires’. Vermelding verdient in dit verband dat het antiklerikalisme van de geestverwante Franse radicalen de vrijzinnig-democraten in het algemeen niet sympathiek was[12]. Bij de laatsten had het vroeger overheersende agnosticisme steeds meer plaats gemaakt voor een christelijke levensovertuiging[13]. Vooral prof. M. Kohnstamm was een uitgesproken vertegenwoordiger van dit nieuwe type vrijzinnig-democraat.

Mr. Y.W. Kranenburg onderscheidde in 1935 drie grondbeginselen van het radi-

8. *De Vrijzinnig-Democraat*, 19 februari 1921.
9. Zie S.S. Smeding, *Vrijheidsbonders en Vrijzinnig-Democraten. Fusie? Federatie? Of... verdwijning?* (Zutphen, 1935). In 1937 pleitte D. Hans voor fusie. Zie H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud* (Alphen aan den Rijn, 1969) 76.
10. De laatste naam was voorgesteld door de uit de Radicale Bond afkomstige Ch. Kouveld. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief mr. H.P. Marchant, nr. 342, stuk 10, 1.
11. P.J. Oud, *Politieke vernieuwing* (Rotterdam, 1946) 19.
12. H.P. Marchant, *Regeering en volk. Redevoering in de Partijvergadering van den Vrijzinnig-Democratischen Bond van 1 November 1924* ('s-Gravenhage, 1924) 13.
13. *Idem, Tot verweer* (Leiden, 1935) 8-9.

calisme[14]. Ten eerste: de mens leeft niet zonder doel buiten zich zelve, niet voor zichzelf alleen op aarde; ten tweede, aanvaarding van de principiële gelijkberechtigdheid van alle mensen; ten derde: de vrijheid van persoonlijke ontwikkeling, zich vooral belichamend in vrijheid van meningsuiting en gelijkmaking van ontwikkelingsvoorwaarden. Door prof. R. Kranenburg werd de nadruk gelegd op het gelijkmaken van de sociale ontwikkelingsvoorwaarden, het zoveel mogelijk wegnemen van de maatschappelijke voorwaarden voor ongelijkheid[15]. 'De prikkel van het eigenbelang als drijfkracht voor de voortbrenging' kon daarbij volgens Marchant niet gemist worden[16]. Immers, het streven moest niet gericht zijn op gelijkheid van bezit, maar op gelijkheid van maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden[17].

De beginselen van de VDB zijn voor een niet onbelangrijk deel ontleend aan de ideeën der kathedersocialisten[18]. Met die naam werd een groep Duitse en Oostenrijkse economisten aangeduid (sinds 1872 verenigd in de 'Verein für Sozialpolitik'), die de afkeer van het Manchester-liberalisme met elkaar gemeen hadden en die tegenover het laissez-faire-beginsel de eis van sociale hervorming stelden, hoewel zij er niet in slaagden het over de uitwerking van dit laatste punt met elkaar eens te worden[19].

Het reeds aangehaalde devies van Marchant kan aangemerkt worden als een kathedersocialistische leus. De invloed van de gedachten der kathedersocialisten komt ook duidelijk naar voren in het tweede lid van de beginselverklaring van de VDB, zoals die in 1901 geformuleerd werd:

> De Vrijzinnig-Democratische Bond spreekt als beginsel uit, dat door een krachtige sociale wetgeving moet worden aangestuurd op het wegnemen van de maatschappelijke oorzaken, welke tusschen de leden van het volk ongelijkheid scheppen of versterken ten aanzien van hun ontwikkelingsvoorwaarden. Hij is van oordeel, dat, ter verkrijging van maatschappelijken vooruitgang, tempering, niet verscherping van den klassenstrijd noodzakelijk is. Eenerzijds keurt hij af het streven naar afschaffing van het persoonlijk eigendomsrecht op de productiemiddelen; anderzijds verwerpt hij de meening, dat de Staat in het economisch leven zijner burgers slechts noodgedrongen, schoorvoetend, behoort in te grijpen[20].

De formulering van deze laatste zinsnede was erop gericht, de positie van de vrij-

14. Y.W. Kranenburg, 'De grondbeginselen van het radicalisme', *De Opbouw*, XIX (1936-37) 1-11.
15. R. Kranenburg, 'De staatkundige beginselen van het radicalisme', *Principiële Staatkunde* (2 dln; Rotterdam, 1927-1929) II, 31.
16. *De Sociaal-democraten en wij* (s.l. en s.a.; anoniem uitgegeven, maar door Marchant geschreven brochure uit 1918) 16.
17. Marchant, *De Vrijzinnig-Democratische Partij*, 9.
18. *Gedenkboek*, 47-48.
19. G. Wittrock, *Die Kathedersozialisten bis zur Eisenacher Versammlung 1872* (Berlijn, 1939) 217.
20. *Parlement en Kiezer*, 1911-12, 88.

zinnig-democraten ten opzichte van de socialisten aan de ene en de liberalen aan de andere kant af te bakenen. In 1919 wees Marchant erop dat de uitdrukking 'tempering van den klassenstrijd' ongelukkig gekozen was. Immers, deze formulering hield tegelijk een ontkenning der juistheid van het leerstuk van de klassenstrijd en een erkenning van de feitelijke belangentegenstelling tussen kapitaal en arbeid in[21]. Bij de herziening van de beginselverklaring in 1920 werd de 'tempering van den klassenstrijd' - deze formulering was afkomstig van prof. M.W.F. Treub[22] - geschrapt[23].

In zijn rede op het VDB-congres van 1922 bracht Marchant als bezwaar tegen de kathedersocialisten naar voren dat zij teveel naar een systeem zochten om verbeteringen in de maatschappij aan te brengen. 'Men heeft, het eene systeem [het marxisme] verwerpende, een ander systeem als *de* oplossing ervoor in de plaats willen stellen'. Aldus verloren zij meer en meer 'het verband met den voortlevenden en voortgroeienden, geen oogenblik stilstaanden volksgeest'[24]. Hetzelfde bezwaar bracht Marchant in tegen de sociaal-democraten. In 1924 stelde hij de vrijzinnigdemocratische overtuiging op de volgende wijze tegenover de sociaal-democratische: de vrijzinnig-democratie is de democratie die elke experimentatie verwerpt, gericht op het vervormen van de maatschappij naar een vooraf opgesteld systeem[25]. Het 'systeem-loze model', dat Marchant voor ogen stond tegenover het sociaaldemocratische 'systeem-model', werd door hem in een rede uit 1929 als volgt omschreven[26]. Er moet gestreefd worden naar geleidelijke ontwikkeling van het staatsleven (niet met revolutionaire schokken vooruit en vervolgens onvermijdelijke reacties). De democratische staatsman moet daartoe de geestelijke ontwikkeling van het volksleven waarnemen, bestuderen, en de rechtsvorming, de wetgeving en het bestuur daarnaar richten. Wel moet hij trachten die ontwikkeling te leiden, maar de loop die zij neemt, is een vast gegeven, waarnaar hij moet werken, al zou hij die ook liever anders gezien hebben. De volksgeest is niet de waan van de dag, maar de overtuiging van wat recht is, gevormd onder invloed van nadenken, ervaring, godsdienst, ontwikkeling en beschaving. De volksgeest komt tot uiting door de vertolking van wat leeft in de natie, door de besten van haar leden. Elders schreef Marchant het niet hebben van een stelsel niet te beschouwen als een armoede, maar als 'een rijkdom, als de weelde van de volle vrijheid van beweging'[27].

21. *De Opbouw*, II (1919-20) 21-22.
22. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1920-21, 585 (rede van Marchant, waarin hiervan gewag gemaakt wordt).
23. *Parlement en Kiezer*, 1921-22, 127.
24. H.P. Marchant, *Wat onze partij kan worden. Rede uitgesproken op de Alg. Verg. van 11 en 12 November 1922 te Utrecht* (s.l. en s.a.) 3.
25. *Idem, Regeering en volk*, 3.
26. Archief Marchant, nr. 378, stuk 3-4.
27. *De Opbouw*, IV (1921-22) 800.

Deze afkeer van systemen, zelfs het kathedersocialistische (voorzover dat uitgewerkt was) verraadt de invloed van de liberale geest. Ongetwijfeld is deze geestesgesteldheid ook in de VDB doorgedrongen via de gedachte van het rechtsbewustzijn zoals deze is ontwikkeld door de staatsrechtgeleerden prof. H. Krabbe en prof. R. Kranenburg. Tegenover de leer der staatssoevereiniteit, die elk gezag afleidt van de staat als een natuurlijke, oorspronkelijke machtsverschijning[28], stelt Krabbe de leer der rechtssoevereiniteit. Belichaamde een wet vroeger de wil der aloude Overheid, nu wordt middels het parlement het rechtsbewustzijn van het volk in de wet tot uiting gebracht[29]. Met de introductie van het rechtsbewustzijn bracht Krabbe een sterke relativering in het rechtsbegrip aan, wel in het bijzonder door te stellen dat wanneer het rechtsbewustzijn zich verschillend uitspreekt, die normen een hogere waarde bezitten die door een meerderheid als rechtsnormen begeerd worden[30]. Het is duidelijk dat Marchants steunen op de 'geestelijke ontwikkeling van het volksleven', zonder gehinderd te zijn door een 'vooraf opgesteld systeem', niet alleen het voordeel in zich droeg van de volle vrijheid van beweging, maar ook het gevaar van relativering van waarden in tijden van geestelijke verwarring. Wellicht moet in dit laatste de diepere oorzaak gezocht worden van Marchants uiteindelijke keus voor de zekerheid van de katholieke kerk.

Samenwerking met vrijzinnigen of democraten?

Tot 1917 stond de strijd voor het algemeen kiesrecht voor de VDB centraal. In 1908 was het zover dat ook de Liberale Unie zich hiervoor uitsprak. Drie jaar later vestigde het VDB-Tweede-Kamerlid mr. J. Limburg de aandacht op zich, door te verklaren dat het gehele bestaan van de VDB alleen te danken was aan de vraag van het algemeen kiesrecht[31]. Nu ook de Unie hier voor bleek, was het uiteraard de vraag of de VDB nog wel langer bestaansrecht had. Bovendien bestonden er nog altijd vele 'algemeen-vrijzinnige' kiesverenigingen, terwijl van de meeste vrijzinnige Eerste-Kamerleden niet eens bekend was of zij vrijzinnig-democraat dan wel liberaal waren. De jongerenorganisatie 'Bond van Vrijzinnige Propagandavereenigingen' streefde naar samenwerking van alle politiek vrijzinnigen[32]. De verwezenlijking van dit ideaal leek te beginnen met de oprichting van de 'Provinciale Bond van Vrijzinnigen in Friesland' (1911). Het hoofdbestuur van de VDB ried de Friese vrijzinnig-democraten evenwel ernstig af om aan deze concentratie mee te werken[33].

28. H. Krabbe, *Die Lehre der Rechtssouveränität. Beitrage zur Staatslehre* (Groningen, 1906) 5.
29. *Idem, De moderne staatsidee* ('s-Gravenhage, 1915) 7.
30. *Ibidem*, 51.
31. Hans, *Naar de eenheid*, 22.
32. Vonhoff, *Bewegend verleden*, 11 (Oud werd in 1905 secretaris van deze Bond).
33. *Land en volk*, 26 mei 1911, aangehaald in *Parlement en Kiezer*, 1911-12, 98-99.

Toch wilde de VDB zich wel laten vinden voor de een of andere vorm van samenwerking. In 1912 schreef dr. D. Bos (de latere fractievoorzitter van de VDB in de Tweede Kamer) dat volharden bij de tegenwoordige scheidingen noodzakelijk leek te leiden tot een overheersing van onvrijzinnige elementen (de rechterzijde!) en dat op het ogenblik samenwerking van democratische groepen van rechts en links niet mogelijk leek[34]. Eind 1912 kwam met het oog op de verkiezingen van 1913 dan ook weer een 'vrijzinnige concentratie' tot stand (evenals in 1905), waar nu zelfs de vrij-liberalen aan meededen.

Deze verkiezingen leverden een meerderheid voor de linkerzijde op, maar alleen met inbegrip van de socialisten. De opdracht tot vorming van een regering 'uit de gehele linkerzijde' werd gegeven aan Bos. Deze was hiertoe bereid omdat die oplossing volgens hem de enige was die in parlementaire zin aan de verkiezingsuitslag beantwoordde en omdat zij nodig was om de noodzakelijke hervormingen tot stand te brengen[35]. Zijn formatie strandde op de weigering van de SDAP, een weigering die men in VDB-kring ook later de socialisten bleef verwijten.

> Nederland bezit thans het twijfelachtige voorrecht het eenige land ter wereld te zijn... waar de socialistische partij principieel weigert regeeringsverantwoordelijkheid op zich te nemen,

schreef VDB-voorzitter Kohnstamm in 1917[36]. Van de kant van de SDAP-leiding werd de (ook voor velen in die partij teleurstellende) weigering van 1913 ook later nog verdedigd. In 1928 noemde SDAP-leider Albarda de volgende bezwaren tegen regeringsdeelname in 1913: het arbeiderselement ontbrak bij de vrijzinnigen vrijwel geheel, de vrij-liberalen waren bij de verkiezingen versterkt, de rechterzijde had in ieder geval tot 1916 de meerderheid in de Eerste Kamer, het regeringsprogram telde wel enige belangrijke punten, maar was toch zeer beperkt, de vrijzinnigen waren in 1913 nog niet tot onderwijsbevrediging bereid (de SDAP al sinds 1902)[37].

In 1916 overleed Bos. De kandidaten die in aanmerking kwamen voor de overneming van het fractieleiderschap, waren Marchant en Limburg[38]. De laatste zag blijkens zijn uitspraak van 1911 niet veel verschil meer tussen VDB en Liberale Unie. In 1918 zou hij door Colijn aan de katholieke leider Nolens genoemd worden als enige vrijzinnig-democraat die voor deelneming aan een 'gemengd' kabinet in aanmerking kwam[39]. Wij mogen hem rekenen tot de meer behoudende vleugel in

34. E. van Raalte, *Dr. D. Bos. Leven en werken van een Nederlands staatsman* (Assen, 1962) 180-181.
35. *Ibidem*, 308.
36. Ph. Kohnstamm, *De toekomst der democratie en de oorlog* (Purmerend, 1917) 50.
37. J.W. Albarda, 'Deelneming aan de regeering', *De Socialistische Gids*, XIII (1928) 115-117.
38. P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland* (6 dln; Assen, 1968^2) III, 71.
39. G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, I (Kampen, 1969) 106.

de VDB. Marchant schreef later over hem: ‘Hij was een democraat, van wien men geen last had. En van een democraat moeten nu eenmaal anderen last hebben’[40]. Marchant, de vertegenwoordiger van de meer radicale vleugel, werd met op één na algemene stemmen door de fractie tot haar voorzitter aangewezen[41].

Marchant, die leefde van 1869 tot 1956, was in 1900 als jong advocaat door zijn geboortestad Deventer in de Tweede Kamer gebracht. Hij behoorde toen nog tot de Liberale Unie, maar werd in 1901 lid van de VDB-fractie, waarin hij als defensiespecialist optrad. Door Oud, die hem van nabij kende, is hij beschreven als een niet alleen strijdvaardige, maar militante figuur, bijtend van sarcasme[42]. Vooral als minister van Onderwijs (1933-5) toonde Marchant zijn ongemakkelijke karakter. Doordat hij een groot aantal openbare scholen ophief teneinde bezuiniging mogelijk te maken, verwekte hij in eigen kring veel weerstand. Bovendien werd hij plotseling voorstander van een spellingsvereenvoudiging, die hij op onverzettelijke manier verdedigde. Het bekend worden van zijn geheime overgang tot de katholieke kerk leidde tot zijn ontslagaanvraag als minister, en zelfs tot een breuk met de VDB. Volgens hem bewees de houding van de partijleiding in deze zaak ‘dat de leiding handelt lijnrecht in strijd met de beginselen van de Partij’[43].

Tijdens de samenwerking in de concentratie had Marchant erop gehamerd dat de vrijzinnige partijen ‘hare onderlinge verschillen niet (moesten) wegdoezelen’[44]. Hij was dan ook een uitgesproken voorstander van doorbreking van de oude tegenstelling tussen rechts en links ten gunste van samenwerking van ‘democratische’ groepen aan weerszijden van de oude scheidslijn[45]. Om dit doel te bereiken richtte hij zijn streven in de eerste plaats op scheiding der geesten in het vrijzinnige kamp. In 1917 leenden de omstandigheden zich goed daartoe, gezien de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen kiesrecht (voorlopig nog alleen voor mannen) door de grondwetsherziening van dat jaar. Het districtenstelsel had het tot stand komen van stembusverbonden bevorderd en daardoor de oude antithese ongetwijfeld versterkt. Het nieuwe kiesstelsel noopte niet tot samenwerking en Marchant achtte dit genoeg reden om de concentratie tussen vooruitstrevende en behoudende vrijzinnigen niet te prolongeren. Bovendien was het hoofdpunt van het VDB-programma verwezenlijkt met de invoering van het algemeen kiesrecht, voor de verwerving waarvan de VDB eerst nog wel bereid was geweest met de andere vrijzinnigen nauw samen te werken.

Marchants pleidooi voor terugkeer tot de oorspronkelijk beoogde politiek van de

40. Archief Marchant, nr. 301, stuk 5.
41. Ch.J.A.M. Schaepman, *Inventaris van de papieren van Mr. H.P. Marchant, 1869-1956* ('s-Gravenhage, 1968) 1.
42. Oud, *Het jongste verleden*, I, 39-40.
43. Archief Marchant, nr. 465, stuk 10.
44. *Vrij Friesland. Orgaan van den Provincialen Bond van Vrijzinnigen*, I (15 juni 1914) iii.
45. Oud, *Het jongste verleden*, I, 41.

VDB vond gehoor bij het hoofdbestuur. Dientengevolge reageerden de vertegenwoordigers van de VDB op de vergadering van het 'Centraal Comité der Concentratie' van 30 maart 1917 afwijzend op het voorstel om de concentratie bij de verkiezingen van 1918 voort te zetten[46]. Dit tot grote teleurstelling van de Liberale Unie, die sterk voor voortzetting gepleit had. Als redenen voor deze weigering werden in een schrijven van de VDB aan het 'Centraal Comité' onder meer de te ver uiteenlopende overtuiging der vrijzinnigen en de verdwijning van het districtenstelsel genoemd[47]. Marchant wees er verder op dat als het het doel van de concentratie was om de meerderheid te krijgen, ook de SDAP er in gehaald moest worden[48].

Het streven van de Liberale Unie om alle vrijzinnigen weer in één organisatie te verenigen, vond in Marchant een hardnekkig tegenstander. Hij wilde juist de opdeling van de Liberale Unie tussen vrijzinnig-democraten en vrij-liberalen. Op deze wijze zou uiteindelijk ook bij de rechtse partijen een scheiding tussen 'democraten' en conservatieven tot stand moeten komen. De Liberale Unie werd door hem verweten de ontwikkeling in deze richting ook nog te bemoeilijken doordat zij het antiklerikalisme aanwakkerde[49].

Hoopvol voor Marchants politiek was dat het SDAP-congres van februari 1918 bereidheid tot deelname aan een burgerlijke regering uitsprak, zij het op bepaalde voorwaarden. Volgens Albarda werd hierbij gedacht aan samenwerking met de katholieken, omdat de Roomsch-Katholieke Staatspartij grote aantallen arbeiderskiezers telde, en met de VDB[50]. Natuurlijk verheugde Marchant zich over dit besluit[51]. Ook hij achtte het mogelijk juist de katholieken tot deelname aan een 'democratische' regering te bewegen[52]. De christendemocratische falanx werd dan wel tot de katholieken beperkt, maar daar stond tegenover dat steun van de gehele RKSP (veruit de grootste partij!) aan een 'democratische' regering geenszins uitgesloten werd geacht. Angst voor afval van de democratisch-gezinde katholieken zou de RKSP hiertoe kunnen brengen.

Tegenslagen voor Marchants politiek

De uitslag van de in juni 1918 gehouden verkiezingen vormde een teleurstelling voor Marchant. Hij had de rechtse partijen voorgehouden dat, als zij niet openlijk voor de democratie partijkozen, een grotere afval dan ooit van hun aanhangers te

46. *De Vrijzinnig-Democraat*, 7 april 1917.
47. H.P. Marchant, *Organisatie der vrijzinnigen* (s.l., 1917) 2-3.
48. *Ibidem*, 14.
49. *De Vrijzinnig-Democraat*, 9 februari 1918.
50. *De Socialistische Gids*, XIII (1928) 118-119.
51. *De Vrijzinnig-Democraat*, 9 februari 1918.
52. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1918-19, 587-588.

verwachten was naar de partijen die door niets weerhouden werden om 'het vaandel der democratie' te ontplooien[53]. Na het 'volksgericht' der verkiezingen moest hij evenwel toegeven dat zijn verwachting van afval van confessionele kiezers in alle kringen beschaamd was[54]. Zelfs had de VDB een gevoelig verlies te incasseren gekregen (van acht naar vijf zetels), terwijl de uit de VDB getreden Treub met zijn Economische Bond drie zetels had behaald. De rechterzijde had de meerderheid gekregen met 52 zetels, waaronder twee voor dissidenten. De oorzaak van deze nederlaag zal in de geringe aantrekkingskracht van de VDB op de voor het eerst met het kiesrecht begiftigde kiezers gezocht moeten worden. Marchant zelf gaf de schuld aan het 'roode-spookspel' van de vrij- en Unie-liberalen, die in hun propaganda de VDB zouden hebben gelijkgesteld met de SDAP, en aan het verbleken van het revolutionaire karakter van de SDAP, 'die daardoor meer en meer stemmen trekt van kiezers, die aan revolutionnaire aandriften ten eenenmale vreemd zijn'[55].

In zijn formatie-advies aan de Koningin gaf Marchant haar in overweging om eerst de samenstelling te beproeven van een 'parlementair Kabinet, steunende op een democratische meerderheid der Tweede Kamer. Dit is niet onmogelijk, indien de Roomsch-Katholieke Staatspartij tot medewerking bereid is', aldus Marchant, die voor zo'n kabinet ook de deelname van de Liberale Unie en de steun van verscheidene eenlingen mogelijk achtte. Hij ontvouwde tevens een program voor zo'n regering, waaruit ik de volgende punten noem: vrouwenkiesrecht, verplichte ouderdoms- en invaliditeitsverzekering, regeling der voortbrenging en distributie, progressieve inkomsten- en vermogensbelasting, staatserfrecht, afzien van maatregelen om de defensie na de oorlog te versterken[56].

Aangezien Troelstra (SDAP) een rechts ministerie aangewezen achtte als logisch gevolg van de verkiezingsstrijd[57] en ook Nolens de Koningin in die zin adviseerde[58], zocht de Koningin de oplossing in die richting (door Marchant als tweede te beproeven mogelijkheid genoemd). Tijdens de formatiepoging van Nolens deed zich een onverwachte en destijds geheim gebleven gebeurtenis voor. Terwijl Marchant (en de SDAP) hun hoop op de katholieken gesteld hadden voor de vorming van een 'democratisch' kabinet, bleek nu een niet tot de democraten gerekende antirevolutionair te spelen met de gedachte van een gemengd kabinet van rechts en links waarin zelfs voor socialisten plaats ingeruimd was. Voor deze verrassing zorgde Colijn, die bij een bezoek aan Marchant, die hij kwam polsen, zelfs met diens hem toen voorgelegde democratische program instemde. Wegens verzet van

53. *De Vrijzinnig-Democraat*, 12 januari 1918.
54. *Ibidem*, 6 juli 1918.
55. *De Opbouw*, I (1918-19) 253-254.
56. Archief Marchant, nr. 289, stuk 6-10.
57. Puchinger, *Colijn*, 64.
58. *Ibidem*, 46.

de AR-fractie had dit contact verder geen gevolgen[59]. Volgens dr. Puchinger is datum of maand van dit bezoek (nog) niet na te gaan[60]. In zijn onuitgegeven manuscript over Nederlands parlementaire geschiedenis van 1918 tot 1922 schrijft Marchant over dit voorval: 'Niettemin kan schrijver dezer geschiedenis getuigen, dat Colijn hem in *Augustus* heeft bezocht, om hem over de formatie te polsen van een gemengd kabinet...'[61]. Elders deelt hij mee dat Colijn bij hem geweest was voordat Nolens zijn opdracht had neergelegd[62], dus vóór 19 augustus 1918.

Zonder twijfel de ernstigste tegenslag voor Marchants politiek was Troelstra's vergissing van november 1918. Niet alleen toonde althans een deel van de SDAP niet in alle omstandigheden aan de democratie vast te houden, maar ook werden de katholieken, die voorzichtig voor 'democratische' samenwerking gewonnen zouden moeten worden, nog meer kopschuw gemaakt voor samenwerking met de sociaal-democraten.

Kort nadat de SDAP het 'program van arbeiderseischen' gepresenteerd had, besloot een buitengewone partijraad van de VDB op 10 november 1918 zich met alle kracht te verzetten tegen pogingen van wie ook, om zich van de staatsmacht meester te maken[63]. Verder werd een 'program van hervormingen' opgesteld, die voor onmiddellijke verwezenlijking vatbaar genoemd werden. Het bestond vrijwel uitsluitend uit oude programpunten van de VDB, met als belangrijke uitzondering: afschaffing van de Eerste Kamer[64].

Hoewel in de Tweede Kamer op 13 november 1918 bleek dat alle niet-socialistische groeperingen zich verzetten tegen de socialistische revolutiepoging, toonden vooral de liberale groeperingen zich opeens tevens overtuigd van de noodzakelijkheid van hervormingen. Zo gaf de vrij-liberaal Dresselhuys toe dat 'hetgeen wij hier om ons heen zien, ons democratisch misschien 25 of 30 jaar heeft vooruitgebracht'[65]. Evenals Troelstra heeft ook Dresselhuys zich in de machtsverhoudingen vergist, schreef Marchant later, maar de laatste wenste het niet te erkennen[66]. Volgens Troelstra maakte vooral Marchants kamerrede indruk op hem[67]. Diens analyse gaf inderdaad blijk van een helder inzicht in de situatie. Troelstra maakte, aldus Marchant, twee fundamentele fouten: hij vereenzelvigde de SDAP met de Nederlandse arbeiders en Nederland met Duitsland en het oosten. De eerste fout

59. *Ibidem*, 118-119.
60. *Ibidem*, 119.
61. Archief Marchant, nr. 478, stuk 56 (doorgehaald fragment, mijn onderstreping).
62. *Ibidem*, nr. 479, stuk 151.
63. Oud, *Het jongste verleden*, I, 83.
64. Volledige tekst van dit program in P.J. Oud, *Om de democratie* (4 dln; 's-Gravenhage-Assen, 1922-1933) I, 15.
65. Oud, *Het jongste verleden*, I, 95.
66. Archief Marchant, nr. 478, stuk 45.
67. P.J. Troelstra, *Gedenkschriften* (4 dln; Amsterdam, 1927-1931) IV, 216.

leidde ertoe dat hij in een minderheid een meerderheid zag en de tweede dat hij dacht dat de revolutie niet bij Zevenaar zou ophouden[68].

De omstandigheden die tot Troelstra's houding leidden, waren destijds niet zo bekend als thans.

> Wat er te Rotterdam voorviel met de burgemeester en sommige bedrijfsleiders is ons altijd ongelooflijk voorgekomen, totdat wij uit de Gedenkschriften van Troelstra lazen, wat er was voorgevallen,

schreef Marchant later[69].

Wat stelde Marchant zich hierna nog voor van zijn politiek van 'democratische' samenwerking? In zijn rede van 13 november liet hij een pessimistisch geluid horen: de weg tot een 'democratisch' bewind met medewerking der sociaal-democraten achtte hij op 12 november afgesneden[70]. Op 30 december 1918 schreef hij dat samenwerking in een meerderheid met de SDAP voorshands uitgesloten was[71], waaruit al weer enige hoop sprak. Toch schuwde hij het niet om de socialisten zo nu en dan gevoelig de les te lezen, bijvoorbeeld omdat zij het nauwelijks verworven algemeen kiesrecht hadden gedésavouveerd, waarvoor zij eertijds 'de bombarie van roode Dinsdagen' hadden nodig geacht[72]. Intussen hadden de novembergebeurtenissen ook positieve gevolgen, zoals de verwezenlijking van het vrouwenkiesrecht (een initiatief van Marchant, die al in 1894 gesteld had dat de grondwet het vrouwenkiesrecht behoorde mogelijk te maken)[73] en het tot stand komen van de Arbeidswet (achturendag) in 1919.

Ondanks de teleurstellende ervaring met de SDAP viel de VDB niet opnieuw de liberalen om de hals, hoewel ook de Liberale Unie een flink stuk in democratische richting was opgeschoven. Marchant was evenwel beducht voor 'angstdemocraten', want angst is 'een gemoedsgesteldheid van voorbijgaanden aard'[74]. Op 11 januari 1919 nam de algemene vergadering van de Liberale Unie een motie aan, waarin stond dat voor een vereniging van álle vrijzinnigen de tijd voorbij was en dat aaneensluiting van de democratische elementen onder de vrijzinnigen nodig was[75]. Vooral de Leidse hoogleraar Heeres, voorzitter van de Unie, zou zijn invloed aangewend hebben om deze wending tot stand te brengen[76]. Marchant verklaarde zich vóór aaneensluiting, maar eerst zouden de conservatieven uit de Unie moeten ver-

68. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1918-19, 371.
69. Archief Marchant, nr. 478, stuk 108.
70. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1918-19, 373.
71. *De Opbouw*, I (1918-19) 716.
72. *Ibidem*, II (1919-20) 32-33.
73. H.P. Marchant, *Begrip en gevolg van beleediging in het burgerlijk recht* (diss. Leiden, 1894) 128 (stelling XXII).
74. *De Vrijzinnig-Democraat*, 7 december 1918.
75. *Ibidem*, 18 januari 1919.
76. Oud, *Het jongste verleden*, II, 3.

dwijnen[77]. Deze partij wenste op haar beurt niet tot zo'n ‘inquisitoriaal zuiveringsproces’ over te gaan[78]. Op de algemene vergadering van de VDB op 17 en 18 mei 1919 werd het fusievoorstel in discussie gebracht. Hoewel partijvoorzitter Limburg (sinds 1918 geen Kamerlid meer) met de meerderheid van het hoofdbestuur voor het openen van besprekingen over fusie zonder verbindingen vooraf bleek te zijn, toonden alle sprekers uit de vergadering zich van dergelijke besprekingen afkerig[79]. Marchant won weer eens van Limburg en kon zijn denkbeeld van een gegarandeerd zuivere scheiding der geesten handhaven.

Steeds duidelijker bleek de VDB-leider ook vast te willen houden aan zijn idee van een ‘democratische’ regering. De VDB moest dan ook niet meewerken aan een zuivering van socialistische elementen uit lagere bestuurslichamen[80]. Niettemin vielen meer dan eens harde woorden tussen vrijzinnig- en sociaal-democraten. Met name in november 1919 was het helemaal mis tussen Marchant en Troelstra tijdens de parlementaire behandeling van de socialisatie, een van de hete hangijzers tussen beide partijen. Toen Marchant Troelstra's instemming niet kon krijgen met een motie waarin de instelling van een staatscommissie ter onderzoeking van de mogelijkheid van socialisatie werd gevraagd, verweet hij de SDAP dat zij het socialisme als een verlossingstheorie presenteerde en de arbeider leerde daarvoor het heden te vervloeken[81]. In zijn weerwoord gaf Troelstra te verstaan dat Marchant niet hoefde te denken dat de SDAP zou willen en kunnen functioneren als een ‘vendel’ in een nieuwe democratische groepering, die onder leiding van Marchant zou worden gesticht. Verder karakteriseerde hij zijn opponent als ‘de clown der reactie’[82].

Na afloop van dit debat stelde Marchant vast dat de SDAP gedrongen was de ‘zwendel’ op te geven dat socialisatie in afzienbare tijd belangrijke baten voor de schatkist op zou leveren[83]. Oud (sinds 1917 Tweede-Kamerlid) zette uiteen dat bij overheidsexploitatie de rentabiliteit van een bedrijf verminderde, zodat naasting alleen mocht geschieden wanneer het algemeen belang ermee gediend was[84]. Door hem werd belastingpolitiek bepleit om een rechtvaardiger verdeling van het maatschappelijk inkomen te bereiken[85].

Het in 1920 verschenen SDAP-rapport over *Het Socialisatievraagstuk* werd uitvoerig van commentaar voorzien door de staatshuishoudkundige prof. D. van Embden, Eerste-Kamerlid voor de VDB[86]. Deze ontdekte in dit rapport nog een

77. *De Vrijzinnig-Democraat*, 18 januari 1919.
78. *Ibidem*, 22 februari 1919.
79. Archief Marchant, nr. 342, stuk 10, 7.
80. *De Vrijzinnig-Democraat*, 24 mei 1919.
81. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1919-20, 299.
82. *Ibidem*, 417.
83. *De Vrijzinnig-Democraat*, 22 november 1919.
84. *De Opbouw*, II (1919-20) 115.
85. *Ibidem*, 374.
86. *Ibidem*, III (1920-21) 16-37, 121-146, 163-178.

'vracht doctrinarisme', sterk genoeg om de nadering tot het welvaartsdoel schromelijk te vertragen[87]. Hij vond er ook wel gezonde gedachten in, maar betreurde het dat het geen aandacht wijdde aan de toch bij uitstek democratische taak van een meer nivellerende inkomenspolitiek[88]. Aan dit laatste punt werd in vrijzinnigdemocratische kring duidelijk grote waarde gehecht.

Het werkprogram van de VDB werd in 1920 uitgebreid met een passage over medezeggenschap voor de arbeiders[89]. Al te ver wilde de VDB hiermee toch niet gaan, want volgens Oud werd hiermee de medezeggenschap van de gezamenlijke organisaties van werkgevers en werknemers die in dezelfde bedrijfstak werkzaam waren, bedoeld. 'Van de medezeggenschap in de afzonderlijke ondernemingen spreekt het vrijzinnig-democratische program niet'[90]. Schaper (SDAP) schreef dan ook dat de VDB van *economische* democratie nooit had willen weten[91].

Kenmerkend voor de voorzichtige politiek van de vrijzinnig-democraten op financieel-economisch gebied is hun houding bij de behandeling in de Tweede Kamer van het voorstel tot vervanging van de achturendag door een 8½-urige in verband met de economische teruggang. Het heftige verzet ertegen van de SDAP werd aanvankelijk door Marchant gesteund, maar uiteindelijk stemde de VDB-fractie toch voor het voorstel. Uit Ouds latere weergave van dit voorval zou men op kunnen maken dat Marchant door hem (de belastingdeskundige) van standpunt is veranderd[92]. Volgens Oud moest de terugkeer van een gezonde financiële toestand op de eerste plaats komen. 'Dien te verkrijgen zonder schade te doen aan datgene, wat op sociaal terrein... veroverd werd, is de groote opdracht van dezen tijd[93]. In de SDAP werd ook wel gesproken over een ongunstige kentering in de opvattingen der vrijzinnig-democraten ten aanzien van de instelling van gemeenschapsbedrijven. Volgens Oud was de VDB daar nooit in beginsel voorstander van geweest[94].

Sinds de kabinetscrisis van juli 1921 probeerde de SDAP uit haar isolement te komen door te zinspelen op een regering met de katholieken en *desnoods* ook de vrijzinnig-democraten[95]. Deelname van de laatsten was voor de verkrijging van een meerderheid immers niet absoluut nodig. Volgens Marchant was het alleen nog nodig dat de 'roode liefdesbetuiging' meer ontvankelijke gemoederen vond aan de

87. *Ibidem*, 163.
88. *Ibidem*, 178.
89. *Parlement en Kiezer*, 1921-22, 129.
90. *De Vrijzinnig-Democraat*, 18 september 1926.
91. J.H. Schaper, *De strijd van '22. Verkiezingsgids van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam, 1922) 490.
92. Oud, *Het jongste verleden*, I, 315-318.
93. *De Opbouw*, V (1922-23) 11.
94. Oud, *Om de democratie*, II, 19.
95. Schaper, *De strijd van '22*, 246-247.

zijde van de katholieken, die intussen wel uitdrukkelijk gewaarschuwd waren door hun episcopaat[96].

Accentuering van de identiteit

Een jaar nadat de toenaderingspogingen van de Liberale Unie tot de VDB waren afgewezen, kwam Treub met het voorstel tot aaneensluiting van alle niet-socialistische partijen en belangengroepen ter linkerzijde. Hierop werd positief gereageerd door de Liberale Unie, de vrij-liberalen en enige neutrale groeperingen. Een en ander resulteerde in de oprichting van de 'Vrijheidsbond' op 16 april 1921. Voorzitter werd de vrijliberaal Dresselhuys, terwijl in het beginselprogram het vrijheidsbeginsel en het particulier initiatief veel nadruk kregen[97]. In de VDB, die van deelname niet had willen weten, werd de stichting van de Vrijheidsbond toch met instemming begroet. Marchant schreef dat reeds de oprichters van de VDB de organisatie van de vrijzinnigen in twee partijen bedoelden[98]. Volgens hem steunde de nieuwe partij op drie pijlers: reactie tegen de sociale wetgeving, Nederland en Oranje en een nieuw ontloken liefde voor de godsdienst[99].

Toen de Liberale Unie op Treubs uitnodiging inging, had Heeres al als voorzitter bedankt. Hij wenste geen deel uit te maken van de Vrijheidsbond, maar evenmin van de VDB, tenzij deze zich ontbond en werd vervangen door een nieuwe partij onder andere leiding. Toen de VDB hiertoe niet bereid bleek, richtte Heeres c.s. de 'Democratische Partij' op[100]. Deze slaagde er ondanks herhaalde pogingen niet in om in de Tweede Kamer door te dringen. Op deze manier leverde de verdwijning van de Unie voor de VDB toch geen direct voordeel op.

Vlak voor de verkiezingen van 1922 werd de VDB zelfs getroffen door een ernstige inwendige crisis[101]. De Tweede-Kamerleden Jhr. E.A. van Beresteyn en E.M. Teenstra bleken niet tevreden met de hun per referendum op de kandidatenlijst toegewezen plaatsen. Zij wilden dat de Kamerleden in volgorde van hun benoeming tot Kamerlid op de lijst zouden komen[102]. Hun grieven richtten zich vooral tegen de actieve Oud, maar ook tegen Marchant, waarbij zij de steun kregen van het oud-Kamerlid W.O.A. Koster. Teenstra, een gezeten Groninger boer, vond dat Marchant teveel naar de socialisten geneigd was. Volgens hem was het alsof Marchant

96. *De Opbouw*, IV (1921-22) 231.
97. Oud, *Het jongste verleden*, II, 4-6.
98. *De Opbouw*, III (1920-21) 875.
99. *Ibidem*, V (1922-23) 113.
100. *Ibidem*, 128.
101. Uitvoerig beschreven door Vonhoff, *Bewegend verleden*, 29-33.
102. Jhr. E.A. van Beresteyn, *Waarom ik de Vrijz.-Dem. kamerfractie verliet* ('s-Gravenhage, 1922) 6-7.

'steeds opnieuw wilde bewijzen, dat de menschen volkomen gelijk hadden als ze zeiden, dat wij eigenlijk verkapte socialisten zouden zijn'[103]. Het driemanschap kreeg weinig steun en verliet de VDB. Van Beresteyn en Teenstra zijn later terug te vinden in de Vrijheidsbond, terwijl Koster een rol zou spelen in de NSB. Aldus verliet een deel van de meer behoudende vleugel de VDB.

Tegen alle voorspellingen in kwam de VDB, wat zeteltal betreft, ongeschonden uit de verkiezingen te voorschijn. Wel was het voor deze partij teleurstellend dat een verdere confessionaliseringstendens, versterkt door het vrouwenkiesrecht, zichtbaar werd. Daar stond tegenover dat het nieuwe coalitiekabinet het al spoedig moeilijk kreeg, doordat een deel der katholieke fractie in 1923 meewerkte aan de verwerping van de Vlootwet. De SDAP lanceerde daarop een program-Wibaut, waarop democratische samenwerking zou moeten worden beproefd. Ouds kritiek hierop was dat dit zich te gemakkelijk afmaakte van het kostenvraagstuk (dekking door leningsgeld)[104]. Naar zijn oordeel was de veiligstelling van de gulden een groot belang[105]. De katholieken bleken overigens nog niet te paaien.

Op het gebied van de economische politiek durfde de VDB niet met radicale standpunten te komen. De meest radicale en omstreden standpuntbepaling, de eis tot nationale (eenzijdige) ontwapening, lag dan ook op een ander terrein. In 1920, toen de SDAP zich op het standpunt der nationale ontwapening had gesteld, was dit nog door de VDB bestreden[106]. Deze bepleitte toen nog het Zwitserse stelsel: algemene oefenplicht voor alle weerbare mannen met een beperkt kazerneverblijf[107], sinds 1920 met toevoeging van de bepaling: met eenvoudige bewapening[108]. Veel nadruk werd gelegd op de behartiging van de belangen van het volk in het leger. 'In de kazerne wordt de mensch minder, een verblijf in een kamp is veel beter. Men doet in het laatste gezondheid op', verklaarde Oud in die tijd[109].

In april 1924 hield Van Embden, die toen al de opdracht had een nieuwe militaire paragraaf voor de VDB voor te bereiden, in de Eerste Kamer een veel indruk makende rede, waarin hij zich achter de eis tot nationale ontwapening stelde[110]. Door een openbaar debat met generaal buiten dienst Snijders, een fel bestrijder van zijn stellingen, kwam hij in september 1924 opnieuw in de volle aandacht. Kort daarop werd zijn ontwerp voor een militaire paragraaf door de algemene vergadering van de VDB aangenomen. Daarin werd de eis tot nationale ontwapening ge-

103. H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme* (Baarn, 1965) 213.
104. Oud, *Om de democratie*, II, 15-17.
105. *De Opbouw*, VI (1923-24) 499.
106. Oud, *Het jongste verleden*, II, 121.
107. *Ibidem*, I, 284-285.
108. *Parlement en Kiezer*, 1921-22, 130.
109. *De Vrijzinnig-Democraat*, 19 februari 1921.
110. D. van Embden, *Nationale ontwapening of volksverdelging. Rede gehouden bij de algemeene beschouwingen over de staatsbegroting op 23 April 1924 in de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Rotterdam, 1924).

steld, enigszins verzacht door de bepaling dat Nederland zijn verplichtingen als lid van de Volkenbond moest nakomen[111].

Van Embden legde er de nadruk op dat de ontwikkeling van de oorlogstechniek (vooral de chemische oorlogsvoering) zodanige vormen had aangenomen dat Nederland zich niet meer kon verdedigen en dus de zedelijke plicht had zich niet te verdedigen. Nationale ontwapening was volgens hem belang, maar bovenal plicht[112]. De door de VDB gehuldigde opvatting was dat 'een leger... niet alleen geen bescherming biedt doch integendeel een groot gevaar vormt voor de veiligheid van een klein land in oorlog'. Zo werd het uitgedrukt door S. van den Bergh[113], die later (het kan verkeren, tenslotte) nog eens minister van defensie zou worden (1959).

Volgens Kohnstamm was wapengeweld niet principieel af te keuren, maar was nationale ontwapening geboden door het veranderde aspect van de oorlog sinds 1914[114]. De VDB verdedigde van 1924 tot 1936 (toen de nationale ontwapening uit het werkprogram geschrapt werd) dan ook niet een principieel pacifisme, maar een nationale ontwapening op praktische gronden. Daarnaast kwam vooral Van Embden ook met ethische motieven, zoals: oneindig beter onrecht te lijden, dan te beproeven het af te weren met beestachtige middelen[115].

De katholieken nog niet bereid

In november 1924, bij de behandeling van de staatsbegroting, scheen Nolens zich niet meer zo afwijzend op te stellen tegenover samenwerking met de SDAP. Mocht rechtse samenwerking onmogelijk blijken, dan was zijns inziens voor de katholieke Kamerfractie het ogenblik gekomen om te overwegen of het op den duur verantwoord zou zijn a priori iedere samenwerking met andere groepen af te wijzen en om na te gaan met welke groep of groepen samenwerking praktisch mogelijk was. Hij schetste zelfs een program, waarmee bij het maken van combinaties enigszins rekening gehouden zou kunnen worden[116].

Na de voor de VDB en SDAP zeer succesvol verlopen parlementsverkiezingen van 1925 (de nationale ontwapening was de hoofdinzet geweest), bleken de katholieken toch weer aan de rechtse samenwerking vast te willen houden. Zij aanvaardden zelfs Colijn als voorzitter van de ministerraad. Tijdens de algemene beschouwingen somde Marchant de volgende bezware, op tegen het sinds 1923 door Colijn

111. *De Vrijzinnig-Democraat*, 8 november 1924.
112. D. van Embden, *De immoraliteit der landsverdediging* (Rotterdam, 1930) 5.
113. *De Vrijzinnig-Democraat*, 12 oktober 1929.
114. *De Opbouw*, XII (1929-30) 275.
115. D. van Embden, *Waarom nationale ontwapening geboden is* ('s-Gravenhage, 1932) 19.
116. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1924-25, 564-565.

als minister gevoerde beleid: zijn houding tegenover het recht (vooral blijkend uit de intrekking van de salarisgarantie aan de ambtenaren), zijn belastingpolitiek, zijn afhankelijkheid van de economische machthebbers in Indië, zijn kwalifikatie van de medezeggenschap van arbeiders als een aanslag op het gezag, zijn militaire politiek[117].

Al in 1921 had Marchant geschreven dat voor de vorming van een 'democratische' regering aan twee voorwaarden voldaan moest worden: het onhoudbaar blijken van de rechtse coalitie en de begeerte in de partijen der nieuwe meerderheid om vastomschreven, urgente onderwerpen van wetgeving en staatsbeleid te bereiken[118]. Nog onverwacht slaagde hij erin aan de eerste van deze voorwaarden te voldoen.

Op 10 november 1925 verklaarde Nolens in de Tweede Kamer dat bij aanneming van het amendement-Kersten tot opheffing van het gezantschap bij de paus de katholieken ernstig zouden moeten overwegen, of zij 'steun kunnen verleenen aan welk kabinet dan ook, voortgekomen uit groepen, aan welker medewerking de opheffing van dezen gezantschapspost zou zijn te wijten'. Marchant besloot gebruik te maken van Nolens' dreigende taal om de coalitie ten val te brengen: 'Morgen gaan ze ondersteboven'[119].

Direct na de hervatting van de vergadering op 11 november deelde hij in een korte verklaring mee dat de zeven vrijzinnig-democratische stemmen zouden worden gegeven aan het 'op zich zelf weinig belangrijke amendement', omdat Nolens aan de te nemen beslissing zo'n verstrekkende betekenis had gegeven. Aangezien alleen de AR en RKSP tegen stemden, werd het amendement met 52 tegen 42 stemmen aanvaard. Marchant bracht nog een bezoek aan Cort van der Linden om hem te vragen of deze in 1915 het gezantschap voor het buitenlands beleid noodzakelijk had geacht. Het antwoord was: 'welneen! ik deed het, omdat ik de katholieken nodig had'[120].

Inderdaad vroegen de katholieke ministers ontslag, waarmee de weg naar een nieuwe regeringscoalitie door Marchant geopend leek te zijn. Op 18 november werd hij door de Koningin in audiëntie ontvangen. In zijn advies aan haar stelde hij[121] dat naar de typen van een minderheidskabinet dat van sociaal- en vrijzinnig-democraten de meeste kans zou hebben. Dit minderheidskabinet zou op alle andere voor hebben dat het voor zijn beleid steun zou vinden in de meerderheid van het volk, óók aan de rechterzijde (!). Beter zou het echter zijn, als ook de katholieken

117. H.P. Marchant, *Op het keerpunt. Rede gehouden in de Tweede Kamer op 5 en 6 Nov. 1925* ('s-Gravenhage, 1926) 3.
118. *De Vrijzinnig-Democraat*, 31 december 1921.
119. 'Op bezoek bij mr. H.P. Marchant. Herinneringen uit bewogen dagen', *Het Volk*, 9 februari 1939.
120. Archief Marchant, nr. 478, stuk 397.
121. *Ibidem*, nr. 295, stuk 14-15.

in het kabinet vertegenwoordigd zouden zijn, ook al

> omdat het niet in het landsbelang te achten (was), dat voor den eersten keer dat de sociaal-democraten regeeringsverantwoordelijkheid zouden gaan dragen, een onevenredig groot aantal departementen onder hun beheer zou komen te staan.

Aan het advies voegde Marchant een gedetailleerd regeringsprogram toe. Over dit laatste toonde de Koningin zich ontstemd, waarschijnlijk omdat zij er een aanmatiging in voelde, dat haar al een ontwerp-troonrede of regeringsverklaring werd voorgelegd. Aldus werd Marchant twee dagen later meegedeeld door Van Tets van Goudriaan, directeur van het kabinet der Koningin[122].

Tijdens de algemene vergadering van de VDB op 21 november maakte Marchant zijn program van zestien punten bekend, dat zou kunnen dienen voor overleg met katholieken en sociaal-democraten. Hij trachtte hierin vooral aan katholieke verlangens tegemoet te komen om de RKSP over de drempel naar de 'democratische' samenwerking heen te lokken. Tot de 'biefstukjes die hij voor Nolens liet sissen' behoorden: handhaving van het gezantschap bij de paus (verwekte nogal wat hilariteit, maar was toch voor de VDB geen punt van principieel belang) en opheffing van de belemmering der missievrijheid in Indië. Over nationale ontwapening werd niet gerept, wel over inkrimping van en bezuiniging op het leger[123].

Drie dagen later werd aan Marchant de formatie van een parlementair kabinet opgedragen. Omdat Nolens hem in diens advies aan de Koningin als enige voor de formatie in aanmerking had laten komen, geloofde Marchant vrij zeker in zijn opdracht te zullen slagen. Aan de ernst van Nolens' advies twijfelde hij niet[124]. Op 25 november had hij een mondeling onderhoud met Nolens en Albarda. De eerste wilde geen uitspraak doen over de mogelijkheid van medewerking, maar eerst zijn fractie raadplegen[125]. Dezelfde dag kregen Nolens en Albarda een brief van Marchant, waarin gevraagd werd of hun fracties bereid waren tot medewerking aan de formatie die de VDB-leider voor ogen stond, en of zij het ontworpen program aanvaardden[126].

Albarda's antwoord van 27 november luidde bevestigend, behoudens de goedkeuring door een buitengewoon congres van zijn partij. Marchants optimistische verwachtingen werden de bodem ingeslagen door de brief van Nolens (30 november). De katholieke fractie bleek eenstemmig niet tot medewerking bereid.

> Tegen de door U gevraagde medewerking bestaat o.m. het bezwaar, dat zij ons tot samenwerking zou brengen met de Sociaal-democratische Arbeiderspartij, wier

122. *Ibidem*, nr. 299, stuk 126.
123. Oud, *Het jongste verleden*, III, 67.
124. Archief Marchant, nr. 297, stuk 2-3.
125. *Ibidem*, stuk 3.
126. De in verband met Marchants formatie gevoerde briefwisseling is gepubliceerd in *De Opbouw*, VIII (1925-26) 666-675.

> diepere beginselen met de Katholieke beginselen lijnrecht in strijd zijn. Alleen bij uiterste noodzaak zou de Katholieke Kamerfractie tot deze om verschillende redenen door haar zeer ongewenscht geachte samenwerking kunnen overgaan.

Marchant gaf de volgende dag zijn opdracht terug.

Hij constateerde achteraf dat het door hem ontwikkelde compromisprogram niet was afgewezen door de katholieken[127]. Waarom liet hun fractie dan de 'diepere beginselen' (het enige in Nolens brief met name genoemde bezwaar) zo zwaar wegen? In andere Europese landen werkten katholieken al jarenlang samen met socialisten in regeringen. Op deze vraag gaf Marchant geen antwoord. Volgens hem hadden de katholieken geweigerd de gelegenheid tot uitvoering van hun eigen programma, waarvoor in de oude coalitie geen kans was, aan te grijpen[128]. Daarom wanhoopte hij ook niet: de uiterste noodzaak zou voor hen toch eens moeten komen. In zijn gedachtengang stond het katholieke kiezersvolk achter het door hem ontwikkelde program en moest alleen de leiding van de RKSP nog voor het denkbeeld van 'democratische' samenwerking gewonnen worden.

Een nasleep van de kabinetscrisis was nog de breuk van Limburg met de VDB. Eind januari 1926 aanvaardde deze de opdracht tot formatie van een extra-parlementair kabinet. Hiermee haalde hij zich de toorn van Marchant op de hals, die erop wees dat de VDB tegen extra-parlementaire kabinetten was en dat Limburg de katholieken uit het slop moest halen. 'Vandaar de uitbundige hulde aan den paganist', aldus Marchant[129]. Een dag na het mislukken van zijn formatiepoging bedankte Limburg voor de VDB[130]. Tenslotte was het De Geer die toch nog een extra-parlementair kabinet van de grond wist te krijgen.

Geleidelijke verwijdering tussen VDB en SDAP

Met recht kon Marchant eind november 1927 vaststellen dat de sociaal-democraten een flink stuk waren opgeschoven in de richting van de VDB[131]. Drie weken eerder had Albarda zijn vertrouwen in de VDB uitgesproken, nadat door sommigen de VDB (naast de Vrijheidsbond) een plaats in een regering met de oude coalitiepartijen toegedacht was. Aanleiding tot deze veronderstelling was de medewerking van de vrijzinnig-democraten aan de vorming van een kollege van B&W in Amsterdam, waaruit de socialisten waren verwijderd. Albarda's reactie: 'Ik zou willen vragen: waar ziet men den heer Marchant voor aan?'[132].

127. *Ibidem*, 680.
128. *Ibidem*, 679-680.
129. Archief Marchant, nr. 301, stuk 11.
130. Zijn bedankbrief is te vinden in *De Opbouw*, VIII (1925-26) 968.
131. *Ibidem*, X (1927-28) 467.
132. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1927-28, 262.

Op financieel-economisch gebied bleven VDB en SDAP vaak verschillende standpunten innemen. Zo stemde de VDB voor en de SDAP tegen de voorgestelde verlaging der inkomstenbelasting (1927)[133.] en verklaarde Oud zich tegen het plan-Sannes (SDAP) inzake ouderdomsverzekering, omdat dit de loonarbeiders zou voortrekken en onuitvoerbaar zou zijn wegens de eraan verbonden kosten (1928)[134.].

Toen Marchant na de Kamerverkiezingen van 1929 advies uitbracht aan de Koningin, stelde hij dat het landsbelang eiste dat de aanwezige parlementaire meerderheid een democratisch kabinet zou steunen. De houding van de RKSP zou daarbij de beslissing moeten geven[135.]. Dat er in die houding opnieuw geen verandering kwam, moest volgens Oud ook aan de SDAP geweten worden. Wel had deze zich in beginsel voor een 'democratisch' kabinet uitgesproken, maar door haar propaganda vooral te richten op de katholieke arbeiders was de verhouding tot de katholieken verslechterd[136.].

Anderzijds rees er verzet van de linkervleugel van de SDAP tegen de als weinig principieel beschouwde socialistische propaganda. Op het Paascongres van 1930 werd zelfs een motie ingediend door de oppositie, waarin het heette dat in 't bijzonder in Nederland een socialistische politiek slechts kon worden doorgevoerd, wanneer gebroken werd met de houding van bereidheid tot samenwerking met de RKSP[137.].

Door de ontwikkelingen in de SDAP kreeg Marchant het ook in zijn eigen partij moeilijker. Dit bleek toen hij het opnam voor Albarda, nadat die zich op 11 november 1930 had laten ontvallen dat tegen de misdaad van oorlog elk doelmatig middel geoorloofd was, ook al viel dit ver buiten het wettelijk geoorloofde[138.]. Marchant verdedigde zijn houding tegen kritiek uit eigen kring door erop te wijzen dat 'de impotente coalitie partijen' de sociaal-democraten wilden diskwalificeren als regeringspartij. De SDAP moest in de revolutionaire hoek gedrongen worden om de benauwende uiterste noodzaak uit het gezicht te doen verdwijnen[139.]. Oud oordeelt dat Marchant zijn partij zonder noodzaak in een uiterst moeilijke positie bracht[140.]. Maar de VDB-leider voelde zich tot deze houding wel gedwongen, wilde hij de afstand tot de SDAP niet te groot laten worden. Anderzijds bestond natuurlijk wel het gevaar dat ook de VDB zich tot een voor de katholieken onaanvaardbare partner ging ontwikkelen.

De diepgaande economische crisis, die zich intussen aangekondigd had, leidde

133. Oud, *Het jongste verleden*, III, 169.
134. *De Opbouw*, XI (1928-29) 531-543.
135. Archief Marchant, nr. 378, stuk 45-46.
136. Oud, *Om de democratie*, IV, 36-37.
137. *Ibidem*, 39.
138. Oud, *Het jongste verleden*, IV, 102.
139. *De Opbouw*, XIII (1930-31) 475-476.
140. Oud, *Het jongste verleden*, IV, 115.

ertoe dat de economische vraagstukken een allesoverheersende plaats gingen innemen in het politieke leven. Juist op dit terrein hadden VDB en SDAP nogal eens verschillende standpunten ingenomen. Deze nooit gedempte kloof werd des te breder, toen de VDB bleek vast te houden aan het dogma van het begrotingsevenwicht, wat bij de sterk verminderde inkomsten van de schatkist het loslaten van vele sociale wensen inhield. De ook tijdens de recessie van 1921-25 al gebleken verschillen moesten tijdens de veel diepere crisis, die in Nederland vooral na 1930 voelbaar werd, wel onverbiddelijker blijken dan ooit, met alle gevolgen van dien.

Bij de algemene beschouwingen van november 1931 pleitte Marchant niet meer in de eerste plaats voor 'democratische' regeringsvorming, maar voor de formatie van een nationaal kabinet, waarin 'alle partijen van beteekenis' zouden zijn vertegenwoordigd[141]. Bij dezelfde gelegenheid diende hij een motie in, waarin de korting op de salarissen van het personeel in rijksdienst en de onderwijzers niet gerechtvaardigd genoemd werd[142]. Oud achtte salarisvermindering onvermijdelijk, zoals hij al enigszins had laten blijken tijdens het crisisdebat op 20 oktober 1931[143]. Hij had dan ook liever afgezien van het stellen van deze motie, die hij om de fractie-eenheid niet te verstoren, toch steunde[144]. De tijdens het crisisdebat ingediende socialistische moties hadden geen van alle de steun van de VDB gekregen[145].

Intussen was er nogal wat onrust ontstaan onder de landbouwers in de VDB, nadat het Kamerlid F.E.H. Ebels uitgesproken had dat er in Nederland voor de akkerbouw geen toekomst meer was. De produktiekosten van granen waren elders zoveel gedaald dat Nederland niet meer zou kunnen concurreren[146]. De acties van de in 'Landbouw en Maatschappij' verenigde boerenbonden zouden de VDB op het platteland nog veel schade berokkenen.

In 1931 nam Marchant een bestuurstaak op zich: hij werd wethouder van onderwijs van Den Haag. In die functie toonde hij zich na enige tijd voorstander van salariskorting voor gemeentepersoneel, waartegen hij zich aanvankelijk nog verzet had. In verscheidene gemeenten werkten VDB-raadsleden aan dergelijke maatregelen mee[147].

De ommezwaai

In juni 1932 toonde Marchant niet langer geneigd te zijn voor de SDAP in het

141. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1931-32, 309.
142. *Ibidem*, 316.
143. Oud, *Het jongste verleden*, IV, 152.
144. *Ibidem*, 172-173.
145. *Ibidem*, 158.
146. *De Vrijzinnig-Democraat*, 17 januari 1931.
147. *Ibidem*, 21 mei 1932.

krijt te treden. Hij kwam toen zelfs met scherpe kritiek op het feit dat in Amsterdam drie socialistische gemeenteraadsleden, die vóór salariskorting van gemeentearbeiders gestemd hadden, door hun partij waren uitgestoten. Als deze methode algemeen werd gevolgd, voorzag hij het einde van het parlementaire stelsel[148]. Nog verder ging hij op 8 november 1932, toen hij in de Tweede Kamer in een debat met Albarda over deze zaak verklaarde dat de SDAP in haar tegenwoordige politiek de democratie niet bevorderde[149]. Verder gaf hij te kennen dat het nodig en mogelijk was dat zij die in de parlementaire democratie het behoud zagen van de beste regeringsvorm voor Nederland, elkaar zouden vinden en steunen[150].

Op de algemene vergadering van de VDB op 19 november 1932 deelde hij mee dat rekening moest worden gehouden met de mogelijkheid dat de VDB bij de handhaving der parlementaire democratie de steun der sociaal-democraten zou hebben te missen.

> Het is geen reden tot vreugde, omdat wij weten, dat wij aldus, willen wij onze taak vervullen, dit zouden moeten doen onder medewerking alleen van anderen, wier liefde voor de democratie niet onder alle omstandigheden boven elke verdenking bleek verheven[151].

De hindernissen voor samenwerking met de liberalen achtte hij onneembaar[152].

Aldus gaf Marchant in november 1932 zijn sinds 1917 (of eigenlijk al sinds 1900) nagestreefde ideaal op door de SDAP niet langer onder de democratische krachten te rekenen. Naar mijn overtuiging fungeerde het punt van het behoud der democratie alleen maar als aanleiding voor het loslaten van de SDAP, terwijl het verschil in opvattingen over de financieel-economische politiek in crisistijd de ware oorzaak vormde. Waarom heeft Marchant anders na november 1918 de SDAP niet laten vallen als partner in een ‘democratische’ samenwerking?

Ten aanzien van de muiterij op de ‘Zeven Provinciën’, die op 4 februari 1933 uitbrak, verklaarde Marchant dat repressie nodig was, maar dat het beleid van de regering niet in alle opzichten gelukkig was[153]. Volgens hem wilde de SDAP zich naar twee kanten gedekt houden. Als de revolutie doorging, zou de SDAP de leiding daarvan willen nemen[154]. In het verkiezingsmanifest van de VDB, uitgegeven na de Kamerontbinding van midden februari 1933, heette het nu dat de sociaaldemocraten gevaarlijk waren door hun tweeslachtigheid, omdat zij democraten, maar ook revolutionairen waren[155]. Albarda van zijn kant sneerde aan het adres

148. *De Opbouw*, XV (1932-33) 57.
149. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 1932-33, 450.
150. *Ibidem*, 301.
151. Archief Marchant, nr. 381, stuk 26-27.
152. *Ibidem*, stuk 35.
153. Oud, *Het jongste verleden*, V, 6.
154. *De Vrijzinnig-Democraat*, 4 maart 1933.
155. *Parlement en Kiezer*, 1933-34, 140.

van de VDB: ‘Het goudgalon van het galapak komt al uit de mouw van de winterjassen van de heeren vandaan’[156].

Bij de in april gehouden verkiezingen verloor de VDB één zetel. Marchant:

> Er is verlies geweest op het platteland door de actie van de wanhopige boeren, en er is verlies geweest, met name in de groote steden, door de zuigkracht van de actie der S.D.A.P., van wie velen aanvaarden, dat het Rijk kan betalen met praatjes in plaats van geld[157].

In zijn advies aan de Koningin stelde Marchant nu dat de sociaal-democraten niet in de regering betrokken moesten worden, omdat zij een ‘onberekenbaar element’ vormden. Hij stelde een zo breed mogelijk kabinet voor uit linker- en rechterzijde (blijkbaar zonder SDAP) en achtte Colijn door de verkiezingsuitslag aangewezen als formateur[158]. Toen Colijn inderdaad als formateur optrad en Marchant een ontwerp-werkprogram voorlegde, antwoordde de laatste dat dit voor zijn fractie minder onaannemelijk zou zijn, als het door de christelijk-historische en liberale fracties zou worden afgewezen[159].

Niettemin verklaarde Marchant bij Colijns tweede poging zich bereid mee te werken aan een ‘crisis-kabinet’, waarin ook de CHU en Vrijheidsbond vertegenwoordigd waren. Tegenover de algemene vergadering van de VDB (november 1933) wees hij erop dat Colijns aanbod van liefst twee ministersposten reden was om wel zeer ernstig te overwegen over de te verwachten moeilijkheden heen te stappen[160]. Volgens Oud was de samenwerking met de andere regeringspartijen niet in strijd met de beginselen van de VDB.

> Wat ons vereenigt, is het streven het hoofd te bieden aan de economische en financieele moeilijkheden van dezen tijd, Nederland te bewaren voor geestelijke en zedelijke verwildering, den democratischen regeeringsvorm te handhaven[161].

Met eendrachtige toestemming van de partijraad[162] namen Marchant en Oud zitting in de regering-Colijn, respectievelijk als minister van Onderwijs en Financien. Naar in november 1933 bleek, stond ook de algemene vergadering in grote meerderheid achter de regeringsdeelname[163]. De Vrijheidsbonder Heldring schreef in deze tijd in zijn dagboek: ‘Colijn wilde vrijzinnig-democraat in elk geval bij zich

156. *De Vrijzinnig-Democraat*, 11 maart 1933.
157. *Ibidem*, 3 mei 1933.
158. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief mr. A.M. Joekes, nr. 131, stuk 3.
159. Archief Joekes, nr. 132, stuk 2.
160. H.P. Marchant, *In eendracht sterk. Rede*, *uitgesproken te Groningen op 25 Nov. 1933* (Haarlem, 1934) 3.
161. P.J. Oud, *Om het behoud der democratie. Rede*, *gehouden te Groningen op 25 Nov. 1933* (Haarlem, 1934) 13.
162. *De Vrijzinnig-Democraat*, 27 mei 1933.
163. *Ibidem*, 2 december 1933.

hebben om die partij in de toekomst in een roomsch-rode formatie onmogelijk te maken'[164].

Hoe compleet de frontwisseling van de VDB was in zijn vier jaren als regeringspartij, werd wel het duidelijkst bewezen in 1935, toen de katholieken toonden onvoldoende vertrouwen in Colijns sociale politiek te hebben. De katholieke formateur Aalberse wist toen wel overeenstemming te bereiken met de SDAP, maar niet met de VDB. De vrijzinnig-democratische fractieleider mr. A.M. Joekes motiveerde zijn afwijzing door te verwijzen naar het grote verschil in opvatting ten aanzien van het te voeren financiële en sociaal-economische beleid[165].

De rol van de VDB

Vanwege zijn middenpositie kon de VDB een tijdlang een belangrijke factor in de Nederlandse politiek worden. In 1913 kreeg deze partij de hoofdrol toebedeeld bij de vorming van een regering uit de gehele linkerzijde (inclusief de socialisten). Door de weigering van de SDAP mislukte de formatie-Bos. Onder Marchant streefde de VDB niet naar een herhaling van dit experiment, omdat de linkerzijde al te heterogeen was. Aangezien de VDB en de SDAP samen geen parlementaire regering konden vormen (in Denemarken konden de radicalen en sociaal-democraten dat tussen 1929 en 1940 wel), moest ook aan de rechterzijde steun gezocht worden. Daarbij viel het oog op de katholieken, die evenwel vastzaten aan de coalitie met de twee protestantse partijen.

In 1925 forceerde Marchant het einde van deze coalitie. Zijn poging tot formatie van een 'democratisch' genoemd kabinet strandde op de weigering der katholieken. Waarom juist de Nederlandse katholieken (nog) niet met socialisten wilden samenwerken, werd door Marchant niet bevredigend verklaard. De schade, aangericht door het revolutionairgezinde optreden van een deel der SDAP in november 1918, lijkt hij onderschat en de aantrekkelijkheid voor de katholieken van zijn ontwerpprogram overschat te hebben.

Onder indruk van de economische crisis wendde Marchant en daarmee de VDB zich eind 1932 van de SDAP af, welke ontwikkeling een half jaar later afgerond werd met de toetreding van Marchant en Oud tot het kabinet van de vroeger door hen zo verguisde Colijn. Hiermee had de VDB de antithese doorbroken, maar zich tegelijk in het politiek behoudende kamp geplaatst. Toen in 1937 de rechtse coalitie onverwachts hersteld werd, herkreeg de VDB niet zijn vroegere sleutel-

164. *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, *1871-1954* (Utrecht, 1970) 1042 (aantekening van 9 juni 1933).
165. J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse*, *1871-1948* (Utrecht, 1961) 478.

positie in het politieke bestel. Dit werd gedemonstreerd in 1939, toen te langen leste socialisten in de regering werden opgenomen. De VDB was in dit kabinet-De Geer wel vertegenwoordigd, maar moest zich, nadat Oud voor de eer bedankt had, tevreden stellen met één, politiek weinig belangrijke, ministerspost. Van een leidende rol was geen sprake meer.

Necrologie

In memoriam dr. H.A. Enno van Gelder 1889-1973

Op 11 mei 1973 overleed in zijn woonplaats Den Haag Herman Arend Enno van Gelder. Hij was geboren te Gouda op 7 oktober 1889. Na de HBS doorlopen te hebben zwaaide hij om naar de geesteswetenschappen, deed staatsexamen en studeerde aan de Universiteit van Amsterdam Nederlandse letteren. In 1914 werd hij leraar te Sneek, daarna te Rotterdam, van 1916-1918 was hij in militaire dienst. In 1915 trouwde hij met Foske J. Droste, zijn mede-studente te Amsterdam, die hem niet alleen in het gezinsleven, maar ook bij zijn wetenschappelijk werk (o.a. bij de bewerking van de *Correspondance française de Marguerite d'Autriche avec Philippe II*) een trouwe hulp is geweest. In 1918, nog tijdens de mobilisatie, promoveerde hij bij professor H. Brugmans op een proefschrift *De levensbeschouwing van Cornelis Pietersz. Hooft*, *burgemeester van Amsterdam*, *1547-1626*, in 1925 aangevuld door een uitgave van *Memoriën en Adviezen van C.P. Hooft* in de Werken van het Historisch Genootschap. Na de demobilisatie werd hij leraar te Breda, in 1929 in Den Haag, aan de Dalton HBS, wat hij tot zijn pensionering in 1954 is gebleven.

In zijn dissertatie behandelde Van Gelder een tijdperk dat hem levenslang is blijven boeien, de zestiende eeuw, in ruime zin genomen, met haar diep ingrijpende veranderingen op alle gebied, de tijd van Humanisme en Renaissance, Reformatie en Contra-Reformatie, de godsdienstoorlogen, de Opstand tegen Philips II en de daaruit ontstane Nederlandse Republiek. In 1972, kort voor zijn overlijden, verscheen in de RGP het eerste deel van zijn bronnenuitgave *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*. Tussen deze twee uitgaven ligt een ontzagwekkend oeuvre van boeken, verhandelingen, artikelen, hoofdstukken in handboeken, bronnenuitgaven, die Van Gelder tonen als de eminente kenner van de zestiende eeuw in al haar aspecten. Ik kan er niet aan denken, binnen het bestek van deze korte necrologie daarvan een opsomming te geven, maar verwijs naar de *Bibliografie van de belangrijkste geschriften van Dr. H.A. Enno van Gelder*, samengesteld bij zijn afscheid van de School voor Taal- en Letterkunde te Den Haag in 1960 door H.C. Hanneman. Als hoogtepunten noem ik alleen: *Revolutionnaire Reformatie* (1943), *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek* (1947) met het vervolg *Getemperde vrijheid* (1972), *Erasmus*, *schilders en rederijkers* (1959), *The two Reformations in the 16th century* (1961), en de bundel opstellen *Van Beeldenstorm tot Pacificatie* (1964).

Van Gelder had een eigen visie op de zestiende eeuw, waaraan hij consequent vasthield. De Nederlandse Opstand zag hij niet als een nationaal verzet tegen Spanje, maar als een omwenteling en een burgeroorlog. De rol van de adel in de Opstand sloeg hij hoger aan dan Bakhuizen van den Brink. Hij bestreed de opvatting van een conservatieve revolutie; integendeel beschouwde hij de Republiek, waar het bestuur in handen lag van vergaderingen van onderdanen en waar een, weliswaar getemperde, vrijheid van godsdienst en drukpers heerste, als de meest moderne staat van Europa, voorstadium van de constitutionele monarchie der negentiende eeuw. Hij verzette zich tegen de term ‘protestantisering van Noord-Nederland’, als daaronder verstaan

werd een protestantisering door geweld of dwang van de zijde van de overheid. Hoewel geen aanhanger van de groot-

Nederlandse richting in de historiografie, plaatste hij zich bij zijn beschrijving van de Opstand op groot-Nederlands standpunt door ruime aandacht te geven aan Vlaanderen en Brabant, en erkende hij dat de Nederlanden als gevolg van de Opstand op onnatuurlijke wijze werden verdeeld. Zijn sympathie ligt onverholen aan de kant van de revolutie, maar toch meer bij de gematigde en verdraagzame humanisten en libertijnen van het type C.P. Hooft dan bij de Calvinisten. Het Humanisme achtte hij in beginsel een diepere breuk met de Middeleeuwse kerk dan de Reformatie. Zo kwam hij tot zijn onderscheiding van de grote Reformatie, dat is het Humanisme, en de kleine Reformatie, dat is de Reformatie van Luther en Calvijn. In zijn latere jaren legde hij zich vooral toe op de nog zo slecht gekende sociale geschiedenis van de zestiende eeuw.

Van Gelder heeft zich evenwel niet beperkt tot wat we zijn specialisme kunnen noemen. Hij behoorde tot het uitstervende ras van historici dat het hele terrein kende, en hij bezat de gave der synthese. Hij schreef een *Histoire des Pays-Bas du 16e siècle à nos jours* (1936), met een Nederlandse vertaling daarvan (1937) en een variatie erop *Vijf eeuwgetijden* (1948); een *Geschiedenis van het Russische volk* (1949), een *Cultuurgeschiedenis van Nederland in vogelvlucht* (1965), een paar leerboeken voor het middelbaar onderwijs en de opleiding tot de akte M.O. Hij bezon zich op taak en omvang van de cultuurgeschiedenis en wijdde studies aan twee bewonderde en toch kritisch benaderde voorbeelden: Burckhardt en Huizinga.

Bij een historicus die zich zozeer met levensbeschouwelijke vraagstukken heeft bezig gehouden, moet men wel de vraag stellen: welke levensbeschouwing bezielde hem, welke filosofie leidde hem? Hoewel Van Gelder het belang en de ernst van het dialectisch materialisme als geschiedverklaring erkende, distantieerde hij zich reeds in zijn dissertatie (blz. 15) van de Marxistische geschiedbeschouwing, en het komt me voor dat deze distantie in zijn latere werk eerder groter dan kleiner is geworden. De bronnen van zijn inspiratie vond hij in het Erasmiaanse humanisme, het democratisch socialisme, het moderne areligieuze humanisme.

Een man met de werkkracht, de produktiviteit, de kennis, de wijsheid, de didactische bekwaamheid van Van Gelder was als voorbestemd om hoogleraar te worden. Dat hij dit nooit geworden is, lag aan een samenloop van omstandigheden. In 1939 werd hij door de gemeenteraad van Amsterdam benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis als opvolger van J.S. Theissen. Nadat hem gebleken was dat Curatoren een combinatie van dit buitengewone professoraat (een bijbaantje immers) met het leraarschap aan een middelbare school ongewenst achtten, bedankte hij. Romein werd het toen. Toen Geyl in oktober 1940 door de Duitsers was geïnterneerd, heeft Van Gelder hem in Utrecht vervangen, heel kort maar, want hij werd spoedig door de Duitsers tot persona non grata verklaard. Van Schelven werd zijn opvolger, die het langer uithield. Na de oorlog kwam Van Gelder niet meer aan bod: jong genoeg om hoogleraar te zijn, te oud geacht om het nog te worden. Als troost kon voor hem gelden dat hij in 1951 werd opgenomen in de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Al heeft hij dan geen academici mogen helpen vormen, wel heeft Van Gelder veel aanstaande leraren opgeleid voor de middelbare akte Geschiedenis, aan de Haagse School voor Taal- en Letterkunde, waar hij van 1939 tot 1960 gedoceerd heeft. Hij was ook lange jaren lid van de examencommissie voor die akte. Sinds 1920 was hij

lid van de redactiecommissie van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, waarin hij verscheiden artikelen en ontelbare boekbesprekingen publiceerde.

Een man van Hollandse potaard, rechtschapen, evenwichtig, zeer vasthoudend, wars van uiterlijk vertoon.

A.J. Veenendaal

Recensies

P. van Hees, *Bibliografie van P. Geyl* (Historische Studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, XXVIII; Groningen: Wolters-Noordhoff, 1972, 128 blz., f. 25. -).

Dit is een werk dat om verschillende redenen respect verdient. Nooit heeft men een zo compleet overzicht gekregen van Geyls schriftelijke arbeid. De opzettelijk als schets aangeboden bibliografie die in *Studies en Strijdschriften* (1958) werd opgenomen, bevat op geen stukken na het hele oeuvre. Pas het boek van Drs Van Hees dat met voorbeeldige ijver en kennis is samengesteld, verschaft de gelegenheid om de totale omvang van Geyls werk te schatten. Bovendien heeft Van Hees dit werk toegankelijker gemaakt door naast de chronologische indeling een systematische rubricering aan te brengen die dank zij haar eenvoud heel efficiënt lijkt en zonder twijfel nuttig is. Ook geeft hij een overzicht van Geyls nu in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek bewaarde archief. Tenslotte volgt een vrij groot aantal gegevens over het beschikbare biografische materiaal. Het nut van dit alles hoeft geen bewijs. De gebruiker past oprechte dankbaarheid voor de volharding en toewijding van Van Hees.

Ik veroorloof mij enkele kritische opmerkingen. Zij betreffen de wellicht onvermijdelijke maar toch veel te talrijke slordigheden en inconsequenties die dit boek ontsieren. Deze slordigheden zijn niet belangrijk en ik zal de vele tientallen die ik zonder er naar te zoeken vond, niet opsommen. Slechts een paar gevallen bij wijze van voorbeeld. Op de eerste bladzijde van de chronologische bibliografie staan al drie vergissingen: er is een ‘ch’ uit ‘Nederlandsche’ weggevallen (no. 4); er wordt in no. 6 en no. 7 verwezen naar de bladzijden van het *NNBW*, maar dit werk nummert kolommen, geen bladzijden. In het algemeen zijn er trouwens wel erg veel fouten in de oude spelling gemaakt. Er zijn ook nogal wat onregelmatigheden. Soms worden van een artikel in een tijdschrift de bladzijden nauwkeurig aangegeven. No. 5 bijvoorbeeld geeft over een stukje in *Minerva* trouwhartig op dat het staat op blz. 530-532. In no. 7 echter, enkele regels later, moet een artikel in *Onze Eeuw* het doen met blz. 267 fl. Daarbij vraagt de lezer zich wel af wat voor woord deze herhaald optredende dubbele f eigenlijk geacht wordt af te korten: toch niet ‘following'? Een ander voorbeeld: van sommige door Geyl gerecenseerde boeken worden niet alleen jaar en plaats van verschijning maar ook de naam van de uitgever vermeld; andere boeken moeten het zonder die uitgever stellen. Een iets belangrijker bezwaar is dat de auteur soms te bang is geweest zich te herhalen. No. 33 van zijn bibliografie vermeldt bijvoorbeeld onder het jaar 1920 dat er van het in 1920 gepubliceerde *Holland and Belgium* in 1921 een Nederlandse vertaling verscheen. Een titel van die Nederlandse uitgave wordt niet meegedeeld en onder 1921 wordt het boek niet opgenomen. Het schijnt trouwens een algemeen principe van de auteur te zijn om herhalingen te voorkomen. Zo vindt men bij 1930 een opsomming van de verschijningsjaren niet alleen van het toen gepubliceerde eerste deel van *De Nederlandsche Stam* maar ook van de volgende delen; onder 1934 en

1937 toen delen II en III uitkwamen, treft men geen *Stam* meer aan. Wel echter weer onder 1959. Ik zie niet goed wat hier de ratio van is. Evenmin trouwens is het duidelijk waarom onder no. 91 slechts drie van de vijf artikelen die het eerste deeltje van *De Groot-Nederlandsche Gedachte* bevatte, staan vermeld.

Ik wil in deze trant niet doorgaan. Zulk soort kritiek zou de indruk kunnen wekken dat de heer Van Hees zijn werk slecht gedaan had; dat zou een totaal verkeerde indruk zijn. Hij voert ons met zijn enorme massa gegevens in dit gigantische oeuvre binnen; hij identificeert vele onder allerlei pseudoniemen of anoniem door Geyl in kranten en tijdschriften gepubliceerde artikelen, brieven en polemieken en brengt door de talloze heen-en-weer-verwijzingen en door de systematische rangschikking die hij toevoegt, orde in zijn materiaal. Het is een heldhaftig werkstuk.

Het is ook daarom zo heldhaftig omdat hij zich niet heeft laten ontmoedigen door het miserabele publicatie-procédé waarmee hij het moest stellen. Ik moet hier tot mijn spijt iets over zeggen. Huizinga werd in deel IX van zijn *Verzamelde Werken*, uitgegeven door de firma Tjeenk Willink die nu in het Wolters-concern is opgenomen, geëerd met een voortreffelijke bibliografie. Wolters gaf in 1963 een zeer fraai gedrukte en verzorgde bibliografie van Jan Romein uit. Zonder enige twijfel heeft de bibliografie van Geyl de samensteller meer hoofdbrekens gekost dan de auteurs van de twee andere bibliografieën die ik noemde aan hun werk moesten besteden. Geyls oeuvre is nu eenmaal veel en veel groter dan dat van Huizinga. En Romein schreef misschien niet veel minder dan Geyl maar in de bibliografie zijn de dag- en weekbladartikelen weggelaten die Van Hees in zijn werk wel opnam. Welnu, Van Hees' ijver werd beloond met een drukwijze die geen enkele variatie toelaat, echter wel het gebruik van inferieur papier. Het resultaat is dat deze bladzijden een troosteloze typografische woestijn vormen. Het was niet eens mogelijk om titels van boeken, kranten en tijdschriften te cursiveren. Van Hees probeert zijn lezer wat te helpen met streepjes, punten, komma's en zo nu en dan eens een aanhalingsteken en hij heeft waarschijnlijk gered wat er te redden viel. Veel te redden was er echter niet. Dit is erbarmelijk, schaamteloos duur drukwerk, een belediging voor de samensteller, voor de wereldberoemde auteur die Geyl was en voor de lezer. Het boek voldoet niet aan de eenvoudigste eisen die men aan een bibliografie stellen moet. Het is een treurige mislukking.

E.H. Kossmann

P.J. van Winter, *Oorlogsduur in oorlogsnamen. Over het gebruik van getallen tot steun van historische voorstellingen* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. lett. N.R. LXXVII - no. 1; Amsterdam - Londen, 1972. 112 blz. f. 25. -).

Waarom en wanneer hebben de Zeven-, de Negen-, de Dertig-, de Tachtig- en de Honderdjarige oorlog hun naam gekregen en in hoeverre is die naam algemeen aanvaard? Het is een originele vraagstelling, maar men moet wel tijd en energie hebben om de zaken zo fundamenteel uit te diepen als de Groningse oud-hoogleraar Van Winter in dit boek gedaan heeft.

Bij de Zevenjarige oorlog ligt het vrij simpel. De naam is afkomstig van koning Frederik II zelf, is dus kort na afloop van het conflict gevormd en heeft vrijwel

onmiddellijk algemeen ingang gevonden. Maar bij de overige oorlogen was het minder eenvoudig. De behoeften van het onderwijs aan een korte, gemakkelijk te onthouden naam waren hierbij

zeker belangrijk, maar ook de mogelijkheden om een dergelijke vlakke term met verschillende ideële inhoud te laden. Aanvankelijk sprak men in de zeventiende eeuw nog van de 'Duitse dertigjarige oorlog'; de schrijver brengt deze naam in verband met de opkomende behoefte om te tellen en te meten, maar ook met de onmogelijkheid om deze oorlog te verbinden met de regeringsjaren van een bepaalde vorst. Toen in de achttiende eeuw het besef doorbrak, dat deze oorlog allerminst een uitsluitend Duitse aangelegenheid was, heeft men Duits laten vallen en sprak men kortweg van 'de Dertigjarige oorlog' en in die vorm kreeg de term algemene geldigheid. 'De Negenjarige oorlog' daarentegen is als zodanig slechts in Nederland bekend.

Het interessantst voor de lezers van dit tijdschrift zijn van Winters uiteenzettingen over de Tachtigjarige oorlog. In de zeventiende en achttiende eeuw sprak men hoogstens van 'een oorlog, die tachtig jaren geduurd heeft' of van 'een tachtigjarige oorlog tegen Spanje'. Pas op het eind van de achttiende eeuw schreven mannen als Luzac en Simon Stijl over 'de Tachtigjarige oorlog' en in de Bataafse tijd werd deze naam frequenter gebruikt, zonder nog algemene geldigheid te verwerven. De schrijver brengt dit in verband met het besef dat meer aspecten een rol gespeeld hadden bij wat men traditioneel als een vrijheidsstrijd tegen Spanje zag. De veranderde positie van de Oranjes kan daarbij een rol gespeeld hebben. In de negentiende eeuw namen de schoolboeken enthousiast het begrip 'de Tachtigjarige oorlog' over en dank zij Fruin kreeg het ook wetenschappelijk algemene geldigheid. Het is merkwaardig dat deze vlakke, neutrale naam dan op zijn beurt weer emotioneel geladen kan worden. Toen katholieke historici protesteerden tegen het overspannen nationalisme van de reeks herdenkingen in de jaren 1868-1872, kritiseerden zij de term 'de Tachtigjarige oorlog'. Zij wezen er al op, dat deze benaming natuurlijk geen enkele zin heeft voor de Zuidelijke Nederlanden. Daar is deze dan ook niet gebruikt, behalve in diverse schoolboeken, die in de jaren 1815-1830 speciaal onder Noord-Nederlandse inspiratie voor deze streken geschreven werden. Pirenne gebruikt de naam ook niet, merkwaardigerwijze de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* wel, terwijl Geyl, Renier en Romein in zijn *Lage Landen bij de Zee* de naam bewust vermeden hebben. In het buitenland tenslotte heeft 'de Tachtigjarige oorlog' nauwelijks ingang gevonden, hoewel er in alle eeuwen veel over geschreven is.

Het is onmogelijk in te gaan op alle facetten van dit boek. Men beseft, vooral door de vele voetnoten, waarin stapels terecht vergeten boeken worden aangehaald, welk een massa historische overzichten, wereldgeschiedenissen, schoolboeken, cursussen voor alle soorten onderwijs e.d. in onze grote bibliotheken berusten, die niemand meer inkijkt, maar die cultuurhistorisch niet geheel van belang ontbloot zijn. Ik vraag me ook af, of de wetenschap der historiografie niet te veel de neiging heeft alleen te letten op de belangrijke werken van de grote historici, terwijl het geschiedenisbeeld van een generatie veel meer wordt gevormd door de schoolboeken en populaire geschriften van de Rijpma's en de Ter Haars (of dit nu Jaap ter Haar dan wel Bernard ter Haar Bzn., de bewerker van Streckfuss is). Daarop de aandacht gevestigd te hebben, lijkt me een van de belangrijkste verdiensten van het besproken boek. Het is uiteraard geen fascinerende lectuur, de resultaten ervan zijn niet wereldschokkend, maar het vestigt de aandacht op te lang verwaarloosd materiaal voor de geschiedenis van de historische appreciatie en doet dit met een wetenschappelijk onaanvechtbare methode.

H.P.H. Jansen

A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (dissertatie Utrecht, A.A.G. Bijdragen, XVI; 3 dln, Wageningen, 1972, 858 blz.).

Centraal in deze studie is het streven om ook voor een gebied in N.W. Europa een duidelijk inzicht te verwerven betreffende het verloop van de seculaire beweging tijdens de zestiende tot achtiende eeuw ('histoire sérielle'). De bronnen die hiertoe kunnen geanalyseerd worden, zijn talrijk en uiterst verscheiden van aard. De interpretatie wordt echter veelal bemoeilijkt door het partieel karakter en de onvolledigheid van de meeste reeksen. Deze hebben betrekking op de bevolking, op allerlei prijzen, op de produktie en de omzet in de scheepvaart, de visserij, de walvisvaart, de houthandel, de papiernijverheid en de zeildoekweverij, op de landpachten, de belastingen en waterschapslasten, op de grootte van de rundveestapel evenals op de produktie van zuivel en wol. Het is dan ook één van de grote verdiensten van de auteur deze inlichtingen tot een gecoördineerd geheel te hebben samengebundeld en uitgewerkt ('histoire de synthèse'). Bovendien werden nog talrijke opzoekingen doorgevoerd voor het aangrenzende West-Friesland en Zuid-Holland, waardoor meerdere interessante vergelijkingen mogelijk worden.

Dergelijk onderzoek is des te belangrijker, gezien de bijzondere positie van Holland in de internationale economische verhoudingen van die periode. Meermaals werd reeds voorgehouden dat dit gebied tijdens de zeventiende eeuw aan de algemene economische malaise ontsnapte. Hiertegenover werd een traditionele chronologische indeling voorgehouden, waarbij de scheiding in 1700 of na de Vrede van Utrecht (1713) zou hebben plaats gevonden. Ook buitenlandse historici droegen verder bij tot het veralgemenen van deze visie. In die zin werd onder meer door R. Mandrou herhaald: 'le schéma séculaire pose bien d'autres problèmes. Les Provinces-Unies, dont la prospérité insolente fit ombrage à Colbert et à Louis XIV... connaissent leurs plus beaux jours au moment même où le reste de l'Europe occidentale s'enfonce dans la dépression'.

Het systematisch onderzoek voor Noord-Holland en voor het Noorderkwartier in het bijzonder, toont evenwel aan dat deze inzichten dienen genuanceerd te worden en dat ook hier tussen 1500 en 1815 de bekende seculaire beweging van expansie en contractie duidelijk optreedt. Tot en met het midden van de zeventiende eeuw was de expansie algemeen en voor alle facetten te onderkennen. Vooral de sterke bevolkingsgroei die tot 1660 aanhield en ca. 150% bedroeg (zonder rekening te houden met de emigratie naar Zuid-Holland en/of naar Amsterdam) is hierbij uiterst relevant. Het lijkt nochtans aannemelijk dat het groeiritme belangrijker was tijdens de zestiende eeuw; een korte periode van stagnatie en achteruitgang zou bovendien tijdens de beginfase van de tachtigjarige oorlog zijn voorgekomen. Deze bevolkingsexplosie ging tevens gepaard met een onbeperkte werkgelegenheid en een sterke toename van de investeringen in de landbouwsector evenals in meerdere handels- en industriële ondernemingen (veralgemenen van technische innovaties, onder meer fluitschip en industriewindmolen). De stijging van de grond- en pachtprijzen werkte verder ook de talrijke droogmakerijen en bedijkingen in de hand,

waardoor het areaal met ca. 36.000 ha. werd uitgebreid (9.000 ha. door bedijkingen). Op deze wijze zou het grondoppervlak zelfs met 40% zijn vergroot! Meer bepaald op het einde van de zestiende - begin zeventiende eeuw zouden deze activiteiten zeer sterk in omvang toegenomen zijn (gemiddelde kostprijs bedroeg f. 600 per ha.).

Aan deze bloeiperiode kwam een einde omstreeks 1650-1680. Op dat ogenblik werd een seculaire contractiefase ingeluid, die tot het midden der achttiende eeuw aanhield. Alle

hoofdbronnen van bestaan werden tijdens deze fase zeer ernstig aangetast en zelfs met ondergang bedreigd. In die zin is, in vergelijking met het midden van de zeventiende eeuw, de betekenis van scheepvaart en visserij nagenoeg te verwaarlozen. Niet minder kenmerkend waren de enorme moeilijkheden waarmee men in de agrarische sector te kampen had. Dit blijkt in de eerste plaats uit de studie van de pachtprijzen. Nadat deze tot omstreeks 1635-1655 ononderbroken waren gestegen, treedt hierin een kentering op vanaf het derde kwart van de eeuw. Opvallend is bovendien dat ook na het midden der achttiende eeuw de pachtprijzen vrij stabiel blijven en geenszins met de prijsevolutie in overeenstemming zijn. Een gelijkaardige, afwijkende tendens werd onder meer ook voor de Zuidelijke Nederlanden aangetroffen in de Scheldepolders. Voorlopig blijft het moeilijk hiervoor een afdoende verklaring aan te duiden, te meer daar in andere streken (vergelijk Binnen-Vlaanderen) de pachten sneller stegen dan de prijzen van agrarische produkten. Het lijkt nochtans waarschijnlijk dat vooral de grondlasten (waterschap en verpondingen) en andere op het bedrijf drukkende belastingen in sommige streken het lage pachtniveau zullen in de hand gewerkt hebben. Daarbij voegden zich anderzijds de herhaalde veepestepidemiën (1714-1720, 1744-1754, 1769-1770), die in een typisch veeteeltgebied de inkomsten ernstig ontredderden. Meer bepaald in het Noorderkwartier bestond immers, het Duinkavel uitgezonderd, gemiddeld meer dan 90% van het areaal uit weiland. De produktie en handel in zuivel (vooral kaas) was aldus het fundament waarop het agrarisch bedrijf steunde. De algemene malaise in de agrarische sector wordt verder geïllustreerd door het frequent voorkomen van geabandonneerde bedrijven (‘spadesteken’). Aan de hand van de geciteerde voorbeelden zou zelfs voor het midden van de achttiende eeuw in Noord-Holland van een bepaalde vorm van ‘Wüstungen’ kunnen worden gesproken.

Deze contractiefase ging benoorden het Y tenslotte gepaard met een ontvolking zonder weerga (daling van 90.000 personen in 1660 tot 66.000 in 1795). Meer bepaald tussen ± 1660 en 1740 zou deze achteruitgang zich hebben voltrokken (-35%). Alleen de Zaanstreek wijkt in menig opzicht van dit patroon af. Zowel demografisch als economisch was de contractie er minder uitgesproken en situeerde zich vooral op het einde van de achttiende tot begin negentiende eeuw.

Herhalen wij nochtans dat vooral ten aanzien van de demografische evolutie het bronnenmateriaal voor Noord-Holland vaak onvolledig en uiterst fragmentarisch voor handen is. Voor gans de zestiende tot achttiende eeuw kon de auteur in die zin slechts over een drietal globale bevolkingstellingen beschikken. Om hierin te voorzien en een meer gedetailleerd overzicht mogelijk te maken, heeft Van der Woude evenwel talrijke bijkomende inlichtingen opgenomen en in het onderzoek ingeschakeld. Hiertoe werd onder meer gebruik gemaakt van enkele opgaven van weerbare mannen, tellingen van communikanten, huizentellingen, belastingsopbrengsten en retroacta van de burgerlijke stand. De interpretatie en behandeling van deze laatste reeks werd bovendien bemoeilijkt door de belangrijke afwijkingen der kerkelijke gezindten. Dergelijke specifieke moeilijkheden verhinderden tenslotte ook het aanwenden van de retroacta voor de zogenaamde ‘family reconstitution’, en laten alleen toe de externe factoren der bevolkingsevolutie te benaderen.

Besluitend kunnen wij alvast herhalen dat de auteur met deze meesterlijke studie een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de sociaal-economische geschiedenis der moderne tijden. Doorheen de talrijke facetten die worden belicht, blijkt afdoende dat

ook in Noord-Holland de bekende seculaire contractiefase zich tussen 1650 en 1680 zou hebben ingezet. Talrijke symptomen wijzen er bovendien op dat ook in Zuid-Holland de groei na het midden van de zeventiende eeuw afvlakte en dat de economie voortaan in een periode van

betrekkelijke stilstand verkeerde. In menig opzicht zou aldus ook voor het gebied bezuiden het Y de betekenis van een 'voorspoedige' zeventiende eeuw dienen gerelativeerd te worden. Zelfs een achteruitgang van de economie in absolute kwantitatieve zin wordt er door de auteur waarschijnlijk geacht. Deze inzichten zullen evenwel door vergelijkbare onderzoekingen dienen bevestigd te worden.

Christ. Vandenbroeke

C. Verlinden, E. Scholliers, F. de Wever, B. Goffin, F. Masson, C. Vandenbroeke en W. Vanderpijpen, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, III, (*XVIe-XIXe eeuw*) (Rijksuniversiteit te Gent, Werken uitgegeven door de faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, CLIII; Brugge: De Tempel, 1972, xxviii + 468 blz., 8 grafieken, 1750 BF).

Deze bronnenpublicatie is het vierde boek uit de bekende reeks *Dokumenten* der Gentse prijzenhistorici. Deel I verscheen in 1959 als aflevering CXXV van de genoemde serie en de beide boeken van deel II vormen de afleveringen CXXXVI en CXXXVII. Deze, wegens financiële redenen, niet zo omvangrijk als haar voorgangsters geworden publicatie omvat de uitgave van Brugse huishuurcijfers (1500-1796) door F. Masson, van de Gentse en de Brusselse negentiende-eeuwse mercuriaal, respectievelijk door C. Vandenbroeke en W. Vanderpijpen samen en door Vandenbroeke alleen, van Aalsterse zestiende-eeuwse prijzen en lonen door B. Goffin en door professor E. Scholliers, van Gentse en Antwerpse achttiende-eeuwse pachtprijzen door F. de Wever en van een Antwerpse mercuriaal van granen en brood (1576-1583) door professor Scholliers. Laatstgenoemde voerde de redactie. Wij hebben hier te maken met een belangrijk boek: belangrijk vooral wegens de massa bruikbare gegevens welke het bevat en minder omwille van de verdiensten der uitgevers op het gebied van de historische kritiek en van de publicatiemethodologie. Vermits de *Dokumenten*, II van sommige recensenten een vrij strenge en, ons inziens, gewettigde kritiek gekregen hebben, hadden wij hier een uitgave verwacht die qua methodologie en kritische zin rekening zou gehouden hebben met voorgenoemde opmerkingen. Niets is echter minder waar geworden: onderhavig boek verschilt op dit gebied helaas weinig van zijn voorgangers! Wij zijn niet geneigd hier alle vroegere kritiek integraal te herhalen en wensen ons principieel aan te sluiten bij professor H. van der Wee's mening in zijn 'Problèmes de statistique historique. A propos d' une publication récente et importante sur l'histoire des prix et salaires', in *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XLVI (1968) 490-512.

Gelukkig vormt de publicatie van de prijzen en de lonen uit instellingsrekeningen (hier voor Aalst, 189-221) niet de hoofdbrok van het gebodene; dat soort documenten is inderdaad bijzonder voor kritiek vatbaar. Daarom maakt het geheel een nog vrij zorgvuldige indruk, a fortiori omdat vele reeksen door de resultaten van een eerste bewerking vergezeld worden. Nochtans werd het leeuwedeel van de uitgegeven cijferreeksen te weinig in zijn context-documentatie bestudeerd; deze laatste is in ieder geval in de respectieve inleidende nota's veel te weinig aan bod gekomen.

Voor de indexberekening der Brugse huishuren paste F. Masson (3-94) de bekende, reeds door professor Scholliers en door D. van Rijssel voor Antwerpen en Gent toegepaste, methode toe en schakelde hij alle huizen gelijk onder dezelfde noemer: handelshuizen, residentiële woningen en werkmanshuisjes; 'kadastraal' hoog gewaardeerde huizen en woningen met een lage 'kadasterwaarde'; huizen in een uitstekende bouwstaat

en vervallen gebouwen. Het raadplegen van recensementen, van huizen- en van volkstellingen en een controle van de onkosten voor het huizenonderhoud in de uitgavenafdeling der rekeningen van de instellingen-eigenaars is nodig om uit hogergenoemde ongedifferentieerde massa wijs te worden. Wij weten wel dat een dergelijke aanpak een reuze werktijd zou vragen! Iets dergelijks kan gezegd worden van F. de Wever's methode om de pachtprijsindex van de 'gronden' uit het Gentse (222-286) en uit het Antwerpse (359-450) te berekenen. En onder 'grond' wordt verstaan: meers, land, weide, bos, heide, hofsteden en pachthoven met bijbehorende gronden, zaailand, etting, wisselmeers, enz.; dat alles komt letterlijk in een groot mengvat terecht! Er werd hier blijkbaar weinig aan de realiteiten binnen de westeuropese landbouwgeschiedenis gedacht. Wanneer De Wever in zijn 'Algemene Inleiding' in verband met de keuze der bronnen voor zijn onderzoek (224-225) de pachtcontracten afwijst, omdat deze veel minder dan de rekeningen de reëel betaalde pachtprijs weerspiegelen, dan kunnen wij hem wel volgen, maar dan vergeet hij echter dat in deze contracten ook nog andere vormen van pachtbetaling vermeld worden, namelijk verplichtingen in natura (bijvoorbeeld bepaalde hand- en spandiensten) die nooit in de rekeningen verschijnen en die de prijsgegevens onzuiver maken. Een betere kritiek op de pachtcontracten ware geweest: twijfelen aan de realiteit van hun inhoud, die inderdaad vrij normatief kan zijn.

Bijzonder rijk is de inhoud der negentiende-eeuwse mercurialen van Gent (95-188) en van Antwerpen (289-349). Geboden worden de maand-, de kalenderjaar- en de oogstjaarprijs van tarwe, rogge, gerst, haver, boekweit, aardappelen, hooi en stro, boter, vers vlees en koolzaad. Voor Gent komen ook nog brood, jenever, lijnzaad, koolzaadolie en lijnolie aan bod en voor Brussel zijn er noteringen over bos- en steenkool. Voor laatstgenoemde stad werden ook de spijkerprijzen van tarwe, rogge, gerst, haver en koolzaad uitgegeven. De Gentse prijsreeksen zijn een combinatie van archivalische gegevens met vermeldingen uit het 'Mémorial administratif de la ville de Gand' en met prijzen uit lokale kranten. Voor Brussel diende men niet op dagbladen een beroep te doen. In principe werd de prijs van de eerste marktdag van elke maand genoteerd; vaak diende men zich met een maandgemiddelde tevreden te stellen. Waarom deze verschillen typografisch niet expliciet aangeduid werden? Blijkbaar om volgende reden: '... Behalve voor een detailonderzoek tijdens crisisjaren, wanneer de prijsevolutie werkelijk op de voet dient gevolgd te worden, heeft dit immers minder belang' (291). Met deze bewering kunnen wij ons niet verenigen. En de mercuriaalgegevens der crisisperioden werden helemaal niet volledig gepubliceerd, zodat de belangstellende vorser verplicht is weer naar de bronnen zelf te grijpen.

Professor Scholliers publiceerde bijzonder zeldzame pegel- en mercuriaalgegevens uit een procesbundel betreffende een geschil over het gewicht en de kwaliteit van het roggeen het tarwebrood te Antwerpen tijdens de periode mei 1576-mei 1583 (350-358). De oudste tot nu toe bekende mercuriaalgegevens betreffende Antwerpen dateeren van 1608 (vergelijk *Dokumenten*, I, 504-522). De zestiende-eeuwse Aalsterse prijzen en lonen werden gelicht uit de stadsrekeningen. De prijzen betreffen haring, wijn, vetwaren en bouwmaterialen; de lonen behoren tot de wereld van het bouwbedrijf.

Wij zijn er van overtuigd dat onderhavige bronnenuitgave grote diensten zal bewijzen aan de beoefenaars der economische en sociale geschiedenis en wensen te

benadrukken dat de kritiek die over dit werk kan uitgesproken worden ons niettemin de rijkdom van het gebodene niet uit het oog mag doen verliezen.

L. van Buyten

Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* (Londen: Cambridge University Press, 1972, xviii + 309 blz., £ 7.10).

Vooropgezet: dit boek is voortaan een *must*; het mag door niemand ongelezen worden gelaten, die zich bezig houdt met de geschiedenis van deze landen gedurende het tijdvak waarin zij de eer en het genoegen smaakten als *raison d'être* te fungeren voor het *exército de Flandes* van de Katholieke Koning, die onwegcijferbare factor in het Europa van die dagen. En hier terstond aan toegevoegd: wij kunnen het dan al schaamroodbekaakt betreuren dat een boek zoals dit niet uit deze landen zelf afkomstig is, er zit naar mijn gevoel wel degelijk ook een positieve kant aan dat het is geschreven door een buitenstaander, die als het ware van huis uit is gevrijwaard voor iedere aanvechting van 'vaderlands' engagement bij de behandeling van een onderwerp, dat, laat ons het toegeven, in beginsel alleen maar gebaat kan zijn bij een gedetacheerd 'chez vous, sur vous et sans vous'; zelfs is naar mijn gevoel de mate van geslaagdheid van zo'n boek voor een groot deel afhankelijk van de mate waarin de schrijver die gedetacheerdheid weet te handhaven. Dit dan zelfs al moeten wij daarbij bijvoorbeeld op de koop toenemen dat wij pas op blz. 166 geheel terloops langs schrijvers' neus weg eens vernemen dat 'the Archduke Albert was a sovereign prince as well as captain-general of the Army of Flanders; he had to balance the interests of his subjects against those of his soldiers.' Met andere woorden, voor deze auteur is en blijft de goede aartshertog in de eerste plaats opvolger nummer zoveel van Alva.

Is het zinsbedrog of heeft inderdaad de onvermijdelijke gedachtenassociatie tussen 'soldaten' en 'histoire bataille' ertoe geleid dat juist die eigen wereldjes-binnen-de-grotewereld, die zestiende- en zeventiende-eeuwse legers ontegenzeglijk waren, pas betrekkelijk laat aan bod zijn gekomen voor bestudering met het accent op hun sociale en economische aspecten? Als dit inderdaad het geval is geweest, dan wordt met het hier besproken boek een flinke stap vooruit gezet naar herstel van het evenwicht. Ik zou ten minste geen enkel met zo'n leger in verband staand 'sociaal-economisch' onderdeel weten te bedenken, dat wij hier niet op basis van een fenomenaal uitgebreid bronnenonderzoek grondig, helder en overzichtelijk behandeld vinden. Van de ronseling tot - voor wie dan nog geluk had! - het late ontslag wordt de lezer vertrouwd gemaakt met alle wederwaardigheden van het krijgsmansbestaan en *pari passu* met die van de legerorganisatie in haar totaliteit. Dat hierbij een centrale plaats wordt ingenomen door wat de 'financiering' van de zaak had moeten zijn, spreekt wel vanzelf en evenzeer dat daarop aansluit een afzonderlijk hoofdstuk over de muiterijen, Haarlem, Aalst, Zichem *e tutti quanti;* voor Diest zelfs met I, II, III, als ware het Troje. Kortom, een verschijnsel dat wij moeten weten te zien als 'virtually an institution of military life'. Van dergelijke gelukkige formuleringen komen wij er in dit boek verscheidene tegen; ik citeer nog slechts (blz. 18) een naar mijn gevoel bijzonder geslaagde toepassing van kunsthistorische terminologie op de oorlogvoering: 'The "mannerist" style of warfare of the sixteenth century gave way to a more "baroque" or "classical" style after 1600'. Voor zo'n zinnetje vergeeft men de schrijver gaarne een kleine ontsporing zoals (blz. 6) 'the jungle warfare of the Franco-Spanish struggle for Italy'; men kan erin komen dat een auteur zich door zo'n pakkend beeld laat verleiden, maar, al die onontwarbare verstrengelingen *in militaribus* en *in politicis* ten spijt, de bouwwerken van Brunelleschi en Alberti prijkten nu een keer niet in een jungle.

Nog afgezien van een rijke bloesemtooi aan Appendices is het boek voorzien van talloze staatjes, tabellen en landkaarten. De eerste bieden ons bijvoorbeeld zeer boeiende overzichten hoe de verschillende ‘naties’ in het leger gedoseerd waren, dan wel op wat

voor leeftijden de soldaten in doorsnee werden gerecruteerd en *Deo volente* uiteindelijk weer ontslagen, als zij ten minste niet het benul of de kans hadden gehad om voortijdig te drossen. Wat ons eveneens wordt geboden, zijn eindeloze afrekeningsstaten uit de baaierd van die financiële misère. De landkaartjes komen, zoals te begrijpen, vooral van pas bij de hoofdstukken over de zo bij uitstek vitale verbindingslijnen dwars door Europa. Uit de aard der zaak zijn deze hoofdstukken een overwegend 'evenementieel' relaas met doodgewone ouderwetse machtspolitiek als hoofdingredient, maar dit dan dermate verantwoord toebereid en opgedist, dat ik alleen reeds ter wille van dit onderdeel het boek een *must* zou durven noemen.

Ziehier de leest waarop Mr. Parker zijn opus geschoeid heeft en als hij bij die leest gebleven was, dan zou er louter reden zijn tot verheugenis. Helaas echter is dit niet het geval en zijn boek als geheel is er aanzienlijk minder waardevol door uitgevallen. Om te beginnen is dit voor een niet gering deel daaraan te wijten, dat schrijver, afgezien van enkele, soms vrij abstruse, gedetailleerdelijk aan zijn leest aangepaste detail-onderzoekingen, de verdere Nederlandstalige litteratuur over opstand en oorlog drastisch verwaarloosd heeft. Zal Mr. Parker mij hierbij wellicht verdenken van persoonlijke gepiqueerdheid omdat ook mijn eigen publicaties over de Spaans-Nederlandse betrekkingen onvermeld zijn gebleven? Vooruit dan maar, voor mijn part mag hij zich erin verkneukelen; het gros der vakgenoten zal het met mij eens zijn dat een Nederlands historicus met goed fatsoen verstek kan laten gaan in een boekwerk welks register onder meer - *complete and unabridged* - de volgende vermelding herbergt: 'Geyl, Pieter, Dutch historian, unsubstantiated views of, 16-17, 17 n. 1'. Dat ongesubstantieerde inzicht blijkt dan neer te komen op een bijna Grandma Moses-achtige oversimplificatie (minus derzelver candeur) van Geyl's 'Grote Rivieren-theorie'; zo ongeveer als of hij niet zou hebben geweten dat er wel eens ooit troepen die rivieren zijn overgestoken.

'C'est le discernement qui manque', kan men in zo'n geval moeilijk nalaten op te merken en is dat eigenlijk niet heel erg jammer bij een auteur die ons verder zo'n - laat ik het woord nadrukkelijk gebruiken - zo'n meesterwerk levert? Maar ja, in dat meesterwerk wordt ons ook (blz. 134) in alle ernst wijsgemaakt: 'For most of the Eighty Years' War and particularly during its first phase, Spain could have used an ultimate weapon against the 'rebels'', te weten - en nu gaat het speciaal over Holland en Zeeland - 'to end their resistance by breaking the sea-dikes and flooding them into subjection'. Deze oplossing wordt 'seriously considered' in 1574-5 (als ook bijvoorbeeld, bijdrage van mij J.P., in 1588), maar is 'eventually rejected on the grounds that once effected it could never be reversed, that flooding Holland and Zealand would put some areas loyal to the king in jeopardy, and that the deed would earn for Spain an unenviable reputation for cruelty'. In een lieftallig nootje wordt ons dan bovendien nog erbij verteld: 'The "rebels" were less scrupulous. To defend Walcheren (1572), Leiden (1574) and Antwerp (1584-5), for example, they broke the dikes and flooded the land in the path of the Spaniards'. Hierbij kunnen wij natuurlijk in de eerste plaats opmerken dat de Hollanders beter dan de Spanjaarden (zelfs dan die in Madrid) ervan op de hoogte waren wat technisch wel en wat niet uitvoerbaar was, maar het geval, dat ik dan ook daarom zo breed heb uitgemeten, lijkt mij toch vóór alles symptomatisch voor een naar mijn gevoel bijzonder betreurenswaardige *flaw* in Dr. Parker's methodiek. Deze zelfde auteur namelijk, die zo voorbeeldig kritisch zijn 'technisch' bronnenmateriaal van zuiver administratieve

en statistische aard verwerkt, betoont zich in nauwelijks voorstelbare mate *gullible* ten opzichte van het palaver in de hoge *consejos* waar 's Katholieken Konings wereldpolitiek bedisseld werd, en waarvan het luchtballonnerig karakter zo door en door typerend is voor heel dat

Spaanse regeer-apparaat, zeker na de dood van Philips II. En hierbij kan ik niet nalaten nadrukkelijk iemand te missen, die in het hele boek zelfs niet genoemd wordt, wijlen Gregorio Marañón, naar mijn gevoel tot dusverre nog steeds de beste diagnosticus van alle Spaanse grootheid en miserie in het tijdperk dat als 'early modern' te boek staat, en daarbij een man die zijn door God hem toebedeelde Spaanse vaderland heeft liefgehad met een liefde die natuurlijkerwijze zelfs die van Mr. Parker nog moet hebben overtroffen, maar die daarbij, als zeer scherp kritisch van binnenuit, in hoge mate heilzaam heeft gewerkt. Dr. Parker's benadering van de dingen Spaans daarentegen roept reminiscenties op aan min of meer recentelijk vervlogen katholieke historici van het respectabele genus Pastor, wier kritisch vermogen op halve toeren begon te draaien zodra er pausen en wat dies meer zij in het historisch geding kwamen. Helemaal opgaan doet ook deze vergelijking uiteraard niet, want voor Pastor c.s. hingen pausen en al wat verder sacraal getint was ten nauwste samen met hun verhoopte accomodatie in het hiernamaals, terwijl Dr. Parker's Spanje nog juist *diesseitig* blijft, maar nu ik toch op dit hoge niveau aan het divageren ben, schiet mij ineens ook in gedachten hoe onze vaderlandse bond tegen het vloeken ons nadrukkelijk toestaat zelfs over God vrijmoedig te spreken en dat is nu net precies wat Dr. Parker klaarblijkelijk niet kan of wil of wat dan ook over Spanje. Hoezeer dit averechts verafgode Spanje zelf op die manier schraler en schrieler voor den dag komt dan het zijns inziens verdient, behoeft de iets meer vlees-en-bloederige Spanjeminnaar die dit neerschrijft, naar hij verhoopt niet nader toe te lichten. Behalve bij de hierboven reeds genoemde overstromingsdroombeelden blijkt een en ander bijvoorbeeld overduidelijk op blz. 254 bij het relaas hoe na het Bestand de oorlog hervat werd. 'On Christmas day 1619', aldus Parker, 'the die was cast', en inderdaad, het raadsbesluit, dat hij erbij aanhaalt, laat een alleropgewektst gerinkel vernemen, dat zeer wel aan allerlei wapentuig kan doen denken. Wat schrijver er echter niet bijvertelt, of, sterker nog, wat hij zo te zien niet verkiest te weten, is dat zo'n eenmaal geworpen teerling in de Spaanse zeventiende eeuw doorgaans nog ettelijke malen weer omver werd geknobeld, totdat het bij al zijn charme toch eigenlijk door en door inepte bewind van die Philipsen door de omstandigheden net even voorbij het een of andere *fait accompli* was gemanoeuvreerd.

En hiermee ben ik toegekomen aan mijn fundamentele bezwaar tegen Dr. Parker. Hoewel wij ook in het eigenlijke body van zijn boek wel voorbeelden van na het Bestand tegenkomen, behoort die periode kennelijk niet tot zijn meer wezenlijke arbeidsveld. Volkomen legitiem natuurlijk, maar dan, helaas, krijgen wij haar niettemin ineens voor ons verbouwereerde geestesoog ontrold in een 'Conclusion', getiteld *Spain*, *her enemies and the revolt of the Netherlands*. Welnu, dat is eenvoudig huilen met de pet op; in iets meer schoolse termen uitgedrukt: dit slothoofdstuk van een boek dat verder in de cum laude-klasse thuishoort, zou ik als candidaatsscriptie ternauwernood een 4 durven geven. Te hooi en te gras een paar voorbeelden: van het op blz. 256 aan de orde gestelde briefje van Wallenstein over zijn zogenaamde bereidwilligheid Den Bosch te komen helpen ontzetten heb ik toevallig een fotocopie in mijn la liggen; het is je reinste mijnietgezienertje. Verder wordt het hele boek door, tot in het register toe, Maurits hardnekkig als 'graaf' aangeduid, waarmee hij overigens altijd nog *scores* boven Frederik Hendrik, die in het geheel niet genoemd wordt. Op blz. 258 vernemen wij dat, ten gevolge van 'disturbances' in de Zuidelijke Nederlanden, na Maastricht ook Venlo en Roermond door de Staten veroverd werden.

Misschien een vergeeflijke lapsus bij een buitenlands auteur, maar stel nu eens dat hij de moeite had genomen er bijvoorbeeld Geyl, Pieter, Dutch

historian, op na te slaan, dan had hij kunnen weten hoe essentieel de verzuimde kans van 1632 geweest is voor de historische sequentie waar hij zo luchtig overheenfladdert.

Maar waartoe verder wroeten in bijzonderheden? De voosheid van zijn macrovizie te dezen respecte wordt ons door de auteur met alle duidelijkheid onthuld in een bewering op de allerlaatste bladzijde van zijn boek, na de vermelding van de Franse oorlogsverklaring in 1635: 'The French pressure was relentless, *seconded by the Dutch until 1648*'. Mijn cursivering natuurlijk en het is er mij niet speciaal om begonnen zout te leggen op het slakje van dat jaartal 1648, terwijl reeds de campagne van 1646 nauwelijks nog serieus was. Wat evenwel naar mijn gevoel door geen enkele beugel kan, is dat klakkeloos ongedifferentieerde gebruik van 'the Dutch', terwijl een auteur die op dit niveau deze zaken behandelt toch waarlijk wel behoorde te weten hoe zeer het oorlog voeren dan wel vrede sluiten met de Spanjaard al een paar decenniën lang een brandende kwestie, om niet te zeggen het heetste hangijzer in de partijpolitiek was, als zodanig van doorslaggevend belang voor schrijvers bloedeigen geschiedverhaal.

Menigeen zal wellicht geneigd zijn mij te verwijten dat ik wat al te uitvoerig op een en ander ben ingegaan, dus te mijner rechtvaardiging nog een waarschuwingsseintje: in een noot op blz. 232 kondigt Dr. Parker aan dat hij eerlang zijn 'own account of the Dutch Revolt' uit de doeken zal doen in een 'separate volume' dat hij aan het voorbereiden is voor de Penguin Press. Het nieuws mag ons verheugen, maar laat ons toch wel hopen dat de schrijver zich in allerlei aspecten van zijn onderwerp nog even ietwat nader zal verdiepen. Nochtans, nu voor de leste geef, zijn hier besproken boek is een *must;* wanneer krijgt het een volwaardige tegenhanger, gewijd aan het Statenleger?

J.J. Poelhekke

F.B.M. Tangelder, ed., *Nederlandse rekeningen in de pondtolregisters van Elbing 1585-1602* (RGP, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, xxvii + 300 blz.).

Les comptes du *portorium* d'Elbing sont une source de grand intérêt pour l'histoire du commerce hollandais dans la Baltique à la fin du XVIe siècle. La présentation hors série du volume ici recensé est un hommage à la mémoire du Dr Tangelder, disparu en 1970, qui avait mené à bien l'essentiel du travail préparatoire, et en particulier rédigé l'introduction. Son texte explique très clairement l'histoire administrative du *Pfundzoll* institué à Elbing en 1585, quand fut conclu l'accord sur l'établissement dans la ville de la résidence de l'*Eastland Company*. La nouvelle taxe ne frappait que les marchandises importées et exportées par les Anglais et par les sujets du roi de Pologne. Elle se payait à raison de 2 Pfennig par Mark, soit 5/9% de la valeur de la marchandise, valeur fixée par le barême de la *Pfahlkammer* de Dantzig. Malgré l'exemption dont jouissaient les Hollandais, leur trafic était enregistré à Elbing; les navires étaient soumis par ailleurs à un *Tiefgeld*, et il y avait une déclaration obligatoire pour le passage à Pillau, qui relevait du duc de Prusse. Ces circonstances expliquent les particularités des comptes d'Elbing: du côté des

inconvénients, pas d'information sur le tonnage des navires; qualité fort appréciable en revanche, ils indiquent systématiquement la nationalité des marchandises (‘Hollandsch gut’, ‘Elbingsch, gut etc.).

Les registres du *Pfundzoll* d'Elbing sont conservés pour neuf années dans la période considérée: 1586-1587, 1594, 1596-1597, 1599-1602. L'éditeur a utilisé en outre, pour l'année 1585, un catalogue fait par le *Pfundschreiber* de l'époque, qui mentionne seulement, parmi les navires hollandais, ceux qui transportaient des marchandises soumises à

la taxe. Ainsi les opérations d'importation et exportation des marchands hollandais de cette année là nous échappent. La série documentaire intégrale commence seulement en 1586, mais on constate des flottements dans la manière de tenir les premiers registres. Celui de 1586 donne souvent les noms des marchands, indications qui manquent dans celui de 1587. Il y a surtout une grande différence avec les registres ultérieurs qui attestent une pratique normalisée: en 1586-1587, la destination vers laquelle partent les navires n'est pas mentionnée. A partir de 1594 au contraire, cette destination figure toujours, information fort importante qui manque dans la série parallèle, et beaucoup plus volumineuse, des comptes du *Pfundzoll* de Königsberg. Une analyse approfondie des registres s'imposait puisque l'objet de la publication implique une sélection. L'éditeur a travaillé dans cette optique avec un soin très méthodique. Il a retenu tous les navires dont le maître indiquait un domicile néerlandais, même s'ils ne partaient pas pour les Pays-Bas (voyages vers l'Angleterre et vers d'autres ports baltiques; dans ce dernier cas, qui se présente rarement, il s'agit de transports insignifiants, sauf pour quatre navires partant, exceptionnellement, en février et mars 1602, deux à Riga, deux à Lubeck); les navires non-hollandais allant aux Pays-Bas; et même les navires non-hollandais n'allant pas aux Pays-Bas, mais dont la cargaison était en totalité ou en partie déclarée 'Hollandsch gut'. La sélection a donc porté sur tout ce qui dans le document, directement ou indirectement, avait quelque rapport avec la Hollande, ses maîtres de navire et ses marchands. Il y a eu, me semble-t-il, deux omissions. Le 20 juillet 1600, Claus Janssen, maître de navire dont le domicile se lit mal sur le manuscrit, partait pour Lynn; à l'arrivée il avait déchargé sa cargaison à Königsberg, et doit être identifié au 'Claus Jannssen vonn Rarup' enregistré le 16 et le 20 juin à Königsberg (Winkelman, 1600, nr 100). Le second oubli est celui de Peter Gerbrandtsen, enregistré à Elbing le 16 avril 1601 comme partant à Hull; le nom du navire (der Straus) et le domicile (Ohmland) sont identiques à ceux qui pour une année antérieure ont conduit Tangelder à retenir ce navire (1596, nr 92).

Ces deux cas mis à part, le travail méticuleux de l'éditeur a atteint pratiquement la perfection dans la transcription du texte, et les fautes d' impression sont réduites à un minimum. La double mention (1597, nr 22) de la même déclaration se corrige d'elle-même. Les autres rectifications à effectuer n'ont guère plus d'importance: 1594, nr 35 '24 last gerste darunter 3 last Elbingsch gutt': il convient de lire 'darunter 8 last'; 1599, nr 23 '3 Kasten mit Kramgut taxiret uff 103 fl. P.': il faut lire 'uff 567 fl. P.'; 1600, nr 18 '1¾ last flachs': d'après la taxe payée il faut lire '1¼'. Ajoutons seulement qu'il eût été plus logique de grouper sous le même numéro 1599, nr 1 et nr 3, puisqu'il s'agit du même voyage d'un même navire. La qualité de l'index (noms des maîtres de navire, noms des chargeurs, marchandises importées, marchandises exportées, noms de lieux, noms de navires) est généralement excellente. Les collaborateurs qui ont exécuté cette tâche ont cependant laissé dans l'incertitude des points sur lesquels il paraît raisonnable de trancher. Par exemple en n'identifiant pas certains toponymes: Krumteuch (1602, nr 9, 23, 48, 52), qui est sans doute Krommeniedijk; ou encore Bastable (1597, nr 47 et 48), qui doit être le port anglais de Barnstaple. Autre petit problème à propos de Armlandt (1587, nr 16), indexé sous la forme Ermelant, alors que Ermelant (1596, nr 92) est traduit dans l'index Ahmlandt. Ces variantes à mon sens désignent toutes Ameland. Certaines graphies restant douteuses, on pourrait parfois chercher la solution dans une comparaison avec les

registres de Köningsberg. Dans le cas de ‘Hein Peterssen schippern von Olerschlott’ (1596, nr 32), le procédé déçoit au premier abord; nous trouvons à Königsberg ‘Heinrich Petersen von Rarop’ (Winkelman, 1596, nr 112); je crois néanmoins qu'il s'agit bien du même navire, et que Oleschlott signifie Akersloot.

Pendant la préparation des documents édités d'un côté par Winkelman et de l'autre par Tangelder, la coordination ne semble pas avoir été systématique, alors que l'objet étudié est en partie commun. Dans la majorité des cas, les navires portés dans les registres d'Elbing avaient affaire simultanément à Königsberg, pour décharger ou charger. Les comptes en font généralement mention, mais cette règle comporte des exceptions. Ainsi pour les navires classés dans le présent volume, en 1597, nr 49 et nr 98, le *Pfundschreiber* a omis de signaler qu'ils avaient touché Königsberg au cours du même voyage (Winkelman, 1597, nr 119 et nr 419). La situation inverse se présente plus fréquemment: navires dont il est dit à Elbing 'Die volle Ladung von Königsberg im tiffen eingenommen', et qui manquent dans le registre de Königsberg, ou n'y figurent qu'à l'occasion d'un autre voyage. Cette discordance s'observe en 1596 (nr 2, 20, 45, 46, 76, 81, 109, 113) - ce qui pourrait tenir au fait que quelques feuillets du registre de Königsberg manquent cette année là -, mais aussi en 1597 (nr 3, 57, 58, 59, 71, 82, 83, 95) et en 1600 (nr. 3, 10, 26). Dira-t-on qu'un tel problème concerne les utilisateurs plus que les éditeurs? Il appartenait au moins à ceux-ci de signaler la difficulté, signe de quelques lacunes de l'enregistrement. L'examen conjoint des cas qui demandent éclaircissement aurait en tout cas contribué à améliorer plusieurs passages du texte. Oriant Brant (1597, nr 6) est une déformation de Arndt Brandt (Winkelman, 1597, nr 4). A la lecture Gert Gibrantszen (1597, nr 25) on peut préférer Wibrantzen (même navire dans Winkelman, 1597, nr 104: Willebrandt); de même Gert Zakels plutôt que Fakels (1597, nr 104; Winkelman, 1597, nr 441: Zacharis). L'identification implique parfois une illustration de la fragilité du détail dans les comptes; voici le 1er juin 1597 'Sivert Simsen schippern von Hamburg' (nr 50); à Königsberg il est question de 'Simon Siverts von Enckhusen' (Winkelman, 1597, nr 151), qui paie à la sortie le 20 mai; l'identité de l'affréteur, le marchand d'Amsterdam Hans von Duren (ou Dihren) renforce la présomption qu'il s'agit bel et bien du même navire. Sans altérer le document, il serait utile que l'édition fasse apparaître les limites de la précision qu'il offre. Le 11 juillet 1597, le compte d'Elbing fait état de 'Simon Ochssen, schippern von Königsberg' (nr 73); or c'était 'Simon Okkes von Edam' qui quittait Königsberg le 1er juillet (Winkelman, 1597, nr 282) pour charger 'im tieffen'. Il ne faut pas hésiter à identifier cet Ochssen, de Königsberg avec 'Simon Ochssen, schipper von Edam', enregistré à nouveau à Elbing le 27 novembre 1597 (nr 130). Déjà en 1596 il apparaissait à Königsberg sous les deux formes (Winkelman, nr 286: Simon Ockes, et nr 390: Simon Oks), les deux fois d'ailleurs avec comme domicile Amsterdam.

On aurait mauvaise grâce à s'attarder sur de tels points si Tangelder n'avait pas marqué lui-même combien fort justement il attachait de prix au soin du détail. Ayant retrouvé le brouillon du compte de 1599, il a incorporé dans des notes les informations que ce document de travail des scribes ajoute au registre du *portorium*, notamment en ce qui concerne l'identité des marchands. Cet apport supplémentaire mérite la reconnaissance. La source que ce bon volume met à la disposition des historiens contient des aperçus sans équivalent sur l'importance de certains marchands d'Elbing à l'époque, tel ce Wilm Floresz ou Floris qui travaillait en association avec son beau-frère habitant Amsterdam (1586, nr 13). D'autre part, malgré l'opinion exprimée dans la préface (p. xxiv), les données d'Elbing se prêtent aussi bien que d'autres à des confrontations instructives avec celles d'autres séries, éventuellement avec les comptes du péage du Sund. Elles ont surtout l'avantage de renseigner sur la répartition

des courants d'exportation (pas de l'importation, car la provenance des navires n'est pas indiquée). Ces renseignements combinés avec ceux qui concernent la propriété des cargaisons rendent possible dans le cas d'Elbing une étude précise sur la force respective du commerce hollandais et du

commerce anglais avec cette place. Pour fonder un jugement en la matière, la simple comparaison du nombre des navires anglais et hollandais fréquentant le port est insuffisante. Sur le tableau, fort judicieusement placé dans l'introduction, qui dénombre tous les navires rencontrés dans les registres, nous trouvons en 1596 111 navires néerlandais contre 53 anglais, sur un total de 218. Or il est facile de calculer, sur la base des prix d'estimation en douane, la répartition des exportations d'Elbing. Limitons nous ici aux exportations vers l'Ouest, à destination des ports de la Mer du Nord, en cette année 1596:

exportations	
vers les Pays-Bas déclarées par des Hollandais	44,2%
vers les Pays-Bas déclarées par des non-Hollandais	13,8%
	58%
vers Emden	0,8%
vers l'Angleterre	41,2%

Assurément la nationalité de la marchandise pouvait être une fiction. Mais l'exemption du *portorium* dont jouissaient les Hollandais à Elbing, si elle pouvait inciter à faire passer pour propriété hollandaise une marchandise qui ne l'était pas, devait écarter l'idée de l'opération inverse. Presque le quart des expéditions d'Elbing vers les Pays-Bas était effectué par des marchands locaux. Quant aux exportations vers l'Angleterre, les marchands hollandais n'y avaient aucune part, sauf en ce qui concerne le transport; un quart environ des marchandises achetées par les Anglais à Elbing gagnait l'Angleterre sur des navires hollandais. Il est vrai que la position des Anglais à Elbing était tout à fait exceptionnelle, liée à la résidence de la Compagnie; les draps leur donnaient, à l'importation, une supériorité sûrement écrasante sur les Hollandais. Des 111 navires néerlandais mentionnés en 1596, 76 n'apportaient strictement rien à Elbing, étant venus sur lest ou ayant tout déchargé à Königsberg; les 35 autres étaient loin d'avoir tous des cargaison importantes à l'entrée. L'état de la documentation dans les ports voisins, notamment à Dantzig et à Königsberg, ne permet malheureusement pas d'évaluations chiffrées analogues quant à la géographie des débouchés occidentaux de ces ports. Le cas d'Elbing, certainement atypique dans la région et dans l'ensemble de la zone baltique, pose tout de même fortement le problème de l'écart entre l'importance du shipping hollandais et celle du commerce hollandais. Sur ces deux aspects de l'activité hollandaise dans la Baltique, d'autres archives offriraient, contrairement à ce qu'affirme la fin de l'introduction, une documentation substantielle de comptes portuaires. Pour Reval certes les registres d'entrées et sorties (mai 1586-juin 1587) conservés à Göttingen présentent des difficultés: ils ne donnent ni la provenance et la destination, ni même toujours le domicile des maîtres de navire. En ce qui concerne Riga en revanche, l'article de W.W. Doroszenko dans *Zapiski Historyczne*, XXXI (1966) a révélé l'existence pour

les années 1591 et 1594-1597 de registres du *portorium* qui, avec le registre des exportations de 1596, mériteraient sans doute l'attention des éditeurs des ‘Bronnen voor de geschiedenis van de Oostzeehandel’, s'ils entendent poursuivre l'entreprise bien dirigée par Tangelder, et à laquelle il a personnellement contribué avec tant de scrupuleuse compétence.

Pierre Jeannin

Eddy Stols, *De Spaanse Brabanders of de handelsbetrekkingen der Zuidelijke Nederlanden met de Iberische wereld* (*1598-1648*) (Verhandelingen Kon. Vl. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, LXX, 2 dln; Brussel, 1971, 421 + 265 blz.).

Deze lijvige studie, gebaseerd op een rijk gevarieerd archief- en bronnenmateriaal en geschraagd door een indrukwekkende literatuur, vormt een kapitale bijdrage tot de aftakeling der taaie historische legende over de 'Ongelukseeuw', waarin de Zuidelijke Nederlanden na de 'Gouden Eeuw' van Antwerpen zouden verzonken zijn. De grote verdienste van dit werk ligt ons inziens in's schrijvers fraaie betoog over de wijze waarop onze zeventiende-eeuwse kooplui de ongunstig gewijzigde economische constellatie binnen de Spaanse monarchie handig hebben benut om de commerciële belemmeringen in eigen land te ondervangen door handelsactiviteiten verspreid over gans de Iberische wereld, een extra-territoriale vitaliteit die echter onevenredig bleef met hun sociale en politieke invloeden.

Een weldoordacht plan laat de lezer toe met evenveel voordeel het logisch samenhangende geheel door te nemen als een afzonderlijk onderdeel te bestuderen. De auteur situeert eerst zijn onderwerp in een tijdskader door de handelspolitiek van Madrid, aartshertogen en kooplui te ontleden tegen de achtergrond van de internationale conjunctuur tijdens de tachtig-jarige oorlog. Vervolgens onderzoekt hij de Nederlandse aanwezigheid op het Iberisch schiereiland en in de koloniale imperia, alsmede de levens- en handelsvoorwaarden der emigranten. De studie van de warentrafiek in de heen- en terugrichting bezit een algemene draagwijdte. Op de levendige diachroniek van een zestal markante koopliedenfamilies volgt de analyse van de firmastructuur en van de handelstechniek (transport en geldwezen). Een sociologische schets van de Spanjehandelaar met zijn alledaagse levenswijze, mentaliteit en aspiraties vormt het boeiende sluitstuk.

Niettegenstaande tekortkomingen, te wijten aan een te ambitieus buitenlands optreden, bleek de Habsburgse economische politiek de Zuidelijke Nederlanden in de Europese mercantilistische context aanvankelijk beter beschermd te hebben dan men tot nog toe meende. De verschillende fases in de handelsoorlog tegen de rebellen - overigens een wapen met dubbele snede, vermits de Verenigde Provinciën aldus naar nieuwe expansiegebieden gedreven werden - dienden telkens in één of andere zin onze Iberiëhandel: het indult van 1601 trof weliswaar de Vlaamse tussenhandel (Sevilla) voor vijandelijke rekening, maar dwong onze zuiderhandel tot meer authenticiteit; het vrijhandelsregime (1609-21) bevorderde de concurrentie vanwege kleinere kooplui - waarvan de betekenis ten andere in de latere zeventiende eeuw nog zou groeien -; de discriminatoire middelen stimuleerden hetzij de eigen nijverheid en handel door het invoeren van een centraal register, herkomstcertificaten en een preferentieel douanetarief, hetzij de gelegaliseerde smokkel (zout, graan, scheepsmaterialen) door het verlenen van licenten en paspoorten.

Tekenend echter voor de negatieve ontwikkeling tijdens de tweede helft der eeuw is dat laatstgenoemde en andere faciliteiten door de Vlaamse firma's in Andalusië in toenemende mate misbruikt werden voor vreemde sluikhandel, wat de Zuid-Nederlanders dikwijls tot gelijkstelling met de commerciële belagers der Spaanse

monarchie verlaagde, zodat vroegere voordelen verloren gingen (annulatie van naturalisaties) of herwonnen (fiscale gelijkberechtiging) moesten worden.

Waren de Nederlandse koopliedennaties in Iberië aanvankelijk numeriek in de minderheid zowel tegenover de overige vreemdelingenkolonies als tegenover de andere heterogene beroepen, de emigratiegolf van 1570-85 bracht hierin verandering. De uitwijking

naar Iberië bleef een constante gans de zeventiende eeuw door en betrok in de tweede helft, buiten Antwerpen, ook meer en meer tweederangs-handelscentra als Rijsel, Gent en ook Brugge van waar men 'fortuin gaat maken in Spanje' (A. Viaene, *Biekorf*, 1969). Uit de recente studie van W. von den Driesch blijkt de levenskracht der Vlaamse kolonies nog tijdens de achttiende eeuw, vooral dan in Laag-Andalusië. Georganiseerd in broederschappen en consulaten boden ze er het hoofd aan niet altijd comfortabele handels- en levensvoorwaarden: een drukkende fiscaliteit, contrabande, muntmanipulaties, xenofobie, enz.

Ondanks restrictiebepalingen was de penetratie in de overzeese wingewesten tijdens de zestiende eeuw aanzienlijk, minder nochtans in Spaans-Amerika dan in de Portugese koloniën, vooral dan Goa en Brazilië waar suikermolens en scheepstrafiek een aantal Nederlanders aanlokten. Na de eeuwwisseling verstrakte de koloniale politiek van Lissabon (uitwijzingsmaatregelen), terwijl ook Madrid een reeks Zuidnederlandse compagnievoorstellen voor koloniale handel verwierp. Niettemin wist de Nederlandse aanwezigheid zich verder te handhaven: in de koloniën zelf dank zij verblijfsfaciliteiten als composities (minnelijke schikkingen) en licenten (visa); in de parasitaire koloniale handel door gelegaliseerde infiltratie (naturalisaties) en smokkelpraktijken (onwettige cargadores, consignatie aan peruleros); in de directe contrabande door de smokkelschepen der West-Indische compagnie met Antwerpse kapitaalaanbreng. Waar na de restauratie in Portugal een strenge douanecontrole en slappe zaken de Vlaamse belangstelling deden verminderen, lokte Laag-Andalusië daarentegen aan wegens zijn geraffineerde fraude-mogelijkheden op Spaans-Amerika (premieverkoop aan cargadores en consignatie aan supercargo's).

In het koopwarenverkeer tussen de Spaanse Nederlanden en Iberië waren in de heenrichting weefsels toonaangevend, terwijl boeken en kunstartikelen vooruitgang boekten; in de terugrichting ontmoeten we huiden, kleurstoffen, suiker, enz. Tegenover de geringe verscheidenheid - textiel tegen wol en olie - der zestiende eeuw was onze Spanjehandel er stabieler op geworden, dank zij een bredere basis (meer diversificatie), een positieve handelsbalans (fabrikaten primeren op grondstoffen) en een zekere specialisatie in producten en markten. Tijdens de tweede helft der zeventiende eeuw voltrokken zich evenwel enkele markante verschuivingen: de kunstuitvoer ging sterk achteruit, althans in de richting Spanje; de grondstoffen voor de textielindustrie (tropische verfstoffen, Spaanse wol) boekten vooruitgang; huiden en olijfolie kwamen voortaan langs een omweg (Amsterdam, Zeeland) het land binnen. Ook de zilverstroom - steeds toonaangevend voor Antwerpen zelf - verlegde zich naderhand naar het Noorden, zodat de wisselfinanciering met betrekking tot onze warenhandel aan betekenis won.

Structureel gezien domineerden nog altijd de eenmansfirma of de vrij slecht georganiseerde compagnie op familiale grondslag, beide van geringe omvang en met een bescheiden personeelsbezetting, stagiairs soms daargelaten. Handelsorganisatorisch echter waren de moderne technieken van commissiehandel - met stijgende provisietarieven -, internationale participatie en wisselkrediet volledig ingeburgerd. Juist dank zij deze vorderingen zou de commerciële democratisering - zich dan reeds uitend in een stijgend aantal firma's - in de tweede helft der zeventiende eeuw in de diaspora leiden naar het overwicht der kleine en middelgrote handels- en commissiehuizen, overwegend geboren uit niet-familiale kapitaal- en vennotenassociaties.

In het maritieme transport speelde de Duinkerker koopvaardij - naast de zeer winstgevende kaperij - een eersterangsrol, hetzij door rechtstreekse vaart op Iberië, hetzij door doorvoer naar de Zuid-Engelse rede. Na het definitief verlies van Duinkerken (1658) zou

Oostende als enige overblijvende Vlaamse kusthaven bestendig aan betekenis winnen, vooral sinds er vanaf 1668 geregelde zuiderkonvooien ingelegd werden.

De traditionele gevaren - Moorse piraterie en zeeschuimerij - bleven gans de zeventiende eeuw door de zuiderroutes bedreigen; naast politiële acties, kruisende eskaders en konvooivaart kwam de zeeverzekering - ofschoon met fractionnaire dekking - als garantie meer en meer in zwang.

Uit de ontleding van het geldwezen menen we te mogen vermoeden dat het monetaire volume geen gelijke tred heeft gehouden met het toegenomen handelsvolume. De betalingsfaciliteiten (kredietverkoop) en het drukke wisselverkeer (kredietinstrument) samen met een voor de Zuid-Nederlanders ontoereikende zilversmokkel, wijzen ons inziens zo niet op een chronische geldschaarste, dan toch op een onevenredige spreiding van handelskapitaal. Occasionele financiële operaties als weddenschappen, leger-asientos en in zekere mate geldleningen in deposito zouden achteraf ver of volledig in onbruik geraken. Gans de zeventiende eeuw door bleef het rudimentaire faillietenrecht beperkt tot twee alternatieven: een concordaat aangaan of een voortvluchtige insolvent laten vervolgen.

Uit het sociologische portret van de Spanjehandelaar treedt de koopliedenstand naar voor als een overgangsgroep uit de Ancien-Régime-maatschappij. Materieel was de gearriveerde koopman volledig ontvoogd: een aanzienlijk budget spijsde de allerminst schraperige levensstandaard; het fortuin werd gewaarborgd door beleggingen in onroerende goederen - minder onderhevig aan ontwaarding in Spanje dan hier te lande -, door erfenisregelingen (majoraat) en door een huwelijkspolitiek. Moreel gezien echter ontbreken veelal zelfdiscipline en zeker een kaste-code: een weinig stichtelijke levenswandel, een zelden intact huwelijksleven en een groot aantal gemengde huwelijken manifesteren dit. In het politieke en openbare leven had de koopman weinig inspraak: een defensieve (volledige bewegingsvrijheid) of een eerder negatieve houding tegenover de stadsmagistraten vertolkten zijn marginale sociale positie. Zijn pessimistische levensvisie zocht hij te compenseren door morele steun in de geloofsvernieuwing (Jezuieten) of beter nog door te ontsnappen mits sociale promotie, hetzij in de reguliere clerus, hetzij in de adelstand met zijn renderende staatsposten.

Een studie van dergelijke omvang en diepgang vertoont onvermijdelijk enkele tekortkomingen, overigens eerder onduidelijkheden dan onjuistheden die zeker geen fundamentele afbreuk doen aan de uiteenzetting. Betekenis en getalsterkte van de Vlaamse kolonie te Lissabon tijdens de zestiende eeuw (blz. 54) blijven bij gebrek aan commerciële archieven onvoldoende gekend; toch vonden we recente aanduidingen hoe ca. 1525 Vlaamse factors, voor rekening van Antwerpse en Brugse firma's, ter plaatse en op Madeira opereerden. Dat met de opheffing van de personele unie Spanje-Portugal (1640) de Antwerpse suikermarkt in Amsterdams zog terechtkwam (blz. 194), valt moeilijk overeen te brengen met het aanzienlijke contingent suiker (ca. 360 kassen van 25 à 30 arobas) op twee jaar tijds door de firma J. Boussemart alleen al vanuit Lissabon via Oostende en Middelburg naar de Scheldestad gezonden.

De argumenten, aangehaald tot staving van de bewering als zou klinkende munt niet zo schaars zijn geweest (blz. 321-23), zijn juist een bewijs voor de tegengestelde situatie: geldgebrek ligt namelijk telkens aan de basis én van de zeldzame contante verkopen, én van de geregeld voorkomende troc, én van de lange krediettermijnen

in de koloniale handel. Een aanwijzing temeer daarvoor is dat het inflatoire kopergeld, aanvankelijk nog aanvaard als betaalmiddel (blz. 72), naderhand zulke hoge disagio's bereikte - juist bij

gebrek aan voldoende zilvermunt! - dat de Vlaamse kooplui ca. 1670 alleen nog zilver- en goudstukken wilden incasseren.

De auteur beklemtoont terecht de betekenis van de wissel als subtiel kredietinstrument (blz. 270-74), doch veronachtzaamt enigszins de klassieke rol als transfermedium (financieringsmiddel) van fondsen ter investering of afrekening van internationale warentransacties. Overigens wordt de wisseltechniek in de tweede helft der zeventiende eeuw verder geperfectioneerd in de zin dat een tweederangscentrum als Rijsel, voor Iberië vroeger op Antwerpen aangewezen (blz. 325), voortaan zelf met Laag-Andalusië wisselde, hetzij rechtstreeks, hetzij via andere wisselmarkten dank zij de techniek van het zgn. 'intrekken', die hieropneerkomt dat de beneficiant de elders gedomicilieerde wisselbrief in zijn woonplaats verhandelt door endossement.

Een gunstnaturalisatie ('de gracia') vergt al evenzeer een vooronderzoek (blz. 118) als de naturalisatie die aan alle wettelijke voorwaarden voldoet. De 'genizaros' - pieds-noirs of kinderen van geïmmigreerde vreemdelingen - (blz. 120-21) zouden pas in 1743 definitief gelijkberechtigd worden wat betreft koloniale handel.

Of de Zuidnederlandse 'privéhandel' op de kolonies de eigen koloniale compagnieën weinig stimuleerde (blz. 418) kan in het midden gelaten worden. Nochtans doken vanaf 1670 vruchteloze compagnie- en kolonisatieprojecten op West-Indië (Santo-Domingo, Puerto Rico, Bonaire, Orinoco, enz.) regelmatig op.

Tenslotte schijnt de warenterminologie enige betekeniswijzigingen te hebben ondergaan in de loop der zeventiende eeuw. De term 'olanda' voor Hollands-Vlaams kwaliteitslinnen (blz. 148) valt naderhand alleen nog te herkennen in 'olanes' als synoniem voor Kamerijks batist (gebleekt te Haarlem) en is voor het overige vervangen door de reeds vroeger gebruikelijke herkomstbenamingen (brabantes, gantes). Het voeringlinnen 'olandilla' (blz. 149) wordt later geverfde of bedrukte katoentjes. De ietwat eigenaardige Rijselse 'pizotes' (blz. 153) zijn hoogstwaarschijnlijk halfzijden picotten.

De uitstekende bijdrage van dr. E. Stols zal ongetwijfeld een kostbaar referentiewerk blijven bij verder onderzoek naar de onvermoede activiteit van Zuid-Nederlanders in Spanje-Portugal en hun koloniale imperia. In dit recent ontgonnen domein mag het aldus gerust als waardevolle tegenhanger worden beschouwd van wat J.A. Goris' *Colonies marchandes méridionales* voor het Antwerpen der zestiende eeuw betekent. De auteur heeft zich niet laten verleiden tot een reeks losstaande firmamonografieën, maar uit het internationaal verspreide materiaal een totaalbeeld gereconstrueerd, representatief voor onze handel met en in de Iberische wereld. Centraal in zijn onderzoek staat bovendien de levende koopman, al te vaak verwaarloosd in de huidige geschiedschrijving; getuige hiervoor zijn de bijna 600 biografische schetsen in aanhangsel, een repertorium op zichzelf en - samen met de uitvoerige stambomen - een onmisbaar werkinstrument voor verdere identificatie.

Ook aan de behoefte naar statistische informatie wordt tegemoet gekomen met een lange reeks bijlagen over scheepstrafieken, assuranties, kaperij, bankroeten, handelsomzet, warenprijzen, agio's, boedelinventarissen, enz., die terzelfdertijd de uiteenzetting illustreren. Een drievoudige index tenslotte verhoogt de hanteerbaarheid van deze echte mijn aan economisch-historische gegevens. Een studie over de Nederlanders vóór de Spaanse en Portugese inquisities, momenteel in voorbereiding,

zal onze kennis op dit terrein nog verrijken; we zien er derhalve met gewettigde belangstelling naar uit.

J. Everaert

J.K. Oudendijk, *Status and Extent of Adjacent Waters. A Historical Orientation* (Nova et vetera iuris gentium. Publicaties van het volkenrechtelijk instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht, Serie B. Volkenrechtsgeschiedenis, II; Leiden: A.W. Sijthoff, 1970, 160 blz., *f* 24. -, met los erratum).

In 1961 verscheen als eerste publicatie van het in 1955 gestichte volkenrechtelijk instituut der Utrechtse universiteit mej. Oudendijks studie *Het 'contract' in de wordingsgeschiedenis van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Het was toen de bedoeling, dat dit boekje zou worden gevolgd door met een zekere regelmaat te verschijnen 'studies over kwesties van internationaalrechtelijke aard, waarbij de Nederlanden destijds [nl. in de periode 1579-1648] extern, als mogendheid onder de mogendheden, en intern, als bond van zelfstandige gewesten, betrokken zijn geweest'[1]. Een bijdrage van mevrouw N. Spruyt-Dolk werd in het vooruitzicht gesteld[2], maar de schrijfster van de eerste publicatie, ondertussen lector in de volkenrechtsgeschiedenis geworden, zou ook het tweede deel voor haar rekening nemen. Het onderzoek, zegt mej. O., heeft sedert 1960 niet stil gestaan: 'the results for the greatest part have been laid down in texts for University lectures' (preface). Eén daarvan werd bewerkt tot het onderhavige boek, over verdere voortzetting van de reeks, 'the planning of which meanwhile has been altered' (preface) worden geen nadere mededelingen gedaan. Hopelijk zal de Utrechtse lector tijd vinden om nóg eens een collegedictaat in een boek om te zetten en een ruimer publiek van haar wetenschappelijke acribie te laten profiteren.

In een korte 'Introduction' (9-11) rechtvaardigt de schrijfster de keuze van haar onderwerp, de juridische status van de kustzee - de term territoriale zee is volgens schrijfster 'definitely coined' (145, vgl. 9) door Domenico Azuni (1749-1827). Zij wijst er op, dat over deze problematiek weliswaar heel wat geschriften verschenen zijn, maar dat deze 'in general and taken together display a rather disconcerting haphazardness' (9). Feiten en leerstellingen zijn uit hun historische context gerukt, juridische begrippen dikwijls zonder de nodige precisie gebruikt. 'In short, much sailing has been done without proper orientation, and this notwithstanding the fact that a bright polar star was shining in the works of the most famous thinker on the law of the sea, Hugo Grotius' (9). Grotius' geschriften worden daarom als uitgangspunt voor verdere onderzoekingen genomen. Ofschoon uit schrijfsters betoog duidelijk wordt, dat De Groot ook inzake de problematiek die haar belangstelling had verdienstelijk werk heeft verricht, lijkt het mij overdreven hem op grond daarvan 'a bright polar star' te noemen. Haar verhaal kan die uitspraak mijns inziens niet waar maken.

De Groots werk wordt uiteraard geplaatst in het kader van de theoretische en praktische politieke discussies van zijn tijd. Met de opvattingen van eerdere auteurs wordt het niet geconfronteerd (vgl. 13), terwijl bovendien wordt gezwegen over de 'state practice' in voorafgaande tijden: de hele problematiek komt min of meer uit de lucht vallen. Bovendien heeft schrijfster de Romeins-rechtelijke en de natuurrechtelijke achtergronden van Grotius' opvattingen buiten beschouwing gelaten.

1. J.K. Oudendijk, *Het 'contract' in de wordingsgeschiedenis van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Leiden, 1961) 7, vgl. de préface van M. Bos.
2. *Ibidem*, 72, noot 3.

Door dit alles lijkt haar held oorspronkelijker en zelfstandiger dan hij in werkelijkheid is. Voor de insider zullen deze bezwaren misschien niet zo zwaar wegen, maar de common reader zou bij een korte in-

leiding over de politieke en wetenschappelijke voorgeschiedenis van de zeventiende-eeuwse discussie stellig gebaat zijn geweest.

Het betoog laat zich niet gemakkelijk samenvatten, ten eerste doordat juridische redeneringen bij verkorting al spoedig misleidend kunnen worden - de schrijfster is zich daar ook terdege van bewust (10) -, ten tweede doordat het soms moeilijk is door de bomen het bos nog te ontwaren. Gelukkig zijn in het laatste hoofdstuk (141-152) de hoofdzaken van het voorgaande gerecapituleerd 'and summarily brought up to modern times' (140). Bovendien heeft ze Grotius' leer, zoals neergelegd in zijn *Mare Liberum* (1609) en zijn *Defensio capitis quinti Maris Liberi* (geschreven tussen 1613 en 1617; gepubliceerd in 1872) samengevat door hem zelf aan het woord te laten (32-33). De Groot had nl. in zijn op Loevestijn geschreven *Inleiding tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheyd* (eerste druk 1631) zelf een 'convenient summing up' (16) van het probleem van de juridische status van de zee gegeven. Schrijfster geeft daarom aan het eind van haar paragraaf over 'Grotius' works previous to 1625' (15-33) een Engelse vertaling van de betreffende passage (II, 1, 16-22). Ze maakt daarbij geen gebruik van de bestaande vertaling van R.W. Lee[3].

In het hoofdstuk over De Groot en de denkbeelden die hij als jurist en diplomaat ventileerde, besteedt de schrijfster vooral aandacht aan de vraag, in hoeverre Grotius' opvattingen innerlijk coherent en sluitend waren en hoe de wijzigingen in zijn opvattingen moeten worden geïnterpreteerd (13-52). Zij betoogt daarbij op naar het mij voorkomt overtuigende wijze tegen Muller, dat zowel Grotius als 'the Dutch government' in de Engels-Nederlandse onderhandelingen over de visvangst (33, vgl. 13-14) en de walvisvaart bij Spitsbergen vasthielden aan het in *Mare Liberum* verdedigde standpunt inzake de vrijheid van de zee. Even overtuigend wordt de opvatting van Telders weerlegd als zou Grotius' standpunt in de strijd over de vrije handel in specerijen op de Molukken een 'volte face' betekenen (40): schijnbaar kwam De Groot hier in strijd met zijn eigen beginsel, doch schrijfster betoogt dat zijn standpunt in dezen als een aanvulling op het in *Mare Liberum* moet worden gezien. Dat standpunt heeft hij later neergelegd in *De Iure Belli ac Pacis* (1625) II, 2, 24. In dit boek bleken De Groots inzichten niet exact gelijk te zijn aan de opvattingen, die hij eerder had verkondigd, maar van een principiële ommekeer was volgens mej. O. geen sprake. De Groots inzichten waren helderder geworden. Oorspronkelijk was in zijn theorie geen plaats voor de opvatting dat de souvereiniteit der 'landsoverheden' over het staatsgebied zich in zee uitstrekt 'à quoi la portée du canon peut atteindre', zoals de 'cannonshot-rule', naar het schijnt voor het eerst werd geformuleerd door de in Den Haag gedetacheerde Franse diplomaat Jeannin (35). Nu erkende hij ook een 'limited imperium' van kuststaten over de aangrenzende zee. Over de vraag hoever dit gezag zich ruimtelijk uitstrekte schijnt De Groot zich niet te hebben uitgelaten (40-52).

3. *The Jurisprudence of Holland* by Hugo Grotius. The text translated with brief notes and a commentary by R.W. Lee, I (Oxford, 1926) text, translation and notes; II (Oxford, 1936) commentary. Lee vertaalde de titel van De Groots werk exacter dan mej Oudendijk, die *Dutch jurisprudence* schrijft. In het algemeen gesproken had ik een enigszins bijgewerkte versie van Lee's vertaling geprefereerd boven deze nieuwe van mej. Oudendijks vertaler. Zijn vertaling volgt de oorspronkelijke tekst wat meer op de voet en is 'lettelijker' dan de door mej. Oudendijk gebodene. Een duidelijke correctie op Lee's vertaling is dat mej. Oudendijk bij de term 'onbegrijpelickheid' (II, 1, 17) niet spreekt van 'immensity' (aldus Lee) maar van het 'unseizenable' zijn van zee en lucht.

Gewapend met de wetenschap dat ook De Groot het allemaal nog niet zo scherp zag, wordt de lezer vervolgens losgelaten op de ‘Seventeenth century state practice’ (hfdst. ii,

53-66), ‘Grotius' contemporaries and earlier successors’ (hfdst. iii, 67-91), de ‘Eighteenth century state practice’ (hfdst. iv, 92-106) en de ‘Eighteenth century authors’ (hfdst. v, 107-140). Een normaal mens duizelt het daarna van de opvattingen van Welwood (67-69) - de man tegen wiens aanval op het vijfde hoofdstuk van *Mare Liberum* Grotius' onvoltooide *Defensio* gericht was (16) -, Pacius (69-72), Burgus (72-74), Morisot (74-77), Graswinckel (77-79), Loccenius (79-80), Stypmann (80-83), Pufendorf (83-88), Strauch (88-90), Conring (90-91), Van Bijnkershoek (107-115) - wiens *De dominio maris dissertatio* (1703) ‘is considered of great historical significance to the law of the sea’ (107) -, Abreu y Bertodano (115-117), Wolf (117-119), De Vattel (119-121), Valin (121-124), Galiani (124-129), Toze (129-130), Pestel (131-132), De Martens (132-135) en Casaregis (136-140). Voeg daarbij de bepalingen uit alle mogelijke tractaten, wetten en instructies, alsmede de door politici en diplomaten verdedigde opinies en de lezer zal blij zijn wanneer hij bij het laatste hoofdstuk is aangeland, waar dan wat orde op zaken wordt gesteld. De ter zake niet deskundige lezer doet er trouwens verstandig aan na het lezen van het hoofdstuk over De Groot eerst maar van mej. Oudendijks conclusies kennis te nemen.

Aan het eind van haar boek zegt de schrijfster het te betreuren, dat zij niet een scherper beeld heeft kunnen tekenen. Maar ze verdedigt zich: ‘In fact, it could have been given more sharp and distinct features but only by abstracting from a complicated and often unclear reality’ (152). Toch vraag ik mij af of het niet mogelijk geweest zou zijn het feitenmateriaal wat overzichtelijker te presenteren. Misschien zou er ook met typografische middelen - onderkopjes bijv. - wel iets te bereiken geweest zijn. Doch deze opmerkingen doen niets af aan het feit, dat de schrijfster een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de kennis van de geschiedenis van theorie en praktijk van het volkenrecht. De wijze waarop zij haar uiterst zorgvuldige onderzoek aan het lezerspubliek heeft aangeboden maakt het resultaat vooral voor haar vakgenoten in enge zin, volkenrechtshistorici, interessant. Anderen zullen zich er vermoedelijk toe beperken haar studie in voorkomende gevallen te raadplegen om het boek dan als een betrouwbare gids te ervaren. ‘Perhaps, however, our historical orientation, notwithstanding the faults, inevitably adherent to it, will be of some use to those who wish to continue the work’. Wanneer deze laatste zin van het boek het doel van de auteur weergeeft moet men constateren dat zij er in geslaagd is het te verwezenlijken[4].

T.J. Veen

4. Hoe nauwgezet mej. Oudendijk haar boek ook heeft verzorgd, de tekst van de vele citaten is niet geheel betrouwbaar. Het citaat op blz. 29 (noot 76) was mij onduidelijk; bij controle bleek daar niet *praesidiis* maar *praediis* te moeten worden gelezen. Toen ik naar aanleiding van deze slip of the pen een aantal andere citaten controleerde stuitte ik op meer kleine afwijkinkjes van de gebruikte edities; zinstorend waren ze echter niet. Mej. Oudendijk heeft in haar studie niet meer gebruik kunnen maken van G. Fahl, *Der Grundsatz der Freiheit der Meere in der Staatenpraxis von 1493 bis 1648* (Keulen-Berlijn-München, 1969) besproken door E.N. van Kleffens in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXXVIII (1970) 600-601. Het is verder jammer, dat in dit Engelstalige boek geen melding is gemaakt van Robert Fruin, ‘An unpublished Work of Hugo Grotius's’, *Bibliotheca Visseriana Dissertationum Ius Internationale Illustrantium*, V (Leiden: E.J. Brill, 1925) 3 vlg.; Herbert F. Wright, ‘Some less known Works of Hugo Grotius’, *ibidem*, VII (1928) 154 vlg.

H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw* (Historische Studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht XXVI; Groningen: Wolters-Noordhoff 1972, 302 blz. f. 32,50).

Dit boek is eigenlijk het tweede deel van *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek*, waarvan deel I, lopende van 1572 tot 1619, in 1947 verschenen is. Het nu na vijfentwintig jaar uitgekomen vervolgdeel brengt het verhaal ook nog niet tot het gestelde eindpunt 1798, maar bestrijkt alleen de zeventiende eeuw - een terrein waarop de auteur zich niet in de eerste plaats heeft bewogen gedurende zijn lange wetenschappelijke loopbaan, maar dat hem sinds zijn dissertatie over *De levensbeschouwing van Cornelis Pietersz Hooft, burgemeester van Amsterdam, 1547-1626*, van 1918 toch wel mede vertrouwd is. Het nu verschenen boek mag wel mede als het sluitstuk van schrijvers wetenschappelijk oeuvre beschouwd worden, als een geschrift bovendien, dat de typische kenmerken van zijn werkwijze en verhaaltrant vertoont. Dit zijn ook de kenmerken van een generatie historici wier fenomenale ijver en toewijding hen in staat gesteld heeft in een veelal niet-universitaire werkkring (bij het voormalig voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs) aanzienlijke bijdragen tot de studie der geschiedenis, zij het in de vorm van bronnenonderzoek en -publikatie, zij het op de wijze van de synthetische behandeling te leveren. Tegenover zulk een voorganger past de recensent bescheidenheid op het stuk van ongetwijfeld mogelijke detailkritiek, maar aan de andere kant heeft Enno van Gelder zo dikwijls in talloze recensies zijn mening op onverhulde wijze te kennen gegeven, dat hier ook een onbevangen oordeel op zijn plaats is.

In de titel van het boek is een wijziging aangebracht, zodat het element ‘verhouding van kerk en staat’ meer reliëf krijgt - de nieuwe ondertitel is wel erg lang uitgevallen, al heeft hij het voordeel dat hij precies weergeeft wat er in de verschillende hoofdstukken de revue passeert. Met recht en reden opent de auteur zijn eerste hoofdstuk met een brede uiteenzetting over de positie van de kerk in de staat zoals die in de Republiek sinds de Opstand geworden was. Ook na de synode van Dordrecht van 1619 week de meerderheid der regenten in wezen niet af van de eenmaal aanvaarde gedragslijn. Anders dan in de protestantse staten elders zoals Engeland en de Duitse vorstendommen, was de ‘publieke’ gereformeerde kerk een door de overheid beschermde instelling, waarvan het lidmaatschap voor de onderdanen geen verplicht karakter droeg. Aan de hand van het door hem gebezigde overvloedige materiaal uit literatuur en gedrukte bronnen (als het Groot Plakkaatboek, de Resolutiën der Staten-Generaal en der Staten van Holland, het Kerkelijk Plakkaatboek, de Acta en Post-acta der nationale synode, de Acta der particuliere synoden, enz.) wordt deze these op velerlei gebied nader ontwikkeld. Men kan met de schrijver instemmen dat kennisneming van niet-gepubliceerd archiefmateriaal het algemeen beeld niet wezenlijk zou wijzigen.

Ook ten aanzien van de protestantse dissidenten en de rooms-katholieken heeft hij zich op ongeveer dezelfde bronnen gebaseerd, waarnaast de speciale, veelal oudere

literatuur als de werken van S. Blaupot ten Cate over de geschiedenis der Doopsgezinden, die van J. Tideman over de Remonstrantse Broederschap, van W.P.C. Knuttel (en uiteraard Rogier) over de toestand der rooms-katholieken is benut. Een kritische kanttekening over Rogiers opvatting inzake de 'protestantisering' ontbreekt niet in een voetnoot op blz. 135, waarbij verwezen moet worden naar *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXI (1968).

Al deze beschouwingen zijn geschreven in de trant die men van Enno van Gelder ge-

wend is: goed gedocumenteerd en geformuleerd doorgaans, ook logisch beredeneerd, waarbij echter de algemene lijn van het betoog wel eens dreigt onder te gaan in de massa van aangedragen feitelijke details. De schrijver heeft althans nooit tegemoetkomingen gedaan aan de gemakzucht van het lezend publiek, maar toch mist men wel eens wat veralgemenende, samenvattende beschouwingen. Alles wat naar sensationeel effect zweemt is hem vreemd, maar zijn betoogtrant heeft ook schaduwzijden die zich mijns inziens in het hoofdstuk over 'School en universiteit' bijvoorbeeld duidelijk openbaren. Bij dit onderwijshoofdstuk laat de helderheid ook wel eens te wensen bij het onderscheiden van de typen van scholen: gewone, latijnse en illustere, particuliere en publieke scholen. Ten aanzien van de Leidse universiteit wordt hier eerst uiteengezet (blz. 209 vlg.) dat curatoren ook na 1619 tegenover het drijven van de kerkelijken uit bleven gaan van het beginsel: hands off van de universiteit. Dan is er op blz. 215 vlg. echter sprake van dat de Leidse universiteit in deze periode 'het sterkst verbonden was met de orthodoxie' en zelfs 'radicaal gezuiverd' werd van andere elementen. Een zekere tegenstrijdigheid in strekking tussen deze passages valt niet te miskennen. De resolutie van de Staten van Holland ten aanzien van de vrijheid der filosofie van 30 september 1656 wordt eerst genoemd op blz. 220, dan opnieuw op blz. 224 met de datering 6 oktober 1656 en ten slotte pas in excerpt gegeven op blz. 234. Voor de lezer is dit moeilijk volgen en zoeken. Op blz. 226 wordt gesproken over de resolutie van 28 augustus 1673 over Heidanus; deze blijkt niet op H., maar op Cranen betrekking te hebben, terwijl de vooruit-verwijzing naar blz. 229 onjuist en ook verwarrend is. Het op blz. 217 n. 53 genoemde boek over Henricus Regius moet de dissertatie van M.J.A. de Vrijer van 1917 zijn (niet A. de Vrijer, 1901).

De lezer vergeve deze wat vitterige opmerkingen over hoofdstuk V. Tot lof van de auteur dient gezegd dat hij zich niet heeft laten verleiden tot het schetsen van een of andere vrijheidsconceptie inzake godsdienst en drukpers, die in de tijd zelf niet principieel beleden werd en waarvoor het beschikbare materiaal geen aanknopingspunten biedt. Als voorname bron heeft hij in zijn slothoofdstuk vooral pamfletten gebezigd die doorgaans nogal pragmatisch van aard zijn, evenals de praktijk der regenten. Vooral van Remonstrantse zijde blijkt de strijd voor verdraagzaamheid in deze tijd gevoerd te zijn. Later in de eeuw zijn het, afgezien van Spinoza en diens *Tractatus theologico-politicus*, enige uitgeweken buitenlanders als John Locke en Pierre Bayle die zich van het probleem in het licht van eigen ervaring rekenschap gaven. Met de weergave van hun opvattingen aan de hand van hun desbetreffende geschriften eindigt Enno van Gelder zijn boek, zonder slotbeschouwing. Verwijzingen naar Engelse verhoudingen sinds de Puriteinse Revolutie zijn op enige plaatsen in het laatste hoofdstuk verwerkt.

Met het bovenstaande moge aangetoond zijn dat Enno van Gelder in dit werk, dat in de reeks Historische Studies der Rijksuniversiteit van Utrecht werd gepubliceerd, een grote bijdrage heeft geleverd tot de kennisneming van het geestelijk klimaat van onze zeventiende eeuw en met de presentatie van dit uitgebreide materiaal de wereld der Nederlandse historici eens te meer aan zich heeft verplicht.

A.F. Mellink

Sir William Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, Sir George Clark, ed. (Oxford: Clarendon Press-Oxford University Press, 1972, xix + 154 blz., £ 3.50).

Is Temple's bekende geschrift op weg een *classic* te worden? Men zou het na de vele herdrukken en vertalingen in de zeventiende en achttiende eeuw gaan geloven, nu de door Clark bezorgde en bij Cambridge University Press in 1932 verschenen editie uitverkocht is en een nieuwe uitgave gewenst blijkt. Ook deze heeft Clark als uitgever, maar thans is daaraan niet de tekst van de vijfde, maar die van de eerste editie ten grondslag gelegd, terwijl Clark's inleiding uitgebreid is en een glossary, index en kaart zijn toegevoegd. Waarom de tekst van de eerste editie is gebruikt, is niet geheel duidelijk. Misschien omdat het juist 300 jaar geleden was, dat Temple deze tekst voor de pers had klaar gemaakt? Het is echter bekend, dat deze editie overhaast en ongecorrigeerd door Temple het licht zag en dat de tweede editie een zekere uitbreiding heeft ondergaan, die nu in een aanhangsel moest worden opgenomen.

Zoals te verwachten was, is Clarks inleiding kundig en verhelderend. Clark kent de geschiedenis van de Republiek goed en is dus uitermate bevoegd om over de inhoud van Temple's werk te oordelen. Toch zijn er mijns inziens een aantal aspecten, die meer aandacht verdienen dan ze hier gekregen hebben. Allereerst is daar de vraag, waarom Temple zijn *Observations* heeft gepubliceerd en dat nog wel in een tijd, waarin Engeland en de Republiek met elkaar in oorlog waren. Homer E. Woodbridge wijdt in zijn in 1940 verschenen biografie van Temple (altijd nog de beste die wij hebben, ook na het verschijnen van Pierre Marambaud's thèse *Sir William Temple*, *sa vie*, *son oeuvre* in 1969) aan deze kwestie uitvoerig aandacht. Hij kent op verschillende gronden aan het geschrift een politieke bedoeling toe, al wordt deze, gezien het tijdsgewricht, versluierd. Een van de redenen is voor hem de overhaaste publicatie, geheel in tegenstelling met Temple's gewoonte. Clark brengt de haast waarvan de eerste editie getuigt wel even ter sprake, maar noemt Temple's eigen mededeling hieromtrent in een brief aan Cosimo de Medici (*Works*, ed. 1714, vol. IV, 2) niet. Een tweede vraag betreft de wijze van totstandkoming van het geschrift. Clark wijst op een passage in Temple's Preface, waarin hij er op zinspeelt, dat een door hem gemaakt ambtelijk rapport over de Republiek na zijn terugkeer in 1670 aan zijn geschrift ten grondslag ligt. Dat zou verklaren, waarom de gebeurtenissen van 1672 nergens ter sprake komen behalve in het voorbericht en in het laatste hoofdstuk. De beroemde passage over Johan de Witt in het vierde hoofdstuk is waarschijnlijk een op het laatst nog ingevoegde hulde van Temple aan zijn oude vriend. Het wat uit de toon vallend achtste hoofdstuk over de oorzaken van de val in 1672 is een toevoeging van later datum, maar dateert toch wel van vóór juli 1672, omdat daarin sprake is van Willem's benoeming tot kapitein-generaal, maar niet van zijn verheffing tot stadhouder.

Ten slotte is er nog de kwestie van Temple's bronnen. Clark noemt het zoeken daarnaar moeilijk en nutteloos. Kan men dit volhouden bij een geschrift dat nu al enige malen in de laatste halve eeuw een uitgave beleefd heeft? Zelf geeft Temple bij herhaling te kennen bepaalde auteurs te hebben gebruikt (blz. 9 en 58) en een onderzoek daarnaar zou, al kost het wat tijd, wel resultaten kunnen hebben.

Een derde editie zou hier wellicht klaarheid kunnen brengen. Dan zouden tevens enige oneffenheden in de Glossary glad gestreken kunnen worden. De spelling van

‘kantooren’ en van ‘kermess’ behoeft herziening. Wanneer ‘Tessel’ opgenomen is, zouden zeker ‘Dort’ en ‘Permeren’ (blz. 58) in aanmerking komen. ‘Skinksconce’ (= Schenkenschans)

is verminkt in de Glossary opgenomen. Dit zijn echter kleinigheden, die niet verhinderen, dat wij verheugd moeten zijn met deze uitgave van een merkwaardig geschrift van een merkwaardige man.

L. Brummel

Aubrey Rosenberg, *Tyssot de Patot and his work (1655-1738)* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, xi + 235 blz., *f*. 47,25).

Dit boek in het Engels over een Frans schrijvende, soms in het Nederlands docerende hugenoot, heeft dienst gedaan als een Canadese dissertatie. Dat is minder verrassend dan het lijkt, niet alleen omdat de verlichting en het hugenotendom internationale zaken zijn, maar ook omdat van de twee imaginaire reisverhalen die uit Tyssots pen zijn gevloeid er één in de achttiende eeuw vrij veel gelezen en vertaald is en in de onze herhaaldelijk is behandeld in de kritische werken over het genre. De schrijver heeft zich in Nederland en daarbuiten voortreffelijk gedocumenteerd en waar het beeld dat hij van Tyssot opbouwt, afwijkt van het gebruikelijke (Van Slee, Valkhoff, Thijssen-Schoute, McKee e.a.), laat hij ons niet gissen naar zijn gegevens en trekt hij heldere, meestal geheel overtuigende conclusies.

Tyssot's carrière in Deventer, die zevenenveertig jaar zou duren, begon in 1680 met het nederige vak van schoolmeester in schrijven, rekenen en Frans. Tien jaar later was hij buitengewoon en negentien jaar later gewoon hoogleraar in de wiskunde aan de Illustere School. Hij was autodidact en vreemdeling en dat bleken steeds weer twee grote obstakels in een niet-volwaardig instituut voor hoger onderwijs. Bovendien was de beroemde Gisbert Cuper, regent en culturele coryfee ter plaatse, geen vriend van hem. Zijn sociale frustraties en huiselijke zorgen compenseerde Tyssot door in het gezelschap van provinciale gastvrouwen de salonheld uit te hangen. Hij strooide grappige brieven en dubbelzinnige versjes om zich heen. Naar eigen zeggen stelde hij ook heel wat te boek over zijn vak, maar slechts een enkel ding haalde de drukpers: een wiskundig bewijs dat de mensen slechts één zintuig tegelijk optimaal kunnen gebruiken (1694).

Zogenaamd te Bordeaux in 1710, maar volgens Rosenbergs uitvoerig bewijs waarschijnlijk te 's-Gravenhage tussen 1714 en 1717, verscheen anoniem Tyssots belangrijkste roman *Voyages et avantures de Jaques Massé*, een niet onverdienstelijk specimen van de vroeg achttiende-eeuwse mode van het imaginaire reisverhaal. In een tweede proeve in dit genre, een jaar na Defoe's *Crusoe* verschenen, *Le voyage de Groenland du R.P. cordelier Pierre de Mésange* (1720), liet Tyssot zijn auteurschap doorschemeren en gaf bovendien voor ingewijden uit zijn kring een aantal sterk autobiografische details en feitelijke toespelingen. Twee jaar later publiceerde het Haagse *Journal Litéraire*, destijds opgericht door 's-Gravesande en Van Effen, maar aanzienlijk gedaald in niveau, een zogenaamde rectoraatsrede van Tyssot (hij kon geen rector worden) met chronologische bezwaren tegen Genesis. In 1726 volgden in twee delen de *Lettres Choisies*, die hem in 1727 een schorsing van de Illustere School opleverden (spinozistische ideeën, bordeeltaal, gebrek aan eerbied voor de geestelijke stand), zonder dat drie delen *Oeuvres Poétiques* (1727), met in de voorrede uitvoerige spijt- en onderdanigheidsbetuigingen (ook afzonderlijk in het Nederlands

verschenen) daar nog verandering in konden brengen. De laatste tien jaar van zijn leven woonde hij te IJsselstein.

Aubrey Rosenberg rechtvaardigt zijn boek niet speciaal door Tyssots lot typisch te noemen voor de hugenoten-intellectueel in provinciale entourage. Ook niet door te wijzen op zijn belang voor verlichting - zijn ideeën over de schepping waren tweedehands en zijn imaginaire reisverhalen kwamen niet voort uit drang om de wereld te verbeteren maar uit lust om te tonen hoe knap hij was. De biograaf acht deze grillige autodidact, wiens voornaamste en dikwijls tegengewerkte ambitie het was, zichzelf gedrukt te zien, een behandeling om zichzelfs wil waardig. Wie zal hem tegenspreken? Toch zit er een soort discrepantie in, wanneer Rosenberg in enkele hoofdstukken betoogt dat Tyssot niet echt een libertijn geweest is en eigenlijk evenmin een echt belezen man, terwijl hij in andere hoofdstukken aantoont hoe vroeg en hoe volledig hij Spinoza's denkbeelden in de zijne opnam. Dezelfde acribie die Rosenberg toepast bij de datering van *Jaques Massé* is hem in dit verband ten dienste bij de datering van de in 1727 zonder dagtekening gepubliceerde brieven: sommige belangrijke veertig jaar ouder!

Mag iemand die zichzelf liever als een veelzijdig *honnête homme* voordeed dan als een libertijn niet door het nageslacht worden beschouwd als een van de kleine voorlopers der *philosophes*? Rosenberg schijnt te vinden van niet, maar in zijn eigen voortreffelijke boek worden er juist nogal wat argumenten voor aangedragen.

H.H. Zwager

Ph. Moureaux, *Les comptes d'une société charbonnière à la fin de l'Ancien Régime. La société de Redemont à Haine-St-Pierre - La Hestre* (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, reeks in-8°; Brussel: Academie Royale de Belgique, 1969, 249 blz.).

Ph. Moureaux, thans docent aan de Université Libre de Bruxelles, is de auteur van een boek over *Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas autrichiens* (1971) en van verschillende artikels over de metallurgie in de achttiende eeuw. Hij bezorgde reeds vóór de publicatie van zijn groot werk een - gezien de schaarste op dit gebied - zeer welkome uitgaaf van de boekhouding van een achttiende eeuwse vennootschap voor de exploitatie van kolenmijnen in de buurt van La Louvière (‘Centrum’, in Henegouwen). Zelden zijn soortgelijke doorlopende rekeningen tot ons gekomen. Nochtans zijn zij haast onontbeerlijk om inzicht te verwerven in de praeindustriële bedrijfsvormen. De winst- en verliesrekeningen van de mijn van Redemont (1761-1769), die de auteur opdiepte uit de Rekenkamer (Alg. Rijksarchief te Brussel, Collection des officiers comptables), vormen het centraal stuk van de ter bespreking liggende bronnenuitgaaf. Het is ten gevolge van een geschil tussen de mijnexploitanten en de regering dat de ontvanger van het domein van Binche in het bezit kwam van een dubbel van de rekeningen, die hij niet terugbezorgde. Het document belandde dus eerder toevallig in de archieven van de Rekenkamer.

De winst- en verliesrekeningen zijn, ofschoon vrij gedetailleerd, toch tamelijk eenvoudig opgesteld. Zij bestaan uit twee delen: de ontvangsten, met vermelding van de verkochte hoeveelheden steenkool, met de prijs en de bestemming (vaak het zuiden van Brabant en Brussel), en daarna de uitgaven, omvattend de exploitatieonkosten (hout, touwen, spijkers, stro, lampolie, ijzeren staven, kettingen,

enz.), het vervoer, de arbeidslonen en de wedden van de bedrijfsleider en de ontvanger, enz.

De rekeningen worden voorafgegaan door een aantal stukken ‘Actes Divers’, afgesloten voor de leenhoven (met inlichtingen nopens de samenstelling van de vennootschappen en de betrekkingen van deze laatste met de plaatselijke heren). Verschillende van deze documenten werden reeds geciteerd in het oude werk van 1874 van J. Monoyer over de

steenkolenindustrie in het Centrum. Zij werden vernield tijdens de brand van het archief van Mons in 1940. Ph. Moureaux publiceert enkele van deze extracten opnieuw, omdat hij de gegevens die zij verschaffen nodig had voor zijn uitvoerige inleiding, waarin hij onder meer de externe geschiedenis schetst van de mijnen. Misschien had hier een verwijzing naar Monoyer kunnen volstaan. Maar in de reeks 'Première inspection générale des mines' (Onafhankelijk België), bewaard op het Algemeen Rijksarchief, bevindt zich een reeks copieën van copieën van stukken die bij elkaar gebracht werden naar aanleiding van een geschil tussen de vennootschap van Haine-St-Pierre-La Hestre en deze van Houssu. Deze worden hier voor het eerst gepubliceerd.

De rekeningen worden gevolgd door een aantal extracten uit de comptabiliteit van de ontvanger van het domein van Binche (ARA-Rekenkamer) en door een andere serie documenten afkomstig uit verschillende fondsen bewaard op het ARA (Raad van Financiën, Algemene Regeringsraad, Rekenkamer) en die gegevens bevatten over de ingewikkelde localisatie, de exploitatietechnieken en zelfs over een mijnongeval, waarbij een fontein van het vorstelijk domein te Mariemont letterlijk opgeslokt werd door een mijngang. Enkele facsimile's van achttiende eeuwse plattegronden verduidelijken de ligging van de mijnen. De index van plaats- en persoonsnamen is zorgvuldig opgesteld. Bijzonder welkom is het uitvoerig glossarium van technische en andere moeilijke termen, met verwijzing naar de bladzijden waar zij verschijnen. Alles bij elkaar een zeer nauwgezet werk waarvoor de uitgever moet gefeliciteerd worden.

De inleiding tot de teksten vergt een aparte behandeling. Ze beslaat haast zeventig bladzijden en is een studie op zichzelf. Toch laat ze nog ruimte voor een bedrijfsorganisatorische monografie op grond van het uitgegeven materiaal. Deze werd intussen overigens reeds geschreven door de heer Revelard, die gebruik kon maken van het manuscript van de tekstuitgaaf van Ph. Moureaux, dat reeds in 1965 ingediend werd bij de KCG ('La société de Haine-Saint-Pierre et de la Hestre (1775-1905)', in *Annales du Cercle archéologique et folklorique de La Louvière et du Centre*, V (1967) 114-229). De studie van Revelard bestrijkt echter ook de negentiende eeuw.

Moureaux wijdt eerst een zeer nuttig kritisch overzicht aan de bestaande vaak verouderde - ofschoon nog bruikbare - literatuur betreffende de geschiedenis van de steenkolenbekkens van de Borinage en het Centrum. Volgt daarop een hoofdstuk gewijd aan de externe geschiedenis van de vennootschap. Het eerste vennootschapscontract werd in 1755 afgesloten voor het leenhof van Henegouwen door zeven investerende vennoten en een bedrijfsleider. Hierbij konden de rechten van de heer van Haine-St-Pierre-La Hestre niet miskend worden. Vlug bleek dat de aders zich in feite bevonden op de heerlijkheid van Redemont, waarvan de heer de toestemming tot de exploitatie verleende in ruil voor de gebruikelijke 'entrecens' (heerlijk recht te kwijten door de mijnexploitanten) van één op elf opgehaalde manden steenkool. Nieuwe kapitalen waren nodig en sommige vennoten trokken zich terug, zodat reeds in 1756 een nieuwe vennootschap gesticht werd, deze van Redemont, ofschoon de eerste niet ophield te bestaan. De exploitatie voor rekening van de beide maatschappijen startte effectief in 1757, maar stuitte op technische moeilijkheden in verband met de afwatering. Wij gaan de heer Moureaux hier niet op de voet volgen bij zijn uiteenzetting van de successievelijke omvormingen van de vennootschap, de

uitbreiding van de onderneming over verschillende heerlijkheden (waarbij ook het vorstelijk domein) en van de conflicten met de verschillende heren, enz. Vermelden wij alleen dat de markies van Carondelet er op de vooravond van de Brabantse Omwenteling in slaagde verschillende aandelen op te kopen - hij inde al een aantal heerlijke rechten -, wat wel bewijst dat de zaak rendabel geacht werd. Uit al deze wederwaardigheden haalt

de auteur het besluit dat, zo de kapitalistische ondernemingszin niet ontbrak, deze toch ernstig geremd werd door het landsheerlijk regime. Hij laat zich vervolgens in met het lastige probleem van de localisatie van de mijnen en de aders en met de productie- en zakencijfers, vergeleken met die van andere kolenmijnen in het Centrum. De mijnen van Haine-St-Pierre, gelegen in een gebied waar grote ondernemingen ontbraken, hadden een middelmatige omvang. Ze waren bijvoorbeeld minder belangrijk dan die van Mariemont, waar Karel van Lorreinen aanzienlijke bedragen in belegd had. Blijkens de bewaarde hier uitgegeven rekeningen, had de mijn van Redemont veertig à vijftig arbeiders in haar dienst. Over die van Haine-St-Pierre-La Hestre heeft men wat dit punt betreft geen inlichtingen.

Het zijn de noodzaak aan dieper graven en de daartoe onontbeerlijke afwateringswerken die maakten dat de vroegere kleine ondernemers een beroep moesten doen op de kapitaalkracht van de stedelijke burgerij en van de adel. Paardenmolens voor het leegpompen werden in de hier onderzochte mijnen nog niet gebruikt en nog minder 'stoompompen' ofschoon deze laatste al werkten in de streek van Charleroi, in de Borinage en zelfs in het Centrum. Ook in de Franse tijd bleef men zich behelpen met windassen, omdat de aandeelhouders vreesden dat zware investeringen in machines de winsten zouden uithollen. Zolang de aders niet uitgeput waren en de winsten hoog bleven, kon men genoegen blijven nemen met putten die niet afdaalden beneden de vijftig à tachtig meter. De mijnen van Haine-St-Pierre-La Hestre waren wel op een kapitalistische leest geschoeid, maar dat betekent nog niet dat zij dynamisch op de toekomst gericht waren.

De belangrijkste aandeelhouders behoorden tot de burgerij. Zij hadden soms ook belangen in andere ondernemingen (glasblazerijen, andere kolenmijnen, enz.). De adel belegde liefst in bedrijven die al bewezen hadden winstgevend te zijn. De belangrijkste geldschieters verdeelden hun investeringen over verschillende vennootschappen, zodat een relatief kleine groep een groot aantal ondernemingen onder haar controle hield.

In een uiteraard eveneens zeer belangwekkend hoofdstuk wordt de nodige aandacht besteed aan de bestuursorganen: de vergadering van de geassocieerde meesters, in feite de aandeelhouders, de eraan ondergeschikte directeur, die de technische leiding had en naast de dividenden van zijn aandeel ook een maandwedde opstreek, en tenslotte de gesalarieerde ontvanger die de rekeningen bijhield. De boekhouding diende een zorgvuldig onderscheid te maken tussen wat er geproduceerd werd op het gebied van de verschillende heerlijkheden. Het blijkt dat de factor arbeid beslag legde op tweederde van de uitgaven. Al bij al was de bedrijfsorganisatie relatief eenvoudig - wij vinden ze niet zo complex als de heer Moureaux, ondanks zijn klare uiteenzetting, wil laten uitschijnen - en rationeel.

Inleiding en teksteditie vormen samen een belangrijke bijdrage tot een betere kennis van de kapitalistische bedrijfsvormen vóór de start van de industriële omwenteling. In tegenstelling met wat wijlen H. van Houtte daarover schreef, was de kapitalistische bedrijfsvorm, erg verschillend van de vroegere 'comparchonnerie' (een associatie van arbeiders), in de achttiende eeuw sterk ontwikkeld in de steenkolenindustrie. De Franse omwenteling ruimde wel een aantal remmen van juridische aard uit de weg, maar het lijkt wel dat veel kleine en gemiddelde ondernemingen in de negentiende eeuw nog lang voortgebouwd hebben op de vóór 1794 gelegde grondslagen.

J. Craeybeckx

F.A.M. Messing, *Werken en leven in Haarlem (1850-1914). Een sociaal-economische geschiedenis van de stad* (Proefschrift Utrecht; Amsterdam, 1972, 336 blz.).

Zoals in de zeventiende en achttiende eeuw de stadsgeschiedschrijving floreerde, zo wordt in onze tijd het genre der sociaal-economische locale monografie geenszins onbeoefend gelaten; men denke aan het werk van Van den Eerenbeemt ('s-Hertogenbosch), Schmitz (Schiedam), Th. van Tijn (Amsterdam) en Joh. de Vries (Nijmegen). Aan deze rij is nu ook de studie van Messing over de Spaarnestad toe te voegen.

Naar mijn overtuiging heeft de schrijver zich niet voldoende rekenschap gegeven van een van de eisen die men aan een economische studie van plaatselijke aard mag stellen, namelijk dat wordt onderzocht welke de betekenis is van de eigen, karakteristieke bijdrage van een bepaalde stad tot het economisch landschap waarvan die stad deel uitmaakt. In plaats daarvan stelde Messing zich ten doel de economische geschiedenis van Haarlem te integreren in die van Nederland en poogde hij voorts de ontwikkeling der Haarlemse nijverheid te toetsen aan het landelijk patroon, dit laatste aan de hand van het standaardwerk van De Jonge[1]. Bij een aanpak als deze dreigt het specifiek-eigene subiet te verdrinken in het algemene. Voorts is het toetsen van de lotgevallen van een plaatselijke economie aan die van een gehele natie alleen onder voorbehoud doenlijk en wel omdat de bepalende componenten dikwijls zeer verschillen. Een voorbeeld: in de economische geschiedenis van het provinciestadje X kan de ontwikkeling van de plaatselijke veemarkt een groeifactor van belang vormen, maar relaties met de landelijke economie hoeven niet direct aanwijsbaar te zijn. Messing heeft uit het oog verloren dat het eenvoudigweg vergelijken van landelijke en plaatselijke cijferreeksen niet zonder meer zinvol is. Dit klemt des te sterker voor het overgrote deel van onze negentiende eeuw, waarin geen sprake was van innige vervlechting der diverse onderdelen van het Nederlandse economische leven en waarin ook geografisch vele verschillen bestonden in economische ontwikkeling.

Voor zijn constatering dat de Nederlandse economie anno 1850 onderontwikkeld was (blz. 29 en 63) beroept Messing zich ten onrechte op De Jonge. Uit diens werk valt hoogstens af te leiden dat Nederland toenmaals een aantal kenmerken van onderontwikkeldheid bezat, bij voorbeeld in demografisch opzicht (zie De Jonge, Industrialisatie, blz. 259; te sterk vereenvoudigd weergegeven door Messing blz. 8), maar ook dat andere sectoren zoals het handels- en exportapparaat en de kapitaaluitvoer wel degelijk ontwikkeld waren.

De Jonge heeft als eerste Nederlandse economisch-historicus een grondige analyse verricht van de groeifactoren ofwel oorzaken van economische groei hier te lande tussen 1850 en 1914. Aan een systematisch onderzoek naar Haarlemse groeifactoren is Messing eigenlijk niet toegekomen; meestal volstaat hij met vrij summiere en losse beschrijvingen van de voornaamste takken van nijverheid. Wat ik in die descripties mis is een afzonderlijke behandeling van typisch Haarlemse vestigingsplaatsfactoren zoals de ligging aan het Spaarne (dit vaarwater wordt alleen in heel ander verband genoemd, namelijk als in 1890 door de gemeenteraad wordt besloten het uit te diepen);

1. J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (dissertatie VU; Amsterdam, 1968).

ook had de factor van mogelijke kostenvoordelen ten opzichte van het nabije Amsterdam onderzocht moeten worden. Evenmin wordt uitgelegd waarom de werkplaatsen der Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij in de jaren zestig te Haarlem werden geconcentreerd. De relazen over de

spoorwegrijtuigenfabriek van Beijnes, de machinefabriek van Figee en de werf Conrad-Stork zijn te weinig ingebed in de geschiedenis van Haarlem; daarenboven is geen poging gedaan de invloed van deze bedrijven op de Haarlemse economie na te gaan via onderzoek naar loonsom en productiecijfers. Hier is de schrijver echter in zoverre gedisculpeerd dat hem inzage van oude balansen door het bedrijf van Figee en door de drukkerij Enschedé is geweigerd.

Het is jammer dat hoofdstuk I, waarin vele bevolkingsgegevens voorkomen, niet goed functioneert in het boek omdat de auteur heeft nagelaten verbanden te leggen tussen de demografische en de economische ontwikkeling. Belangwekkend is zeker dat door Messing wordt benadrukt dat Haarlem - rond 1860 een wat saaie stille stad met een duf politiek leven - vele decennia lang een inactieve gemeenteraad heeft gehad, die de industriële ontwikkeling van de stad heeft tegengehouden omdat zij het karakter van rustige woonstad wilde behouden. Graag hadden we echter geweten uit wie dan wel die machtige coterie bestond, welke raadsleden met name het waren en van welke politieke signatuur, die zich zo verzetten tegen de industrialisatie.

Over verwijzingen en literatuur het volgende. De schrijver strooit zijn noten al te kwistig uit, hij citeert overmatig veel, maar niet steeds even accuraat (b.v. blz. 18 noot 67, blz. 28 noot 136, blz. 38 noot 74, blz. 65 noten 41 en 44, blz. 103 noot 31). Zijn literatuuropgaaf had aanvullingen behoefd vanuit het voortreffelijke werk van Mevr. Ratelband[2.], dat door hem niet wordt vermeld. In één geval, dat van de plaatselijke verteringsbelasting uit 1883 (blz. 126), haalt de auteur een archiefbron aan, en dat terwijl de kohieren van deze belasting in druk zijn verschenen.

Ook de positieve kanten van Messing's boek verdienen in het licht te worden gesteld. Het bevat niet minder dan 61 merendeels relevante tabellen en 7 grafieken. De schrijver is het best op dreef wanneer hij met levendige, indringende bewoordingen een beeld schildert van de ellende en de misstanden op het terrein der openbare hygiène, volksvoeding, huisvesting en arbeidsverhoudingen. De stank van straatvuil, azijnsaus en genever walmt de lezer als het ware tegemoet! Voorts waardeer ik in de auteur een eigenschap die bij vaderlandse historici te zelden naar voren treedt, namelijk de geneigdheid tot polemiseren. In geharnaste taal trekt dr. Messing op de blz. 30, 31 en 44 te velde tegen enkele opvattingen van I.J. Brugmans. Deze is blijven vasthouden aan zijn standpunt dat de Industriële Revolutie bij ons heeft plaatsgevonden in de periode 1850-1870 en dat Nederland vanaf 1870 de fase intrad van het zogenaamde moderne kapitalisme. Recente onderzoekingen hebben overtuigend aangetoond dat deze structuurwijziging pas een kwart eeuw later zichtbaar wordt, dat speciaal na 1895 de fase van de ‘take-off’ is aangebroken (De Jonge blz. 272-273 en 344). In het geval van Haarlem is door Messing duidelijk gemaakt dat het economische leven in deze stad in de jaren 1850-1870 sterk ambachtelijk was en dat Haarlem ook decennia daarna nog geen typische fabrieksstad was.

Na de scheuring van 1830 vestigden zich enkele industriële grootbedrijven uit België in de Spaarnestad. Volgens Brugmans maakten de textielfabrieken van Wilson, Prévinaire en Poelman Fils & Fervaecke dat Haarlem al in de jaren dertig op weg was het Nederlands Manchester te worden en dat Haarlem reeds rond 1850 een echte fabrieksstad kon worden genoemd. Deze zienswijze wordt door Messing terecht van de hand gewezen. Noch op grond van het aantal PK, dat gering was - minder dan 200 in de jaren '50 - noch op grond van het aantal arbeiders werkzaam bij de

2. Ga. Ratelband, *Bijdrage tot een bibliografie van Haarlem 1876-1960* (Haarlem, 1968).

genoemde bedrijven in verhouding tot de totale beroepsbevolking, kan Haarlem anno 1850 of zelfs anno 1870 een

industriestad worden genoemd. Daarbij kwam dat deze grootbedrijven een economisch ongezonde basis hadden. In feite waren het niets anders dan geldverslindende pauperfabrieken, kunstmatig in stand gehouden door de subsidiepolitiek der Nederlandsche Handel-Maatschappij en de zware bescherming van de eigen katoentjes in Nederlands-Indië. Zij hebben niet bijgedragen tot verbetering van de economische structuur van Haarlem.

Aldus vormt Messing's onderzoeksresultaat in dezen een nuttige correctie op gedeelten van een gevestigd geschiedbeeld dat, naar het mij voorkomt, thans vatbaar is voor verdere herziening.

W.M. Zappey

J. Weisfelt, *De Deli Spoorweg Maatschappij als factor in de economische ontwikkeling van de Oostkust van Sumatra* (Rotterdam, 1972, 230 blz.).

Deze Rotterdamse dissertatie wil blijkens de titel meer geven dan enkel de geschiedenis van een spoorwegmaatschappij. Goed beschouwd is die verruiming onvermijdelijk geweest. Immers, de betekenis van de spoorwegen was in Nederlands-Indië een geheel andere dan in Nederland. Terwijl in ons land de spoorweg een versnelling bracht van het verkeer, dat tot dusver langs landwegen en vooral rivieren en kanalen geschiedde, beschikte men in Nederlands-Indië en speciaal ter Oostkust van Sumatra niet over kanalen en nauwelijks over bevaarbare rivieren; en wat de landwegen betreft, deze waren slechts voor het verkeer met ossekarren geschikt en bovendien in de regentijd onbruikbaar. Evenals in de Verenigde Staten bracht de spoorweg ter Oostkust derhalve nieuwe communicatie en niet verbetering van de reeds bestaande.

Het initiatief tot oprichting van de Deli Spoorweg Maatschappij (DSM) in 1883 is dan ook niet uitgegaan van kapitalisten, die winstmogelijkheden bespeurden, maar van de tabaksplanters in het sultanaat Deli, waar J. Nienhuys in 1863 de tabakscultuur had geïntroduceerd. Typerend in dit verband is, dat de eerste directeur van de DSM niemand minder is geweest dan de latere minister van Koloniën J.Th. Cremer, destijds administrateur van de Deli Maatschappij. Overigens dient te worden geconstateerd dat de spoorwegmaatschappij van de aanvang af winst heeft gemaakt en dividend is blijven uitkeren; het klinkt als een sprookje.

Niet winst maken, maar vervoersgelegenheid voor goederen en personen te bieden, is het doel van de DSM geweest. De geschiedenis van deze maatschappij loopt dus parallel met de ontwikkeling van Sumatra's Oostkust. Die ontwikkeling vóór 1883 wordt door dr Weisfelt op ietwat dilettantische wijze geschetst: hij geeft eensdeels te veel, anderdeels te weinig. Hij haalt de geschiedenis van Nederlands-Indië op tot het einde van de zestiende eeuw, zodat in het personenregister de naam van Koning Philips II voorkomt, wiens relatie tot de Delispoor niet aanstonds in het oog springt. Daartegenover is de geschiedenis van Sumatra's Oostkust wel heel summier uitgevallen; geen gebruik is gemaakt van Marsden's *History of Sumatra* (1783) of van Anderson's *Mission to the East Coast of Sumatra in 1823* (1826, herdrukt 1971).

De auteur heeft de geschiedenis van de DSM in drie perioden verdeeld. De eerste loopt van de oprichting in 1883 tot 1914. De tabak speelde in het bedrijf een minder

grote rol dan men zou verwachten. Wel werd nagenoeg de gehele tabaksoogst met de spoorweg vervoerd, maar het aandeel daarvan in het totale vervoer bleef betrekkelijk gering: in gewicht ongeveer 8%, in ontvangsten 14 à 15%. Hierbij dient in aanmerking te worden

genomen dat het vervoer van benodigheden voor de tabakscultuur (bouwmaterialen voor de schuren, droogstokken) ook belangrijk was. In 1914 telde de DSM 263 km aan spoorwegen, waaiervormig naar alle windstreken uitgaande van de hoofdplaats Medan, en bedienende de afdelingen Deli-Serdang en Langkat van het gewest Sumatra's Oostkust.

De tweede periode, 1915-1939, bracht grote veranderingen. Naast de tabak kwamen nieuwe cultures ter Oostkust op: rubber, vezel, thee en palmolie. De techniek van deze cultures was minder eenvoudig dan die van de tabak; daardoor was de behoefte aan technische importartikelen groter. Bovendien leverden de nieuwe ondernemingen (de theetuinen uitgezonderd) geen consumptiegoederen maar grondstoffen, zodat zij meer dan de tabak gevoelig waren voor de schommelingen in de wereldconjunctuur. Vandaar dat de recessie van 1895 en de crisis van 1907 ter Oostkust nauwelijks voelbaar waren, terwijl de crises van 1921 en 1929 het gewest diepgaand beïnvloedden. De DSM reageerde op de nieuwe situatie door een sterke uitbreiding van haar lijnen, en wel in de lengterichting van het gewest: de afdelingen Simeloengoen en Asahan verkregen een spoorwegverbinding met het bestaande net. Toen in 1937 het laatste traject was voltooid, beschikte de DSM over 553 km spoorbaan. Daarna hadden geen uitbreidingen meer plaats.

De derde periode deed haar intree. De wereldoorlog brak uit, gevolgd door de Japanse bezetting, de bedrijfshervatting na de oorlog en tenslotte de onderbeheerstelling door de Indonesische republiek in 1957. Daarmee was aan de bedrijfsuitoefening door de toen bijna vijfenzeventigjarige maatschappij een eind gekomen.

Anders dan de titel van de dissertatie zou doen verwachten geeft de auteur naast sociaaleconomische ook bedrijfs-economische geschiedenis. Kennelijk in verband met de functie, die hij na de wereldoorlog heeft bekleed bij de DSM, geeft hij uitvoerige inlichtingen over de concessie-voorwaarden, de statuten en de financiële aspecten van de onderneming. Wij hebben de indruk dat deze aspecten hem beter liggen dan de algemeen-historische en tekenen aan, dat hij noch de volkstellingen, noch de archivalia van het voormalige ministerie van Koloniën heeft geraadpleegd, en dat de lezer gaarne iets meer had vernomen over de gevoerde personeelspolitiek in verband o.a. met de beruchte poenale sanctie. Wel moet worden vermeld, dat het boek uitvoerige inlichtingen geeft over een niet onbelangrijk nevenbedrijf van de DSM: de telefoondienst, vanuit de door de maatschappij voor de eigen bedrijfsuitoefening langs de spoorbanen aangelegde telefoonlijnen uitgegroeid tot een groot bedrijf tendienste van het publiek, waardoor een belangrijk deel van het gewest werd verzorgd.

De aanleg van de Delispoor is in de ware zin een pionierswerk geweest. Ervaring daarvan had men in Deli niet. De eenvoudigste hulpmiddelen voor de spoorwegbouw, zoals bijvoorbeeld metselstenen, ontbraken. Indonesiërs als werkkrachten waren in het dunbevolkte gebied niet te krijgen, zodat daarvoor Chinezen moesten worden aangeworven. Hoe bodem en klimaat konden tegenwerken leert een eigenaardige ervaring die door de telefoondienst werd opgedaan: de witte mieren knaagden aan de mantels van de kabels, kropen door een laag ijzerwindsel, doorboorden daarna de loden mantels om dan het in het inwendige van de kabels aanwezige papier te consumeren. Maar alle moeilijkheden, welke ook, zijn uiteindelijk overwonnen. Aldus is een bedrijf tot ontwikkeling gekomen, dat voor land en volk van Sumatra's

Oostkust grote betekenis heeft gekregen en behouden. Wij mogen dr Weisfelt dankbaar zijn dat hij de geschiedenis van dat bedrijf op duidelijke en ook onderhoudende wijze heeft geboekstaafd. Nederland heeft ook in Deli ‘wat groots verricht’.

Is deze laatste vaststelling de uiting van nostalgisch optimisme van een oud-koloniaal? Neen, zij berust op een uitspraak van Indonesische zijde. Bij de overneming van het

bedrijf door de republiek Indonesië in december 1957 verklaarde de Indonesische militaire bevelhebber tot de terugtredende Nederlanders: ‘Als U allen Indonesië verlaat, vertrouw er dan op, dat U vele verdiensten via dit bedrijf aan het volk van Indonesië, in het bijzonder aan Noord-Sumatra, achterlaat’.

I.J. Brugmans

C. van den Berg, *H.B.J. van Rijn. Burgemeester van Venlo. Pionier der Milieuhygiëne* (Maaslandse Monografieën, XII; Assen: Van Gorcum, 1971, 172 blz., *f.* 29,50)

De schrijver van dit boek is op het terrein der volksgezondheid geen onbekende. Bovendien kan hij terugzien op een belangrijke carrière in de publieke dienst. Een enkele biografische mededeling over hem mag daarom aan de bespreking van zijn boek voorafgaan. C. van den Berg werd in 1892 in Rotterdam geboren. Na werkzaam geweest te zijn op de secretarieën der gemeente Venlo en Groningen werd hij adjunct-directeur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. In 1936 trad hij in dienst bij de rijksoverheid als Directeur-Generaal van het Departement van Volksgezondheid. Na de tweede wereldoorlog speelde hij - tot 1957 - een belangrijke rol in de Wereldgezondheidsorganisatie. Dat Van den Berg zich aangetrokken voelde door een figuur als de burgemeester-hygiënist Van Rijn uit Venlo is gezien tegen de achtergrond van zijn professionele werkzaamheden niet onbegrijpelijk.

‘Dit boek is geen biografie. Het wil alleen een beeld geven van de hygiënist Van Rijn, van zijn hygiënische denkbeelden, gezien in het licht van de wetenschap van zijn tijd’, aldus de beginregels van het boek en direct daarop volgend: ‘Al is dit boek dan geen biografie, een beknopte beschrijving van de levensloop van Van Rijn mag daarin niet ontbreken, in het bijzonder voor zover die verband houdt met zijn werk op het gebied van de volksgezondheid’.

Wie was deze burgemeester Van Rijn? In 1841 in 's-Gravenhage geboren, werd hij in Rotterdam tot apotheker opgeleid. In 1865 legde hij het apothekersexamen af en in hetzelfde jaar nam hij in Venlo één der bestaande apotheken over. Over het werk van Van Rijn als apotheker is niet veel bekend: ‘Aangenomen mag worden, dat hij zijn beroep op voortreffelijke wijze heeft vervuld’, aldus Van den Berg (blz. 5), maar waarom wij dit moeten aannemen wordt niet nader verklaard. De belangstelling van Van Rijn ging spoedig uit naar de toen nieuwe wetenschap der hygiëne. De schrijver noemt hiervoor een tweetal redenen. Van Rijn was tuberculose patient geweest en naar zijn mening genezen, omdat hij stipt de hygiënische leefregels had nageleefd, die zijn arts hem had voorgeschreven. En als tweede motief voor de bijzondere belangstelling van Van Rijn voor de milieu-hygiëne noemt de schrijver de zeer slechte hygiënische toestanden in Venlo in deze tijd. Van Rijn ging zich steeds meer verdiepen in de studie van hygiëne, in het bijzonder in de geschriften van de Duitse chemicus en medicus Max von Pettenkofer (1818-1901).

In 1884 werd in Venlo een gemeentelijke gezondheidscommissie in het leven geroepen. Van Rijn werd hiervan secretaris en het is aan zijn activiteiten te danken, dat deze commissie reeds spoedig een aantal belangrijke adviezen aan het

gemeentebestuur kon uitbrengen. In 1885 werd Van Rijn lid van de gemeenteraad en in 1899 wethouder. Zijn wethouderschap zou echter van korte duur zijn, want reeds het volgende jaar werd hij - mede door aanbeveling van het Tweede Kamerlid Nolens - tot burgemeester van Venlo

benoemd. Van Rijn is dan 59 jaar. Hij zou het burgemeestersambt tot 1921 bekleden. Op zijn tachtigste jaar nam hij zelf zijn ontslag.

Van den Berg behandelt in het eerste hoofdstuk het werk van Van Rijn als burgemeester, uitgezonderd echter zijn activiteiten op het terrein van de volksgezondheid. Zij komen later in een afzonderlijk hoofdstuk aan de orde. Deze opzet acht ik echter minder geslaagd. Trouwens ook de schrijver zelf heeft er moeite mede gehad. Hij schrijft in het Voorwoord: 'Meer hoofdbrekens heeft mij de afbakening van de hoofdstukken I en IV gekost', en even verder: 'Daar de burgemeesterlijke loopbaan en de Venlose politiek overigens in hoofdstuk I hun plaats moesten vinden, was het niet altijd eenvoudig om uit te maken wat in het ene of in het andere hoofdstuk moest worden opgenomen'. Door deze gescheiden behandeling is de compositie van het boek wel erg verbrokkeld en krijgt de lezer een minder juist inzicht in de persoon en het werk van Van Rijn in het algemeen.

Het werk van Van Rijn op het terrein van de volksgezondheid wordt in het vierde hoofdstuk van het boek aan de orde gesteld. In het tweede deel worden namelijk de hygiënische denkbeelden en de ontwikkeling van de wetenschap der hygiëne besproken. De schrijver gaat hier uitvoerig in op de gedachten van Pettenkofer, die als eerste de nadruk heeft gelegd op de invloeden van buiten het lichaam op onze gezondheid (lucht, water, bodem, voeding, woning, kleding etc.). In een tweetal geschriften heeft Van Rijn zijn gedachten hierover geformuleerd. Hij doet zich hierin kennen als een goede leerling van Pettenkofer, zonder zelf nieuwe ideeën aan de bestaande theorieën toe te voegen. In hoofdstuk drie bespreekt Van den Berg uitvoerig een verhandeling, die Van Rijn heeft geschreven naar aanleiding van een prijsvraag, in 1886 uitgeschreven door het Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en waarvan het onderwerp luidde: 'Een geneeskundige plaatsbeschrijving van een stad in Nederland met tenminste 10.000 inwoners'. Van Rijn zond in november 1888 zijn antwoord in en hij ontving ervoor een loffelijk getuigschrift. Hoofdstuk drie geeft een samenvatting van deze studie. Het komt mij voor, dat het geschrift - dat de basis vormt van het werk van Van Rijn als burgemeester-hygiënist - beter verwerkt had kunnen worden in dat gedeelte van het boek, waar het bestuurlijke optreden van Van Rijn aan de orde komt. In hoofdstuk vier geeft de schrijver een heldere en systematische beschrijving van de vele maatregelen, die tijdens het burgemeesterschap van Van Rijn in Venlo zijn genomen: op het terrein van de riolering, drinkwatervoorziening, volkshuisvesting, toezicht op levensmiddelen, schoolhygiëne, bad- en zweminrichtingen, stadsreiniging etc. Venlo was in sommige gevallen de eerste gemeente in den lande, waar bepaalde regelen tot stand kwamen (bouwverordening op grond van de Woningwet 1901, onteigening in het belang van de volkshuisvesting, regeling bouw- en woningtoezicht). Met grote belangstelling heb ik van deze beschrijving kennis genomen en dit deel van het boek verdient alle lof. In het laatste hoofdstuk geeft de schrijver een eindoordeel over 'De magistraat Van Rijn', Hoewel zeker niet blind voor de fouten van de burgemeester, noemt hij hem toch 'een groot bestuurder'. Ik vraag mij af of deze conclusie wel juist is. In het eerste hoofdstuk van het boek zijn de activiteiten van Van Rijn als burgemeester besproken, zonder nader in te gaan op zijn hygiënische arbeid. De schrijver verdeelt hier de loopbaan van Van Rijn in vier perioden:

a 1900-1906. Hier worden wij geconfronteerd met een zeer slechte verhouding tussen Van Rijn en de gemeenteraad van Venlo. De burgemeester maakte zelf

de notulen van de gemeenteraad, maar de wijze waarop dit gebeurde gaf aanleiding tot heftige kritiek. Door zijn autoritair optreden ontstonden er botsingen en de sfeer in de raadsvergaderingen was zeer onaangenaam (blz. 31-34).

b 1906-1912. In deze periode speelde de annexatie van Blerick een grote rol. Van Rijn

kreeg niet alleen veel kritiek uit Blerick (dat is bij grenswijzigingen heel normaal), maar vooral ook uit de eigen gemeenteraad! Slechts de helft van de raad was voorstander van de annexatie, die door Van Rijn vurig werd verdedigd. In de 'dubbele raad' was nog maar één lid dat met het voorstel instemde.

c 1912-1918. Van Rijn wordt in 1912 voor de tweede keer herbenoemd. Hij is dan 71 jaar. Van den Berg schrijft hierover: 'Meer en meer bleek, dat bij hem zich het verschijnsel voordeed, dat men zo vaak bij bejaarden kan constateren, nl. dat zij, hoewel hun intellectuele kwaliteiten overigens onverminderd zijn, aan juistheid van oordeel, aan objectiviteit en zelfkritiek hebben ingeboet' (blz. 37). De schrijver geeft dan diverse voorbeelden van ontactisch optreden en ernstige bestuursfouten, die in deze periode door Van Rijn zijn gemaakt.

d 1918-1921. Na de wereldoorlog begint Van Rijn nog aan een vierde ambtsperiode. Hij is dan 77 jaar. De verhouding met de gemeenteraad, die door de invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging een geheel andere samenstelling had gekregen, was wederom bijzonder slecht. 'Raadsbesluiten werden vaak niet uitgevoerd', zo lezen wij in de beschrijving van deze periode (blz. 43). Ook met de wethouders ontstonden ernstige meningsverschillen en liet de samenwerking te wensen over.

Bij een beoordeling over de prestaties van Van Rijn is het billijk, aldus de schrijver in zijn laatste hoofdstuk, dat wij hierbij: 'de laatste jaren van zijn burgemeesterschap moeten uitschakelen' (blz. 150). Afgezien van het feit of het mogelijk is een verantwoord eindoordeel over iemands prestaties in de publieke dienst te geven indien hierbij slechts de helft van de ambtsperiode in ogenschouw wordt genomen - Van den Berg betreurt het ook zelf, dat Van Rijn zich voor een derde ambtstermijn liet benoemen en vindt deze periode derhalve ook weinig succesvol - lijkt het mij, dat op grond van hetgeen wij in dit boek over Van Rijn te weten komen, hij toch moeilijk als 'een groot bestuurder' gekwalificeerd kan worden. De schrijver maakt onderscheid tussen 'bestuurskwaliteiten' en 'menselijke kwaliteiten' die men in zijn oordeelvorming moet betrekken. Maar burgemeester Van Rijn kan nòg zo dynamisch zijn geweest, nòg zo slagvaardig en doortastend (dat hij deze eigenschappen bezat toont Van den Berg duidelijk aan), hij miste het vermogen om 'leiding te geven' (ook Van den Berg onderschrijft dit) en het ontbrak hem ten ene male aan de voor een gemeentebestuurder onmisbare tact om met mensen om te gaan. Dat Van Rijn door zijn werkkracht en zijn snel tempo van werken voor Venlo van betekenis is geweest, in het bijzonder voor de milieu-hygiëne: ik zal dit niet ontkennen. Het boek van Van den Berg, dat ik ondanks de minder geslaagde compositie met belangstelling heb gelezen, toont dit duidelijk aan.

G.W.B. Borrie

Kroniek

Algemeen

Het *Jaarboek Oud Utrecht* (1971) 7-12 opent met een bijdrage van F.W.N. Hugenholtz, 'Bij het afscheid van Dr. F. Ketner als docent aan de universiteit', die op diens betekenis als historicus wijst. Zijn vele publicaties, hierin niet eens allemaal besproken, laten immers zien dat Ketner meer is dan docent hulpwetenschappen en uitgever van oorkondenboeken, maar dat hij zich als historicus met verschillende onderwerpen en periodes heeft beziggehouden en er op zijn bescheiden manier vaak belangrijk werk heeft verricht. Jammer is het dat deze sympathieke schets door het grootste aantal correctiefouten van het hele Jaarboek ontsierd wordt.

L.V.T.

Van 11 tot en met 23 september 1972 verbleven negen jonge historici, verbonden aan verschillende Nederlandse universiteiten en instellingen voor wetenschappelijk onderzoek, te Rome. Doel van hun verblijf in de Italiaanse hoofdstad was, hen te laten deelnemen aan de door het Nederlands Historisch Instituut te Rome van 11 tot en met 16 september 1972 georganiseerde studie-dagen voor Nederlandse historici, en aan het 'Rom-Seminar' van de historische afdeling van de universiteit van Wenen in het Oostenrijkse Cultuurinstituut, de week daarna.

Het karakter van de studie-dagen was sterk verkennend. Achtereenvolgens gaf de secretaris van het Nederlands Historisch Instituut, P.J. van Kessel, een overzicht van de geschiedenis en werkzaamheden van het instituut; verzorgde een aantal inleidingen over kwesties in de geschiedschrijving van Italië; schetste problemen in de historiografie van Rome en de pausen; en gaf aandacht aan de Nederlands-Italiaanse betrekkingen en hun belang voor de geschiedenis.

Het 'Rom-Seminar' stond onder leiding van prof. H. Lutz - auteur van het bij ons helaas weinig bekende standaardwerk over de pauselijke politiek in de nadagen van Karel V, *Christianitas afflicta. Europa*, *das Reich und die päpstliche Politik im Niedergang der Hegemonie Kaiser Karls V. (1552-1556)* (Göttingen, 1964), - en had tot onderwerp 'Rom in der Neuzeit - politische, kirchliche und kulturelle Aspekte'. In een tiental voordrachten trachtten evenzoveel referenten de verschillende facetten van dit rijke thema recht te doen. De waarde van dit 'Assistenten-Seminar' lag voor de deelnemers vooral in het ontmoetingskarakter van de bijeenkomsten. Voor het eerst in hun loopbaan kregen jonge historici uit verschillende landen de kans om met elkaar in discussie te treden. De conclusie dat dit experiment herhaald diende te worden, was dan ook unaniem. Zou het niet een goede gedachte zijn, deze bijeenkomsten te institutionaliseren en van tijd tot tijd een aantal jonge Nederlandse historici aldus de gelegenheid te geven kennis te maken met collega-promovendi uit het buitenland?

F.P.

Iets uitvoeriger willen we stilstaan bij de extra-aflevering van het *Nederlands Archievenblad*, LXXVI (1972). Deze bevat namelijk een letterlijke weergave van al wat gezegd is op het 'Symposion over de archieven en het wetenschappelijk onderzoek', gehouden op 2 en 3 november 1972 in het Hotel des Indes te 's-Gravenhage. Dit onderwerp was mijns inziens gekozen wegens een bij veel archivarissen levend gevoel van onbehagen omdat primo het hun zelf aan voldoende tijd ontbreekt om de eigen archieven voor wetenschappelijke publicaties te benutten en omdat secundo de geleerde, met name de universitaire wereld onvoldoende begrip toont voor de mogelijkheden die de archieven bieden voor onderzoek. Pièces de résistance van het symposion waren twee lezingen, resp. van C. Dekker, 'De archivaris en de historische wetenschap' en van I. Schöffer, 'Archieven en het universitair onderwijs'. Tussendoor berichtte prof. Slicher van Bath over 'Planning van het historisch onderzoek en de archieven' en spraken drie vakgeleerden - een kunsthistoricus Th.H. Lunsingh Scheurleer, een economisch historicus J.A. de Jonge en een architect Th. Haakma Wagenaar - over hun ervaringen met archieven bij hun eigen onderzoek. Dekker hield een briljant betoog - een kwalificatie van de algemeen rijksarchivaris Ribberink - waarin hij enerzijds de archivarissen zelf à faire nam - als men wilde was er ondanks alles tijd te vinden voor wetenschappelijk onderzoek, had hij zelf als archivaris niet zijn dikke boek over Zuid-Beveland geschreven - maar waarin hij ook het onbegrip van de universiteiten hekelde. Interessant was zijn suggestie om zo nodig af te stappen van de gestandaardiseerde regesten volgens de voorschriften van de beroemde 'Handleiding' en in plaats daarvan notities te geven over wat een onderzoeker ongeveer in een bepaald charter of register kan vinden. Het lijkt me het overwegen waard. Goede regesten maken is namelijk tijdrovend werk, maar ik ben toch benieuwd wat we daarvoor in de plaats zullen krijgen. Schöffer moest zich tegen heel wat aanvallen verdedigen, maar deed dat met verve, wees er op dat hij dezelfde klachten als de archivarissen uitten over gebrek aan tijd dagelijks binnen de universiteit hoorde. Na alle lezingen werd levendig gediscussiëerd, maar de sluizen van verontwaardiging en welsprekendheid werden wel heel wijd opengezet bij de forumdiscussie aan het slot. Veel zaken kwamen daarbij aan de orde. Ook de *BMGN* kreeg daarbij een verwijt te horen, namelijk dat de aankondigingen van archiefinventarissen in de Kroniek 'wartaal' bevatten. In plaats daarvan wilde men dat werd aangegeven voor welk onderzoek ieder aangekondigd archief nuttige gegevens bevatte. Hier overschatten de sprekers toch de beschikbare plaatsruimte in de Kroniek zelf alsook de kennis van de kronikeurs. Wil men precies aangeven wat men met een bepaald archief kan doen, dan moet men daarvoor toch wel twee of drie bladzijden beschikbaar hebben - en die zijn er niet - en tevens moet men zelf met de stukken uit dit archief gewerkt hebben. Zo iemand is niet degene die in enkele woorden de titel van de inventaris mag noemen, met een paar verklarende zinnen over de inleiding en de werkwijze, maar zo iemand is wel degene die de inventaris zelf gemaakt heeft. Als een archivaris die een inventaris publiceert, behalve de inleiding volgens de richtlijnen van de Handleiding van S. Muller Fzn. c.s., ook enkele bladzijden zou kunnen schrijven over de mogelijkheden om kennis te puren uit de geïnventariseerde stukken, zouden we al een stuk verder zijn. En deze bladzijden moeten niet in een of ander tijdschrift gepubliceerd worden, maar als een onderdeel van de inventaris zelf. De serieuze onderzoeker kan immers alleen uit de titel van de inventaris wel afleiden of deze de moeite van het opvragen waard is.

H.P.H.J.

Het *Verslag 1971 van de Archiefraad* ('s-Gravenhage, 1972) bevat de tekst van een aantal in dit jaar uitgebrachte adviezen. Bovendien ook de tekst van het ministeriële antwoord op het beroemde advies nr. 15 *De Rijksarchiefdienst - problemen, oplossingen en prioriteiten* (zie *BMGN*, LXXXVI, 1971, 239). De toemalige minister Klompé bleek grotendeels met de daarin ontvouwde gedachten te kunnen meegaan.
H.P.H.J.

Van de hand van zes auteurs is de inventaris van de archieven van 73 gemeenten uit de gerechtelijke arrondissementen Bergen en Charleroi die aan het Rijksarchief te Bergen werden overgemaakt: *Archives communales*, *Inventaires*, II (Archives générales du Royaume, Brussel, 1972). In vele gevallen gaat het zowel om oud als om hedendaags archief. Omvang en betekenis zijn, naar gelang van de gemeente, erg verschillend.
M.D.V.

Het archief van de beroemde Henegouwse abdij van Cambron in het Rijksarchief te Bergen ging bij een bombardement in 1940 haast volledig verloren. Daarom zijn de ‘Archivalia camberonensia in het aartsbisschoppelijk archief te Mechelen’ dubbel kostbaar. In *Citeaux. Commentarii cistercienses*, XXIII (1972) 324-350 hebben C. van de Wiel en I. en H. Desmedt deze documenten kenbaar gemaakt. Alle archivalische brokstukken en geïsoleerde documenten in diverse depots bewaard worden gesignaleerd en vooral wordt de inventaris geboden van de 1293 originale charters, 77 cartularia en registers, de figuratieve kaarten en andere stukken, die op het bisdomarchief moeten zijn aangeland na de afschaffing van de abdij in de Franse tijd.
R.V.U.

Bij de oprichting van het rijksarchief te Doornik werden de gemeentearchieven van het arrondissement daar samengebracht. Van de gemeenten Ville-Pommeroeul, Ellignies-Sainte-Anne, Pecq en Lessines bestonden reeds inventarissen. Van achttien andere uit het arrondissement verschenen ze onlangs in één band: *Archives de l'état à Tournai: Archives communales. Inventaires*, I (Brussel: Alg. Rijksarchief, 1972, offset, 175 blz.). Over het algemeen betreft het weinig omvangrijke verzamelingen die in hoofdzaak documenten uit de negentiende eeuw bevatten. Een speciale vermelding verdienen de reeks armenrekeningen (1485-1802) van Orcq en de belastingscohieren van Vauls-lez-Tournai (1604-1796); te Vezon zijn beide soorten rekeningen zelfs sinds 1675 bewaard.
R.V.U.

Zoals verschillende andere depots begon ook het Rijksarchief te Ronse met de publicatie van *Inventarissen van archieven van kerkfabrieken*, I (Brussel: Alg. Rijksarchief, 1971, iii + 360 blz., offset), die onder leiding van G. Gadeyne door verschillende medewerkers werden verzorgd. De bescheiden zijn voor een deel van betekenis voor de religieuze, voor een ander voor de sociaal-economische geschiedenis: stichting en werking van broederschappen, fundaties van kerkdiensten, overdracht van eigendommen, rekeningen van de kerk en van de armenzorg, processtukken. Zelden gaan zij terug tot vóór het midden van de zestiende, en zij

worden eerst talrijk vanaf de zeventiende eeuw. Wat de processtukken betreft had men gewenst dat alle medewerkers, hoe beknopt dan ook, de inhoud van het geschil hadden meegedeeld.

J.A.V.H.

De *Inventaire des archives de Sélys Longchamps*, door Maurice Yans (Brussel: Alg. Rijksarchief, 1971, 353 blz.), beschrijft een uitgebreid fonds, wezenlijk beperkt tot de papieren van een geslacht, dat vanaf de zeventiende eeuw evenals de aanverwante families van de inkomsten van zijn grondbezit leeft. De meeste bescheiden betreffen dus het verwerven van eigendommen, de heffing van cijnzen en renten en dergelijke. Een paar nummers laten echter eigen beheer van landerijen en gegevens over oogsten vermoeden. De stamvader Michiel Ziellis, in 1567 spijkerhandelaar te Maastricht, was reeds twaalf jaar later burger van Luik, waar zijn nageslacht tot in de twintigste eeuw gevestigd bleef. Een paar aanverwante families, de Liverlo's en de Gompart's, waren in begin zeventiende eeuw nog werkzaam in de textiel, en lieten enige bedrijfsarchieven na (blz. 27).

J.A.V.H.

De *Inventaris van de familiearchieven de Crane d'Huysselaer*, bewaard in het Rijksarchief te Antwerpen, door Alfons Bousse (Brussel: Alg. Rijksarchief, 1972, xi + 60 blz., gestencild) heeft betrekking op een geslacht dat in de zeventiende en achttiende eeuw advocaten en magistraten aan de Grote Raad van Mechelen en schepenen aan die stad leverde, maar is van zuiver patrimoniaal belang.

J.A.V.H.

De *Inventaire des archives de la famille de Locquenghien* door Mej. Ernestine Lejour (Brussel: Alg. Rijksarchief, 1972, 65 blz., gestencild) heeft over het merendeel hetzelfde karakter, maar situeert zich in kringen die een rol speelden op een hoger historisch plan: Pieter van Locquenghien was hofmeester van Filips de Schone en van Karel V. Zijn dochter huwde de bekende Philibert de Bruxelles en zijn zoon bouwde de vaart van Brussel naar de Rupel en oefende, evenals zijn nakomelingen tot 1659 een commando uit over de Brusselse burgerwacht, en hield toezicht over de stadsversterkingen. Enige documenten hebben betrekking op die ambten. Het fonds berust op het Algemeen Rijksarchief te Brussel.

J.A.V.H.

In 1964 verscheen, van de hand van H. Watelet, een inventaris van het archief van de kolenmijnen van Mariemont-Bascoup, die vijf jaar tevoren in vereffening waren getreden en een deel van hun bescheiden op het Rijksarchief te Mons hadden gedeponeerd. Nog hetzelfde jaar droeg de vennootschap een tweede, en in 1971 een derde deel van haar documentatie in bewaring over. Vandaar de gefragmenteerde inventarisatie van dit fonds, waar Jean-Pierre Hendrickx een vervolg op heeft geleverd: *Inventaire des archives des charbonnages de Mariemont-Bascoup: Fonds II et Supplément* (Brussel: Alg. Rijksarchief, 1971, vi + 73 blz.). Bedoeld supplement slaat op het deposito van 1971. De documenten dateren, op enige uitzonderingen na uit de negentiende, in overgrote meerderheid uit de twintigste eeuw.

J.A.V.H.

In *Scientiarum historia*, XIII (1971) 43-63, zet P. Bockstaele de lopende ‘Bibliografie van de geschiedenis der wetenschappen in Benelux’ voort.

M.D.V.

Bibliografie Nederlandse rechtsgeschiedenis, III, *De nummers 1070-2100. Keuze uit het kaartsysteem van het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie*; IV

Cumulatief register op de delen I en III (Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie, Amsterdam, 1973).

Evenals bij deel I het geval was, gaat het in deze bibliografie in feite meer om een willekeurige greep uit het materiaal dan om een systematische keuze. Zo'n lijst van naar auteurs gerangschikte titels heeft zeker enig nut: ieder komt er al bladerend wel iets van zijn gading in tegen. Men kan er echter beslist niet op steunen. De keuze is te grillig en de samenstellers doen geen poging om de gebruiker de stand van een onderzoek of discussie te leren kennen - of het nu over Althusius gaat of over het Brabantse vestgeld. Dat de uitgevers de gebruikers dwingen om bij elk deeltje een registerdeeltje te kopen dat na verschijnen van het volgende deeltje (+ registerdeel) waardeloos is geworden, is weinig elegant.

J.K.

W. Blockmans, 'Travaux relatifs à l'histoire urbaine en Belgique (1967-1970)', *Cahiers Bruxellois*, XV-XVI (1970-1971) 251-277 bestrijkt met zijn 425 titels alle perioden en alle aspecten van de Belgische stedelijke geschiedenis. Van de nederlandstalige titels wordt ook de Franse vertaling gegeven. Op te merken valt dat de lijst reeds enkele publicaties uit 1971 insluit.

R.V.U.

Sinds zij in 1967 hun 'Kroniek der handschriftenkunde in de Nederlanden', in *Archiefen Bibliotheekwezen in België* aanvatten, hebben J. Deschamps, G. Dogaer, R. Mack en E. Persoons reeds 473 publicaties voorgesteld. In aflevering XLIII (1972) 797-870 komen daar de nummers 474 tot 616 bij. Uitzonderlijk konden de Franstalige handschriften niet opgenomen worden; zij zullen later afzonderlijk behandeld worden. Signaleren wij speciaal de lijst van alle fac-simile-uitgaven van handschriften (Latijnse, Nederlandse en Franse) uit onze gewesten.

R.V.U.

J. Machiels levert een zeer uitvoerige 'Kroniek der drukkunst in de Nederlanden tot 1600', *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 770-796. Hij overschouwt binnenen buitenlandse publicaties voor de jaren 1970-1972.

R.V.U.

G. Provoost en W. Van den Steene, *Vijfentwintig jaar Vlaamse beweging. Bibliografie 1945-1970* (Dosfeldocumenten, 10-11; Brussel, 1972, 185 blz.), is een werkinstrument dat veel dienst kan bewijzen. De samenstellers hadden hun opzet echter wat beter mogen toelichten. Hier zij dan ook aangestipt dat het gaat om een bibliografie van publicaties, verschenen na het eind van de Tweede Wereldoorlog én inhoudelijk lopend over de jaren 1945-1970, met andere woorden hoofdzakelijk om bronnen en in elk geval niet om werken over de ontwikkeling van de Vlaamse Beweging vóór 1945. Weliswaar treft men er zo enkele aan, bijvoorbeeld de nrs. 10, 57, 62 en 69, maar dat moet dan veeleer als een inconsequentie worden beschouwd. De samenstellers wijzen er anderdeels op, dat algemene werken, monografieën en brochures werden opgenomen, maar dat ze de dagen weekbladpers buiten beschouwing hebben gelaten. Zij hebben nochtans meer dan zeventig tijdschriften onderzocht en de belangrijkste daarvan volledig geëxcerpeerd. Bovendien krijgt men

(nrs. 183-319) een lijst van ‘De flamingantische periodieke pers’, die dus bladen bevat waarvan de periodiciteit kleiner is dan wekelijks; er komen niettemin

enkele weekbladen in voor. Wie de lijst overloopt, zal het niet gemakkelijk hebben de term ‘flamingantisch’ ongenuanceerd te hanteren.

De titelopgaven werden verdeeld over zes hoofdstukken, gewijd aan de Vlaamse Beweging: 1° in het algemeen; 2° in het Belgische staatsbestel; 3° als taalstrijd; 4° als culturele ontvoogdingsstrijd; 5° als sociaal-economische ontvoogdingsstrijd; 6° in de wereld. In totaal telt men 2761 nummers. Uiteraard werd volledigheid niet bereikt, maar het geheel is toch erg rijk.

Naar verluidt werd de bibliografische beschrijving van de titels beperkt tot ‘de gegevens die voor identificatie en opsporing ervan in een bibliotheek strikt noodzakelijk zijn’. Ten minste wat de tijdschriften betreft, valt zulks te betreuren: van elk blad wordt slechts één jaargang vermeld, meestal de eerste.

De samenstellers stippen in de inleiding aan dat zij zich op quasi onontgonnen terrein bevinden en zij citeren dan de bibliografieën over ‘de Vlaamse beweging in haar geheel of van bepaalde aspecten en voor de na-oorlog’. Wat de vooroorlogse tijd betreft is het terrein toch wel meer ontgonnen dan de samenstellers lijken te denken! Het zij me toegestaan te signaleren dat mijn *Bibliografische inleiding tot de studie van de Vlaamse Beweging 1830-1860* uit 1959 dateert. A.W. Willemsen, ‘De geschiedenis van de Vlaamse Beweging tot 1914. Een overzicht van recente literatuur’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXI (1968) 306-333, wordt evenmin vernoemd.

M.D.V.

Het jaarlijkse ‘Bulletin d'histoire de Belgique 1970-1971’ van J. Bartier en zijn medewerkers bespreekt ditmaal 237 titels, *Revue du Nord*, LIV (1972) 215-245 en 329-348.

J.A.V.H.

Het driemaandelijks tijdschrift van het *Gemeentekrediet van België* bezorgde als bijlage bij zijn nummer CIII (januari 1973) een *Repertorium der gewestelijke en plaatselijke maatschappijen en tijdschriften voor geschiedenis en oudheidkunde* in het land, verzorgd door Mej. Marinette Bruwier. Voor elk historisch of archeologisch genootschap wordt het adres van een of meer bestuursleden en de begin- en c.q. einddata van de publicaties evenals het aantal verschenen delen of nummers daarvan meegedeeld.

J.A.V.H.

De kroniek ‘Panorama van Friesland in 1971’, *De Vrije Fries*, LII (1972) 89-100 biedt onder meer een overzicht van de in 1971 verschenen publicaties op het gebied der Friese geschiedenis.

O.V.

De reeks Belgische persrepertoria is andermaal aangegroeid, met P. Gérin en M.L. Warnotte, *La presse liégeoise de 1850 à 1914. Répertoire général* (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine, Cahiers, LXV; Leuven-Parijs: Nauwelaerts, 1971. 587 blz., 1170 BF). De jaren vóór 1850 werden niet in aanmerking genomen, gelet op het oude werk van U. Capitaine en op een aangekondigde nieuwe

studie. Het repertorium omvat alle periodieken die te Luik werden uitgegeven of gedrukt, welk terrein ze ook bestreken, mits hun periodiciteit niet nog kleiner was dan halfjaarlijks. Vooraf wordt de ontwikkeling van de Luikse pers gedurende de jaren 1850-1914 geschetst. Daarop volgt een chronologische lijst van alle periodieken. Het repertorium zelf herneemt die alfabetisch. Het bij de beschrijving van elk blad gevolgde schema wijkt af van wat in analoge publicaties van

het Interuniversitair Centrum gebruikelijk is geworden, maar het gaat evenzeer om een identiteitskaart, met analoge gegevens. Onder het hoofd 'Matières traitées' wordt een poging gedaan om de inhoud te karakteriseren, ofwel de tendens, of zelfs beide. Daartoe wordt wel eens een citaat gegeven, maar over het algemeen blijft die karakterisering summier. De bewaarde collecties of nummers staan vermeld. De samenstellers geven echter niet de exhaustieve lijst van de depots die ze hebben onderzocht, zodat men zich kan afvragen of van de opgenomen periodieken niet meer bewaard is dan zij aangeven. Wat bijvoorbeeld *La Famille* betreft (279) is dat zeker wel het geval. Van *L'Interprète des sourds-muets* (328), als niet-teruggevonden vermeld, is alvast één aflevering te Luik zelf aanwezig.

M.D.V.

De Katholieke Universiteit te Leuven placht in de loop van haar bestaan de *Bibliographia Academica* van haar professoren uit te geven. Met een twaalfde deel daarvan wordt de onderneming, naar aanleiding van de splitsing van de unitaire universiteit in een Nederlands- en een Franstalige, afgesloten (Leuven: Universiteitsbibliotheek, s.a., 1046 blz.). Door J. Coppens werd de bibliografie verzameld over de jaren 1963-1968, maar sommige professoren hebben de hunne uit vroegere jaren, of tot een verdere datum, uiterlijk tot 1971, opgegeven, zodat de in de titel opgenomen termijn niet meer dan een principiële betekenis heeft.

J.A.V.H.

Het *Overzicht van provinciale*, *regionale en lokale historische verenigingen in Nederland*, uitgave van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Sociaal-Wetenschappelijk Informatie en Documentatiecentrum (Amsterdam-Londen: BV Noord-Hollandse Uitgeversmaatschappij, 1972, 51 blz.) geeft wel precies wat de titel belooft. Van iedere vereniging wordt het adres van het secretariaat, het werkterrein, eventuele publicaties e.d. opgegeven. Merkwaardig dat het aantal verenigingen per provincie zo uiteen loopt; in Groningen zijn er 3, in Noord-Brabant liefst 32.

H.P.H.J.

Mozes Heiman Gans, *Memorboek. Platenatlas van het leven der joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940* (Baarn: Bosch & Keuning, tweede druk, 1971, 848 blz., *f*. 79,50). Dit is een schitterend boek dat door de auteur is samengesteld met een zorg en een speurzin die tot de grootste bewondering en dankbaarheid verplichten. De vele honderden illustraties die Gans uit de meest gevarieerde bronnen over de meest gevarieerde onderwerpen verzameld heeft, becommentarieert hij in een verhaal dat weliswaar geen geschiedenis van de joden in Nederland is maar voldoende structuur heeft om inzicht te geven in de veranderingen die het leven van deze mensen in de loop van de eeuwen onderging. Bovendien maken de ontelbare, zeer exacte en misschien soms moeilijk elders te vinden gegevens die hier vermeld staan - over toestanden, gebruiken en vooral ook over personen - het boek soms bruikbaar als een encyclopedie. Gans schrijft helder en zakelijk vanuit het standpunt dat het jood-zijn gekenmerkt wordt door een Joods nationaal gevoel en dat het verlies daarvan te betreuren valt. Hij geeft bovendien meer informatie over de elite van de Joodse gemeenschap dan over het Joodse proletariaat, waarover natuurlijk ook veel minder

bekend is. Terecht is in de pers op deze aspecten van het boek al gewezen (cf. bijv. *Handelsblad-NRC*, 21, iv, 72). Aan de waarde van het werk bedoelen zulke constateringen echter nauwelijks iets af te doen. Dit boek is niet als een historische

analyse opgezet en het zou verkeerd zijn het als zodanig te beoordelen. Wat het wil zijn, is het op een prachtige manier. Het heeft blijvende betekenis als een met onvolprezen liefde en kennis bijeengebrachte en becommentarieerde beelddocumentatie over het leven van een groep waaraan Nederland onschatbaar veel te danken heeft.

E.H.K.

Muntnamen in het verleden zijn een notoire bron van verwarring voor economischhistorici. In een kort artikel in het *Jaarboek voor munt- en penningkunde*, LVI-LVII (1969-1970) 117-122 schept H. Enno van Gelder orde wat betreft de namen botdrager (waarvan afgeleid butken en botje) en plak, ontstaan in de tweede helft van de veertiende eeuw in Vlaanderen en speciaal in noordoostelijk Nederland in gebruik tot het eind van de zestiende eeuw. De namen gaan van reële zilverstukken over op rekenmunten. Deze ontwikkeling wordt aan de hand van emissies en rekeningen per gewest gevolgd en enige oude misverstanden worden gecorrigeerd.

H.H.Z.

Als eerste Rijksarchief in een provincie heeft dat van Namen een vaste tentoonstelling van bescheiden over de regionale geschiedenis ingericht, die door een keuze van ruim 250 documenten wordt toegelicht. Jean Bovesse en Mej. Françoise Ladrier stellen deze voor: *A travers l'histoire du Namurois. Catalogue analytique et explicatif de documents*, *VIIIe-XXe siècle* (Brussel: Alg. Rijksarchief, xxii + 469 blz., platen in offset). Zij zijn van een min of meer uitvoerig diplomatiek en zakelijk commentaar voorzien, met opgave van verdere literatuur, en hebben betrekking op de meest verschillende aspecten van het verleden van de provincie. Een korte inleiding over haar algemene geschiedenis gaat vooraf, en een register van namen en zaken besluit het boek.

J.A.V.H.

Ter gelegenheid van het 'XIe Congrès international des sciences généalogique et héraldique' (Luik, 28 mei-2 juni 1972) organiseerden het Algemeen Rijksarchief en de Rijksarchieven in de provincies een tentoonstelling van desbetreffende documenten. R. Laurent bezorgde de catalogus van de *Exposition de documents* (Ministère de l'Education nationale et de la Culture française et Ministère de l'Education nationale et de la Culture néerlandaise; Brussel, 1972, vi + 29 blz. + 15 illustr., offset). De 109 voor de gelegenheid summier beschreven nummers betreffen documenten uit de twaalfde tot twintigste eeuw: zegels, adelspatenten, heraldieke ordonnanties, armorialen, genealogieën, grafschriften, kwartierstaten en gearmorieerde documenten. Het gaat hier om een zowel door esthetische als door thematische motieven bepaalde keuze; het element heraldiek weegt wel erg door. Men kan zich moeilijk van de indruk ontdoen dat bepaalde milieus uit de 'genealogische wereld' nog steeds meer belangstelling hebben voor het zoeken naar adellijke afstammingen dan voor het beoefenen van de familiekunde als een onderdeel van de sociale geschiedenis.

L.V.B.

Naar aanleiding van zijn vijftigjarig bestaan verzocht de Vlaamse Toeristenbond J. van Brabant over *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, *grootste gotische*

kerk der Nederlanden. Een keur van prenten en foto's met inleiding en aantekeningen samen te stellen (Antwerpen: Vlaamse Toeristenbond, 1972, 369 blz., 198 ill. b.t.). De inhoud is wezenlijk kunsthistorisch, met een schat van uitstekend verzorgde platen, gedeeltelijk

in kleuren, maar de tekst brengt uiteraard ook heel wat historische gegevens over de kerk en andere instellingen die erbij hoorden. Een uitgebreide literatuurlijst is eraan toegevoegd.

J.A.V.H.

Van 11 september tot 28 november 1971 herbergde het stedelijk museum Van der Kelen-Mertens te Leuven de merkwaardige tentoonstelling *Aspecten van de laatgotiek in Brabant*. Beoogd werd o.a. het belichten van de economische facetten van de kunstproduktie der Brabantse centra van ca. 1450 tot ca. 1530: de organisatie, de typische kenmerken en de identificatiemogelijkheden van de artistieke produktie. De lijvige en rijk geïllustreerde catalogus (Leuven, 1971, 656 blzn. en 64 blzn. buiten-tekst illustraties) biedt een aantal bijdragen waarin economisch-historici ook wel hun gading kunnen vinden. De schilderkunst wordt besproken door L. Wuyts, H. Pauwels, J.K. Steppe, M. Smeyers, G. Delmarcel en J.L. Delattre. Over de beeldhouwkunst handelen H.J. de Smedt, mevrouw Gh. Derveaux-van Ussel, J. Crab, R. de Roo, G. Schummer en R. Didier. Mejuffrouw H.M. Madou bespreekt de borduurkunst, F. van Molle heeft het over de edelsmeedkunst, P.V. Maes over de glasschilderkunst en J.P. Asselberghs over de tapijtkunst. Voor de algemene schets der politieke en sociaal-economische achtergronden zorgde L. van Buyten, ‘Brabant onder Bourgondië en Habsburg. Van de dood van de Stoute tot de meerderjarigheid van Karel, 1477-1515’, 13-98.

L.V.B.

J. van der Mey en C.H. de Ruyter publiceren met medewerking van J. van Eyk een *Catalogus van de Historische bibliotheek van het Nederlands legermuseum*, IA, *Oude drukken (16e-17e eeuw)* (Leiden-Delft: Nederlands Legermuseum, 1969, 277 blz.). Maar wat voor een catalogus. Van ieder aanwezig boek is de titelpagina in facsimile opgenomen en zo is dit boek voor iedere bibliofiel een verrukkelijk prentenboek geworden. Men had een iets uitvoeriger beschrijving van de inhoud der opgenomen geschriften kunnen wensen, ook in deze vorm geeft deze catalogus een nostalgiek beeld van één der bloeiperioden van de Nederlandse drukkunst.

H.P.H.J.

De *Catalogus van kaarten en plannen* van het Stadsarchief van Brugge, door A. Schouteet opgemaakt (Brugse geschiedbronnen, II; Brugge: Stadsbestuur, 1972, 71 blz., 16 pl. b.t.) beschrijft 231 stukken, van begin zestiende tot eind negentiende eeuw. Niet alle hebben direct betrekking op de stad: sommige verbeelden waterwegen of fortificaties uit het gebied er rond.

J.A.V.H.

Verschenen is een *Catalogue général des protocoles de notaires conservés dans la province de Liège* door J. Pieyns (Brussel: Alg. Rijksarchief, 1972, 2 dln., vii + 814 blz., offset). Men vindt er, onder de namen van de notarissen, een lijst van de minuten, van de zestiende tot de twintigste eeuw, bewaard niet alleen in de Rijksarchieven te Luik en te Hoei maar ook nog buiten die depots. Ongelukkig is de Inleiding hoogst summier, en heeft de gebruiker van deze catalogus er het raden naar waar hij in dit

laatste geval de documenten kan vinden. Uitvoerige registers ordenen de notarissen naar familienamen, naar plaatsen en naar begin- en einddata van de bewaarde akten.

J.A.V.H.

Het Rijksmuseum organiseerde in samenwerking met de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee een tentoonstelling *Nederlandse schilders en tekenaars in de Oost*, *17de-20ste eeuw*. De catalogus 1972 (88 blz. waarvan 37 met afb., f. 7.50) werd samengesteld door mevr. J. Terwen-de Loos met medewerking van mevr. J. de Loos-Haaxman en C.J. de Bruyn Kops. Ze geeft na een inleiding korte biografieën van de artisten en toelichtingen tot de 133 tentoongestelde werken. Ze is een fraaie en aardige bijdrage tot de cultuurgeschiedenis van de Nederlanders overzee.

W.Ph.C.

In 1971 was het honderd jaar geleden dat de Belgische componist Fétis is gestorven. Naar aanleiding daarvan werd een herdenkingstentoonstelling gehouden over *François-Joseph Fétis en het muziekleven van zijn tijd*, *1784-1871* waarvan de catalogus (Brussel: Kon. Bibliotheek Albert I, 1972, xxxvii + 275 blz., 64 pl. b.t.), in zijn inleiding en in de uitvoerige beschrijving van de inventaris, tal van bijzonderheden bevat, waardevol voor de geschiedenis van het Belgische cultuurleven tussen 1833 en 1870. Een belangrijk deel van de tentoonstelling bestaat uit muziektractaten en -partituren van het eind van de vijftiende tot het begin van de negentiende eeuw, die door Fétis werden verzameld als materiaal voor zijn muziekhistorische geschriften.

J.A.V.H.

In het artikel ‘Regionalisering van de vaderlandse geschiedenis in wetenschap en onderwijs’, *De Vrije Fries*, LII (1972) 26-32 geeft K. de Vries een kort overzicht van opkomst en doorbreking van de ‘Hollandistische’ visie op de vaderlandse geschiedenis in wetenschap en onderwijs. Het vaak sterk Hollanddocentrisch karakter van het geschiedenisonderwijs in de basisschool acht De Vries niet alleen schadelijk voor het nationaal en Europees besef, maar ook op vakdidactische gronden niet gewenst. Hij betreurt verder de opheffing van de bijzondere leerstoel voor regionale en interregionale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

O.V.

A. Viaene zet in ‘Veelnamig Vlaanderen. Een overzicht van de oude samenstellingen’ zijn bespreking voort (hiervóór, *BMGN*, LXXXVII, 275) van de benamingen die eertijds op de oude provincie en haar onderdelen werden toegepast, *Biekorf*, LXXII (1971) 175-178, 238-244, 350-357; LXXIII (1972) 87-95.

J.A.V.H.

Vooruitlopend op de uitgave van het tweede deel verdient W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, I, *tot 1632*. (Maaslandse monografieën XV; Assen, 1972, xxvi + 210 blz.) hier reeds vermelding. Ofschoon de beide provincies slechts van 1795 tot 1839 deel hebben uitgemaakt van hetzelfde staatkundige geheel, heeft de redactie van de serie de uitgave van een gezamenlijke geschiedenis gerechtvaardigd geacht, omdat beide streken aan weerszijden van de middenloop van de Maas door de eeuwen heen zoveel gemeenschappelijke kenmerken en lotgevallen vertonen. Deze opvatting sluit echter niet uit, dat ook de omringende

gebieden zoals Gelre, Kleef, Gulik, Brabant en Luik in het overzicht betrokken worden.

Na een inleiding over de geografische situatie (in samenwerking met E. Roebroeck) heeft het verloop van de hoofdstukken vooral het karakter van een gaaf compendium, waarin de geschiedenis van de prehistorie tot in de tachtigjarige oorlog geschetst wordt. Elk

hoofdstuk wordt afgesloten met een literatuuronderzoek en met een verwijzing naar de onderwerpen, die nader onderzoek behoeven. In het tweede deel zal bovendien een apart hoofdstuk aan deze leemte in de kennis gewijd zijn, zodat Jappe Alberts' werk zowel een synthese van tot nog toe verworven kennis zal blijken te zijn maar ook een uitgangspunt voor toekomstig onderzoek.

C.J.A.G.

C.E.P.M. Raedts, 'Opgang en teleurgang van de Limburgse steenkoolindustrie', in *De Maasgouw*, XCI (1972) 1-28, is een summiere schets van de geschiedenis van de mijnbouw in Nederlands-Limburg.

C.J.A.G.

F. Goole en P. Potargent zetten onverdroten hun publicatie van de *Graf- en gedenkschriften uit de provincie Limburg* (Reeks II, Deel I; Tongeren, 1972, offset, 150 blz.) verder. Dit deel beslaat de gemeenten Hasselt tot Tongeren.

R.V.U.

M. Yans' artikel 'Rentes et seigneurie. La dévolution de la terre de Presles-sur-Sambre', in *Annuaire d' histoire liégeoise*, XII (1970-1) 1-90, schetst de geschiedenis van de Luikse heerlijkheid Presles (prov. Henegouwen) vanaf het begin van haar feodale periode tot ca. 1800. In het begin van de vijftiende eeuw kwam Presles door erfopvolging langs vrouwelijke lijn aan de Enghiens en enige jaren later aan de bastaard Jean de Havré. Financiële moeilijkheden van de Havrés stelden de *homo novus* Herman de Lerneux, sentencier van de Officialiteit van Luik, in de gelegenheid Presles te kopen in 1625. Tot in 1814 behield het geslacht Lierneux-Giltea de heerlijkheid; in dat jaar werden de Oultremonts door erfenis langs vrouwelijke lijn bezitters van de vroegere heerlijke eigendommen. Deze sociaal-genealogische schets is doorspekt met interessante privé-financiële gegevens.

L.V.B.

De familiegeschiedenis is een tak van onze wetenschap die in het Vlaamse land sedert enige tijd een voorspoedige groei kent, hoewel hij zelden zo dikke vruchten draagt als de *Histoire professionnelle et sociale de la famille Coppieters*, *1550-1965*, die Ridder Emmanuel Coppieters de ter Zaele samen met Charles van Renynghe de Voxvrie aan zijn voorgeslacht wijdde (Tablettes des Flandres, Recueil VII-VIII; 2 dln, Brugge, 1966-68, 475 + 611 blz.). Dat wij dit werk zo laat aan onze lezers aankondigen ligt voor het merendeel aan het feit dat de genealogische arbeid al te zeer buiten het gezichtsveld van de historische wetenschap in vrij gesloten kring wordt verricht, zodat zijn resultaten, hoe waardevol zij soms mogen zijn, pas laattijdig aan de historici van beroep bekend worden. In het geval van het boek dat wij hier bespreken is dit bepaald te betreuren. De piëteit van de nazaat voor zijn voorouders schijnt de waarheidsliefde van de navorser niet in de weg te hebben gestaan. Ook zijn vlijt verdient elke lof. Men zal ons echter onze indruk niet ten kwade duiden dat de uitvoerige notitie die Schr. over zichzelf schreef een tikje naar zelfverheerlijking zweemt, en zich beter tot een soberder curriculum zou hebben beperkt.

De oorsprong van het geslacht is onbekend; te Zele bij Dendermonde komt een familie van die naam sinds de vijftiende eeuw voor, maar er dient daarbij aangemerkt

dat de naam in Vlaanderen vrij verspreid is. Op vaste grond staat men in de zestiende eeuw met Nicolaas Coppieters, herbergier te Kortrijk, en diens zonen, met wie een sociale opgang

begint, met name door het bekleden van bescheiden stadsambten als de waardij van de zeevis, ontvangerij van accijnzen, het ijkmeesterschap e.a.m. In de zeventiende eeuw is een lid van de familie reeds pachter van stadsbelastingen, en een van zijn zoons wordt ontvanger van de stad en neemt deel in de vennootschap die in 1702 de algemene pacht van de domeinen in Vlaanderen aanneemt. Een andere, van wie op een na alle nog bestaande takken van het geslacht afstammen, brengt de doorbraak naar de adel: nadat hij ook aan genoemde pacht heeft geparticipeerd, wordt hij lid van de Raad van Financiën in 1709, en stelt zich zelfs in 1724 vruchteloos kandidaat voor de thesaurie-generaal. Diens zoon, eveneens in de financiële administratie werkzaam, verhuist naar Brugge vóór 1723, waar de familie voortaan haar zwaartepunt heeft en leden levert aan de magistraten van de stad en van het Vrije. In de negentiende eeuw leven de meesten ambteloos, blijkbaar van hun inkomen; een paar worden officier, een enkele praktizeert als advokaat; verschillenden doen aan politiek, meestal in de liberale partij. Eerst in de jongere generaties nemen zij weer, gedwongen door het wegsmelten van de adellijke vermogens, een beroep aan. De auteur heeft ook de vrouwelijke afstamming besproken, zodat zijn werk de allures krijgt van een uitgebreid *Taschenbuch* van de Westvlaamse adel, in opgaande zowel als neergaande lijn, en deelt overal waar mogelijk documenten mee die de levensloop van de in zijn werk opgenomen personages betreffen.

J.A.V.H.

H. Buitenhuis en K. Heeroma, *Noordbrabantse herkomstnamen* (Bijdragen en Mededelingen van de commissie voor naamkunde en nederzettingsgeschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, XXVII; Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1972, 39 blz., *f* 10. -) bevat de tekst van twee lezingen en een verslag van de discussie. Het onderwerp is ook voor historici van belang, omdat herkomstnamen - type 'van Amsterdam', 'van Gemert' - inlichtingen kunnen verschaffen 'over de migratie' in het verleden. Zoals men weet zijn er al verscheidene delen verschenen van het Nederlands Repertorium van familienamen, gebaseerd op het materiaal van de volkstelling van 1947. Het deel over Noord-Brabant is nog in bewerking, maar nu al staat vast, dat het aantal herkomstnamen in deze provincie zeer groot is, wat moet wijzen op een grote migratie vóór 1800. De heer Buitenhuis analyseert het materiaal van de stad Eindhoven, waar de familienamen leren, dat er veel immigratie heeft plaats gehad uit de provincie Noord-Brabant zelf en vergelijkt dit met het materiaal van enkele gemeenten, waarin weinig immigranten zijn. Prof. Heeroma bestudeert Noordoost-Noord-Brabantse herkomstnamen buiten de provincie en toont aan dat er vanuit deze streek een grote emigratie is geweest naar het westen.

H.P.H.J.

Wie belangstelt in het voortleven van Portugese cultuuruitingen in Indonesië in de VOC-periode, ook bij de Nederlanders, en - gedeeltelijk, o.a. wat de invloed van de taal op het Maleis en daardoor op het Indonesisch betreft - tot de huidige dag, leze, althans wanneer hij voldoende Portugees begrijpt, de voordracht, welke dr. Antonio Pinto da França op 11 september 1969 te Djakarta hield en welke werd afgedrukt in het te Lissabon verschijnende tijdschrift *Studia*, XXXIII (1971) 161-234.

W.Ph.C.

Die Stadt in den europaïschen Geschichte. Festschrift Edith Ennen (Bonn: L. Röhrscheid, 1972, 940 blz.) bevat verschillende bijdragen die betrekking hebben op de Nederlanden in de middeleeuwen en de nieuwe tijd.

J.A.V.H.

Tot de talloze eeuwfeesten, die in 1972 gevierd zijn, hoort het 700-jarige bestaan van de stad Gouda. Ter gelegenheid daarvan publiceerde de Oudheidkundige Kring 'Die Goude' zijn vijftiende verzameling bijdragen onder de titel *Gouda zeven eeuwen stad*, *hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda* (Gouda, 1972, 442 blz., 65 illustraties). Gemeentearchivaris J.E.J. Geselschap heeft het leeuwendeel voor zijn rekening genomen met artikelen over de opkomst van Gouda, de ruimtelijke ontwikkeling der stad tot het eind van de negentiende eeuw, gilden, lakennijverheid, onderwijs en liefdadigheid. Hij heeft ruim gebruik gemaakt van ongepubliceerd materiaal en zijn gegevens deskundig en doorgaans heel helder verwerkt aan de lezer voorgelegd. Over de Goudse bierbrouwerij, in de vijftiende en zestiende eeuw de voornaamste nijverheid (met export naar Vlaanderen), zijn de bronnen schaars blijkens het artikel van V.C.C.J. Pinkse, die de lacune vulde met o.a. een uiteenzetting over de middeleeuwse brouwtechniek. De geschiedenis van de lijndraaierij gaf wijlen J.F.A. van Catz stof tot een welgedocumenteerde bijdrage over deze industrie die vooral in de zeventiende eeuw meer dan locale betekenis had. Het artikel over de historie der volksgezondheid (J.G.W.F. Bik) en de sterk anecdotisch getinte bijdragen over het kerkelijk leven na de middeleeuwen (W. Veerman, J.G.W.F. Bik) brengen geen of weinig nieuws. H.C. van Itterzon gaat de rol na van de Joden in Gouda, vóór 1798 een kleine groep, die in de negentiende eeuw tot enkele honderden uitgroeide. Mevrouw W.A. Zuyderhoudt-Hulst deed een onderzoek naar de geschiedenis der Goudse Librije, en verklaart o.a. hoe het mogelijk is, dat deze deels uit kloosterbibliotheken samengestelde collectie zo arm is aan handschriften en oude drukken. J. Schouten publiceert een overzicht van in Gouda werkzame schilders uit de zestiende en zeventiende eeuw. - Al met al is dit een bundel van goed gehalte volgens de vertrouwde traditie der locale geschiedschrijving waarop historiographische modeverschijnselen nauwelijks enige invloed lijken te hebben.

J.K.

Nico Plomp, *Woerden 600 jaar stad* (Stichts-Hollandse Bijdragen XIII, Hollandse Studiën IV; Woerden: Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen, 1972, 150 blz). De auteur noemt het werkje een 'grondige studie over de middeleeuwse geschiedenis' van Woerden; hij besteedt overigens één vierde ervan aan de periode na 1525. Veel samenhang vertoont de inhoud niet. De schrijver heeft, ruim gebruik makend van archiefmateriaal, details bijeengebracht over de stichting der stad, de adellijke geslachten uit de omgeving, het Land van Woerden als waterschap, politieke verwikkelingen en krijgsverrichtingen waar Woerden bij betrokken was; hij schenkt aandacht aan de godsdiensttwisten van de zestiende en zeventiende eeuw en beschrijft de gebeurtenissen uit 1672. In tabellen geeft de auteur cijfers over de groei van de bevolking in de moderne tijd; op grond van huizentellingen waagt hij zich aan een berekening van de bevolking op het eind van de veertiende en van de vijftiende eeuw, waarbij hij echter met een beslist te hoge reductie-coëfficient werkt. Kaartjes en situatietekeningen verduidelijken de tekst.

J.K.

Het boekje van E.M.Ch.M. Janson, *Uit de geschiedenis van Wassenaar* ('s-Gravenhage: Kruseman's UM, 1972) is locale geschiedschrijving door een liefhebber, volgens oud recept: wat genealogie, wat geruchtmakende gebeurtenissen

en veel topographische bizonderheden; omtrent alle Wassenaarse voormalige kastelen, over landhuizen en boerderijen zijn de gegevens met ijver en enthousiasme bijeengebracht. Wetenschappelijke pretenties heeft het boekje niet. De illustraties zijn jammerlijk slecht afgedrukt.

J.K.

De grond, die tegenwoordig wordt ingenomen door ‘Thijsses hof’ en het Bloemendaalse bos, ten oosten van het bekende ‘Kopje’ behoorde in de vorige eeuwen tot de buitenplaats Saxenburg, die Rembrandt in 1651 op een schilderij vereeuwigd heeft, mogelijk toen hij bij de eigenaar Hendrik Trip kwam praten over uitstel van de afbetalingen op zijn vermaarde huis in de Breestraat. Het huis Saxenburg moet in de jaren 1620-1630 gebouwd zijn en is omstreeks 1800 afgebroken. A.M.G. Nierhoff, *De hofstede Saxenburg in Aelbertsberg of Bloemendaal* (Streekgeschiedenis van Zuid-Kennemerland; Haarlem: Schuyt & Co, 1971, 88 blz., *f* 12,90) heeft de geschiedenis van huis en bewoners beschreven. Tot 1741 werd het steeds bewoond door Amsterdamse patriciërs, daarna door Haarlemse en Westfriese. Het boekje is fraai uitgevoerd, maar voegt overigens niet zo veel toe aan onze kennis van het leven der hogere standen in deze periode. Opmerkelijk is slechts dat in de achttiende eeuw een van de voornaamste attracties van het landgoed een vinkenbaan was; de duizenden vogeltjes, die daar jaarlijks gevangen werden, zijn nauwkeurig opgetekend in een bewaard gebleven vinkenboek.

H.P.H.J.

Als een bijdrage aan de Huizinga-herdenking kan de studie worden beschouwd over ‘Spelvormen in de kerkgeschiedenis’, die J.N. Bakhuizen van den Brink publiceerde in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LII (1971) 1-35. De auteur deelt Huizinga's denkbeelden over de samenhang tussen spel en cultuur, en analyseert uitvoerig de vier kerkhistorische voorbeelden die Huizinga in zijn *Homo ludens* gaf. Het betrof hier godsdienstige disputaties. Daarna gaat de schrijver in op het begrip ‘agoon’ in de kerkgeschiedenis en op de betekenis van het woordenspel. In een slotbeschouwing verdedigt hij Huizinga's visie tegenover Geyl en Menno ter Braak, en concludeert dat het spel ook de vormen heeft geleverd voor enkele grootse geestelijke krachtmetingen in de kerkgeschiedenis.

O.J.D.J.

Een herdenkingsrede ‘Vijfentwintig jaar Kerkhistorisch Gezelschap (1946-1971)’, gehouden door de voorzitter W.F. Dankbaar, is opgenomen in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LII (1971) 97-114 en verlucht met een foto van de bij de viering aanwezige leden. Dit waarschijnlijk goedkoopste aller historische gezelschappen heeft ten doel ‘de bevordering van de beoefening der geschiedenis van het Christendom’ - iets anders dus dan het ruim een kwart eeuw oudere ‘gezelschap van christelijke historici in Nederland’ dat een werkgemeenschap bedoelt te zijn ‘van hen die de geschiedenis willen beoefenen in Reformatorischen geest’. Er bestaan personele unies, dat wil zeggen dubbele lidmaatschappen, maar elk gezelschap heeft ook leden die niet in het andere zouden passen. De feestredenaar gaf een overzicht van de gehouden lezingen en de zijdelings aan het gezelschap te danken publicaties; opvallend is dat de op Nederland betrekking hebbende onderwerpen niet in de meerderheid waren en dat de zestiende eeuw de grootste aandacht steeds heeft gekregen, zowel van theologen als van niet-theologen.

O.J.D.J.

A. Verhulst. ‘La laine indigène dans les anciens Pays-Bas entre le XIIe et le XVIIe siècle. Mise en oeuvre industrielle, production et commerce’, *Revue historique*, 504

(1972) 281-322, is een uitvoeriger en rijker gestoffeerde versie van het opstel over dit onderwerp dat de auteur reeds in de *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXV (1970) 6-18 liet verschijnen.

R.V.U.

A. Uyttebrouck, ‘Note sur les chirographes de Jauchelette (XIVe-XVIIe siècle)’, *Archiefen bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 536-557 (met fotografische reproducties) onderzoekt vooral aan de hand van de documenten bewaard in het fonds van de abdij van La Ramée te Jauchelette de wijze van vervaardiging en opstellen van de voor de streek zo typische chirografen. Zelfs kleine lokale banken of hoven hadden een of meer griffiers, die soms in verschillende banken terzelfdertijd werkzaam waren. Zij behoorden klaarblijkelijk tot de betere klassen en zegelden soms ook als leden van een rechtbank, een allodiaal-, cijns- of laathof akten.
R.V.U.

A. Meulemans heeft in zijn geschiedenis van ‘De Leuvense rederijkerskamers’, *Eigen Schoon en De Brabander*, LIII-LV (1970-1972) door uitvoerig onderzoek in de Leuvense stadsarchieven het verlies van het merendeel der archieven van de kamers zelf weten te vergoeden. Ofschoon louter lokaal van opzet, is deze studie zo rijk aan gegevens dat zij op tal van punten de geschiedenis van de rederijkers en van hun landjuwelen wijzigt of aanvult.
R.V.U.

S. Glotz, ‘La Confection binchoise. Ses origines et son développement jusqu'en 1951’, *Standen en landen*, LVI (1972) 317-341. Binche kende sinds de middeleeuwen een textielnijverheid van enige betekenis, maar pas in de achttiende eeuw zijn duidelijke aanzetten van een confectiebedrijf voor kleding en schoeisel merkbaar. Vooral sinds het midden der negentiende eeuw heeft deze industrie echter uitbreiding genomen. Cijfermateriaal en afbeeldingen lichten de uiteenzetting toe.
R.V.U.

M. Bruwier, ‘La description de la machine à feu de Bois-de-Boussu dans l'Encyclopédie’, *Standen en landen*, LVI (1972) 187-206. Een koolmijn nabij Dour kwam in het midden. van de achttiende eeuw in handen van een Frans ingenieur, C.T. Havez, die geassocieerd was met een Engelse linnenhandelaar van Valenciennes. Hij verbeterde de verkeersmogelijkheden van de mijn en rustte ze uit met een stoompomp naar Engels voorbeeld. Dit alles was heel gewoon en het is louter door de persoonlijke kontakten tussen Havez en de technische medewerker van de *Encyclopédie* dat juist deze pomp de eer kreeg van in de *Encyclopédie* te worden afgebeeld.
R.V.U.

Ten behoeve van de lezers drukken wij hier de volledige inhoudsopgave af van het *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, uitgegeven door de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, XXXIV ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1971, 362 blz.). De bundel is van wezenlijk belang. H. van Riel, ‘Prof. Dr. I.J. Brugmans’; A.J. Deurloo, ‘Bijltjes en Klouwers’ (cf. *BMGN*, LXXXVII, 447); P.C. Emmer, ‘De laatste slavenreis van de Middelburgsche commercie compagnie’ (*BMGN*, *Ibidem*, 298); F.J.A. Broeze, ‘Het einde van de Nederlandse theehandel op China’ (*Ibidem*); Joh. de Vries, ‘Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland 1850-1917’; J. Teijl, ‘Nationaal inkomen van Nederland in de periode 1850-1900’; Frida Terlouw, ‘De aardappelziekte in Nederland in 1845 en volgende jaren’; G.C.P.

Linssen, ‘Arbeiders als ondernemers’; N.H. Schneeloch, ‘Das Grund- und Betriebskapital der zweiten Westindischen Compag-

nie'; J.M. Dirkzwager, 'Geschiedenis van de techniek als wetenschap'. Tenslotte volgen enkele levensberichten.

E.H.K.

De *Mededelingen van het centrum voor studie van de boerenkrijg* (Hasselt, Provinciale Bibliotheek) werden voortgezet met verschillende bijdragen, voor het merendeel overdrukken uit gewestelijke of plaatselijke tijdschriften. In een vijfde bijdrage van A. Keersmaekers over 'Hendrik Consciences roman De Boerenkrijg' (LXXVI (1970) 63 blz.) worden de vertalingen van dit werk beschreven: er waren er minstens telkens vier in het Duits en het Frans, naast een Engelse, een Deense, een Italiaanse en een Tsjechische. Een kort artikel van G. Heynen is gewijd aan 'De aftakeling en de wederoprichting van de parochies eertijds behorend tot het domein van de abdij van Sint-Truiden' (LXXVII (1970) 16 blz.). Vedastus Verstegen zet zijn geschiedenis van 'Lokeren onder de Franse overheersing' voort: 'X. De fiscale en finantiële wetgeving' (LXXVIII (1970) 29 blz.) en 'XI. De finantiële toestand' (LXXIX (1971) 72 blz.). Romain Cloesen bespreekt 'De "Ecole Secondaire" te Sint-Truiden tijdens de Franse overheersing (1795-1814)' (LXXX (1972) 11 blz.), terwijl Ferdinand Duchateau 'de bevolking van Sint-Truiden in 1796' (LXXX (1972) 33 blz.) rond 7000 stelt, en haar verdeling over de stad en haar samenstelling en beroepsstructuur onderzoekt.

J.A.V.H.

Middeleeuwen

Met een overweldigend succes ging te Keulen van 14 mei tot 23 juli en te Brussel van 15 september tot 31 oktober 1972 een tentoonstelling door onder de titel *Rijn en Maas. Kunst en cultuur 800-1400*. De uitvoerige en rijk geïllustreerde catalogus verscheen in een Duitse, Franse en Nederlandse uitgave (Keulen-Brussel, 1972, 431 blz.) en was het werk van een groep Duitse en Belgische specialisten. De tentoonstelling heeft op schitterende wijze de cultuurgemeenschap en de onderlinge betrekkingen van de landen van Maas en Rijn opgeroepen. De meest uiteenlopende disciplines en de meest uiteenlopende aspecten van het onderwerp kwamen daarbij aan bod. Naast de eigenlijke kunstgeschiedenis werd aandacht besteed aan de literatuur, de muziek, de heiligenverering, de kerkgeschiedenis, de munt- en zegelkunde en het materiële leven.

R.V.U.

D.P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de middeleeuwen*, G. van Schravendijk-Berlage, ed. ('s-Gravenhage: J.N. Voorhoeve, 1973, 407 blz.). De in 1967 overleden Delftse archivaris D.P. Oosterbaan heeft in de loop der jaren in verschillende publicaties laten zien hoe door en door hij de documenten kende die aan hem waren toevertrouwd. Kort voor zijn dood voltooide hij een zeer omvangrijk manuscript met de geschiedenis van de Oude Kerk in de Middeleeuwen als onderwerp. Het moest, wilde het voor publicatie in aanmerking komen, aanzienlijk worden ingekort maar helaas was de auteur de tijd niet gegund om dit werk nog zelf ter hand te nemen. Na zijn overlijden nam Mevrouw Van Schravendijk-Berlage de taak op

zich Oosterbaans tekst te verkorten, voornamelijk door het beperken van de brede aanhalingen uit de bronnen. Het resultaat beantwoordt zeker in hoge mate aan wat de schrijver zich er van moet hebben voorgesteld: zijn kennis van alles wat 'zijn' archief omtrent de Oude Kerk te Delft aan gegevens bevat goedgeordend en voorzien van aanvullende documentatie aan zijn lezers voor te zetten.

Terecht constateert J.L. van der Gouw in zijn voorwoord, dat 'het boek van Oosterbaan een ouderwets boek' is en suggereert hij dat het belang van de Oude Kerk te Delft een zo breedvoerige studie ('monument van toewijding en geleerdheid') nauwelijks rechtvaardigt. Meer dan een leesbaar geschiedwerk is het een vindplaats, boordevol details omtrent de kerk zelf, de personen die haar bedienden, haar financiën, de ceremoniën die in en om haar plaats vonden, processies en paasspelen en vele andere facetten van het kerkelijk leven in de Middeleeuwen. Als zodanig zal het boek zeker door velen met dankbaarheid worden gebruikt.

J.K.

Utrecht ligt aan een Rijntak, daarover is men het wel eens, maar hoe in de Romeinse tijd en in de middeleeuwen de stroom precies gelopen heeft en hoe men in verband daarmee verschillende gegevens in vroeg-middeleeuwse bronnen moet duiden, daarover bestaat grote onenigheid. Een nieuwe en grotendeels bevredigende verklaring wordt gegeven door J.M. van Winter, 'Utrecht am Rhein. Mittelalterlicher Rheinlauf und Entstehungsgeschichte der Stadt Utrecht,' *Festschrift Ennen*, 138-152. Het is geen eenvoudig betoog geworden en men heeft de 8 kaartjes die de schrijfster bij haar artikel heeft gevoegd, hard nodig. Mej. van Winter heeft zich bij haar studie niet beperkt tot de strikt historische gegevens, maar ook, voorgelicht door deskundige ingenieurs, gebruik gemaakt van de resultaten die de grote graafwerkzaamheden van de laatste jaren in Utrecht hebben opgeleverd. Zo heeft ze een zeer nauwkeurige hoogtekaart kunnen tekenen van de stadskern van het huidige Utrecht. Volgens haar stroomde de Rijn in de vroege middeleeuwen vanaf de plaats van de Tolhuisbrug met een zeer brede meander rondom het gebied van 4 Utrechtse kapittelkerken, maar had zijn bedding ten zuiden van de Sint-Janskerk. Ten westen daarvan splitste hij zich in een noordelijke en een zuidelijke arm, deze laatste liep bijna parallel aan het rak van Tolhuisbrug tot Janskerk. Het zo gevormde schiereiland was uiteraard een zeer gunstige plaats voor het Romeinse castellum en voor de twee kerken die Willibrord daar bouwde. De rivierovergang waaraan Trajectum zijn naam ontleent, lag ten westen van het Domplein bij de tegenwoordige Maartensbrug. Met Trecht en Utrecht wordt hetzelfde bedoeld, maar men noemde de plaats Laag-Trecht of Utrecht ten opzichte van Dorestad. Van de twee kerken van Willibrord was de Sint-Maartenskerk de grootste, al heeft Bonifatius in zijn bekende brief aan paus Stephanus van 753 deze als onbelangrijk afgeschilderd. Maar dit deed hij bewust, omdat hij de pretenties van de aartsbischop van Keulen, die zich juist baseerden op het gezag over de voorganger van deze Maartenskerk, in het belachelijke wilde trekken. De Sint-Salvator was kleiner, maar lag dichter bij de rivier. Het is hier niet de plaats voor detailkritiek, deze zou me ook moeilijk vallen, maar als geheel lijkt het mij een aanvaardbare hypothese.

H.P.H.J.

Th. Haakma Wagenaar legt in 'Enige hypothesen van dr. G.C. Labrouchere over het middeleeuwse Utrecht', *Jaarboek Oud Utrecht* (1971) 13-32 vast, waarover deze in 1971 overleden historicus zich in vele gesprekken met hem had uitgelaten, terwijl over de derde hypothese bovendien een memorandum van Labouchere ter beschikking stond. Zij hebben betrekking op de loop van Rijn en Vecht, op de situatie bij de Tolsteegpoort en op de kapittelkerk van St. Marie als keizerlijke stichting waarbij

de bouw van een palts in de bedoeling gelegen zou hebben. Haakma Wagenaar werkt deze suggesties nader uit. Hij is van plan dat ook te doen ten aanzien van Labouchere's terloopse opmerking over de Michaelskapel in de Domtoren als versterkte wijkplaats voor de bischop. Bij de dis-

cussie over de rivierlopen in Utrecht kan al verwezen worden naar het hiervoor besproken artikel van J.M. van Winter, en naar p. 13 tot 15 van het *Jaarboek Oud Utrecht* (1972).
L.V.T.

Het vraagstuk van de verbinding tussen het middeleeuwse Brugge en de zee, respectievelijk van de situatie van de successievelijke Brugse havens is sedert een twintigtal jaren, o.a. in het licht van het natuurkundig onderzoek van het stadsgebied en van de kustvlakte, het voorwerp van drukke discussie, waarbij echter het aandeel van de hypothese aanzienlijk moet blijven. De jongste bijdrage daartoe werd geleverd door M.J. Ryckaert, 'Brugse havens in de Middeleeuwen', *Handelingen Genootschap Société d'Emulation te Brugge*, CIX (1972) 5-27. De verzanding van de natuurlijke waterwegen, die vermoedelijk nog in het begin van de negende eeuw een directe toegang tot de burcht en markt toelieten, verplichtte in verloop van tijd tot een herhaaldelijke verplaatsing van de aanlegplaatsen en vanaf kort na 1000 tot de bouw van kunstmatige waterwerken.
J.A.V.H.

Het oudheidkundig bodemonderzoek nabij Gent heeft het bestaan van een Romeinse, blijkbaar versterkte nederzetting aan het licht gebracht, waarvan mag ondersteld worden dat het zich in de latere St.-Baafsabdij voortzette. Deze sterkte speelde echter geen rol in het ontstaan van een portus, die zich eerder ontwikkelde uit een landelijke nederzetting iets meer stroomopwaarts de Schelde, c. 830 vicus genoemd. De beslissende impuls kwam van de bouw, aan het eind van de negende eeuw, van een nieuwe burcht op de linkeroever van de Leie, onder wiens bescherming spoedig een andere portus ontstond. Aldus de hoofdlijnen van een scherpzinnige bijdrage van Adriaan Verhulst over 'Die Frühgeschichte der Stadt Gent', *Festschrift Ennen*, 108-137, waarin ook nieuwe interpretaties van geschreven bronnen worden voorgesteld, en het resultaat van het onderzoek uit de jongste twintig jaren kritisch wordt besproken.
J.A.V.H.

Uit het artikel van Manfred van Rey, 'Die Münzprägung Karls der Kahlen und die westfränkische Königslandschaft', *Festschrift Ennen*, 153-184 blijkt dat de muntschatten uit de jaren 840-863 voor een derde deel in Friesland aan het licht kwamen en dat de inhoud daarvan wijst op muntplaatsen uit het hele rijk van Karel, en dus, naar men kan aannemen, op een uitgesproken commerciële oorsprong. Na de verwoesting van Dorestad is dit karakter in onze gewesten alleen nog duidelijk aanwezig in muntschatten uit de Scheldestreek, te Domburg, Zelzate en Muizen, met materiaal vooral afkomstig uit de bekkens van Somme en Schelde.
J.A.V.H.

F.L. Ganshof, *Aantekeningen over het grondbezit van de Sint-Bertijnsabdij en in het bijzonder over haar domein te Poperinge tijdens de IXe eeuw* (Mededelingen van de Kon. Academie van België. Klasse der Letteren XXXIV; Brussel, 1972, 35 blz., 110 BF.) betrekt de polyptiek van St.-Bertijnsabdij in het debat over de structuur van de Karolingische villa. Vooraf onderzoekt de Gentse meester de teksttraditie van

deze domeinbeschrijving, die moet ontstaan zijn omstreeks het midden der negende eeuw. De abdijbezittingen te Poperinge besloegen naast de gebruikelijke mansus indominicatus met zijn 158 bunders akkerland en zijn uitgestrekte bossen (400 bunders) 47½ mansi van samen 819 bunders. Daarbij werd geen onderscheid gemaakt tussen mansi ingenuiles en mansi

serviles. Ook de vrij grote uniformiteit der mansi is opmerkelijk. De gebruikers ervan moesten naar gelang hun stand, servi of ingenui, min of meer karweien presteren. Verder omvatte het domein een dotatie voor de kerk en een aanzienlijke hoeveelheid cijnsgronden. Daarenboven werden een aantal tenures aan gespecialiseerde dienstlui uitgegeven. De abdij inde ook cijns voor de kerkverlichting van 174 luminarii. De klassieke tweeledigheid van het grootdomein was te Poperinge dus in feite niet terug te vinden.

R.V.U.

J.M. Duvosquel, 'L'abbaye de Maroilles en Hainaut et la politique de sécularisation des Carolingiens', *Standen en landen*, LVI (1972) 1-12 schetst de typische evolutie van een Karolingische abdij. Vóór 870 reeds was zij in koninklijke handen, toen een speciale *mensa conventualis* werd opgericht voor dertig kanunniken. Wegens de koninklijke aderlatingen had men de abdij dus omgevormd tot een kapittel.

R.V.U.

André Joris, 'A propos de "burgus" à Huy et à Namur', *Festschrift Ennen*, 192-199 sluit aan bij het onderzoek van H. van Werveke (Burgus, versterking of nederzetting, 1965) en ziet in de 'burchten' van beide plaatsen een min of meer versterkte nederzetting die aan een vorstelijke sterkte vast is.

J.A.V.H.

Eén van de moeilijkste problemen van de vroeg-middeleeuwse geschiedenis leveren de vele gouwnamen. Ze vallen vaak samen met een graafschap, maar lang niet altijd; moet men er een nauwkeurig begrensd gebied in zien of slechts een vage plaatsaanduiding? De schaarse en soms tegenstrijdige berichten over iedere gouwnaam afzonderlijk, zullen wel nooit een afdoend antwoord mogelijk maken, maar ten aanzien van Hamaland dat in de IJselstreek moet hebben gelegen, ligt een geleerde, met 574 voetnoten onderbouwde dissertatie ter beschikking, die te Bonn onder Ewig is verdedigd, nl. Anna Wirtz-Hennigsen, 'Die Geschichte des Hamalandes', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, CLXXIII (1971) 7-84. Op grond van haar omvangrijke documentatie aan bronnen en literatuur, doet Mevrouw Witz een aantal stellige uitspraken. Hamaland is het land der Chamaven, moet dan ook oorspronkelijk vrij groot geweest zijn. In de vierde eeuw moet het heel Westelijk Munsterland omvat hebben, verder werd het begrensd door Twente, de IJsel, de Rijn en de Hettergouw. Maar in de volgende eeuwen moet het door Saksische expansie verkleind zijn, zodat het Karolingse graafschap Hamaland nog slechts een smalle strook aan beide zijden van de IJsel omvatte. De pagus Hisloa en de pagus Leomeriche moeten dan als een onderverdeling van dit graafschap beschouwd worden. Zoals men weet speelt dit gebied vervolgens een belangrijke rol in het geschiedverhaal van Alpertus van Metz. De schrijfster weet ook hier met vaste hand de zaken te ordenen en in een schijnbaar logisch verband te brengen. Ik heb aan de ene kant grote bewondering voor deze prestatie, maar toch bekruipt mij soms de twijfel of alles wel waar is. Zij werkt te veel met woorden als 'wahrscheinlich' en 'zweifellos', archeologisch staat bij haar al heel snel iets vast, genealogieën worden, in navolging van haar hoogleraar Zender, wat al te vlug op de aanwezigheid van homoniemen

gebouwd. Maar overigens blijft dit een indrukwekkende prestatie, die een belangrijke bijdrage levert tot de voorgeschiedenis van het gewest Gelre.

H.P.H.J.

J. Nazet, ‘Un psautier à collectes illustré du XIe siècle à l'usage de Saint-Vincent de Soignies (Leipzig, Univ. Bibl., 774)’, *Standen en landen*, LVI (1972) 63-82 (met twee afbeeldingen). Aan de hand van de vermelde feestdagen en de *obits* kan worden aangetoond dat dit rijk geïllustreerde handschrift in gebruik was in het kapittel van Soignies, maar dat het vermoedelijk vervaardigd werd in het scriptorium van St.-Pietersabdij te Hautmont (Fr. dep. Nord) naar het voorbeeld van een daar gebruikt psalterium.

R.V.U.

D. van Overstraeten, ‘Une source perdue de Jacques de Guise: les *Annales Sancti Gisleni*’, *Standen en landen*, LVI (1972) 13-62. Van deze nu verdwenen annalen konden in andere bronnen 29 fragmenten, in bijlage uitgegeven, worden opgespoord. Waarschijnlijk werden zij na 1100 begonnen en tot in de veertiende eeuw aangevuld. Voor de algemene geschiedenis brengen zij niets nieuws, maar voor de abdij van St.-Ghislain zelf bevatten zij waardevolle gegevens.

R.V.U.

In *Analecta Praemonstratensia*, XLVIII (1972) 43-64 onderwiep E. van Mingroot ‘De bisschoppelijke stichtingsoorkonde voor O.L. Vrouwkapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen’ aan een kritisch onderzoek. Beide oorkonden werden in 1124 verleend door Burchard, bisschop van Kamerijk ter gelegenheid van de overbrenging van het collegiaal kapittel van de St.-Michielskerk naar de O.L. Vrouwkerk aldaar en van de oprichting bij het eerste bedehuis van een Norbertijnengemeenschap. Het blijkt echter dat alleen de oorkonde van het kapittel authentiek is. Deze voor St.-Michielsabdij is een formele vervalsing van ca. 1148. Zij werd te St.-Michiels vervaardigd op grond van de ontvangen oorkonde van 1124 om zich beter te kunnen verdedigen in het geschil met het kapittel over de parochierechten.

R.V.U.

Ondanks het vraagteken in zijn titel, bewijst E. van Mingroot, ‘De stichtingsoorkonde van de abdij Tongerlo: echt of vals?’, *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 615-654, onomstotelijk en glashelder dat die veel besproken akte van 1133 (?) werkelijk vals is. Het zou slechts een onhandige compositie zijn van rond het midden der twaalfde eeuw.

R.V.U.

Tot de boeiendste onderwerpen waarmee de hedendaagse rechtshistorici zich bezig houden, hoort de studie van het binnendringende ‘geleerde’ recht in de inheemse rechtsbeoefening sinds ca. 1150. Voor Luik beschikken wij thans over de korte maar suggestieve bijdrage van A. Joris, ‘Notes sur la pénétration du droit savant au pays de Liège, XIIe-XVe siècles’, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XL (1972) 183-205. De oudste vermelding van een canoniekrechtelijk werk in bezit van een Luikse geestelijke dateert uit 1164, toen de in Pavia overleden bisschop Hendrik van Leez zijn Gratianus aan de cathedraal van Sint Lambert vermaakte. Daarna neemt het aantal vermeldingen gestadig toe; in 1295 blijkt een Luikse geestelijke ook een exemplaar van het Corpus Juris te bezitten.

J.K.

M.L. Fanchamps, ‘Les ardoisières des Ardennes et le transport des ardoises sur la Meuse (XIIe-XVIe siècles)’, *Le Moyen Age*, LXXVIII (1972) 229-266 (met kaart) is een uit-

zonderlijk goed gedocumenteerde bijdrage over deze weinig gekende plattelandsindustrie van de Maasstreek. Rond het midden der twaalfde eeuw werd met de leisteenontginning begonnen door een aantal Cisterciënserabdijen eerst om in eigen behoefte te voorzien, maar snel ontwikkelde zich een werkelijke industriële uitbating, waarvan de produkten langs de Maas en over land werden verstuurd tot in Brabant. Drie centra stonden daarbij op de voorgrond: Fumay, Rimogne en Monthermé. Aan de hand van tolrekeningen is voor de vijftiende en zestiende eeuw zelfs een kwantitatieve studie van dit bedrijf mogelijk.

R.V.U.

H. Van Werveke, 'La contribution de la Flandre et du Hainaut à la troisième croisade', *Le Moyen Age*, LXXVIII (1972) 55-90 brengt tal van nieuwe bijzonderheden over de Henegouwse en Vlaamse contingenten die deelnemen aan de belegering van Accra (1189-1191). Dankzij een hernieuwd bronnenonderzoek ook kan de auteur een indruk geven van de massale deelname van de hogere Henegouwse adel (één op drie?) aan de kruistocht.

R.V.U.

R.C. van Caenegem, 'Considérations critiques sur l'ordonnance comtale flamande connue sous le nom d'Ordonnance sur les baillis', *Actes du Congrès International de la Société Italienne de l'Histoire du droit. Venise 1967* (Florence, 1971) 133-152, ook verschenen als *Studia historica Gandensia*, CII (Gent, 1971). Deze grafelijke ordonnantie werd eigenlijk uitsluitend te Gent toegepast en omschreef nader voor deze stad de rol van de baljuw in het strafrecht en de stedelijke administratie. Zij werd niet uitgevaardigd door Filips van de Elzas, maar wel tussen 1192 en 1202 en meer speciaal waarschijnlijk zelfs door Boudewijn IX in de jaren 1198-1202.

R.V.U.

De Cisterciënserinnenabdijen Onze-Lieve-Vrouw-ten-Bos te Lokeren en de Haven van Onze-Lieve-Vrouw (later Byloke) te Gent werden door de Gentse patriciërsfamilie Uten Hove gesticht met het doel het materiële voortbestaan van het vóór februari 1204 door Volker en Ermentrudis uten Hove gestichte Onze-Lieve-Vrouwhospitaal te Gent te verzekeren, teneinde daar vooral arme zieken te laten verzorgen. Na heel wat principiële moeilijkheden dienden de Uten Hoves zich neer te leggen bij het feit dat de zorg om het geestelijk welzijn van de abdij Byloke en de ziekenzorg in het hospitaal wel verenigbaar met mekaar waren. Het normale abdijleven kon zich ongestoord ontwikkelen. Daarover heeft C. Vleeshouwers het in 'Het beheer van het O.L.-Vrouw-hospitaal en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L. Vrouw-ten-Bos (1215) en Byloke (1228) door uten Hove's', in *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, IX (1971) 11-34.

L.V.B.

In zijn 'Note sur les origines de l'Hôpital Notre-Dame à Courtrai (1209-1211)', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, IX (1971) 3-10, stelt H. Hasquin, door een verband te leggen tussen de stichtingsdatum van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Kortrijk (1209) en het hospitaal in kwestie, dat dit

laatste niet ca. 1210, maar wel in 1209 moet gesticht zijn. Het betreft hier minder een chronologische precisering, dan een staving van oudere hypothetische poneringen.

L.V.B.

Ten oosten van Dordrecht staat nog steeds de ruïne van het huis te Merwede. Over de bezitters van dit kasteel in de dertiende en veertiende eeuw is een degelijk artikel verschenen van de hand van W.H. Lenselink, 'De heren van Merwede 1243-1403', *Hollandse Studiën*, III (1972) 7-65. Het is oorspronkelijk een scriptie geweest voor Prof. J.Ph. de Monté ver Loren; hoewel hier en daar wel wat onhandigheden het werk van de beginner verraden, toont de heer Lenselink goed in staat te zijn met middeleeuws materiaal te werken. De heren Van der Merwede behoorden tot de tweede garnituur van de Hollandse adel, ze hielden het grootste deel van hun lenen van Voorne en Putten. Desondanks hadden ze vaak zitting in de grafelijke raad. Daniël V werd zelfs in 1341 officiëel tot baanrots verheven, maar die waardigheid zal wel niet erfelijk geweest zijn. Over deze en verwante zaken weet de schrijver intelligente conclusies te trekken, toch ontbreekt een totale visie op de betekenis van een dergelijk Hollands adellijk geslacht. Maar daartoe heeft hij wel nuttige bouwstoffen geleverd, ook in de 35 blz. bijlagen die hij aan zijn artikel heeft toegevoegd.

H.P.H.J.

Alain Derville, wiens Rijselse proefschrift over de sociale geschiedenis van Sint-Omaars nog op publicatie wacht, wijdt aan 'Les draperies flamandes et artésiennes vers 1250-1350. Quelques considérations critiques et problématiques', *Revue du Nord*, LIV (1972) 353-370. Hij spreekt terecht zijn twijfels uit over enige meningen van de klassieke voorstelling, met betrekking tot het overwicht van de Engelse wol, van de maatschappelijke positie van de lakenkooplieden, en van de gunst en ongunst van bepaalde soorten weefsels.

J.A.V.H.

In 1971 vierde het Norbertinessenklooster Sint-Catharinadal te Oosterhout zijn zevenhonderdjarig bestaan. Daarom zijn enkele artikelen aan dit godshuis gewijd in het jaarboek van de zo actieve Bredase historische vereniging, b.v.J.M.H. Broeders, 'Over Servatius, de stichter van Sint-Catharinadal', *Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'De Oranjeboom'*, XXIV (1971) 13-29. In 1271 is het klooster geïncorporeerd in de Premonstratenzer orde en de daarvan opgemaakte akte noemt een Servatius van Breda als stichter. Nu moet men daarin geen heer van Breda zien, maar toch wel een aanzienlijk plaatselijk grondbezitter. Boeren had indertijd in de stichter een natuurlijke zoon van een heer van Breda-Schoten gezien, Broeders indentificeert hem als Servatius van Wieldrecht en toont daarbij een gezonde scepsis ten aanzien van zijn eigen, toch zeer aannemelijke veronderstelling.

H.P.H.J.

C. Pierard, 'A propos de l'usage du papier au XIIIe siècle dans une administration urbaine. Etude des textes du plus ancien Mémorial conservé à Mons', *Standen en landen*, LVI (1972) 83-122. Te Bergen werden in de zeventiende-achttiende eeuw kunstmatige bundels gevormd met onder meer originele schriftstukken uit de jaren 1285-1308. Daar deze op papier waren geschreven is het gebruik van dit schrijfmateriaal door de stedelijke administratie dus ouder dan 1313, datum vroeger

door de auteur vooropgesteld, en nagenoeg gelijktijdig met het verschijnen ervan in de grafelijke administratie. In Bijlage worden deze teksten uitgegeven en afgebeeld.

R.V.U.

W. Jappe Alberts schetste de algemene krachtlijnen ‘Aus der Geschichte des Oberstifts Utrecht (Overijssel)’ van het eind van de dertiende tot dat van de zestiende eeuw, *Festschrift Ennen*, 404-409.
J.A.V.H.

Y. Delanoy, ‘A propos d'un privilège de juriduction octroyé à la seigneurie d'Enghien’, *Annales du cercle archéologique d'Enghien*, XVI (1971) 154-216. De heer van Edingen was in het genot van de hoge heerlijkheid. In 1318 werd hij veroordeeld omdat hij Henegouwse gerechtsambtenaren die zijn territorium hadden geschonden, had laten terechtstellen. In 1422 heeft hertog Jan IV echter het Edingse privilegie bekrachtigd. Slechts wanneer de baljuws handelen in opdracht van de Raad van Henegouwen mogen zij in Edingen optreden. De talrijke betwistingen die hieruit in de volgende eeuwen ontstaan zijn worden verder geschetst. In bijlage worden talrijke documenten hieromtrent uitgegeven.
R.V.U.

Het huwelijkse goederenrecht, in de veertiende en vijftiende eeuw in Nijvel van kracht, is het onderwerp van een grondige studie door Ph. Godding, ‘Le droit des gens mariés à Nivelles, 14e-15e siècles’, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XL (1972) 73-117. Schr. maakt gebruik van de ca. 350 chirographen omvattende collectie huwelijkscontracten uit Nijvels, beginnende in 1338 en trekt op basis daarvan een vergelijking tussen de rechtspraktijk en de in de Zuidelijke Nederlanden geldende coutumen. Zowel coutume als contracten tonen de nauwe verwantschap tussen het Nijvelse en het Piccardisch-Waalse recht op het onderhavige gebied.
J.K.

R. de Keyser, ‘Individueel en collectief boekenbezit bij de kanuniken van het Sint-Donaaskapittel te Brugge tijdens de late middeleeuwen (1350-1450)’, *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLII (1971) 347-378; XLIII (1972) 141-175, 495-516. Slechts de universitair-gevormde kapittelleden schijnen enkele Latijnse studieboeken over hun vakgebied te bezitten. In feite kochten zij weinig boeken aan omdat in hun omgeving wel steeds een geschikte bibliotheek te vinden was. Zelfs de rijke kapittelbibliotheek groeide vooral door legaten aan. Zij was niettemin voorbeeldig ingericht. In bijlage wordt een lijst meegedeeld van de nog bewaarde handschriften die er deel van uitmaakten.
R.V.U.

I. de Meyer en W. Vanderpijpen, ‘Studiën betreffende de sociale strukturen te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel II. Tabellen. De sociale strukturen van de St.-Jacobs-, St.-Niklaas-, en O.L.-Vrouwzestendelen in Brugge in 1394-1396’, *Standen en landen*, LVII (1972) is het materiaal dat bij de beschrijving van de sociale structuur van Brugge in de middeleeuwen in het eerste deel van dit verzamelwerk is gebruikt. Het bevat, alfabetisch gerangschikt, de namen van de 3651 Bruggelingen die in 1394-1396 op de belastingslijsten voorkwamen met eventuele aanvullende inlichtingen over deze personen die uit andere bronnen konden worden bijeengebracht.
R.V.U.

Albert Derolez, ‘Vroeg humanisme en middeleeuwse bibliotheken. De bibliotheek van de Adorne's en van de Jeruzalemkapel te Brugge’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXV

(1972) 161-170 wijst op twee tendensen in de vijftiende-eeuwse boekenverzamelingen. Tegenover de bibliofiele gading van de hertogen van Bourgondië of Lodewijk van Gruuthuse voor luxueus uitgevoerde manuscripten, staat bij de Brugse Adorne's een vroeghumanistische belangstelling voor de inhoud, misschien in verband met hun Italiaanse oorsprong en relaties, en de zorg om dit materiaal in de door hen gestichte kerk ter beschikking van het publiek te houden.

J.A.V.H.

Als tweede in de serie Uitgaven van de gemeentelijke archiefdienst van Zwolle verscheen de *Maandrekening van Zwolle 1401*, voorbereid door S. Elte en thans persklaar gemaakt door F.C. Berkenvelder (Zwolle, 1973). De opzet verschilt niet van die der rekening uit 1399, in 1970 als no. 1 in de serie gepubliceerd. Naast de lopende uitgaven en inkomsten der stad, verdeeld over 13 perioden van telkens vier weken, bevat de rekening een opgave van uitstaande lijfrenten en andere schulden, van verpachte ambten, accijnzen etc. Interessant is de jaarlijks aangroeiende lijst van 'vervestings' gevallen, doorgaans met vermelding van het misdrijf waarvoor de boete onbetaald bleef.

J.K.

C. Vleeschouwers, 'Electieverslagen tijdens de vijftiende eeuw in het bisdom Doornik: een verwaarloosde documentatie in Cartularium 75 (R.A. Doornik)', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 729-738 is een nuttige aanvulling voor de kloostergeschiedenis. In het bewuste cartularium zijn volledige verkiezingsdossiers uit de jaren 1401-1402, 1416-1421, 1461 en 1474 bewaard. Als een toegift analyseert de auteur nog een ander register van het Rijksarchief Doornik (n° 226) waarin de eden van trouw aan de bisschop van Doornik door de nieuwe kloosteroversten afgelegd tussen 1334-1457 zijn geregistreerd.

R.V.U.

Onder de titel 'Amersfoort en Holland, 1410-1430', *Jaarboek Oud Utrecht* (1971) 115-128 belicht J.G. Smit de politiek-militaire relaties van deze partijen, eerst gericht tegen Gelre, dan tegen de Kabeljouwen. Schrijver probeert ook te achterhalen wie de Amersfoorters waren die deze relaties onderhielden: kooplui in vee, vaak de functie van schepen bekledend, van wie één ook grote invloed in het Nedersticht kreeg. Daar het Amersfoortse archief niet veel bronnen uit deze periode bezit, geven de Hollandse bronnen, waarop dit artikel in hoofdzaak gebaseerd is, een welkome aanvulling voor de geschiedenis van deze stad.

L.V.T.

Franz Irsiglers bijdrage 'Kölner Kaufleute in 15. Jahrhundert. Die Akten des Prozesses Rosenkrantz-Viehof als Quelle für die kölnische Handelsgeschichte', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXVI (1972) 71-88 is ook voor de geschiedenis der Nederlanden van belang. Johann Rosenkrantz, alias von Wipperfürth, dreef in 1437-39 een drukke handel in Engels laken van Antwerpen op Keulen. In dezelfde jaren en in 1444-45 onderhandelde hij tevens namens Filips de Goede met Engeland, en had hij een

werkzaam aandeel in het tot stand komen van de Vrede van Grevelingen van 1439 en van het handelsakkoord tussen Engeland en Bourgondië van 1445.

J.A.V.H.

Van wijlen R. de Roover verschenen ‘Renseignements complémentaires sur le marché monétaire à Bruges au XIVe et au XVe siècle’, *Handelingen Genootschap Société d'Emulation te Brugge*, CIX (1972) 51-91. Naast een fragmentaire aanvulling over de jaren 1370-1474 op de tabellen van wisselkoersen uit zijn *Bruges Money Market* (1968) en de passage over Brugge uit een onuitgegeven koopmanshandboek uit ca. 1450, die in bijlage worden meegedeeld, vindt men er nadere bijzonderheden over de manier van noteren, waaruit het bestaan blijkt van een onpersoonlijke wisselmarkt, die deze van de jaarmarkten van Champagne kort na 1300 zou zijn opgevolgd, en waarvan de Parijse en de Londense eng afhankelijk waren. Tevens geeft hij nieuwe aanwijzingen over het voor Vlaanderen actieve karakter van de betalingsbalans met Catalonië.

J.A.V.H.

Y. Lacaze, ‘Le rôle des traditions dans la genèse d'un sentiment national au XVe siècle: La Bourgogne de Philippe le Bon’, *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, CXXIX (1972) 303-395 onderzoekt uitvoerig de ‘propagandaliteratuur’ waarop de hertog van Bourgondië zich kon beroepen om zijn aanspraken op een koningskroon in Frankrijk en in het Duitse Rijk te wettigen. Getrouw aan zijn gewoonten heeft de auteur hiertoe een overstelpende hoeveelheid materiaal met uitvoerige nota's over tal van legendarische en historische personnages uit de Bourgondische gewesten verzameld. Zowel antieke helden als leden van de oude vorstenhuizen uit de gewesten die Filips de Goede in zijn handen had verenigd, dienden hem als antecedenten.

R.V.U.

In de eerste helft van de zestiende eeuw waren in Amsterdam een aantal humanisten van meer dan plaatselijke betekenis werkzaam: Alardus van Amsterdam, Cornelius Crocus, Nicolaas Cannius en Joannes Sartorius. In hun gezelschap was ook de Oost-Fries Pompejus Occo opgenomen, mede vermaard omdat hij een groot deel van de schriftelijke nalatenschap van Rudolf Agricola onder zijn berusting had. Over hem is nu een uitvoerige biografie verschenen van de hand van Otto Nübel, *Pompejus Occo. 1483 bis 1537. Fuggerfaktor in Amsterdam* (Tübingen, 1972, 313 blz., DM. 41.-). Zoals de ondertitel doet vermoeden, is het niet de humanist Occo die Nübel in de eerste plaats interesseert. Hij besteedt wel enige aandacht aan dit aspect, maar vermeldt zelfs niet de Nijmeegse dissertatie van A.J. Kölker, *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus* van 1963. Otto Nübel is immers een leerling van de bekende Fugger-historicus G.v. Pölnitz en heeft door zijn in 1970 verschenen boek *Mittelalterliche Beginen- und Sozialsiedlungen in den Niederlanden. Ein Beitrag zur Vorgeschichte der Fuggerei (BMGN*, LXXXVII, 1972, 145), al blijk gegeven van zijn sociaal-economische interessen. Het is dus Occo de factor, handelsagent en bankier, die we hier in alle breedvoerigheid geschilderd krijgen. Nübel is op zijn best, als hij het ingewikkelde handelsimperium van de Augsburgse Fuggers met al zijn zwakke en sterke punten verklaart. Het koper uit de midden-Europese, vooral Hongaarse, mijnen, moest naar de havens van West-Europa en vandaar naar de Middellandse Zee gevoerd worden. Dat kon het beste gebeuren via de Weichsel en vandaar dat Danzig een belangrijk punt werd voor deze handel; maar dan was Amsterdam daarvoor een noodzakelijk complement en daarom werd Pompejus Occo in 1511 in deze stad als factor gevestigd na een langdurige scholing te hebben

doorgemaakt in Augsburg zelf, onderbroken door een jaar studie aan de universiteit van Keulen. Gezien de scheepvaartroute door de Sont, was het van belang goede betrekkingen te onderhouden met de Scandinavische heerser en Pompejus Occo kreeg dan ook al gauw het vertrouwen van

Christiaan II en trad in de Nederlanden als zijn zaakwaarnemer en bankier op. De eerste tien jaar na zijn vestiging als factor in Amsterdam, verliep alles glad en voorspoedig met de koperuitvoer vanuit Danzig, maar naar men weet werd Christiaan II in 1523 verdreven en vervolgens zwierf hij acht jaar als balling in de Nederlanden rond. In 1531 deed hij eindelijk een poging terug te keren door een landing in Noorwegen, maar spoedig daarna werd de koning gevangen genomen en hij zou zijn kerker niet levend verlaten. Dat was allerminst gunstig voor de belangen van het handelshuis der Fuggers, die de verdreven koning met alle voorzichtigheid waren blijven steunen. Met name Pompejus Occo heeft na 1523 diplomatiek moeten manoeuvreren om bij de nieuwe machthebbers aan de Sont niet al te veel vijandschap te kweken, zonder overigens Christiaan II volledig te laten vallen. Zijn vele diplomatieke démarches vullen het grootste deel van Nübels boek en daardoor is het een wat ouderwets soort geschiedenis geworden, maar wel goed en duidelijk geschreven. We wisten van deze zaken al vrij veel doordat Kernkamp in *BMHG*, XXXVI (1915) een aantal rekeningen van Pompejus Occo voor Christiaan II uit de jaren 1520-1523 had gepubliceerd, maar Nübel voegt daaraan wat nieuw materiaal toe, geput uit de archieven van Kopenhagen en Stockholm, voornamelijk brieven van Occo aan Christiaan II, die in een aantal bijlagen worden gepubliceerd. Men kan uit deze biografie leren hoe de Fuggers door hun positie in de internationale handel wel in de politiek verzeild moesten raken, ook zonder dat zij daar bewust naar streefden. Pompejus Occo, wiens portret door Dirck Jacobsz. in het Rijksmuseum hangt, was ongetwijfeld een belangrijk man, hoewel Nübel wel eens meer op zijn conto schrijft dan hij met bronnen kan staven.

H.P.H.J.

Ruy Fernandez is sedert het proefschrift van J.A. Goris geen onbekende in de geschiedenis van de Portugese handel te Antwerpen. Onlangs verscheen een biografie van hem door Maria do Rosario de Sampaio Themudo Barata, *Rui Fernandes de Almada*, *diplomata português do seculo XVI* (Lissabon: Instituto de Alta Cultura, Centro de Estudos Historicos, 1971, xiv + 361 blz.). Hij verschijnt in de bronnen als koninklijke facteur in Oran, later te Safi in Marokko, tussen 1483 en 1504, vóór hij in de factorij te Antwerpen wordt geplaatst, waarvan hij de leiding waarnam van 1526 tot 1533; daarna was hij nog ambassadeur in Frankrijk. In de Scheldestad, waar Dürer zijn portret heeft geschilderd, is zijn voornaamste taak de verkoop van de Portugese kruiden en de aankoop van zilver en vooral koper, waarover de door Schr. gebruikte Portugese bronnen nog heel wat nieuwe details aanbrengen. Tegelijk echter is hij een scherpzinnig waarnemer van de staatkundige gebeurtenissen voor rekening van zijn vorst. Die combinatie van economische en politieke opdrachten heeft hij ook vervuld tijdens zijn zending naar Duitsland in 1519 naar aanleiding van de verkiezing van de nieuwe keizer. Men vindt haar terug in de brieven waarin hij het nieuws aan zijn koning of aan andere hooggeplaatste landgenoten rapporteert, en waarvan er een dertigtal in bijlage worden afgedrukt. Een aantal feiten zouden in een nauwkeuriger perspectief komen indien Schr. meer gebruik had gemaakt van de niet-Portugese recente literatuur over de geschiedenis van de handel in die jaren, speciaal over die van Antwerpen. Onder dat oogpunt vertoont haar informatie grote leemten. Jammer ook dat het register, dat in de Inhoudstafel wordt aangekondigd, ‘om redenen van technische en financiële orde’ niet werd afgedrukt.

J.A.V.H.

De groeiende verwikkeling van de internationale betrekkingen was er oorzaak van dat het aantal gezantschappen, met een bepaalde zending belast, in de vijftiende eeuw erg toenam, en dat zelfs een permanent gezant van Maximiliaan van Oostenrijk met een algemene opdracht het merendeel van het jaar 1492 aan het Engelse hof verbleef. Toch dienen, naar het oordeel van Anne Marie Fobe in 'De Spaanse nalatenschap; de ontstaansredenen van de vroegste residerende gezantschappen vanuit de Nederlanden (1492-1506)', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXV (1972) 171-179 te worden gezocht. De vooruitzichten die zich in 1500 voor Filips de Schone op de Spaanse erfenis hadden geopend, en de dood van Isabella gaven in 1504 en 1505 aanleiding tot de benoeming van vaste gezanten in Duitsland, Spanje zelf, Frankrijk en Rome. Wat Spanje betreft is het geval ons niet duidelijk: ging het om een gezant bij Ferdinand? Zoniet, dan zou de zending eerder de inbezitneming door Filips van Castilië betreffen, en met diplomatie geen uitstaans hebben.

J.A.V.H.

In 'De Spaans-Nederlandse humanist Juan Luis Vives en Leuven', *Mededelingen van de geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving*, XII (1972) 174-207, beschrijft M.A. Nauwelaerts het verblijf, de studie- en de vriendenkring van de bekende geleerde (1492-1540) in de Brabantse universiteitsstad (ca. 1513/4-1523). Het gaat hier om een minder behandelde periode uit de levensgeschiedenis van de auteur van *De Subventione pauperum*.

L.V.B.

R. Wellens, 'Les Etats généraux et la succession de Philippe le Beau dans les Pays-Bas', *Standen en landen*, LVI (1972) 123-159. Filips de Schone overleed te Bourges op 26 september 1506 en reeds op 3 oktober was het nieuws in de Nederlanden bekend. Op 18 oktober begon te Mechelen de zitting van de Staten-Generaal om de uitvoering van zijn testament en zijn opvolging te regelen. Brabant, Holland, Zeeland, Friesland en Mechelen wilden Maximiliaan van Oostenrijk als regent erkennen, maar Vlaanderen en Artesië verzetten zich, terwijl Henegouwen en Namen geen standpunt innamen. Uiteindelijk heeft na het uiteengaan van de Staten Maximiliaan het toch gehaald. In bijlage worden het verslag van de zitting en een brief van kanselier De Plaine daarover uitgegeven.

R.V.U.

In 1512 procedeerde Delft tegen Rotterdam voor de Hoge Raad van Mechelen over de verbetering van de Rotterdamse Schie, het vaarwater dat Rotterdam in verbinding bracht met de belangrijkste binnenwateren in Holland. Delft was daartegen gekant omdat het concurrentie vreesde voor zijn eigen stichting Delfshaven. Bij die gelegenheid heeft de stad Delft een kaart laten vervaardigen van het gebied waarover het geschil ging, deze 'Kaart van de drie Schieen' hangt thans ingelijst op de kamer van de Algemeen Rijksarchivaris. C. Hoek, *Rotterdam en omgeving aan het einde van de middeleeuwen* (Roterodamum, XXVIII; Rotterdam-'s-Gravenhage: Nijgh & van Ditmar, 1972, 73 blz., *f* 12,50) neemt de lezer mee op een wandeling langs alle huizen, boerderijen, kastelen en kerken op deze kaart en somt daarbij een groot aantal wetenswaardigheden op over bewoners en bouwgeschiedenis. Een reproductie in kleur van genoemde kaart is derhalve een zeer essentiëel onderdeel van dit boekje.

Het is steeds een genoegen door een enthousiaste kenner meegevoerd te worden, en de heer Hoek beheerst, ook door zijn archeologische onderzoekingen, het verleden van Rotterdam beter dan wie ook. Soms

stoort mij een te grote stelligheid in de uitspraken, de schrijver pretendeert b.v. precies te weten, welke landerijen overstroomd zijn in 1164, terwijl zeer onlangs Dr. Gottschalk nog haar twijfels uitgesproken heeft over de omvang van deze stormvloed juist in de Maasmond. Maar overigens ben ik enthousiast, niet in het minst over het nieuwe licht dat de schrijver werpt op de stadsrechtenverlening aan Rotterdam in 1299. Reeds toen zou door Wolfert van Borselen een begin gemaakt zijn met het graven van de Rotterdamse Schie.

H.P.H.J.

Nieuwe geschiedenis

Een samenvattend overzicht van wat de humanistische school is geweest, geeft M.A. Nauwelaerts, 'Les écoles d'humanités du XVIe siècle, précurseurs de nos humanités anciennes', *Les etudes classiques*, XL (1972) 328-341. Na op de leerstof, de methoden en de leermiddelen te zijn ingegaan, besluit schrijver dat het toenmalige Latijnse onderwijs vooral een utilitair doel nastreefde, terwijl later pas meer het accent is gevallen op de algemeen-vormende waarde van de studie der klassieke auteurs.

M.D.V.

Tot hiertoe zijn vijftien brieven bekend, van of aan de Nederlandse humanist en schoolman C. van Vladeracken. Zij werden uitgegeven door M.A. Nauwelaerts, 'La correspondance de Christophorus Vladeraccus (1524-1601)', *Humanistica Lovaniensia*, XXI (1972) 239-279.

M.D.V.

L. Dupont, 'Note sur le catalogue manuscrit de la bibliothèque de Torrentius', *Archiefen bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 578-587 (met drie afbeeldingen). De Antwerpse bisschop Levinus Torrentius (1525-1595) was een bekend humanist en verdienstelijk Latijns dichter. Zijn rijke bibliotheek (nagenoeg 1560 titels) bestond in hoofdzaak uit Latijnse en Griekse werken. De bewaarde catalogus wordt hier bondig beschreven.

R.V.U.

De humanist en latere bisschop van Antwerpen Torrentius heeft verschillende Latijnse gedichten nagelaten waarin de kruistochtgedachte op het voorplan staat, hetzij doordien hij jammert om de verdeeldheid van de Christen staten ten opzichte van de Turkse dreiging, hetzij dat hij overwinningen op de Mohammedanen verheerlijkt. De ode op de slag bij Lepanto sluit de rij af: voortaan acht hij de Christenheid veilig, en komt de strijd tegen de ketterij het Turkse gevaar als thema in de katholieke strijdpoëzie vervangen. Aldus Léopold Dupont, 'Humanisme et croisade. Torrentius et les Turcs', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, L (1972) 447-458.

J.A.V.H.

Justus Lipsius blijft in het brandpunt van de belangstelling staan. Mej. Sylvette Sué, 'Nogmaals Lipsius en Jena', *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-*

en Letterkunde en Geschiedenis. Handelingen, XXVI (1972) 361-386 inventariseert twee bundels uit het Staatsarchief te Weimar die op het verblijf van de humanist te Jena betrekking hebben, en publiceert daaruit een twintigtal brieven uit 1572 over zijn benoeming

tot hoogleraar aldaar, en uit 1573 met betrekking tot de eis van de Faculteit dat hij zijn magistersbul zou overleggen met het oog op zijn aanstelling tot decaan. Met J. Kluyskens' bijdrage over 'Laevinus Torrentius als humanist, wegwijzer van Justus Lipsius', *Bijdragen Geschiedenis*, LV (1972) 77-88 staan wij twintig jaar verder, en volgen wij de pogingen van de tolerante bisschop van Antwerpen om Lipsius tot het katholicisme terug te brengen en hem een leerstoel te Leuven te bezorgen.
J.A.V.H.

L. Ceyssens, 'Autour de Jacques Jansonius, professeur à Louvain (1547-1625)', *Augustiniana*, XXII (1972) 358-397 is een kostbare bijdrage tot de vroegste geschiedenis van het Jansenisme. Jansonius was afkomstig van Amsterdam en werd te Leuven leerling van Baius. Hij doceerde er nadien theologie en was president van het Pauscollege, toen Jansenius er studeerde. In bijlagen worden uitgegeven: de biografie van Jansonius door de Norbertijn van de Parkabdij (Leuven), Jan Maes, als inleiding bij de posthume uitgave aldaar van Jansonius' commentaar op het Johannes-evangelie, een aanvullende nota daarop door Jan Vander Meulen, en het testament van Jansonius zelf.
R.V.U.

J. Bolckmans (†) 'Het notitieboekje van heer Erard de Cotereau-Westmalle', *Taxandria*, XLII-XLIII (1970-1971) 121-185 is in feite de uitgave in gewijzigde volgorde van het aantekenboek van Erard, heer van Westmalle en Zoersel († 1575), een typisch landelijke edelman. De notities lopen over de jaren 1558 tot 1575 en hebben vooral betrekking op het beheer van zijn goederen en zijn uitgaven. Het geheel is een niet onbelangrijk sociaal document.
R.V.U.

J. Ernalsteen, 'Tienden te Beerse', *Taxandria*, XLII-XLIII (1970-1971) 187-195 drukt twee teksten (1563-1572) af zonder enige commentaar. De eerste is niet onbelangrijk daar hij het verslag is van een visitatie van de percelen met de gebruikers van de akkers die novale tienden dienen te betalen.
R.V.U.

A.W. Lovett, 'Some Spanish Attitudes to the Netherlands', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXV (1972) 17-31, bemerkt terecht dat de achterstand van de Spaanse bronnenpublicaties en geschiedschrijving op de Nederlandse tot gevolg had dat men tot dusver de Tachtigjarige Oorlog teveel met Nederlandse ogen, en te weinig van een Spaans oogpunt heeft beschouwd. In de jaren 1570 stonden de Moren en het vraagstuk van de Portugese successie in de bekommernissen van de Spaanse politiek vóór de Nederlandse kwestie. Dit draagt ertoe bij de betrekkelijke gematigdheid en schijnbare aarzelingen van het Spaanse optreden alhier te verklaren. Eerst nadat die prioritaire aangelegenheden opgelost leken, was de weg open voor het grote offensief van Parma en voor Spaanse onverzoenlijkheid.

J.A.V.H.

J. Briels besloot zijn artikel over ‘Zuidnederlandse goud- en zilversmeden in Noordnederland omstreeks 1576-1625. Bijdrage tot de kennis van de Zuidnederlandse immigratie’, *Bijdragen tot de geschiedenis*, LV (1972) 89-112 (zie hiervóór *BMGN*, LXXXVII (1972) 145) met een lijst van 44 te Londen gevestigde edelsmeden, de helft daarvan overgekomen

tussen 1566 en 1569, en van een supplement van 28 namen van edelsmeden die in Holland en - met 17 - te Middelburg, terecht kwamen, telkens met biografische gegevens.

J.A.V.H.

Vooral in de late middeleeuwen was het zeer gebruikelijk, dat men in het aangezicht van de dood, bij testament of anderszins, bepaalde goederen aanwees, waarvan de inkomsten moesten dienen om na de dood zielmissen te laten lezen en zo vlugger bevrijding uit het vagevuur te bekomen. Die goederen kwamen niet onmiddellijk aan de kerk, maar de erfgenamen waren verplicht dit servituut uit die goederen te betalen. Er zijn nogal wat gegevens over, maar die zijn tot nog toe onvoldoende bestudeerd. J.L.v.d. Gouw, 'De blaffaard van de memorielanden van Poortugal', *Hollandse Studiën*, III (1972) 77-118 levert hiertoe een bijdrage. Hij publiceert met een inleiding en deskundig commentaar een register van omstreeks 1580, waarin 142 van deze memories te Poortugal bij Rotterdam staan opgetekend, waarbij telkens staat vermeld, welke som geld de priester die het jaargetijde moet lezen daarvoor zal krijgen, de goederen waaruit dit geld moet komen en wie daarvan het beheer heeft. Het register is overigens samengesteld aan de hand van veel oudere gegevens. Het is een interessante bron.

H.P.H.J.

H.J. Witkam, bijzonder ijverig en vruchtbaar amateur-historicus, heeft zijn kennis betreffende de oude - niet de oudste - geschiedenis van de Leidse universiteit reeds eerder gedemonstreerd in een aantal artikelen die, hoofdzakelijk in getypte vorm, te raadplegen zijn o.a. in de universiteitsbibliotheek en het gemeente-archief van Leiden. Hij heeft nu via een offset-procédé, in eigen beheer, gepubliceerd: *Introductie tot de dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596* (1969, 223 blz.). Het werk is waarschijnlijk het best te karakteriseren met het trefwoord: 'concordance'. Via de uitvoerige registers van personen en onderwerpen is de weg te vinden naar veel meer archiefstukken dan P.C. Molhuysen in zijn *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, I (RGP., Grote Serie XX; 's-Gravenhage, 1913), wist te vermelden. Witkam vervolgde zijn poging het overvloedige maar nogal verspreide bronnenmateriaal betreffende Nederlands oudste universiteit toegankelijk te maken, met vier delen (het derde met Bijlagen): *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596* (1970-1972) samen 918 bladzijden omvattende. Daarin publiceert hij allerlei bronnen het reilen en zeilen van de universiteit betreffende, die in het eerst genoemde werk werden opgesomd. Centraal staat in dit bronnenmateriaal steeds de nalatenschap van Jan van Hout, tot 1596 secretaris van de universiteit, in de eerste plaats diens 'Dachbouck'. Daaromheen worden veelal de andere archiefstukken gegroepeerd. De persoonlijke opmerkingen van de auteur verraden vaak de amateur-historicus, niet het minst door de nogal moraliserende toon waarin ze zijn gesteld. Waarschijnlijk kan het werk straks nuttige diensten bewijzen wanneer bij de viering van het 400-jarig bestaan van de Leidse universiteit deskundigen zich over deze materie buigen. Dat ook belangstellende leken er veel profijt uit kunnen trekken, zoals de samensteller meent, valt te betwijfelen. Het is misschien juist voor de amateur-historicus karakteristiek dat hij teveel voorkennis bij zijn lezers veronderstelt.

P.A.M.G.

N.J. Weyns, ‘Jean-Chrysostôme vander Sterre, abbé de Saint-Michel d'Anvers’, *Analecta Praemonstratensia*, XLVIII (1972) 94-123 levert een nuttige biografie van deze Norbertijnerprelaat uit de tijd van de Contrareformatie. Vander Sterre († 1652) werd geboren

te Den Bosch in 1591 en trad in 1607, na zijn studietijd bij de Antwerpse Jezuïeten, in te Sint-Michiels, waar hij prior en in 1629 abt werd. Zijn beleid was bijzonder heilzaam voor deze abdij, waar hij, tot genoegen van de stad Antwerpen, een zo degelijk onderwijs inrichtte dat de Universiteit te Leuven deze ongeoorloofde mededinging aankloeg. Ook zijn verdere carrière in de orde en zijn rijke bibliografie, in hoofdzaak op gebied van de kerkgeschiedenis, worden belicht. In bijlage is zijn verslag over een visitatie van de abdij van Tongerlo in 1652 afgedrukt.

R.V.U.

'Het streven van de geestelijkheid naar gelijkberechtiging met de vier Leden van Vlaanderen (1591-1598)' was, naar M. Cloet betoogt, *Standen en landen*, LVIII (1972) 1-73, wezenlijk te danken aan het initiatief van de latere bisschop van Brugge De Rodoan, wiens episcopaat hij elders heeft behandeld (zie *BMGN*, LXXXVII (1972) 105-106). Het begon met de vraag om informatie over het gebruik van de accijnsbedragen, en naar de mogelijkheid om de belastingdruk, die ook op de geestelijkheid woog, te verlichten. De afwijzende houding van de Vier Leden bracht een escalatie teweeg, die uitmondde in het juridisch hangijzer van de immuniteit van de geestelijkheid. De Brugse clerus was niet voor doordrijven van het conflict te vinden, maar de Gentse, die Rodoan volgde, won de steun van de nuntius Frangipani. Na enig over-en-weer-gepraat werd de zaak beslecht door een arrest van de Grote Raad van 5 november 1596 en door een uitvoeringsedict van aartshertog Albrecht van 20 maart 1597, die de geestelijkheid medebeslissende steun verleenden. Weliswaar had zij intussen toegezegd zich op haar immuniteit niet te zullen beroepen om taxatie van zich af te wenden. Het is dus onjuist, dat zij door Albrecht onder de Leden werd opgenomen, teneinde in hun vergadering over toegewijde aanhangers te beschikken. De bijdrage wordt besloten met de uitgave van vijf bewijsstukken.

J.A.V.H.

In *BMGN*, LXXVI (1971) 265, werd het eerste deel aangekondigd van de grote geschiedenis van de stad Hanau, die op het eind van de zestiende eeuw gesticht werd als een toevluchtsoord voor alle hervormden en die tegelijkertijd moest uitgroeien tot een machtige handelsstad. Nauwelijks een jaar later ligt het tweede deel voor ons: H. Bolt, *Gründung und Anfänge der Neustadt Hanau 1596-1620*, II (Hanauer Geschichtsblätter XXIII; 1971, 520 blz.). Daarmee is het boek voltooid. Alle historici in de Nederlanden wordt gewezen op de Zusammenfassung der Ergebnisse op blz. 403-436, maar specialisten zullen ook met vrucht kennis nemen van de voorgaande bladzijden waar in de vorm van een kroniek de gebeurtenissen over de jaren 1602-1613 in alle breedvoerigheid worden tentoongesteld en de ontwikkeling van 1613-1620 vluchtiger wordt behandeld. Want deze Neustadt Hanau heeft veel Waalse en Nederlandstalige vluchtelingen geherbergd, die het in het stadsbestuur nog al eens met elkaar aan de stok hadden en ook op kerkelijk gebied lag men vaak overhoop. Economisch werd de stad niet de grote handelsmetropool, die sommigen gedroomd hadden. De ligging was achteraf toch niet zo bijster gunstig en Frankfort heeft deze potentiële concurrent bewust klein gehouden. Alles bij elkaar is dit boek een waardevolle bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse emigratie om economische en godsdienstige redenen omstreeks 1600.

H.P.H.J.

De gedetailleerde en ruim geïllustreerde beschrijving van ‘De kostuums uit het 17de-eeuwse Utrechtse poppenhuis’, *Jaarboek Oud Utrecht* (1971) 46-66 zal voor costuum-

historici van belang zijn, omdat volgens de schrijfster I.J. Soer, originele kleding uit die tijd schaars is en het aantal schilderijen en tekeningen met een duidelijke uitbeelding van de costuums uit de tweede helft van de zeventiende eeuw ook betrekkelijk gering is.

L.V.T.

Dertien historische werken over de geschiedenis van de joden in Nederland zijn door de joden zelf tot 1795 hier te lande geschreven, waarvan het grootste deel nog in handschrift. Deze werken worden uitvoerig besproken en geévalueerd door L. Fuks en R.G. Fuks-Mansfeld in 'Joodse geschiedschrijving in de Republiek in de 17e en 18e eeuw', *Studia Rosenthaliana*, VI (1972) 137-165. Zeven werken in handschrift zijn van Sefardische hand, waarvan één in het Hebreeuws en de overigen in het Spaans en Portugees en vijf zijn afkomstig uit Asjkenazische kring, allen in het Jiddisch. Vooral nr VIII, de Jiddische kroniek van 1740-1752 van Abraham Chaim b. Zwi Hirsj Braatbard is ook van belang als bron voor de Nederlandse geschiedenis, door de beschrijving van de Doelistenbeweging en de Pachtersoproeren. Het *Essai historique sur la colonie de Surinam* door David Nassy in Paramaribo in 1788 uitgegeven, is de kroon op het werk van de Joodse historici ten tijde van de Republiek die van hun niet-joodse collegae veel hebben geleerd en overgenomen.

R.G.F.M.

De Luikse Benedictijnerabdij St.-Laurentius stond in het begin van de zeventiende eeuw onder oogpunt van religieus leven, tucht, verzorging van de eredienst en intellectueel leven eerder op laag peil. Dit blijkt uit een kanonieke visitatie door de nuntius te Keulen Albergati, die door J. Hoyoux wordt uitgegeven, 'Le dossier de l'abbaye bénédictine de Saint-Laurent de Liège aux archives vaticanes, 1613', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLII (1972) 331-361.

J.A.V.H.

G.A. Lelièvre, 'Jerôme Marlier (1613-1681), abbé de Saint-Ghislain et conseiller à la cour souveraine de Hainaut. Notes biographiques', *Standen en landen*, LVI (1972) 169-185. Deze abt was lid van de staten van Henegouwen en een memorialist en hagiograaf. In 1641-43 nog voor zijn prelaatschap was hij nauw betrokken bij de hervorming van zijn abdij. Tijdens de graanduurte van 1649 toonde hij zich steeds een behendig zakenman die een weldoende bevoorradingspolitiek en enige winst wist te combineren.

R.V.U.

N. Rowan, 'Pierre du Bois vertaler der aartshertogen en de Brusselse ommegang van 31 mei 1615', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 710-716 drukt een verzoekschrift van deze notaris af waaruit blijkt dat hij heel wat vertaalwerk voor het Hof heeft gedaan en ook de verzen voor de ommegang van 1615 heeft geschreven.

R.V.U.

A. Roeykens, 'La ville d'Enghien éprouvée par une grave épidémie en 1617', *Annales du cercle archéologique d'Enghien*, XVI (1971) 129-152 is vooral gesteund op een aantal brieven van Anna van Croy, vrouwe van Edingen, waarin zij de maatregelen

tegen en het verloop van de pest in 1617 verhaalt. De acht brieven worden in bijlage uitgegeven. Een grafiek getrokken uit de parochiale sterfteregisters laat toe vast te stellen dat de plaag van 1617, op deze van 1635 na, het hoogst aantal slachtoffers in deze eeuw heeft gemaakt.

R.V.U.

'Zur Bedeutung Antwerpens als Kreditplatz im beginnenden 17. Jahrhundert', *Festschrift Ennen*, 667-686 heeft Hans Pohl de indertijd door Denucé verkeerdelijk aan Thomas de Sampayo toegeschreven, in werkelijkheid van de pagador-general Antonio Vedell afkomstige afrekeningen uit 1633-34 onderzocht. Het blijkt eens te meer dat Antwerpen in die jaren een hoogst belangrijk financieel centrum blijft, en dat de Italiaanse hautefinance er, ondanks de pogingen van Olivares om haar te onttronen, nog steeds overheerst.

J.A.V.H.

I.H. van Eeghen bestrijdt in 'De anatomische les van Christiaen Coeuershof of Op zoek naar een notoir misdadiger', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XXV (1971) 181-197, de veronderstelling van J. Schouten dat het door het Gouds museum verworven schilderij van Christiaen Coeuershof een tweede Anatomische les van Dr. Tulp zou weergeven. Haar archiefonderzoek leidde tot de ontdekking dat er twee schilders van die naam geweest zijn; de vraag welke anatomische les dan wel is uitgebeeld, en waar die plaats vond, vermocht zij niet te beantwoorden, maar zij toont aan dat men zoeken moet naar een aantekening van de terechtstelling van een notoir misdadiger in een van onze stedelijke archieven, en wel in de wintermaanden van 1640.

E.P.D.B.

In het kader van het onderzoek naar de religieuze en kerkelijke toestanden op het platteland is de kennis van het geestesleven en het ontwikkelingspeil van de dorpspastoors niet onbelangrijk. J. de Brouwer poogt daarop licht te werpen door de ontleding van 'De bibliotheek van een landelijk pastoor ca. 1650', *Ons geestelijk erf*, XLVI (1972) 200-233. De inventaris van het boekbezit van de pastoors van Meerbeke, Impe en Nederbrakel, met respectievelijk 140, 130 en 100 titels, getuigt van hun haast uitsluitende belangstelling voor Latijnse godsdienstige werken. Het merendeel van deze boeken werd geschreven door de professoren van de universiteiten van Leuven en Douai of door Jezuïten.

R.V.U.

Dick Schaap en Teun van den Berg, *Johan de Witt. Een volmaakt hollander* (Bussum: Teleboek N.V., 1972, 127 blz.). Als de Nederlandse Vereniging ter Bevordering van het Levensverzekeringswezen het initiatief neemt voor een boekje dat driehonderd jaar na de moord op Jan de Witt moet verschijnen, dan staat één ding bij voorbaat vast. Er wordt in dat boekje aandacht besteed aan De Witts betekenis voor het verzekeringswezen, dus aan zijn 'Waerdije van lijfrenten'. Het laatste hoofdstuk, niet het slechtste, is dan ook aan dit onderwerp gewijd. Wat de inhoud betreft valt er trouwens meer te loven: niet alleen de raadspensionaris krijgt aandacht, maar ook het sociale en het economische leven van zijn tijd in de Republiek. Bovendien is het boekje naar de vorm een leesbaar geschrift, niet ongeschikt om in brede kring belangstelling te wekken. En de uitvoering, de illustratie, is bijzonder fraai.

Toch zijn er schaduwzijden, en dat niet omdat er weinig nieuws in staat voor de vakman die thuis is in het tijdvak. Die zwakheden worden begrijpelijk als men let op de hier gevolgde werkwijze. Dit recept laat zich aldus samenvatten: interview een handjevol experts en niet-experts; verzamel citaten uit enkele bestaande publicaties,

en stel uit deze grondstoffen met behulp van schaar en lijmpot het geheel samen. Dit recept uit de keuken der historische journalistiek is niet per se ondeugdelijk. Men kàn er, dunkt mij, een lichtverteerbare schotel mee bereiden die verdient aangeprezen te worden als goede populaire

kost. Toch, in het resultaat dat hier voor ons staat vallen tussen smakelijke happen net iets te veel slecht verteerbare op: gemiste kansen op trefzekerder weergave, gebabbel dat onvoldoende wordt gesteund door kennis van zaken, uitspraken die omstreden zijn of zelfs verouderd. Een moeilijk recept vraagt blijkbaar wel om extra-goede koks.

D.J.R.

A. Graafhuis en A.M.E. Jonker-Verhoef, ed., 'Zo maar een 'contractboeck', *Jaarboek Oud Utrecht* (1971) 108-114 bevat een aantal sprokkelingen uit contracten van het Utrechtse stadsbestuur met vooral neringdoenden uit de jaren 1656 tot 1790, o.a. over de vestiging van textielbedrijven. De gegevens zijn in het kader van een paleografiecursus verzameld door A.M.E. Jonker-Verhoef en geredigeerd door A. Graafhuis om de raadpleging van het Utrechtse gemeentearchief te stimuleren.

L.V.T.

E. Van Autenboer, 'De Sint-Sebastiaangilde van Leuven, hoofdgilde van Brabant, geeft caerten (1665-1736)', *Taxandria*, XLII-XLIII (1970-1971) 3-72. Ondanks betwistingen van steden als Brussel en Tienen, die vooral in de eigen omgeving hun overwicht wilden veiligstellen, heeft de gilde van Leuven, als hoofdstad van Brabant, toch duidelijk een oppergezag gehad. Haar 'Vonnisboeck', bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel, levert een lijst op van 324 gilden die van de Leuvense hun reglement ontvingen. Elk dezer gilden wordt in een korte historische nota geïdentificeerd.

R.V.U.

Herman Kellenbenz leverde een nieuwe bouwsteen tot de geschiedenis van de handel tussen de Nederlanden en de Iberische wereld met zijn bijdrage over 'Un mercador neerlandês em Lisboa tratando com o Brasil', *Aufsätze zur portugiesischen Kulturgeschichte*, X (1970) 311-336. Het gaat om de agent te Lissabon van de Antwerpse firma Boussemart, Pollet en De Coninck, toen te Cadiz gevestigd, uit 1669-1672. Hij verzendt naar Antwerpen, via Middelburg, een enkele keer naar Rotterdam Braziliaanse suiker of tabak, en naar Brazilië saaien en lijnwaad uit de Nederlanden of uit Silezië.

J.A.V.H.

J. Everaert, 'Le commerce colonial de la "nation flamande" à Cadix sous Charles II (ca. 1670-1700)', *Anuario de estudios Americanos*, XXVIII (1971) 139-151, geeft een algemeen overzicht van die handel op het dieptepunt van Spanje's economisch verval, met name van de omwegen waarop hij kon doorgaan en van de algemene winstresultaten die hij opleverde.

J.A.V.H.

In *Journal of the Malaysian Branch. Royal Asiatic Society*, XLIII (1970) (ten rechte: eind 1972) 48-64, geeft G. Kathirithamby-Wells in een artikel 'Ahmad ibn Iskandar and the late 17th Century "Holy War" in Indonesia' een overzicht van wat bekend is over deze Sumatraanse avonturier, die zich uitgaf voor een zoon van de hoog vereerde vorst van Minangkabau en die, gebruik makende van de opleving van

Islamitische gevoelens in de archipel, zich ten koste van onze VOC een machtspositie wilde verschaffen, wat hem niet gelukte, hoewel aanvankelijk verscheidene Indonesische vorsten contact met hem opnamen. Men zal nog andere gegevens over hem aantreffen in het nog niet verschenen vijfde deel van de Generale Missiven, waarin hij gewoonlijk wordt aangeduid als Jang di Pertuan Sakti (d.i. de met bovennatuurlijke krachten begaafde heerser).

W.Ph.C.

De voordracht, die mevr. M.A.P. Meilink-Roelofz hield op de werkdag van de Société Jean Bodin over Les grandes escales betreffende het onderdeel daarvan, getiteld 'The Dutch East India Compagny's Ports of Call', vindt men afgedrukt in het *Recueil van de Société Jean Bodin*, XXXIII (1972) 171-196. Men vindt hier een kort, maar duidelijk overzicht over de activiteit van de VOC in de Aziatische havens, waarvan vooral beginnelingen profijt zullen kunnen trekken.

W.Ph.C.

Wij mogen er dankbaar voor zijn dat de Kon. Ned. Ak. v. Wet., afd. Letterkunde, als no. 1 van deel XXXV der Nieuwe Reeks, een laatste bijdrage van haar overleden lid Ferd. Sassen uitgegeven heeft: *De Illustre School te Maastricht en haar Hoogleraren* (1683-1794) (92 blz., *f.* 12,50). Na een korte schets van het lotgeval van deze School volgen de levensberichten van de vijf-en-twintig hoogleraren die aan het instituut werkzaam zijn geweest.

E.H.K.

Het voor de creatie van een hôpital général bevorderlijke mandament van prins-bisschop Maximiliaan-Hendrik van Beieren uit 1685 dient beschouwd te worden in het licht van de Luikse troebelen van 1684; het was geïnspireerd op het Franse voorbeeld van 1676, dat ernaar streefde in dergelijke hôpitaux généraux alle ongewenste elementen en lediggangers voor heropvoeding op te sluiten. De stichting van het Hôpital général de St. Joseph te Luik in 1694 door vicaris-generaal Jean - Ernest de Surlet en die van het Hospice Sainte Barbe in 1706 door Jacques-Ignace de Surlet waren in omvang eerder geringe heropnemingen van de projecten van 1685. De eerstgenoemde instelling kon een twintigtal jongemannen herbergen, de tweede was bestemd voor meisjes. G. Henry-Joris schrijft hierover in 'Tentatives liégeoises pour créer un hôpital général au XVIIe siècle', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, IX (1971) 93-111.

L.V.B.

Zich baserend op onderzoek in Bretonse archieven schreef A.J. Beenhakker over 'Nederlandse contacten met Bretagne vóór de Franse Revolutie', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis*, XXV (1972) 32-46. Afgezien van de Nederlands-Engelse invasiepogingen van 1693-4 handelt het artikel over commerciële en ook culturele betrekkingen. Waardevolle lijsten van Nederlandse koopvaarders, die in de achttiende eeuw gekaapt werden of nabij Bretagne vergingen of strandden, zijn als bijlagen opgenomen.

J.R.B.

P. Moureaux, 'La sidérurgie dans la région de Beaumont et de Chimay à la fin de l'Ancien Régime', *Standen en landen*, LVI (1972) 231-249. Het land van Beaumont-Chimay telde in 1693 negen hoogovens en negentien smederijen. Eigenaardig genoeg waren ovens en smederijen niet in handen van dezelfde families. De smederijen deden dan ook gemakkelijker beroep op het hardere Luikse ijzer zodat in 1737 de plaatselijke gietijzerproduktie nagenoeg was verdwenen. Aan de hand van grafieken wordt echter aangetoond dat dit niet de instorting van de ganse ijzerindustrie inhield zoals algemeen wordt aangenomen.

R.V.U.

Als nr. 12 van de intussen welbekende Fibulareeks verscheen van de hand van H.H. Zwager een keurig deeltje over *Nederland en de Verlichting* (Bussum: Fibula-Van

Dishoeck, 1972, 136 blz., 29 illustraties en 29 buitentekstplaten, *f* 7,90). Niet zo direct een dankbaar onderwerp voor wie terugblikt op een 'Gouden' Eeuw, maar juist de vergetelheid die het achttiende-eeuwse vaderlandse geestesleven grotendeels is te beurt gevallen, maakt dit overzicht zo nuttig. Ook al bleef de specifiek-Nederlandse bijdrage tot de verlichte cultuur vaak beperkt tot het drukken en verspreiden van wat door buitenlanders geproduceerd werd, toch verdienen enkele Nederlandse actieven of zelfs creatieven meer aandacht en is op zijn minst de weerklank, die de Verlichting als Europees fenomeen in het achttiende-eeuwse Nederland gevonden heeft, een studie waard.

In een zevental hoofdstukken geeft S. een vlot overzicht van de verschillende categorieën die bij het fenomeen Verlichting van dichtbij betrokken waren: vooraf de 'wegbereiders', dan de talrijke 'buitenlanders', de zeer actieve 'boekenmakers', succesvolle en andere 'professoren', de schare kibbelende 'theologen', 'creatieven' op andere gebieden, o.a. in de genootschappen, en tenslotte de o.i. wat schamel bedeelde 'erfgenamen'. (Mag men in de Nederlanden, Noord en Zuid, de Verlichting niet laten doorlopen tot diep in de negentiende eeuw, zeker tot ca. 1830, tenminste in de zin waarin S. ze definiëert als de 'geestelijke beweging in de Europees-Amerikaanse cultuurgeschiedenis waarin de nadruk wordt gelegd op de ontplooiing en de vervolmaakbaarheid van de mens met behulp van de rede'?)

Gezien de ruime kring waarvoor deze reeks bestemd is, was het opnemen van een beknopt glossarium met uitleg van vaktermen een gelukkige gedachte. Ook gespecialiseerden en vakhistorici zal dit overzicht diensten bewijzen, onder meer dank zij een verzorgde literatuurlijst. Zoals elk Fibula-deeltje is ook *Nederland en de Verlichting* met zorg, suggestief en origineel geïllustreerd.

J.R.

Met de publicatie en bespreking van 'Pachtprijzen in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw' levert F. de Wever een kostbare 'Bijdrage tot de konjunktuurstudie', *Tijdschrift voor geschiedenis* LXXXV (1972) 180-204, kaarten. Hij verzamelde uit instellingsrekeningen de pachtprijzen van ruim 500 hoeven uit het huidige Oost-Vlaanderen, de westelijke Kempen en de Antwerpse polders. Opmerkelijk is de felle stijging van de landpachten in de streek rond Gent, vergeleken met de bescheiden verhoging in het Antwerpse. Zij concordeert allerminst met de evolutie van de graanprijzen. De verklaring zou vooral in de bevolkingstoestand liggen, die in Vlaanderen een sterke vraag naar land verwekte, zonder grote mogelijkheden om het landbouwareaal te vergroten. In de Kempen daarentegen was er overvloed aan heidegrond, die onder de ploeg kon worden gebracht, zodat de bevolkingsdruk beter werd opgevangen. In de Antwerpse polders tenslotte, waar de vetweiderij erg was verspreid, hadden de eigenaars te doen met een sterke machtspositie van een kleine groep Antwerpse slagers, die de hogere pachten weigerden te betalen.

J.A.V.H.

De 'Bijdrage tot de studie van het politieapparaat in het Ancien Régime' van F. Vanhemelrijck, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, L (1972) 356-394 handelt meer speciaal over 'De opsporing van het misdrijf in Brabant'. Het politiepersoneel was te schaars om zijn taak aan te kunnen. Bovendien was de techniek van de opsporing en ondervraging nog erg primitief. Naast de tortuur werd dikwijls

gebruik gemaakt van aanbrengers, waartoe men niet aarzelde een beroep te doen op doorwinterde booswichten om hun spitsbroeders te verklikken. De herbergiers hadden in dezen ook hun rol te spelen.

Maar de politie was verder nog nalatig en corrupt, waarbij de composities aardig gelegenheid gaven tot verduistering. Eindelijk verzuimden de gerechtsofficieren vaak te vervolgen, omdat zij wisten dat de onvermogende misdadigers toch de kosten van het geding niet zouden kunnen betalen.
J.A.V.H.

Aan de hand van een gevarieerd en ononderbroken bronnenmateriaal toont G.A.C. van Vooren in een belangrijk artikel 'De katholieke bevolking van Aardenburg in de 18e eeuw', *Appeltjes van het Meetjesland*, XXII (1970) 158-207 aan hoe het totale bevolkingsaantal er van 900 in het jaar 1700 bestendig daalde tot 456 in 1731 om vervolgens ononderbroken te stijgen tot 741 in 1788-1791. Gebrek aan handel en nijverheid bepaalde deze merkwaardige evolutie. Het procent katholieken daalde er van 29 in 1710/12 tot 9 in 1788-1791. De immigratiepolitiek van het stadsbestuur wordt er grondig ontleed evenals de maatschappelijke situatie van het katholieke volksdeel. De helft van dit diepborend artikel is aan dit laatste punt gewijd.
M.C.

Het door A. Buchet in *Bulletin des archives verviétoises*, VIII (1972) 7-105, uitgegeven - vooral rijk geïllustreerd - artikel 'Les deux premières campagnes de John Churchill, duc de Marlborough, aux Pays-Bas, lors de la guerre de la Succession d' Espagne. Les sièges de Liège (1702), Bonn, Huy et Limbourg (1703)', brengt een relaas van de militaire gebeurtenissen uit de Spaanse Successieoorlog tijdens de jaren 1702 en 1703 en ook nog in de periode na 1704.
L.V.B.

Studia Rosenthaliana, VI (1972) 76-85 geeft een overzicht van C. Reynders over de vroegste geschiedenis van de joden in Naarden: 'Joden en overheid in het 18e eeuwse Naarden'. Hierin toont de schrijver aan, dat er reeds in 1712 joden in Naarden woonden en dat niet 1727 als eerste jaar van vestiging meer kan worden aangenomen.
R.G.F.M.

F. Verbiest. 'Archivalia in de oude pastorij van Bouwel', *Taxandria*, XLII-XLIII (1970-1971) 197-230 vermeldt onder meer een bouwrekening van de pastorij van 1714 waaruit heel wat te halen is over de bouwmethoden en de vervoerkosten.
R.V.U.

L. Spanhove, 'De bevolkingsevolutie van het platteland omheen Brugge in de 18e eeuw (1725-1795)', *Standen en landen*, LVIII (1972) 75-108, loopt over parochies die gedeeltelijk in de polders, gedeeltelijk in de zandstreek en gedeeltelijk in het overgangsgebied gelegen zijn. Uit de approximatieve bevolkingscijfers treedt naar voren dat in die drie gebieden de demografische evolutie vrij verschillend is geweest. Tot mogelijke verklaring van die evolutie worden diverse factoren aangehaald.
M.D.V.

M. Baelde en J.B. Windey, 'De "Jointe de cabinet" tijdens de landvoogdij van Maria Elisabeth (1725-1740)', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 85-107. De landvoogdes liet zich in de Oostenrijkse Nederlanden bijstaan door een vaste

kern van hoge ambtenaren en enkele deskundigen. De aan deze commissie voorgelegde problemen

werden nagenoeg steeds volgens de daar gevormde opinie beslecht. In bijlage wordt de lijst van de achtereenvolgens besproken onderwerpen en de aanwezigen daarbij meegedeeld.
R.V.U.

De geschiedenis van de H. Graf-orde werd in het tweede kwart der achttiende eeuw onder de titel *Synopsis* te boek gesteld door de proost-generaal van de Poolse provincie van deze orde, J.P. Radlinski. Van dit zeldzame werk werden de hoofdstukken xvii-xxvii, voorzien van een commentaar, uitgegeven door M. Hereswitha, 'Uit de geschiedenis der Heilig-Graforde in België en aangrenzende gewesten', *Augustiniana*, XXII (1972) 398-466.
R.V.U.

De introductie van Engelse werkmethoden bij de bouw van oorlogsschepen te Amsterdam in 1727 heeft tot controverses met Hollandse bouwers geleid. Dat was in grote lijnen bekend. J.R. Bruijn gaat in 'Engelse scheepsbouwers op de Amsterdamse admiraliteitswerf in de achttiende eeuw: enkele aspecten', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis*, XXV (1972) 18-24 nader op deze problematiek in. Enkele voorbeelden tonen aan dat bijvoorbeeld de animositeit tussen de admiraliteiten van Amsterdam en Rotterdam groot was: de dood van Willen IV werd door de laatste aangegrepen weer een eigen, Hollandse scheepstimmermansbaas te benoemen. De resultaten van twee zeilwedstrijden, gehouden in 1753, moeten anders geïnterpreteerd worden dan tot nog toe gedaan werd. De auteur is van mening dat de Engelse werkwijze dichter bij de Nederlandse stond dan bij de theoretisch gefundeerde en voortreffelijke Franse bouwmethoden.
H.P.H.J.

De pauselijke diplomatie bezorgde haar functionarissen in de achttiende eeuw niet louter genoegens. Dat ondervond een auditeur van de nuntiatuur te Brussel, die na de terugroeping van zijn superieur Giuseppe Spinelli in juni 1731 maandenlang het gezantschap beheerde zonder van de Romeinse curie ook maar een rode duit los te krijgen. Al genoot hij de gunst van de gouvernante Maria-Elisabeth, hij had tevens af te rekenen met de openlijke antipathie van de kardinaal D'Alsace. Het schilderachtig verhaal van zijn ongelukken wordt ons, aan de hand van zijn brandbrieven aan pauselijke instanties, levendig verteld door Louis Demoulin, 'Les embarras financiers de Vincenzo Montalto, administrateur de la nonciature de Flandre, 1731-1732', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLII (1972) 401-435.
J.A.V.H.

H. Hasquin, 'Un populationniste hennuyer du XVIIIe s.: le Comte François-Joseph-Ghislain Franeau de Gommegnies (1739-1803)', *Standen en landen*, LVI (1972) 251-264. Deze vooraanstaande edelman, die ook in 1789 een trouw dienaar bleef van Jozef II, heeft zijn weinig originele bevolkingstheorie in 1776 uiteengezet. Zijn *Mémoire* wordt in bijlage uitgegeven.
R.V.U.

Over ‘John Wesley's contacten met Nederland’ schreef J. van den Berg in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LII (1972) 36-96. Hij baseerde deze uitvoerige verhandeling op Wesley's dagboeken en correspondentie, en op eigen archiefonderzoek. De vader van het methodisme heeft de republiek driemaal bezocht: in 1739, in 1783 en in 1786. Hij had

al voor de eerste reis Nederlanders leren kennen in Georgia. In 1738 was hij ten huize van een Nederlandse koopman te Londen in contact gekomen met de geestverwanten van Von Zinzendorf, de ‘Hernhutters’ ofwel de leden van de evangelische broedergemeente. Op de heenreis naar die Duitse broedergemeente in 1739 bezocht hij Rotterdam, IJsselstein, waar deze groep toen 's Heerendijk bewoonde, verder Utrecht en Amsterdam. Hij verkeerde veel met Nederlandse vrienden van die broedergemeente, zoals de doopsgezinde predikant Deknatel te Amsterdam. De Rotterdamse arts Jan de Koker, een doopsgezinde collegiant, bleef sindsdien met Wesley in briefwisseling en vertaalde werk van hem. In 1783 droeg Wesley's reis een meer recreatief karakter. Hij wilde hier wel gelijkgezinden leren kennen maar geen afdelingen van zijn methodistische Kerk stichten. Hij preekte te Rotterdam, reisde via Delft, Den Haag, Leiden en Haarlem naar Amsterdam, waar hij in de kerk aan het Begijnhof preekte, kwam over Utrecht te Zeist waar hij zijn tachtigste verjaardag vierde (28 juni) en preekte te Utrecht in de Mariakerk voor de Engelse gemeente. De burgemeestersfamilie Loten verleende hem gastvrijheid. Drie jaar later hield hij hier opnieuw zo'n stichtelijke vacantie, maar ditmaal was de Amsterdamse kansel niet meer toegankelijk voor hem. Deze beide reizen brachten Wesley in kringen van prinsgezinden en met Engeland sympathiserenden. Hoewel hij zich theologisch een ‘arminiaan’ noemde, had hij met de remonstranten geen contact. Zijn verblijf liet weinig sporen na. Zijn aantekeningen over land en volk laten zien hoe hij de orde en reinheid waardeerde, maar zich ook stootte aan oneerbiedig gedrag in een kerk.

O.J.D.J.

In het prinsbisdom Luik was de spijkersmederij een zeer verspreide landelijke huisnijverheid. Georges Hansotte wijdt een studie aan haar lotgevallen in de achttiende eeuw, *La clouterie liégeoise et la question ouvrière au XVIIIe siècle* (*Standen en landen*, LV; Brussel: Librarie Encyclopédique, 1972, xi-122 blz.). De protectie die Bergeyck de Limburgse nijverheid ten deel liet vallen, bracht de Luikse van twee kanten in moeilijkheden, door de grondstoffen die zij uit de Spaanse Nederlanden moest betrekken, en door haar uitvoer daarheen zwaarder te belasten. De handelaars trachtten de lonen te drukken, wat sociale woelingen onder de werkkrachten veroorzaakte. Teneinde een eenvormig beleid in dezen te bewerkstelligen, werd in 1743 een eerste Société des Marchands als een soort produktiekartel onder controle van de Staten opgericht. Zij werkte niet doelmatig en werd in 1759 ontbonden. Een nieuwe poging in 1770 had meer succes en werd tot aan de Franse bezetting voortgezet. Enige bijlagen brengen tarieven van lonen en douanerechten en een lijst van de deelnemers aan de beide Sociétés onder de ogen van de lezer. Een register van de namen van plaatsen en personen besluit het boek.

J.A.V.H.

De VOC handhaafde op Ceylon om haar grote kosten daar althans gedeeltelijk goed te maken een monopolie voor de verkoop van de er voorkomende arecanoten aan handelaren uit Zuid-India, die ze tegen de er zo nodige rijst inruilden. S. Thananjayarajasingham publiceert in de *Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde*, CXXVIII (1972) 353-358, ‘A Tamil Plakkaat relating to Trade in Arecanuts under the Dutch in Ceylon’. Het uiterst zeldzame stuk, waarvan ook een vertaling in het Engels is opgenomen, dateert van september 1743 en was bestemd om de Indiërs er

op te wijzen, dat het hun verboden was de noten van particulieren in te kopen. Dergelijke plakkaten in het Singhalees moeten ook hebben bestaan, de bewoners van Ceylon verbiedend het product aan anderen dan de Compagnie te verkopen.

W.Ph.C.

Nieuwste geschiedenis

Als apostolisch visitator (1834-1850) van de regulieren in België heeft Frans Thomas Corselis een belangrijke rol gespeeld bij de nieuwe organisatie van de kloostergemeenschappen der exempte orden, met uitzondering van de jezuïeten en de redemptoristen. P. Frederix, 'Frans Thomas Corselis (1767-1853)', *Standen en landen*, LX (1972) 85-113, beschrijft het leven van deze seculiere priester - gewijd in 1794, pastoor van Sint-Denijs bij Kortrijk en deken van Menen, pastoor-deken van Brugge, ere-kanunnik en vicarisgeneraal van het bisdom Brugge -, ontleedt zijn opdracht als apostolisch visitator en situeert de problemen waarmee hij in die functie had te worstelen. Inzake de verhouding tussen regulieren en secularieren blijkt zijn ambt niet het gewenste resultaat te hebben opgeleverd. Het werd uiteindelijk door de nuntiatuur te Brussel overgenomen.

M.D.V.

Nog in de tweede helft van de achttiende eeuw was in de Hollandse kustdorpen strandroof vooral in de winter een kostwinning, waarbij men zich niet ontzag, zelfs lijken te plunderen. Dit blijkt uit een goed geschreven artikel van P. Dekker, 'De ramp met de Oostindiëvaarder "Vrouwe Elisabeth Dorothea" te St. Maartenszee', *West-Frieslands Oud en Nieuw*, XXXIX (1972) 37-69. Het schip verging eind november 1767 en was voornamelijk met peper geladen; toen deze op het strand te jutten was, waren vooral de Pettenaars niet te houden en namen daarvan grote hoeveelheden mee, ondanks de protesten van de officiële strandvonders. Zelfs een Pettener schepen was zich niet bewust dat peper en thee niet mee genomen mochten worden. Maar de VOC diende een officiële klacht in bij het Hof van Holland, er kwam een officieel onderzoeker en werden vele arrestaties verricht. Dit was tot nog toe ongebruikelijk, zaaide ontsteltenis onder de kustbewoners, maar heeft wel het euvel van de strandvonderij beteugeld, omdat deze gebeurtenissen de aanleiding werden tot het strenge plakkaat van 12 januari 1769.

H.P.H.J.

M.A. Arnould, 'L'originalité du travail cartographique de Ferraris dans les Pays-Bas autrichiens', *Standen en landen*, LVI (1972) 209-230. Omtrent de betrouwbaarheid van de beroemde Ferrariskaart (1771-1775) heerst geen eensgezindheid. Onlangs nog werd zij door G. Despy aangevochten. Een minutieus onderzoek en aandachtige vergelijkingen met oudere kaarten, speciaal in verband met het Henegouwse, laten echter toe te beweren dat Ferraris wel degelijk ernstig werk op het terrein heeft laten uitvoeren. Haar zwakte ligt echter in de afwezigheid van een aangepaste en volledige triangulatie.

R.V.U.

Het proefschrift van Joh. de Vries over de economische achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw, heeft onze inzichten in deze materie zeer verdiept. Het is bekend dat er in de tijd zelf, vooral in de spectatoriale geschriften, ook vrij veel daarover geschreven is. Een onderdeel daarvan analyseert Th.H. Nefens, 'De denkbeelden van "De Borger" omtrent de economische achteruitgang', *Maandschrift Economie*, XXXVI (1972) 485-506. 'De Borger' verscheen wekelijks van 1778-1780.

De auteurs ondertekenden slechts met een letter. Aandacht aan de economische achteruitgang schonken slechts de auteurs T. en W.; in deze W. meende van Dillen indertijd Betje Wolff te herkennen. Beide auteurs vertonen een helder inzicht in de oorzaken van de achteruitgang, maar weten als verbetering niet anders dan particulier initiatief aan te bevelen.

H.P.H.J.

Onder de titel ‘Les souvenirs historiques de Joseph Walter, officier de l'armée des Etats Belgiques Unis, sur les événements militaires de la Révolution brabançonne (1789-1790)’, werd door wijlen burggraaf Ch. Terlinden in *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XIX (1972) 265-296, 365-415, 465-494, en 549-594 een gedeeltelijke uitgave verzorgd van de in de archieven van de Académie royale de Belgique bewaarde Souvenirs historiques van Jean-Joseph Walter (1773-1845), achtereenvolgens Vonckistisch vrijwilliger in het Patriottenleger, hoger regeringsambtenaar onder de Fransen en inspecteur-generaal van openbaar onderwijs onder Willem I. Slechts de voor de militaire geschiedenis interessante passages werden voor een publicatie weerhouden. Het gaat hier om op vrij rijpe leeftijd aan het papier toevertrouwde en door ‘après-coup’ - politieke ideeën beïnvloede herinneringen.

L.V.B.

De werkelijke inkomsten van de ambtenaren uit het Ancien Regime zijn moeilijk te achterhalen. Daarom doorzocht A. Scufflaire, ‘Les émoluments du dernier Grand Bailli de Hainaut, Charles-Joseph, Prince de Ligne (1791-1794)’, *Standen en landen*, LVI (1972) 265-278, de familiearchieven van deze hoofdambtenaar om hiertoe enige concrete gegevens bijeen te brengen.

R.V.U.

Wat de toepassing van het Franse kiesstelsel in de Belgische departementen heeft betekend, wordt voor Kortrijk onderzocht door B. Decraene, ‘De verkiezingen te Kortrijk tijdens de Franse revolutie (1794-1799)’, *Standen en landen*, LVIII (1972) 109-133.

M.D.V.

Mevr. C. Lemoine-Isabeau maakte gebruik van de rijke documentatie van het Koninklijk Museum van het Leger en van Krijgsgeschiedenis te Brussel (cf. annexe I) voor haar ‘Ostende à l'époque française. Travaux de défense et de cartographie (1794-1814)’, *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XIX (1972) 495-515. Gedurende de eerste jaren van de Franse tijd genoot het door Jozef II ontmantelde Oostende slechts weinig belangstelling van de militaire ingenieurs. Van zodra Bonaparte begon te denken aan een invasie in Engeland werden belangrijke verdedigingswerken begonnen; de Hollanders zouden deze voortzetten. Eerst op het einde van het Keizerrijk werden nieuwe basisgrondplannen gemaakt; tot dan toe behielp men zich o.a. met de Ferraris-kaart.

L.V.B.

Aansluitend bij de in 1969 door M. Colson gepubliceerde rapporten betreffende Maaseik, bezorgt H. Baillien, *De rapporten van de kantonkommissarissen (1797-1800)*, II, *Tongeren* (Werken uitgegeven onder auspiciën van de Bestendige deputatie van de provincie Limburg, XV; Hasselt, 1972, 83 blz.). Het gaat om elf stukken, bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Maastricht en lopend over de periode maart 1798-januari 1799. In de inleiding wordt een overzicht gegeven van de instellingen van het kanton Tongeren.

M.D.V.

O. Claeys, ‘Petrus-Jozef Triest, pastoor te Ronse 1797-1803’, *Annalen van de geschied- en oudheidkundige kring van Ronse en het tenement van Inde*, XXI (1972) 145-169, bezorgt correcties en aanvullingen op de biografie van Triest vóór en tijdens zijn verblijf te Ronse.

M.D.V.

R. Darquenne, ‘Les profils sociaux du département de Jemappes’, *Standen en landen*, LVI (1972) 279-306. Aan de hand van lijsten van notabelen en hoogst aangeslagen belastingbetalers en van de ondersteunden werd getracht de sociale structuur van het departement te benaderen in het begin der negentiende eeuw. Het dertigtal grote onroerende fortuinen dateerde voor het merendeel uit de vorige eeuw. Een 7000-tal welstellende families (± 20.000 personen) stonden tegenover 55.000 noodlijdenden. Maar in tijden van crisis was ook de middengroep zwaar getroffen. Een vierde van de stadsbevolking leefde dan in ellende.

R.V.U.

De publicatie van H. de Schampheleire en E. Witte, met medewerking van F.U. Borné, ‘Vrijmetselaars te Gent tijdens het Empire en de Hollandse periode (1804-1824)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXV (1971) 73-209, heeft de bedoeling grondstoffen te leveren voor een sociologisch onderzoek van de loges in het eerste kwart van de negentiende eeuw. Uit ledenlijsten en aanvullende bronnen kon voor 752 Gentse vrijmetselaars uit de bovengenoemde jaren heel wat informatie bij elkaar worden gebracht. De gegevens werden, per persoon, verwerkt volgens een schema dat er uitziet als volgt: 1° geboorteplaats en -datum; eventueel ook plaats en datum van overlijden; 2° carrière in de loge; 3° beroep; 4° indicaties betreffende het vermogen; 5° politieke mandaten. Die gegevens moeten nog worden gesynthetiseerd, om een eerste antwoord te formuleren op de vragen die in de inleiding worden gesteld.

M.D.V.

De rol van de onderneming der Cockerill's in de industrialisatie van het Keizerrijk van Napoleon is bekend. Louis Bergeron, ‘Douglas, Ternaux, Cockerill: aux origines de la mécanisation de l'industrie lainière en France’, *Revue Historique*, CCXLVII (1972) 67-80 heeft haar, aan de hand van nieuwe documenten uit het bedrijfsarchief, nader toegelicht. De leveringen bestonden overwegend uit assortimenten van machines voor spinnerijen. Vanaf 1807 gebeuren de eerste buiten het Luikse, aanvankelijk in naburige departementen (Roer en Ardennes), vanaf 1809 in Centraal-, vanaf 1811 ook in Zuid-Frankrijk. Tot 1816 werden minstens 135 assortimenten aan de man gebracht.

J.A.V.H.

Ferdinand Augustijn Snellaert is in 1872 overleden, zodat 1972 een herdenkingsjaar is geworden. Diverse plechtigheden werden dan ook op touw gezet en verschillende bijdragen liggen thans in druk voor. A. Dprez, ‘Dokter F.A. Snellaert (1809-1872)’, *Handelingen (van de) Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVI (1972) 263-270, schetst in grote trekken de drie krachtlijnen in Snellaerts leven: zijn actitiviteit als geneesheer te Gent, zijn beoefening van de literaire kritiek en van de literatuurgeschiedenis, zijn optreden in de Vlaamse Beweging. Die lijnen werden, bij wijze van synthese, ook aangegeven in de geïllustreerde *Kroniek van Dr. F.A. Snellaert 1809-1872* (Brugge: Orion-Desclée de Brouwer, 1972), door A. Deprez in opdracht van het Snellaert-comité samengesteld. Daarin kan men Snellaerts leven en werk chronologisch volgen. Op zijn relatie met

Willems is dezelfde auteur elders dieper ingegaan: A. Deprez, ‘Jan Frans Willems en Ferdinand Augustijn Snellaert, een vriendschap 1836-1846’, *Verslagen en mededelingen van de Leiegouw*, XIV (1972) 119-144. In dezelfde aflevering, 87-118, vindt men ook een samenvattend beeld: F.A. Comer, ‘Dr. F.A. Snellaert, een verrassend aktuele Kortrijkse figuur’.

F. Litmaath, ‘F.A. Snellaert (1809-1872) en het Kunst- en Letterblad (1840-1843)’, *Wetenschappelijke tijdingen*, XXXI (1972) 25-28, geeft een bondig overzicht van het aandeel van de flamingantische arts en publicist aan het tijdschrift dat tot 1843 onder zijn leiding is verschenen.

M. de Smedt, ‘F.A. Snellaert en het begrip literatuurgeschiedenis’, *Handelingen (van de) Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVI (1972) 181-196, gaat na wat er Snellaert toe gebracht heeft, in zijn geschiedenissen van de Nederlandse literatuur een reeks niet-literaire werken van verschillende soort op te nemen. Het begrip literatuurgeschiedenis was voor hem heel wat ruimer dan tegenwoordig. De correspondentie van Snellaert met J.A. Alberdingk Thijm werd in 1971 door A. Deprez uitgegeven. De publicatie van de briefwisseling met J.A. de Laet was tegen 1972 aangekondigd, maar komt pas in 1973 van de pers.

M.D.V.

De koepokinenting werd in België pas door de wet van 1 september 1945 algemeen verplicht gemaakt. Tevoren had de overheid echter reeds vaccinatiedwang ingevoerd voor bepaalde delen van de bevolking. Een overzicht van de ontwikkeling op dat terrein sedert 1818 geeft L. Elaut, ‘Belgiës lange weg naar de vaccinatiedwang’, *Handelingen (van de) Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVI (1972) 197-209. Verwijzing naar de bronnen blijft in dit artikel in gebreke.

M.D.V.

F. Schuermans stelde ‘Een onderzoek’ in ‘naar de representativiteit van de erfenisaangiften bij de studie van de vermogensstruktuur’ en koos als proefterrein daarvoor ‘Turnhout en omgeving 1818-1850’, *Bijdragen tot de geschiedenis*, LV (1972) 31-47. De beginterm resulteert uit de wet van 1817 op de erfenisbelasting. De studie leidt tot een paar methodologische besluiten. Onder meer is het percentage onvermogenden allicht te vermeerderen met een deel van de ontbrekende aangiften. Verder wordt aandacht besteed aan de burgerlijke stand en aan de leeftijd van de erflaters.

J.A.V.H.

Eddy Stols, ‘A flora brasileira e os naturalistas e horticulores belgas no seculo XIX’, *Revista de Historia*, LXXXIX (São Paulo, 1972) 155-171, trekt de aandacht op de betekenis van Brazilië voor de Europese, speciaal Belgische tuinbouw. Nog vóór botanici in Brazilië onder de WIC gingen verzamelen, beschreef Clusius, aan de hand van reisberichten, Zuidamerikaanse planten. Vooral in de jaren 1820-70 bestond grote interesse voor die flora, zowel voor hortus-verzamelingen als voor commerciële kwekerijen. Nadien taande het botanische exotisme, en wat ervan overbleef richtte zijn belangstelling in grotere mate naar het Kongobekken.

J.A.V.H.

Thorbecke in Leiden is de catalogus van de tentoonstelling in het Academisch Historisch Museum te Leiden in juni 1972 gehouden naar aanleiding van Thorbecke's honderdste sterfdag. Het boek bevat onder andere een kort opstel van J.P. Duyverman,

‘Thorbecke als Leijenaar’, een studietje van G.J. Hooykaas, ‘Thorbecke en de Leidse universiteit in 1821-1822’, een mededeling van Mevrouw J. Brandt-van der Veen, ‘Twee Zwolse vrienden en een Leids schilderij’, een bijdrage van Th.J. Meijer, ‘Thorbecke en zijn Leidse ambtgenoten’ en een overzicht van ‘De portretten van Johan Rudolph Thorbecke’ door R.E.O. Ekkart.

E.H.K.

K. Veraghtert, ‘De bouw van de Infirmerie: sluitstuk van de Geelse familieverpleging (1821-1861)’, *Taxandria*, XLII-XLIII (1970-1971) 231-236 is het relaas van de pogingen om de Geelse gezinsverpleging te laten aanvullen door een centraal ziekenhuis dat een betere medische verzorging zou garanderen. Ondanks de strubbelingen van het Geelse gemeentebestuur, dat voor de financiële implicaties terugschrok, kwam het ziekenhuis er door staatstussenkomst in 1858.

R.V.U.

De nog vaak gebruikelijke terminologie ten spijt, dienen bewaarscholen duidelijk te worden onderscheiden van kindertuinen naar Fröbeliaanse inspiratie. Tussen deze laatste en de vroegere matressenschooltjes vormden zij een overgang. In Europees verband, inclusief de Nederlanden, wordt die ontwikkeling beschreven door E. Lemberechts, ‘Van matressenschool naar bewaarschool. Het ontstaan van een nieuw schooltype in het begin van de 19de eeuw’, *Tijdschrift voor Opvoedkunde*, XVII (1971-1972) 104-117 en 129-140. Op de allereerste bewaarscholen in de Nederlanden, ontstaan in 1827, gaat dezelfde auteur nader in: ‘De eerste bewaarscholen te Brussel, *Spiegel Historiael*, VII (1972) 78-84. Ze ontstonden uit privé initiatief dat door de overheid werd gesteund en waarbij een sociale bekommernis overwoog.

M.D.V.

De politieke rol van de Leuvenaar Sylvain van de Weyer voor en na de Belgische revolutie van 1830 is algemeen bekend. Minder gekend is zijn activiteit als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek of Bibliotheek van Bourgondië te Brussel. E. van Balberghe, ‘Sylvain van de Weyer et la vente des manuscrits de Parc en 1829’, *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 108-130 herinnert hieraan ter gelegenheid van de publieke verkoop van de handschriften van de abdij van Park bij Leuven die in 1829 aldaar doorging. Van de Weyer kocht er voor de Kon. Bibliotheek talrijke manuscripten die nog steeds deel uitmaken van de Brusselse verzamelingen. Zij worden in bijlage beschreven.

R.V.U.

In ‘Het Leuvens hinterland op basis van migratie en pendel. Evolutie van 1829 tot 1961’, *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, XLI (1972) 105-132, maakt mej. Annemie van 't Dack een vergelijking tussen het Leuvense inwijkingshinterland 1829 en het aantrekkingsgebied van migranten en pendelaars 1961 van dezelfde stad. 29,6% van de stedelijke bevolking in 1829 waren ingewekenen; de stijgende mobiliteit, de achteruitgang van de landbouw, de oriëntatie van de bevolking naar de industriële centra en naar de stedelijke tewerkstellingsmogelijkheden en de verstedelijking van de bevolking resulteerden in een meer uitgesproken migratie en pendel in 1961: 35,8% van de stadsbevolking bestond uit ingewekenen; de pendelaars vormden 20,3% van de werkenden in de agglomeratie (Leuven, Heverlee, Kessel-Lo, Wilsele). De aantrekkingskracht van Mechelen en vooral van Brussel hebben tijdens de negentiende en twintigste eeuwen het Leuvense achterland in het noordwesten en het westen afgeremd en het oostwaarts gericht; de invloed van de hoofdstad werkte zelfs ten oosten van Leuven door. Terwijl in 1829 de stad haar sterkste aantrekking ondervond in het zuidoosten vanuit de

Brabantse en Haspengouwse leemplateaus, gebeurde zulks in 1961 van uit het economisch zwakke, maar demografisch potentieel gunstiger, Hageland. De taalfactor ging in de migratie- en pendelbewegingen een grotere rol spelen. Het belang van het universitaire

element in de stad verklaart de aanwezigheid van inwijkelingen uit verder afgelegen plaatsen. In 1829 werd de vestigingsplaats van de immigranten in de stad vooral door hun beroeps- en sociale situatie en door geografische afkomst bepaald; in 1961 werd zij vaak door sociale redenen gedetermineerd.

L.V.B.

B. Janssens de Bisthoven, 'Priester De Haerne, afgevaardigde van Roeselare op het nationaal kongres van 1830-1831', *Standen en landen*, LVIII (1972) 173-184, geeft een overzicht van De Haernes stellingname voor de republiek en tegen het aanvaarden van de XVIII artikelen.

M.D.V.

Th. Wingens, *Generaal Dibbets. Zijn historische rol en zijn voortleven in de Maastrichtse legende* (Maastricht, 1972, 134 blz.) beschrijft het optreden van luitenant-generaal B.J.C. baron Dibbets als opperbevelhebber van de vesting Maastricht in de periode 1830-1839. Gedurende het Belgisch-Nederlands conflict wist Dibbets de stad voor het Noorden te behouden, hoewel de inwoners met de tegenpartij sympathiseerden en het overgrote deel van de provincie Limburg voor Nederland verloren leek. De auteur meent dat de garnizoenscommandant ten onrechte de geschiedenis is ingegaan als een militair despoot en voert als verklaring hiervoor aan, dat de generaal in de ogen van het volk beschouwd werd als de hoofdschuldige aan de onbevredigende politieke situatie.

C.J.A.G.

J. Art, 'Bijdrage tot de geschiedenis van het protestantisme in Oost-Vlaanderen 1830-1914', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXV (1971) 211-222, zoekt in verschillende factoren een verklaring voor het voortbestaan, doorheen de negentiende eeuw, van de protestantse gemeente te Sint-Maria-Horebeke, gehucht Korsele, die zich sedert de zestiende eeuw had weten te handhaven.

M.D.V.

R. Coenen bespreekt in *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XIX (1972) 315-354, 'De politieke en sociale gebondenheid van de Antwerpse Burgerwacht, 1830-1914'. De oprichting in 1848 van de speciale korpsen ruiterij, artillerie en jagers-verkenners kon slechts een matige herleving brengen in de sedert haar stichting in 1830 maar een gering succes kennende Antwerpse burgerwacht: het op economische gronden berustende antimilitarisme van de Scheldestad was daar niet vreemd aan. De sterke gebondenheid van de wacht aan het handelsleven en het feit dat de militaire plichten dit laatste stoorden, helpen deze negatieve houding verklaren. De wacht werd gerecruteerd voornamelijk uit de hogere en lage burgerij, respectievelijk voor wat haar staf en officierenkorps en voor wat haar manschappen betrof; de hogergenoemde speciale korpsen, waarvan het lidmaatschap als een statussymbool gold, recruteerden veel in de hogere klassen. Onder de lagere bevolking waren het alleen de arbeiders uit de diamantsector die aan de wacht deelnamen. Voor het leeuwedeel was de politieke strekking van de wacht liberaal; koppelt men deze situatie aan het feit dat Antwerpen gedurende heel de bestaansperiode van de wacht

liberale burgemeesters kende (behalve in 1863-1872), dan wordt het duidelijk dat de wacht een ‘armée du maïeur’ kon zijn. De vernederlandsing van de burgerwacht door de wet van 9 september 1897 stuitte op heel wat moeilijkheden (ca. 1908 vooral): ook deze omstandigheid past goed in het hogergeschetste sociale karakter van de instelling in kwestie.

L.V.B.

R. Coenen zet met ‘De Antwerpse burgerwacht in de uitoefening van haar taak, 1830-1914’, *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XIX (1972) 416-442, zijn relaas over deze voornamelijk met de ordehandhaving gelaste instelling verder. Slechts zelden kwam de burgerwacht tussenbeide tijdens de politieke onlusten tussen de katholieke en de liberale partij in 1857-1899. Eenmaal, in 1857, werd zij als een liberaal machtsmiddel gebruikt. Tijdens de havenstakingen van 1900, 1907 en 1913 volstond haar aanwezigheid als bedarend element; anders was het gesteld met politie en rijkswacht. De wacht was te sterk verweven met het stadsbelang om in de praktijk de militie van één groep te zijn. Ook in 1914 beperkte de wacht haar activiteiten tot de ordediensten; van enig treffen met de Duitse troepen was geen sprake.

L.V.B.

In de zeventiende eeuw hebben de vergaderingen van dekens in de Zuidelijke Nederlanden de taak van de diocesane synodes overgenomen, maar in de achttiende eeuw lijken ze in onbruik te zijn geraakt. Ze werden door het Belgische episcopaat in 1835 opnieuw ingevoerd. Over wat ze in de praktijk zijn geworden ligt een eerste studie voor: S. d'Ydewalle, ‘De vergadering van de dekens in het bisdom Brugge tijdens het episcopaat van Fr.-R. Boussen (1834-1848)’, *Standen en landen*, LX (1972) 115-205. Ze steunt op een exhaustief bronnenonderzoek; terwille van de weinige bekendheid van het onderwerp worden de bronnen overigens uitvoerig beschreven. In het bisdom Brugge hadden de vergaderingen sedert 1836 plaats. Hoe ze praktisch verliepen, wordt op twee manieren nagegaan. Aan de ene kant krijgt men een overzicht van de deelnemers: de dekens en de leden van de bisschoppelijke raad, en van hun respectieve inbreng. Aan de andere kant wordt toegelicht wat de bijeenkomsten op pastoraal vlak hebben uitgewerkt: een nieuw pastorale (eigenlijk een rituale) en nieuwe statuten; daarnaast kwamen zeer verscheiden aangelegenheden aan bod: liturgie, paasbiecht en -communie, discipline, verhouding van kerkelijke en burgerlijke overheid. Illustratief voor de mentaliteit van de leidende clerus is het feit dat in het bisdom Brugge, in tegenstelling tot Mechelen en Gent, de vergaderingen van de pastoors (capitula pastorum) niet opnieuw in het leven werden geroepen; de dekens voelden daar niet voor. Men wilde dus de collegiale samenwerking op decanaal vlak niet bevorderen en had alleen oog voor de communicatie van boven naar beneden. De studie belicht aldus een autoritaire gezagsopvatting en een centraliserende tendens, illustratief voor het negentiende-eeuwse kerkelijke milieu, waarbij schrijver, ter verklaring, vrees voor de democratische stroming onder de Vlaamse clerus aanhaalt. Het valt overigens op, dat een gebrek aan voeling met de eigen tijd kan worden geconstateerd. De vergaderingen van de dekens zijn later in het bisdom Brugge weggevallen, wat echter het onderwerp moet vormen van nader onderzoek.

M.D.V.

W. Rombauts, ‘De voorschriften omtrent jaarlijkse biecht, paascommunie en denunciatie in de Brugse statuten van Mgr. Boussen (1836-1840). Een voorbeeld van een heraanknopen bij de traditie uit het Ancien Régime’, *Standen en landen*, LVIII (1972) 185-224, sluit aan bij zijn studie over het paasverzuim in het bisdom Brugge tijdens de negentiende eeuw - zie de Kroniek, *BMGN*, LXXXVII (1972) 156 - en belicht de ontwikkeling van de bedoelde voorschriften gedurende het Ancien Régime. Aldus wordt aangetoond dat de statuten die tussen 1836 en 1840 werden

opgesteld, in de lijn lagen van de kerkelijke traditie en dat zelfs aansluiting werd gezocht bij de strenge tendens die in het oude bisdom Ieper te constateren viel.

M.D.V.

'Nataliteit en onwettige geboorten' worden door Jan Art terecht 'een onontgonnen onderzoeksterrein' genoemd, *Bijdragen tot de geschiedenis*, LV (1972) 3-30, krtn. Het merendeel van zijn bijdrage bestaat uit de cijfers voor alle gemeenten in Oost-Vlaanderen met betrekking tot de geboorten en de onwettige geboorten, naar steekproeven uit de jaren 1841 tot 1907. Daarbij vallen belangrijke verschillen op, uiteraard naar de tijd, maar ook naar de plaatsen. Een bondige inleiding geeft hoofdzakelijk een probleem-stelling. Te overwegen is de suggestie van waarnemers uit het einde van de negentiende eeuw, door Schr. aangehaald, als zou een hoge kindersterfte een vorm zijn van een vrijwel bewuste geboortebeperking post factum.
J.A.V.H.

Naar aanleiding van de honderdste verjaring van het afsterven van Mazzini begint R.O.J. Van Nuffel, 'Les diplomates belges et Mazzini', *Risorgimento*, XV (1972) 59-114, de publicatie van gedeelten uit diplomatieke stukken die de Italiaanse voorman betreffen en die bewaard werden in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel. In deze eerste reeks, lopend over 1844-1854, komen de missives aan de beurt van de Belgische vertegenwoordiger te Turijn. Anderdeels beschrijft J. Bartier, 'La presse belge et la mort de Mazzini', *ibidem*, 49-57, de bedoelde katholieke, liberale en socialistische reacties.
M.D.V.

In haar vorige studies had O. Vorlat-Raeymaekers, 'De sociale toestand in Antwerpen 1845-1850' de armoede en ellende geschetst. In 'III. De Hulpmiddelen' in *Noordgouw*, X (1970) 55-85, beschrijft zij nu de hulpacties die vooral na 1848 sterker worden. Een grote rol wordt daarin gespeeld door particuliere liefdadigheid en vrome genootschappen. De overheid liet ook enige openbare werken uitvoeren. Al met al waren de acties slechts bedoeld om tijdelijk de ergste nood te lenigen.
R.V.U.

Priester B.E.L. Beeckman (1789-1865) was reeds enigermate bekend, als uitgever en redacteur van een progressistische Brugse krant. De ontdekking van zijn persoonlijk archief, met honderden brieven van lezers, is de aanleiding geweest tot de studie van R. van Eenoo, 'Post-revolutionaire contestatie. Priester Beeckman en zijn blad "Het Brugsche Vrye" (1848-1853)', *Standen en landen*, LX (1972) 207-300, ook verschenen als *Studia historica Gandensia*, CLXXII (Gent, 1972). In het eerste deel krijgt men een overzicht van de carrière van de verlichte geestelijke, na de revolutie zonder kerkelijke bediening, orangist om principiële redenen, pamflettist en journalist. In het tweede deel worden vormgeving en inhoud van *Het Brugsche Vrye* ontleed. Op het ideologische vlak heeft Beeckman een ontwikkeling doorgemaakt. Terwijl zijn anti-klerikalisme constant bleef, heeft hij zich in de jaren veertig bij de radicaal-liberalen aangesloten en is hij zich met sociale problemen gaan inlaten. Die tendensen vindt men dan ook terug in zijn blad, dat in geheel West-Vlaanderen verspreiding vond, maar dat door de radicale pers in het overige deel van België werd genegeerd. Opvallend was tevens zijn vlaamsgezindheid: het sociale en het Vlaamse motief werden in elkaar geweven, op zulke innige wijze als, naar schrijver betoogt, elders vrijwel niet te vinden was. Het blijft de vraag, in hoever Beeckman ook in dit opzicht weerklank heeft gevonden. Uit de lezersbrieven blijkt alleen dat

zijn anti-klerikalisme door zijn publiek werd gedeeld. Het optreden van E. Moyson en de val van P. Devaux (1863) laten echter onderstellen dat Beeckman niet zonder in-

vloed is gebleven op de ontwikkeling van een progressistische én Vlaamsgezinde geest in het Brugse kleinburgerlijke milieu.

M.D.V.

In de Nederlandse Gemeentewet van 1851 is het in 1815 herstelde ambt van grietman in de Friese plattelandsgemeenten vervangen door dat van burgemeester. In het voorontwerp van deze wet was nog een uitzondering voor Friesland gemaakt, omdat de Friezen de grietman zouden wensen te handhaven. In 'Striid om de grytman', *De Vrije Fries*, LII (1972) 5-14 beschrijft J.J. Kalma hoe vooral door het verzet van de Friese liberalen de actie van de conservatieven voor het behoud van het grietmansambt op niets uitliep.

O.V.

Het in 1956 verschenen boek van B.S. Chlepner, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, staat als een degelijk werk bekend. Een vierde editie is thans van de pers gekomen (Brussel: Institut de Sociologie. Etudes d'histoire politique, économique et sociale, s.a.). Ze is de letterlijke weergave van de eerste, tenzij dat een 'Postface' van de hand van R. Ewalenko werd toegevoegd, lopend over de jaren 1955-1971. In een kleine twintig bladzijden worden daarin, vrij summier, enkele belangrijke sociale verschijnselen toegelicht: de ontwikkeling van prijzen en lonen; de uitbreiding van het stelsel der sociale zekerheid; de eenheidswet en de staking van december 1960 - januari 1961; het probleem van de steenkolenmijnen en de beroering in het Kempische bekken januari-februari 1970.

M.D.V.

Een steeds weer terugkomende zorg van Leopold II was het behoud in België van het koninklijk fortuin, waarvan ieder huwelijk van een prinses uit zijn Huis normaal een deel naar vreemde landen zou doen afvloeien. Reeds naar aanleiding van het huwelijk van zijn zuster met de latere keizer Maximiliaan van Mexico in 1857 gaf hij er uiting aan. Zelf op de troon geklommen en nadat de dood van zijn zoontje hem alleen drie dochters overliet, is het voor hem bijna een dwanggedachte geworden onder een of andere vorm zijn vermogen, of tenminste een zo groot mogelijk deel ervan, aan de werking van het burgerlijk erfrecht te onttrekken. De pogingen die hij daartoe in het werk stelde vormen het onderwerp van een uitvoerig artikel van J. Stengers over 'Léopold II et le patrimoine dynastique', *Académie royale de Belgique. Bulletin Classe des Lettres*, 5e ser., LVIII (1972) 63-134. Nadat zij lang op ononverkomelijke bezwaren van zijn ministers waren gestrand, vond hij steun bij De Smet de Naeyer, die in 1901 het wetsontwerp houdende de koninklijke schenking aan de staat deed stemmen. De zgn. stichting van de kroon, die de vorst als soeverein van de Kongostaat had ingesteld om er grote werken van openbaar nut in België mee uit te voeren, kon in 1908 echter niet behouden blijven, en werd bij het domein van de kolonie ingelijfd. En de stichting van Niederfullbach, van Duits recht, werd na zijn dood, als vergrijpend tegen het Belgisch recht, nietig verklaard en een deel van haar bezit bij de erfenismassa gevoegd. Zo erfde ieder van zijn dochters tenslotte in plaats van de 5 miljoen die hij hun, zij het tegen zijn zin, toebedacht, tenslotte toch nog 12.650.000 Fr.

J.A.V.H.

L. Wils, ‘De verhouding tussen Vlaamse beweging en arbeidersbeweging in Gent’, *Verslagen en mededelingen van de Leiegouw*, XIV (1972) 199-223, brengt niet zozeer nieuwe gegevens aan betreffende de ontwikkeling op lokaal vlak, maar is, in breder perspectief, een

samenvatting van wat dezelfde auteur elders reeds heeft betoogd. De jaren 1857-1870 vormden het hoogtij van het Vlaamsgezinde radicalisme, tijdens hetwelk de arbeidersbeweging met de Vlaamse beweging samenwerkte. Die tendens heeft zich daarna in het socialisme niet doorgezet. Tot verklaring wordt gesteld, dat de strijd tegen de katholieke gedachte voor het socialisme de hoofdzaak is geworden: de eerste socialistische kernen hebben de Vlaamse beweging als een klerikaal werktuig afgewezen.

M.D.V.

P.J.A. Nuyens, 'Hugo Verriest en het Davidsfonds', *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXI (1972) 29-36, geeft een overzicht van de functies die Verriest in de genoemde vereniging heeft waargenomen en van de voordrachten die hij in diverse afdelingen heeft gehouden. Dat overzicht is niet volledig: het werd gemaakt aan de hand van de jaarboeken, maar daarin komen niet alle jaarlijkse verslagen van de afdelingen voor.

M.D.V.

In het artikel van A. de Bruyne, 'Hippoliet Meert (1865-1924), vader van het Algemeen Nederlands Verbond', *Neerlandia*, LXXVI (1972) 57-69, ontbreekt iedere verwijzing naar de bronnen. Het zij nochtans gesignaleerd terwille van de karige literatuur over het onderwerp en omdat het gevolgd wordt (71-80) door de herdruk van een studie van H. Meert over 'Het Nederlandsch taalgebied'; daterend uit 1897, is ze de bewerking van een voordracht die in 1895 tot de oprichting van het Algemeen Nederlands Verbond aanleiding heeft gegeven.

M.D.V.

De *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XIX (1972) wijdde een aflevering aan de herdenking van de Parijse Commune. Daarin handelde Micheline Zanatta over 'La Commune. Réalités et mythes dans le milieu liégeois, 1871-1886', 173-186. Tijdens de Opstand zijn de rechtse bladen, die veel worden gelezen, slecht ingelicht en schelden erop; daarnaast bestaan weinig invloedrijke maar goed gedocumenteerde linkse bladen. Na de onderwerping van de Commune wordt zij jaarlijks herdacht door de Internationale, en later door anarchistische groepjes. Die herdenking zal in 1886 uitlopen op een waar oproer in het hele Waalse industriegebied, in het ideeëngoed waarvan de communistische denkbeelden een niet te verwaarlozen rol speelden.

J.A.V.H.

A. Roekeloos, 'Ovide Decroly 1871-1971', *Annalen van de geschied- en oudheidkundige kring van Ronse en het tenement van Inde*, XXI (1972) 10-26, is een samenvattend gelegenheidsartikel naar aanleiding van de honderdste verjaring van de geboorte van de bekende geneesheer-pedagoog.

M.D.V.

De internationaal-politieke betekenis van de Luxemburgse spoorwegkwestie, tegen het eind van de jaren 1860, is bekend. Na het luwen van de crisis bleef de 'Grand Luxembourg' in Engelse handen. Onderhandelingen om het net door de Belgische

staat te laten overnemen zijn in 1871-1872 om financiële redenen mislukt. Daarop heeft een Belgisch-Duits consortium pogingen ondernomen om op de ‘Grand Luxembourg’ de hand te leggen. Daartegen is echter in België van verschillende zijde en om verschillende redenen verzet gerezen. Uiteindelijk is de staat in 1873 dan toch tot overname overgegaan. Hoe

dat alles precies is verlopen, wordt toegelicht door G. Kurgan-van Hentenrijk, ‘Une étape mouvementée de la réorganisation des chemins de fer belges: le rachat du Grand-Luxembourg par l'Etat (1872-1873)’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, L (1972) 395-446.

M.D.V.

Het is bekend dat interne ideologische tegenstellingen het ontstaan van een algemeen-Belgische socialistische arbeiderspartij geruime tijd hebben bemoeilijkt. Daarop wordt nader ingegaan door D. de Weerdt, *De Belgische socialistische arbeidersbeweging op zoek naar een eigen vorm 1872-1880* (Antwerpen: Stichting Camille Huysmans, 1972, 188 blz., 290 BF). De eerste vier hoofdstukken lichten toe waarin de meningsverschillen bestonden - in feite ging het om marxisme versus proudhonisme - en beschrijven hoe van de proudhonistische zienswijze, die aanvankelijk overwoog, op de sociaal-democratische visie werd overgeschakeld. Dat gebeurde onder invloed van C. de Paepe, van de Vlaamse federaties en van de vakverenigingen. De jaren 1874-1877 zijn voor de overgang beslissend geweest, wat niet betekent dat de anarchistische tendens direct verdween; omstreeks 1880 was deze het duidelijkst aanwijsbaar te Brussel en te Verviers. Hoofdstuk V gaat in op de vakvereniging en het probleem van de stakingen, hoofdstuk VI op de propagandamiddelen, terwijl een wat heterogeen hoofdstuk VII aan ‘de bewuste minderheid’ wordt gewijd. Deze studie is de samenvatting van een lijvige dissertatie waaraan in 1971 de Camille Huysmans-prijs ten deel viel. In de inleiding wordt aangestipt dat enkele hoofdstukken werden weggelaten en dat het overige ‘tot het werkelijk essentiële’ werd herleid.

M.D.V.

Mededelingenblad (Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis) XLI (mei 1972) verschijnend onder een vernieuwde redactie, bevat onder meer een zeer gedocumenteerd artikel van J.M. Welcker over Hendrik Jan van Steenis, een van de door de schrijfster bestudeerde laat-negentiende eeuwse Nederlandse anarchisten, een ‘In memoriam Prof. dr G.C. Heringa’, de op vele terreinen buiten zijn eigenlijke vakgebied actieve wetenschapsman, die in 1948 de eerste voorzitter was van de Amsterdamse Civitas, en een uitvoerige, zeer kritische bespreking door J. Frieswijk van de dissertatie van T. van der Wal over de arbeidersbeweging in Friesland van 1870 tot 1895.

A.F.M.

Als soeverein van de onafhankelijke Kongostaat was Leopold II bewust van de betekenis van de missie met het oog op de inbezitneming van het gebied. Terwijl hij de protestantse zending wantrouwde als mogelijke agent van de Britse macht, en zich beijverde om de oudere Franse missie uit te schakelen, drong hij bij de Belgische geestelijkheid aan om haar in het missiewerk in Centraal-Afrika in te schakelen. De eersten die deze uitnodiging opvolgden waren de Scheutisten, maar bezorgd om meer missieposten te bemannen, wendde de vorst zich vanaf 1879 ook tot Belgische jezuïeten, en bewerkte in 1892 de inrichting van een missiegebied dat hun zou worden toevertrouwd, overigens niet zonder moeilijkheden vanwege Scheut met betrekking tot de verdeling van hun vicariaat. Gérard Ciparisse publiceert over ‘Les tractations

en vue de la création de la “Mission du Kwango”: le dossier de la compagnie de Jésus (1879-1893)’, 65 documenten, en belicht er de inhoud van in een uitvoerige inleiding, *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLII (1972) 453-572.

J.A.V.H.

R. Vanlandschoot, ‘De hervorming der humaniora door de Brugse bisschop Waffelaert in 1896. Ideologische achtergronden’, *Standen en landen*, LVIII (1972) 225-257, betoogt dat de bedoelde hervorming, die de studie der oude talen versterkte en die aan de eisen tot vernederlandsing nauwelijks tegemoet kwam, door ultramontaanse beginselen werd geïnspireerd. Er kwamen wel wat pedagogische innovaties, maar de conservatieve visie op de oude humaniora veranderde niet.

M.D.V.

Ch. Fouvez geeft in zijn ‘Les Belges à la Légion étrangère (complément)’, *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XIX (1972) 608-636, een aanvulling op zijn in hetzelfde tijdschrift, XVII (1967) 55-77, onder dezelfde titel verschenen bijdrage. Het gaat hier om een aaneenschakeling van interessante biografische nota's met eerder spaarzame conclusies.

L.V.B.

Doorgaans wordt strikt locaal-historisch werk niet in deze Kroniek aangekondigd, tenzij het exemplarische waarde heeft. Dit lijkt me het geval met Joh. de Vries, *Een kwart eeuw Terneuzen (1900-1925). Uit het leven van alledag* (Terneuzen, 1972, 259 blz.). Het boek heeft geen pretenties, bevat geen voetnoten, literatuuropgaven of enig wetenschappelijk apparaat. Maar iemand die iedere steen en steeg van Terneuzen kent, doet hier verslag van allerlei min of meer belangrijke gebeurtenissen. Krantenartikelen en gemeenteraads-verslagen vormen het stramien, maar de auteur put tevens uit eigen herinnering, heeft verscheidene oude ingezetenen laten vertellen, probeert dragers van bijnamen te identificeren en levert op deze wat naïeve manier een bijdrage tot de sociale geschiedenis die men niet zo gemakkelijk uit archieven zou kunnen halen. Daarom achten we het een voorbeeld ter navolging.

H.P.H.J.

In de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XVII (1972) 1-55, behandelt J.C.G.M. Jansen de ‘Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt te Maastricht, 1904-1970.’ Hij constateert een opvallende aandacht voor de ontwikkeling van de arbeidsbemiddeling in de jaren vóór 1914, terwijl de tijd tussen de beide wereldoorlogen juist het omgekeerde beeld vertoont. Na 1941 krijgen de arbeidsbureaus ruime mogelijkheden om de arbeidsmarkt positief te beïnvloeden, maar dan wordt een goed functioneren belemmerd door onvoldoende kennis van de structuur van de arbeidsmarkt.

C.J.A.G.

J. van Herwaarden onthult in ‘Albert Einstein en de Utrechtse universiteit’, *Jaarboek Oud Utrecht* (1971) 33-45 de mogelijkheid dat Einstein docent aan deze universiteit had kunnen zijn. Uit papieren van prof. W.H. Julius, geschonken aan het Utrechtse universiteitsmuseum, blijkt dat op diens initiatief de faculteit van wiskunde en natuurwetenschappen hem in 1911 aan curatoren voordroeg ter benoeming op topsalaris. Maakte het taalprobleem dat Einstein bedankte, of rekende hij sterk op een financieel gunstiger benoeming in Zürich, of heeft Lorentz hem in een misverstand laten belanden? In 1920 heeft Leiden hem dan voor een extraordinaat kunnen

aantrekken. Het artikel gaat verder niet in op de wetenschappelijke discussie tussen Einstein en Julius, alleen op de vriendschappelijke relatie die tussen hen bleef bestaan.

L.V.T.

F. t'Sas bespreekt ‘L'artillerie lourde allemande à grande puissance au littoral belge, 1914-1918’ in *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XIX (1972) 443-463. De batterijen ter verdediging van de Noordzeekust, feitelijk de rechterflank van het 800 km. lange front van Bazel tot de IJzermonding, bestonden uit een groep A, belast met het op afstand houden van een vijandelijke vloot of met het beantwoorden van een bombardement vanuit de zee, en uit een groep B, die als opdracht had het beletten van raids, van pogingen tot blokkering van de havens en van analoge expedities. Schr. beschrijft deze verdedigingswerken aan de hand van de fotodocumentatie van J.D. Massot, een gewezen fotograaf van het Belgisch leger tijdens Wereldoorlog I.

L.V.B.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben aan het IJzerfront 131 Nederlandstalige en 148 Frans- of tweetalige blaadjes gecirculeerd. Aan de eerste groep is de studie gewijd van G. Bulthe, *De Vlaamse loopgravenpers tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Brussel, 1971. Centrum voor militaire geschiedenis, Bijdragen, 7; niet in de handel; 124 blz.). Zij schetst het ontstaan, de ontwikkeling en de verspreiding van de diverse soorten frontbladen die men kan onderscheiden, bespreekt hun inwendige structuur en analyseert de inhoud, waarna een apart hoofdstuk ingaat op de censuur. De tweede groep behandelt F. Bertrand, *Le presse francophone de tranchée au front belge, 1914-1918* (Brussel, 1971. Centre d'histoire militaire, Travaux, 8; niet in de handel; 103 blz.). In een eerste deel worden de externe karakteristieken van de betrokken pers toegelicht. Het tweede bespreekt de inhoud en gaat vooral in op het beeld van het bezette België zoals men dat in de frontbladen terugvindt. Tussen Nederlandse- en Franstalige frontbladen vallen gelijkenissen en verschillen te constateren. Opmerkelijk is, dat 98 op 152 redacteuren van de Nederlandstalige organen geestelijken waren; met 48 op 110 redacteuren van de Franstalige was dat eveneens het geval. Aldus was de frontpers in sterke mate katholiek en moraliserend. De Vlaamse was bovendien Vlaamsgezind. Naar verluidt bleef die vlaamsgezindheid in de meeste gevallen ‘tot een veeleer ongevaarlijk taalflamingantisme’ beperkt, wat niet belet dat de Vlaamse frontbladen in belangrijke mate tot de Vlaamse bewustwording onder de gewone soldaten hebben bijgedragen.

M.D.V.

Het aantal Belgen dat tijdens de Eerste Wereldoorlog buiten het bezette gebied verbleef, kan op 900.000 worden geraamd. Welke denkbeelden hielden zij erop na, welke was hun mentaliteit? Een bijdrage tot het antwoord op die vraag levert M. Leroy, *La presse belge en Belgique libre et à l'etranger en 1918* (Leuven-Parijs: Nauwelaerts, 1971. Interuniversitair centrum voor hedendaagse geschiedenis, Bijdragen, LXIII; 274 blz., 570 BF). Schrijfster geeft de beperking van haar onderwerp duidelijk aan: onder de bronnen heeft zij de pers gekozen; van het zestigtal kranten en periodieken die tussen 1914 en 1918 achter de IJzer, in Frankrijk, in Nederland, in Engeland of in Zwitserland zijn verschenen heeft ze er zes weerhouden en ze bestudeerde alleen wat daarvan in 1918 is uitgekomen. Bovendien heeft ze haar studie op acht thema's toegespitst: de vrede; het internationale socialisme; de paus; het internationaal statuut van België; het annexionisme; de regering; de taalkwestie en de na-oorlog. Deze worden, qua frequentie en inhoud, nagegaan in de katholieke *Le XXe Siècle* - *La Nation belge*, de liberale *L'Independance belge*, *Le Socialiste*

belge - *De Belgische Socialist*, de minimalistische *Belgische Standaard* en twee extremistische bladen: *Ons Vaderland* en *L'Opinion wallonne*. De wijze waarop de methode der inhoudsanalyse daarbij wordt toegepast, verdient de aandacht van wie zich met persstudies inlaat.

M.D.V.

De studie van de getalsterkte van politieke stromingen is een van de sleutels tot interpretatie van hun geschiedenis. In het geval van de Belgische Socialistische Partij vormt de veelvuldigheid van aansluitingsmogelijkheden bij haar ideologie (partij, coöperaties, vakbonden, ziekenkassen) een grote moeilijkheid. De oplossing die Jean Puissant daarop aangeeft, 'Les effectifs de la fédération d'arrondissement du P.O.B. de Verviers 1919-1939', *Res Publica*, XIV (1972) 63-90 is onder dat oogpunt ook van methodologische betekenis.
J.A.V.H.

H. Nijs heeft het over de 'Deelneming van België aan de bezetting van de Ruhr van 1923 tot 1925', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XIX (1972) 526-547. Schr. houdt het bij een brede schets van de politieke en diplomatieke omstandigheden welke aanleiding gaven tot dit gewapend optreden. De behandeling van het militaire gebeuren werd echter vrij summier gehouden.
L.V.B.

Mej. H. Eynikel vergelijkt in 'Geel, bakermat van de gezinsverpleging', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, IX (1971) 113-127, het Geelse krankzinnigenverplegingssysteem met het Schotse, het Uchtspringe en Veldwijkse en het Amerikaanse *(half-way houses)* systeem, somt de voor- en de nadelen ervan op en schetst de chronologische evolutie op wereldvlak van de verspreiding van dergelijke systemen. De beide wereldoorlogen verwekten ernstige crisissen op dit gebied. De economische crisis van 1930 bracht een herstel, doordat vele gezinnen in het kost en inwoon geven aan krankzinnigen een welkome bijverdienste zochten; na 1944 bleef een dergelijke heropleving echter uit. Tegenwoordig wordt de gezinsverpleging meer sociaal dan medisch gewaardeerd.
L.V.B.

H. Balthazar, 'De Socialistische Internationale. De Londense debatten in 1940-1941', *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, II (1972) 9-28, mag in deze Kroniek vernoemd worden wegens de rol die C. Huysmans in de emigrantenkringen van de Britse hoofdstad speelde in verband met het behoud en de doelstellingen van een socialistische organisatie.
J.A.V.H.

In *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting, 1941* (Navorsingsen studiecentrum voor de Gesch. van de Tweede Wereldoorlog. Algemeen Rijksarchief, Documenten 2; Brussel, 1972, 131 blz., gestencild) zet F. Selleslagh zijn bronnenpublicatie voort over dit belangrijke aspect van het bezettingsbeleid. 23 documenten, van Duitse of Belgische herkomst, worden hierin meegedeeld.
J.A.V.H.

'De Vlaamse Landsleiding', een emigrantenregering in Duitsland na september 1944' wordt besproken door Willem C.M. Meyers, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, II (1972) 29-86. Bij de ontruiming van het Belgische grondgebied door de Duitse bezetter werd eerst te Pyrmont, later Aussig, door leider van de DeVlag Jef van de de Wiele, die reeds vóór die gebeurtenissen door de Duitsers

als de enige mogelijke medewerker in hun Flamenpolitiek werd beschouwd, een Landsleiding opgezet, die zich inspande om officiële erkenning te verkrijgen als Vlaamse regering in ballingschap maar

daar nooit ten volle in slaagde. Onder zijn medestanders telde hij onder meer Cyriel Verschaeve en de intussen als historicus opnieuw werkzame R. van Roosbroeck. Elias en het VNV weigerden medewerking. De Landsleiding trok zich het lot van de vluchtelingen aan, voerde propaganda voor de Vlaamse fronteenheid die werd op de been gebracht, en werkte irreële, naar getuigenis van Duitse ambtenaren 'van professorale geest doordrongen' plannen uit voor de staatkundige en zelfs planologische toekomst van Vlaanderen na hun terugkeer in de tros van de Duitse herovering. Het echec van het Ardennenoffensief betekende praktisch het einde van deze dagdromen en van de werkzaamheid van de Landsleiding. Het betoog wordt ongelukkig ontsierd door talrijke foutieve citaten in Duitse teksten, hier en daar ook door een onnauwkeurigheid. Bv. noot 267: Sepp Dietrich voerde bevel over het zesde SS-pantserleger, niet -legergroep.

J.A.V.H.

In de encycliek 'Humanae Vitae' (juli 1968) heeft de hoogste overheid in de Roomskatholieke Kerk zich uitgesproken over problemen van huwelijksmoraal die het katholieke milieu sterk in beroering hebben gebracht. Het is wel zeker dat de Kerk anticonceptionele praktijken binnen het huwelijk steeds heeft veroordeeld, maar moet die voorstelling niet worden genuanceerd, mede met het oog op de toepassing van de voorschriften? Dat is de vraag waarvan wordt uitgegaan in de merkwaardige studie van J. Stengers, 'Les pratiques anticonceptionnelles dans le mariage au XIXe et au XXe siècle: problèmes humains et attitudes religieuses', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XLIX (1971) 403-481 en 1119-1174. Om ze te beantwoorden behandelt schrijver vooreerst de situatie in Frankrijk. Het blijkt dat het kerkelijke standpunt naar 1930 toe scherper is geworden dan tevoren, uit reactie tegen een nieuw gevaar, met name de verspreiding van het neomalthusianisme. Tevoren, en wel sedert ca. 1830, hadden de theologen in Frankrijk een vrij toegeeflijke houding aangenomen. Dat betrof dan echter het enige verschijnsel dat in feite in aanmerking kon komen: de 'coïtus interruptus'. Wat de vrouwen betreft hebben de moraaltheologen terzake van relatieve tolerantie blijk gegeven, terwijl de pastorale zielzorg zeker zo sterk van dezelfde tendens getuigde. De verklaring ligt in het feit dat, wegens de sterke verspreiding van het gebruik, de Kerk zich heeft aangepast aan een situatie die ze toch niet bleek te kunnen veranderen. Wat de mannen betreft noteert men een mislukte poging, uit 1869, om de bedoelde praktijk niet als zondig voor te stellen, en een tweede - overigens van een Belgisch priester uitgegaan - om 'de zonde van Onan' overbodig te maken, door te wijzen op de mogelijkheden van geslachtelijk verkeer binnen de 'ongevaarlijke' dagen van de vrouwelijke cyclus. Hiertoe zette Rome het sein op groen, maar fysiologisch stond men nog niet ver genoeg om succes te waarborgen.

De Franse opvattingen inzake de 'coïtus interruptus' hebben in de katholieke moraaltheologie van geheel West-Europa ingang gevonden. De indulgentie schijnt zich overigens, in de late negentiende eeuw, in de praktijk ook tot andere anticonceptionele technieken te hebben uitgestrekt. Heel verschillend werd evenwel de houding van de Kerk toen ze met de verspreiding van de moderne contraceptiva werd geconfronteerd. Een scherpe stellingname werd vanuit België in de hand gewerkt.

De vrijwillige geboortebeperking moet in België van vóór het midden der negentiende eeuw dateren, maar pas tegen het eind ervan werd er de aandacht op getrokken. Een duidelijk symptoom was, na 1900, de daling van de nataliteit, in Wallonië overigens reeds vroeger begonnen. Het valt niet precies uit te maken welk daarin het respectieve aandeel was van 'coïtus interruptus', abortus en contraceptiva. Het in zwang komen van deze laatste heeft de tijdgenoten echter sterk getroffen. Het gebruik ervan werd door de

neomalthusiaanse beweging gepropageerd. Schrijver ontleedt de ontwikkeling en de aanhang van deze beweging in de jaren 1900 en besluit dat ze in se van weinig betekenis was; ze blijkt overigens tot het Franstalige landsgedeelte beperkt te zijn gebleven. Ze is echter wel, gelet op het gelijktijdig groeiende bewustzijn van de daling van het geboortecijfer, de aanleiding geweest tot een harde kerkelijke reactie. Tegenover het neomalthusiaanse gevaar hebben de theologen hun opvattingen verscherpt en zijn de bisschoppen in het geweer gekomen. Illustratief zijn het mandement van Mercier, d.d. 11 februari 1909, en de instructies, door het Belgische episcopaat aan de clerus gegeven op 2 juni van hetzelfde jaar. Daarin vindt men een categorieke veroordeling van de 'pessimum peccatum Onan', maar hieronder werd niet alleen verstaan wat dat in de negentiende-eeuwse theologie had betekend; het ging om alle echtelijk verkeer waarbij zwangerschap opzettelijk wordt voorkomen. Dit Belgische initiatief heeft grote gevolgen gehad. Het werd door het Duitse en door het Franse episcopaat gevolgd. Een beweging is aldus op gang gekomen die in 1930 op 'Casti Connubii' is uitgelopen. Het probleem werd van de theologische handboeken naar de gelovigen verlegd.

M.D.V.

Mededelingen

Directeuren van Teylers Stichting en de Leden van Teylers Tweede Genootschap hebben besloten voor het jaar 1973 een prijsvraag uit te schrijven over *J.R. Thorbecke en het sociale vraagstuk*. De antwoorden moeten vóór 1 jan. 1976 worden ingezonden. Een prospectus met uitvoerig commentaar is verkrijgbaar bij Directeuren van Teylers Stichting, Fundatiehuis, Damstraat 21, Haarlem.

De Historisch-Wetenschappelijke Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen heeft aan talrijke onderzoekers op verschillende terreinen van historische wetenschap een exemplaar van het werkrapport op hun vakgebied toegezonden en tevens een volledig stel rapporten van subcommissies die aan de Historisch-Wetenschappelijke Commissie gerapporteerd hebben, ter beschikking gesteld van de secties Geschiedenis van de Nederlandse universiteiten en hogescholen, van de Rijksarchieven en van andere instellingen op het terrein van de geschiedwetenschap. Nadere informatie over het werk van de Commissie en over de rapporten is verkrijgbaar bij de secretaris, Drs. K. Kooijmans, Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Kloveniersburgwal 29, Amsterdam.

Door een comité, samengesteld uit vertegenwoordigers van het Kerkhistorische gezelschap en de leden van de Commissie voor protestantse kerkelijke archieven, met als voorzitter prof. dr J. van den Berg, wordt een 18-22 juni 1974 te Zeist te houden internationaal wetenschappelijk congres over *Het Piëtisme in Nederland en zijn internationale betrekkingen* voorbereid. Zij, die hiervoor belangstelling hebben, kunnen dit kenbaar maken aan de secretaris van het comité, dr J.P. van Dooren, archivaris van de Nederlandse Hervormde Kerk, Javastraat 100, 's-Gravenhage.

Naamlijst van medewerkers/sters

F.R. Ankersmit, Lopende Diep 16a, Groningen
Ph. Ariès, 94 rue Jean Mermoz, 78 Maisons Laffitte, Frankrijk
G. Asaert, Théophile Gautierstraat 13, 2000 Antwerpen
E.P. de Booy, Frans Halslaan 74, Bilthoven
G.W.B. Borrie, Van Galenlaan 14, Velp
I.J. Brugmans, Zandvoorterallee 226, Haarlem
L. Brummel, Van Zuylen van Nyeveltstraat 313, flat 309, Wassenaar
J.R. Bruijn, Prinses Irenelaan 54, Oegstgeest
L. van Buyten, p.a. Leopoldstraat 22, 3000 Leuven
M. Cloet, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven
A.E. Cohen, Van Brouchovenlaan 4, Oegstgeest
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
J. Craeybeckx, Chemin du Grand Galop 4, Ohain-Brussel
J.A. van Dorten, Van Deldensweg 4, Hattem
H.W. von der Dunk, Nicolailaan 20, Bilthoven
J. Everaert, Blandijnberg 2, 9000 Gent
R.G. Fuks-Mansfeld, Marsstraat 3, Wilp (Gld.)
C. de Galan, Prof. van der Leeuwplantsoen 21, Roden
C.J.A. Genders, Past. Schelstraetestraat 19, Nijmegen
H. Gerson, Goeman Borgesiuslaan 65, Groningen
P.A.M. Geurts, Mesdagstraat 8, Nijmegen
E.H. Gombrich, Warburg Institute, Woburn Square, London WC 1 H OAB, Engeland
H.R. Guggisberg, Bruderholzallee 20, Bazel, Zwitserland
W. Hahlweg, Domplatz 20-22, 44 Münster (Westf), Duitsland
J.A. van Houtte, p.a. Leopoldstraat 22, 3000 Leuven
F.W.N. Hugenholtz, Julianalaan 207, Bilthoven
H.P.H. Jansen, Groenendaal 45, Groningen
F. Jansonius, Arthur van Schendellaan 12, Assen
Pierre Jeannin, 2 rue Courtânesse, 91790 Boissy sous Saint Yon, Frankrijk

O.J. de Jong, Buziaustraat 24, Amsterdam
G.J.W. de Jongh, Park Leeuwensteyn 73, Voorburg
A.G. Jongkees, De Hullen 10, Annen (gem. Anloo, Drenthe)
J. Kamerbeek, Victorieplein 45 IV, Amsterdam
E. van Kessel, p.a. Ned. Hist. Instituut, Via Omero 10-12, Roma, Italië
J. Kluyskens, Collegelaan 36, 2200 Borgerhout
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
J.A. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
J.C. Margolin, 111 rue de Reuilly, 75012 Paris, Frankrijk
A.F. Mellink, Abr. Kuyperlaan 98, Groningen
G. Oestreich, Tischbeinweg la, 355 Marburg a/Lahn, Duitsland
J.M.G. van der Poel, Gen. Foulkesweg 90, Wageningen
J.J. Poelhekke, Steenstraat 22, Nijmegen
F. Postma, Helperzoom 357, Groningen
J.G. Riewald, Westerse Drift 35, Haren (GR.)
E. Roebroeck, Noorderstraat 1, Utrecht
J. Roegiers, p.a. Leopoldstraat 22, 3000 Leuven
D.J. Roorda, Wilhelminastraat 31, Leiderdorp
E. Stols, L. Mettewielaan 75 M 23, 1080 Brussel
W. Thys, Groeningenlei 155, 2550 Kontich
L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht
Th. van Tijn, Van Wulfenlaan 31, Laren
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030, Heverlee
Christ. Vandenbroeke, Blandijnberg 2, 9000 Gent
T.J. Veen, Burefen 7, Drachten
A.J. Veenendaal, Cees Laseurlaan 1039, Den Haag
P.J.H. Vermeeren, Lindenthalgürtel 15a, Köln 41, Duitsland
O. Vries, Keatlingwier 15, Westergeast (FR.)
M. de Vroede, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode
J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, Oegstgeest
J. IJsewijn, Petrusberg 11, 3044 Haasrode
W.M. Zappey, Oostelijk Halfrond 18, Amstelveen
H.H. Zwager †

De auteurs

G. Asaert (1929) is afdelingshoofd bij het Rijksarchief te Beveren-Waas.

C. DE Galan (1932) is hoogleraar in de economie en de arbeidseconomie aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

Th. van Tijn (1927) is hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

O. Vries (1947) is medewerker bij het Fries instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen.